

HACETTEPE
ÜNİVERSİTE

МГЛУ

International Taraz
Innovative Institute

**«Э.Р. ТЕНИШЕВ ӘЛЕМІ: ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

27 сәуір 2022 ж.

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ВСЕЛЕННАЯ Э.Р. ТЕНИШЕВА: ЖИЗНЬ В НАУКЕ»**

27 апреля 2022 г.

**MATERIALS
INTERNATIONAL CONFERENCE
«R.E. TENISHEV'S UNIVERSE: LIFE IN SCIENCE»**

27 April, 2022

**«Э.Р. ТЕНИШЕВ ӘЛЕМІ: ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
27 сәуір 2022 ж.**

**МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ВСЕЛЕННАЯ Э.Р. ТЕНИШЕВА: ЖИЗНЬ В НАУКЕ»
27 апреля 2022 г.**

**INTERNATIONAL CONFERENCE
«R.E. TENISHEV'S UNIVERSE: LIFE IN SCIENCE»
27 April, 2022**

Халықаралық конференция материалдарының жинағы тұрақты даму: тіл, мәдениетаралық қарым-қатынас және сандық технологияға арналған және тілдердің әр түрлі мәселелері бойынша ғалымдардың және жаңадан зерттеушілердің ғылыми зерттеулерінің нәтижелерін әртүрлі тілдердің өзекті материалдары бойынша ұсынатын мақалалардан тұрады. Барлық мақалалар түпнұсқада берілген.

Сборник материалов Международной конференции посвящен устойчивое развитие: язык, межкультурная коммуникация и цифровые технологии и включает статьи, в которых представлены результаты научных исследований ученых и начинающих исследователей по различным вопросам лингвистики на фактическом материале различных языков. Все статьи даны в авторской редакции.

The collection of materials of the International Conference is dedicated to the sustainable development: language, Intercultural communication And digital technologies and includes articles that present the results of scientific research by scientists and novice researchers on various issues of linguistics on the actual material of various languages. All articles are in the original edition.

Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 415 с.
©КазНУ имени аль-Фараби, 2022

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫ:

Төраға:

Түймебаев Ж.Қ. – КЕАҚ «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ» Басқарма төрағасы – Ректоры, профессор

Ұйымдастыру алқа мүшелері:

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Жолдасбекова Баян Өмірбекқызы

Авакова Раушангүл Әмирдинқызы

Бектемірова Сәуле Бекмұхамедқызы

Мәмбетова Мәншүк Құдайбергенқызы

Әкімішева Жанар Әбдісағиқызы

Сұлтанбек Кутлугжон Бахритдинұлы

Хаджеттепе университеті (Анкара, Түркия)

Рефие Гүлин Өгүр Екер

Халықаралық түркі академиясы (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Қыдырәлі Дархан Қуандықұлы

Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, Мәскеу, РФ

Қойшығұлова Гүлмира

Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан

Курбанова Мухаббат Матякубовна

Стамбул университеті Фараби Еуразия ғылыми зерттеулер орталығы, Стамбул, Түркия

Абдуллах Кызылджық

Сапашев Ораз Сапашұлы

Халықаралық Тараз инновациялық институты (Тараз, Қазақстан)

Саурықов Ерболат Байұзақұлы

Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы

Ғалым хатшы:

Даулет Айгүл Уәлибайқызы

Уәлиханова Гүлнұр Өркенқызы

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ:

Председатель:

Ж.К. Туймебаев – Председатель правления – Ректор НКАО «ҚазНУ имени аль-Фараби», профессор

Члены организационного комитета:

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Джолдасбекова Баян Умирбековна

Авакова Раушангул Амиридиновна

Бектемирова Сауле Бекмухамедовна

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна

Акимишева Жанар Абдисадыккызы

Султанбек Кутлугжон Бахритдинұлы

Университет Хаджеттепе, Анкара, Турция

Рефие Гүлин Өгүр Екер

Международная Тюркская академия (Нур-Султан, Казахстан)

Кыдырали Дархан Куандыкович

Московский государственный лингвистический университет, Москва, Россия

Койшыгулова Гульмира

Узбекистанский национальный университет имени Улыкбека, Ташкент, Узбекистан

Курбанова Мухаббат Матякубовна

Стамбул университеті Фараби Еуразия ғылыми зерттеулер орталығы, Стамбул, Түркия

Абдуллах Кызылджық

Сапашев Ораз Сапашевич

Международный Таразский инновационный институт (Тараз, Казахстан)

Саурыков Ерболат Байузакович

Тамабаева Каракоз Умирзаковна

Ученый секретарь:

Даулет Айгуль Уалибаевна

Уалиханова Гульнур Оркеновна

ORGANIZING COMMITTEE:

Chairman:

J.K. Tuymebayev - Chairman of the Board - Rector of al-Farabi KazNU, Professor

Members of the organizing committee:

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Dzholdasbekova Bayan

Avakova Raunshangul

Bektemirova Saule

Mambetova Manshuk

Akimisheva Zhanar

Sultanbek Kutlugjon

Hacettepe University, Ankara, Turkey

Refiye Gülin Ögür Eker

International Turkic Academy (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Kydyrali Darkhan

Moscow State Linguistic University, Moscow, Russia

Koyshygulova Gulmira

Uzbekistan National University Ulukbek, Tashkent, Uzbekistan

Kurbanova Mukhabbat

The Farabi Eurasian Center for Scientific Research at Istanbul University, Istanbul, Turkey

Abdullah Kızılcık

Sapashev Oraz

International Taraz Innovation Institute (Taraz, Kazakhstan)

Saurykov Erbolat

Tamabaeva Karakoz

Scientific Secretaries:

Daulet Aigul

Ualikhanov Gulnur

Э.Р.ТЕНИШЕВ ЖӘНЕ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Құрметті халықаралық ғылыми конференцияның қатысушылары, қадірлі зиялы қауым, құрметті көпшілік!

Бәріңізді әлемдік ғылыми жүйенің біртұтас бөлігінен орын алып, өзіндік даму жолына түскен түркітану ғылымының аясындағы айтулы іс-шара - **«Әдхам Рахимович Тенишев әлемі: ғылымдағы ғұмыр»** атты конференцияның ашылуымен құттықтаймын!

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Хаджеттепе университеті, Халықаралық Түркі академиясы, Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті, Мәскеу Мемлекеттік Лингвистикалық университеті, Стамбул университеті жанындағы Әл-Фараби Еуразия ғылыми зерттеулер Орталығымен ынтымақтастықта бірлесе отырып өткізіп отырған конференцияның мақсаты – әлемге әйгілі түркітанушы, шығыстанушы Әдхам Рахимович Тенишевтің ғылыми-теориялық, салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы зерттеулерін, идеялары мен жетістіктерін талқылау, сондай-ақ түркітанушы, моңғолтанушы, шығыстанушы ғалымдардың халықаралық ынтымақтастық траекториясын кеңейту, сол арқылы келешектегі зерттеулердің даму бағыт-бағдарын айқындау.

Бүгінде жахандық түркі әлемі ірі түркітанушы-лингвист, филология ғылымдарының докторы, профессор, Кеңес Одағы Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі, моңғолтанушы Әдхам Рахимович Тенишевке 100 жыл толуын ерекше құрметтен атап өтуде.

Тарих талқысында тағдыр талайын көп кешіп, *«Түнде ұйқы көрмеген, Күндіз күлкі көрмеген, Қызыл қаны төгілген, Қара тері сөгілген, Күшін сарқа жұмсаған, Жауға да шапқан құрсанып»* деп жырлаған көне түркілердің тарихи жадын қайта жаңғыртуға, бір ататілден тараған түркітілдестердің түп-тұқиянынан бүгінге дейін жол салып, салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы зерттеулер жүргізуді жүйелеп кеткен ірі ғалым - Әдхам Рахимович Тенишев болатын. Күрмеуі қиын сан қатпарлы түркі тарихының терең сырын ашқан сындарлы ғалымның ғылыми мұрасы, жазған еңбектері бүгінде баға жетпес құндылық екенін мойындауымыз керек.

Әдхам Рахимович Тенишев - түркітанудағы көшбасшылардың бірі, тіл ғылымының түркология саласында өзіндік зерттеу мектебін ашып, ісі түркінің жаратылысындағы өркениеттің, жазба тарихының тым әріден бастау алатынын дәлелдеп берген ғалым-зерттеуші. Әдхам Рахимович Тенишев руникалық жазба жәдігерлерінің табиғатын зерттеуге, олардың ататілмен шектесетін тұстары мен территориялық, генетикалық жіктеудегі басшылыққа алатын негізгі ұстанымдар туралы тың бағыт-бағдар берген ұстаз. Сол мұраны ұрпақ жадына мирас етіп табыстауға ерен еңбек сіңірген адал ғалым. Сондықтан, оның еңбектері түбі бір түркі жұртының жарқын болашаққа беттеген ұлы керуенімен бірге жасап келеді.

Э.Р.Тенишев – Халықаралық ақпараттық академияның мүшесі, Башқұртстан Ғылым академиясының құрметті академигі, Татарстан Республикасының еңбек сіңірген ғылыми қайраткері, Түркия лингвистикалық қауымдастығының құрметті мүшесі, Финн-Угор қауымдастығының мүшесі, Кеңестік түркітанушылар комитетінің төрағасы, «Евроазия эпосы» басылымының бас редакторы, Ресей Федерациясы Мәдени қоры президиумының мүшесі, ЮНЕСКО жанындағы Еуропа лингвистикалық атласы редакциялар коллегиясының мүшесі, Түркия «Лиокад» орденінің иегері, Азия мұсылмандары комитеті Аль-Бухари қоры сыйлығының иегері, Татар ақсүйектері қоғамының мүшесі болды.

Әдхам Рахимович Тенишев – 200 - ден астам ғылыми-зерттеу еңбектер, оның ішінде 15-ке жуық ғылыми монография, сөздік, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулықтар жазды. 20 ғылым докторы мен 30 ғылым кандидатына жетекшілік жасады. Ғылыми-зертхана еңбектері негізінен көне түркі тілдерінің грамматикалық тұлғаларын

анықтауға арналды. Ол көне түркі ескерткіштерінің мәтіндерін жан-жақты талдап, VI-VIII ғасырлардан әрі қарай зерттеуді керек ететін сына жазулы Орхон-Енисей-Талас жәдігерліктерінің тілі – V-VIII ғасырларда Жетісу, Алтай, Орталық Азияда өмір сүрген оғұз, қыпшақ, ұйғыр, қарлұқ т.т. тайпалардың ортақ жазба тілі болғанын дәлелдеді. Бұл ескерткіштердің тілі бірнеше дәуірлік тарихы бар «жасанды жазба тіл» деген термин ұсынған да Э.Р.Тенишев болды.

Э.В.Тенишев түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдарын салыстыра отырып, түркі тілдеріндегі бірінші жақ категориясының, тәуелділік категориясының шығу тегі сонау арғыалтайлық жіктеу есімдігінен бастау алатынын түсіндіріп кетті, түркі тілдеріндегі тәуелдіктің арғыалтайлық тұлғаларымен таныстыру арқылы лингвист-зерттеушілерді даусыз мойындататын ғылыми тұжырымдармен дәйектеп берді. Сондықтан, түркология ғылымында монғол тілінің хронологиялық толық кешенді картасын жасау мәселесін зерттеген ең ірі тұлғалардың бірі әрі бірегейі - Эдхам Рахимович Тенишев екенін мақтанышпен айта аламыз. Тіл тарихы екінің бірі бара бермейтін күрделі ғылым екендігін ескерсек, ғалымның қалдырған, зерттеп жазған еңбектері баға жетпес құндылық екенін бағамдауымыз керек.

Түркітанушы тіл ғылымының түркология саласында өз іздену-зерттеу лабораториясын ашып, түркі жұртының жаратылысындағы өркениеттің, жазба тарихының тым әріден бастау алатынын дәлелдеп берген ғалым-зерттеуші. Тарихи сана мен көне шығыс өркениеттерін зерттеген көрнекті шығыстанушы – түрколог Сергей Ефимович Малов сынды ғалымдардың шоғырынан дәріс алып, түбіміздің түркілік тарихының тамырына тереңдей бойлауға ұмтылған жас ғалымдардың алғы шебінде Эдхам Рахимович Тенишев тұрды. Ғалымның саналы ғұмырын үздіксіз талмай ізденуге арнап, түркілер мекендеген барлық аймақтарды, оның ішінде Моңғолия, Қытай, шығыс Түркістан, Қырғызстан, Тибет, Ресей, Алтайдың көне қорымдарында жатқан байырғы мұралардан құнды деректер жинап, қазіргі түркі тілдерінің тарихи қалыптасу сатыларына ғылыми сәуле түсіргенін атап өтпеу мүмкін емес. Ол кеңестік түркітанушылардың ұстазы болған Сергей Ефимович Маловтың ғылыми жетекшілік тәжірибесінен тәлім алған мықты шәкірт екенін дәлелдеп кетті. Ұстазы жүргізген ғылыми-зертханалық жобаларды «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» - «Фонетика» (1984), «Морфология» (1989), «Лексика» (1998), «Аймақтық реконструкция (2002), «Пратүркі тілінің негізі. Тілдік таңбалардағы пратотүркілік этностары әлемдік бейнесінің көрінісі» (2005) секілді зерделі еңбектермен толықтырды. Сол арқылы түркология ғылымына соны ой, жаңа тұжырымдар қосты.

Эдхам Рахимович Тенишев алғашында Мәскеу теміржол транспорты инженерлерін дайындайтын институттың табалдырығын аттағанмен, ғылымға деген құштарлық жас ғалымды Ленинград Мемлекеттік институтының Шығыстану факультетіне алып келді. 1953 жылы ұйғыр тіліндегі «Сутра золотого блеска» (Алтын ярук) мәдени ескерткішінен кандидаттық диссертациясын қорғады. Көп ұзамай болашағынан үміт күттіретін жас маманды Кеңес Одағы Ғылым академиясының Тіл білімі институтына қызметке қабылдайды. Қытай Халық Республикасының территориясында өмір сүріп жатқан түркі халықтарының сөйлеу тілі мен диалектілік нұсқаларын зерттеп-зерделеп, материал жинау мақсатымен Тенишев әрі қарай Күншығыс елі Қытайға ұзақ іссапарға аттанады. Нәтижесінде 1959 жылы Мәскеуге қайта оралған жас ғалым көне ұйғыр, салар, сары ұйғырлардың тілдері мен диалектілік ерешеліктері туралы жазылған кешенді бірқатар еңбектерді ғылыми аудиторияға ұсынды.

1969 жылы Эдхам Рахимович Тенишев «Салар тілінің құрылымы» атты докторлық диссертациясын қорғап шықты. Сондай-ақ, осы кезеңде ғалым түркі тілдері мен әдебиетін, көне түркілік әдеби ескерткіштерді мейлінше тереңдей зерттеу, оларды түрлі сипаттарына қарай жүйелеу, бірізділікке түсіру ісіне толықтай бет бұрады. «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» атты төрт томдық ұжымдық монография – осы кезеңде түркология тарихына шын мәніндегі мәңгілік құндылық болып енген жаңалық еді.

Эдхам Рахимович Тенишевтің ұзақ ізденіс пен толассыз еңбек жылдарының куәсі ретінде жарық көрген «Көне түркі сөздігінде» ғалым ағаның жеке кәсіби қолтаңбасы анық байқалады. 1995 жылы жазылған «Синьзянь, Тибет, Орталық Қытай саяхатының этнографиялық күнделігі» ғылыми аудитория аясынан асып, жалпы танымдық-интеллектуалдық бағыттағы оқырмандардың ерекше ілтипатына бөленді.

Ресей Ғылым Академиясы Тіл білімі институтында «Урал-Алтай тілдері» бөлімінің меңгерушісі болып қызмет еткен жылдары түркі тілдес халықтардың тіл ерекшеліктері мен ұқсастықтарын зерттеп, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістерін жетік меңгерген көптеген шәкірттерді тәрбиелеп шығарды. Әлемдік түркітану саласында көзқарастарын айтулы ғалымдар мойындаған, ғылыми ресурсқа бай, перспективті бағытын айқындап беріп кеткен «Тенишев мектебін» қалыптастырды. Осылайша ғалымның түркі тілдері табиғатының тереңіне бойлай түсуіне бір жағынан балалық шағындағы саясат салған сергелдендер мен кезіндегі талай ұлттың өкілдерімен тағдырлас, әңгімелес, сырлас болып, тілдерін білуі себеп болса, екінші жағынан, өзінің туа біткен таланты мен еңбекқорлығы, ізденуге деген бейімділігі себеп болды.

Ғылымдағы алғашқы қадамдарынан-ақ көне жазба дәстүрі бар тілдерді зерттеу үшін тиімді саналатын филологиялық әдіс – ішкі реконструкция әдісі екенін нақты айғақтармен дәлелдеген мысалдары кеңестік ғалымдардың назарын еріксіз аударта бастады. Ғалым ағамыз түркі бабаларымыздың әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын көне жазба мұраларын, архетиптердің хронологиясы мен кеңістіктегі таралу шегін анықтау арқылы салыстырмалы-генетикалық зерттеулерге баруға болатынын да дәлелдеп берді. «Салар тілі», «Сары ұйғырлар тілі», «Салар тілінің құрылымы», «Сары ұйғырлар тілінің құрылымы» атты монографиялары бұған дейін көп ғалымдардың тісі батып бара алмаған көне ұйғыр тілінің сырын ашып оқуға қадам жасаған алғашқы кеңестік көлемді еңбектердің бірі болды.

Айта кететін тағы бір мәселе - түп тарихымызға тереңірек үңіліп, баба тамырымыздың түркілік деректерін бар шындығымен жаханға таныстыруды кеңестік саясат хош көре қоймаған тұста Эдхам Рахимович өзінің тынымсыз ізденістері арқасында түркі дүниесінің ту тіккен өңірі Урал-Алтай ескерткіштердегі жазулардың құпиясын алғашқы болып ашқандардың алдыңғы шебінде тұрды. Бұл көне түркілік ескерткіштерде алып түркілік империяның өркениетін әлемге паш ететін деректер жатқанын айдай әлемге танытты.

Эдхам Рахимович Тенишев – Кеңестік түркологиясының жарық жұлдызы, татар түркологтарының ішіндегі тұңғыш алтаист, монғолтанушы болды. Көне ұйғыр, сары ұйғыр, салар тіліндегі көне жазбаларды әлемге бірінші болып таныстырған, КСРО-ның қанды қылышын айналып өтіп, көне түркі ескерткіштерін кеңестік кеңістікке, әлемдік интеллектуалдық порталға жақындатқан тұлға.

Ғалымның зерттеулеріндегі аса үлкен құндылық сол – мұнда Орал-Алтай тілдері мен қазіргі бірқатар түркі тілдеріне ортақ грамматикалық формаларға қатысты кешенді ғылыми материалдар ұсынылған.

Ғалым ұйғыр, монғол, қырғыз, калмык, түрік тілдерінің көне ескерткіштерінде кездесетін көне тұлғаларға тұңғыш рет салыстырмалы-тарихи, диахрондық сараптама жүргізу арқылы өткен мен бүгінді мәңгілікке жалғайтын ғылыми деректерді ұсынып, алтын көпір болып қалды.

Сонымен қатар, Эдхам Рахимович кеңестік түркологиядағы алғашқы беделді басылым болып табылған «Советская тюркология» журналының бас редакторы болып, бұл басылымның мазмұндық, құрылымдық, танымдық деңгейін барынша жетілдіруге тырысты. Сондықтан болар, күні бүгінге дейін түркітанушы ғалымдар үшін бұл басылымның материалдарына сілтеме жасап отыру – академиялық құрмет пен мойындау деңгейіндегі құбылыс болып қабылданады.

Эдхам Рахимович Тенишевтің нағыз түркітанушылық қырын оның түркі Орал-Алтай тілдерін, сондай-ақ көне әдеби ескерткіштерді академиялық деңгейде кешенді зертхана әдістерімен зерттеуінен көреміз. Ғылымдағы саналы ғұмырын тіл саласының ең көне

материалдарымен жұмыс істеуге, түркітанушылықпен түбегейлі тыңғылықты шұғылдануға арнады. Ағылшын, неміс, француз, орыс, татар тілдерінде жетік сөйледі, бірнеше түркі тілдерін еркін меңгеріп, олардың көне жәдігерлік материалдарымен тікелей жұмыс жасай білді. Өмірінің соңғы күндеріне дейін америкалық, еуропалық, неміс, қытай, қалмық, якут, орыс, татар, башқұрт, өзбек, ұйғыр, ғалым әріптестерінің ғылыми еңбектерін редакциялаумен болды.

Эдхам Рахимович Тенишев өмірден өткеннен ғалымның жары Елена Александровна Тенишева ұсынған «Эдхам Рахимович Тенишев. Өмірі мен шығармашылығы» атты мемуарлық жанрдағы естелік кітапта ғалымның көпшілік біле бермейтін азаматтық-гуманистік, жеке тұлғалық болмыс бітіміне қатысты биік те абыройлы істері суреттелген.

Эдхам Рахимович Тенишевтей түркітанушының ғылыми мұрасы, қайраткерлік қыры, түркітану ғылымындағы орны туралы ұзақ та көлемді ғылыми-зерттеу еңбектері жазылатынына сенемін. Эдхам Рахимович Тенишев түркітілдес халықтардың түбі бір туыстығын, қазіргі түркі тілдестердің негізі біздің дәуірімізден көп бұрын қалыптасқанын, тіпті жазба әдебиетінің де нұсқалары сол есте жоқ ескі дәуірлердің өзінде-ақ болғанын нақты дәйектермен дәлелдеп берген дарабоз ғалым. Ғалымның еңбектері бүгінде еліміздегі жоғары оқу орындарынан бөлек, Ресей, Берлин, София университеттері мен Түркия, Әзірбайжан, Түрікменстан, Қырғызстан, Өзбекстан жоғары оқу орындарында арнайы сабақ ретінде өткізіліп келеді.

Көне жазба ескерткіштердің жазбаларын ана тіліндей жатқа оқыған ғалымның еңбектері көне түркі жазуларының грамматикалық құрылысы, тілдік ерекшеліктері, фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тұрғыдан зерттелуі жағынан ауқымды ғылыми ұжым болып атқаратын лабороториялық кешеннің жүгін арқалап тұр. Эдхам Рахимович Тенишевтің биік интеллектуалдық тұлға екендігін дәлелдейтін ғылыми баяндамалары мен монографиялары көне түркі тайпаларының тарихи және материалдық мәдениеті қызықтыратын кез-келген жанның асыл қазынасына айналатыны сөзсіз.

Эдхам Рахимович Тенишевтің өмірі - ұрпаққа өнеге, шығармашылық жолы - жастарға бағыт, зерттеу жұмыстары, ғылыми еңбектері - мәңгілік мұра екені сөзсіз. Өлемдік ғылыми кеңістікте жоғары бағаланып отырған, зерделі зерттеулерін ұрпақ игілігіне қалдырған ғұлама ғалым ретінде тұлғаның ғылыми мектебін желісін үзбей жалғастырып, ғылыми сабақтастық орнату – міндетіміз. Жарты ғасырдан астам уақытын ғылымға арнаған Эдхам Рахимович Тенишевтің түркітанушылығы, түркология ғылымына қосқан қомақты үлесі, сондай-ақ, жалпы түркология ғылымына сіңірген еңбегін саралау үшін ғалымға арнап өз алдына зерттеу лабороториясын ашуға лайық тұлға деп танымын. Артында бай мұра қалдырған, көне түркі тайпаларына тән тілдік тұлғалар мен этнографиялық бай қазынаның үнін бүгінге жеткізген ғалым Эдхам Рахимович Тенишевтің ғылымдағы ғұмыры мәңгілік болмақ.

Халықаралық деңгейде өткізіліп отырған бүгінгі Эдхам Рахимович Тенишевтің 100 жылдығына арналған ғылыми конференция нағыз дер кезінде жасалған игі іс болды дегім келеді.

Конференцияға қатысуға ниет білдірген барлық баяндамашылар мен жалпы тыңдаушы, пікір білдірушілерге, қатысушыларға сәттілік тілеймін!

ЭДГЕМ РАХИМОВИЧ ТЕНИШЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Сайын далада алып империя орната алған аса қабілетті Күлтегін бабамыздың «Егер сен, Түркі халқы, өз қағандығыңнан бөлініп кетпесең, онда бақытты, қайғы-қасіретсіз өмір сүресің» деген жалпы түркітекестердің мыңжылдықтарға бағытталаған стратегиясын, мәңгілік мақсат-мұратын көздейтін «Тұтас түрік елі» идеясы бүгінде жаңа белеске көтерілді.

Адамзат тарихында есімдері белгілі бір дәуірмен байланысты аталатын ірі тұлғалар болады. Ондай тұлғалар бір ұлттың, бір ұлыстың, бір мемлекеттің аумағынан асып, игі мұраттарын жалпы адамзаттық құндылықтарға бағыттайды. **Эдгем Рахимович Тенишевтің** тұлғалық қасиеті туралы айтқанда дүниеге осындай күллі түркі жұртына қызмет ету миссиясымен келгендігін мойындау керекпіз.

Э.Р.Тенишев - кеңестік және ресейлік лингвист-түрколог, моңғолтанушы. Филология ғылымдарының докторы, профессор, КСРО ҒА корреспондент-мүшесі. РҒА тіл білімі институтының орал-алтай тілдері бөлімінің меңгерушісі болды. «Советская тюркология» журналының және «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» көп томдық басылымының бас редакторы болып жемісті қызмет етті.

Эдгем Рахимович Тенишевтің зерттеулеріне сараптама жасай отырып, бұл еңбектердің тақырыптық аясы бүгінгі түркітану үшін антологиялық жинаққа сұранып тұрғанын, әрбір ғылыми еңбегі жеке зертханалық мектепке негіз болатынын байқаймыз. Тенишевтің еңбектеріндегі жалпы түркі әлемінің тілдік бейнесі жайлы сөз қозғамас бұрын ғалымның осы ізденіс жолындағы танымдық көкжиегін қалыптастырған кейбір факторларға тоқтала кеткен жөн деп ойлаймыз.

Ленинград Мемлекеттік университетінің Шығыстану факультетінің қабырғасында білім ала жүріп Э.Р.Тенишев ежелгі және ортағырлық, сондай-ақ заманауи түркі тілдері саласы бойынша мейлінше жетілген дайындықтан өтті. Эдгем Рахимович Тенишев түркологиядағы бір саланы ғана ұстанбай, ұстазы академик Сергей Ефимович Маловтың ізімен руникадан бастап, көне ұйғыр тілі, қыпшақ тілдері, көне жазба ескерткіштер текстологиясы, заманауи түркі тілдері, монғол тілі, түркі халықтарының этнографиясы, фольклоры, мифологиясы секілді сан-алуан бағыттағы жобаларды қатар алып жүре алатын медиумдық тұлға болғанын көреміз. Деректерге қарасақ, 1950 жылдардың өзінде аспирантурада оқып жүріп жас маман студенттерге көне түркі ескерткіштері, қазіргі түрік тілі, қазақ тілі, өзбек тілі пәндерінен дәріс берген, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы курсынан лекция оқи бастаған.

Ол ең алғашқы дипломдық жұмысын қыпшақ тіліне және қыпшақ тобына жататын тілдерді зерттеуге арнады. Бұдан Тенишевтің студент кездің өзінде қыпшақ тобының ең ірі тармағын ұстап тұрған қазақ тілі материалдарымен зерттеу жұмысын жүргізгенін байқаймыз. Аспирантурада оқып жүрген жылдарында шығыстанушы студенттерге қазақ тілінен дәріс оқығандығы туралы мәліметтер ғалымның аталған тілдің платформасын жетік игергендігін көрсетеді.

Тенишев лингвистикадағы алғашқы монографиялық еңбектерін көне ұйғыр тіліне, салар тіліне, сары-ұйғыр тілдері мен ұйғыр тілінің диалектілерін зерттеуге арнады. 1953 жылы Тенишев «Алтын ярук» - көне ұйғыр тілінің грамматикалық очеркі» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын өте сәтті қорғап шығады. Осы тақырыпты көп ұзамай 1956 жылдан бастап Эдгем Рахимович Тенишев Күншығыс елінің Синьзянь, Циньхай, Сюньхуа провинцияларында жалғастырды, арнайы ғылыми экспедиция ұйымдастырып, салар, сары ұйғыр, ұйғыр тілдерінің диалектілерін көне ұйғыр жәдігерлерінің негізінде зерттеу ісін қолға алды. Нәтижесінде «Салар тілінің құрылымы», «Сары ұйғырлар тілінің құрылымы», «Ұйғыр мәтіндері», «Ұйғыр диалектілік сөздігі» секілді монографиялар мен фольклорлық, этнографиялық ғылыми мақалалар жарық көрді. Мұнда автор қытай тілінің әсерінен ортақ

типологиялық ерекшеліктерге ие болған әртүрлі жүйедегі тілдердің көне тұлғалары мен диалектілік айырмашылықтарына тоқталады.

Түркі тілдерінің шынайы генеалогиялық классификациясы мен дифференциациялану хронологиясын анықтауда туыс тілдер арасындағы үздіксіз қатынастар маңызды рөл атқарады. Түркі тілдерін генеалогиялық тұрғыдан жіктеу салыстырмалы-тарихи, ареалдық-географиялық, типтік модификация, тілдік универсалий, жүйелі-диахрондық, лингвистикалық статистика әдістерін т.б. амал-тәсілдерді кешенді түрде қолдануды қажет етеді

Сондықтан түркітанудағы өзектілігі күн тәртібінен түспей келе жатқан тақырыптардың бірі – түркі тілдерін топтастыру, жіктелу мәселесінде де Тенишевтің пікірі ерекше беделге ие. Бұл туралы ғалым «Туыс тілдердің салыстырмалы-тарихи грамматикасын түзуде, гомогенді тілдік бірліктерді реконструкциялауда (архифонемалар мен архетиптер), тілдерді классификациялауда салыстырмалы-тарихи әдіс аса маңызды әрі нәтижелі» деп атап айтып кетті [].

Түркі тілдес халықтардың бір кездегі ортақ менталдық кеңістіктен бастау алып тараған ұлттық ерекшеліктерінің күні бүгінге дейін табиғатын бұзбай мейлінше берік сақталғаны тілдік факторлардан анық байқалады. Сол ерекшеліктерге талдау жүргізгенде түркі әлемі бейнесінің концептуалдану жүйесін кім қалай қалыптастырды деген мәселе бой көтереді. «Түркі әлемі» ұғымының тілдік траекториясы лингвистиканың көптеген жұмбақ сырларын ашып, зерделеуді алға тартады.

«Әлемнің ұлттық бейнесі» сол халыққа ғана тән түсінік категорияларынан тұратын тұрақты бейнелерге байланысты қалыптасады. Ол халық дүниетанымы мен болмыс қағидасын құрайды. Түркілік біртұтас дүниетанымды қалыптастырған әрекеттерді, жағдаяттарды кеңістік пен уақыт бедерінен іздеу керек.

Әр ұлттың, халықтың санасында әлем бейнесі сыртқы және ішкі факторларға байланысты әртүрлі болғандықтан, тілдегі ерекшеліктер де сан алуан. Сыртқы факторларға географиялық орта, әлеуметтік жағдай, шаруашылық түрі, діннің ықпалы, тарихи жағдай т.с.с. жатса, ішкі факторларға әдет-ғұрып, дүниетанымды, әдеп-шарттарын, жол-жосықты жатқызамыз.

«Түркі әлемінің тілдік бейнесі» деген ұғым қазіргі таңда түркі тектес ғалымдардың зерттеу нысанына айналып отыр. Осы бағыттағы түркі тілдеріндегі әлем бейнесін тануда ғалым Э.Р.Тенишевтің зерттеулері аса құнды материалдар мен ғылыми дәйектемелер ұсынады. Эдгам Рахимович көне түркілер дүниетанымын когнитивтік модельдер негізінде қарастырып, жазба ескерткіштер тілін сол тілде сөйлеуші түркі тайпаларының прецедентті тұлғасымен ұштастыра зерттейді. Көне түркілік әлем бейнесінің тілдік репрезентациясын көрсетуде ескерткіштердің маңыздылығын теориялық тұрғыдан дәлелдей түскен ғалымның этнографиялық зерттеу еңбектерінің орны ерекше.

Саурықов Е.Б.

**Халықаралық Тараз инновациялық институтының ректоры, ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА
Құрметті мүшесі**

Э.Р. ТЕНИШЕВ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Эдхам Рахимович Тенишев бүкіл саналы ғұмырын шығыстану мен түріктану ғылымдарының сан салалы мәселелерін зерттеуге арнаған XX ғасырдағы әлемдік деңгейдегі шығыстанушы және түріктанушы ғалымдардың бірі. Э.Р. Тенишевтің ғылыми бағыты Орталық Азия халықтарының тілдерін зерттеу болды. Әсіресе, түркі тілдерінің компаративистикасы оның ғылыми-зерттеу жұмыстарының басты объектісіне айналды [1, с. 40]. Оның дәлелі ретінде Э.Р. Тенишевтің прототүркі тілдерін зерттеуге арналған ұзақ мерзімді компаративистік (салыстырмалы) зерттеу бағдарламасының іске асуына ұйытқы болып, оның тікелей жүзеге асырғанын айтуға болады. Түркі тілдерін зерттеуге баса назар аударуына менің пікірімше, ғылыми жетекшісі С.Е. Малов пен кеңестік түркология мектебінің ықпалы үлкен болғаны айқын. Академик С.Е. Маловтың да зерттеу бағыты көне түркі руникалық жазбаларынан бастап қазіргі түркі тілдерінің мәселелеріне дейінгі сан салалы мәселелерді қамтыған.

Э.Р. Тенишев 1954 жылы кандидаттық диссертациясын қорғаған соң, СССР ҒА Тіл білімі институтының түркі тілдері секторында қызметін бастайды. Осы кезеңнен бастап түркология ғылымының жетекші ғалымына айналады. 1962 жылы түркі және моңғол тілдері секторына жетекшілік жасады. Кеңес дәуірінде ҒА тіл білімі институтының бұл секторы әлемдік деңгейде түріктану ғылымының іргелі орталығы болды. Бұл орталықта Э.Р. Тенишевтің басшылығымен түркологияға қатысты іргелі коллективті еңбектер жарыққа шықты. Э.Р. Тенишев көне түркі ескерткіштерінің тілдерін зерттеуге үлкен көңіл бөлді. Оның зерттеулерінің бір бағыты – Орталық Азия тілдері одағына тиесілі ежелгі түркі тілдерінің ерекшеліктерін зерттеу болды. Келесі бағыт – көне жазба тілдерінің қызмет атқаруы, олардың әр түрлі этникалық қауымдастықтардың түрлі дәуірлердегі қолдануын зерттеу болды. Э.Р. Тенишев руникалық ескерткіштер тілінің аралас сипаты әдеби сипатта болғандығын дәлелдеді [2]. XX ғасыр басында түркологияда халықтық – ауызекі және әдеби тілдердің тарихы теориялық мәселелерін жасаудың жаңа бағыты – түркі әдеби тілдерінің тарихи грамматикасын құру пайда болды. Осы бағытта Э.Р. Тенишевтің еңбектері қазіргі түркі диалектологиясында маңызды рөлге ие болды. Оның түркі тілдері диалектілерін анықтаудың принциптерін бірнеше маңызды зерттеулерінде кеңінен қолданды. Мысалы, 1963 жылы “Синьцзян ұйғырларының диалектісі” атты мақаласында Э.Р. Тенишев үш негізгі диалектіні: орталық, оңтүстік, және шығыс (Лобнор) анықтады. Э. Р. Тенишев бірқатар іргелі мақалаларында түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеудің методологиялық принциптерін ұсынды [2]. Э.Р.Тенишев өзінің «Языки древне и среднетюркских памятников в функциональном аспекте», «Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков» деген мақалаларында ұлттық кезеңге дейінгі түркі әдеби тілдерінің дамуын бірнеше кезеңге жіктеп қарастырады: руникалық әдеби тіл (VII-XII ғғ.) – көне ұйғыр әдеби тілі (XI-XII ғғ.) - хорезм-түркі әдеби тілі (XIII-XIV ғғ.) – шағатай әдеби тілі (XV-XVIII ғғ.) – бірнеше варианттағы «түркі» әдеби тілі: орта азиялық, орал-еділ бойы, арал-каспий, солтүстік-кавказ (XIX-XX ғ. басы) [3, 257 б.]. Сонымен қатар, түркологиядағы салыстырмалы-тарихи зерттеудің бірқатар түйіндік нақты мәселелерін атап айтқанда, фонетика, етістікті морфология және тарихи сан есімдерді қарастырды.

Э.Р. Тенишевтің тікелей жетекшілігімен “Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы” атты коллективті монографиясының бес томы: “Фонетика” (1984), “Морфология” (1989), “Лексика” (1998), “Региональные реконструкции” (2002) және “Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка” (2006) жарыққа шықты. Бұл ғылыми еңбектерге көне түркі тілдерінен қазіргі түркі тілдеріне дейін зерттеулер жүргізген зерттеушілердің бірде бірі соқпай өте алмайды. Э.Р. Тенишев бұл

ғылыми жұмыстың жазылуында тек бас редактор ретінде жетекшілік жасап ғана қоймай, өзі көптеген бөлімдерінің авторы ретінде көптеген жанаша тың деректерді ғылыми айналымға енгізді. Әсіресе, зерттеушінің Қытай Халықтық Республикасындағы бірнеше жылға созылған ғылыми іс сапары кезеңінде түркі тілдерінің тарихы мен грамматикасын терең зерттеуге, тың мәліметтерді жинақтауға үлкен мүмкіндіктер берді. 1956-1958 жылдары Батыс Қытайдың Синьцзян, Циньхай, Сюньхуа аймақтарына жасаған экспедициясы кезеңінде жинаған лингвистикалық, фольклорлық, этнографиялық және тарихи мәліметтері алғаш рет осы еңбектер арқылы ғылыми айналымға енгізілді.

“Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы” атты коллективтік монографияның "Лексика" (1998) атты томында прототүрік тілдерінің категориялық және мәдени лексикасын зерттеуді мақсат етті. Бұл еңбек ең алдымен прототүрік тілдерінің лексикасын қалпына келтіру және оның қазіргі және көне түркі тілдеріндегі эволюциясын зерттеуді міндет етті. Мұндай аса ауқымды міндетті жүктеу әлемдік түркология ғылымында аса батыл қадам еді. Бұл фактінің өзі мәселені зерттеудегі үлкен прогресс болғандығын көрсетеді. Ғылыми еңбекте прототүрік лексиконына кіретін лексиканы лексикалық-семантикалық классификация бойынша стандартты тезаурустық тәртіпте қарастырылды. Авторлар реконструкция жасаған прототүрік лексикасы 1000ға жуық сөзді қамтиды және әрбір сөзге жекелеген мақалалар дайындалған. Э. Р. Тенишев бұл еңбектің алғы сөзі мен кіріспе бөлімін жазды, онда жұмыстың идеялық негіздерін кеңінен талдап өтті, сонымен қатар зерттеуші "Өсімдіктер әлемі" және "Рухани мәдениеттің элементтері", "Сандардың символикасы", "Салттық-поэтикалық және мифологиялық мәтіндердің фрагменттері" атты бөлімдерін жазды [4]. Бұл том жазылғанға дейін бұл бөлімге қатысты мәселелер тыңғылықты зерттеу мен талдаудан өткен еді: түркі тілдерінің екі этимологиялық сөздігі жарық көрді; түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінің алты томы шықты, оған жалпы және түркілік лексика толық көлемде кірді. Дегенмен, бұл зерттеу жұмысы жарыққа шыққанға дейін прототүрік лексикасына қатысты ақпараттарды кеңінен жинақтау мен оның реконструкциясын (қайта қалпына келтіру) жасау жұмыстары жүргізілген жоқ еді. Осыған байланысты монографияның осы лексика бөлімі бұл олқылықтың орнын толықтырды. Түркі протолексиконын реконструкциялау жалпы көне түркі тілдері жөнінде айтылған пікірлерді шынайылығын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл томның маңыздылығы, лексиконды талдау барысында авторлар прототүрік лексикасының пайда болуы, басқа тілдерден енген кірме лексикон мәселелері кеңінен қарастырылған.

“Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы” атты коллективті төрт томдық монографиясының V томы "Аймақтық реконструкция (Региональные реконструкции)" (2002) аймақтық түркі тілдерін реконструкция жасауға арналды. И.Х. Тенишев жетекшілігімен дайындалған монографияның бұл томының авторлары түркі тілдерінің тілдік семьясының жекелеген тілдік топтарының: оғыз, қыпшақ, қарлұқ-ұйғыр, қырғыз, тобас, якут және болгар тілдерінің арғы тілдерін реконструкция(қайта құруға) әрекет жасады. Э.Х. Тенишев бұл коллективті монографияда "қырғыз тілдік тобы" жөніндегі бөлімді жеке өзі жазды [5]. Монография авторлары тек фонетикалық және морфологиялық жүйелерді реконструкциялаумен ғана шектелді. Соған қарамастан, лингвогеография әдістерін қолдана отырып, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдіс негізінде жүргізілген түркі тілдері топтарының арғы тілдерінің фонетикалық және морфологиялық деңгейін реконструкциялауға және түркі тілдерінің тарихын тыңғылықты зерттеген. Бұл монографияда да түркологиялық зерттеулердегі олқылықтардың орны толтырылған. Монографияда ауқымды диалектологиялық материал жинақталған, көптеген түрколог зерттеушілердің түркі лингвистикасына қатыста тұжырымдамалық пікірлері мен көзқарастары кеңінен талданған, есім мен етістіктің маңызды морфологиялық санаттарына егжей - тегжейлі талдау жасалған, түркі тілдерінің және оның диалектілерінің фонетикалық жүйелері кеңінен сипатталған, түркі тілдерінің генетикалық топтарына сәйкес келетін түркі тайпалық бірлестіктерінің қалыптасуының қысқаша тарихы да біршама айтылған. Мұндай ауқымды жұмыс әлемдік түркологиядағы іргелі еңбектердің бірі болып табылады.

Бүгінгі таңдағы түркология ғылымы үшінде аса күрделі міндет – көне түркі этногенезі мен көне түркі тілінің дамуына келіп тірелетін мәселелерді зерттеу болып табылады. Бұл мәселені шешпейінше қазіргі түркі халықтарының ата-баба, үрім-бұтақ зәуатының басынан кешкен өмір өткелдерін де, арғы тарихын да, көне түркі тілінің қалыптасып, дамуының жөн-жосығын да, сала-саламен тармақтана өрбуін де, өркені өсе келіп бүгінгі тілімізбен жалғасуын да, халықтардың бір тамырдан нәр алған тарихи-мәдени ортақтығын да, көне түркі этногенезін де, басқасын былай қойғанда, қазіргі түркі тілдес халықтардың шығу тегін ашып көрсету әрине, қиын. Өр саладағы ғылымның дами келіп шоғырлана түйіскен бірлігі негізінде зерттемейінше, айтарлықтай нәтижеге қол жетпейтіндігі де айқын. Сондықтан да, түркологияның қайсыбір мәселесі кешенді зерделеуді қажет етеді. Э.Х. Тенишевтің еңбектерінің ғылыми маңыздылығы сол – жүйелілік сақталады және тіл этникалық ортақтықты (тайпа, халық, ұлт) айқындауда басты да шешуші белгі ретінде айқындалады. Ал, тілдің адам қоғамында атқаратын қызметі әр алуан: қарым-қатынас жасау құралы, ойдың тікелей көрінісі, таным-түсінікті жетілдірудің көзі, сонымен бірге этностың белгісі, демек этникалық мәнге ие. Тілдің этникалық қызметін сөз еткенде, оның этникалық ортақтығының құрылуы, өсіп-өркендеуі, дамуы, іштей топтасу барысында қозғаушы күш екенін атап өткен жөн. Ақиқатына келсек, әрбір жеке тіл этностың шоғырлана кірігуіне, сонымен бірге өзара бір-біріне әсерлері барысында тайпалар мен халықтардың іргесі ауып жатырқауына себеп туғызады.

Осыған орай, бүгінгі түркологияда жекелеген тілдердің теориялық құрылымын айқындауда ортақ үйлесімділікке баса назар аударылуда. Әрбір тілге тән, оның тілдік ерекшеліктерін айқындайтын түркі жазба ескерткіштеріндегі мәтіндер лингвистикалық, әдебиеттану және тарихи-мәдени зерттеу тұрғысынан қарастырылады. Жазба ескерткіштерді зерттеу тілдің тарихын және қоғамның рухани мәдениетін терең тануға мүмкіндік туғызатыны басты назарда болуы тиіс.

Өз тарихын терең ұғынып, шын бағалай білетін халықтың ғана болашағы мәңгі болмақ. Бүгінгі алпауыт жаһандану дәуірінде ұлттың ұлттығын сақтап қалатын дүниелер – ұлттың төл тарихы, мәдениеті мен тілі екені анық.

Көптеген түркі тілдерінің жетік білгірінің ерекше баса назар аударып, көп зерттеген негізгі саласы – көне ұйғыр, салар, Қырым татарларының тіл білімі болды. Өз еңбек жолында қаншама жауапты қызметтер атқарып жүріп, түркі әлемінің жан-жақты зерделеніп, танылуына бүкіл қажыр-қайратын арнады.

Бар адамзатқа ортақ тұлғаның шығармашылық мұрасына арналған бүгінгі басқосудың маңызы терең. Өйткені, ЭдһәмРахымұлындай өз ісіне шын берілген ұстаз-ғалымның ғылымның өте күрделі жолында табандылықтан таймағандығы, әлемдік дамудағы түркілердің мәдени жетістіктерін айқындаудағы еткен еңбегі, ғылыми көзқарастары – бүгінгі жастарымыз үшін үлкен өнеге мектеп екені даусыз.

Жалпы алғанда, түркі филологиясының, көне жазба мәдениетіміздің жұмбақ сырлары өте көп, тым тереңде. Ғылым әрбір зерттеуінде жекелеген түркі тілдерінің өзіндік тілдік ерекшеліктеріне салыстырмалы талдаулар жасап, ғылыми танымға толы дәйектер тұжырымдады.

Тәуелсіз елімізде ұмытыла бастаған ескерткіштерімізге, құнды мұраларымызға зерттеу жүргізіліп, барынша танымды әрі терең тағылымына шұғылдануға күш жұмсалуда. Түркі халықтарының дүниежүзі мәдениетіне, адамзат өркениетіне қосқан үлесі ұшан-теңіз және бүкіл әлем ғалымдарының қызығушылықтарын туғызуда. Шындығында өткен тарих шежіресін, өткен дәуір шындығын ұлы тұлғалардың, біртуар ғалымдардың танымы терең тарихи туындылары арқылы біле аламыз. Өмір жолында ұстанымынан таймаған, әлемдік руханияттың дамуына өлшеусіз үлес қосқан тұлғалар шығармашылығы келелі зерттеулерді қажет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, ғұмыры аңызға айналған ғұлама ғалым ЭдһәмРахымұлының келешек ұрпаққа жазып қалдырған ғылыми-танымдық еңбектерінің ғылыми маңыздылығы уақыт өткен сайын күрделеніп, жаңа қырларына тереңдеп, зерделеу түркі әлемінде өзекті

мәселелердің нақты ғылыми пайымдалуына негіз болатыны анық. Және, оны болашақ жастардың еншісінде деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кормушин И.В. О взглядах Э.Р.Тенишева на историю древних литературных тюркских языков. Российская тюркология. № 1-2(30-31). 2021. С. 45-50.
2. Дыбо А.В., Шеймович А.В. Памяти Эдгема Рахимовича Тенишева.Российская тюркология. № 1-2(30-31). 2021. С. 5-30.
3. Түркі тілдері: Ұжымдық монография / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК . – Астана, 2015. – 456 б.
4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков : Лексика. Отв. ред. Э. Р. Тенишев; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. - М. : Наука, 1997. - 799 с.
5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков/отв.ред.Э. Р.Тенишев. АН СССР, Ин-т языкознания. - Москва : Наука, 1984. 22 см.Кн. 6: Региональные реконструкции / [Э. Р. Тенишев, Г. Ф. Благова, Э. А. Грунина и др.]. - 2002. - 766, [1] с.

**1. ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНДЕГІ
Э.Р. ТЕНИШЕВТІҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІ**

**ТЮРКСКАЯ ВСЕЛЕННАЯ Э.Р. ТЕНИШЕВА ВО ВЗАИМОДЕЙСТВИИ
ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР**

**E.R. TENISHEV'S TURKIC UNIVERSE IN THE INTERACTION
OF LANGUAGES AND CULTURES**

**Kondybaeva R.Zh., Koishigulova D.M.
Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
E-mail: rkraushan7@gmail.com**

The issue of Word stress in Turkology

Abstract: The authors note that many issues related to word stress in the the Kazakh language remain unresolved, as evidenced not only by different points of view. There are numerous works devoted to the study of word stress in Kazakh phonetics from the point of view of its theoretical and instrumental aspects, however, it can be stated that they do not have a complete solution to the problem that has existed for more than a century. In addition, there are a large number of works on the description of the prosody of a word, which consider the structural features of the language and the functional-semantic part of the verbal stress of the Kazakh language. Thus, considering the prosodic features of the Kazakh language, the authors concludes that “the complexity of the issue of stress is due, first of all, to the morphological structure of the Turkic languages and the harmony of vowels, as well as the lack of written monuments that allow us to trace the development of vocalism and stress. In conclusion, we recall that vowel harmony, as a feature of the Turkic languages, is understood as the uniformity of utterance and euphony of speech, since the word "vowel harmony" itself includes this meaning.

Key words: word stress, prosody, vowel harmony, syngharmonism, assimilation, stressed\unstressed syllables.

Резюме: В данной статье авторы рассматривают вопрос словесной просодии в казахском языке и в целом в тюркологии. Авторы полагают, что многие вопросы, касающиеся словесного ударения в казахском языке, остаются нерешенными, о чем свидетельствуют разные точки зрения на данный вопрос. Отмечается, что в казахской фонетике имеются многочисленные работы, посвященные изучению словесного ударения с точки зрения его теоретического и инструментального аспектов, однако можно констатировать, что они не имеют полного решения проблемы, существовавшей более века. Кроме того, существует большое количество работ по описанию просодии слова, в которых рассматриваются структурные особенности языка и функционально-семантическая часть словесного ударения казахского языка. Также авторы отмечают, что сингармонизм, как особенность тюркских языков, понимается как единообразие высказывания и благозвучие речи, поскольку само слово «сингармонизм» включает в себя это значение.

Ключевые слова: словесная просодия, словесное ударение, гармония гласных, сингармонизм, ассимиляция, ударный и безударный слог.

Analysis of the accumulated experience in the study of the phonetic-phonological system of the Kazakh language shows that such studies should begin with the definition of the prosody of a word, since it is on it that the patterns of dividing speech into syllables and sounds depend.

Considering it legitimate to say that “the most typical prosodic means of the verbal level is stress,” [1, 11], we will consider just word stress. Before embarking on a discussion of the problem, it is worth noting that many questions regarding the word stress in the Kazakh language remain unresolved, as evidenced by not only different but also polar points of view.

It is necessary to consider the judgments of scholars existing in the scientific literature on the prosody of the word in the Turkic languages, in which attention is paid to word stress (works by N.A. Baskakov, I.A. Batmanov, V.A. Bogoroditsky, V. Radlov, A. Potseluevsky, G. Sharaf, N.K.Dmitrieva, E.D. Polivanova and others). In their works, this phenomenon is understood as the selection by various phonetic means of one of the syllables in a word, opposed to other syllables, and is described as dynamic (forceful) or expiratory [2].

In modern Turkology, various types of stress are distinguished, which are reduced to the following:

1. Power (expiratory or dynamic), when the syllables are selected by the air force;
2. musical (melodic or tonic), if the syllable is highlighted by the movement of the vocal tone;
3. quantitative (numerical), if the syllable can be distinguished by sound length/brevity [2, 403].

Concerning the localization of word stress in Turkic languages, there is an unambiguous and generally accepted opinion, according to which grammars of various Turkic languages usually contain one capacious rule: “the stress always falls on the final syllable of a word” [2]. In addition to the primary stress falling on the last syllable, there is also secondary or collateral stress that falls on the first syllable. According to this, there is the theory that the Turkic stress is not forceful, but musical or tonic [3, 318-323].

In Turkology, there is a hypothesis that primary stress in the Turkic languages falls on the first syllable, which was formulated by M.A. Cherkassky. However, according to A.M. Shcherbak, in the Turkic proto-language, the stress was dynamic and fell on the final syllable of a polysyllabic word [4]. In Russian, the strong position for vowels coincides with the stressed syllable; in the Turkic languages the strong position is the initial syllable, the stressed (strongly stressed) is the final syllable, since in the Turkic languages the stress performs another function - tight delimitation [4, 146]. As for the functions of the Turkic word stress, they are traditionally divided to the distinctive (distinguishing sense) and delimitation (demarcation) functions of stress. As well known, in the Turkic languages, as the affixes are added, the stress moves to the final syllable, i.e. goes to the attached affix. This significant fact gives reason to say that stress in the Turkic languages is bound and fulfills a delimitation function. This term means that a certain phenomenon performs the function of differentiation, separation of individual words, and word forms. In our case, word stress in the Turkic languages helps in separating (recognizing) syllables in a word and in larger units, such as a sentence, in which the dividing role of the word stress is also important.

At one time I.A. Baudouin de Courtenay noted that in the Turkic languages this function is performed by synharmonism, while the Russian stress performs both a sense distinguishing and unifying function [5]. According to the definition of N.S. Trubetskoy, if the adjacent words are “polytonal”, then there is no need to use stress to differentiate them. If the adjacent words are “monotonal”, then the leading role in word delimitation belongs to the stress [6]. In Kazakh linguistics, it was established that the differentiation of a word is carried out only through synharmonism. There are different opinions regarding phonetic phenomena in the Kazakh language that perform the function of differentiation. For example, representatives of the synharmonic theory believe that synharmonism performs in the Turkic languages the same functions as word stress in accent languages, and emphasize that there is no case in which stress would perform a distinctive function. On the contrary, supporters of the classical phonemic school (traditional phonology) believe that stress performs several functions: delimiting, sense distinguishing, and identifying. Hearing in mind the same stress functions, Zh. Aralbaev highlights the role of stress in the unification of particles (endings), i.e., according to the scientist, stress

connects the endings (particles) into one whole and thereby ensures the uniformity of the statement or word [7, 89].

According to A.A. Yessentemirova, who had the study of word stress in the Kazakh language as the object of her scientific interests, states that “the stressed syllable in the relation between articulation and audition becomes a kind of the ‘center of the word’, subordinating to itself other syllables of the word. Thus, stress is of great importance in the presentation of words, since it describes not only phonetic properties of word, but also expresses its lexical and grammatical meanings” [8]. In this statement, the focus is on the culminating function of word stress.

According to Z. Bazarbayeva, the word stress in the Kazakh language is not particularly functional and meaningful as in the Russian language, and in its prosodic system, the Kazakh language has more similarities with the French language than with the Russian language [9, 33].

Considering the question about the function of stress, S. Tatubaev notes that in many languages stress performs the function of delimitation, however, in his opinion, in the Kazakh language this role belongs, first of all, to the syngharmonism: “The most important function in the language is distinguishing sense, therefore during formation of the sound structure of the agglutinative language, a “natural selection” of physical means had to take place according to how important the linguistic functions performed with the help of these means. Means that provide less reliable acoustic and articulatory oppositions could be used primarily to perform auxiliary functions, such as word delimitation”.

As already noted, in Kazakh phonetics there are numerous works devoted to the study of word stress in terms of its theoretical and instrumental aspects, however, it can be stated that they do not have a complete solution to the problem that has existed for more than a century. In addition, there is a large number of works on the description of the prosody of a word, in which the structural features of the language and the functional-semantic part of the word stress of the Kazakh language are considered. Thus, considering the prosodic characteristics of Kazakh language, Zh. Aralbaev concludes that “the complexity of the issue of stress is due, first of all, to the morphological structure of the Turkic languages and the harmony of vowels, as well as to the absence of written monuments to trace the development process of vocalism and accentuation” [7, 152]. As a result of experimental phonetic research, A. Zhunisbek comes to the following conclusion: “Analysis of the results of various studies shows that one should speak not about word stress in the Turkic languages, but about the phrasal, rhythmic-syntagmatic, logical-expressive selection of one or another syllable of a word, which is not the same thing. Word stress can hardly serve in the Kazakh language as a phonological mark of word recognition and word discrimination, as in Russian [10, 51].

In recent two decades, domestic scientists have been considering the prosody of the Kazakh language in close relationship with syngharmonism and have concluded that the main prosodic dominant of the Kazakh language is syngharmonism, which is not typical for Indo-European languages. As for the suprasegmental units of the language, scientists propose to classify the harmony of sounds (syngharmonism) as one of the suprasegmental levels of the Kazakh language [10, 21].

It should be noted that the Turkic syngharmonism is considered by some scholars as a phenomenon similar in nature to the Russian or English reduction of vowels. It follows from this that the Turkic syngharmonism, like the Russian reduction, resulted from the stress that once fell not on the last, but the first syllable. This fact can explain why the Turkic vowel harmony is not considered a living phonetic process. This provision contributed to the opinion of scientists that there are languages in which other, additional, phonetic phenomena may take place, laid by the nature of a certain language, and compensatory mechanisms may exist in them: tone or harmonic assimilation of words. Along with such phonetic features as tone, loudness, tempo, the researchers attribute general timbre colors to prosody. In their opinion, the phonetic unity of a word can be achieved not only due to hierarchical relations in strength between syllables but also due to the generality of timbre features of vowels [10]. The most famous is vowel harmony (otherwise called

syngharmonism), which is characteristic of the Turkic languages. The essence of vowel harmony is that their compatibility is due to the assimilation of one sound to another, the attraction of vowel sounds similar in phonetic characteristics, as a result of this, the Turkic root has a regulating, dominant, function since it is the root that dictates which vowel should be in the attached affix. Due to the harmony in the Turkic languages, there is a numerous corpus of variants of both inflectional and word-forming affixes.

Many researchers, whose evolutionary path of research has more than a century of history, addressed the problem of syngharmonism - V.V. Radlov (1882), I.A. Baudouin de Courtenay (1960), E.D. Polivanov (1933), V.A. Bogoroditsky (1953), N.S. Trubetskoy (1960), N.A. Baskakov (1966), A.A. Reformatsky (1970), A.M. Shcherbak, E.V. Sevortyan (1970), and others. There is a generalized definition of this phenomenon, presented in the linguistic encyclopedic dictionary: "syngharmonism is a morphonological phenomenon consisting in a uniform vocal (sometimes consonant) design of a word as a morphological unit ... although vowel harmony is usually identified with the syngharmonism, the concept of the last is wider since syngharmonism can also be expressed in consonant harmony" [2, 445].

In Kazakh linguistics, the problems of which are extremely diverse, the study of the law of vowel harmony has always attracted the attention of scientists. One can name the works of such researchers as A. Baitursynov, S. Amanzholov, H. Dosmukhamedov, K. Zhubanov, S. Kenesbaev, S. Myrzabekov, and others. Moreover, the works of the following modern scientists dealing with this problem should be highlighted: A. Zhunisbek, M. Dzhusupov, J. Abuov, J. Nazbiev, N. Saduakas, and others, who noted the special role of this phenomenon in the Turkic languages. For example, Kh. Dosmukhamedov called the syngharmonism the main phonetic phenomenon of the Turkic languages [11, 56]. S. Myrzabekov believes that syngharmonism is the harmony of vowels in the words and highlights their articulatory unity; according to Zh. Abuov, the harmony in the Turkic languages is the crucial tool of phonetic unification of words; M. Zhusupov writes about syngharmonism as the main prosodic dominant of Kazakh language.

Some linguists (V.V. Radlov, I.A. Baudouin de Courtenay, A. Zhunisbek, J. Abuov, M. Zhusupov, and others) note that vowel harmony (syngharmonism) performs the function that is inherent in many other languages accent. This feature was emphasized in the early works of famous Turkologists.

One of the most prominent representatives is I.A. Baudouin de Courtenay, who considered syngharmonism and stress in close interconnection, substantiating this by the fact that syngharmonism in Turkic languages performs the same unifying function as word stress in Indo-European languages. According to his hypothesis, "in the Turanian languages, the subordinate syllables are likened to the dominant syllable, that is, they obey it in the full sense of the word" and "the first syllable of the word is always dominant ... regardless of whether it is accompanied by an accent or not".

According to P.M. Melioransky, in the Kazakh language, there are such phonetic categories as stress and syngharmonism, and phonetically, they form a word, these categories fasten agglutinative elements into one whole and do not allow their separation. Thus, an analytical review of the provisions of the above-named scientists allows us to conclude that in the Turkic languages it is impossible to consider the harmony and word stress separately from each other since they are closely interrelated.

A. Zhunisbek believes that one of the main problems of the research is that there is still no precise definition of syngharmonism. Thus, the scientist himself uses the terms prosody and syngharmonism as synonyms regarding the Kazakh language [10]. Investigating the suprasegmental units of the Kazakh language, the scientist proposes to include the harmony of sounds (syngharmonism) as one of the suprasegmental levels of the Kazakh language along with duration, stress, and tone. Considering the problem of the prosody of the Turkic word, the author repeatedly notes that "segment description at the level of sounds is strictly conditioned by syngharmonism". This means that the unification of sounds or syllables that form the appearance of a word is

achieved using syngharmonism. Exploring the syngharmonism, S. Zhanabayeva concludes that in the Turkic languages the syngharmonism and stress serve to emphasize the syllable. Regarding the peculiarities of the phonetic organization of the word in the Russian and Kazakh languages, B.K. Murzalina writes the following: "in Kazakh language, vowel harmony determines the uniform pronunciation of syllables and words and, accordingly, a weak expression of word stress, which is combined with a non-contracting emphasis of the centers and a narrow range of tone fluctuations, while in Russian the mobility of the centered word stress leads to a variety of stress sequences and unstressed syllables in the word [12, 65].

Representatives of traditional Kazakh phonetics believe that syngharmonism is a harmony of vowels, where the vowel of affixes are likened to the vowel of the root in a row (hard or soft vowel) and roundness (labial or non-labial vowel). Is syngharmonism manifested at the level of consonants, since, according to the observations of scientists, not only vowels but also consonants are subject to syngharmonism? This issue is considered a problematic one since modern phonetics considers syngharmonism as the harmony of vowels, and the harmony of consonants is called assimilation.

A. Zhunisbek draws attention to one more significant issue concerning the phonological function of syngharmonism, which, according to him, needs a complete study. The author himself believes that word-formation, word-cognitive, and word-distinguishing functions [10, 89], which are traditionally considered as the functions of word stress, are characteristic of syngharmonism. As a result, he concludes that the description of the sound system of the Kazakh language should be based on singharmonism as the dominant suprasegmental feature of the Turkic languages.

The founder of the singharmophonological theory M. Zhusupov does not deny the presence of stress in Kazakh language. According to him, syngharmonism is the prosodic dominant, but the stress has an auxiliary function, i.e. it is not as strong as in Russian, but it still exists. Singharmonic and stress will never perform the same function, so one of these phenomena, in any case, has a strong position. M. Zhusupov explains the word stress in the following way: the word stress in the Kazakh language is very weak in comparison with the Russian language, therefore it cannot form the basis of the syngarmophone.

Even though many scientists defend the point of view of the absence of word stress due to its functional identity with syngharmonism and deny the possibility of the existence of tone and syngharmonism (word stress and tone), which are two prosodic features in the system of one language, the trend has appeared and its representatives believe that language is a multilevel and complex phenomenon in which the presence and existence of several prosodic features are quite possible.

In our opinion, it seems extremely important to define and delimit those functions that are performed by word stress and harmony of the Kazakh language and to pay attention to the culmination (excretory) function that word stress performs. As Professor K. Zhubanov noted, each word has a strong and weak syllable - this is a mandatory indicator of both the hardness and softness of the syllable.

It is worth noting that syngharmonism is understood as the uniformity of the utterance and the euphony of speech since the word "syngharmonism" itself includes this meaning. Meanwhile, it is worth answering the following question: is it possible to attribute syngharmonism to a phonetic phenomenon, with the help of which a certain syllable in a word stands out, due to which the syllable is heard stronger, brighter, more prominent among others?

The analysis of various theoretical positions allows us to say that, in general, the prosody of a word in the Turkic languages is considered as a suprasegmental unit of speech, which has its characteristics in the Turkic languages. Word stress, along with syngharmonism, is considered as a prosodic feature in the Turkic languages, which performs a delimiting function, marking the boundaries between words. Rigorous research is needed to determine the relevance of the meaning-discriminating function. A similar problem arises in connection with the study of nature, the localization of word stress in Kazakh.

REFERENCES:

- 1 Heuven V.J. van, Sluijter A. Notes on the phonetics of word prosody. – Leiden, 2006. – 345 p.
- 2 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика / отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 1984. – 478 с.
- 3 Kirchner M. Kazakh and Karakalpak // *Turkic Languages*. – London: Routledge, 1998. – P. 318-323.
- 4 Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Москва – 320 с.
- 5 Бодуэн де Куртенэ И.А. Опыт фонетики резьянских говоров. – Варшава, 1875. – 128 с.
- 6 Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., НИЛ, 1960. – 343 с.
- 7 Аралбаев Ж. Вокализм казахского языка. (Очерки по экспериментальной фонетике и фонологии). – Алматы: Наука, 1970. – 179 с.
- 8 Есентемирова А.А. Проблемы ударения в изолированных словах фразы в казахском языке (экспериментально-фонетическое исследование): автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1987. – 20 с.
- 9 Базарбаева З.М. Казахская интонация. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 284 с.
- 10 Джунибеков А. Просодика слова в казахском языке. – Алма-ата: Наука, 1987. – 90 с.
- 11 Досмұхамедұлы Х. Тандамалы шығармалары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 400 б.
- 12 Мурзалина Б.К. Коммуникативная природа интонации в сопоставительном освещении: докт. дис. ... филол. наук. – Алматы, 2003. – 200 с.

МРНТИ

Кортабаева Гулжамал Кыдырбаевна
к.ф.н., кафедра «Тюркологии и теория языка»,
КазНУ Аль-Фараби, Казахстан, Алматы
Авалиев Адильжан Алимжанович
Магистрант 2 курса, кафедра
«Тюркологии и теория языка»
КазНУ Аль-Фараби,
Казахстан, Алматы

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ СЛУЖБА И ПРОТОКОЛ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

Статья рассматривает дипломатическую службу Османской империи, несомненно, рассмотрение дипломатической истории великой империи, которая, как Османская империя, господствовала на трех континентах на протяжении столетий и развивала отношения с бесчисленным количеством стран и обществ. Османская империя, одна из величайших империй в истории, за полтора века, с момента своего основания в 14 веке, стала одним из важнейших факторов в своем регионе и в мире. Этот подъем нельзя объяснить только большой политической, военной и экономической мощью империи. Несомненно, в основе этого успеха лежит умение использовать дипломатию. Османские дипломаты относительно поздно влились в международную политику, как это практиковалось в XVIII, но дипломаты быстро освоили инструменты своего ремесла и часто превосходили своих иностранных коллег, которые умели опираться на вековые традиции и опыт.

Ключевые слова: дипломатия, империя, посол, дипломатическая служба, визирь

Түйіндеме

Мақалада Осман империясының дипломатиялық қызметі қарастырылып, аталмыш империяның ғасырлар бойы үш құрлыққа үстемдік құрған, сансыз елдермен және қоғамдармен қарым-қатынастарын дамытқан ұлы империяның дипломатиялық тарихына шолу жасалынады. Тарихтағы ең үлкен империялардың бірі Осман империясы 14 ғасырда құрылғаннан бері бір жарым ғасырда өз аймағындағы және әлемдегі ең маңызды актерлердің біріне айналды. Осындай дамыған мемлекетті тек империяның үлкен саяси, әскери және экономикалық күшімен түсіндіруге болмайды. Бұл жетістіктің негізі дипломатияны ұтымды пайдалана білу екені сөзсіз. Османлы дипломаттары халықаралық саясатқа 18 ғасырдағы тәжірибе сияқты салыстырмалы түрде кеш кірді, бірақ дипломаттар өз қолөнерінің құралдарын тез меңгеріп, көп ғасырлық дәстүр мен тәжірибеге сүйене білген шетелдік әріптестерінен басым түсті.

Түйін сөздер: дипломатия, империя, елші, дипломатиялық қызмет, уәзір

Abstract

The article examines the diplomatic service of the Ottoman Empire, undoubtedly an examination of the diplomatic history of a great empire that, like the Ottoman Empire, dominated three continents for centuries and developed relations with countless countries and societies. The Ottoman Empire, one of the greatest empires in history, in the century and a half since its founding in the 14th century, has become one of the most important actors in its region and in the world. This rise cannot be explained only by the great political, military and economic power of the empire. Undoubtedly, the basis of this success is the ability to use diplomacy. Ottoman diplomats entered international politics relatively late, as was the practice in the 18th century, but the diplomats quickly mastered the tools of their craft and often outperformed their foreign counterparts, who were able to rely on centuries of tradition and experience.

Keywords: diplomacy, empire, ambassador, diplomatic service, vizier

Период от основания Османской империи до конца 16 века определяется как классический век. Этот период почти полностью охватывает становление и подъем империи. Зитваторокский мирный договор 1606 года является одним из важных поворотных моментов в истории османской дипломатии. До этого договора Османская империя обычно пыталась применять одностороннюю дипломатию. Фактически Османская империя считается одним из последних государств в мире, отказавшихся от этой формы дипломатии [1:32].

Понимание ранней османской дипломатии формировалось в основном в рамках концепций *غزا gaza* – «война» и *جهاد jikhad* – «борьба за веру», требуемых международным правом ислама. Решающее влияние политического взгляда ислама на османскую дипломатию в основном проявлялось в отношениях с европейскими государствами. Однако сектор *газа* и *джихад* были в центре политики по отношению к мусульманским турецким княжествам и другим исламским странам, а также немусульманским государствам.

Конечная цель откровения в исламе заключалась в том, чтобы во всем мире господствовала единая система закона и религии. Ислам не мог принять применение другого равного и эквивалентного закона. По этой причине главной задачей халифа, являющегося лидером исламского государства, является расширение исламских земель.

Несмотря на это универсальное послание ислама, претензия Османской империи на мировую империю, столкнувшись с широким разнообразием верований и народов в географии, где она имеет тенденцию распространяться, потребовала некоторых иных практик. Таким образом, традиция османской дипломатии развивалась, с одной стороны, в рамках военно-торговых отношений, приведших к институционализации как государства, то

есть в рамках привычных требований, а с другой стороны, в оси синтеза практики международного права на протяжении всей исламской истории [2:87].

Хотя приоритеты различались в зависимости от периодов, османская дипломатия питалась из четырех источников: политическое наследие ислама, старое турецкое понимание мирового господства, политическое наследие Рима/Византии и достижения османской армии. Три из них — результат унаследованных политических идей, а четвертый — результат успеха самой османской военной системы.

Некоторые концепции и практики приобретают важное значение для понимания османской дипломатии. Прежде всего, нам нужно сосредоточиться на выражениях, которые глубоко затрагивают традицию дипломатии, таких как **ارد الحرب** *dârü'l-harb* – «мир война», «территория войны», **ارد الإسلام** *dâr al-Islâm* – «мир ислама», «дом ислама», **امان** *emân* – «милосердия», «защита» и **نامه عهد** *ahid-nâme* – «договор», «условия». В классическую эпоху, когда применялась односторонняя дипломатия, османские отношения определялись некоторыми юридическими, религиозными и политическими понятиями, такими как друг или враг, мусульманин или немусульманин, сектантский статус (суннитско-шиитский/протестантско-католический) в Османские отношения [3:109], [4:25].

Связь ислама с международным правом очевидна в вопросах войны и мира. Земли, где царит ислам и, следовательно, нет войны и есть мир, определяются как дар **ارد الإسلام** *dâr al-Islâm*, а все места, не находящиеся под властью ислама, как **ارد الحرب** *dârü'l-harb*. По мнению классиков исламского права, военная ситуация между этими двумя мирами может закончиться только с принятием ислама всем человечеством. Согласно этому подходу мусульманское государство не может заключить договор с немусульманским государством. Однако с расширением границ расширение дипломатических и торговых отношений создало новый статус между этими двумя ситуациями. То есть статус **رد العهد** *darü'l-ahd* – «плата дани немусульман», который используется для обозначения **رد الصلحا** *dârüssulh* – «немусульманские страны» или заключения соглашения с целью обеспечения мира посредством договоров, играл важную роль в регулировании мусульманских и немусульманских отношений. **رد الصلحا** *dârüssulh* имел в виду христианские государства, которые не находились под исламским правлением, но были связаны с мусульманским государством по доброй воле через налоги и соглашения. Таким образом, договоры между двумя сторонами были привязаны к принципу «исполни свое обещание» в Коране, который соответствует принципу *pacta sunt servanda* – «договоры должны соблюдаться» в римском праве, и подготовил почву для заключения долгосрочных договоров и срок установления мира [4:109].

В традиции османской дипломатии до перехода к непрерывной дипломатии в конце XVIII в. система **امان** *emân* была одним из основных принципов межгосударственных отношений. Слово, происходящее от корня арабского слова «**امان**» и означающее *безопасность*, также использовалось в качестве термина, дающего уверенность иностранцу или армии, которые хотят войти в исламскую страну или сдать ей. В Османской империи система **امان** в основном применялась в понимании **ارد الحرب** *dârü'l-harb* и **ارد الإسلام** *dâr al-Islâm*. Тот же принцип действовал и в доосманский период среди персов и турок-сельджуков.

Система доверия напрямую влияла на статус и деятельность послов, консульств и купцов европейских государств в Османской империи. Соответственно, немусульмане, приезжавшие в османские земли с дипломатической миссией, для торговли и визита, принимались в качестве гостей, их жизнь и безопасность имущества обеспечивалась, а всевозможные расходы покрывались государством путем предоставления им **مهمان دار** *mihmân-dâr* – «гостеприимство» [5:227].

Обычная область применения понимания османского **امان** *emân* состоит в том, что оно дается до или после завоевания города или замка. В качестве примера можно привести генуэзцев из Галаты Мехмедом Завоевателем сразу после завоевания им Стамбула. Позже привилегии завоевателя стали действительными и для латинян. Первое постоянное

посольство в Стамбуле было открыто Венецией (1454 г.). Затем Польша в 1475 г., Россия в 1497 г., Неаполь в 1498 г., Франция в 1525 г., Австрия в 1528 г., Флоренция в 1538 г., Англия в 1581 г., Нидерланды в 1602 г., Швеция в 1737 г., Пруссия в 1739 г., Дания в 1756 г. и Сицилия в 1740 г. начали иметь представителей на уровне посольств или поверенных в делах.

Еще одним важным аргументом международных отношений в османской дипломатии является вопрос о присвоении имени. На самом деле **ahid-nâme** **عهد نامه** переплетается с системой **aman emân** **امان**. Термин **ahid-nâme** **عهد نامه** используется для обозначения текста **معاهده** **tuâhede** – «**договора**» и **sulh** **صلح** – «**мира**» между двумя государствами. Он включает в себя условия мира с иностранными государствами или торговые привилегии (уступка/капитуляция). **ahid-nâme** **عهد نامه** не является документом, подписанным сторонами, то есть отсутствует взаимность (двусторонность). Система сыграла важную роль в развитии политических отношений Османской империи с европейцами в классический период, несмотря на понимание благодати, данной этой высшей силой, на которой она была основана, и ускорила институционализацию в области дипломатии. Несмотря на принцип односторонности в **ahid-nâme** **عهد نامه**, когда речь шла о мирном договоре, делегаты сторон определяли условия отдельно и определяли соответствующие статьи согласно подписанным ими законопроектам. В начале этого текста, окончательный вариант которого был сформирован, была нарисована султанская тугра и создан дипломатический документ[5:302].

До середины XIX в., до образования министерства иностранных дел в Османской империи не было структуры, которая непосредственно определяла бы дипломатию государства, и внешними связями занимались различные государственные учреждения во главе с **Dîvân-ı Hümâyûn** **ديوان همایون** – «**Государственный орган**». В период развития и подъема **Dîvân-ı Hümâyûn** **ديوان همایون**, центральный орган исполнительной власти, основываясь на определенных принципах, занимался в основном внутривластной деятельностью и заодно принимал и исполнял решения, относящиеся к внешней политике.

Вопросы, касавшиеся внешней политики, обычно рассматривались в начале повестки дня заседаний **Dîvân-ı Hümâyûn** **ديوان همایون**, самого полномочного органа империи. Известно, что между членами дивана существовало разделение труда в соответствии с их знаниями и специализацией. Ответственность за решение внешних и внутренних вопросов в основном возлагалась на **Vezîr-i Azam** **وزير اعظم و** – «**великого везира**» и министров, но если дело касалось религиозных и финансовых моментов, то для работы привлекали **kazasker** **قاضی** – «**войсковой судья**» и **defterdâr** **دفتردار** – «**министр финансов**». При рассмотрении вопросов, связанных с международными отношениями Османского государства, особенно если дело касалось пограничных конфликтов, к переговорам с полномочными представителями соседних государств привлекались **beylerbeyi** **بھلربھي** – «**чиновник высшего ранга**» приграничных районов. В этих вопросах особыми полномочиями обладали на западе бейлербеи Буды и Боснии, на востоке — Эрзурума, Вана и Египта.

В **Dîvân-ı Hümâyûn** **ديوان همایون** обсуждались следующие вопросы; о назначении послов и круге тем для их переговоров, о послах, прибывавших из других стран, о торговых интересах иностранных государств, об открытии постоянных посольств иностранных государств, о предоставлении концессий, и здесь же принимались решения. Так, неофициально представлявший английское правительство Харборн в результате контактов в Стамбуле получил из дивана **icaze-nâme** **اجازہ نامه** **Dîvân-ı** – «**разрешение на государственный совет**» обращенный к королеве Елизавете. Подготовкой переговоров, всей предварительной работой в диване руководил **Reis-ül Küttap** **رئيس الكتاب** – «**главный должность писца**», главным помощником **Reis-ül Effendi** **رئيس يافند** – «**господин главный писец**» был **beylikchi** **بھلکچی** – «**управляющий бейликом**» и подчиненная ему канцелярия **beylikchi** [6:116].

К концу XVII в., когда **Dîvân-ı Hümâyûn** **ديوان همایون** утратил свое значение, решения по всем важным темам, включая внешнюю политику, принимались после обсуждения государственными деятелями на консультативных совещаниях. До XIX в., до образования

министерств и собраний Танзимата. главным органом государства, принимающим решения, были собрания совета. Примером может служить османо-прусский союз 1790 г. Поскольку у Селима III, شيخ الإسلام *Şeyh'ül-İslam* – «старейшина Ислама» Хамидизаде-эфенди, великого везира и армейского кадия были разные взгляды на предмет заключения союза, были созваны многочисленные совещания в действующей армии на фронте и в Стамбуле; государственные деятели обсудили все стороны вопроса: шариатскую, политическую, экономическую, и союз был заключен в соответствии с мнением султана и شيخ *Şeyh'ül-İslam*, после чего его подписали все государственные деятели.

Некоторые дипломатические решения, пусть и в ограниченном количестве, принимались на диванах икииди, созываемых в резиденции великого везира. Дипломатическая деятельность Османской империи нарастала, вопросы все усложнялись, и стало очевидно, что управлять этой работой советам и комиссиям становится трудно; кроме того, по мере все большего втягивания Османского государства в европейскую дипломатию создание органа, занимающегося специально дипломатической работой, стало необходимостью; постепенно *Reis-ül Küttab* стали заниматься только внешней политикой, и наконец в 1836 г. управление делами *Reis-ül Küttap* было преобразовано в министерство иностранных дел [6:147].

В классический период одним из важных должностных лиц в функционировании Дивана был *Nişançî* - «придворный каллиграф», *Nişançî* – тайный секретарь султана, его должность заключалась записывать королевские заповеди во дворце.

Reis-ül Küttaplık является одним из самых важных институтов в истории османской дипломатии. *Reis-ül Küttap* вышли на первый план, особенно в области дипломатии, в результате увеличения нагрузки на *Nişançî* с XV века. Таким образом, в международных отношениях традиция османской дипломатии и накопление на протяжении почти двух столетий, пока в 1836 году не было создано Министерство иностранных дел, сформировались в органе *Reis-ül Küttaplık*.

Посольства с постоянной резиденцией или временные послы различных рангов, прибывавшие в Османскую империю, должны были обращаться к Высокой Порте, а значит, и к *Reis-ül Küttap*, во всех отношениях государства. *Reis-ül Küttap* выступал посредником не только в дипломатических вопросах, но и в недипломатических особых запросах к османской бюрократии. Просьба Османской империи установить отношения с постоянными посланниками, работающими в государстве, поступала в основном через *Reis-ül Küttap* или переводчика *Dîvân-ı Hümayûn*, назначенного *Reis-ül Küttap* или великим визирем в зависимости от дипломатической важности вопроса. Для менее важных или рутинных задач переводчики обеспечивали связь между правительством и послами. Когда посол хотел лично встретиться с великим визирем, он сообщал об этой просьбе через своего переводчика, и послу назначалась встреча в подходящее время.

Бурное развитие межгосударственных отношений в XVIII веке вызвало изменения в функционировании института *Reis-ül Küttap*. Во-первых, изменились критерии, основанные на выборе людей, которые будут *Reis-ül Küttap*. Как правило, до XVIII века *Reis-ül Küttap* избирались с опытом, необходимым для внутренней бюрократии, и под влиянием некоторой политической направленности, в то время как растущее значение иностранных дел приводило к поиску новых черт в людях, которые должны были стать *Reis-ül Küttap*. При отборе начальников стали учитываться такие черты, как наличие опыта участия в международных переговорах, работа в ведомствах иностранных дел княжества, знание договоров, заключенных с иностранными государствами, и наличие достаточного опыта для написания имен, которых должны найти. По этой причине специализация на предметах, связанных с иностранными делами, предоставила тем, кто работает в качестве *Reis-ül Küttap*, больше возможностей для продвижения по службе и проложила им путь к повышению до ранга визиря. В XIX веке, когда организация османской дипломатии начала становиться профессиональной, как и в Европе, в 1836 году было основано Министерство иностранных дел, и, таким образом, вековой институт *Reis-ül Küttap* ушел в историю [7:47].

Другой группой, сыгравшей важную роль в осуществлении дипломатии в Османской империи, были переводчики *Dîvân-ı Hütmâyün*. Они выполняли такие обязанности, как перевод писем султана на иностранный язык и писем с иностранных языков на османский турецкий язык, посредничество между послами в Стамбуле и Диване, присутствие на встречах с иностранными официальными лицами в Стамбуле, поездки в зарубежные страны, когда это было необходимо, и передавая туда письменные и устные сообщения султана.

Видно, что обязанности, взятые на себя *چاوشباشی çavuşbaşı* – «главный помощник главного визиря» и другими официальными лицами, были переданы третьим лицам из-за отсутствия владеющих языками официальных лиц, чтобы видеть услуги послов или иностранных гостей, приехавших в Османскую империю в ранние периоды. При распределении обязанностей между *çavuşbaşı* и сопровождающим, *çavuşbaşı* должен был знать восточные языки, а сопровождающий должен был знать западные языки. Послы и сопровождающие лица хорошо владели арабским и персидским языками, свободно могли передавать информацию на этих языках к *çavuşbaşı*. Поэтому в середине XVIII века обязанности *çavuşbaşı* продолжались.

Тексты, отправленные султану, великому визирю и *Reis-ül Küttap* из европейских государств, были переведены переводчиками. Если те, кто приехал из исламских стран, были персидскими и арабскими, их переводили *تارجمان tarcuman* – «переводчики» в Диван-и Хумаюн, знавшие эти языки. Переведенные рукописи передавались великому визирю *Reis-ül Küttap*.

Переводчики находились в тесном контакте с послами в Стамбуле. Переводчики говорили с ними о вопросах политики и передавали их великому визирю. Кроме того, одной из обязанностей переводчиков было встречать послов, приезжавших в гости к дивану или султану, и выступать в качестве переводчика на встречах[8:82].

Литература и источники

1. Hüner Tuncer. Eski ve Yeni Diploması. Ankara, 2005, s. 13.
2. Enver Ziya Karal. Osmanlı Tarihi, C.V. Ankara, 1970, s. 61.
3. Ortaylı, İlber. Osmanlı Diplomasisi ve Diploması Örgütü, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. I, (İstanbul 1985), s. 278-280.
4. Mehmet İpşirli. Osmanlı Diplomasisi. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul, 1994.
5. Roderic H. Davison. Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras. İmparatorluk Mirası, İstanbul, 2005.
6. Karaca Filiz. Osmanlı Devletinde Teşrifat Kalemi ve Teşrifatçılık, (İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1989.
7. Halil İnalcık. Reisü'l-Küttap/ Mad., İ.A., C.9, s. 682.
8. Turan, S. Namık. İmparatorluk ve Diploması, Osmanlı Diplomasisinin İzinde. Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2014.

FTAMP: 16.01.07

Қосымова Гүлбану
ф.ғ.д., профессор
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан
Email gkosym@indox.ru

ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМНЫҢ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕ
БЕРІЛУІ

Түйіндеме. Бұл мақалада өзекті мәселе етіп әлем бейнесіне қатысты ұлттық танымды бейнелейтін фразеологизмдердің қыр-сыры, пайда болу себептері қарастырылады. Халықтың бақылауы мен өмірлік тәжірибесінен туындаған фразеологизмдер—Әлем бейнесін айғақтайтын концептілік тұжырымдар. Халқымыздың ежелгі дәуірден бері қарай көнетүркілік сананың жүгін арқалап, мәдени-рухани танымынан хабардар ететін фразеологизмдер мақалада әрі «ой елегінен өткізу» деген мағынаны білдіретін метафизикалық, әрі ұлттық-мәдени, әрі эмоционалдық таным тұрғысынан қарастырылады. Аз сөзбен көп мағынаны жеткізетін фразеологизмдердегі әлем түсінігі көк аспан, жер асты, байтақ дала делінетін үш тармақты танымнан тұратын ұғымдармен байланысты ашылады. Фразеологизмдердің астарлы мағынасында жатқан ұлттық танымның өзгермей, жоғалмай ұрпақтан-ұрпаққа ұласып келе жатуы—адам үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуында. Адамды қоршап тұрған дүниемен тығыз байланыста қарастыратын онтология ғылымының тұжырымдары мақалада талданған фразеологизмдердің мағынасын құрайтындығына көз жеткізілді. Қандай адам болмасын, оның өмірі, философтардың айтуында үш дүниенің бірлігінде өтіп жатады: 1. Бізді жасаған дүние — табиғат. 2. Ғасырлар бойы өзіміз жасаған дүние—қоғам. 3. Адамның ішкі рухани дүниесі. Антропологиялық зерттеулердің өзегіне айналған үш тармақ: *кеңістік (табиғат) +адам+қоғам* бірлігі — осы ілімнің туындысы екендігі фразеологизмдерді талдау барысында нақтыланды.

Түйін сөздер: фразеологизм, ұлттық таным, әлем бейнесі, концепт, дүние.

Resume. In this article, we will consider the subtleties and reasons for the emergence of phraseological units that reflect national knowledge about the image of the world. Phraseologisms derived from the observations and life experience of the population are conceptual statements that testify to the picture of the world. "I'm sorry," he said, " but I don't know what you're talking about, and I don't know what you're talking about, but I don't know what you're talking about, and I don't know what you're talking about." The concept of the world in phraseologisms, which convey a lot of meaning in small words, is associated with the concepts of the blue sky, the underworld, and the vast steppe, which consist of three branches of knowledge. In the context of phraseology, the national consciousness is constantly changing and passing from generation to generation—it is recognized as sacred for a person and for society. It was made clear that the conclusions of the science of Ontology, which consider man in close contact with the surrounding world, form the meaning of the phraseology analyzed in the article. The life of a person, no matter what, in the words of philosophers takes place in the unity of the three worlds: 1.the world that created us is nature. 2.the world created by US over the centuries is society. 3.the inner spiritual world of a person. During the analysis of phraseology, it was clarified that the three points that became the core of anthropological research: space (nature) +man+the unity of society — are derivatives of this doctrine.

Keywords: phraseology, national cognition, image of the world, concept, world.

Эдхям Рахимович Тенишев — түркология ғылымында атағы көпке мәлім түрколог ғалым. Эдхям Рахимович Ленинград университетінің шығыс факультетіне оқуға түскеннен бастап ірі шығыстанушы, әрі қыпшақтанушы ретінде де танымал бола бастады. Оның «Кыпчакский язык и его связь с современными кыпчакскими языками», «Введение в изучение тюркских языков», «Грамматика турецкого языка» т.б. еңбектері азшылық болып табылатын түркі халықтары тілдерінің бұдан былайғы зерттеулеріне методологиялық негіз болды. Э.Р.Тенишев көне түркі ескерткіштерін зерделей келе, көне тілдердің диалектілік ерекшеліктерін барлық түркі әдеби тіл дәстүрмен байланыстыра пайымдады. Түркі тілдерінің фонетикасын, морфологиясын, лексикасын үндіевропалық топқа жататын жекелеген тілдермен салыстыра зерттеп, аалтаистикалық позицияда анықтап берді. «Лексиканы» баба түркі тілінің категориалды әрі мәдени лексикасы ретінде қарастырып, лексико-семантикалық топтарға бөлді. Мұның өзі кейінгі түркі тілдерінің этимологиялық

сөздігіне негіз болды. Бұнымен қоса, Э.Р.Тенишев «Түркі тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы еңбегінің екінші бөлімін «Баба түркілік этностың әлем бейнесіне» арнады. Осы еңбекте лексиканы реконструкциялау негізінде түркі халықтарының мәдени танымын табиғатпен, даламен, күн көріс тіршілігімен, наным сенімдерімен, әдет-ғұрыптарымен, космонологиялық ұғым– түсініктерімен байланыстырды [1].

Біз сөз еткелі отырған фразеологизмдер тобы да түркі этносының шындық, қоршаған орта, тіршілік туралы дүниетанымын танытатын әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруға негіз болды. Фразеологизмдерді қалыптастырған дүниетаным бабалардың ежелгі ұғым-түсініктерден құралады десек, оның түркі халықтары танымы мен мәдениетіне ортақтығын жоққа шығара алмаймыз. «Түркі мәдени кеңістігінде бай табиғаттың, түрлі климаттық жағдайдың негізінде «шаруашылық» (оазистік мәдениет), «бостандық» (номадтар мәдениеті) және «жайлақ» (аралас мал шаруашылық-егіншілік мәдениеті) үштігі өте бай мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Түркі мәдениетінің табиғи бірлігін құрайтын «шаруашылық-бостандық - жайлау» үштігі түркі тектес халықтардың ерекше философиялық дүниетанымымен бірге, түркі халықтарының бірыңғай философиялық мәдениетін де қалыптастырды.

Түрік мәдениетінің ең маңызды сипатының бірі дәстүршілдік, яғни мәдениеттің дүниетанымдық негіздерінің дәстүршілдігіне ұласады. Біріншіден, бұл ойлаудың табиғилығы-адамның табиғатпен, өмірмен бірігуі (табиғат өмірдің бастауы, қайнар көзі ретінде көрініс табады), түріктік философия табиғат пен өмірдің философиясы болып табылады. Екіншіден, әлеуметтік кеңістіктегі дәстүршілдік ру-тайпалық қатынастардың жоғарғы маңыздылығынан көрінеді. Бұл мәнде түрік философиясы әлеуметтік этикалық сипатта болған. Үшіншіден, түркі дүниетанымы уақытты батыс мәдениетіндей сызықтық емес, циклдық деп түсінген. Мұндай түсінік түркі философиясын «мәңгі оралу» философиясына айналдырды» [2, 376-377] Осы дәстүрде көптеген ақындар мен ойшылдардың философиялық және этикалық шығармаларында біртектес фразеологизмдердің дәстүрге сай қолданылатыны да осыдан.

«Әлемді қалай көреміз, қалай түсінеміз, қалай сезінеміз деген мәселелер ғылымда көп зерттеле қойған жоқ, әлі де толықтырулар мен ізденістерді талап ет етін зерттеулердің бірі болып табылады. ... Ғасыр соңында адамзат қоғамы әлем, дүние, қоршаған орта туралы барлық мағлұмат лингвистикалық каналдар арқылы беріліп, сонда сақталатынына көзін жеткізді» деген Р.Авакованың пікірімен келісемін [3, 153-155].

Қазақ тіліндегі ұлттық танымға негізделген фразеологиялық деректерге талдау жасай келе, Г.Смағұлова: Егер тілде фразеологизмдер сақталмай, бізге жетпеген болса, қазақтардың рухани өмір сферасы қалай анықталып, қандай мәдени өмірге сүйеніп, пікір айтылар еді. Сақалын сипау мораль, этика үлгілері болса, қара шаңырақ мұнда да мораль бар әрі этнографиялық ұғым, ат кекілін кесісу, ақ түйенің қарны жарылу этнолингвистикалық білімдерді қажет етеді. Осыған орай, әр ұлт тілінің әлеуметтік қуаты арқылы мәдениет сақталады», -деген пікіріне қосылмасқа болмайды [4, 146].

Қазақ халқының дүниетанымындағы әлем түсінігі *көк аспан, жеті қабат жер асты, байтақ дала* делінетін үш тармақты танымнан тұратын ұғымдармен байланысты алғанда ғана ашылады. Осылардың ішінде *Дала* ұғым–түсінігі ата –бабалардың дәстүрлік танымында ұлттық құндылықтар жиынтығы ретінде ұрпақтан -ұрпаққа бұлжымай ұласып келе жатыр. «Құндылықтар танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екенін анықтайды. Құндылыққа ешқашан күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады» делінген анықтамада [5, 156]. Тіпті ежелгі діни шығарма Авестаның негізгі кредосы көшпелі халықтардың жерге, елге, табиғатқа қоғамға қатынасын талдап, бекіту еді. Б.Г.Гафуров Орта Азия халықтарының тарихына Авестаның қатысы бар деген ой айтады. Авестада бүгінгі күнмен үндесіп тұратын идеялар, ойлар бар. Авестаның он жеті

дұғадан тұратын ірі бөлімі Гатыда жер үстіндегі тіршіліктің жақсы жақтары жырланады. Жер, мал шаруашылығы дәріптеледі.

Эдуард Сепирдің түсінігі бойынша, концепт өмірдің әрбір эпизодтарын жинақтаған ойдың қабығы. Линвомәдениеттануда концепт жалпы белгілі бір ұлт мәдениетінің басты элементі, адамның ментальді әлемінің басты ұяшығы деп танылады. С.Г.Воркачевтің пікірі бойынша, «мәдени концепт тілдік бейнесі және этномәдени ерекшелігі бар ұжымдық білім, сананың бірлігі»[6].

Концепт -адам санасында тұрған орта, дін, мәдениет, дүниетаным негізінде белгілі бір ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріссіз беріліп отыратын құндылықтар. Осы құндылықтардың басында табиғат, бізді қоршаған орта тұр. «Табиғатты танудың ең сенімді құралы – бақылау мен тәжірибе» деген Галилео Галилей тұжырымының дұрыстығына зерттеу барысында көз жеткіздік. Әлем бейнесін айғақтайтын фразеологизмдер – осындай бақылау мен өмірлік тәжірибеден туындаған концептілік тұжырымдар. Қазақ тіліндегі сөздік қордың шамамен 30-40 % -ын құрайтын фразеологизмдер — халқымыздың ежелгі дәуірден бері қарай көнетүркілік сананың жүгін арқалап, мәдени- рухани танымынан хабардар ететін тілдік бірліктер. Бұл бірліктерді жеке дара тұрғанда беретін лексикалық мағынасы мен тұлғалық ерекшелігі бәрімізге белгілі тәрізді көрінеді. Бірақ концептілік тұжырымға ие болған фразеологизмдердің әу баста қалай пайда болғандығы, қандай ұғым –түсінікті жеткізетіні, нені меңзеп, не нәрсеге көңіл аудартқаны белгісіз. Тілдік қолданыста тұрақталып қалған тіркестердің баяғы замандағы ілкі мағынасын ашар болсақ, халқымыздың өмірлік ұстанымдарын, мәдени-әлеуметтік ойлау жүйесін, әлемдік өркениетке қосқан үлесін білетін боламыз. Халықтың әлеуметтік өмірі мен тұрмыс- тіршілігін бағамдап, ұлттық дәстүрі мен әдет- ғұрыптарындағы артықшылықтарды түсінер едік. Сонда, бәлкім, тұрақты тіркес шеңберінде тұйықталып қалған асыл сөздердің қолданыс аясын кеңейтіп, қарапайым сөздер дәрежесінде кез келген жағдаяттарда қолданып, белсенді сөз қолданыстарына айналдыруға болар еді. Осылайша аз сөзбен көп мағына жеткізіп, тілдесімде не айтқымыз келгенін ұғынып-түсінуге көмектесер еді, айтар ойымызды жеріне жеткізе айтуға мүмкіндік туар еді. Мысалы, қырқынан шығару, бесікке салу, тұсауын кесу, ашамайға отырғызу тағы сол сияқты дүниеге келген сәбидің әрбір қадамын жақсы ырым- жоралғылармен қолдап, қорғап отырған. Мұның бәрі қазақ танымындағы адам болып қалыптасуының басты шарттары ретінде қабылданған. Бұл фразеологизмдердің әрқайсысының мағынасында бүкіл ұлттың жақсылық, ізгілік жөнінде дүниетаным жатыр.

Көшпенді қауым өздеріне бағыт-бағдар сілтеуші жұлдыздар (Темір қазық, Жеті қарақшы, Ақбозат пен Көкбозат т.б.), желеп-жебеуші табиғат күштері (Жер ана, Көк тәңір, Ай, Күн т.б.) төрт түліктің иелері мен киелері (Қамбар ата, Шопан ата, Зеңгі-баба, Ойсыл кара) туралы түрлі аңыз-әңгімелер шығарып, тұрақты тіркестерді қалыптастырған. Қазақтар қастерлеген ата қоныс, мекен-жай атауларына байланысты және мінез құлқы мен тіршілігін адамға ұқсатқан байғыз, көкек, сауысқан, қарға, тасбақа т.б. аң-құс, жан-жануарлар туралы аңыздар халықтың дүниетанымдағы орныққан фразеологизмдерге айқын мысалдар болып табылады. Қазіргі санада олар тілдік метафоралар мен көркем бейнелер арқылы да сақталған (жарық дүние, жеті қабат жер асты, ит арқасы қиянда, ит тұмсығы батпайтын жер, қарға адым жер, сар дала, т.т.).

Қазақ тіліндегі әлемді бейнелейтін фразеологизмдерді семантикалық топтарға бөлер болсақ, шамамен, мынадай болып шығар еді:

1.Көк аспан, жұлдыздар әлеміне қатысты:

● *ағарып таң атты.* Мұның тура мағынасы бар, ауыспалы мағынасы бар. Фразеологиялық сөздікте ауыспалы мағынасы көрсетілген: бостандық, теңдік деген мағынада. Бұл фразеологизмнің бастапқы тура мағынасы –ұйқыдан аман- есен ояну, ағарып атқан таңды қарсы алу, жаңа күннің басталуы.

● *ай артынан ай өтті.* Сөздікте тура мағынасы берілген: уақыт озды, мерзім ұзарды.

●*айды аспанға бір- ақ шығарды.* Бастапқы мағынасы ай мен күнді аспанға орналастырған, ай мен күннің аспанға шығып кетуі туралы мифтік аңызбен байланысты. Ауыспалы мағынасы: даңқы жер жарды, аты шықты.

айдан анық. Сөздікте келтірінді мағынасы берілген: бешенеден белгілі, ап-айқын. Айдың аспан әлемінде бар екендігі қандай анық болса, бұл да сондай анық деген мағынаны береді.

●*айдың аمانында.* Тура мағынасы: аспан шырақтарының өз орнында болуы, ақыр заман орнамай, айдың аман тұруы. Сөздікте келтірінді мағынасы берілген: басымыз түгел, аман есен, тыныштықта.

●*айы оңынан, күн солынан туды.* Бастапқы мағынасы: жол жүрген жолаушыға, әсіресе көшпелілерге Күн күндіз жарық беріп, Ай түнде жарық беріп, жолына жарық сәулесін түсіріп, діттеген жеріне жетуіне көмектесу. Сөздіктегі мағынасы ауыспалы: жолы болды, бақыты ашылды, дегені болды.

●*аспаның ашық болсын.* Бастапқы мағынасы: көкте бір шөкім де бұл жоқ кез. Сөздіктегі ауыспалы мағынасы: жаманшылық басыңа келмесін деген тілек.

●*жұлдызы жоғары.* Мағынасы: мерейі үстем, жолы болды.

●*жұлдызы қарсы.* Мағынасы: өш, қас.

●*жұлдызы сөнді.* Мағынасы: өлді, дүниеден қайтты.

●*Алты қабат аспанның ар жағында.* Тура мағынасы: адамдардың космогониялық танымы. Сөздіктегі ауыспалы мағынасы: алыста, қиырда.

●*Тәңір жарылқасын.* Көктегі Тәңірге жалбарыну. Тәңірден тілеген тілегің қабыл болсын, дегеніңе жеткізсін.

2. Дала, жерге, суға қатысты:

●*байтақ дала.* Мағынасы: кең жазық, үлкен өлке.

●*даланы басына көтерді.* Мағынасы: бар даусымен айқай салды. Ауыспалы мағынасы: азан -қазан қылды.

●*алты қырдың ар жағы.* Мағынасы: алыстан, қиырдан.

●*ала құйын.* Тура мағынасы: ұйытқып соққан боран, дүлей табиғаттың мінезі. Ұқсатудан туған ауыспалы мағынасы: жеңілтек мінезді, ұшып- қонған адам.

●*ақыр заман.* Сөздікте тура мағынасы да, ауыспалы мағынасы да берілген. Тура мағынасы: бүкіл тіршіліктің соңы, жерді қара түнек басуы. Ауыспалы мағынасы: бар бәлені басына төндірді, сары уайымға түсірді.

●*алтын бесік туған жер.* Мағынасы: кіндік қаны тамған жер, туып өскен өлке.

●*арқан бойы.* Мағынасы ұзындық, биіктік өлшемі туралы айтылады.

●*аса соққан жел.* Тура мағынасы: бойға дарымай өтетін жел. Сөздіктегі ауыспалы мағынасы: жаман үшін дәл тимейтін «жақсы сөз».

●*асқар тау, шалқар көл.* Тура мағынасы: өткел бермес биік тау, үлкен, кең көлемді көл. Сөздіктегі келтірінді мағынасы: алыс жол, қиын -қыстау асу, ұзақ сапар.

●*барар жер, басар тауы қалмады.* Тура мағынасы: жердің түбіне жетті. Сөздіктегі ауыспалы мағынасы: қылар үміт, артар түк айла -амалы қалмады.

●*бір қыдыру жер.* Мағынасы: біраз, бірталай, едәуір қашықтық.

●*жапан дала.* Елсіз, тіршіліксіз құлазып жатқан меңіреу түз.

●*дүние есігін ашты.* Мағынасы: өмірге келді, тіршілік әлеміне енді.

●*дүние кезді.* Мағынасы: әлемді шарлады.

●*дүниенің төрт бұрышы.* Мағынасы: барлық әлем, күллі жер жүзі.

●*жер аяғы кеңіді.* Мағынасы: қар кетіп, жер құрғап, күн жылынды.

●*судай ағылды.* Мағынасы: молынан келді, көп.

●*су тегін, су жұқпас.* Мағынасы: өте арзан; суайт, жылпос.

3. Жеті қабат жер астына қатысты:

- *дүние бақи*. Мағынасы: өлген, дүниеден өткен.
- *жерге тықты*. Сөздіктегі ауыспалы мағынасы: тас-талқанын шығарды, күйрете жеңді.
- *жер астынан шыға келді*. Тура мағынасы ертегілерде, аңыз әңгімелерде көрінеді. Сөздіктегі ауыспалы мағынасы: аяқ астынан, ойламаған жерден пайда болды.
- *жер жұтты*. Мағынасы: аяқ астында ғайып болды, қарасы өшті.
- *жер жастанды*. Мағынасы: ғұмыры таусылған, мүрдем кеткен.
- *жеті қабат жер астына түсті*. Тура мағынасы ертегілерде, аңыз әңгімелерде көрінеді. Ауыспалы мағынасы: дәм -тұзы таусылды, өлді.
- *қыл көпір*. Тура мағынасы діни ұғымға қатысты. Ауыспалы мағынасы: қиыншылық, тар кезең.
- *өлмесең өмірем қап*. Мағынасы: өліп кет, жерге кір.
- *өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ*. Мағынасы: санатта, есепте жоқ [7, 3-472].

Бұл жерде әлем туралы фразеологизмдердің біршамасын ғана беріп отырмыз. Этностың байырғы дүние танымы, әлем туралы ұғым -түсінігі, наным- сенімі бейнеленген фразеологизмдерде тілді пайдаланушылардың адам өмірі, қоғам шындығы, табиғат құпиясы, бір сөзбен айтқанда, дүниенің суреті айна- қатесіз берілген.

Халықтың шындық деп қабылданған Дүниенің суреті – бұл дүние туралы дүниетанымдық білімдердің жиынтығы, адам иеленетін пәндік мазмұнның жиынтығы. Ол бастапқы идеологиялық көзқарастар аясында қалыптасқан. Дүние суреті жеке адам өмірінің ажырамас бөлігі бола отырып, дүниені қабылдаудың нақты тәсілін көрсетеді. Алғашқы қауым адамдарының қабылдаған дүниенің аңғал суреті антропоморфизмдік түсінікте тілде бейнеленген. Антропоморфизм (грек тілінде: *anthropos* адам, *tophe* - форма, пішін) — адамзаттық, халықтық дүниетанымдағы жаратылыс иелерін (құдайды, періштелерді, мал-жан иелерін), табиғаттағы нәрселерді (ғарыштық, географиялық нысандарды, жан-жануарларды, өсімдіктерді, т.б.) адамға ұқсату құбылысы. Бұл бейнелер кейінде шығармашылық өнердегі көркемдік әдіс ретінде орнығып қалды.

Әлем бейнесі – адам дүниетанымының жиынтығы, саналы ойлауының жемісі. Онда адамның дүниені танып-білуінің негізгі ұғым-түсініктері жинақталған. О бастан аспан әлемі, жер үсті, жер асты ғажайыптарын қарапайым зерттеуден, танып білуден, ойқорытудан туған түйсіктер адамды *Табиғат + Адам + Қоғам* арақатынасында өмір сүруге әкелді. Тілдік қарым- қатынаста адамдардың табиғат пен қоғам мүшелерінің әрекеттерін бақылап зерделеуден туындаған білімдері тілде кодталып, сол арқылы әлемнің тілдік бейнесі түзілді.

Қазақ ақын-жыраулары жырлаған байтақ дала, көк аспан, жеті қабат жер асты – көшпелілер мен қазақ мәдениетінің құндылық кеңістігінде өзектілігін жоймаған архетиптер. Архетип дегеніміз –грек тілінен алғанда, *axios* - *құнды*, *logos* - ілім, яғни құндылықтардың сипаты мен құрылымын, олардың ақиқат өмірде алатын орнын айғақтайтын ілім деген сөз. Философия сөздігінде архетиптерді тарихтың терең қойнауларынан үзілмей өсіп шығып, қазіргі мәдениеттің нормалық құндылық кеңістігінде өз маңызы мен мағынасын жоғалтпаған және бүгінгі адамдардың әрекеттеріне жалпы жоба беретін баптық- құндылық бағдарлар деп көрсетеді [8, 249].

Келтірілген әлем бейнесіне қатысты фразеологизмдердің басым көпшілігі Аспан әлемі, Дала концептісіне қатысты екендігін байқауға болады. Аспан әлеміне қатысты фразеологизмдер халықтың наным-сенімін, тілек-көңілін білдіретін болса, Дала концептісіне қатысты фразеологизмдер халықтың тұрмыс-тіршілігі мен күн көрісін, табиғат пен адамның бірлігін жеткізуге арналады.

Осы себепті Дала бүгінгі күннің де өзекті мәселесі болып қала береді. Даланы қадірлеуден туындаған көптеген бейнелі сөз қолданыстары – ұлы дала, байтақ дала, сар дала, жұмақ дала, жазира дала, жер ана мыңдаған жылдар ел аузынан түспей келеді. *«Тілеусіз боп көрген емен өмірі –дала деген дұғам бар!», «Өзіңді көр де, атамекеніңді бағала»* деген

Қ.Мырзалиевтің тұжырымдары қазіргі адамдардың әрекеттеріне бағыт -бағдар береді деген ойдамыз.

Мақала ҚРБілім және ғылым министрлігінің «Көнетүркілер дүниетанмындағы концептілер жүйесі» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Алтайские языки и Восточная филология. Восточная литература РАН. -М.:2005. - С. 6-20.
2. Шығыс философиясы. -Алматы: Жазушы, 2009.-479 б.
3. Авакова Р.А. Фразеологизмдер ұлт мәдениетінің айнасы// Памятники истории и культуры Казахстана. Выпуск 6. -Алматы: 2011. - 164 б.
4. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. - Алматы, 1998. -197 б.
5. Мәдени философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Паритет, 2004. –317 б.
6. Воркачев С.Г. Концепт «счастья» -понятийный и образный компоненты. //Изв.РАН, Серия лит.и языка, 2001, тТ.60, №3.- С.47-58.
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы: Арыс, 2007.-796 б.
8. Философия. Орысша – қазақша түсіндірме сөздік. –Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006.- 400 б.

Қоянбекова С.Б.

**Филология ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор
Алматы қаласы, Қазақстан**

Көне Түркі жазба ескерткіштері парадигмаларының қазақ тіліне ықпалы

Түйіндеме.

Мақалада көне түркі жазба ескерткіштеріндегі байырғы түбір сөздердің мағынасы мен қолданылу ерекшеліктеріне талдаулар жасалынды. Оларды орта түрк жазбаларында қолданылған нұсқаларымен салыстыру арқылы қазақ тіліндегі қалаптасу жолдары (фонетика-морфологиялық жақтағы өзгерістері, лексикалық мағынаның өзгеруі немесе сақталуы, сөзжасамдық ерекшеліктері, кейбір сөздердің этно-мәдени сипаты т.б) жан-жақты айқындалды. Сонымен қатар көне түрк жазба ескерткіштеріндегі бұл сөздердің қазақ тіліне аударылу барысындағы мағыналық тұстарының берілу ерекшеліктері де салыстырмалы түрде қарастырылды.

Annotation

This article analyzes the meaning and features of the use of ancient stem words of the ancient Turkic monuments. Comparing them with the variants used in the Medieval Turkic writing, the paths of their evolution have already been traced in the Kazakh language (phonetic-morphological changes, change or preservation of lexical meaning, peculiarities of their word formation, ethnocultural nature of some words, etc.). The features of the transferring of semantic aspects were reviewed while translating the words of ancient Turkic inscriptions into the modern Kazakh language on the basis of a comparative analysis.

Кілт сөздер: Орхон-Енисей, руника, Күлтегін, Тоникүк, көне түрк, орта ғасыр түрк, қазақ тілі, жазба ескерткіштер, этимология, семантика.

Key words: Orkhono-Yenisei, runic, Kultegin, Tonikuk, ancient Turkic, Medieval Turkic, Kazakh, written monuments, etymology, semantics.

Кіріспе.

Шығыстану ғылымның саяқ, дербес саласы түркітану, яғни түркология түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілін, тарихын, ауыз әдебиетін, этнографиясын мәдениетін зерттеу негізінде қалыптасып, жүйелі дамып келеді. Ғылыми дерек- терге сүйенсек, түркітану ғымы 6-ғасырда көне түркі тайпалары арасында кеңінен таралған, қазір өлі тілдер қатарында саналатын «Оғыз тілінен» бастау алып, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің зерттелуіне байланысты ғылыми айналымға енуімен сабақтастырылады. Қағандар әулетінің эпиграфиялары болып табылатын көне түрк жазба ескерткіштері, олардың жоғары тіл мәдениеті мен ақыл-ой әулетін көрсетіп, ұрпақ жалғастығындағы отансүйгіштік сезімге баулудағы қасиеттерін үлгі-өнеге тұтуға жетелейді. Оның дәлелі Орхон түркі жазба ескерткіштерінің ішіндегі көлемі өте үлкен, төлтума мазмұндағы «Мәңгі тас-Бенғу таш» (Түрк тілі руна жазуымен) Білге қаған ескерткіші, Күлтегін жазуы, Күлшора (Күллі Чора) жазуы, Мойын-Шор жазба ескерткіші, Тоныкөк жазуларында тарихи оқиғалар тиянақтылықпен, шебер тілмен, құнды өсиеттермен тұжырымдалған. Тамыры терең көне түркі жазбаларын ыждаһаттылықпен зерделеу, рухтандырғыш мағынадағы түйінді ұғымдарды жаңа қырынан қарастыру аса өзектілік танытады. Жаһандық деңгейдегі өркениеттер тоғысында заманауи Қазақстанның бәсекедегі қабілеттілігі мен озық дамыған елдердің қатарында өз орнын алу мүмкіндігі мемлекеттік тіл-қазақ тілінің мәртебесін арттыруда бұл қайталанбас мұралардың этнолингвистикалық табиғатын этимологиялық тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы ерекше. Мұндағы ел, жер тұтастығын сақтау, қорғау, болашақ ұрпаққа жеткізудегі ерліктер, ұлы мақсаттар, мазмұнды тәрбиелік тағылымдар түркі халқын біріктіріп, іргелі ел еткен құнды деректер айырықша сезіммен баяндалған. +

Этимология ғылыми тарихи лексикологияның бір саласы ретінде салыстырмалы тарихи әдістер негізінде шығу тегі көмескіленген, көнерген байырғы байланысы жоғалған сөздермен морфемаларды қайта қалпына келтіруімен айналысады. Алайда түркі тіліндегі құнарлы бай қазынаның кәусар бұлағының көзін ашатын лексикологияның өзекті тармағы этимология тек бір тілге ғана тән категория емес, жалпы әмбебап құбылыс болып табылады.

Қазіргі қазақ тіліндегі түбір сөз деп қаралып жүрген сөздердің қалыптасуына негіз болып, сол сөздердің құрамында өлі түбір күйінде сақталып келе жатқан немесе ертеден қалыптасып орныққан күрделі сөздердің, тұрақты тіркестердің құрамында ғана қолданылатын күйге ауысқан, жеке тұрғандағы мағынасы күңгірт, дербес қолданылмайтын сөздердің бастапқы тұлғасы мен мағынасын, қолдану аясын, қазіргі түбір сөздердің жасалуына негіз болу ерекшелігін айқындаудың маңызы зор.

Бұл жазулардың жалпы көлемі ұзақ. Қазіргі өлшеммен алғанда орта көлемдегі кітапты құрайды. Көптеген тарихи, мәдени, жағрапиялық, саяси деректер бар, сол кездегі халықтың өмірінен, таным-түсінігінен, дүниетанымы мен салт-дәстүрінен хабар береді. Тарихи оқиғалар тізбегі Ұлы қағандардың жорықтары жыраулық-жорықтық үлгідегі әдемі, көркем тілмен баяндалған. Сондықтан көптеген зерттеушілер оларды Көркем шығармаларға жатқызады. Жазбаларды Көне Түркілер мен Көк Түркілер діуіріндегі болған оқиғалар сипатталып, жағрапиялық атаулар, сол кездегі тайпалардың атаулары мен оналасу, таралу аймағы көрінеді. Көне Түркі жазуларының зерттелуі, Сібір және Моңғолия далаларына таралған жұмбақ жазулардың бар екендігі туралы ғылыми орта ертеден-ақ білетін еді. Оларды Руна жазулары, яғни скандинавия тілдерінен алғанда құпия, сыры ашылмаған таңбалар деп атайтын. Ол кезде әлем ғалымдары сондықтан, бұл жазуларды көне Угор тайпаларының (Орал халықтарының ата-бабалары) мұрасы деп есептеді. Жазуларды зерттеуге арнайы ұйымдастырылған Ресей Ғылым Академиясының экспедициясы Минусинск ойпатында іздестіру жұмыстарын жүргізіп, Д.Г. Мессершмидт және Ф.И. фон Стралленберг 1721-1722 жылдар аралығында көптеген материалдар жинақтады. Жиналған деректер ғылыми тұрғыдан екшеліп, 1729 ж. З. Байердің "Санкт-Петербургтегі Императорлық ғылым Академиясының жазбаларында" жарық көріп, Еуропадағы барлық Шығыстанушылардың қатты қызығу нысанына айналды. 1730 жылы

Ф.И. фон Страленбергтің өзі де зерттеулерінің қорытындысын және жазулардың көшірмелерін жариялады. Оқылудың әртүрлі жолдары ұсынылғанмен, қандай да бір ақырғы қорытынды шығаруға деректер әлі аздау болатын, себебі Минусинск аймағынан табылған бұл жазулар үзік-үзік және соған сәйкес жарияланған мәліметтердегі көшірмелердің көрінісі тым қысқа-қысқа және жазулардың өзі жартылай өшіп қалған болатын [1.12].

Бұл ретте тасқа қашалған көне түрк жазба ескерткіштердегі тілдік деректердің алар орны өзгеше. Әсіресе Орхон ескерткіштерінде жазылған мәтіндер сөз саптауы, ойды бейнелеудегі образдылығы, қайталанбас теңеулер, этно-мәдени қолданыстар, ішінара сөздерді айтпағанда, лексикалық құрамы жағынан қазақ тілінде түсініктілігі тағы басқа жақтарындағы ұқсастықтары жетерлік. Жазбаларда ең алдымен 5-8 ғасыр аралығындағы Ұлы даладағы тарихи оқиғалар көркем тілмен баяндалған, айналып келетін оралымдары мен ішкі ұйқастары, композициялық тұтастығы бар. Сондықтан оның ең алдымен жанрын айқындасақ – жылнама не шежіреден гөрі, бұлар – тарихи дастандар. Жазудың сипаты түркі тілдерінің дыбыстық ерекшеліктерін, соның ішінде үндестік заңдарын жақсы береді. Жазудың ерекшелігі оңнан солға қарай оқылады және негізінен дауыссыз дыбыстар таңбаланады. Олардың жуан және жіңішке түрлері бар, олар жеке-жеке бөлек таңбаланады. Көне Түркі жазуларының сыртқы түрі бізге тасқа қашалған түрде, "баспа әріптері" түрінде жетті. Оның жазбаша түрі қандай болғаны туралы мәлімет жоқ. Себебі маталарға, өңделген терілерге жазылуы мүмкін жазба әріптер бұл материалдардың төзімсіздігіне байланысты бізге жетпеді. Алғаш көрген адам адам бұл жазуларды бір қарағанда қазақ руларының таңбаларына ұқсатады. Яғни жазулар жебе таңбалар, ай таңбалар және тұмар таңбалар мен көз таңбалар, аша таңбалар, балық таңбалар сосын тарақ таңбалар мен сырға таңбалардан құралады. Орхон-Енесай жазбасы — Орхон және Енесай өзен бойларында табылған көнетүркі жазуымен жазылған жазбалар. Төменде көне түрк ескерткіштерінде қолданылған кейбір сөздерді және ол сөздердің орта түрк дәуірінде қолданылу жағдайын тілдік дерек ете отырып, осы сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі қалыптасу жағдайы жөніндегі ой-пікірлерімізді талдауға ұсынып отырмыз. Тіліміздегі көмескі (өлі) түбірлерді анықтап, сөз құрамын талдағанда руникалық жазу ескерткіштерінің тіліне соқпай кету мүмкін емес және бұлайша зерттеудің көне ескерткіштер тіліндегі әрбір сөздердің нақтылы мағынасы мен қолданылу ерекшеліктерін айқындай түсу үшін де қажет. Мысалы: Сүңіг сабын, йымшақ ағын арып, ырақ бодұнығ анча йағұтүр ерміш. «Тәтті сөзімен, асыл бұйымымен азғырып (алдап) алыстағы халықты өзіне сондай жақындатар еді» (КТК 5). Бұл сөйлемдегі «арып» сөзі етістіктің көсемше тұлғасы. Түбірі «ар». Осы «ар» сөзі орысша *обманывать* (алдау), лгать (өтірік айту), *соблазнить* (еліктіру); қазақша алдау, азғыру сөздерімен аударылып жүр. Сөйлемге мазмұны жағынан талдау жасасақ, «ар» сөзінің мағынасы «алдау, азғыру, еліктіру» екеніне күмән келтіруге болмайды. Бірақ ар мен алдау, азғыру сөздері тұлғалық жақтан ешқандай да сәйкес келмейді. «Алда» етістігінің түбірі «ал» көне түрк тілінде айла, қулық дегенді білдірген. Мысалы, Алын арлан тұтар, күшін сычған тұтмас «Айламен арыстанды алуға болады, күшпен тышқан да ұстай алмайсың» (МҚ 622 13). «Ал» түбірінен алчы (алдамшы), алда сөздері жасалған. Мысалы, Йана алчы болса қызыл тілкү тег. «Және алдамшы болса қызыл түлкідей» (ҚБН 17410). Ол йағыны алдады. «Ол жауын алдады» (МҚ 13917). «Алда» етістігінің түбірі көне түрктік «ал» екендігі жөнінде қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде де көрсетілген [1, 24-25]. Сонымен қатар *ар* түбірі азғыру дегенді де білдірмейді. «Азғыр» етістігінің түбірі «аз» көне түрк тілінде *адасу, қателесу* мәнінде қолданылған. Мысалы: «Тәңірі (дей) Білге қағаннан айырылмайық азбайық (қателеспейік)». «Аз» етістігі қазір де тілімізде «азу, азғындау» түрінде қолданылады. сөйтіп «ар» түбірі осы қалпында тілімізде жоқ. Тек арба (арбау) етістігінің құрамында өлі түбір күйінде сақталған. Арбау етістігі көне және орта түрк жазбаларында кездеспейді. «Ар» түрінде ғана қолданылған. «Ар» түбірінің қазіргі арбау сөзінің бастапқы тұлғасы екендігі жөнінде қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде «арбау сөзінің түбірі ар, ол көне түрк тілінде, қашқари сөздігінде алдау, арбау, сиқырлау, қаратып алу, айналдырып алу мағынасында қолданылған» делінеді [1, 37]. Сөйтіп жоғарыда Күлтегін жазуынан келтірілген сөйлемді өз

мағынасынан ауытқымай, дәлме-дәл «тәтті сөзімен, асыл бұйымымен арбап, алыстағы халықты өзіне сондай жақындатар еді» деп аударуға болады.

Күлтегін үлкен жазуында: Күлтегін йадағын оплайұ тегді (КТү 32). Азман ақығ бiнiп оплайұ тегдi (КТү 45). Аз йағызын бiнiп оплайұ тегдi (КТү 45) деген сөйлемдер бар. Осындағы «оплайұ тегдi» тiркесi орысша «бросился в атаку (шабуылға өтгi)» [2, 42], қазақша «шабуылға ұмтылды» [3, 23], «опыра шабуылдады» [4, 175] болып аударылып жүр. Бұларды мағыналық аударма ретiнде қарай отырып, аталған тiркестiң нақтылы мәніне дәлелдi талдау жасауға болады. Тiркестегi «тегдi» сөзi қазiргi «*тидi*» етiстiгi екенi белгiлi. Ал «оплайұ» үстеулiк форма. М. Қашқари сөздiгiнде осы сөзге түбiр боларлық «оп» етiстiгi бар. Мысалы: Ер су опды «Ер су iштi» (МҚ I.172). Бұл түбiр қазiргi қазақ тiлiнде де осы тұлғада тұрып «Қомағайлана асау, жалмау т.б.» мағыналарда қолданылады. Мысалы, Қазақ тiлiнiң түсiндiрме сөздiгiнде: Арлан ауызын арандай ашып бiр рет қар обып алды. Көрсетшi жайын болып опқаныңды [5, 437]. «Обырдай опты» т.б. түбiрге жалғанған қосымшаның дауысты немесе дауыссыздан басталуына қарай, соңғы -*n* дыбысы -*б* (*об*) болып та айтылады. Демек көне түрктiк «оплайұ» сөзiнiң түбiрi «*оп*», одан «опла» туынды түбiр етiстiгi жасалған, «оплайұ» үстеулiк тұлғасы осы «опла» етiстiгiнен қалыптасқан. Мағынасы «жайпай, жалмай, ойсырата, опырып, қырып-жойып» дегендi бiлдiредi. «Оплайұ тегдi (Жайпап тидi; обып тидi, ойсырата тидi, опырды, опырып өттi) қырып жойып тидi» болуға тиiс. Осы *оп* түбiрiнен жасалған тiлiмiзде аса қауiптi, жалмағыш дерттiң атауы болған «оба» сөзi, ашқарақ, көз тоймастықты бiлдiретiн «обыр, обық» т.б. сөздерi бар, «өп» сөзi де осы «оп» негiзiнде қалыптасқан деуге болады.

Ертiш оғүзүг кечiгсiзiн кечдiмiз. Түн қатдымыз, болчұқа таң өнтүрү тегдiмiз «Ертiс өзенiн өткелсiз жерiнен өттiк, түн қаттық, Болшыға таң ата (өндiре) жеттiк» (Тон 35). Осындағы «түн қату» тiркесi тiлiмiзде қазiрге дейiн өз қалпын сақтап қолданылып келе жатқан байырғы тiркес. Қазақ тiлiнiң түсiндiрме сөздiгiнде [6,139] «Түн қатты -түнiмен жүрдi, түнделеттi, күн- түн қатты – күн демей, түн демей жүрдi, дамыл таппады» деп түсiндiрiлген. Тiркес құрамындағы қат (қату) сөзi аталған сөздiкте «сұйық тағамға сүт, айран, май қосып араластыру» деп көрсетiлген. Демек «қат» сөзi араластыру, қосу деген мағынаны бiлдiрiп тұр. «Қат» етiстiгiнiң осы мағынасы көне түрк тiлiнен де айқын аңғарылады. Мысалы: Едгү есiз қатмас. «игi мен ессiз қосылмас (араласпас)» (МКI 386). Қорыта айтқанда көне түрк және қазiргi қазақ тiлiндегi «түн қату» тiркесiнiң құрамындағы «қат» етiстiгi осы «араластыру, қосу» мағынасындағы бiр сөз екендiгiне көз жеткiзуге болады. «Түн қату» тiркестерiнiң мәнi «күндi түнге қосып жүру» болып шығады. Қат (қосу, араластыру) түбiрiнен жасалған тiлiмiзде бiр қатар тұрақты қалыптасқан тiркестер мен жеке сөздер бар.

Орхон-Енисей жазбалары Шығыс Түркі қағанатының қағаны Бiлге мен оның iнiсi Күлтегiн қабiрлерiне қойылған орасан зор құлпытастарға қашап жазылған жыр жолдары болып шықты. Жырға арқау болған негiзгi мәселелер - елдiң тәуелсiздiгi, береке-бiрлiгi. Күлтегiн жырында сегiз оқиға баяндалған:

-қағанның өз халқына қарата айтқан үндеуi;

-Түрiк қағанаты жерiнiң кеңдiгiн суреттейдi;

-Түркiлердiң әскери жорықтары;

-көршiлес табғаштардың қастандық әрекеттерi туралы әңгiме;

-табғаш тайпасымен қатысу түркiлерге қауiптi екендiгi жөнiнде;

-түркi халқының болашақты болжай алмауына өкiну;

-түркi халқының даңқын асырған қаған жөнiнде;

-осы ескерткiштерi жыр қып жазуға түрткi болған жағдайларға тоқталады.

Орхон-Енисей жазбаларының ендi бiр ескерткiшi - Тоныкөк құлпытасындағы жырлар. Онда да сол кездегi түркiлердiң өмiрiнен мағлұмат беретiн он төрт жол жазылған. Түркi халқының табғаштарға тәуелдi болып қалу тарихы, азат қалған түркiлердiң бiрiгуi, қаған сайлауы, Тоныкөктiң ықпалымен Елтерiстiң қаған болуы, Оғыз мемлекетiнiң тыңшылары түркiлерге қауiп төндiргенi, қарсыластармен болған шайқастар, анталаған жаудың бетiн қайтаруда

Тоныкөктің ерлігі, ұрыс-шайқастардың жүргізілуі, түркілердің түрлі тайпалармен жауласу жолдары баяндалып, Тоныкөкті мадақтау берілген.

Қазақ тілінде «ұрын келу, ұрын бару» тіркесінде ғана қолданылатын «ұрын» сөзі бар. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде осы тіркестің мағынасы–айттырған қыздың ауылына жеңгелеріне си-сияпат алып жасырын келу деп түсіндірілген[7, 492]. «Жасырын келу» дегенге қарағанда, тіркестегі «ұрын» сөзі «ұрдалу» мағынасында дегенді меңзесе керек. Көне түрк тілінде «ұл» мағынасындағы «ұры» сөзі бар. Мысалы: Ұрым үч...ерті (С 6). Ұлым үшеу... еді. Йана йандрұ келме ай ерсіг ұры (ҚБН 277). Қайта қайтып келме әй ер жігіт. Тәңрі ұрысы (Uig§II.31). Тәңірдің ұлы. Сондай-ақ, ұры-оғлан (МҚ I. 88), ұры-оғұл (Е 48) т.б. тіркестері бар. «Ұры» сөзінің түбірі «ұр» болуға тиіс. Өйткені, осы сөзбен мағына тектестігі бар көне түрк тілінде ұрағұт —әйел, ұрұғ--ұрық сөздері кездеседі. Олардың барлығына ортақ түбір «ұр», сонымен қатар көне түрк тілінде «ұрып-соғу» дегендегі «ұр» сөзі де қолданылған, бірақ «ұры» бұл түбірден жасалған деуге олардың мағыналық жақындығы жоқ. «Ұрын» сөзіне негіз боларлықтай көне түрк тілінде басқа «ұр» түбірі кездеспейді. Қазақ тіліндегі үрім-бұтақ (қырғыз тілінде ұрым-пұтақ), ұрық-жұрағат, ру, ру-тайпа деп жазылып жүрген ұру сөздері осы «ұр» түбірінен тараған жоғарыдағы ұры сөзімен тектес сөздер. Ендеше «ұрын келу (бару)» тіркесіндегі «ұрын» сөзі ұры (ұл) түбіріне байырғы «н» қосымшасы қосылуы арқылы жасалған, мағынасы- жігіт (ұл) келу (бару) болуға тиіс. Мысалы: Былтыр ұрын барып келген. Тәкежан енді осы жақында үйленбек (М.Әуезов, Таңда. Шығ.) Осы сөйлемдегі «ұрын бару» тұрақты тіркесінің қолданысынан да, оның жасырын емес, жария жүргізілетін, жігіттің қыз ауылына барып қайтатын салт екендігі байқалады.

Заманауи кезеңде қазіргі қазақ тілінің сөздік жүйесін V-VIII ғасырлардағы көне түрк тілімен салыстыра қарағанда, көне дәуірге қарай сөздердің буын санының азаю үрдісі байқалады. Бұл мәселені қазіргі екі немесе онан да көп буынды сөздердің көне түрк тілінде бір буынды болып келуінен байқалады. Көне түрк тілінде көп буынды сөздер аз емес және көне түрк тіліндегі сөздер бір буынды болсын, ол қазіргі тіліміздің алғашқы бейнесі емес. Керісінше бай сөздік қоры бар, грамматикалық құрылымы жетілген, дамыған тіл деуге негіз бар. Оны көне түрк жазба ескерткіштеріндегі образды, өткір теңеулерді бейнелеудегі тілдік икемділіктен, сөздердің көп мағынада қолданылуынан, аз сөзбен көп мағынаны аңғартатын ұтымды тілдік қолданыстардан т.б. жақтары дәлел бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.
2. Малов С.Е. Көне түрк жазба ескерткіштері. Москва, 1951.
3. Ежелгі дәуір әдебиеті. Екінші кітап. Алматы «Ана тілі» 1991.
4. Қаржаубай С. Орхон мұралары. 1 кітап. Астана: Күлтегін баспасы, 2003. -392 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Қаз ССР «Ғылым» баспасы, 7-том.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Қаз ССР «Ғылым» баспасы, 6-том.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Қаз ССР «Ғылым» баспасы, 9-том.

Мақалада қолданылған шартты белгілер

ҚБН– Құтты білік Наманган нұсқасы

ҚБК – Құтты білік Каир нұсқасы

Uig§II – Ұйғыр жазуымен жазылған буддистік мазмұндағы фрагмент

МҚ – М.Қашқари сөздігі

Е – Енисей ескерткіші

ТТ II – Манихейлік мәтіннің 2 фрагменті

Тон – Тониқұқ ескерткіші

КТ – Күлтегін ескерткіші

КТү – Күлтегін үлкен жазуы

КТк – Күлтегін кіші жазуы

Түрік тілін оқыту парадигмалары: өзіндік жұмыстардың ерекшеліктері

Түйіндеме

Мақалада түрік тілін оқыту парадигмалары талданып, өзіндік жұмыстардың ерекшеліктері қарастырылған. Білім беру траекториясындағы білім алушылардың өзіндік жұмыстарының ерекшеліктеріне негізделген тапсырмалар жүйеленіп, моделі ұсынылған. Түрік тілін оқытудағы білім беру міндеттерін шешудегі негізгі мәселелер өзіндік жұмыстардың орындатудың ерекшеліктерімен сабақтастырылған. Өзіндік жұмыстарды орындату екіжақты процесс ретінде зерделеніп, интеграциялық әдістерді қолдану жүзеге асырылған.

Resume

The article analyzes the paradigms of teaching the Turkish language and considers the features of independent work. The model of tasks based on the specifics of independent work of teachers and students on the educational trajectory is systematized. The main problems of solving educational tasks in teaching the Turkish language are connected with the peculiarities of performing independent work. The implementation of self-work is studied as a two-way process, and a systematic application of integration methods is carried out.

Кілт сөздер: түрік тілі, парадигма, өзіндік жұмыс ерекшеліктері, коммуникация, синектика, синергетика, модель.

Keywords: turkish language, paradigm, features of independent work, communication, synectics, synergy, model.

Жалпы білім беру және шет тілдерін оқыту саласында, атап айтқанда, жеке тұлғаға бағытталған оқыту басым болып табылады. Оқыту оқытушыға немесе білім алушыларға бағытталған тәсілге, немесе осы екі тәсілдің үйлесуіне бағытталуы мүмкін. Ғасырлар бойы оқытушы білім беру траекториясының негізгі буыны әрі жетекшісі болды. Шетел тілін оқытудың қазіргі жүйесі негізінен дәстүрлі, сондай-ақ, кредиттік жүйеген инновациялық интерактивті технологияларға негізделіп, оқытушылардан жеке тұлғаға бағытталған әдістерін қолдануды талап етеді. Оқытушылар тұлғаға бағытталған әдісті қолдану үшін жеткілікті құзыретті болуы тиіс. – Оқытушының негізгі міндеттерінің бірі білім алушыларды ынталы жұмысқа және сабақтарға белсенді қатысуға ынталандыруы тиіс [1,37]. Білім алушылар оқу үрдісінде сабаққа белсенділікпен қатысып, әр сабаққа дайын болуы қажет. Оқытушылар қолданылатын оқу-әдістемелік материалдарды жеке тұлғаға бағытталған әдіс талаптарына бейімдеуге тырысуы керек. Оларды дұрыс қолданған жағдайда студенттердің үлгерімінің объективті көрінісін көрсетеді [1,52]. Оқытушы әртүрлі құралдарды бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер, IT-технологиялар шетел тілін үйренуде студенттердің қызығушылығын, ынтасын арттыру үшін пайдалануы тиіс. Көптеген білім алушылар арасында оқуға деген қызығушылықтың төмендігі байқалады. Бұл мәселені шешудің бірден-бір жолы білім алушылардың өзіндік ізденісін арттырып, күнделікті сабаққа жүйелі дайындықпен қатысуын қадағалаған орынды.

Оқыту процесі қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлармен, адамдардың әрекеттері және тіршілік қажеттіліктерімен, қазіргі таңдағы ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерімен және күн сайын артып отырған білім алушы тұлғасына қойылатын талаптармен сабақтастырылады. Тіл – қарым қатынас құралы ретінде адам мен адамды, ұлт пен ұлтты жақындастыратын ерекше құбылыс. Ал өзге тілді үйрету әдісі үнемі заман талабына, уақыт ағымына қарай өзгеріп, дамып, жетіліп отырады. Оқыту процесі терең, нақты білім алуға ұмтылған білім алушышылардың таным жолындағы қимылына

байланысты. Оқыту процесі – бұл оқытушы мен білім алушылардың мақсатқа бағытталған өзара әрекеттесуінің барысында білім беру міндеттерін шешу. Оқыту процесі – тұтас педагогикалық процестің бір бөлігі. Оқыту екі жақты процесс, онда оқытушы мен білім алушылардың ынтымақтастық іс-әрекеттері жүзеге асырылады.

Интерактивті оқытуда сабақ өткізу кезінде оқытушы кеңесші, бағыт беруші рөлін атқарады. Ал топ белсенді түрде әрекет ете отырып бірін-бірі қолдау толықтыру арқылы сұхбат құруға үйренеді. Білім алушылардың сұхбатына үшіншісі де араласа алады. Ол қарсы топтың білім алушысы да болуы мүмкін. Қарсы топтан болғандықтан, ол сұхбатқа өзінің сұрағымен немесе білім алушының сұхбатында айтылмаған тақырыпқа қатысты жаңа ойлармен бөлісе алады. Бұл оқу үдерісіндегі кері байланысты белсендіреді. Қазіргі таңда жаңа технологияның әдіс-тәсілдерін жүйелі меңгерту интерактивтік оқыту әдіскер ғылымдардың назарын өзіне барынша аударып отыр. Аталған әдістердің білім алушылардың өздік жұмыстарын орындатуда ерекше мәнге ие болып, әртүрлі жұмыс түрлерін орындатуда төмендегідей дағдыларды қалыптастырады:

- білім алушы ойын жеткізуде еркін сөйлеуге ұмтылыс жасайды. Түрік тіліне деген қызығушылығы, яғни, өз қажеттілігі үшін үйренуге ынтыласы артады.

- өзіне бөлінген тақырып бойынша сөйлеу барысында ойлануға, ізденуге, шығармашылықпен жұмыс істеуге тіпті өзінің бүкіл түйсігін, сезімін белгілі бір мәселеге жұмылдыруға үйренеді;

- білім алушылар топ болып, жұп болып әрекет етуге үйренеді.

Бұл тәсілмен өткізілген сабақта оқытушы білім алушыға жеке көңіл бөле алады. Себебі әрбір білім алушы жеке өзіне ғана бөлінген тапсырмасы болады. Мұнда әр білім алушы өз жұмысының нәтижелі болуын көздейді. Сөйте тұра олар топ болып, жұп болып жұмыс істейтіндіктен бірлескен әрекеттерінің де жеткілікті болуын мақсат етеді. Сондықтан білімі төмен білім алушылар озат білім алушылар кей жерлерде тапсырманың орындалу барысынан көмек алса, ал топтың әрекетте артта қалмауы үшін серіктесіне көмек береді. Осылайша интерактивті оқыту білім алушылар мәселені бірігіп шешуге үйретеді. Бірігіп жұмыс істеу әрі жеңіл, әрі қызық, әрі тиімді.

Түрік тілін оқытуда педагогикалық технология өзіне әртүрлі ғылыммен тәжірибенің әр саласында тараған мамандандыру технологияларын біріктіре алады, оларға жаңа ақпараттық технологиялар, электрондық оқулықтар және т.б. жатады. Оқыту технологиясы – бұл жақын ұғым, бірақ “педагогикалық технологиямен тепе-тең келмейді, өйткені ол педагогикалық технология таңдаған мәселелер, тақырып, пәндерге белгілі шеңберде нақты түсініктерді игерудің жолдарын көрсетеді.” Оқыту технологиясы вариативті және жеке әдістермен туыстас болып келеді. “Оқыту технологиясы” ұғымын алғаш рет педагогика ғылымына егізген А.Макаренко, қазір бұл ұғым оқу-тәрбие үрдісінде кеңінен қолданып жүр. Ал “педагогикалық технология” ұғымына алғаш рет жүйелі зерттеу жүргізген Т.Ильина [2, 14].

Түрік тілін оқыту парадигмасында өзіндік жұмыстардың ерекшеліктері күрделі іс-әрекеттерінің бір түрі немесе оқу жұмыстарының арнайы бір формасы болып табылады. Білім беру траекториясында оқу-тәрбие жұмыстарының ерекше көңіл аударатын бір саласы – білім алушылардың өздігінен орындайтын жұмыстары. Тілді оқытуда өзіндік жұмыстардың нәтижелі болуы үшін алдымен «өзіндік жұмыс» деген ұғым нені білдіріп тұрғанын анықтап алу қажеттігі туындады: біріншіден, өзбетінше жұмыс білім алушылардың түрлі тапсырмаларды, жаттығуларды ешкімнің көмегінен орындаулары, екіншіден, мұндай жұмыстар ұқыптылыққа, тәртіптілікке, жинақылыққа, бақылай білуге бейімдейді.

Американдық психологтардың анықтамасы бойынша өзбетімен жұмысты ұйымдастыру дегеніміз – бұл, өзбетімен тани білу, өзбетімен жаңа бір нәрсені анықтауға ұмтылу және өз тәжірибесін терең түйсіне білу қабілеті. Өзбетінше жұмысты ұйымдастыру психологиялық тұрғыдан алғанда, нәтижесінде жаңа материалдық рухани құнды дүние тудыратын әрекет. Ал педагогикалық тұрғыдан алсақ, өзбетінше жұмысты ұйымдастыру

дегеніміз – адамның белсенділігі мен өзбетінше жұмыс істеуінің жоғары түрі және ол әлеуметтік қажеттілігі мен өзінің ерекшелігімен бағаланады. Ең бастысы, жеке тұлғада өзбетімен жұмыс істеуге деген тұрақты қажеттілік, тұрақты сұраныс болып, өз ісіне қанағат табу сезімі болуы қажет.

Түрік тілі сабағында оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, білім алушылардың өзбетінше жұмыс істеу белсенділіктерін арттыру барысында теориялық білімдерін кеңейтіп, ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Білім алушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып жеке тұлға ретінде дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну білім берудің басты мақсаты.

Өзбетімен жұмысты ұйымдастыру – белгілі бір іс-әрекетте, ең тәуір нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін адамның жеке-дара ерекшеліктері деп тұжырымдауға болады.

Түрік тілін оқыту парадигмасында өзіндік жұмысты ұйымдастыру ерекшеліктеріне қойылатын талаптар мен бағалануын төмендегідей жүйелеуге болады. Аталған мәселеде, өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыру ерекшеліктерінде мынадай талаптарды орындау және негізге алу керек:

- 1) Тапсырма әрбір білім алушының білім деңгейіне байланысты таңдалуы;
- 2) Өзіндік жұмысты орындауға жеткілікті уақыт берілуі;
- 3) Міндетті түрде жұмыс тексерілуі;
- 4) Жұмыс сабақтың мақсатына байланысты жаңа материалды қабылдауы;
- 5) Материалды бекітуге, қайталауға, білімді тиянақтауға таңдалуы;
- 6) Өздік жұмыстың мақсаты анық, орыдау әдістері түрлі интеграциялық технологияларды қамтитын кері байланыстағы білім алушының жүйелі біліктілігін қалыптастыруға бағытталуы;
- 7) Өзбетінше жұмысқа білім алушылар білім деңгейіне байланысты тапсырмалар түрлеріне әртүрлі уақыт жұмсайтынын ескеріп, тақтаға не карточкаға қосымша материалдар, ғылыми жобалар дайындауы;
- 8) Өзіндік жұмыс түрлері білім алушылардың салыстырмалы түрде проблемалар қойюы;
- 9) Өзіндік жұмыс түрік тілін оқытудағы сабақтың барлық кезеңдерінде, жүйелі қамтылып, кезең-кезеңмен қарапайымнан күрделіге қарай ауысу процесінде орындатылуы;
- 10) Әрбір орындалған өзіндік жұмыс тексеріліп, бағалануы керек.

Білім алушылардың өзіндік жұмыс түрлері бойынша ауызша және жазбаша жауаптарын бағалауға қойылатын талаптар оқытушы тарапынан білім алушының тілді меңгеру деңгейіне байланысты бағалануы тиіс:

Қойылған сұрақтарға нақты, толық, жүйелі және дұрыс жауап берген кезеңдерде;

- Тапсырмаларды дұрыс және барынша тез орындаса;
- Тапсырма орындау барысында өзіндік жоспар құрып, соған сәйкес өзінің пікірлерін, амалдарын түсіндіріп және оқытушының сұрақтарына жауаптарын дәл тұжырымдап бере алса;
- Түрік тілін меңгеру барысындағы жауап тұжырымдарында жекелеген тапсырмалар, аударма жұмыстарына байланысты біліктіліктерді арттыру;
- Жауап беру кезіндегі грамматикалық қателерді өздері тауып, кері байланыста түзетуге дағдыландырады;
- Берілген мәтіндерді оқу, мазмұнын баяндау, қысқаша эссе жазу, өз ойларын тұжырымдап түйіндеуге бейімделеді.

Түрік тілінен өздік жұмысты ұйымдастыру ерешеліктерінің шарттарын төмендегідей жүйелеуге болады:

- оқытушының нақты тапсырмалар бойынша нұсқаулар беру
- өзіндік жұмыстың орындалу және аяқталу уақытын белгілеу;

-оқытушы басқаруымен білім алушылар орындайтын өзіндік жұмыстың көлемі, тақырыбы, олардың формаларын ұйымдастыру.

Аталған мәселелермен қатар түрік тілін оқытуда өзіндік жұмыстың ерекшеліктерін талдап келіп, түрлері және ұйымдастыру формаларының сан алуан екендігі анықталды. Оларды топтастыру - күрделі мәселе болғандықтан, оның жиі кездесетін негізгі мәселесі – сабақ мақсатына қарай қолданылуы. Атап айтқанда, жаңа білімді меңгеру, материалды жан-жақты талдау, оқытушының бағыт беруі мен жұмыс жоспарын құру, конспект жазу, реферат, берілген тақырыптарға байланысты ғылыми жобалар дайындау, тест жұмысын орындау[3,33].

Жаңа білімді бекіту негізінде түрлі жаттығулар, екітілді аударма жұмыстары, жағдаяттық тапсырмалар, оқулықпен жұмыстарды орындау ұсынылады.

Білім алушыларға өзіндік жұмыс ретінде түрік тілі пәні бойынша жүйеленген тапсырмалар сұхбат құрауға репликалар дайындау , сөздіктермен жұмыс жасауға сөз, сөйлем немесе мәтін беріледі.

Заманауи білім беру траекториясында білім алушының түрік тілі бойынша сөйлеу деңгейі мазмұндық сапаға негізделетіні өткір мәселе ретінде қойылып отыр. Ол үшін оқытушы оқытудың технологиялық жаңа әдіс-тәсілдерін жиі қолданып, пәнаралық байланыстарды қамтуы тиіс. Қазіргі оқыту парадигмасындағы интеграциялық әдістердің қолданылуы қарапайымнан күрделіге ауысу үрдісімен дербес, жұптық, ұжымдық жұмыс түрлеріне негізделеді өзбетінше жұмысты ұйымдастыруда білім алушының жеке қасиеттерін ескеріп, жекелей, саралай оқыту әдісін пайдаланған дұрыс. Білім алушы өздігінен ізденіп, проблема қойып, жаңа міндеттерді шешуге тырысады. Логикалық, креативтік ойлау, сыни ойлау білім алушылардың біліктіліктерін арттырып, SWOT талдау парадигмасын қолдануы олардың аналитикалық ойлау қабілеттерін арттырады.

Қоғамдағы әртүрлі ақпараттарды сараптап, өзбетінше қорытында шығарып, болашақ мамандығында қолдануға бағыттайды. тапсырмалар ұсынады, онда жұмыстың мақсаты, оны бөлімдер бойынша орындау реті өзін-өзі бақылау, тексеру үшін алынған нәтижелерді әзірлеу, реттеу кері байланыс тәсілдері, жұмысты орындау мерзімі келтіріледі. тапсырманың дұрыстығын, білім алушылар оның мазмұны мен нәтижесін қаншалықты түсініп меңгергенін анықтайды. Яғни, оқытушы бақылаушы ғана емес, ұйымдастырушы және білім алушының өздік жұмысын тексеруші. Оқытушы тапсырма арқылы олардың таным қабілетін бағдарламалайды, оны бір мақсатқа бағыттап, сапасын анықтайды.

Білім алушылар тапсырма алады, меңгерген білім қорына сүйене отырып, оның мақсаты мен орындау тәсілдерін ойластырады және ең маңыздысы – жұмысты өздігінен орындау барысында алынуға тиісті меңгереді. Өзіндік жұмыстың дұрыстығын үнемі тексере отырып, тапсырманы бөлімдері бойынша орындайды. Алынған нәтижелерді реттеп әзірлейді өзін-өзі бақылайды және жазу жұмысы, цифрлар, сызулар, суреттер, модельдер т.б. дайындауға дағдыланады. Білім алушылардың өзіндік жұмысын орындаудағы оқу әрекетінің жемісті болуы – заманауи әдістерді меңгеруге байланысты [4, 71].

Түрік тілінде өзіндік жұмысты орындатудың ерекшеліктерінде бейне-жазбаларды жүйелі қолдану тиімділік танытады. Әртүрлі тақырыптардағы бейне-жазбаларды, саяси, мәдени, спорт т.б. ақпараттарды оқу, аудару, түсінгенін баяндау, қысқа мазмұнды мәтіндерді талдап, сараптау арқылы толықтыру сияқты тапсырмалар білім алушылардың тілді әртүрлі бағытта меңгерудегі біліктіліктерін дамытып, сөздік қорларын толықтырады. Жалпы, әртүрлі стильде сөйлеу дағдыларна бейімдеу, көркем фильмдерді жүйелі қолдану барысында жүзеге асырылады. Нәтижесінде көптеген ұстанымдар туындайды, олардың негізінде өзіндік жұмыстың сұрыпталу моделі құрылады:

- білім алушылардың танымдық қызығушылығын арттыру;
- дидактикалық мақсат;
- ақпарат көздерінен алынған материялдардың жүйеленуі;

- тапсырма түрлерінің грамматикаға бейімделуі;
- оқу траекториясын интеграциялық әдістерге негіздеу;
- өзіндік ізденісті ғылыми жұмыстарға, синектикаға бағыттау.
- пәнаралық байланыстағы синергетикалық ұстанымдарды жүзеге асыру.
- проблема қою, шешім қабылдау, талдау, сараптау және т.б. құзіреттіліктерін кәсіби бағытқа негіздеу.

Өзіндік жұмысты жан -жақты зерттеуге арналған теориялық мәселелердің дамуы В.А.Добромыслова, В.В.Голубкова, Е.Я.Голант есімдерімен байланысты төмендегідей жіктеледі:

1. деректерді бақылау және түсінік белгілерін айыру;
2. құбылыстардың арасындағы ұқсастықтарымен айырмашылықтарын құру;
3. түсініктерді анықтауға және оқығанды жалпылау;
4. құбылыстар қатарында әдеттегіні белгілеу;
5. деректердің арасындағы байланысты орнату және т.б.

Заманауи білім беруде түрік тілін оқыту парадигмаларында өзіндік жұмысты орындату ерекшеліктері білім алушылардың шығармашылық қабілетін жетілдіруге, кәсіби шеберлігін дамытуға бейімделген [5, 9].

Қорыта келе, жалпы дидактикалық ұстанымдардың барлығы түрік тілін модуль арқылы оқыту ұстанымдарымен өзара тығыз байланысқан. Түрік тілін модуль арқылы оқыту - жаңа іргелі әдістемелік жүйе. Түрік тілін модуль арқылы оқыту ұстанымдарының ерекшелігі, олар жалпы дидактикалық ұстанымдардың жүзеге асу жолдарын нақтылайды.

Оқыту технологияларын сабақта тиімді қолдану білімгерлердің білім сапасын арттырып қана қоймайды, оларды жеке тұлға ретінде қалыптастыруға өз әсерін тигізеді. Тек олардың ерекшеліктеріне мән-мағынасына қарай таңдап, қолдана білсек, ұтарымыз көп.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жақсылықова К. Қазақ тілін орыс тілі бөлімдерінде модульмен оқытудың ғылыми теориялық негіздері. Алматы. 2000. 217-б.
2. “Қазақстан мектебі” журналы, №5 2003ж. 37-б.
3. К.Ж. Бұзаубақова “Жаңа педагогикалық технология” Тараз 2003. 102-б.
4. Б.А.Тұрғынбаева “Дамытуда оқыту технологиялары” Алматы 2000. 117-б.
5. М.В. Кларин “Интерактивные обучение – инструмент освоении нового опыта” Педагогика 2000 № 7. 37-с.

Манашев Т.Т.
ҚР ҰҚК Академиясының доценті,
Алматы қаласы, Қазақстан

Түрік тілін оқытуда Э.Р. Тенишевтің ғылыми тұжырымдарын қолданудың өзектілігі

Түйіндеме

Мақалада Э.Р.Тенишев зерттеген, ұсынған ғылыми тұжырымдардың жалпы адамзат тарихындағы алатын орны, өзектілігі қарастырылған.«Ғылым ұлттық шекараны білмейді»,- деген пікірлер негізінде, қазіргі таңда жалғасын тауып жатқан зерттеулердің маңыздылығы жүйеленген.Жаһандану кезеңінде өркениеттер тоғысындағы батыстық жаңалықтарға сүйенген заманда, түбі бір түркі халқын еркін ғылыми ізденістер тұрғысынан қайтадан жаңаша зерттеуді қажет ететіні зерделенген. Аталған мәселенің қазіргі заман тілтанымымен тікелей сабақтастығы сипатталған. Түркілердің ортақ асыл қазынасы – түркі

тілдері, түркітану, жалпы тіл білімінің ең тиімді методологиясы тұрғысынан интеграция аясында зерделенуі, жаңа парадигмада қарастырылуы анықталған. Аталған өзекті мәселелер Э.Р. Тенишев зерттеулерімен сабақтастырылып, түркі тілін оқытуда қолдану қажеттілігі ұсынылған.

Abstract: The article considers the relevance and place of scientific conclusions studied and proposed by E. R. Tenishev in the history of mankind as a whole. "Science knows no national boundaries," says the author, " and the importance of ongoing research is systematized. It has been studied that in the period of globalization, based on Western discoveries at the intersection of civilizations, it is necessary to study the Turkic people again in a new way from the point of view of free scientific research. It describes the direct continuity of this problem with modern linguistics. The common treasure of the Turks – Turkic languages, Turkology, and the study of common linguistics in the context of integration in terms of the most effective methodology, is defined in a new paradigm. These topical issues are connected with the research of E. R. Tenishev and the need to use the Turkic language in teaching is proposed.

Тірек сөздер: түркология, түрік тілін оқыту, парадигма, интеграция, өзектілік, тұжырымдар.

Keywords: Turkology, teaching Turkish, paradigm, integration, relevance, conclusions.

Сан ғасырлық тарихы бар тамыры тереңнен тартқан түркілік өркениеттің сабақтастығын жалғайтын, дәстүрлер түркі өркениеті мен түркілік бірегейліктің жаңарып, жаңғырып қазіргі кезге дейін жеткенін анықтайтын, соларды өзектендіруге септігін тигізетін әдеби-мәдени, рухани-тарихи атрибуттар мен материалдық, материалдық емес құндылықтар қазақтың қазіргі мемлекеттік құрылымында да, басқа түркілік елдерде де шектеусіз мол екені белгілі. Осы орайда, ең алдымен, егеменді тәуелсіз еліміздің орналасқан шекаралық аймағы Түркі қағанаты кезіндегі алып кеңістіктің ауқымды жерін қамтып жатқанын және көне түркі ру-тайпаларының баршасына атамекен болған «қара шаңырақтың» қазақтарға мұра болып қалғаны баршамыздың жадымызда.

Сондықтанда, жаһандану кезеңінде өркениеттер тоғысындағы батыстық жаңалықтарға сүйенген заманда, түбі бір түркі халқын еркін ғылыми ізденістер тұрғысынан қайтадан жаңаша зерттеуді талап етуі ғалымдарға көптеген жаңа міндеттер жүктейді. Бұл үрдістен қазіргі заман тілтанымы да тыс қалмайтын анық. Сондықтан қай ел мен жерде, қандай жағдай мен күйде өмір сүріп жатқанына қарамастан, күллі түркілердің ортақ асыл қазынасы – түркі тілдері түркітану мен жалпы тіл білімінің ең тиімді методологиясы тұрғысынан түркі бірлігі мен интеграциясы аясында зерделенуі, жаңа парадигмада қарастырылуы қажет.

Академик Э.Р.Тенишевтің айтуынша, «Түркі тілдерінің табиғи жолмен дамуын монғол шапқыншылығы бұзды. Кейбір этностар жоғалып кетсе, басқалары араласып кетті. XIII-XIV ғғ. тарих сахнасында әдеби формаға ие өз тілі бар жаңа этностар пайда болды, немесе олар әлеуметтік жағдай туындаған кезден осы күнге дейін жасалып келді... Осы сәттен бастап қазіргі түркілік ұлттық әдеби тілдер кезеңі басталды» [1;290]. Сондықтан, мұндай келелі мәселелер мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының ең өзекті стратегиясы. Себебі, қазіргі түркі тілдерін түрлі қырынан, жан-жақты, жүйелі бірлесе зерттеудің, оның ғылыми негізделген нәтиже, қорытындыларын ортақ пайдаланудың түпкі мүддесі – түркі халықтарының көпәспектілі интеграциясы екені баршамызға белгілі.

Осы орайда, зерттеуші Э.Р.Тенишевтің түркі әлеміне сіңірген еңбегі негізінде Ұлы адамдардың өмірбаянынан ұлттық тарихтың қаңқасы қалыптасатыны ғалымдардың тұжырымдарында айтылып келеді. Э.Р.Тенишев зерттеген, ұсынған ғылыми тұжырымдардың жалпы адамзат тарихындағы алатын орны өте өзекті. Ғылым ұлттық шекараны білмейді», деген пікірлерге сүйенсек, ғалымның салған сара жолымен қазіргі таңда жалғасын тауып жатқан жұмыстардың толассыз табыстарға ие болуы заңдылық. Нақтырақ айтқанда, Э.Р. Тенишев кеңестік және ресейлік лингвист-түрколог, монғолтанушы. Филология ғылымдарының докторы, профессор, КСРО ҒА корреспондент-мүшесі. РҒА тіл

білімі институтының орал-алтай тілдері бөлімінің меңгерушісі болды. «Советская тюркология» журналының және «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» көп томдық басылымының бас редакторы болып жемісті қызмет етті. Ол көне ұйғыр, салар, сарығ-югур тілдері мен ұйғыр диалектілері бойынша бірқатар зерттеулер жүргізіп, ғылым қазынасына 60-тан астам ғылыми еңбек қалдырғаны салыстырмалы құнды мұра.

Түркітілдес халықтардың тарихи, мәдениеті-жалпы заттық және рухани құндылықтары, ортақ дүние танымы қалыптасып, атадан мұра ретінде жалғасып, жаңғырып соны зерттеулермен толығып келеді. Түркологияда түркітілдес халықтардың тілінің тарихи тамырын бір арнадан іздеу ежелден келе жатқан үрдіс. Түркологияның ірге тасы қаланғаннан бері түркі тілі, этнографиясы, тарихы туралы іргелі еңбектер жазылды. Ш.Ш. Уалиханов, В.В. Радлов, А. Левшин, Г. Потанин, П.М. Мелиоранский, Ә. Марғұлан, А. Аманжолов, Р.Сыздық және т.б ғалымдар түркологияның қалыптасуы мен дамуына қомақты үлес қосты. Атап айтқанда, В. Томсен, В.В. Радлов, Ю. Намет, Х.Н. Орхун, С.Е. Маловтардың ұсыған жаңалықтарының тілдік зерттеулерге берер бағыты тың. Мәселен, В.В. Радловтың «Түркі тайпаларының халық әдебиеті үлгілері» (СПб, 1866-1907ж.) атты он томдық еңбегінің маңызы ерекше. Өркениеттер тоғысындағы замануи өзгерістер білім беру траекториясына айтарлықтай өзгерістер енгізді. Соның ішінде, жалпы түркі тілін, оның тарихын оқытудың өзектілігі айқындалып, маңыздылығы арта түсті. Мәселен, «Түркі филологиясына кіріспе» пәнінен бастау алатын түркі халықтарының тарихи-филологиялық, мәдени- идеологиялық проблемаларын зерттеуге ерекше көңіл бөлу, бүгінгі ұрпаққа білім берудің ажырамас бөлігіне айналуы тиіс. Себебі, түркі халықтарының үлесі әлемдік сұраныстарды қанағаттандырып, халықаралық ынтымақ пен бірлікке тәрбиелеуге бейімдейді.

Сондықтан, білім алушыларға түркі тілдері мен халықтарының зерттелу тарихынан, түркі тілдерінің топтастырылуы мен өзіндік ерекшеліктерінен, сондай-ақ, түркі жазуы мен тіл мәдениеті тарихының кезеңдерінен мағлұмат беру, білім саласында өзектілікке ие. Өйткені, білім алушыларға ертедегі және қазіргі түркі тілдерін, жазба мәтіндерін зерттеу жұмысымен таныстырып, болашақ мамандыққа дағдыландыруға бейімделеді. Атап айтқанда, білім алушыларға оқу үдерісінде:

- негізгі арнайы ұғымдар мен түсініктемелердің мазмұнын түсіндіру;
- түркі тілі бойынша білімдерін қалыптастыру;
- түркі жазба мәтіндері лингвистикалық, әдебиеттану және тарихи-мәдени зерттеу тұрғысынан қарастыру;
- түркі халықтарының тарихи-филологиялық, мәдени- идеологиялық проблемаларын зерттеуге арналған еңбектермен танысу;
- түркологиялық ғылымның негізгі даму кезеңдеріне байланысты мәселелерді зерттеу нысанаға алынады.

Түркі қағандағы тұсында түркі тілінің өрісі барынша кеңіп, ұланғайыр өлкедегі негізгі тілге айналған. Түркілердің жазуы да болған. Сол көне түркі жазбаларынан түркілердің дүниетанымдық көзқарастары, наным-сенімдері туралы көп мағлұмат алуға болады. Көне түркілер аспан денелерінің қозғалысына карап ауа райын, жыл маусымдарының қандай болатынын күні бұрын анықтай алған. Көне түркілер геометрия, математика ғылымдарынан біршама хабардар болған, оны су жүйелерін салуға, күрделі ғимараттар, карауыл төбелер тұрғызуға, т.б. пайдаланған. Олар металды, түрлі минералдарды еріту әдістерін, шөптердің емдік қасиеттерін білген. Емдеудің неше түрлі әдістерін де жетік меңгерген. Ежелгі түркілер, негізінен, қос күшке - Көкке және Жерге сиынатын болған. Көк Тәңірінің рақымымен елді билеген қағандар "Аспанда туған және Күнмен, Аймен безендірілген" деп аталған. Ежелгі түркілер үшін Көк пен Жер-Судан кейін тұрған құдіретті күш әйел, ошак басы құдайы Ұмайға табынған. Түркі халықтарының мәдениетінде персонификациялабаған, шексіз аспан әлемімен қатар аспан шырақтары, құтты мекен, отсуға да бас игенін білдіретін деректер кездеседі.[1] Түріктердің дүниетанымының бастау бұлағы, қайнар көзі – табиғат. Бұл, табиғатпен біте қайнасып бірге өскен, соның

өзгерісін, құбылысын жіті бақылайтын көшпелілер әулетінің қоршаған ортамен тығыз байланысты екенін білдіреді. Көптеген салт-дәстүрдегі наным, тыйымдар осы табиғатпен біте қайнасудан туындаған ұғымдар жиынтығы болып саналады. Осы табиғатты жаратушыны «тәңірі» деп танып, оның туындысы табиғатты аялау арқылы оған құрмет көрсетілген. Бұл үрдіс қазірге дейін осы халықтардың жалғасы боп саналатын көптеген халықтардың салт-дәстүрінде орын алған.

Өзіміздің түрік тілін оқыту тәжірибемізде тілді үйретудің инновациялық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, білім алушылардың тілдік құзіреттілігін қалыптастыру үшін, олардың тілге деген қызығушылығын арттыруымыз қажет. Осы орайда, халқымыздың тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ділін еске түсіріп, жүйелі қамтып, салыстырмалы түрде оқыту білім алушыларды өзіндік ізденіске баулып, талдау қабілеттерін қалыптастырады. Себебі, білім, біліктілікке және құзыреттілікке қойылатын талаптарының қатарында, түркі филологиясының негізгі проблемаларын жақсы меңгеріп, оның мәнді маңызды жетістіктерінертедегі және қазіргі түркі мәтіндерін ажырата білуі тиіс. Сондай-ақ, ертедегі және қазіргі түркі мәтіндеріне ғылыми талдау принциптерін қолдана білуге машықтану қажет. Қазіргі белең алып отырған шұғыл өзгерістер тілге де бәсекелестікті қалыптастырып отырғаны белгілі. Өз жұртының тілін сақтау, оны мәртебесін арттыру үшін, түркілогиядағы лингвистикалық теориялық және әдіснамалық қағидаларды, басты ұғымдарды, тілтанымдық ғылыми концепцияларды ажырату маңызды.

Түркі филологиясының танымдық, тәрбиелік мәні бойынша зерттеулердің маңызы Э.Р.Тенишев еңбектеріндегі салыстырмалы түрде қарастырылған тұжырымдарды жете зерттеу, қорытынды нәтижелерін әр сабақта ұтымды қолдану тіл үйренушілердің ғылымға қызығушылығын арттыра түседі.

Қазақтардың сөйлеу мәдениетінің, тілінің тарихын зерттеу жұмыстарына жазба ескерткіштер материалдарын тартудың, сол арқылы тіліміздің толығу, даму жолдарын білудің де маңызы зор.

Тіл фактілерін тарихи тұрғыдан алып зерттеудің, білудің ғылым үшін де, практикалық іс үшін де үлкен мәні бар. Өйткені қандай құбылыстың, фактінің болмасын өткенін, тарихи даму жолдарын білмей тұрып, оның қазіргі күйін, сырын жете білу мүмкін еместігі зерттеушілер еңбегінде айтылған.

Қай тілдің болмасын, өткен тарихын, грамматикалық құрылымын даму жолдарын зерттеу, үйрену үшін, ең алдымен, тілдің сол өткен күйін білдіретін, өткен дәуірлерінен сақталған тілдік фактілер, жазба материалдар болу керек. Тілдің әрбір тарихи кезеңдегі күйін білдіретін жазба материалынсыз, тілдік фактісіз оның өткен тарихын зерттеу, білу мүмкін емес. Олай болса, тіл тарихын, тілдің грамматикалық құрылыс тарихын зерттеудегі, білудегі алғашқы қадам тілдің әрбір тарихи кезеңдегі күйін білдіре алатын жазба материалдар бар ма, болса олар қайсылар деген сұрауға жауап беруден бастау алады.

Қазақ мәдениетінің тарихына қатысты кезеңдердің бірі – кейінгі орта ғасыр, яғни XII-XV ғасырлар аралығы. Осы уақыттар ішінде түркі халықтарының, оның ішінде қазақ ұлтының қалыптасуына зор үлес қосқан қыпшақтардың тілі, әдебиеті, тарихы және т.б. туралы жазылынып қалған бірқатар тарихи мұралар бар.

Бүгінгі түрік тілдерінің тарихын түсініп, танып білу үшін орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілін оқып үйрену, зерттеу, мұрағаттар материалдарын меңгеру маңызды. Қазақ тілінің тарихына қатысты жазба мұраларды білу, зерттеу ұлт тарихын бағдарлауға да негіз болады.

XIV ғасыр жазба ескерткіштерінің жазылу уақыты қазақ тілінің ұлт тілі ретінде қалыптасу кезеңімен сәйкес. Ал, ескерткіштер лексикасының өзара айырмашылықтарынан гөрі ұқсастықтары мол, бір жазба дәстүрге негізделген, сондықтан монолитті жүйе ретінде қазақ тілімен сабақтастыра зерттеу көптеген тың тұжырымдарды енгізеді. Мұндай өзекті мәселелерді оқу үдерісінде тіл үйренушілерге меңгерту аса маңызды. Э.Р.Тенишев

зерттеулері негізінде қазақ тілінің және түркі тілдері тарихын зерттеуде байырғы, алғашқы материал ретінде Орхон-енисей жазба ескерткіштерін атауға болады.

Қазақ тарихына терең үңіліп, шындығын тану үшін түркілік тарихын білу керек. Түркі тектес халықтардың ортақ тарихын Исламнан бұрынғы Ежелгі дәуір және Исламнан кейінгі Ортағасырлық дәуірге бөліп қарастыруға тура келеді. Жазба деректер бойынша Түркі халықтарының ортақ тарихы мен мәдениеті ежелгі дәуірб.з.д. VI-V ғасырлардан бастап- б. 3.VIII ғасырына дейінгі аралықта «Тұран» деп аталып келді. Ал VIII-XV ғасырлар аралығында ортағасырлық дәуірде «Түркістан» деген атауға ие болды. Түркілер XIV-XV ғасырларда ұлт-ұлысқа бөлініп, бір-бірінен ажыра бастаса да «Түркістан» атауы Кеңес одағы құрылып, бүгінгі «Орталық Азия» атына ие болғанша аталып келді. Тарихи шындық түркі халықтары жоғарыда аты аталған екі дәуірдің тарихына, мәдениет пен әдебиетіне, рухани құндылықтарына тікелей тәуелді.

Орта ғасыр жазба ескерткіштері – түркі халықтарының өткен тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі, дінінің өткен тарихынан мәлімет алуға мүмкіндік беретін асыл мұрасы болып табылатындықтан, түрік тілін оқытудың алғышарты. Тілдің уақыт өткен сайын дамуы тамырының тереңдігімен де өлшенетіндіктен, заман тезіне шыдас беріп, қазіргі түркі тілдерімен тамырластығын жоғалтпаған тарихи маңызы зор жазба ескерткіштерді зерттеп, қазіргі тілдермен туыстық дәрежесін анықтау, тілдерді оқытуда негізге алынып отырады. Ұлтымыздың тарихын, тілін, мәдениетін білуде, атап өткеніміздей, бұл мұралардың маңызы өте зор. Байырғы замандар бойы сақталып, бүгінгі күні асыл қазынасына айналған мұраларды ұрпаққа жеткізу мақсатында, зерттеушілер, соның ішінде Э.Р.Тенишевтің еңбектерінің орны айрықша. Көне түркі тілінің мұралары жинап бастырылып, транскрипциялары, аудармалары беріліп, сөздіктер дайындалды. Руна, көне ұйғыр, араб жазуларымен берілген ескерткіштердің мәтіндері, транскрипциялары, аудармалары беріліп, сөздіктері қазіргі қазақ тілінде де жарық көрді. Бұл ескерткіштердің тілі жөнінде көптеген ғылыми еңбектер, мақалалар, оқу құралдары жазылып, түркология ғылымы жаңа зерттеулермен толыға түсті. Ең бастысы, тарихи тұрғыдан зерттеудің негізгі бағыттары айқындалды. Уақыттың еншісіндегі түркі халықтары осындай тарихи кезеңдерден қазіргі өскелең ұрпаққа көп мәлімет берерліктей жазба ескерткіштер қалдырды. Түркі халықтарының рухани-мәдени, тарихи өмірінде бұл ғасырларда өмір сүрген ақыл-ой мен білімнің алып тұлғалары, көркем сөз зергерлері мен тілші-ғалымдар түркі тіліндегі көркем әдебиеттің шарықтап, өсіп-өркендеуіне салыстырусыз зор үлес қосты. Тамыры тереңнен тартқан ұлтымыздың мұраларына аса зор баға берген көшбасшысымыз Н.Ә. Назарбаев: «...Осынау апайтөс даланы ежелден мекен етіп келе жатқан халқымыздың тарихи тамыры тым тереңде жатыр. Оның өзіндік терең танымы, қалыптасқан халықтық салтдәстүрі, өркендеген зор мәдениеті бар. Беймәлімі көп көне ғасырлар қойнауына үңілмей-ақ бергі, тарихқа танымал Түрік қағанаты заманынан түйдегімен жеткен тарихи-мәдени жәдігерлердің үлкен шоғырының өзі-ақ әлем алдындағы түрік өркениетін айғақтар төлқұжаты іспеттес. Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білігі», Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі», Қожа Ахмет Йассауидің «Даналық кітабы», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» секілді ұлы шығармалары, әлемнің екінші ұстазы атанған Әбунасыр Фарабидің бұған дейінгі біршама игерілген ғажайып мұралары тұғырлы тарихтың, ұлы мәдениеттің, мол біліктің мәңгілік мәуесіндей» – деп, бұл жәдігерліктердің жаңа заманның жеке тұлғасын тәрбиелеуге зор үлес қосатынын атап өтті. [2, 5].

Түрік тілін оқытуда Қазақстанның ортағасырлық тарихында, жалпы оның байырғы тарихында, оның этнотектілігінде көне түріктердің орны төтенше бөлек екендігі зерттеушілерге түсінікті жайт. Осы орайда, көне түріктер, олардың мәдениетіне арнайы парақтарын дайындаған интернет жүйесіндегі кейбір порталдар мен ресурстар жайындағы мәселелерді де талқылау қажеттілік танытады. Әлемдік интернет жүйесін толыққанды тізбектеу де мүмкін болмағандығымен, отандық және алыс-жақын шетелдердің кейбір

порталдары, ресурстары олардың ерекшеліктері жайында біраз мәселелердің анық-қанығын анықтауға мүмкіндік бар.

Түрік тілін білім алушыларға оқыту әдістемесі жалпы дидактиканың теориясына негізделеді. Дидактика оқытудың міндеттері мен мазмұнын ашатын, білімді, іскерлікті және дағдыны меңгеру процесін суреттейтін, оқытуды ұйымдастыру ұстанымдарын, әдістерін және формаларын сипаттайтын, оқыту мен білім беру мәселелерін жасайтын педагогиканың құрамдас бөлігін құрайды. Түрік тілі пәнінің фонетика, лексика, морфология, синтаксис салалары бойынша дәріс жүргізілуі негізінде теориялық білім мен шыңдала түсетіндігі де анық. Сондықтан, түрік тілін оқытуда Э.Р. Тенишевтің ғылыми тұжырымдарын қолданудың өзектілігі осы саладағы басқа да зерттеулермен сабақтастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга первая. – Уфа: «Гилем», 2006.
2. Н.Ә.Назарбаев «Тарих толқынында» - Атамұра, 1999.

Мурсал А.,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: aigerimmursal@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-8035-4236>

КОРПУСТА КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕРДІ БЕЛГІЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада күрделі етістіктерді лексикографиялауға дайындау мен автоматты корпустық белгіленімге енгізудің әзірлемесін жасау болғандықтан, күрделі құрамды етістіктердің ең алдымен тізімін жасау керек, яғни сөздігін құрастыру қажет болды. Осы мақсатта біз жұмысымыздың бірінші тарауын күрделі құрамды етістіктер мәселесіне, лексикографиялану сипатына арнадық. Бұл екінші тарауда күрделі құрамды етістікті тіркестерді автоматты морфологиялық талдауда біртұтас лексика-грамматикалық бірлік ретінде танудың жолдарын қарастырамыз.

Корпуста сақталатын бірлікке сөз, сөзтіркес, сөйлем немесе толық мәтіндер жиынтығы жатады. Мәселен, корпуста енгізілген мәтіндердегі әрбір тілдік бірлікке, ол не жеке сөз, не қосымша болсын, лингвистикалық ақпарат беріледі. Тілде мұндай лингвистикалық ақпарат беру «аннотациялау» деп аталады. Аннотация дегеніміздің өзі «қысқаша мазмұн» дегенді білдіретіндіктен, корпуста енгізілген тілдік бірліктердің аннотациясы да шартты белгілер арқылы қысқаша беріледі. Орыс тілінде «разметка» деп аталатын мұндай шартты белгілер қазақ тілінде «белгі-код», «белгіленім» деген терминдермен аталып жүр. Мәтіндер бірліктеріне берілген лингвистикалық ақпараттардың толық сипатта болуы осы белгіленімдердің әртүрлілігіне байланысты. Белгіленім тілдегі жекелеген деңгейлерге тән тілдік мәліметтерді көрсетеді. Ондай белгілер семантикалық (лексика-семантикалық), морфологиялық, синтаксистік сипатта болуы мүмкін. Мәселен, орыс тілінің Ұлттық корпусында сөздерді сөз табына, септелуіне, тегіне (род – муж., жен.), жіктелуіне, жанды-жансыздығына, етіс және етістік түріне, шырай және т.б. морфологиялық сипаттамаларына қарай арнайы морфологиялық белгілер қойылған. Сол сияқты семантикалық талдау арқылы да мәтін ішіне қажетті белгілердің қойылатынын айтуға болады.

Тірек сөздер: күрделі құрамды етістікті тіркес, аналитикалық етістік, құранды етістік, етістікті тұрақты тіркес, күрделі етістік, морфологиялық анализатор, корпус.

PROBLEMS OF NAMING COMPLEX VERBS ON THE CORPUS

Due to the fact that the article developed the preparation of complex verbs for lexicography and an introduction to automatic corpus notation, it was necessary first of all to compile a list of

complex compound verbs, i.e. to compile a dictionary. To this end, we devoted the first chapter of our work to the problem of complex compound verbs, the nature of lexicography. In this second chapter, we will look at ways to recognize complex compound verb phrases as a single lexical and grammatical unit with automatic morphological analysis.

The units stored in the corpus include a word, a phrase, a sentence, or a set of complete texts. Thus, linguistic information is given to each language unit in the texts included in the corpus, whether it is a separate word or an addition. In the language, such provision of linguistic information is called "annotation". Since the very concept of "Abstract" means "summary", the abstract of the language units included in the corpus is also given briefly through symbols. Such symbols, referred to in Russian as "markup", are designated in Kazakh by the terms "sign-code", "designation". The total nature of the linguistic information transmitted to the units of texts depends on the variety of these designations. The designation reflects the language data specific to individual levels in the language. Such signs can be semantic (lexico-semantic), morphological, syntactic in nature. For example, in the National Corpus of the Russian language, words can be attributed to word formation, declension, origin (gender-male, female), depending on classification, animation, type of verb and verb, type of verb, etc. Similarly, with the help of semantic analysis, we can say that the necessary signs are laid inside the text.

Key words: complex compound verb phrase, analytical verb, koran verb, verb stable phrase, complex verb, morphological analyzer, case.

Кіріспе. Қазақ тілі – жалғамалы тіл, сондықтан сөздерді түбір ме қосымшаларға бөлу қиындық тудырмайды. Программаға негізінен екі лингвистикалық база беріледі: *бірі* – қазақ тіліндегі реестр сөздер базасы; *екіншісі* – грамматикалық сипаты қысқаша шартты белгілер арқылы сипатталған қосымшалар тізімі беріледі. Осы екі лингвистикалық база бойынша морфологиялық анализатор бағдарламасы жұмыс істейді. Мысалы, жоғарыдағы автоматты талдауда сөйлем алдымен бір қатарға бірінің астына бірі түсіріліп берілген. Анализатор мәтін талдағанда, *ең алдымен*, осы программаны жүзеге асырады. *Екіншіден*, парадигмалық қатардағы сөздердің түбірін табады. Мұны лемматизация деп атайды. *Үшіншіден*, түбірге жалғанған қосымшалар тізбегі жекелеген қосымша түрлеріне ажыратылып, олардың қастарына грамматикалық сипаттамалары қысқаша шартты белгілер арқылы көрсетіледі.

Күрделі құрамды етістікті тіркесті (аналитикалық формалы етістікті) морфологиялық анализатор әрбір сөзін жеке-жеке бөліп алып, құрамына морфологиялық талдау жасаған. Әрине, морфологиялық талдау үшін әрбір сөзді жеке-жеке алып талдау бір жағынан дұрыс. Алайда корпусты пайдаланушы бұл күрделі тіркестің бір ғана мағынаны білдіретін біртұтас тілдік бірлік екенін, яғни күрделі етістік (аналитикалық формалы етістік) екенін білуі қажет. Морфологиялық анализатор осы сияқты құранды етістіктердің де сыңарларына жеке-жеке талдау жасайды. Бір ғана мағынаны білдіретін фразеологизмдерді де морфологиялық анализатор, егер олардың тұтас лексикалық бірлік екені туралы нұсқаулық берілмесе, әрбір сыңарын жеке-жеке бөліп алып, талдайды. Мұндайда тілдегі бірнеше сыңардан тұратын біртұтас мағынаны білдіретін тілдік бірліктер бөлшектеліп кетеді де, олардың тілдік тұтастық мәндері көрінбей қалады.

Осы орайда морфологиялық анализатор бағдарламасына бұл тіркестердің күрделі құрамды етістікті тіркестер (күрделі етістік, құранды етістік, аналитикалық етістік) екенін көрсетіп/белгілеп тұратын, автоматты түрде тани алатын лингвистикалық нұсқаулық беру керек. Міне, осылайша морфологиялық анализатор жұмысын жетілдіру мақсатында күрделі құрамды етістіктерді танитын әрі белгілейтін автоматты программа жасау қажет.

Материалдар мен әдістер

Қазақ тіліндегі күрделі етістікті жасауға тірек болатын 34 көмекші етістік бар. Олар *бар, кел, қайт, шық, айт, ал, әкет, бер, таста, жібер, өт, қой, қал, көр, кір, жөнел, қара, біт, түс, де, еді, екен, емес, еміс-еміс, бол, ет, қыл, едім, едің, істе* т.б. Осы көмекші етістіктерді (тірек компоненттерді) негізге ала отырып материал ретінде қарастырамыз.

Күрделі құрамды етістікті тіркестерді тануды әртүрлі әдіс-тәсілдермен жүзеге асыруға болады. Етістікті тіркестер әртүрлі болғандықтан, олардың әрқайсысының компьютерлік бағдарламаға берілетін нұсқаулықтары да әртүрлі болады.

Біріншісі, құранды етістіктердің жасалу моделін сызу және алгоритмін құрастыру. Бұл үшін қазақ тіліндегі құранды етістіктердің жасалу жолдарын типтендіру керек, яғни құранды етістіктердің көбінесе қандай сөздердің тіркесуі арқылы жасалатынын анықтау керек. Мысалы, құранды етістіктер жасаушы бірінші сыңар – есім сөздер қандай сөз табынан болып келеді. Бұған дейін көбінесе, зат есімдер мен еліктеуіш сөздер болып келетіні анықталған. Мысалы, *еңбек ет, қызмет қыл, жарқ етті, жалп етті* т.б. Сол сияқты екінші сыңар – етістіктер ішінде қандай көмекші етістіктер құранды етістік жасаушы белсенді бірлік болып табылады. Айталық, *ет, қыл*. Міне, осы сияқты *зат + ет/қыл* моделі немесе *еліктеуіш + ет/қыл* моделі құранды етістіктер жасаудың типтік моделі болып табылады. Программа осы модельге сүйеніп, мәтінді морфологиялық анализатордан өткізгенде осындай *зат + ет/қыл* немесе *еліктеуіш + ет/қыл* құрылымды модельдерді жеке сөздік бірліктерге бөлмей, құранды етістік деп танитын болады. Әрине, бұл жүз пайыздық шынайылықты бермеуі мүмкін. Дегенмен, негізінен осылайша автоматты тану мүмкіндігі бар.

Екіншісі, морфологиялық анализатор программасына қазақ тіліндегі бүкіл қолда бар құранды етістіктер тізімін беру. Мұндайда құранды етістіктер тізімін түсіндірме сөздіктерден алуға болады. Өйткені құранды етістіктер қазақ тілінде күрделі етістік ретінде танылып, сөздік бірлік ретінде түсіндірме сөздіктер сөзтізбесіне енген. Тізім жасалғаннан кейін программа мәтінді морфологиялық анализатордан өткізу кезінде осы тізімде бар тіркесімдерді құранды етістіктер ретінде таниды.

Үшіншісі, программаның морфологиялық талдау жасалған мәтіндер базасын пайдалануы. Мұндайда алдын ала мәтіндерге қолмен морфологиялық талдаулар жасалады. Құранды етістіктер кездескен кезде белгілеуші (талдау жасаушы) оларды бірден жеке сыңарларға ажыратып тастамай, олардың құранды етістік екені туралы шартты белгі қояды, содан кейін барып жеке сөздерге ажыратады.

Етістікті тұрақты тіркестер де кемінде екі кейде үш, төрт сөздің тіркесуі арқылы жасалады. Морфологиялық анализатор әдетте бұл тұрақты сөздердің біртұтас сөздік бірлік екенін білмегендіктен, әдетте оларды жеке-жеке сөздерге бөлшектеп тастап, содан кейін барып, бір-бір сөз ретінде талдаған болар еді. Әрине морфологиялық талдау үшін әрбір сөз – жеке дара сөздік бірлік. Дегенмен, күрделі сөздерді (күрделі етістіктерді) тану морфологиялық талдау үшін де қажет екендігі даусыз. Мысалы, етістікті тұрақты тіркеске *қол ұшын беру, ала жіпті аттамау, қол жеткізу, көз жүгірту* т.б. тіркестерді жатқызамыз. Бұл тіркестердегі сыңарлар бірігіп келіп, бір ғана мағынаны білдіреді. Мысалы, *көз жүгірту – қарау, ала жіпті аттамау – шектен шықпау, қол ұшын беру – көмектесу* т.б. Морфологиялық анализатор бұл тіркестергі *көз* сөзін бір бөлек *жүгірту* сөзін бір бөлек сөздік бірлік ретінде танитындықтан, тіркестер білдіретін мағына да ажырап кетуі мүмкін. Мұндай жағдай, әсіресе, семантикалық талдаулар үшін дұрыс болмайды. Сондықтан морфологиялық талдаулар кезінде де мұндай тұрақты тіркестердің біртұтас бірлік екенін білдіретін белгіленімдер қою қажет. Бұл үшін етістікті тұрақты тіркестерді танудың жолдарын анықтау қажет. Тұрақты тіркестер жасалу жолы әртүрлі болғандықтан, құранды етістіктер сияқты модельге түсіру өте қиын. Мұндай жағдайды программаға база ретінде етістікті тұрақты тіркестердің тізімін беру арқылы ғана шешуге болады немесе морфологиялық талдау жасалған үлкен мәтіндер базасы болған жағдайда соны пайдалануға болады.

Күрделі етістіктерді сөзжасамдық бірлік ретінде қарастырғанда екі етістіктің тіркесіп, екі қимылдың кесіндісінен тұратын біртұтас мағынаны білдіретін тілдік бірліктерді аламыз. Олар: *кіріп шықты, барып қайтты* деген сияқты етістікті тіркестер. Жасалу тәсілі жағынан күрделі етістіктер құранды етістіктерге мүлде ұқсамайды. Етістікті тұрақты тіркестердің кейбірі осы модельмен жасалуы кездеседі. Мысалы, *ұшып түсті*. Ал аналитикалық формалы

етістіктермен өте ұқсас, тіпті бірдей болып келеді. Мысалы, аналитикалық формалы етістіктер: *оқып шықты, айтып тастады, бере салды* т.б. Күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді формалды тұрғыдан бір-бірінен ажырату мүмкін емес. Күрделі етістіктер көбінесе көсемшенің тиянақты формасы арқылы жасалады, яғни *етістік+ын/ін/н + етістік моделі* арқылы жиі жасалады. Алайда бұл оларды ажыратудың негізгі формалды белгісі емес.

Демек, сөйлемдегі екі етістіктен (етістік + етістік) тұратын тіркестер не күрделі етістік (сөзжасамдық) не аналитикалық формалы етістік болады.

Морфологиялық анализатор бұл етістіктерге талдау жасағанда әдеттегідей жеке-жеке етістіктерге бөліп тастайды. Мысалы, сөйлемде *айта бастады* деген тіркес кездессе, *айт* – бір етістік, *баста* – екінші етістік деп бөлер еді. Мағыналық жағынан алғанда *айта бастады* деген етістікте бір ғана қимыл мәні бар, ол – айту әрекеті, ал *баста* етістігі айту қимылының басталғанын білдіреді. Осындай жағдайларды морфологиялық анализатор оларды біртұтас сөзжасамдық бірлік не грамматикалық бірлік ретінде тану үшін тағы да программаға лингвистикалық нұсқаулық не база беру керек болады.

Лингвистикалық нұсқаулық күрделі етістік пен аналитикалық формалы етістіктерді ажыратуға арналған модель болып табылады. Алайда бұл екі тілдік құбылысты ажыратудың формальды белгісі жоқ болғандықтан, *біріншіден*, тізімге сүйену қажет болады. Яғни қазақ тіліндегі күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктердің тізімін/сөздігін жасау қажет. Осы тізімді пайдалану арқылы морфологиялық анализатор мұндай күрделі құрамды етістіктерді біртұтас тілдік құбылыс ретінде таниды. **Біз диссертациялық жұмысымызда мәтіндерді автоматты тануда морфологиялық анализатор үшін осындай тізімді/сөздікті жасауды мақсат еткен** болатынбыз. Біздің күрделі етістіктер сөздігіміздегі тізім Қолданбалы лингвистика бөлімі жасаған 6 миллион сөзқолданыстан тұратын «Қазақ тілінің мәтіндер корпусынан» жиналды. Морфологиялық анализатор келешек корпуста морфологиялық талдаулар жасағанда осы тізім арқылы күрделі етістіктерді танып, белгіленім қоятын болады.

Екінші жолы алдыңғылардағыдай, қолмен морфологиялық талдау жасалған мәтіндер корпусын база ретінде пайдалану.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің мәтіндерге қолдап енгізген морфологиялық белгіленімде күрделі етістіктер (күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктер) алдымен тұтастай тіркес екені белгіленіп, содан кейін барып жеке-жеке етістіктерге ажыратылып талданады.

Автоматты тануда морфологиялық анализатор осындай қолмен морфологиялық талдау жасалған мәтіндер корпусы базасынан осындай күрделі құрамды етістіктер кездескенде, сол жерден алып, жаңа мәтіндерге сол белгіленімді қояды.

Сонымен, жоғарыда көрсетілгендей, күрделі құрамды етістікті тіркестерді автоматты танудың бірнеше жолы бар екен. Олар:

- 1) формальды белгілер арқылы тану;
- 2) тізім арқылы тану;
- 3) морфологиялық талдау қолмен қойылған мәтіндер базасын пайдалану арқылы тану.

Әдебиеттерге шолу.

Қазіргі қазақ тілінде күрделі етістіктерге қатысты әлі күнге шешімін таппаған мәселелер бар. Солардың бірі күрделі етістіктердің мағыналық алуан түрлілігінен келіп шығатын функционалды-семантикалық ерекшеліктері. Басқаша айтқанда, күрделі етістік теориялық жағынан ғана күрделі емес, оны қазақ тілін оқыту барысында өзге тіл ұстанушыларға түсіндіру, яғни меңгертудің де өзіндік қиыншылықтары бар.

Қазақ морфологиясы тілдегі жүйелі құбылыс ретінде жан-жақты зерттеліп, грамматикалық категориялары айқындалған сала болып табылады. Алайда қазақ тілінің құрылымдық (дәстүрлі) грамматикасында да шешімін таппаған мәселелер көп, солардың бірі

– күрделі етістіктер. Күрделі етістік деп әдетте құрылымы бойынша екі (үш) компоненттен тұратын етістіктерді айтамыз.

Күрделі етістік туралы түрколог ғалымдар мен төл ғалымдарымыз түрлі пікірлер айтқан. Мәселен, А.А. Юлдашев, Ю.Д. Джанмавов, Е.И. Коркина, А.Н. Баскаков, Э. Коджарова, И.П. Павлов, Н. Сауранбаев, А. Ысқақов, С. Исаев, Ы. Маманов, Н. Оралбаева, А. Қалыбаева, Б. Қасым және т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

Н.Оралбаева тірек компоненттерді күрделі етістік жасайтын сөзжасамдық бірлік ретінде қарастыра келе, «Тірек сыңарлар сөзжасам қосымшалары сияқты тіркескен сөзіне бір мағына береді. Сонда “кел” тірек сыңары арқылы жасалған сөздердің барлығына “келу” қимылына қатысты қимыл болады. Яғни “келу” қимылы тұтас бір қимылдың бір кесіндісін құрайды», - деп атап көрсетеді.

«Қазақ грамматикасында» тірек сыңарлардың өзіндік ерекшеліктері ретінде төмендегі ерекшеліктер аталады [1, 398]:

1. Бұл етістіктер көне замандардан келе жатқан байырғы сөздер.

2. Жалпы мағыналы етістіктер. Мысалы, *бар, кел, қайт, шық, айт, ал, әкет, бер, таста, жібер, өт, қой, қал, көр, кір, жөнел, қара, біт, тұс* т.б. Ал *ки, сөйле, сана, күл* деген етістіктерде деректілік мағына басым.

3. Негізгі түбір етістіктер болып келеді: *ал, бер, бар, кел, қайт, қал, кір, қой, жөнел, жібер, өт, таста, тұс* т.б.

4. Күрделі етістікте екінші орында тұрып, аяқтауыш элемент болады және сөйлемде сөз түрлендіруші қосымшалар осы сыңарға қосылады: *Ол кеше келіп кетті*.

5. Тірек сыңарларының мағынасы ол арқылы жасалған барлық күрделі етістікте мағына байланыстылығын туғызады. Мысалы, *көріп ал, жазып ал, сынап ал, жасап ал, қарап ал, таңдап ал, сұрап ал, жинап ал* т.б.

6. Тірек сыңарлар бірнеше күрделі етістікті жасай береді: *жұлып таста, алып таста, жарып таста, лақтырып таста, апарып таста, суырып таста, қазып таста, жазып таста* т.б.

7. Тірек сыңарлар тілде күрделі етістік жасаушы негізгі нұсқа, яғни етістік сөзжасамында синтетикалық тәсілде сөз жасаушы нұсқа – жұрнақ, аналитикалық тәсілде сөз жасаушы нұсқа – тірек сыңар қызметін атқаратын етістіктер.

8. Мынадай екі мағыналық топты құрайды: а) амал-әрекет: *ал, бер, қара, таста, қой*. ә) қимыл-қозғалыс: *бар, әкел, кел, әкет, кет, кір, қаш, қайт, жөнел, өт* т.б.

Көмекші (тірек сыңарлар) етістіктер сегізінші тармақта семантикалық жағынан **амал-әрекет** және **қимыл-қозғалыс** етістіктері болып бөлінген.

Ал М.Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегінде: «Көмекші сөздердің мағынасы өздерінің толық мағыналы сөз қызметінде қолданғандағы мағынасымен тікелей не сатылай байланыста болады», сондай-ақ «Көмекші етістіктер лексика-семантикалық топ құрай алмайды. Өйткені, олардың бойында лексикалық мағына жоқтың қасы» деген пікір айтқан [2, 78].

Тілімізде төрт етістік *е, ет, де, жазда* тек қана көмекшілік мәнде, лексикалық мағынасы болмай қолданылады, қалғандары әрі негізгі етістік мағынасы сақталып) әрі көмекші етістік (лексикалық мағынасынан айрылған) мәнінде қолданылады.

Осы ерекшелігіне қарай көмекші етістіктерді Ы.Маманов **мәнді** және **мәнсіз** деп жіктейді. Көмекші етістіктердің сөйлемде дербес қызмет атқара алмай, лексикалық мағынасы болмайтынын, олар тек толық мағыналы атауыш сөздермен тіркесіп, солардың шылауында қолданылатын және тіркескен сөздеріне грамматикалық мағына ғана үстейтін етістіктерді *мәнсіз көмекші етістіктер* деп атайды. Бұл топқа *е, ет, жазда, де* көмекші етістіктерін жатқызады [3, 51]. Бұлар негізгі мағынаны білдіріп тұрған бірінші сыңар етістікке немесе есім сөзге әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. Мәселен, *е (екен, еді)* өзі

тіркескен сөзге өткен шақтық мағына береді. Мысалы: Күн батып, қараңғы түскен *екен*. Бұл келген Арман *еді*.

Көмекші етістіктердің өз алдына лексикалық толық мағына білдіретін, дербес сөйлем мүшесі қызметін атқаратын түбір етістік тұлғасында келетін түрін *мәнді көмекші етістіктер* деп атайды. Мәнді көмекші етістіктерге *отыр, жатыр, тұр, жүр, ал, кел, кет, қой, бар, жібер, жөнел, сал, түс, баста, қал, шық, қара, өт, біт, бол, тарт* лексемалары жатады. Қазақ тілінде бұлардың саны отыз шақты.

Осы көмекші етістіктерді А.Ысқақов *толымсыз және толымды көмекші етістіктер* деп атап, толымсыз көмекші етістіктердің мазмұны жағынан да, формасы жағынан да шалағай, толымсыз болатынын айтады. Көмекші етістіктің бұл түріне *еді, екен, емес, еміс-еміс* деген сөздерді ғана жатқызады [4]. *Еді* көмекші етістігі өткен шақ мағынасын үстеп, жіктеледі, сонымен қатар жақ көрсеткішін де білдіріп тұрады. Мысалы, *қуанып еді, айтып еді. Екен* көмекші етістігі шақ, жақ категорияларына қатысты мағыналар үстейді. Мысалы, *тұр екен, отыр, бара жатыр екен. Емес* көмекші етістігі болымсыздық мағына үстейді. Мысалы, *тапқан емес, айтқан емес*. Ал ет көмекші етістігін *бол, қыл* көмекші етістіктерімен бір қарайды. Бұл үш етістік әрі жетекші (?), әрі көмекші болып қызмет атқарады,... *бол, ет, қыл (істе)* етістіктерінің көмекшілік қызметі өзге көмекші етістіктерден басқаша, демек, бұлардың ең негізгі және басты қызметі – есімдерден құрамды етістіктер тудыру. Олардың бұл "мамандығын" өзге көмекшілер атқара алмайды. *Бол, ет, қыл* етістіктерінің жәрдемімен жасалған құранды етістіктердің соңғы компоненті түрленіп, саралама, суреттеме етістіктер жасалумен қатар (*қызмет ете көріңіз, қызмет көрсетсе екен т.б.*) лексикаланған идиомаланған тұрақты етістіктер боп қалыптасқан, - дейді ғалым.

Нәтиже мен талқылау

Табиғи тілді өңдеуге арналған арнайы компьютерлік бағдарламалардың ішінен мәтінге белгіленім енгізуді автоматты түрде жүзеге асыратын бағдарламалар айырықша орын алады. Корпустарға белгіленім жүргізу (tagging, annotation) ең бір күрделі жұмыс деуге болады, әсіресе қазіргі кездегі корпустар көлемінің үлкендігі бұл жұмысты одан сайын күрделендіре түседі. Егер корпус мәтіндеріне морфологиялық және синтаксистік деңгейдегі белгіленімдер жүргізу үшін қазіргі кезде неше түрлі тэггерлер (taggers) және парсерлер (parsers) деп аталатын программалық құралдар қолданылатын болса, ал анафоралық және просодикалық деңгейлердегі белгіленімдерді жүргізетін автоматтанған жүйелерді құру әзірше мүмкін болмай, негізгі жұмыс қол күшіне жүктеліп отыр. Морфологиялық талдауды (тэггерлер) автоматтандыратын компьютерлік бағдарламалар жұмысының нәтижесінде мәтін бойындағы әрбір лексикалық бірлікке олардың грамматикалық сипаттамалары «тіркеліп» беріледі.

Шетелдік терминологияда part-of-speech tagging (POS-tagging) қолданылады, сөзбе-сөз аударсақ, орысшасы – частеречная разметка, ал қазақшасы – сөз таптары белгіленімі.

Шындығына келгенде, морфологиялық белгілер тек сөз таптарын ғана анықтап қоймайды, ол сонымен бірге сол сөз табына ғана тән грамматикалық категорияларды да қамтиды. Бұл белгіленімдер типінің негізгісі болып саналады. Себебі, біріншіден, көлемді корпустардың көпшілігі морфологиялық белгіленім жүргізілген корпустар, екіншіден, морфологиялық талдау әрі қарайғы талдау формаларына – синтаксистік пен семантикалық белгіленімдер жүргізуге негіз болып саналады және үшіншіден, компьютерлік морфологияның жетістіктері үлкен дәлдікпен көлемді корпустарға автоматты түрде белгіленімді жүзеге асыруға мүмкіндік жасайды.

Белгіленім туралы деректер белгілі құрылымда көрініс табады және олардың түрлері мынадай: лемма, сөз табы белгісі, грамматикалық категориялар белгісі.

Морфологиялық белгіленім сызбасының шарты бойынша, біріншіден, тэгтердің (таңбалардың) топтамасының болуын, екіншіден, олардың әрқайсысының сипаттамасының болуын, үшіншіден, мәтін бірліктеріне тэгтерді (таңбаларды) сәйкестендіру ережесі болуын қажет етеді. Өртүрлі корпустарда қолданылатын таңбалар (тэгтер) топтамасының көлемі құбылып тұрады. Әрине, таңбалар топтамасы неғұрлым көп болса, соғұрлым оның көмегімен

мәтінге жасалатын талдау да толық сипатта болады. Бірақ мәтіндер корпусының көлемі ұлғайған сайын морфологиялық таңбалар санының қысқару үрдісі байқалады. Белгі-код қоюдың ықшамдалған жүйесін қолдану артық қате жібермеуге, ретсіздікті, морфологиялық бірізділікті бұзбауға және миллиондаған сөзден тұратын мәтінге белгіленім жүргізу үрдісін тездетуге мүмкіндік туғызады.

Орыс тіл білімінде морфологиялық белгілеу үш кезең бойынша іске асырылады: анализ-талдау (парсинг); сұрыптау; омонимдерді ажырату. Мұндағы бірінші кезеңде жасалатын лингвистикалық (морфологиялық) белгілеу әдісі MUSTEM программасы бойынша жүзеге асады. Бұл программа А.А.Зализняктың «Орыс тілінің грамматикалық сөздігіндегі» мәліметтерге негізделген және мұнда әрбір сөзформаның морфологиялық белгілерінің мүмкін нұсқалары ирек жақша ішіне жазылады [5].

Бірінші кезеңде сөзформаның мүмкін варианттары автоматты түрде түгелдей қамтылса, екінші кезеңде омоним сөзформалар анықталып, олардың тұсына сұрақ белгілері қойылып отырады. Бұл да автоматты түрде GRAMBAT программасына салынады. Үшінші кезеңде анықталған омонимдер, яғни бірдей сөзформалардың (ол сөз не сөздің формасы, яғни грамматикалық формалар болуы мүмкін) лексикалық не грамматикалық мағыналары мәтіндерден іздестіріліп, қай сөз табы екендігі автоматты түрде емес, қол жұмысы арқылы жүзеге асырылады. Ал омонимдерді автоматты түрде ажырататын алгоритм ойлап табу немесе осы мәселенің шешімін тапқан тілдер болса тәжірибе алмасуымыз қажеттігі да тудырмайды.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімі қызметкерлері жасаған автоматты морфологиялық белгіленім қою бағдарламасы төмендегіше талдау жасайды.

«XIX ғасырда мәдениет мәселелерімен тығыз айналысқан ғалымдардың бірі, ағылшын ғұламасы Эдуард Бернетт Тай-лор тұжырым жасаған («Айқын»).

XIX/ XIX// [Lat]

ғасырда/ғасыр/да/ [ЗТ/да/ЖС]

мәдениет/мәдениет [ЗТ]

мәселелерімен / мәселе/лерімен/ [ЗТ/лер/КЖ+і/ТЖ-3+мен/КС]

тығыз/тығыз// [СН]

айналысқан / айналыс/қан [ЕТ/қан/Е+АР+ЖЖ-3]

ғалымдардың / ғалым/дардың/ [ЗТ/дарКЖ+дың/ІС]

бірі / бір/і [ЕС/і/ТЖ-3+АС]

бірі/ бір/і [СА/іТЖ-3+АС]

ағылшын/ағылшын [ЗТ]

ғұламасы / ғұлама/сы [СН/сы/ТЖ-3+АС]

Эдуард/Unknown

Бернетт/ Unknown

Тайлор/ Unknown

тұжырым /тұжырым/ [ЗТ]

жасаған/жаса/ған/ [ЕТ/ған/Е+АР+ЖЖ-3]

Мұндағы шартты белгілер:

ЗТ – зат есім

ЖС – жатыс септігі

КЖ – көптік жалғауы

ТЖ-3 – тәуелдік жалғаудың 3-жағы

КС – көмектес септігі

Е – есімше

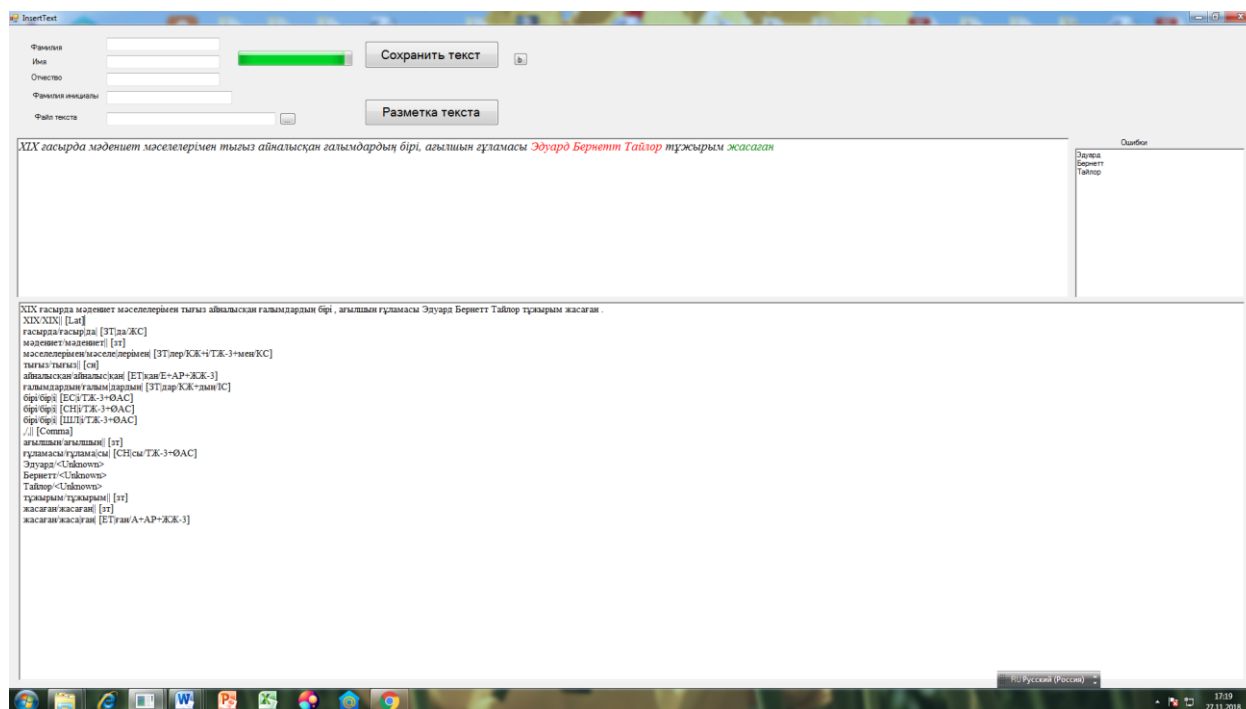
АР – ашық рай

ЖЖ-3 – жіктік жалғаудың 3-жағы

ІС – ілік септігі

СН – сын есім

АС – атау септігі

Морфологиялық анализатор

Жоғарыдағы морфологиялық талдауды компьютер бағдарламасы автоматты түрде жасайды.

Қортынды

Қорыта келгенде, күрделі етістіктер мәселесін тақырып етіп алуымыздың өзектілігі оларды лексикографиялаудың қажеттігінен туындайды. Корпуста сөздердің лексикалық мағыналары көрсетіліп тұрады. Ал күрделі етістіктерге келгенде жеке сыңарларға ажырап кететіндіктен, олар білдіретін біртұтас мағынаны беру мүмкіндігі болмайды. Бұған қоса қазақ тілінде күрделі етістіктердің мағыналары берілген арнайы түсіндірме сөздігі жоқ, олар түсіндірме сөздіктерде сөздік ұяларына енбеген. Осы орайда күрделі етістіктердің бірқатарын дербес лексикалық бірліктер ретінде тануға болады. Мұндай күрделі етістіктер сөзжасам тұрғысынан лексикалық бірлік болатындықтан, түсіндірме сөздіктерге енгізу керектігі де ойлануды қажет етеді. Сөйтіп күрделі құрамды етістікті тіркестерді автоматты морфологиялық талдауда біртұтас лексика-грамматикалық бірлік ретінде танудың жолдарын қарастырдық. Күрделі құрамды етістікті тіркестерді тануды әртүрлі әдіс-тәсілдермен жүзеге асырдық. Етістікті тіркестер әртүрлі болғандықтан, олардың әрқайсысының компьютерлік бағдарламаға берілетін нұсқаулықтары да әртүрлі болады.

Күрделі етістіктерді лексикографиялауға дайындау мен автоматты корпустық белгіленімге енгізудің әзірлемесін жасау болғандықтан, күрделі құрамды етістіктердің ең алдымен тізімін жасадық, яғни сөздігін құрастырдық. Және күрделі құрамды етістікті тіркестерді автоматты морфологиялық талдауда біртұтас лексика-грамматикалық бірлік ретінде танудың жолдарын қарастырдық.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.
- 2 Оразов М.О. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991. – 216 б.
- 3 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы: Ғылым, 1966. – 163 б.
- 4 Рақышева К.Д. Вестник КАСУ №2 – 2007. – 38 б.
- 5 Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. М., 1980. – 880 с.

03.29, 23.59, 21.15.47

**Райола Пескарини Ахилл,
Университет Неаполя “L’Orientale”, Италия
КазНУ имени ал-Фараби, Алматы, Казахстан**

СУФИЗМ В ПОСТСОВЕТСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: НЕДОРАЗУМЕНИЯ ЗАПАДНОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ

Аннотация: В данной статье рассматриваются суфизм в Центральной Азии и касающиеся его интерпретационные недоразумения, которые возникли в советское время и до сих пор существуют в западной академической среде. Автор затрагивает проблемы наследства этих неправильных пониманий и устойчивости такой интерпретационной парадигмы, которая привела к стагнации целую область знаний о суфизме. Цель статьи – показать новые тенденции в изучении среднеазиатского суфизма и установить важность тюркологии в том, что языки являются по сей день основным средством исследования таких антропологических феноменов.

Abstract: This article examines Sufism in Central Asia and the interpretative misunderstandings concerning it that arose in the Soviet era and still endure in the Western scholarship. The author touches upon the issues of the legacy of these misunderstandings and the steadiness of the related explanatory paradigm, which led to the stagnation of the entire field of knowledge about Sufism. The purpose of the article is to show the new trends in the research on Central Asian Sufism and the important role of Turkology, since to this day languages represent the main tool for investigating this kind of anthropological phenomena.

Ключевые слова: суфизм, Центральная Азии, советологическая школа, тюркология, постсоветский ислам.

Суфизмом обычно считают духовное и эзотерическое направление суннитского ислама. Однако, он не представляет собой просто собрание духовных и скрытых учений шейхов вместе с историями их последователей. Суфизм, по терминологии Фуко, ещё и исторический процесс, социальная конструкция и объект познания. Историческим процессом его считают в связи с тем, что суфизм является неотъемлемой частью истории ислама и в целом Центральной Азии. Вместе с тем у него своя специфическая история со своими событиями и личностями. С социологической точки зрения суфизм, как и другие конструкции, удовлетворяет не только духовные нужды, а также некоторые социальные и экзистенциальные человеческие потребности [1, 61], поэтому, как писал Бурдьё, анализ внутренней структуры религиозного учения не может и не должен игнорировать такие социологические конструкции, ведь они использованы впервые группой, создающей такое учение, а потом и группой, которая его потребляет [2, 308]. Таким образом, суфизм как объект познания означает способность понятия “Суфизма” включать в себя совсем разные практики, институты и верования и, судя по общим чертам как стремление к Богу, он их связывает, создавая впечатление единства и определенности объекта [1, 230]. Но часто на эти компоненты суфийского феномена в академической среде не обращают достаточного

внимания, особенно в Европе и США, где суфизм сейчас изучается в основном в его философской, интеллектуальной и арабской форме.

В западной академической науке среднеазиатским суфизмом представляется статический, вневременный и устойчивый феномен. Это объясняется тем, что он испытал процесс “эссенциализации”: понятие “Суфизм” больше не означало существующую социально-историческую действительность, т.е. больше не связывал вместе реальные практики, институты и верования с общими чертами, но само понятие стало новой “абстрактной реальностью”. Такая “реальность” проявляется в том, что в нынешний изучаемый предмет “Суфизм” входят только его духовно-интеллектуальные черты, основанные на арабской культуре. Такой абсолютизированный академией взгляд занял место в живой реальности среднеазиатского суфизма, в концепциях исследователей и сфере науки. Так, социальный феномен суфизма и его научное понятие разошлись. Но пока в составе академической концепции постепенно включались только некоторые выбранные определенные черты, исключая другие, живая повседневная реальность суфизма продолжала существовать незаметно, больше не увлекая интерес исследователей.

Такой процесс, по мнению известных ученых¹, начался еще в советское время и инициатором такого направления явился Александр Беннигсен, основатель так называемой советологической школы. Понятия, сформулированные в рамках этой школы, до сих пор используются в западной академии, главным образом когда речь идет о политических обстоятельствах Центральной Азии и об исламском возрождении в регионе. Основа таких понятий о суфизме – “необоснованные суждения”, взятые из книг Беннигсена, в которых эти выдумки выполняли функцию компенсации недостатка документированных в письменных источниках фактов [3, 2]. Их повсеместное использование привело к тому, что они стали настоящей парадигмой: обязательной линзой для того, чтобы смотреть на суфийский (и даже целый исламский) феномен в регионе. Чтобы понять особую роль суфизма в советском и постсоветском пространстве и причины обновления его понятия, необходимо пройти по истории ислама советского периода.

Хотя исламские ритуалы соблюдались значительной частью населения Центральной Азии в советское время, явления такого периода серьезным образом повлияли на ислам в регионе. До советской власти в Центральной Азии было популярным движение “Джадидизм”, принадлежащее к распространенной по исламскому миру тенденции исламского модернизма. Джадиды считали их врагами прежде всего традиционалисты-улемы и суфии. Причиной этого была их модернистская концепция, по которой в соответствии с другими исламскими модернистами того времени “упадок” и “вырождение” общества происходили из-за отклонения от “истинного Ислама” [4, 67-68], и виноваты в таком вырождении, по их мнению, были именно суфии и улемы, в качестве пережитков неправильного “народного” вида ислама и социального феодализма [4, 106]. Но эта попытка к “модернизации” ислама, которую постарались совершить джадиды, в Центральной Азии не получилась, потому что большевики, в самом начале поддерживающие джадидов, отвернулись от них и начали противодействовать всем религиям и религиозным движениям.

Фактически концепция ислама джадидов не имела ничего уникального: джадидизм был местным проявлением общеисламского феномена. До выступления модернистских движений традиции и обычаи выполняли важные социальные и духовные функции по всему исламскому миру, хотя стремление очищения ислама от них (в то время, когда традиции и обычаи ставили под угрозу догмы и структуру уммы) не раз появлялись в истории ислама. В XX веке такие движения достигли успеха во многих исламских странах и помогли реформировать ислам. Тем временем у власти этих стран появились и более светские тенденции, которые постарались отрегулировать религию и взять под контроль религиозные институты, как, например, в Турции при Ататюрке, где были упразднены суфийские ордены,

¹ Девин Де Уис, Сергей Абашин, Александр Кныш, Бахтияр Бабаджанов и Аширбек Муминов, чье творчество положено в основу этой работы.

отменены льготы улемов и разделено гражданское право от шариата [5, 140]. Наоборот, советская власть стремилась не к регулированию религий, а к их уничтожению. Ведь джадидизм исчез, и ислам (как и другие религии) вышел из общественной сферы. То, что появилось в первые десятилетия советской власти, была “демодернизация” ислама, т.е. совпадение ислама с местными традициями и обычаями - не считающейся “религиозными” властью - и его рассмотрение как черта своей культурной идентичности [5, 138-139 - 143]. В такой ситуации, в отличие от других модернизированных исламских стран, суфизм сохранил его важную позицию как локализованная форма ислама – в соответствии с традициями и обычаями – и неотъемлемый от них феномен. Традиции и, поэтому и суфизм, при советской религиозной репрессии остались в Центральной Азии единственными средствами передачи исламских ценностей между поколениями. Только начиная с периода Великой Отечественной войны советы смягчили их религиозную политику и создали САДУМ (Духовное Управление Мусульман Средней Азии и Казахстана), посредством которого, схожим образом с другими странами - но уже при совсем разных обстоятельствах, начали регулировать ислам и его преобразовывать в “официальную/государственную” форму.

Создание САДУМа и признание его авторитета лежат в основе тех противопоставлений, которые были ключевой характеристикой советологической школы. На самом деле советологическая парадигма стала описывать суфизм посредством дуалистических категорий, источник которых это противопоставления, имеющие с одной стороны как устойчивая почва для сравнения САДУМ: официальный ислам (т.е. САДУМ) и параллельный ислам (т.е. Суфизм), высокий ислам и народный ислам, улемы и ишаны и т.д. К тому же эта школа придумала еще новые категории, чтобы сохранить согласованность в ее изображённой концептуальной структуре, потому что не все события и реалии могли входить в дуалистическую советологическую схему проблематично. Возникли новые понятия, такие как: феномены ишанства (или ишанизма) и так называемых “бродячих мулл”. Относительно этих терминов отметим следующее: необходимо было связать новые действительные и комплексные феномены (например, антиколониальные восстания) с уже существующими двумя категориями, так что перенесли понятия извне (как идея мюридизма с Кавказа) или придумали новые обобщающие и неясные понятия-категории², которые работали посредниками, чтобы восстановить упрощенный концептуальный порядок. Другое широко используемое понятие – это “пережитки” в отношении с шаманизмом, когда необходимо было оправдать присутствие традиционных черт, из которых не состояло академическое эссенциализованное понятие ислама. Но характеристикой этой школы являлась и абсолютизация инфраструктуры братств или орденов, которая таким способом исключила все остальные разные образы проявления суфийского феномена: духовное родство, генеалогическое наследство, комплектная сила, смещенные передачи [6, 56]. Еще интересно понимать, как эти понятия и категории сформировались. По мнению уже упомянутых ученых, основные проблемы этого понимания суфизма исходят из трех главных ошибок: (1) дуалистическая категоризация, искусственно противопоставляющая суфизм официальному исламу; (2) неправильное употребление источников; (3) односторонняя интерпретация форм суфизма, испорченная самими источниками.

Если проблема категоризации – это самая очевидная, то проблема источников – самая главная. Советологическая школа практически использовала только советские и царско-русские документы, где были ясны и атеистическое влияние первого и колониальное влияние второго. Кроме того, исследователям недоставало прямых сведений: они зачастую не знали местные языки, ключевой фактор, когда изучаемые феномены имеют место далеко от крупных центров, где тогда было сильнее русско-советское влияние. Но еще они не пользовались богатством древних источников, т.е. написанные на арабском, персидском и

² “Бродячие муллы” – это обобщающий термин, который включает в себя очень разные явления: муллы, идущие к селам, чтобы совершить какой-то обряд; ишаны, идущие к своим муридам; дервиши или каландары и т.д.

чагатайском языках рукописи. Все-таки наличие и доступность новых советологических исследований на русском и других европейских языках положили начало возрождению изучения советского суфизма, но вместе с тем дали ему новое не соответствующее с реальностью направление. Исключительное использование царско-советских источников находится в основе еще другой ошибки, ведь специфическая историческая хронология суфизма не полностью соответствовала царской и советской истории, включая в себя много главных событий, не записана в русско-советской истории региона [6, 39].

От описания царско-советских источников зависит и односторонняя интерпретация суфизма как синоним вооруженного сопротивления советской власти, и его характеристика в виде народного и неграмотного ислама, поскольку действовал против цивилизованного развития общества по пониманию советов. На самом деле по советской эволюционной теории, где религия являлась примитивной степенью в развитии человечества, особенными локальными чертами суфизма представляли собой доисламские / шаманистические пережитки. Все это привело в советское время к деинтеллектуализации суфизма, который обычно в исламском мире считается одним из философско-интеллектуальных аспектов ислама [6, 34].

Дуалистическая категоризация – черта, которая, как уже было упомянуто, больше всего оказала влияние на следующие поколения исследователей, создав фреймворк, использованный по умолчанию, когда предметом изучения был ислам в Центральной Азии. После распада СССР, с исламским возрождением и еще больше с возникновением угрозы фундаментализма, религиозные и политические обстоятельства в регионе поменялись и вместе с ними и отношения к суфизму. Суфизмом снова стало считаться интеллектуальное и мирное движение, духовно-философское направление ислама. Это звучало бы хорошо, но проблема в том, что такой концептуальный переворот не обновил среду изучения суфизма, потому что он продолжал действовать внутри парадигмы советологической школы. Разница только в употреблении ее дуалистических категорий, которые, как прежде, не смотрели и не смотрят на реалии суфизма. Сегодняшнее понятие, относящееся к суфизму как “альтернативе терроризма” [7], представляет собой продолжение старых категорий, просто перенеся суфизм с одной стороны на другую, пока “текстуальный/письменный” ислам [8, 13] приблизили к “ваххабизму” – новому врагу в борьбе против международного терроризма. Такая перемена сейчас способствует суфизму и дает ему выгодное положение, но это просто виртуально (или, можно сказать, это для пользы власти), еще раз не соответствующее с реальностью, где суфизм продолжает свою комплексную и многообразную жизнь незаметно. В действительности, интеллектуальная сторона существует с самого начала суфийского движения, и рядом с ней его народная и практическая стороны; и мирный суфизм всегда существовал рядом с его антиколониальной и вооруженной версией, которая в определенных обстоятельствах смогла бы снова появиться. Однако, как в советское время (хотя, наоборот, по тенденции), даже сегодня только одна (обычно самая удобная для власти) из этих двух сторон входит в состав понятия суфизма. Поэтому несмотря на то, что показывается антонимическое отношение между старым и новым понятиями, новый взгляд на суфизм в Центральной Азии еще продолжает утверждать старую советологическую парадигму.

Для того, чтобы совершить настоящий концептуальный переворот, специалисты советуют 1) обращаться к старым источникам, которые рассказывают о тех неизвестных временах, событиях и деятельности, которые были придуманы и изображены апостериори советологическими исследователями, чтобы заполнить вакуум знания; 2) проводить полевые исследования и изучать местные языки, очень нужные, чтобы понимать культурные черты среднеазиатских народов и проявления повседневного суфизма, собирать воспоминания и повести, переданные устно от поколения к поколению. Здесь проявляется важная роль тюркологии, особенно в западной академической науке, для изучения среднеазиатского суфизма, потому что только через изучение древних и современных тюркских языков (наряду с арабским и персидским) можно входить в местные историю и культуру и

действительно понимать этот феномен, исправляя ошибки и неверные интерпретации советологической школы.

Список литературы:

1. *Кныш А. Д.* Sufism: A New History of Islamic Mysticism (Суфизм: новая история исламского мистицизма) / Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2017 - 408 с.
2. *Бурдьё П.* Genèse et structure du champ religieux // Revue française de sociologie - 1971 - N°3(12) - с. 295-334.
3. *Абашин С.Н.* «Народный» суфизм в современной Средней Азии // Исламские ценности и центральноазиатские реалии - 2004 - с. 1-10.
4. *Халид А.* Ислам после коммунизма. Религия и политика в Центральной Азии / Москва: Новое литературное обозрение, 2010. - 304 с.
5. *Халид А.* Being Muslim in Soviet Central Asia, or an Alternative History of Muslim Modernity // Journal of the Canadian Historical Association - 2007 - N°2(18) - с. 123-143.
6. *ДеУис Д.* Re-Envisioning the History of Sufi Communities in Central Asia: Continuity and Adaptation in Sources and Social Frameworks, 16th-20th Centuries / под. ред. Д. ДеУис, Дж. Гросс // Sufism in Central Asia. New perspectives on Sufi Traditions, 15th-21st Centuries / Leiden-Boston: Brill - 2018 - с. 21-74.
7. *Бабаджанов Б.М.* Суфизм - альтернатива терроризму // Арабский восток, ислам, древняя Аравия. - 2005 - 14 с.
8. *Джонс П.Л.* Reassessing the "Islamic Revival" in Central Asia / под. ред. П.Л. Джонс // Society and Politics in Central Asia - Pittsburgh: University of Pittsburgh Press - 2016 - с. 11-17.

FTAMP:17.09.09

**Софиева Г.Г., Дәрібаев С.Д.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға-оқытушысы, ф.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан.**

Қазақ мифтері мен ертегілеріндегі жалмауыз кемпір, мыстан кемпір демонимдері

Бұл мақала қазақ мифтері мен ертегілеріндегі жалмауыз кемпір, мыстан кемпір демонимдерін зерттеуге арналған. Жалмауыз кемпір, мыстан кемпір образдарының мифпен, ертегімен байланыстарын зерттеу жүргізіледі. Бұл образдардың ертегінің көркемдік әлемін құрудағы рөлін, ертегідегі қызметін, шығу тегін анықтау барысында мифтік және антропологиялық мектептің қағидалары бойынша жұмыс жүргізуді ұйымдастырамыз. Ертегідегі демонимдерді зерттеу арқылы болашақ ұрпақ үшін өзекті болып табылатын моральдық құндылықтар бағытын анықтау қажеттілігі туындап отыр. Миф, ертегі, жалмауыз кемпір, мыстан кемпір, демонология, халық мифологиясы жөнінде теориялық мәліметтер алып, оның практикалық түрде көрініс табуы үшін ертегілердегі демонимдерді ажыратып көрсету мақсатында салыстыру, сәйкестендіру әдістері арқылы, тарихилық қағидасы бойынша жұмыс істейміз. Атрибутивтік сыртқы сипаттама әдісі, комплексті талдау әдістері арқылы ертегідегі жалмауыз кемпір, мыстар кемпір образдарына талдау жүргіземіз.

Кілт сөздер: миф, ертегі, жалмауыз кемпір, мыстан кемпір, демонология

Demononyms of the jalmauыз kempir, mystan kempir in Kazakh myths and fairy tales

This article is devoted to the study of demonic synonyms of the jalmauыз kempir, mystan kempir in Kazakh myths and fairy tales. The study of the connection between the images of the jalmauыз kempir, mystan kempir with the myth and fairy tale. We organize work on the principles of the mythical and anthropological school in determining the role of these images in the creation of the artistic world of fairy tales, their role in fairy tales, their origin. There is a need to determine the direction of moral values that are relevant for future generations through the study of fairy-tale demononyms. We work on the historical principle, using the methods of comparison, identification, in order to obtain theoretical information about the myth, fairy tale, jalmauыз kempir, mystan kempir, demonology, folk mythology, and to distinguish it in practice. Using the method of attributive external description, the methods of complex analysis, we analyze the images of the fairy-tale jalmauыз kempir, mystan kempir.

Keywords: myth, fairy tale, jalmauыз kempir, mystan kempir, demonology

Мақалада қазақ фольклорындағы басты демонологиялық образдар жалмауыз кемпір, мыстан кемпір және оның мифпен байланысы жан-жақты зерттеледі. Қазақ мифологиясынан бастау алған бұл образдардың қазақ ертегілеріне қалай енгенін, оның жынысына қатысты мәселелер, оның ертегілердегі басты функциясы, басқа халықтың фольклорында осыған ұқсас образдар кездеседі ме деген мәселелерді анықтау үшін де осы тақырыптың таңдалуы өзекті болып табылады. Бұл образдарды қарастыру барысында миф, демонологиялық образдар, ертегі, кемпір, жалмауыз, мыстан кемпір ұғымдарын зерттеп, олардың төл әдебиетіміздегі рөлін анықтаймыз.

Ертегілер мифтің, діни наным-сенімдердің формасын сипаттайтындығын мифтік мектептің зерттеушілері анықтаған. Бұл мектептің негізін қалаған немістің халық ауыз поэзиясының білгірлері және жинақтаушылары, ертекші бауырлар Вильгельм және Якоб Гриммдер болып табылады. Ресейде осы мектепті ұстанушылар А.Н.Афанасьев, Ф.И.Буслаев, О.Ф.Миллер және А.А.Потебня сынды ғалымдар болды. Қазақ ғалымдарынан С.Қасқабасов, Ә.Қоңыратбаев, С.Қондыбай, Ш.Уәлиханов, М.Әуезов және т.б. ертегінің және ондағы кейіпкерлердің осы мифтен бастау алатынын тұжырымдады. Ертегі мифтік бейнелерді тудырды, алайда олардың мағынасы уақыт өте келе жоғалды. Бұл теорияны жақтаушылар мифтік ертегілер деген ертегінің түрін бөліп көрсетуге тырысты. Кеңес уақытында фольклорды мифологиялық тұрғыдан зерттеуге сыни көзбен қараған, себебі онда көркемдік жоқ, халықтың терең біліміне сүйену басым және зерттеу негізі жоқ деп түсіндірілді. [7, 8].

Ертегінің туындау барысында Е.М.Мелетинскийдің зерттеуі бойынша, уақыт пен әрекет ету орнының мифтен ажыратылу процесі басталды, кеңістіктік-уақыттық айқынсыздыққа өту процесі бастау алды. Зерттеушілер түрлі халықтың ертегілеріндегі ұқсас сюжеттер, уәждер мен образдардың болатындығын анықтады. Олардың өзара туыс болмаса да, тарихи және географиялық жағынан өзара жақын емес ұлттар болса да, мәдени-тарихи тұрғыдан өзара таныс болмаса да осындай ұқсастыққа ие болуы антропологиялық мектептің негізін қалады. Бұл бағытты ағылшын ғалымы Э.Тейлор және шотландық Э.Ланг ұсынған. [8, 121]. Олар барлық әлем халқы өздерінің діни және мифтік түсініктерінде, этикалық, эстетикалық, әлеуметтік қарым-қатынасында және тарихында өте көп ұқсастықтар мен әмбебап қасиеттерге ие екенін анықтаған. Ғалымдар бұл жаңалықты барлық адамдардың табиғатында ақылы, психикасы және ойлау дәрежесі бойынша ортақ қасиеттерге ие болуымен түсіндірді. Біздің қазақ ертегілеріндегі демонологиялық образдардың да басқа халықтың образдарымен ұқсас болуын осылай түсіндіруге болады, оларды зерттеу барысында салыстырмалы талдаулар жүргізу қисынды болып табылады.

Зерттеу барысында дәстүрлі наным-сенімдер жүйесіндегі төменгі мифология ұғымына кезігеміз. Ол терминді неміс этнографы В.Маннхард 1860-1870 жылдары енгізді. Мұнда ақыреттік өмірмен байланысты демондар, аруақтар, осындай үлгідегі басқа да тіршіліктер қарастырылады. Олардың сыртқы бейнесі көптеген зерттеушілердің назарын

аударды. Демонологиялық образдардың сыртқы бейнесі белгілі бір компоненттерден құралған. Бұл оның физикалық өлшемдері, яғни бойы, салмағы және киімдері мен өзіне тән атрибуттары болып табылады. Бұл образдардың өз бейнесін оңай өзгерте алатын қасиеттерін ескерсек, ертегі мәтіндерінде олармен кездескен адамның алғаш көрген бейнесі басым болып сипатталады. Төменгі мифологияның өкілдері жөніндегі аңыздар, ертегілер қазақ фольклорында өзіндік орынға ие. Оларға ислам діні енгенге дейінгі кезеңде пайда болған мифтік образдар жалмауыз кемпір, мыстан кемпір, албасты, жезтырнақ, сөрел, үббе, күлдіргіш, айдаһар, дәу, обыр жатады. Ислам діні енгенде жын, шайтан, пері, ібіліс сынды образдар пайда болды. Олар тауларда, су қоймаларында, жолдарда, бос қалған үйлерді мекен етеді.

Жалмауыз, мыстан кемпір образдарының әйел жынысты болуына матриархалдық қоғамдық қатынастардың себеп болғанын С.Қасқабасов өзінің «Казахская волшебная сказка» атты еңбегінде атап өткен. Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде матриархаттың тек әлсін-әлсін білінетін орны байқалады. Амазонкалар туралы аңыздардан еркектерден бөлек тұратын және еркектерден басым болатын әйелдер туралы екі сюжетті байқаймыз. Бұл жердегі екінші сюжет қазақ аңыз-әңгімелерінде екі жазбада сақталған. Мұнда аналық рудың болғандығы анық байқалады. Алғашқысы Н.Карзин амудариялық экспедициясы кезінде сексен жастағы қазақ әйелден жазып алған, ал екіншісін А.Алектров Бөкей ордасы қазақтарынан жазып алған. [3, 43]. Олардың арасында болашақты болжай алатын қасиеті бар кәрі әйел болған, оның ақ дегені ақ, қара дегені қара болған. Жаңадан туылған жүз нәрестенің қайсысын тірі қалдыру керектігін де сол шешкен. Рулық кеңесті басқарған аналық рудың өкілі кәрі әйел бейнесінде болғанын байқаймыз. Матриархаттың гүлденген тұсында бұл әйел бейнесінің құдайдай болғанын, жердің басты тұлғасы, матриархаттық қауымдастықтың басшысы болғанын байқаймыз. Осы себептен де әйел сұлбаларын кейінгі палеолиттің өнерінен көп байқауға болады. Бұл сұлбалар Жерорта теңізінен бастап Байкалға дейінгі аралықтан табылған. Олардың жалаңаш, қолдарын ішіне қойып ұстап, ананың сипаттары нақты ерекшеленіп тұрған бейнелерін байқаған. Тастан жасалған мұндай мүсіндер қазақ жерінде де кездеседі. Бұрынғының саяхатшылары Қозы-Көрпеш пен Баян-сұлудың мазарының жанынан үш әйелдің мүсіні табылғанын айтқан. Оларды сол кездері Ш.Уәлиханов суретке салып алған, бірақ кейін ол мүсіндер Германияға әкетілген екен.

Түп ананың бейнесін біз сөз өнерінің туындыларынан, әсіресе қиял-ғажайып ертегілерден байқай аламыз. Олар қазақта жалмауыз кемпір болса, орыста баба-яга болып табылады. Жалмауыз кемпір образы өзінің түп анасына ұқсас болып келеді. Оның кейбір қылықтары, батырға көмектесуі, кеңес беруі оны алғашқы түп анасына ұқсағанын көрсетеді. Аналық ру басшысы балаларға есім беретін, бала асырап алатын, некеге тұратындарға кеңес беретін, рудың заңдарын орындайтын, сот төрелігін жүргізетін. Оның қызметтерінің көп болғандығынан, жеке тұлғаға табыну белең ала бастады. Оны тылсым күш иесі, сиқыршы әйел, көрінбейтін зұлым рухтармен күресуші деп тани бастады. Осылайша алғашқы аналық руларда өз руластарын қорғайтын шамандар пайда болды.

Жалмауыз кемпір образымен байланысты бағыштау, арнау мағыналарын білдіретін инициация ұғымы байланысты болады. Бұл жерде бір тұлғаның басқа бір статусқа ауысуын байқаймыз. Мұнда өлім, арғы дүние, қайта тірілу ұғымдарын кездестіреміз. Дәстүрлі діннің пайда болуы бұл образдардың әр халықтың мифологиясында трансформацияға ұшырауына әсер еткен. Зерттеу барысында ол процесстің қалай өткенін салыстырмалы талдау жасау арқылы анықтаймыз, мифтік және діни образдардың түрленуіне дәйектеу арқылы көз жеткіземіз.

Зерттеу әдістемесі тарихилық және объективтілік қағидаттарына негізделген, мұнда жалмауыз кемпір, мыстан кемпір образдарын белгілі реттілікпен зерттеп, олардың басқа халықтың мәдениетімен байланысы қарастырылады. Сонымен бірге, салыстыру арқылы талдау, жүйелеу, сәйкестендіру арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау әдістерін де қолданамыз.

Өзектілігі. Төменгі мифологияның кейіпкерлері немесе оларды тылсым дүниенің билеушілері деп те атайды, қазақ ертегілерінде де көп кездеседі. Бұл образдардың ғылыми жүйелі топтастырылмауына батырлар туралы эпостардың, хайуанаттар туралы ертегілердің көлеңкесінде қалып қойғаны себеп болуы мүмкін. XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың аяғында қазақтың ауыз әдебиеті шығармаларын жинақтаушы ғалымдар Ш.Уәлиханов, А.Диваев, Г.Потаниндер осы жанрдағы сюжеттерді халықты аралап жүріп жазып алған. Қазақ фольклорындағы демонологиялық образдарды осылайша жинақтаса да, ондағы материалдар жеткіліксіз және кейбір жерлерінде сәйкессіздіктер байқалады. Кеңес кезеңіндегі авторлардан С.Қасқабасовтың қазақтың халық прозасына арналған монографиялық еңбегін атап өтсек болады. Ол алғашқы болып қазақ фольклорындағы миф түсінігін еуропалық ұғымдағы мифтен ажыратып көрсету керектігін жазды. Еуропадағы мифте құдайлар туралы, ал қазақ мифінде адамдардың мифтік ата-бабалары, әр түрлі аңдар мен құстардың ерекшелігі туралы әңгімелер болатынын атап өтті.

1897 жылы А.Диваев «Сыр-Дария қырғыздарының демонологиялық әңгімелері» атты жазбаларында халықтың бұл демонологиялық образдардың, жалмауыз, мыстан кемпірлердің сыртқы бейнесінің қандай болғанын толықтай сипаттап бере алмағанын, бірақ олардың асқан қорқыныш тудыратын күшті болғанын ғана айта алғанын жазды. Бұл жағдай халықтың ол образдарды өмірде көрмегендігінен, олардың өмірде болмағандығынан деп түсіндіріледі. Бірақ олардың қорқыныш ұялатушы қызметі жақсы сипатталғандығы айтылады.

Ертегі дәстүрлі дін қалыптасқанға дейінгі мифологиялық сананың құбылысы ретінде қоғамның моральді-этикалық императивінің тұрақтылығын құрайды, киелілік пен зайырлықтың ұйымдасқан бірлігі болып табылады, ол фольклордың гуманитарлық құндылығының негізінде жатыр. И.А.Ильин ертегінің философияның қалыптасуына зор үлес қосқанын атап өтті. Оның тұжырымдауынша, ертегі халықтың дін пайда болғанға дейінгі философиясы болып табылады. Ол ертегінің философиялық аспектісіне назар аударды, ондағы жақсылық пен жамандық туралы ойлардың мәніне көңіл бөлуді ұсынды. Ертегі халықтың дін пайда болғанға дейінгі алғашқы өмірлік философиясы, ол еркін мифтік образдар мен көркемдік формасы арқылы мазмұндалады. [2, 19]. Бұл тұрғыдан қазақ ертегілерін қарастырсақ, оның дәстүрлі дін пайда болғанға дейін халықты рухани байыту құралы болғанын байқай аламыз. Қазақ ертегілерін де философиямен ұштастырып зерттеу керек деген тұжырымға келеміз және зерттеудің қазіргі заманға сай әдістерін ұсынуды ғалымдар қолға алу керек. Осы арқылы ертегінің және ондағы демонологиялық образдардың бейнелері, функциялары жаңа қырынан ашылады. Жалмауыз кемпір де, мыстан кемпір де ислам діні пайда болғанға дейінгі кезеңнің мифтік бейнелері болып табылады.

Әлемді танудың мифологиялық түрі маңызды болып табылады. Ғалымдар әлемді ғылыми тану түрлері арқылы барлық сұрақтарға жауап бере алмайтынын түсінгендіктен, оны танудың мифологиялық, діни түрлеріне де көңіл аудару керектігі ұғынылды. Миф арқылы ертегінің кейіпкерлері демонологиялық образдар жалмауыз кемпір мен мыстан кемпірдің шығу тарихын түсіндіруге мүмкіндік туады. Мифологиялық мектепті ұстанушылар мифтен ертегі туындады дегенді көбірек ұстанады және ертегіде уақыт пен кеңістік (мысалы, баяғы өткен заманда, ерте-ертеде және т.б.) мифтік элементтерден ажыратылады. Сондықтан ертегілерде мифтерге тән этиологизм әдістері жоқ, яғни жекелеген заттар мен құбылыстардың, атаулардың, адамның аттарын, отбасылық рулардың, нақты бір жердің тарихы қайдан пайда болғаны қарастырылмайды.

Мифологиялық мектептің қағидалары бойынша ертегілер мифпен салыстырғанда мифтік тіршілік иелерінің (жалмауыз кемпір, мыстан кемпір және т.б.) нақты әрекеттерінен тұрады, ал мифтер сол тіршілік иелерінің сиқырлы қасиеттері мен ықтимал мүмкіндіктерін поэтикалайды. Ертегілер ежелгі мифтерді қайта өзгеше таратудың көзі болып табылады, олардың бастапқы мағынасы мен мәні уақыт өткен сайын және мемлекеттің тарихи-мәдени дамуы барысында өзгерген немесе мүлдем жоғалған.

Ертегілер әлемі мифтер мен аңыздарға толы сияқты, онда біртүрлі және ғажайып тіршілік иелері, перілер, мыстан әйелдер туралы естеліктер бар. Бұл кейіпкерлердің көбісі грек және рим мифологиясынан бастау алатын кәрі мыстан әйелдердің тұқымы болып табылады. 1835 жылы ағайынды бауырлар Гриммдер «Неміс мифологиясы» атты еңбегінде Германияның өткен шағын мақтап жазды. Олар немістердің пұтқа табынушылық дінін табиғатпен байланысты анимистік дін деп түсіндірді. Олардың пайымдауынша, ертегілер мен мифтер біртұтас болып табылады. Ертегілерде сиқырдың түрі көп, жануарлардың адамға айналуы және мыстан әйелдер, перілер, сиқыршылар көп. Мысалы, Белоснежка ертегісінде оған көйлектер мен туфлилер сыйлайтын құстар болатын, ертегінің кейінгі нұсқаларында ол функцияны кіндік апа-перілер (христиан діні енгенде) немесе мейірімді мыстандар (мифтің ертегіге ұласуы кезінде олардың антропоморфтық бейнеге енген тұсында) атқаратын болды. Жалмауыз кемпір, мыстан кемпір және басқа да әлем халқының осыған ұқсас кейіпкерлері осындай реттілікпен өзгеріске ұшырап отырған.

Бұл жұмыстың ғылыми-теориялық базасында мынадай еңбектер қолданылды: В.Пропп, Е.Мелетинский, Ш.Уалиханов, Ә.Қоңыратбаев, С.Қасқабасов, С.Қондыбай, Р.Ускенбаева, Д.Нагишкин, С.Токарев, А.Никифоров, З.Сагаева, Н.Parish, J.Bergman, M.Warner, C.Lewis, E.Blair, S.Cleto.

Тарихи дәйектеу әдісі арқылы жалмауыз кемпір, мыстан кемпір образдарының қалай пайда болғанын, қай кезде пайда болғанын анықтаймыз. С.Қондыбай арғықазақтардың мифологиялық даму кезеңдерін ретімен көрсеткен. Жалмауыз кемпір, мыстан кемпірлер ертегіге мифтен енгенін ескерсек, олардың ислам діні орныға бастаған тұста б.з. 6-14 ғасырда мифсіздену процесіне ұшырағанын пайымдауға болады. Бұл кезеңдерден бастап оның антропоморфтық бейнені қабылдап, адам кейпіне ұқсас бола бастағанын тұжырымдауға болады. Алдында зооморфтық кезеңде ол құсқа ұқсас болса, кейін аралас кезеңде құс пен адамның бейнесіне ұқсас болды. Діннің мифсізденуге әсері жөнінде З.Сагаева және оның әріптестері ұсынған Кавказ ұлттарындағы демонологиялық образдарға арналған мақаласында аталып өтті. Ислам және христиан діндерінің әсерімен миф жасау процесінде құлдырау байқалды. Осының салдарынан бірқатар мифтік образдар жоғалғанын, қалғандары ертегінің кейіпкерлеріне айналғанын, ал тағы бір бөлігі төменгі мифологиядан орын алғанын атап өтті. Бұл жерде демонологиялық образдары бар мифологиялық қабат қалыптасып, халықтың наным-сенімінде төменгі мифологияның рөлі басым бола түскен. Дәстүрлі діндер мифологияны қолдамайтындықтан, халық мифологиясы ретінде тек демонология қалғанын пайымдауда. [10, 333].

Этимологиялық талдау жүргізу арқылы жалмауыз кемпір, мыстан кемпір сөздерінің шығу тегін және әлем халқының мифологиясындағы осы тектес образдардың шығу тегін зерттейміз. Ең алдымен кемпір сөзінің этимологиясына көңіл аударған дұрыс. Кемпір қазақ халқында қарт әйел, әже, әйел жынысты қарт адам деген өзара мәндес мағынадағы сөзді білдіреді. Ал парсы тілінен аударғанда пір сөзі қарт кісіні, шалды білдірсе, оған қам сөзі қосылса әйел жынысты қарт әйел мағынасы шыға келеді. Кемпір сөзін табиғат құбылыстарын көркемдеуші әйел кейпіндегі рухтарға қатысты қолданса, кейін ертегідегі кейіпкерлерге қолданған. Бұл сөзді кейіннен тұрмыста, күнделікті өмірде қолдана бастаған. Ертегіде кемпір жалмауыз, мыстан, қу аяқ, қу бас және т.б. анықтауыштармен қолданылады. Бұл сөзді мифтік кезеңдегі қарт әйелге қатысты қолдануға болмайды, өйткені ол мүлдем басқа бейнедегі кейіпкер болып табылады.

Салыстыру, сәйкестендіру арқылы талдау әдістері арқылы бұл демонологиялық образдарды басқа халықтың фольклорындағы образдармен, қазақ ертегілеріндегі олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстырамыз. Ертегілердегі бұл образдармен байланысты сюжеттер, атрибуттар, уәждерді салыстырамыз. Мифтік және антропологиялық мектептің бұл образдардың өзара ұқсас тұстары бар екенін, ертегідегі қызметтерінің де ұқсас болатынын, кей халықтарда олардың сырт бейнесі де, әрекеттері де, тұрғылықты мекені де бірегей болатынын анықтағанын атап өту керек. Славян халқындағы баба-яга, қырғыздарда

желмогуз кемпир, мастан кемпир, өзбектерде мастон кемпир, Калмыкия татарларында мустан башлык, жельмауз кемпир қарашай-балқарларда, жапондық яма-уба, ағылшынша hag, бірақ протогермандық түп төркіні бар бұл сөз еуропалықтарға да қатысты болып табылады, ағылшынша witch, америкалықтарға да тән сөз болып келеді.

Сипаттау әдістерінен атрибуттік сыртқы сипаттамаларын түсі, физикалық жағдайы, жасы, динамикасы, өлшемі, сыртқы түрі, эмоциясы және бағалау, ғибрат, ақылды ертегідегі жалмауыз, мыстан кемпір образдарынан анықтаймыз. Компоненттік талдау әдісі арқылы сыртқы түрі, мінезі, жасы, физикалық жағдайы, түсі, эмоциясы, өлшемі, бағалау, әлеуметтік мәртебесі, аяушылық, киімдері мен әшекейлері, анимализмдер, аталым сынды деректер сандық және сапалық тұрғыдан демонологиялық образдардың бойынан анықталады.

Демонологиялық образдардың атрибуттік сыртқы сипаттамасын жасау және компоненттік талдау жүргізу арқылы сипаттау әдістерін қолдану, әлем елдерінің фольклорындағы осыған ұқсас образдармен салыстыра талдау әдістері арқылы, олардың жынысына қатысты жаңа тұжырымдар жасау арқылы зерттеуде жаңалықтар тудырамыз. Ислам діні, христиан діні сынды дәстүрлі діндер енгізілсе де жағымсыз демонологиялық образдардың әйел бейнесінде қала беруі ой тудыратын жайт.

С.Қасқабасовтың «Казахская волшебная сказка» атты еңбегі арқылы жалмауыз кемпірдің тарихымен танысуға мүмкіндік туды. Онда оның мифтік образдан туындағаны туралы, оның матриархаттық дәуірмен байланыстылығы, патриархат пайда болғанда демонологиялық әйел бейнесіндегі кейіпкерге айналғаны мифтік мектептің қағидаттары бойынша, тарихилық қағидасы, комплексті зерттеу әдістері арқылы сипатталған. Ол өз еңбектерін В.Пропп және Е.Мелетинскийдің ертегі мен мифке байланысты жұмыстарымен ұштастырып жазған. Алайда қазақ ертегілерін, мифтерін жүйелеп жинақтаған, оған толықтай талдау мен зерттеу жүргізілген, жаңа ертегілерді комплексті талдаған, жаңа зерттеу әдістері ұсынылған әдебиет қажет екенін байқадық.

Х.Периштің «Мыстан әйелдер, фамильярлар, жануарлар мен адамдардың байланысы» атты мақаласында мыстан әйелдер, сиқыршы әйелдер туралы, сиқырлау мен діннің оған қатаң тыйым салғандығы туралы, оларды соттағаны туралы, демонология туралы, сиқыршы әйелдерге көмекші болған, жануар кейпін қабылдайтын фамильярлар туралы жазып кетті. Бұл фамильярлар да демонизацияға ұшырағанын жазған. Мұндағы деректер қазақ халқындағы жалмауыз кемпірлердің шамандық дәстүр кезеңіндегі функцияларына ұқсас болып келеді және фамильярлардың жануар кейпіне айнала алуы да жалмауыз кемпірдің зооморфтық кезеңдегі бейнесін еске түсіреді.

П.Өтениязовтың «Персонажи-антагонисты в каракалпакских народных сказках» атты мақаласында ертегі, жағымсыз демонологиялық кейіпкерлер сипаттау, салыстыру әдістері арқылы ұғынықты бейнеленген. Ертегідегі мыстанның ашкөздігі, анимистік көзқарастағы рух, оның жанының бір нәрсенің ішінде жасырылуы, сиқыршылық қасиеті бар тотемдік жануар туралы сюжеттердің мыстан кемпірмен байланысы, баба-яға образының мыстан кемпірмен ұқсастықтары талданған. [9, 49]. Осы мақалалар мен еңбектерге сүйене отырып, жаңа атрибуттік сыртқы және комплексті сипаттау әдістері арқылы, Батыс елдерінің демонологиялық образдарымен салыстыру арқылы жұмысты толықтырамыз.

Жалмауыз кемпір, мыстан кемпір жағымсыз образға патриархат орнаған тұста ие болды. Матриархат қоғамында әйелдердің ерлерден басым болуы сынға алынған, олардың ру басшысы болуы, ақыл-кеңес беруі сынды қызметтері жоққа шығарыла бастады. Патриархалдық қоғам құрылғанда фольклорда ерлер батырлар кейпінде, әйелдер ұсқынсыз, батырға кедергі келтіретін жалмауыздар ретінде сипатталды. «Алпамыс» жырында мыстан және оның қырық қызы, «Қобыланды» жырында Гөклан кемпір, айдаһарға тасталған қыз, Қызыл Дәу, Қорқыт сюжетіндегі Төбекөз дәу, пері қыз образдары осыған дәлел бола алады. [4, 41]. «Ер-Төстік», «Еділ-Жайық» және т.б. ертегілер де матриархаттан патриархатқа өту кезеңінде туған. Ер-Төстік, Желаяқтар әрқашан жеңсе, ал жалмауыз, мыстан кемпірлер үнемі жеңіліп отырады. Әйел кейіпті жалмауыздар, әсіресе қарт әйелдердің пайда болуы

туралы Гарвард университетінің мифология және фольклор курсының мұғалімінің зерттеуі бойынша, тарихтан белгілі болғандай, ана образы баланың өміріндегі ең беделді адам, ең талапшыл адам болып табылады. Оның пайымдауынша, балалардың ананың тұлғасын ажырата білу қасиеті бар, яғни әрқашан ережелер мен нормаларды орнататын қатыгез ана, балаға ашуланатын ана, сіздің тәртібіңізді қадағалаушы және керісінше, сізге қамқорлық танытып, сіздің өмір сүріп кететініңізге кепілдік беретін ана деп ажыратады. Бұл ертегілердегі қатыгез өгей ана, қарт жалмауыз кейпіне құбылып өзгеретін аналар бейнесінен көрінеді. Кот-д'Ивуар елінің жазушысы Вероника Таджо әйел билігінің алдында әлемде қорқыныш бар екенін жазды. Ол Африка халық ертегілерінде адамның жанын құрдымға жіберетін жалмауыз, мыстан әйелдер бар екенін айтады. Әдетте ол жалғызбасты әйел болып табылады, мұның өзі оның дүбәралығын көрсетеді. Ол өмірге, не басқа бір нәрсеге өкпелі болғандықтан, өз-өзін көрсету мақсатында адамның жанын игеріп, оларды қатыгездікпен өлтіріп жейді. Куба-америкалық жазушы Альма Флор Аданың айтуынша, олардың қарт әйел бейнесіндегі ертегі кейіпкерлері абуэланы ешқашан жағымсыз образда байқамайсыз. Олардың мәдениетінде әжелердің орнының ерекшелігін, отбасын татулықта ұстайтынын, дәстүрлерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетінін, аурулардың емін таба білетінін айтады. Біздің қазақ ұлтында да әже, апаның осындай қызметтері бар екенін ескерсек, ислам діні де қарттарды сыйлауды парыз ететінін аңғарсақ, кемпір образының жағымсыз кейіпте әлі де қала беруі сұрақ тудыратын және ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет ететін мәселе болып табылады.

От ана мифтік бейнесі жалмауыз кемпірдің матриархат кезеңіндегі қызметімен байланысты. С.Қондыбай ежелгі римдік мифологиядағы мәңгі өшпейтін культтік от және үй ошағының отын Веста есімді әйел-тәңіриеммен байланысты бейнелеген, арғықазақтың қан соратын, жұтып алып, қайта сау етіп шығаратын От ана-мыстан кемпірдің қызметі мен сипаты осыған ұқсастығын тұжырымдаған. Орыс халық ертегілеріндегі Яга да орманның иесі, жануарлардың анасы, оның айқын білінетін әйелдік қырлары бар, ал келі, келсап, сырық сынды атрибуттары оның шаруа әйел екенін білдіреді. Оның сыпыртқысы, көсеуі де ескі кезеңдегі әйелдің образының бастамасы және қабылдануы болып табылады. От ана жалмауыз кемпір де, Баба яга да өлілер әлемімен байланысты болып табылады. Қазақ ертегілері мен мифтерінде су асты әлемі өлілер әлемімен байланысты болуының себебін С.Қасқабасов көшпенділердің өмір салтымен байланыстырады. Олар ешқашан судың жағасында көп өмір сүрмегендіктен, суда жүзуді жақсы меңгермеген, сондықтан суға батып қайтыс болған адамдарды көп көрген. Бұл судың өлілер әлемімен байланыстылығын көрсеткен. Бұған мысал Ер-Төстік ертегісі болып табылады. Ертегілік батырдың әкесіне кемпір кезігіп, судың жағасында аялдамауды сұрайды. Әкесі оған құлақ аспастан судың жағасына киіз үй орнатады; суда жүзіп жүрген өкпені түртеді. Сол мезетте ол жеті басты жалмауыз кемпірге айналып, оны қылқындырып, сүйікті кенже баласын беруді сұрайды.

Су жалмауыз кемпірдің тұрақты мекені болып табылады. Ондағы өкпе демонологиялық әңгімелерде өлген адамның жаны болса, ертегілерде ол жалмауыз кемпір бейнесіне айналып кетеді. Өлілер әлемінің күзетшісі болып жалмауыз кемпір табылған. Ол өзінің иелігін бұзғандардың ұл балаларын сұратуының, әкелердің оларды беруге келісуі, ұл балалардың жалмауыз кемпірдің алдына өз еркімен баруының себептері қандай деген сұрақтар туындайды. Бұл ескі бағыштау салтымен байланысты болған. Матриархат кезінде бұл салт рудың басшылары шаман әйелдер арқылы орындалған. Олар тотемдік жануарды алмастырған, оның тұлыбы арқылы ұлдар өтетін болған. Жалмауыз кемпірдің бұл қасиеті өзінің ру басы болған кездегі қызметімен байланысты болып отыр. Оның жұтып, қайтадан құсқанда сау адамды шығаруы осыған мысал болады. Оның ер адамдарды ерлігін арттыру, сынақтан өткізу, яғни инициация салтын орындау мақсатында сұратқанын түсінеміз. Бұл ежелгі Яганың да қызметі болып табылған. Бұл салт бойынша бағышталушы, сынақтан өтуші уақытша өлім құшып, сол мезетте арғы өмірге өтеді және рухтармен байланысқа түседі. Сол жақтан қажетті атрибуттар алып, осы әлемге жаңадан ер-жүрек батыр болып қайтады. Африкалық жазушы В.Таджо ондағы ертегілер, аңыздарда су асты әлемінің өлілер

әлемімен байланысты болатын жағдайлар бар екенін жазды. Ол кениялық «Марве жер асты әлемінде» атты ертегіде Марвенің ата-анасының үмітін ақтамадым деп өз-өзіне қол жұмсамақ болып суға секіретінін айтады. Ол жақта өлілер әлемінде кемпірмен кездесіп, одан көп нәрсе үйренеді. Бұл дүниені сағына бастаған қызды кемпір бағалы сыйлықтар беріп, жер бетіне шығарған екен. Бұл жерде кемпір өлілер әлемінің басшысы болып қана қоймай, бағыштау салтын да орындағанын байқауға болады. Тек мұнда салт ұл емес, қыз балаға қатысты орындалып отыр.

Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпірді, Баба Ягаларды кім туғаны белгісіз. Оның себебін В.Пропп тотемизм емес алғашқы матриархаттық қауым адамдарының надан болуымен түсіндіреді. Олар ғайыптан туылу мүмкіндігіне сенген. Мұндай жағдай Америка, Африка, Австралия халқының мифтерінде де кездесетінін айтады.

Жалмауыз кемпір мифологиялық сөздікте кемпір бейнесіндегі демондық тіршілік иесі, көбінесе жеті басты болады деп сипатталады. Ол жамандықтың бастамасы, адам жегіш, бала ұрлаушы болып табылады. Бұл тек патриархаттық қоғам құрылғанда ие болған қасиеттері екенін С.Қасқабасов атап өтті. Қазақ фольклорын зерттеушілерден Г.Потанин жалмауызды адамды, малды жегіш жалмайтын ауыз деп сипаттайды. Ол өзінің Ақмола өңірінің азаматынан естіген ертегісінде кемпір мен шалдың баласы туылғанын, содан күн сайын түнде мал жоғалатынын, оның себебін ешкім таппағанын жазады. Оның себебі, түнде баланың бесіктен шығып, бір жылқыдан жеп отыруында екен. Кейін мал біткенде адамдарды жеп, соңында кемпір мен шалды да жеп қойған екен. Бұл жерде жалмауыз сөзі қазақтың жалмау сөзінен шыққанын, тамағын үлкен-үлкен бөліктермен асап жеу дегенді білдіретінін жазған. Оны кемпір сөзімен байланыстырса алып, тоймайтын аузы бар кемпір дегенді ұғындыратынын жазды. [6, 128].

Кемпірге қатысты сипаттар төмендегідей болып табылады:

- Көзі күңірен, тұмсығы ұзын болып келген, жағы қу, екі көздері жапалақтың көздері іспеттес. Бұл Білмес ертегісінде кездеседі.
- Қу бас, жалғызбасты кемпір. Бұл Ақбілек қыз Тұрғын бала ертегісінде кездеседі.
- Қу аяқты болған кемпір. Мысалы, Желкілдек ертегісі.
- Мүйізден болған басы, киізден болған бөксесі, тұмсығы қарғаныкі іспеттес, аяғы да қарғаныкіндей мыстан. Мысалы, Ұшар ханның баласы ертегісі.
- Қара кемпір қарға бұлтты. Ала бие тұрпатындағы мыстан кемпір Мысалы, Білмес ертегісі.
- Кемпір көк кептерге айналған. Мысалы, Желкілдек ертегісі
- Басы жетеу, басы жетпіс жалмауыз кемпір. Опасыз туыс ертегісі. (Қондыбай, 2008:74)

Қазақтың «Алтын сақа» ертегісіндегі жалмауыз кемпірдің образына талдау жүргізіп, ондағы жалмауыз бейнесін атрибутивтік сыртқы сипаттау, компонентті сипаттаулар жүргізіп, ондағы кейіпкерлердің уәжін анықтаймыз. Мұнда жалмауыздың уәжі байдың баласына қол жеткізу болып табылады. Әкесінің уәжі өлімнен құтылу үшін жалғыз баласын беруге келіседі. Жоғарыда атап өткен бағыштау салты орындалып, бала жаңа сынақтан өтіп, оның статусы батыр болып өзгереді. Баланың уәжі өзінің алтын сақасына қол жеткізу болып отыр. Ертегідегі басты атрибуттардан баланың алтын сақасы мен жалмауыз кемпірдің тісін атап өтуге болады.

Жалмауыз кемпірдің «Алтын сақа» ертегісіндегі комплексті атрибутивтік сипаттамалары:

Сыртқы түрі: өкпе түрінде суда жүзеді, қарт кемпір бейнесінде, құбылмалы;

Мінезі: бірбеткей, талапшыл, өз айтқанын істетуші;

Жасы: кәрі кемпір, жасы белгісіз;

Физикалық жағдайы: өте шапшаң, қатты жүгіреді, кейде шаршайды, ұйықтайды, тістері мықты;

Түсі: қызыл өкпе, кемпір күйіндегі түсі белгісіз;

Ақыл: ақылды, кейде ақымақ болып қызыл тұлкіге алданады;

Эмоциясы: ойбай-ай алдаған екен ғой деп түлкіге алданған кезде білдіреді;

Өлшемі: кәдімгі адам өкпесінікіндей, кемпір күйіндегі өлшемі стандартты болу керек, себебі бала оған шеше деп айтып, оған адамға арналған қаратпа сөз қолданады;

Бағалау: байдың көзі алақандай, қотыр тай, кәрі кемпір, отыра алмайтын, тұра алмайтын кемпір, аттан түсе алмайтын, түссе міне алмайтын бала, өте күшті, бес төбеттен жеңілмейтін жалмауыздың қызы;

Әлеуметтік мәртебесі: қызы бар, жалмауыз кемпір, айлакер;

Аяушылық: байды қылқындырып, жалғыз баласын сұратты, тұрсам отыра алмаймын, отырсам тұра алмаймын, тайды аямай аяқтарын тіспен шауып түсіруі;

Киімдері мен әшекейлері: сипаттамасы жоқ;

Анимализмдер: жылқы, тай, бес төбет, қызыл түлкі, қарғалар, үйректер, қарлығыш;

Аталымы: жалмауыз кемпір.

Жалмауыз кемпірдің адамдық қасиеттерге ие бола бастағанын оның қызыл түлкіге алдануынан байқаймыз. Бірақ оның қызы бар болса да, күйеуінің болмауы матриархаттық қоғамнан қалған жағдай болып отыр. Жалмауыз кемпірдің сыртқы бейнесі, әсіресе киімдері жөнінде, эмоциясы туралы сипаттамалардан қазақ ертегілерінде нақты мәліметтер жоқ екенін байқадық. Суда өкпе болып жүзіп жүруі оның су асты әлемімен, о дүниемен байланысы бар екенін, оның адам жегіштігі мен құбылмалылығы демонологиялық образ екенінен хабар береді. Әкесінің жалмауыз кемпірден құтылған соң баланы өз уәдесінде тұрып, көшкен соң оған жіберуі де оның халықтық демонологияның өкілі екенін дәлелдеп тұр. Ол кез келген жолмен су арқылы да, құрлық арқылы да байға қайта бір мезетте жылдам жете алатын болып тұр, яғни жалмауыздың демононимға сай қасиеті бар.

Ертегілер мифтердің, наным-сенімдердің жемісі болып табылатынын отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері арқылы анықтадық. Мифтік мектептің өкілдері бұл мәселе жөнінде екі түрлі пікірде, басым көпшілігі ертегі мифтен пайда болды дегенге саяды, ал екінші топ ертегі мен миф параллель қалыптасып отырғанын тұжырымдайды. Мифте кеңістік пен уақыт түсініктері болады, ал ертегіде мифсіздену кезеңімен байланысты нақты уақыт пен кеңістік түсінігі қарастырылмайды. Әлемді танудың мифтік түрі ғылыми тануға қарағанда көптеген сұрақтардың жауабын алуға мүмкіндік береді. Өйткені ол жерде ешқандай шектеулер қойылмайды, тылсым нәрселердің ғылымға көнбейтін тұстары болатынын дәлелдейді. Мұнда халық философиясы көрініс таба біледі. Антропологиялық мектептің ұстанушылары ертегі, мифтің кейіпкерлерінің әлемде өзара ұқсас болуы заңдылық деген, себебі тарихта халықтың өзара араласуы болған, ортақ психологиялық ойлары, ақылдары бар адамдар болатынын айтады. Біз де оған салыстырмалы талдаулар жасау арқылы, тарихилық қағидасына жүгіне отырып көз жеткіздік.

2. Қазақ мифологиясындағы демонологиялық образдардың ертегінің кейіпкерлеріне айналғанын айта аламыз. Ондағы жалмауыз, мыстан кемпір образдарының алғашқы матриархат кезеңінде жағымсыз кейіпкер, зұлымдықтың бастаушысы емес, аналық рудың басшысы, кеңес берушісі, ошақтың иесі болғанын, аналықтың бастамасы болғанын анықтадық. Олардың ертегіде ұл балаларды сұратуы бағыштау салтымен байланысты екенін білдік, яғни бала әлеуметтік бір мәртебеден келесі мәртебеге ауысады, ер, батыр болып шығады. Ол көбінесе ұлдың кәмелет жасына толатын уақытында болған. Патриархаттың пайда болуы жалмауыз, мыстан образдарының жамандықпен байланыстырылғанын атап өту керек. Шаман әйелдер болған кезінде олар жындармен араласқан, көріпкелдікпен, емшілікпен айналысқан. Дәстүрлі ислам дінінің енгізілуі мифке, шамандық дәстүріне қарсы болды. Алғашқы зооморфтық бейнеден антропоморфтық бейнеге ауысқан, бірақ ертегілерде құбылмалылық қасиеті қалып қойған. Алайда кемпір бейнесінің мұндай жағымсыз қалыпта әлі күнге дейін қалуы зерттеуді қажет ететін мәселе.

3. Жалмауыз кемпірлердің судың жағасында көп жүруі өлілер әлемінің шекарасын күзететін күзетші болуынан деп түсіндіріледі. Сондықтан да ол ертегілерде өкпе қалпында судың бетінде өз бейнесін жасырып жүреді. Әлем ертегілерінде де мұндай жағдайдың бар екеніне салыстырмалы талдаулар арқылы көз жеткіздік. Мысалы, әйгілі Русалочканың

Судағы Мыстан кемпірден құрлыққа шығып, адам бейнесіне ену үшін көмек сұрауын, көмегінің қарымтасына оның әдемі үнін алып қоюын атап өтсек болады. Қазақ ертегілерінде де судағы өкпеден жалмауыз кемпірге айналып шыға келген ол әкелерден өмірлерінің орнына ұлдарын беруін сұрайтынын атасақ болады. Бұл олардың аяушылықты білмейтін, тектен-тек ешнәрсені істемейтін мифтік демонологиялық образға тән қасиеттерінің бар екенін білдіреді. Комплексі атрибутивтік сипаттама жасау арқылы талдау барысында жалмауыз кемпір образының сыртқы бейнесі ертегілерде нақты ашылмағанына, олардың эмоциясы ашық сипатталмағанына көз жеткіздік. Қорыта келе, қазақ ертегілерін топтастырып, жүйелі түрде талдаулар жасалған көп томдық шығармалар жинағы қажет екеніне көз жеткіздік. Онда қазақ ертегілерінің сюжетін, функциясын, уәждерін, атрибуттарын, философиялық мағынасын ашатын, психологиялық құндылығын көрсететін зерттеулер болса дұрыс болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т.74: Қиял-ғажайып ертегілер. – 432 бет.
2. Баринов В.А., Баринова К. В. Культурно-историческое своеобразие России в творческом наследии И. А. Ильина (к 125-летию со дня рождения) // Вопросы культурологии. – 2008. – № 5. – С. 19–25.
3. Қасқабасов С. Таңдамалы. - Астана: Фолиант, 2014. Т.3. Фольклорная проза казахов. Избранные исследования. – 424 бет.
4. Қоңыратбаев Ә. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет Өлемі», 2013. Т.16: Қоңыратбаев Ә., Бердібай Р. Фольклор және әдебиет туралы зерттеулер. - 432 бет.
5. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 3-кітап. – Алматы: «Арыс» баспасы, 208. – 520 бет.
6. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина.- Алма-Ата: Наука, 1972. - 382 с.
7. Нагишкин Д.Д. Сказка и жизнь. Письма о сказке. – М.: Детгиз, 1957. – 270 с.
8. Никифоров А.И. К вопросу о морфологическом изучении народной сказки //А.И. Никифоров // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского,изданный ко дню 70-летия со дня его рождения Академией наук по почину его учеников // под ред. В.Н. Перетца. – Л.: Академия наук, 1928. – 507 с.
9. Отениязов П.Ж. «Персонажи-антагонисты в каракалпакских народных сказках». – Вестник науки и образования № 9(112). Часть 1. 2021. С.49-57
10. Sagaeva, Zarina; Bekoev, Vladimir y Tolasova, Irina. Evil Spirits in the demonological system of the North. Revista Inclusiones Vol: 7 num Especial (2020): 331-337.
11. Tatar, Maria. “Introduction: Tricksters.” The Classic Fairy Tales, edited by Maria Tatar. 2nd Ed. New York: W.W. Norton and Company, 2017. 229-235.

YOKUBOV İxtiyor

**Semerikand Devlet Üniversitesi Özbekistan –Finlandi Pedagoji Enstitüsü Yabancı diller
ve sosyal bilimler fakültesi (Öğretim görevlisi)**

MEŞREB DİVÂNINDAKİ ÜNLÜLERİN YAZIM ÖZELLİKLERİ

Özet

Rahim Baba Meşreb (Nemengan, 1640-Belh /Afganistan, 1711) son dönem Çağatay şairlerinden biridir. Genellikle Baba Rahim ya da Rahim Baba olarak adlandırılmaktadır. Rahim Baba Meşreb o dönemin hikmet dolu şiirleriyle, önemli görüşleriyle ve tasavvufi bilgileriyle şöhret

kazanmasına rağmen, ne yazık ki günümüzde pek fazla tanınmamaktadır. Rahim Baba Meşreb'in manzumelerinin Feridüddin Attar, Celaleddin Rumi, Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'de olduğu gibi tasavvufi halk edebiyatına derinden bağlı olduğu bilinmektedir. Eserlerinin yazım ve dil özellikleri dikkate alındığında Klasik Sonrası Çağatay Türkçesiyle yazıldığı anlaşılmaktadır.

Bu makalede Rahim Baba Meşreb'in yeni bulunmuş Divân nüshasındaki ünlülerin yazım özelliklerini aydınlatmak ve bu eseri tanıtmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rahim Baba Meşreb, Divân, el yazma, ünlü ses

Annotation

Rahkim Bobo Mashrab (Namangan, 1640 - Balkh / Afghanistan, 1711) is one of the last poets of the Chigatay period. He is often called Bobo Rakhim or Rakhim Bobo. Although Rahim Bobo Mashrab was famous with his wise poems, important views which was related to that time and his mystical knowledge, unfortunately, his work has not yet been fully explored. It is known that the poems of Rakhim Bobo Mashrab are deeply connected with mystical folk literature, such as Fariduddin Attar, Jalaliddin Rumi, Akhmad Yassavi, Yunus Emre. If we pay attention to the spelling and linguistic features of his works, it is understood that they were written in Chigatay Turkish which was after the classical period. This artical has been written to introduce the copy of Rakhim Bobo Mashrab's new found devan and highlight the features of vowel sounds.

Keywords: Rahkim Bobo Mashrab, Devan, hand writing, vowel sounds.

Dünya halklarının manevi mirasının hazinesi olan Doğu bilgilerinin entelektüel zenginliğinin bugün yalnız İslam dinine değil, aynı zamanda tüm insanlığın maneviyetinin ve kültürünün, evrensel değerlerinin zenginleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunduğu bilinmektedir. Doğu şairlerinden ve mütefekkirlerinden biri son dönem Çağatay şairi Rahim Baba Meşrebirdir.

Rahim Baba Meşreb, 17. yüzyılın ikinci yarısıyla 18. yüzyılın birinci yarısında yaşamış mutasavvıf bir şairdir. Böyle bir dönemde; halkın dilini coşkulu bir şekilde kullanımı ve özgün söyleyişi ile dikkat çeken Meşreb, Klasik edebiyatın gazel, müstezat, muhammes, müseddes, murabba, kaside, mesnevi, rubai, tuyuğ, kıta, terc-i bend gibi pek çok türünde eserler vermiş. Doğu Türkistan'da önemli bir şöhrete sahip olmuştur. Öyle ki Özbek araştırmacılarından Abdüreşit Abdugafurov, Meşreb'e özgü "Meşrebane" üsluptan söz etmektedir. Meşrebane üslubun özelliklerini ise; halk türküleri gibi sade ve samimi oluşu, vezin ve kafiyelerin halkın canlı dilinden faydalanılarak yapılışı ve mısralardaki coşkunluk olarak ifade etmektedir. Meşreb, ömrünün büyük bir kısmını Türkistan'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada seyahat edip kalender olarak geçirmiştir. 1711 yılında Belh valisi Mahmut Katağan'ın huzurunda onu küçük düşürücü davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle idam edilmiştir. Bugün mezarı Afganistan'ın Kunduz şehrinde. Meşreb'in şiirleri Türkistan'ın her bölgesinde büyük bir zevkle okunmuş ve dilden dile dolaşmıştır. Özellikle bugünkü Özbekistan'da, Afganistan Türkleri arasında ve Doğu Türkistan'da Rahim Baba Meşreb, şöhretini korumaktadır [1: 3].

Meşreb Divânı'nın pek çok kere istinsahı yapılmıştır. Özbekistan'ın şehirlerinde Meşreb'in eserlerin birkaç tane el yazma nüshaları vardır. Taşkent'te bulunan Ebu Reyhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmaları bölümünde 225, 5722 ve 5940 numaraya kayıtlı üç Divân nüshası ve şahsî kütüphanelerde dört Divân nüshası mevcuttur. Semerkant Devlet Üniversitesi kütüphanesinin Şark Elyazmaları bölümünde 9 tane (1009109, 823632, 1188738, 40345, 1000044, 125970, 824142, 1188405, 1097093 numaralara kayıtlı) Ta'lik yazısında yazılmış Meşreb Divânı el yazma nüshaları vardır [2: 4].

Bu makalede Meşreb Divânı'nın Semerkand nüshası üzerine yapılan çalışmadan bahsetmektedir: Divân metnin üslubu ve yazım kurallarına göre 18. yüzyıla ait diye tahmin edebiliriz. "Divân-ı Meşreb" in bu el yazma nüshasını diğer nüshalar ile karşılaştırıldığında onun bazı yönleri daha iyi olduğu bilinmektedir. Meşreb'in bilim topluluğuna dâhil olmayan birçok şiirleri ve şairin faaliyetini aydınlatmaya yarayan bazı olayları incelediğimiz metinde mevcuttur.

Türkiye’de Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan Meşreb’in diğer “Kitâb-ı Mebde-i Nûr” mesnevisi Sadi Gedik tarafından tespit edilmiştir. Özbekistan’da Likoşın, B.Valixujayev, Q.Tohirov, I.Haqqul, A.Hayitmetov, V.Rahmanov, K.Isroilov, J.Yusufov, M.Zokiriy, M.Hoshimjonov, E.Musurmanov, D.Hamrayevalar tarafından Meşreb hakkında şiirler, kitaplar, makaleler gibi birçok araştırmalar yapmışlardır[3: 26]. Elimizdeki bu Divân nüshası üzerinde çalışan yalnızca Doç. Dr. E.Musurmanov olmuş ve 2015 yılında bir kongrede tanınmıştır. Ancak, bu Divân metin olarak yayınlanmadığı bilinmektedir.

Üzerinde çalıştığımız bu eser Doğu Türkçesinin klasik sonrası dönem metinleri arasında yer almaktadır. Dil yönünden Doğu Türkçesinin son dönemleri ile çağdaş lehçelere geçiş aşamalarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu dönemde yazı dili olarak hala Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı temelinde gelişmiş olan Doğu Türkçesi kullanılmaktadır; ancak bir yandan da konuşma dilindeki birtakım ağız özellikleri ve yerel unsurlar dilde kendisini göstermeye başlamıştır. “Doğu Türkçesinin bugün hangi çağdaş Türk lehçesinde korunduğu ve yaşadığı hakkında kesin bir şey söylemek güçtür. Ancak dönem ve saha üzerine yapılacak olan çalışmalar, Doğu Türklük sahasının ağız bölgelerini ve birbirinden farklarını ortaya çıkaracaktır. Bu alanda yapılacak çalışmalarla eserlerin ait olduğu sahaları ve Klasik Doğu Türkçesinin Uygur ya da Özbek temelli olduğunu, oluşan ağızlar gösterecektir.

Divândaki bu geçişi izleyebileceğimiz bazı dil özellikleri dikkat çekmektedir. Eserde ünlülerin yazım özellikleri şu şekildedir:

/a/ Ünlüsünün Yazılışı

Genellikle kelime başında ve ortasında /a/ ünlüsü için elif (ا) kullanılmıştır, bazı kelimelerde ise medli elif (آ) kullanılmıştır.

Başta: انلرى - *analari*, آنالبأخيزليخا - *anı alıp ağızlarığa* (1a/6)

Ortada: /a/ ünlüsü çoğunlukla ilk hecede yazılmamıştır: قراغیل *karağıl* (2b/4) gibi.

Sonda: /a/ ünlüsü sonda elif (ا) ile gösterilir: اتا *ata* (2b/9) gibi. Bazen de he (ه) ile gösterilmiştir: بارحه *barça* (5a/8)

Kapalı /ə/ Ünlüsünün Yazılışı

“Kapalı e” olarak adlandırılan bu sesin varlığı Eski Türkçe döneminden beri bilinmektedir. Türkçenin asli unsurlarından olan bu ses /e/ ile /i/ arasında bir sesi karşılamaktadır. Arap alfabesinde /ə/ sesini gösterecek bir işaretin olmaması yazıcıların Türkçe kelimelerin yazımında bu sesi göstermek için farklı tutumlar sergilemelerinde neden olmuştur. Bu sesin /i/ tarafında mı yoksa /e/ tarafında mı olduğu konusunda kesin bir karara varmadan yazıcılar kimi zaman bu sesi /i/ ye daha yakın algılayarak y ile yazmış, kimi zaman da /e/ye daha yakın algılayarak üstün veya elifle yazmışlar, kararsız kaldıkları durumlarda ise herhangi bir işaret koymaktan kaçınmışlardır.

Eserde kapalı /ə/ ünlüsü sadece elif (ا) e bulunmamaktadır. Bu sebeple çalışmamızda yazılış biçimine uyularak /i/ sesi ile gösterilmiştir. Çünkü metnin yazıldığı dönemde nasıl seslendirildiği tespit edilememektedir. Ayrıca /ə/ sesi, lehçelerde ve ağızlarda kelimedenden kelimeye bir düzenlilik göstermemektedir:

Eserde kapalı /ə/ üç şekilde yazılmıştır:

Başta: kapalı /ə/ ünlüsü şu şekillerde yazılmıştır ای -ey (1a/7)

ایردی - *viücüdğa kelgenleri yok érdi*, (1a/2)

Ortada: /i/ okunacak şekilde yazılmıştır کیگنلری -*kélgenleri* (1a/2)

Kelime ortasında /e/ ünlüsü için elif harfi bazen kullanılmış, bazen kullanılmamıştır.

سینیك - *Bilen, sening* (1a/9)

Sonda: Metinde kelime sonunda kapalı /ə/ kullanılan durumlar yoktur.

/ı, i/ Ünlülerinin Yazılışı

Başta: ı, i ünlülerini göstermek üzere kelime başında daima elif ve ye (ای) birlikte yazılmıştır.

Ortada: Kelime ortasında ve sonunda ise her zaman ye ي (ی) kullanılmıştır.

اثنان - *Īṣān*, 1a/1 - اکی - *iki* (1a/6)

/e/ Ünlüsünün Yazılışı

Başta: /e/ ünlüsü kelime başında elif (ا) ile gösterilmektedir: ایلدی *eyledi* (1a/10) gibi.

Ortada: Bu sesin kelime içinde hem elif elif (ا) hem he (ه) ile yazımı da görülmektedir: نیم‌مدن *nèmedin* (1b/2) gibi.

Sonda: /e/ ünlüsü kelime sonlarında he (ه) ile yazılmıştır: برله *birle* (1b/11) gibi.

Divânda kalınlık-incelik uyumu, düzlük-yuvarlaklık uyumu, ünlü ve ünsüz değişimleri ve Farsça izafet terkiplerini çokça rastlamaktayız.

o, ö, u, ü Ünlülerinin Yazılışı

Bu ünlüler kelime başında elifle birlikte, kelime ortasında genellikle vav (و) ile yazılmıştır. Vavın kullanılmadığı durumlar nadirdir.

یوق - *yok* (1a/2), اوزوم - *üzüm* (1a/4), کوردیلاکی - *kördiler ki* (1a/3)

/ng/ ünsüzünün yazılışı: Çağatay Türkçesinde geniz (damak) n'si genel olarak /نک/ şeklindedir: *kılmasaŋ men sening baṭıningdın ğayıb bolur men* (1a/9)

Meşreb Divânı'nın yukarıda gösterilen iki sayfasındaki ses bilgisi özellikleri gözden geçirilirken karşımıza çıkan ünlü ve ünsüz değişimleri aşağıdaki gibi olmuştur:

Ünlü Değişimleri

/o/ > /u/ değişmesi

Bu metinlerde /o/, /ö/, /u/, /ü/ seslerini / / elif ve /و/ vav ile yazıldığı görülmektedir. Ünlüleri birbirinden ayırmak için birkaç örnek dışında herhangi bir hareke veya işaret bulunmamaktadır. Eserde geçen kelimelerde sesleri doğru telaffuz etmek için öncelikli olarak şimdiki Özbek Türkçesindeki biçimler dikkate alınmıştır: اول *ul* > *ol*

/ı/ > /u/ ve /i/ > /ü/ değişmesi

Korkmadın mı > korkmadıŋ mu, için > üçün, geldik > keldük

/i/ > /é/ değişmesi

İdi > érdi, işitip > eşitip - ا

Ünsüz Değişimleri

/b/ > /m/ değişmesi

Geniz /n/ sesinden önce gelen kelime başı bazı /b-/ seslerinin /m/'ye dönüştüğü görülmektedir.

ben > men, bundağ > mundağ

Söz sonu /b/ > /p/ değişmesi

Satıp > satıp, işitip > eşitip, alıp > alıp, yeb > yép, deb > dép

/k/ > /ğ/ değişmesi

Kelime içinde ve kelime sonunda görülen bu değişme az sayıda olsa da görülmektedir.

Aylık > ayliğ, mundağ > mundağ, kılmak > kılmag

/g/ > /ğ/ değişmesi

Aylık > ayliğ, vüjüdga > vüçüdga, bazarga > bāzārğa, üstiga > üstiğa, ağızlarıga > ağızlarığa, tutgıl > tutğıl, borgıl > bolğıl

Genel Türkçe /b/ ve /t/ sesleri kelime başında genellikle hiç değişikliğe uğramamış, korunmuştur. *baṭınlarıdın, bizlerge, tutğıl, tokuz, boldılar*

/n/ türemesi

Çağatay Türkçesinde ve onun devamı olan Özbek, Uygur Türkçesinde zamir n'si genel olarak kullanılmamaktadır. İsimler üzerinde +(s)I biçimiyle kullanılan iyelik ekinden sonra hâl ekleri

getirildiğinde, iki ek arasında /n/ ünsüzü türemektedir. Bu türeme, tarihi Çağatay Türkçesi ve Özbek, Uygur lehçeleri dışındaki hemen bütün Türk lehçe ve ağızlarında görülür.

SONUÇ

Türklük biliminde *Çağatay Türkçesi* terimiyle belirtilen Türkçe, 15. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar Orta Asya'da, Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan bütün Türk halkları tarafından kullanılan bir edebî dildir. Çağatay Türkçesiyle birçok eser yazıldığı bilinmesine rağmen bunların tam bir kataloğu yapılamamıştır. Hatta kütüphanelerin yazma koleksiyonlarında bulunan birçok eserin varlığından bile bilim dünyası haberdar değildir. Böyle eserlerden biri Rahim Baba Meşreb Divânıdır.

Meşreb eserlerin nüshaları türlü zamanlarda, türlü yerlerde, türlü kâtipler tarafından yazılmıştır. Bu nedenle metinlerde farklılıklar vardır. Eldeki eser diğer nüshalarda bulunmayan kısımlar nedeniyle önem arz etmektedir. Elimizdeki bu Divân nüshası diğer nüshaları ile karşılaştırdığında bazı yönlerden üstün olduğu gözükmemektedir. Örneğin Meşreb'in birçok şiiri ve şairin faaliyetini aydınlatmaya yarayan bazı olaylar mevcuttur. Yazım özellikleri bakımından büyük ölçüde Çağatay yazım geleneğini sürdürmüştür.

Meşreb, Orta Asya'da ve Doğu Türkistan'da tanınan ve ilgi uyandıran bir şair olmuştur. Meşreb'in eserleri Türkistan'da en bilinen ve en çok okunan, söz varlığı bakımından oldukça zengin bir eserlerdir. Bugün bile özellikle Afganistan Türkleri arasında hâlâ okunan eserleri mevcuttur.

KAYNAKLAR:

1. AKAR, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
2. HACI İSMETULLAH Abdullah, (1994), *Meşreb, Baba Rahim, Mebde-i Nur*, Fen Neşriyat, Taşkent.
3. MUSURMANOV, Erkin, (2005), *Rahim Baba Maşrab hayati ve ruhiyat talqını*, Semerkant Devlet Üniversitesi neşriyatı, Semerkant.
4. MUSURMANOV, Erkin, (2015), *Rahim Baba Maşrab haqida yangi ma'lumotlar*, Semerkant Devlet Üniversitesi neşriyatı, Semerkant.
5. Münire, Kevser BAŞ, (2013), "*Son dönem Çağatay şairi Baba Rahim Meşreb'in manzum fâtiha tefsiri*". Toplum Bilimleri, Ocak, Haziran, 7 (13) İstanbul.
6. NİYAZOV, G., AHMEDOV, K. (1994). *Baba Rahim Meşreb Mebdeyi Nûr* Saylanma (gazeller müstezatlar), Fen Neşriyat, Taşkent.
7. Sadi GEDİK (2010). *Baba Rahim Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevisi (İnceleme-Metin-Gramer-Dizin)*, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi

**2. Э.Р. ТЕНИШЕВТИҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ КОНТЕКСТІНДЕГІ
САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР
СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ НАУЧНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Э.Р. ТЕНИШЕВА
COMPARATIVE HISTORICAL RESEARCH IN THE CONTEXT OF
E.R. TENISHEV'S SCIENTIFIC ACTIVITY**

**Aliyeva Malika Ainadinovna
Kuzembekova Zhanna Zhalayrovna
Almatı, Kazakistan Cumhuriyeti**

Kazak ve Türk edebiyatındaki bağlantılar

Giriş

Bilindiği üzere, aynı soydan gelen iki kardeş ülke Kazakistan ile Türkiye arasında “dil, din, tarih, kültür ve edebiyat” birliği mevcuttur. Bu alanlarda daha güçlü bir köprü oluşturma ve Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin artırılmasının önemli bir yolu da her iki ülkede yapılan bilimsel çalışmalardan haberdar olmaktan geçmektedir. Bu makalede Kazak Türkçesi ve Edebiyatı üzerine Türkiye’deki bilimsel çalışmalar/yayınlar hakkında bibliyografik bilgiler sunulacak böylece sahada çalışan bilim insanlarına kaynak sunumu yapılmış olacaktır. Kurulan bu dostane ilişkiler kısa zamanda bilimsel alanda da kendini göstermiş ve artık semeresini vermeye başlamıştır. Kazakistan’ı her zaman kendisinden bir parça olarak gören Türkiye, Kazakistan’ı çok daha yakından tanıyabilmek için Kazakistan’la ilgili bilimsel yayınlara hız vermiştir. Türkiye’deki üniversitelerde yaklaşık 500 civarında lisansüstü tez yaptırılmıştır. Yine Türkiye’de Kazakistan ile ilgili yüzlerce çeviri, makale, bildiri ve kitap düzeyinde çalışma yayımlanmıştır. Elbetteki burada söz konusu bilim alanıyla ilgili tüm çalışmaları sunmuş olmak iddiasında değiliz. İki ülke arasındaki çalışmalar sadece bizim tespit edebildiklerimizle sınırlıdır.

Kazak halkının zengin halk edebiyatı vardır. Bu edebiyatın bütün türleri gelişmiş ve çoğu canlılığını hâlâ devam ettirmektedir. İlk söyleyenleri belirsiz aңыз-ertegiler , makalmeteller , şeşendik sözler , turmıs-salt cırlar, arnav, tolgav v.b. türler. Kazak halkının zengin kültür hazinesini meydana getirirler. Halk şarkılarına “cır,” bunları söyleyenlere de “cırav” veya “cırşı” adı verilir. Akınlar (halk ozanları) da cıravlar gibi dombıra çalarak hikâye, destan anlatırlar, aytıslara katılırlar. Anonim olarak ortaya çıkan ve halk sözlü geleneği çerçevesinde gelişen aңыз-ertegiler, rivayet, efsane, masal olarak değerlendirilebilir. Masal ve efsaneler, bilindiği gibi bir halkın hayatını, düşünce dünyasını, hayat tarzını, hayal dünyasını ve en mühimi de duygu dünyasını edebî bir dille anlatırlar. Kazak edebiyatı aңыз-ertegiler bakımından çok zengindir.

Kazak halkının ne zaman, nerede, nasıl yaşadığını, kimlerle mücadele ettiğini, kahramanlığını, kahramanlarını öğrenmek için aңыз-ertegiler’e bakmak yeterlidir. Mesela “Er Töstik” masalını okuyanlar, Kazak halkının manevî dünyasına girerek onların atalar ruhuna nasıl boyun eğdiğini, oradan da tek Tanrı ve nihayet Gök Tanrı’ya doğru giden bir yol izlediğini sezer. (Başlangıcından Günümüze... 27, 2004: 14) Diğer taraftan unutulmamalıdır ki ertegiler/masallar, hayalî-acayip

olayları içeren ilginç hikâyelerdir. Bunlarda genellikle gerçek hayatta seyrek rastlanan hatta hiç rastlanmayan, insanın tamamen hayal gücü ile ürettiği olaylara yer verilir. Ertegilerin en önemli özelliklerinden birisi de dilinin zenginliğidir. Masalların zengin dili, halkın asıl dünyasının kilididir. Bu yüzden halkın kültürünü, onun iç dünyasını keşfedebilmek için bu kilide ihtiyaç vardır.

Ertegiler, eski devirleri anlatan, asırdan asıra kalıplaşarak gelen günlük hayatı anlatan halk hikâyeleridir. Şark edebiyatı mahsulü olan “Kırk vezir”, “Kelile ve Dimne” ve “Tutînâme” gibi halk hikâyeleri Kazaklar arasında da yaygın olarak bilinir ve anlatılır. Cumbaklara tabiattaki canlı cansız her şey girer. Bunlardan halkın dünya görüşünü, edebî seviyesini öğrenmek mümkündür. Eski zamanlarda Kazakistan’da cumbak yani bulmacalar çoktu ve cumbak söylemek çok yaygındı. Hatta cumbak söyleyip, cumbaklara cevap bulamayan adamları öldürüyorlardı. İnsanların akıllı olup olmadıklarına cumbak söylemesine ve cumbaklara cevap bulmasına bakarak karar veriyorlardı. Mesela birisi kız almak istediğinde de düğünü başlatmak için cumbak söylerdi. Düğün esnasında da cumbak bulamayan kişiye “tuzlu su” içirilir ve ayıplanırdı. Mesela: Makal-meteller sözlü edebiyatın en eski türlerindenidir. Mazmunu halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini, tabiatını gösterir. Makal-meteller, Anadolu Türk edebiyatındaki “atasözü” ve “deyim”lerine karşılık gelir. Birkaç örnek vermek gerekirse:

Aşu – düşpan, akıl-dos.

Ay ortak, kün ortak, caksı ortak.

Adammen adamnın arası cer men köktey.

Barına kanagat, joğına sabır.

Kazak halkı son yüz yılda iki defa alfabe değiştirdi. 1929’a kadar Arap, 1929’dan 1940’a kadar Latin ve 1940’dan sonra Kril harflerine dayalı alfabe kullandılar. Kazak edebî dilinin başlangıcı 19. yüzyılın ortalarına rastlar. Bu edebî dil, halkın en çok kullandığı şiveye dayanır. Çokan Velihanov (1837-1865), Abay Kunanbayev (1845-1904) ve İbray Altınсарın (1841- 1882) gibi büyük Kazak aydınları bu dili kullandılar. Kazak edebiyatının başlangıç dönemi ilk edebi eserler ve sözlü kültür ürünlerini içine alır. İlk eserler Türkiye Türkleriyle Kazak Türklerinin aslında aynı köklerden beslendiğini ortaya koyar. Kazak edebiyatının ilk nüshaları bütün Türk halklarına da ortaktır. En eskileri, Kültekin, Bilge Kagan ve Tonyukuk’a ithaf edilen Orhun abideleridir. 20. yüzyılın başlarına kadar göçebe hayatı devam ettiren Kazak halkının zengin halk edebiyatı vardır. Bu edebiyatın bütün türleri gelişmiş ve çoğu canlılığını hâlâ devam ettirmektedir. İlk söyleyenleri belirsiz (anonim) ağız-ertegiler (rivayet, efsane, masal), makal-meteller (atasözleri), şeşendik sözler (kıssalar), turmis-salt (gelenek-görenek) cırları, tarihî cırlar, arnav (kaside-methiye), tolgav (koçaklama), öleñ (türkü), aytıs (atışma) v.b. türler Kazak halkının zengin kültür hazinesini meydana getirirler. Çağdaş Kazak edebiyatının bu döneminin en önemli temsilcileri olarak Buhar (1668- 1781) cırav, Dulat Babatayulı (1802-1871), Muhammet Ötemisulı (1804-1846)’yı sayabiliriz. "UZAKTAKİ KARDEŞİME" şiiri, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşına atfen, Büyük Şair Mağcan Cumabay tarafından Kazakistan'da yazılmıştır." Feyzullah BUDAK'ın kaleme aldığı "MAĞCAN'A CEVAP" şiiri, Büyük şair Mağcan Cumabay'a karşı Türkiye'den 80 yıl gecikmiş bir cevap ve vefa borcunun ifasıdır." 1938 yılında 45 yaşlarındayken Sovyet işgalindeki Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele veren Mağcan 45 yaşında kurşuna dizilerek idam edildi.Çanakale Savaşları sırasında yazdığı "Uzaktaki Kardeşime (Alısdaki Bavırıma) şiiri Mağcan'ın Türklere armağanıdır.Türklerin özgürlük ve kurtuluş mücadelesine destek verir şiirleriyle.Hapse tıkarlar, Gorki'nin çabalarıyla kurtulur.Sürgün cezası verilir. Yalnız bırakılır..Geçimini sağlayamayacak hale getirilir. Bu durumda bile sadece “Ey yüreğim benim ne suçum var/Bu milleti sen sev dedin, ben de sevdim” serzenişinde bulunur.

Ben kaldım yavru balaban, kanat açamam,

Uçsam diye davransam bir türlü uçamam,

Yön bulduran, yol gösteren can kalmadı;

Yavuz düşman koyar mı şimdi beni vurmadan?

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

“Kazak baspasözü tarihınan” Aykap. Almatı: Kazak Ensiklopediyası Bas Redaksiyası, 1995, s. 5-44.

“Kazahskiy Yazık” Literaturnaya Ensiklopediya. Cilt 5, 1931, s. 21-22.

Ahmet Türköz, “Kazak Türkçesinin resmî dil olması hakkında kabul edilen kanun metni” Türkistan, no. 9, 1990, s. 53

Avelbek Koñıratbayev. Kazak Adebietiniñ Tarihi. Almatı: Sanat, 1994.

Bağlan Davletbayev. Gabit Müsirepov’un Hikâyeleri. Hoca

Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi. Türkistan 1999.

Bahitcan Maytanov. “Psikologizm-nesirdeki cañe col,” Vakıtcane Yazar. Almatı 1980.

Bes Gasır Cırlaydı. I. Tom, Almatı: Cazuşı, 1989.

G. Togcanov. Edebiyat cane Sın Meseleleri. Kızılorda 1929. Göksel Öztürk, “Jumbak aytısları” Bir, sayı 1, 1994, s. 125-135.

Hangali Süyinşaliev, Kazaq Adebietiniñ Tarihi, Almatı: Sanat, 1997.

Jonathan Pool, “Developing the Soviet Turkic Tongues: The Language of the Politics of Language” Slavic Review, c. 35, no. 3, Eylül 1976, s. 425-442.

УДК 318

**Жаңабаев Азизбек Турдыбек улы - Әжинияз атындағы
НМПИ студенти, Қарақалпақстан Республикасы
Илимий басшы: ф.и.д. Алима Пирниязова**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ИЙТ, КӨПЕК, ТӨБЕТ ХӘМ КҮШИК СӨЗЛЕРИНИҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖӨНИНДЕ

Аннотация. Қарақалпақ тилинің лексикалық курамын этимологиялық жақтан изертлеу – қарақалпақ тилинің алдында турған әхмийетли мәселелеринен бири. Мақаланың дыққат орайы қарақалпақ тилиндеги ийт, күшик, төбет хәм көпек сөзлериниң этимологиясына қаратылған.

Гилт сөзлер: ийт, көпек, төбек, этимон, этимологиялық сөзлик.

Annotation. The etymological study of the lexical structure of the Karakalpak language is one of the most important issues facing the Karakalpak language. The focus of the article is on the etymology of the words iyt, kúshik, tóbet, and kópek in the Karakalpak language.

Keywords: iyt, kópek, tóbet, etymology, etymological dictionary.

Қарақалпақ тилинің лексикалық курамын этимологиялық жақтан изертлеу – қарақалпақ тилинің алдында турған әхмийетли мәселелеринен бири.

Бул мақаламызда қарақалпақ тилиндеги ийт, көпек, төбет хәм күшик сөзлерине этимологиялық тәрептен қатнас жасадық. Бул сөзлердиң түркий тиллердеги лексикалық мәнисин, олардың қолланылыўын үйрениўге хәрекет еттик.

Ийт — жыртқышлар топарынан есапланатуғын үй хайўаны [1,264]. Хәзирги түркий тиллеринде it, iyt, it, et сыяқлы формаларда ушырасатуғын бул сөз дерлик барлық түркий тиллери ушын ортақ сөз. Ески түркий тилинде it/īt [2,215-221] тулғасында, Махмуд Қашғарийдиң «Девани луғатит ат-түрк» шығармасында да усы тулғада, қарақалпақ тилинде қолланылатуғын мәнисинде [3,74] көрсетиледи.

Бул сөздиң этимологиясы ҳаққында гәп кеткенде төмендеги пикирлерди қосымша айтыў орынлы.

Өзбек тилинің этимологиялық сөзлигин дүзиўши Ш.Рахматуллаев Э.В.Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков» мийнетин силтеме етип, ийт сөзи тийкарынан «ары қозғалтыўшы», «ары жылыстырыўшы» мәнисин билдирген болып, ески түркий

тилинде «ары жылыстыр» мәнісін аңлататуғын ийт фейил сөзі де бар екенлігін көрсетеді [4,126].

Сондай-ақ, түркмен этимологы С.Атаниязов ески түркий тилинде ийт мәнісінде *küt* (*küd*)/*güt* (*güd*) деген сөз қолланылғанлығын, ұақыт өте сөз басындағы «k/g» сесі түсіп қалып, «ü» сесі «i/i» сесі менен орын алмасқанлығын айтады [5,184].

Қарақалпақ тилинде жыныслық жақтан ийттің еркегін атау үшін көпек сөзі қолланылады.

Көпек сөзін пайдаланатуғын түркий тиллер екі топарға ажыралады: соннан, түрк, қырым татары, кумық, гагауз, урым хәм қырымшақ тиллерінде улыұма ийт уғымында, ал әзербайжан, түркмен, өзбек хәм қарақалпақ тиллерінде ийттің еркегін атау үшін қолланылады.

Бул сөз Орхон-Енисей жазыуларында, М.Қашғарийдің «Девани луғатит ат-түрк» шығармасында тилге алынбаған, бериге келип, Юсуп Хас Хажибтің «Қутадғу билиг» мийнетінде «*Onlar akrep gibi sokarlar, sinek gibi kanımı emerler, köpek gibi havlarlar; hangisine yetiŕeyim*» [6,474] (Олар шаяндай шаншады, шыбындай қанымды сорыйды, ийттей үреді; қайсысына үлгерейін. Түп нұсқада «*köräk teg ürärlär*» [2,317]) қатарлары арқалы көрсетиледи. Келтирилген мағлыұматларға қарағанда, бул сөз түркий тиллер лексикасында ХІ әсирден айланысқа түскен.

Көпек сөзі жөнінде әдебиетларда бир-еки этимологиялар келтирилген. Э.В.Севортян өз мийнетінде «алдын «жүни узын, мамық ийт»лерди көпек деп атаған», - деп көрсетеди. Усыған бола, ол аталмыш сөздің этимонын «жумсақ, мамық» мәнісінде қолланылатуғын «көп» сөзі екенлігін айтып, ол -ек қосымтасы арқалы жасалған деген шамалауларын келтиреді [7,112].

Ал, түрк тилинің этимологы Хасан Эреннің изертлеулері бойынша, көпек сөзі ийттің «*göv-göv, köv-köv*» деп шығарған сесинен пайда болып, оған түркий тиллердегі киширейтиуші мәнісіндегі -ек (-ак) қосымтасының қосылуы арқалы жасалған [8,257].

Тилимиздің лексикалық курамында ийттің еркегін атау үшін тағы да төбет сөзі қолланылады. Бул сөзди пайдаланатуғын түркий тиллері санаулы ғана. Қыпшақ тиллер топарынан, қазақ тилинде төбет – «үлкен ийт», қырғыз тилинде дөбөт – «ийттің, қасқырдың еркегі», ноғай тилинде тоьбет – «ийттің еркегі, үлкен ийт», татар тилинде төбет – «үлкен, кара-ала падашы ийт» мәнилерінде хәм қарақалпақ тилинің лексикасында ушырасады. Төбет сөзинің этимологиясы туұралы да илимий әдебиет бетлерінде еки-үш түрлі мағлыұмат бар. Татар тилинің этимологиялық сөзлігін дүзиуші Р.Г.Ахметьянов төбет сөзін «Тибет» этнониминен шыққан деп көрсетеди. Өйткени, тибетлилердің ийти үлкен, геўдели болып, оларды паданы қорыу үшін сақлаған [9,288]. Қырғыз тилинде сингармонизмнің ерин үнлеслиги сақланғанлығы үшін оларда дөбөт болып, еки бууында да тендей ө сесі келеди. Ал, қазақ, қарақалпақ, ноғай хәм татар тиллерінде төбет болып жумсалады. Ески түркий тилинде бул этноним «*Türüt*» көринисінде «Тибет, тибет халқы» мәнісінде қолланылған [2,598]. Демек, төбет сөзі төмендегі үлгиде усы халына келген: түпүт>төбет, төбет.

Қазақ илимпазы Әлибек Нурмағамбетов төбет сөзинің этимологиясын төмендегіше баянлайды: монғол тилинде «ирилик, үлкенлик» мәнісін аңлататуғын «тойв», «томо» деген сөзлер бар. Төбет сөзі солардың бири менен, мысалы, «тойв» сөзине тилимиздегі ийт сөзинің дизбеклесиуінен қәлиплескен. Дизбектен кейин бириге баслаған сөз түркий тиллеріндегі сес ызамлықларына бағынып, «в» сесі «б», «й» сесі «е» сесине өзгерген. Демек, тойв+ит>товит>төбет схемасында қәлиплескен [10,276].

Күшик – ийттің жаңа тууылған баласы, ержетпеген ийт [1,84].

Күшик сөзі де хәзиргі түркий тиллерінде хәм ийт, хәм ийттің баласы мәнісінде пайдаланылады. Бул сөздің ески этимоны, жоқарыда айтқанымыздай, *küt* (*küd*)/*güt* (*güd*) деген түркий сөз болып, ол «ийт» мәнісін аңлатқан. Ямаса, күшик сөзі ийтти шақырғанда қолланылатуғын «күш-күш!» хәм оны кууғанда қолланылатуғын «күш!» сөзине кемситиу яки жақсы көриу мәнісіндегі сөзлерди жасаушы -*jük* қосымтасы қосылуы арқалы

жасалган. Демек, күш+жүк>күшүк>күшик [5,184]. Қарақалпақ тилинде ерин үнлеслиги сақланбағанлығы себепли екінші буындағы «ү» сеси «и» менен алмасқан. Сөзимиздің туурылығы ретінде, бұрын күт этимоны хәр қыйлы тиллердің топарында сөз пайда етиўде қолланылған, мысалы, рус тилиндеги «күшик» мәнисинде қолланылатуғын «кутёнок» сөзи де усы этимоннан екенлигин көрсетиў мүмкин [5,184; 9,456], - дейди С.Атаниязов.

Усылай лексикология илиминде бұл сөзлердің келип шығыўы туўралы хәр қыйлы пикирлер жүр. Хәр илимпаз өзінше қатнас жасайды.

Демек, жуўмақлап айтатуғын болсақ, изертлеў объектимиздеги сөзлер түркий тиллерде хәр қыйлы лексикалық мәниге ийе, оларды лексикалық, этимологиялық жақтан еле де тереңирек үйрениў—қарақалпақ тилинің, пүткил тюркологияның баслы мәселелеринен болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Төрт томлық. II том. -Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984.
2. Древнетюркский словарь. -Москва, «Наука», 1969.
3. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк. -Алматы, «Дайк-Персс», 2005.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (түркий сўзлар). -Тошкент, «Университет», 2000.
5. Atanyazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. -Aşgabat, «Miras», 2004.
6. Hâcib Y.H. Kutadgu bilig. -Ankara, «Türk Tarih Kurumu», 1959.
7. Этимологический словарь тюркских языков. -Москва, «Языки русской культуры», 1997.
8. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. -Ankara, «Bizim Büro», 1999.
9. Ахметьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. Ике томда. I, II том. -Казань, «Мәғариф—вакыт», 2015.
10. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз (сөз төркіні). -Алматы, «Рауан», 1994.

Kurbonova Muhabbat³
Xolmo'minova Mahliyo⁴

Cho'lpon va Ahmet Boytursunov asarlarida "vatan" konseptining ifodalanishi **Expression of the concept of "homeland" in the works of Cholpon and Ahmet Boytursunov**

Annotatsiya. Boshqa milliy madaniy tushunchalar kabi vatan konsepti ham turli xalqlar madaniy ongida turlicha namoyon bo'ladi. Buning asosiy sababi asrlar mobaynida shakllangan madaniyatlardagi farq deyishimiz mumkin. Yana aytishimiz kerakki, bu xildagi farqli jihatlarni nafaqat boshqa-boshqa millat vakillari, balki bitta xalq ichida ko'rishimiz mumkin. Bunga sabab qilib esa, ijtimoiy muhitdagi noo'xshashliklarni ko'rsatsak to'g'ri bo'ladi. Vatan tushunchasi qadrlining eng yuksak darajada ko'tarilgan davri debo'tgan asr, o'sha davr ijodiyotini keltirish mumkin. Bu davrda real hayotda cheklab qo'yilgan vatan hissi badiiy ijodga ko'chganligi konseptning turli qirralardan tahlil qilish imkonini beradi.

Kalit so'zlar : konsept, vatan tushunchasi, milliy- madaniy tafovut, timsol.

Abstract. Like other concepts of national culture, the concept of homeland is reflected differently in the cultural consciousness of different peoples. The main reason for this is the difference in cultures formed over the centuries. Again, these differences can be seen not only in

³ Prof. PhD in the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, gurbonova2007@mail.ru

⁴Student in master degree in National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek makhliyokholmuminova96@gmail.com

different nations, but also in a nation. This is because we need to draw attention to the differences in the social environment. In the century when the concept of homeland reached its highest value, we can talk about the creativity of that period. Transferring the sense of homeland, which is limited in real life, to art during this period allows us to examine the concept from different perspectives.

Keywords: concept, concept of homeland, national-cultural difference, symbol

Аннотация. Басқа ұлттық мәдени ұғымдар сияқты Отан ұғымы да әр халықтың мәдени санасында әр түрлі көрініс табады. Оның басты себебі – ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеттердің айырмашылығы. Қайтадан бұл ерекшеліктерді әр ұлтта ғана емес, бір халықта да байқауға болады. Мұның себебі, біз әлеуметтік ортадағы айырмашылықтарды көрсетуіміз керек. Отан деген ұғымның құндылық биігіне көтерілген ғасырда сол кезеңнің жасампаздығын келтіруге болады. Бұл кезеңде шынайы өмірде шектелген туған жер сезімі өнерге ауысты, бұл ұғымды әр қырынан талдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ұғым, Отан ұғымы, ұлттық-мәдени ерекшелік, символы

Özetler. Diğer ulusal kültür kavramları gibi, vatan kavramı da farklı halkların kültürel bilincine farklı şekilde yansır. Bunun temel nedeni yüzyıllar içinde oluşan kültürlerdeki farklılıktır. Yine bu farklılıklar sadece farklı milletlerde değil, bir millette de görülebilir. Bunun nedeni, sosyal çevredeki farklılıklara dikkat çekmemiz gerektiğidir. Vatan kavramının en yüksek değere ulaştığı yüzyılda, o dönemin yaratıcılığından söz edilebilir. Bu dönemde gerçek hayatta sınırlı olan vatan duygusunun sanata aktarılması, kavramı farklı açılardan incelememizi sağlar.

Anahtar Kelimeler: kavram, vatan kavramı, ulusal-kültürel farklılık, sembol

Introduction

In philological science, a concept is an integral part of a word sign based on one aspect of thought that belongs to the mental, spiritual or material sphere of human life, has historical roots in the life of the people, and has a social and subjective understanding. It often incorporates concepts that are related to or in many cases opposed to other concepts. Another important difference between the concept of art and the concept of knowledge is that researchers are “indifferent to feelings, desires, and the concept of science in general”. An artistic concept is usually a complex of both, that is, it consists of concepts, ideas, emotions, and emotions sometimes even express higher qualities. "

Rano Mullahodjayeva's article on "The concept of homeland in Uzbek poetry of the 20th century" paid attention to this topic and gave information about Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Rauf Parfi and many others. If you pay attention, in all of the above poets, a certain part of the creative period dates back to the time when our country was under the rule of poets. In this case, it is natural that the homeland will become the main topic.

The main part

In the 1920s, no matter how vicious the oppression was, the idea that was to be expressed in the poetry was sung in symbols and emblems and sung into the another meaning. In the poetry of the 70s and 80s, the theme of the homeland, expressed through symbols and metaphors, embodied in the tags, became more and more expressive, and the lion sometimes began to appear in the form of melodic speech, rather than artistic fluency. The notion of the homeland, expressed in symbols, emblems, without explicitly stating the demands of the situation, laid the foundation for the cultural expression of this concept, in terms of our nationality. To analyze our thoughts in more depth, let us quote from Cholpon's work::

O‘ylangan o‘ylar-la ko‘ngil yupanmas
Ko‘ngilning istagi o‘y bilan qonmas,

Aytarlar bu tunda yorug' sham yonmas,
 Chaqmasa gugurtini asl o'g'ullar... [8]..
 (Thoughts are not enough for the heart,
 The desire of the heart does not bleed with thought.
 They say the candle will not light this tonight,
 If the real men don't lit matches).

At first glance, it seems that the creator is talking about a little congenital, but behind these symbols we can see a brief description of all the consequences of the invasion of the homeland, the period of freedom, captivity and so on. When you read this cake in short lines, you will not be liberated by thinking and making plans, freedom will not be given for a simple dream, you will not be a free child by dreaming, you will not fight for freedom, freedom against the original, brave, courageous children of the homeland. , in times of dependence, the people will never see the light, as we read a huge topic. A number of linguistic units used to express the concepts of homeland and freedom, such as kongil, moon, desire, candle, light, match, consolation, were selected and used from the point of view of the period, the situation, and these linguistic units shows that the concept also acquires nationality as a concept.

Cholpon is a national poet. He suffers from freedom and captivity, inequality and injustice, as much as he rejoices in the achievements of the country, in exemplary work. The presence of pain and suffering in the poems of the poet is explained, first of all, by the strong feelings of love for the nation and the Motherland. The poet suffers for the sake of the future of the Motherland, and expresses these feelings of the heart in various forms. Cholpon's attitude to the changes taking place in his time is clearly shown by his lions. For example, in the poem "Death of my deed": "Who are these souls who wept before me? The people of the land of slaves? ' "I and others are crying out for freedom in their work," he laments.

Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
 Qullik qo 'shig'ini tinglagan menman.
 Erkin boshqalardir, qamalgan menman,
 Hayvon qalorida sanalgan menman [4].
 (Another who has heard the tales of freedom,
 I listened to the song of slavery.
 Free others, I am a prisoner,
 I am listed as an animal).

In the poem "Fire", the poet laments the fact that the country is being trampled underfoot by the colonialists, and the people are being humiliated by the invaders:

Shunday katta bir o'lkada yonmagan,
 Yiqilmagan, talanmagan uy yo'qmi?
 Bir ko'z yo'qmi qonli yoshi tommagan,
 Butun ko'ngil umidsizmi, siniqmi? [5,8]

(Is there a house that has not been demolished or looted?
 Not burned in such a big country
 Is there an eye that doesn't rain tears,
 Are the whole hearts broken and hopeless?)

This is important that freedom in the poet's country is not enough to describe the destruction and devastation. It also shows ways to get rid of this condition. The path chosen by Cholpon to get rid of freedom and ignorance is imbued with a resolute and fighting spirit. In particular. In the

poem "To the Broken Land", the worship of one's country is oppressed by colonial suffering. calls on our ruined country, warns the people, calls for vigilance:

Ey, tog'lari ko'klarga salom bergan zo'r o'lka!
Nega sening boshing uzra quyuq bulut ko'lanka?..
Ey. har turli qulliklarni sig'dirmagan hur o'lka,
Nega sening bo'g 'zing bo'g'ib turar ko'lanka?!..[5,25].

(O great land where the mountains greet the heavens!
Why is there a dark cloud over your head?
Hey. a free country free from all forms of slavery,
Why is your throat suffocating?!).

As they say, freedom does not choose a nation, in any nation there are heroes who fought for freedom, liberty and liberty. Like Cholpon, Ahmet Boytursunov, a representative of Jadidism and a politician, a son of the Kazakh people who worked for the motherland and freedom, was one of them.

Born in the village of Saritubek in the Jankeldin district of Kostanay region, Ahmet Boytursunov was known as one of the leaders of the Kazakh people's national liberation movement in the early 20th century, a statesman, poet and publicist. [7]

A. Baitursynov's creative heritage consists of four main areas: poetry, translation, journalism and literary studies. His poetry, as we have emphasized above, was imbued with civic pathos. One of its characteristic features of the early twentieth century is the struggle for popular liberation. The evolution of the poet's views can be clearly seen in his works. One of my favorite genres was fable. Fable is a genre of didactic literature. A short story in verse or prose with a directly formulated moral conclusion that gives the story an allegorical meaning. The collection "Forty fables" ("Kyryk mysal") by A. Baitursynov was reissued three times: in St. Petersburg (1909), in Orenburg (1913), in Kazan (1922). [7]

...Дүниеде түрлі-түрлі адамдар бар,
Жақсыда, арасында жамандар бар,
Ғылымды пайдаланып отырса да,
Сезбейтін сол пайдасын надандар бар. [1,79].

The are many different people in the world,
Some of them are good and some are bad.
There are ignoramuses who use science,

But do not Know all its benefits

The Kazakh poet's fables are characterized by plot dynamics, detailed character development, and lively dialogues. The story turns out to be so individual and, at the same time, typical that the expressed "morality" is perceived by the reader as a real truth.

The poet puts the idea of freedom above all, through his poems he seeks to convey to the people the

most intimate thoughts and aspirations. He gives his poetry a sharp socio-political sound. This is evident in the verses: "Orarily Alsina" ("To the city Karkaraly"), "Zhauap Hatton" ("Response letter"), the "Dosym hat" ("Letter to friend"), "Jaua tsken sozi" ("Words of the person who is the enemy"), "Bak" ("Happiness") and other poems.

One of the first poems that started this cycle is "ANAMA hat" ("Letter to the mother"). The time of writing this poem is precisely indicated By M. Dulatov: "In a letter to my mother", written in 1909 from Semipalatinsk prison... The poem, which has escaped from the hidden depths of the heart, deeply reveals a soul full of lyricism and hope. Dedicating it to the dearest person – the mother, and

bowing his head before her, he realizes that he is the son of the people, whose service is the highest duty" [7].

The desire to fight for the liberation of the people from colonial oppression, the desire to help them realize themselves – this is the spiritual and romantic direction of the poet's work. The blame for ignorance-the tragedy of the Kazakh nation - lies entirely on the colonial policy of tsarist Russia:

Қазағым – елім,
Қайқайып белің,

Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып! («Жиған-терген») [1.30]

Kazakhs are my people,
Your back is bent,
It is ready to break,
Your people Are Under arrest,
Open your eyes and Wake up. («Gathered»)

After the poem "Letter to mother", another poem – "N. K. khanynga" ("to Mrs. N. K.") became one of the most significant. It revealed the depth of his thoughts. Addressed to young people, this poem explains the purpose and difficulties of the chosen path, as well as reveals the deep philosophical meaning of the life of a fighter for national happiness. Accusations and persecutions of the poet are intertwined with his difficult fate, with thoughts about the essence of human dignity, the purpose and meaning of freedom. In the end, they lead him to think about life and death, about the present and the future:

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтұғын мен емес – бір күнгісін,
Жұрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын,
Ел – бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін. [2,198]

The body will be buried, but not my business,
I don't think only about today –
if people don't understand, well,
let them not understand – I won't be offended,
They live for today, and my business is for the future

We must remember the historical role of A. Baytursunov in the early twentieth century as a hard fighter for the political enlightenment and spiritual freedom of the people of the national intelligentsia, deeply involved in various aspects of art and science.

Although the work of Cholpon and Ahmet Boytursunov is not similar in form, the content is closely linked with the unity of the underlying goals. The fact that both artists are politicians who feel the pain of the people outside the field of art, both are associated with Jadidism, lived and worked almost at the same time, both countries were Soviet colonies at that time and, most importantly, the brotherhood of our nations. served to harmonize the content.

Conclusion

As you can see, another proof that the concept of homeland is a national-cultural concept has been tried to be demonstrated through a number of examples. As a national concept, the term is considered by the Uzbek nation to be more valuable and sacred than other nations. Culturally, however, the concept is perceived differently by different people for innumerable reasons.

The concept of homeland is interpreted differently at different times. The main reason for this is the different socio-political situation in different periods. The concept of homeland is interpreted differently due to the social status and field of the person who interprets it. Concepts may be the same in the inner world, but images are different. The interpretation of the concept of homeland is almost the same, unaffected by other aspects. The notion of homeland changes as one realizes how vast the universe is.

References

1. Baitursynov, Akhmet (1989). (Ciarmatori: Leder, audiometry, siteuser) Works: poems, translations, research. - Almaty: Zhazushy.
2. Baitursynov, Akhmet (2003). (Gebiet tunity. Siteuser me later) Adebiet canadys. research and poems. Alma-ATA: Atamura.
3. Auezov, Mukhtar (1923). (Konyr) Kazakh debien modern door) "the Modern period of Kazakh literature" № 4,5 the magazine "Sholpan",
4. Cho'lpon. Men va boshqalar. www.kh-davron.uz 2018
5. Cho'lpon. Buloqlar quchog'ida. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi. Toshkent-2007
6. Mullaxo'jayeva R. XX asr o'zbek she'riyatida vatan konsepti. www.kh-davron.uz 2018
7. www.wikipedia.org
8. Xayrulla ismatulla. Cho'lpon hayotlik davrida nashr etilgan to'plamlarning asl nusxalari: Uyg'onish. www.kh-davron.uz 2015

Қасым Балқия Қасымқызы
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
қ. Алматы
bkasym_gosyaz@mail.ru

Э.Р.ТЕНИШЕВТИҢ ТҮРКІТАНАУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТТАРЫ

Түйіндеме. Мақалада Э.Р.Тенишевтің түркологияда, тіл ғылымының салаларына қосқан тұжырымдамалары, ғылыми бағыттары туралы қарастырылады. Солардың ішінде тіл жүйесінде, салыстырмалы-тарихи грамматика, морфология, фонетика, сөзжасамы туралы қағидалары мен мағына, семантика мәселелері талданады. Ғалымның грамматиканың заңдылықтары, оның жасалу жолдары, туынды сөздерде тілдік құралдармен берілу тәсілдері, түрлеріне, грамматикалық түрленім жүйесіне талдау жасалынады.

Кілт сөздер. Түркітану, салыстырмалы-тарихи грамматика, сөзжасам, мағына, семантика

Аннотация. В статье рассматриваются концепции и научные направления Э. Р. Тенишева в тюркологии, в области языкознания. Среди них принципы и значения системы языка, сравнительно-историческая грамматика, морфология, фонетика, словообразование, семантика. Ученый анализирует закономерности грамматикки, способы ее формирования, приемы передачи путем деривации языковых средств, виды, системы склонении грамматической категории.

Ключевые слова. Тюркология, сравнительно-историческая грамматика, словообразование, значение, семантика.

Annotation. The article deals with the concepts and scientific directions of E. R. Tennishev in Turkic studies, in the field of linguistics. Among them are the principles and meanings of the language system, comparative historical grammar, morphology, phonetics, word formation,

semantics. The scientist analyzes the patterns of grammar, methods of its formation, methods of transmission by derivation of language means, types, systems of declension of the grammatical category.

Keywords. Turkology, comparative historical grammar, word formation, meaning, semantics.

Түркітану ғылымының кешенді дамуына, қалыптасуына профессор Э.Р.Тенишевтің үлесі зор. Жалпы түркітану саласында «Түркі тілдернің салыстырмалы-тарихи грамматикасының», соның ішінде «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи морфологиясы» дамуына жаңаша ұлттық грамматикалық құрылымдағы мағына мен форманың (форманттардың) жаңа деңгейге көтерілуіне, оның дамуына бағыт берді. Қазіргі түркітану ғылымына деген қызығушылық сол түркітанушылардың қалдырдаған тарихи тұжырымдарын, көзқарастарын әрі лингвистикадағы жаңа бағытта дамытуға қазіргі түркі тілдерін зерттеуші тілші ғалымдар тілдік және рухани-мәдени сабақтастық тұрғыдан зерделеуге бағыт алды. Осы негізде қазақ ғалымдары да отандық түркітану ғылымын дамытудың, оның теориялық-әдіснамалық негізін айқындаудың маңызы зор екенін атап өткен жөн.

Лингвистикадағы салыстырмалы-тарихи талдауды түркітанудың әдіснамалық негізі ретінде қарастыру. Бұл тұста қазіргі қазақ тілінің салыстырмалы-тарихи талдаудың арғы сақ, ғұн, алтай тілдерінің төркіндігі тілдің жалғамалығы туралы деректерді дәйектеу: дыбыс үндестігі, фонетикалық айырмашылық пен сәйкестігі, оның мағына мен тұлғаның қалыптасуының қызметі, сөз алдынан келетін көмекші сөздердің, жұрнақтардың келмеуі, жыныс (род) категориясының болмауы, мағына мен семантика, олардың өзгеруі, сөзжасам т.б. мәселелер бүгінгі күн талабынан туындап отыр. Лингвистикалық талдау негізінде қазақ, түркі тілдерінің ішкі ұқсастығы туралы тегі бір тілдер деп қарайтын генетикалық туыстық теориясы белгілі жіктелімге сүйене отырып талдау, саралау. Бұл айтылған мәселелер проф. Э.Р.Тенишевтің ғылыми еңбектерінде айтылған тұжырымдарды әрі дамыту.

Салыстырмалы-тарихи зерттеуі. Э.Р.Тенишев әр тілдің өткен тарихы мен қазіргі жағдайын есепке алу, тілдің *ең көне формасын* анықтауға әрекет ету, қазір қолданылып жүрген формасы мен ең көне деп саналатын *форманың арасындағы даму процесін* анықтау;

- тілдердің фонетикасы мен лексикасындағы ортақ заңдылықтарды есепке алу; тілдің дамуындағы хронологиялық заңдылықтарды қатаң сақтау, уақыт реті бойынша жазба ескерткіштермен жұмыс жасау;

- тілдердің генеологиялық жақындығын есепке алу, дыбыстар мен оның заңдылықтарына, морфологиялық тұлғаларына, сөйлем жүйесі мен сөздердің *грамматикалық тұлғаларына* негізге алу.

Э.Р.Тенишевтің түркі тілдері мен монғол тілдері арасындағы араласу кезеңі туралы пікірі: «Нечто подобное можно усмотреть и в других языках алтайской общности — монгольских и тунгусо-маньчжурских.» [1]. Ғалым генетикалық туыстық теориясының басымдыққа ие болуы туралы мәселен, **-s* тұлғасы туралы ғалымдардың тілдік деректері мен тұжырымдарын келтіре отырып, дәлелдейді. Көптік категориясының көне замандардан қалған жұрнағы ретінде қарастыра келе: «**Форма на *-s:** Реликт множественности на *-s обнаруживается в составе форманта принадлежности 3 л.: *-[^]>алт., тув., хак., шор., чул. -зу~як. -ta — чув. -s -se, -ase, -ese (при терминах родства, некоторых местоимениях и числительных). Г. Рамстедт и В. Котвич допускали, что афф. *-su есть не что иное, как афф. мн.ч. *-s в сочетании с аффиксом принадлежности 3 л. [^](=позднему -lary/-larf) [Ramstedt 1906, 19-20; Kotwicz 1936, 20-27]. Вероятно, древний *-s представлен в чувашском аффиксе собирательной множественности -sar: jumansar 'дубняк' (Jumdn 'дуб'), xurynsar 'березняк' (хигун 'береза'). Он нашел отражение *-s и в чувашском афф. мн.ч. -sent: kilsem 'дома' (kil 'дом').

В монгольских языках *s* как показатель множественности известен с давних пор — он употребляется при именах, оканчивающихся на гласный или дифтонг: калм. bu.s 'ружья' (Bu: 'ружье'), xulgdnds 'мышь' (xulgdna 'мышь'), халх. ers 'мужи' (eg 'муж'), ст.-письм. монг. neres

'имена' (неге 'имя'), *ayulas* 'горы' (*ayula* 'гора'). В ордосском конечный $r \rightarrow s$: *ejis* 'владельцы' {*erц* 'владелец'}). В монгольском языке $s \rightarrow z$: *cino:z* 'волки' (*cino*: 'волк'). В бурятских диалектах формант *s*, развившийся в *A*, сочетается с другим показателем мн.ч. — *u:d*: *erehu:d* 'мужи' {*ere* 'муж'), *sonohu.d* 'волки' {*sono* 'волк')} [Санжеев 1953, 128] деп тұжырымдайды [1, 11]. Ғалым бұл зерттелерін түркітануға қызмет ететін ғылымның жеке-жеке саласы ретінде зерделейді. Олардың өзара байланысы, қазіргі таңда аталмыш ғылым салаларының қарым-қатынасын одан ары тереңдетудің, ғалымдар арасындағы жаңа ғылыми байланысты күшейтудің маңызы зор екенін көруге болады.

Салыстырмалы-тарихи фонетика. Салыстырмалы тарихи фонетиканың бастауы ғалымдар О.Бётлингк, В.В.Радлов және олардың ісін жалғастырушы Г.Рамстедт, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Б.А.Серебренников, Э.Р.Тенишев т.б. ғалымдар түркітануда салыстырмалы-тарихи фонетиканы дамуына қомақты үлестерін қосты. Қазіргі таңдағы фонетика саласының жетістіктері жоғарыдағы атадған түркітанушылардың есімімен тікелей байланысты.

Салыстырмалы-тарихи грамматика. Грамматикалық көрсеткіштердің қалыптасуы, даму жолы мен қазіргі түркі тілдеріндегі қалпы. Барлық грамматикалық категориялардың түп негізін ашуға – сөздердің түрлену үлгісін, көптік жалғаудың тарихы мен этимологиясын, септік жалғаулары мен сөз тудырушы жұрнақтардың қолданысын зерттеу жұмыстары. Есімдер мен етістіктің түбір тұлғалары туралы тілші: «Ярким примером сохранения следов временной и видовой недифференцированности является причастие *-qan*, обозначающее наряду с прошедшим иногда и действие, относящееся к настоящему времени. Ср. тув. *kelgen kizi* 'пришедший человек', *bysqan tara*: 'созревший хлеб', но и *bo turgan inek* 'эта стоящая корова', о/ *cytqan teve* 'этот лежащий верблюд' [см. Исхаков, Пальмбах 1961, 299]» деген дәйектермен келтірген пікірі қазіргі тілдер үшін тарихи шығу тегін анықтау үшін қажет. Сол сияқты есім мен етістіктің бір кездегі синкретті түбірлер екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы-тарихи лексика. Түркі халықтарының тілінің лексикалық қоры және оның салыстырмалы зерттелуі, түркі тілдері ішіндегі және алтай тілдері мен басқа топ тілдері арасындағы өзіндік және басқа тілден алынған лексика туралы ой пікірлер (Г.Дёрфер, А.М.Щербак, Н.Егоров, Э.В.Севортян), этимологиялық сөздіктердің маңызы зор. Проф. Э.Р.Тенишев: «*bol-* (исходное значение 'случиться, иметь место, совершиться, иметься, находиться, пребывать') производит непереходные глаголы состояния с типовым значением 'приобрести признак, свойство, названное, производящей основой': 1) предшествующим наречием, прилагательным или модальным словом: др.-тюрк. *joyan bol-* 'стать толстым' (*qalyn bol-* 'стать толстым' *joyan*, *qalyn* 'толстый'), *uluu bol-* 'возвыситься' (*uluu* 'большой, великий, старший'), *tap bol-* 'хватать, быть достаточным' (*tap* 'достаточный'), *tamam bol-* 'закончиться' (ар. *tamam* 'весь, целый, полный'), *kerek bol-* 'понадобиться', *joq bol-* 'умереть, исчезать' (*jog* 'нет', *kegek* 'нужно'))» деп, құранды етістіктің жасалу жолдарын қарастырады.

Э.Р. Тенишев: «При этом неизбежно затрагивался и общий момент – классификация частей речи. Особенно повезло словообразованию

- именному и глагольному: труды по словопроизводству созданы для многих тюркских языков. Отсюда следует заключение: в социально-лингвистическом отношении любой современный язык тюркской семьи, ... - неповторимый и оригинальный мир, его разнообразие в истории и современности – бесценное богатство тюрков, которое надо бережно хранить и развивать» [1, с. 13]. Э.Р. Тенишев түркі тіліндегі қозғалу етістіктерін семантикалық жағынан тереңірек қарастырған. Ғалым бұл етістіктерді екі мағыналық топқа бөліп қарастырады: ортақ мағынаны білдіретін қозғалу етістіктері және белгілі бір мағынаны білдіретін қозғалу етістіктері дей келе: 1) *глаголы общего значения* и 2) *глаголы частного движения*. Первая группа включает в себя четыре антонимических по значению глагола, а вторая на основе частных признаков распадается на три группы: глаголы, указывающие: а) на способ движения; б) на преодоление преграды в движении; в) на скорость движения [2].

Семантика глагола образуется на основе лексических значений составляющей его корневой основы, в результате чего глагол выражает лексическое значение» [3]. Түркі тілдерінде етістіктің кейбір мәселелерін зерттеуге арналған бірқатар еңбектер бар болғанымен, алайда семантикалық жағынан етістіктер салыстырмалы жолмен арнайы зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиет тізімдері

1. Сравнительно-историческая грамматика. Морфология. – М.: Наука, 1988. – 560 с.
2. Сравнительно-историческая грамматика. Лексика. – М.: Наука, 2001. – 822 с.
3. Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга третья. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011. – 256 с.

**Токсамбаева Айман Омарханқызы, филология
ғылымдарының докторы,
проф., Шәкәрім атындағы Семей университеті
Садуова Дина Дәулетқызы, Шәкәрім
атындағы Семей университетінің магистранты**

Асқар Алтай туындысының тарихи негізі

Аннотация. Мақалада жазушы Асқар Алтай романындағы тәуелсіздік идеясы мен патриоттық рухтың көркем бейнесі туралы сөз болады. Сонымен бірге Желтоқсан оқиғасы тұсындағы қазақ қоғамының кескін-келбеті айқындалып, өмір шындығына қатысы сипатталады. Мақала авторлары романның тарихи-танымдық міндеттерін іріктеп көрсетеді, шығарманың келешек ұрпаққа сабақ боларлық тағылымдық тұстарына назар аударады.

Аннотация. В статье речь пойдет об идее независимости и художественном воплощении патриотического духа в романе писателя Аскара Алтая. Вместе с тем, в свете Декабрьских событий раскрывается облик казахского общества и характеризуется его отношение к реалиям жизни. Авторы статьи выборочно отражают историко-познавательные задачи романа, акцентируют внимание на том, что произведение является уроком для будущих поколений.

Abstract. The article will focus on the idea of independence and the artistic embodiment of the patriotic spirit in the novel by writer Askar Altai. At the same time, in the light of the December events, the image of Kazakh society is revealed and its attitude to the realities of life is characterized. The authors of the article selectively reflect the historical and cognitive tasks of the novel, focus on the fact that the work is a lesson for future generations.

Асқар Алтай кейбір шығармаларын арнайы тарихи тақырыпта жазбаса да, ондай туындыларының мазмұндық-идеялық сипатын екшегенде, тарихтан тағылым берер тұстары мол, көркемдік көкжиегі кең, танымы терең дүниелер екені санаңда сәулеленіп тұра қалады. Айталық, оның бүгінгі замандағы бір-біріне жат болып кеткен туажат адамдар мен туажат қоғамның бет-бейнесін шынайы ашып көрсететін «Туажат» деген романы бар.

Жазушының айтуынша, сонау 1979 жылы осы романды жазу идеясы ойына келгенмен, оны отыз жылдан соң ғана дүниеге әкелді. Дегенмен дәл уақытында, сәтті кезеңде туған әрі тез жазылған туынды болды. Өйткені шығармада көтеріліп отырған мәселе бүгінгі таңда да өзекті қалпында қалып отыр. Автордың өзі «Туажатты» постмодернистік сарынына қарап роман-модерн деп атаған. «Жалпы, роман деп атауға болады. Модерн деген тек оқырманды тарту үшін, өзіндегі жаңалықты көрсету үшін керек. Мен мұнда үш нәрсені қамтуға тырыстым. «Туажатта» өте қатал реализм, мифизм, кейбір тұрғыдан келсек, символизм басым. Деректілік пен детективтік элементтер де кездеседі. Осындай жанрлық тұрғыда ерекшеліктері бар» [1], – дейді ол.

Кез келген шығарманың идеясы оның тақырыбымен бірлікте болатыны сөзсіз. Яғни әрбір туындының негізінде бірін-бірі дамытып жататын тақырып пен идея болады. Кез келген қаламгер өмір шындығын суреттей отырып, көркем образдар жүйесін жасайды, оны жинақтап, өз туындысының идеялық-тақырыптық негізінде суреткерлікпен сомдап шығады.

Жазушының біз сөз етіп отырған романына халқымыздың тарихындағы қасіретті оқиғалардың бірі Желтоқсан оқиғасы арқау болған. Автор бұл шығармасын 2011 жылы жарыққа шығарған. Роман басталғаннан-ақ көз алдымызға қыстағы мұз құрсаңған Ертістің бойы елестеп, ондағы сақылдаған сары аяздың лебін сезгендей бойың тоңазиды. «Байбура бөрі қуғанмен, бұған дейін де қасқырлардың бесеуін алған. Бәрінің де Марқакөлмен ұласар ұлы сілем – Бөкенбай тауы мен Сарытаудың салпы етек салмасы – Қарасеңгір тауы арасындағы тақыр жондарда бел омыртқасын үзген. Жапонның ойынан, орыстың қолынан шыққан әйгілі мотошана аңшының айызын қандырған. Он жеті жасар жас жігіт желігіп алған» [2,68]. Он жеті жасар жігіт жай желігіп шыққан жоқ. Нағашысының жалғыз атын жеп кеткен қасқырларға кектенген Байбура мотошанаға мініп, бөрілерді қуып келеді. Ақжалдың жазығына жеткенде бөрілер мен мотошана арасы жақындай түсті. Әккі қасқырлардың жанкештілігі таңғалдырмай қоймайды. Айталы аңшы дегеніне жетіп, қаншық қасқырдың терісін аз ғана уақытта сыпырып алды. Жазушы шығармасындағы тосын детальдар оқырманды оқиға желісінің шым-шытырық тұңғығына тартып барып, астарлы ой таратады, авторлық идея мақсатқа бағындырылады. Шығарманың композициялық бірізділігі де, сюжеттің драматизмі де оқиғалық уақыттың бірізділігіне тәуелді. Осыдан барып олардың ішкі диалектикалық байланысы жағдайлар мен характерлердің логикалық дамуына тәуелді бола отырып, кейде ашық, кейде астарлы түрде көрініс береді. Міне, осыған орай көркем уақыттың да ырғағы, жүрісі өзгереді, шеңбері кеңіп, драмалық сипатқа ие болады.

Терісі сыпырылған Көкбөрі көп нәрсені аңғартады. Бүгінгі күнге көз салсақ, қазақтың тағдыры терісі шала сыпырылған сол бөрі сияқты. Оның рухы да шала болғандықтан, намыстан да айырылып бара жатқандаймыз. Жазушы осыны айтып тұр. Біз жалпы көшпенділердің тотемі бойынша Көкбөріден тарадық дейміз. Ал қазір сол көк бөрінің рухы бойымызда бар ма? Сол бір рухты өз қолымыздан өлтіріп алған жоқпыз ба? Елімізді жан-жақтан қыспаққа алған жаулардың сағымызды сындыруға тырысқаны аз болған жоқ, әлде рухымыз да бірге әлсіреді ме. Қазақ даласына кімдер көз алартпады десеңші. Өткен ғасырлардағы жоңғарлардан кейін бір жағы Қытай, бір жағы Ресей рухымызды әлсіретуге алып келді. Дегенмен қаншама аумалы-төкпелі сын сағаттарда рухымыз сөнбепті. Тарихтағы жекелеген тұлғалардың аумалы-төкпелі сағаттардағы ерлігі біздің рухымызды оятады. Автордың меңзегені де сол, бір кездегі рухты ер мен бүгінгі рухсыз елдің ертеңгі тағдырына алаңдаушылық.

Тарихи уақыт категориясының да көркем шығармада көрініс табуы авторлық көзқараспен, мақсат-мұратпен тығыз байланысты. Уақыт ағымын белгілі оқиға төңірегінде барынша немесе іріктеп басты кезеңдерін ғана қамту – автордың еркіндігіндегі нәрсе. Жазушы шығармасынан мұның сан алуан көріністерін байқауға болады. Ал сипаты жағынан келгенде мұндағы уақыт шынайы тарихи уақытқа жақын. Автор сол уақытқа сай тарихи оқиғаны, бедер-белгіні нақты суреттейді. Тарихи нақтылық өмірлік фактілердің көрінісі тарихи уақытқа жақындатылғанда, ол прототиптерге негізделген кейіпкерлер әрекеті арқылы ашылып отырады. «Туажат» романындағы нақты көрініске қатысты хронологиялық жүйенің өзі шығарма шынайылығын танытады.

Бас кейіпкер Байбураның бойындағы ашу, ыза, кек оның осы өмірден көрген мол азабының куәсіндей. Тұла бойына бөрілік рухты сіңірген қазақтың қайсар ұланы сол намыстың, сол өшпес рухтың өзі сүйетін туған халқының бойында әлсіреп кеткеніне күйзеледі. «Айдалада аң қуам деп жүріп ажал құша жаздағанын аңдады. Байбураның жыны қозды. Кеше ғана Алматы алаңында көк мұз жастанып жатып көз жұмбағанына өкінді... Қасқырдай қаумалап алып, күрекпен төпелеп, келтекпен сойылдап, шалажансар күйде сілікпесін шығарып еді. Сол сәтте мерт болғаны абзал еді. Енді мынауы не өмір?! Айдалада

бас сауғалап, бөрі қуалап жүргені... Ызалы намыс билеп, кек қозып, қанжардай нәпсі санасын шабақтап өтті» [2, 56]. Кейіпкердің астан-кестен көңілі алабұртып, кеудесі қыжылға толады. Сонда да ой ағыны толастамайды, толқындаған толқыныстар буырқанып, уытын жайып, аярлық пен ақыл, зорлық пен әділет арбасады. Автор халық бұқарасының арасындағы ыза мен кек, ашыну сияқты құбылыстарды кеңінен қамтып, кейіпкерінің жан дүниесіне терең үңілген. Сол бір сұрапыл оқиғаларды тарихи дәлдікпен көркем шығармаға айналдырып, реалистік тұрғыдан срутеттейді. Бұл жазушының парасатты пайымдауының, тарихи оқиғаны екшей отырып, бағалауының шынайы көрінісі. Халықтың мұрат-мүддесін көлегейлеп, билік тізгінін ұстаған топ өкілдерінің аярлығын, қарақан басының қамы үшін өзара қырқысқан қарама-қайшылықтарын психологиялық дәлдікпен аяусыз әшкерелейді.

Байбура Желтоқсан оқиғасына қатысып, содан соң Ауғанстан соғысына кетеді. Ауылына келгенде жан аямас досы сатып кетеді. Желтоқсан оқиғасы кезінде сүйген қызы Алқабегімнен айырылды. Осылайша басынан түрлі күйзелісті өткерген Байбураны бездірмей тұрған – туған жері Алтайға деген сағынышы, туған жерге деген шексіз махаббаты, туған топырағымен сіңген текті рухы. Оның әсіресе көңілі алып-ұшып кіндік қаны тамған Алтайына келе жатқан тұсын жазушы асқан шеберлікпен суреттейді. Осы асқақ Алтайдан шыққан жігіт қай соқпақты баспады, қай жолдарды жүріп өтпеді. Алтайдан шығып, Алматыға тұрақтап, одан Ауғанстан мен Кавказ жеріне тағдыр айдап барып, соңында туған жері Алтайына қайта оралып келеді... Жазушының осы тұста көзінен жас парлап, екі бетін жуған кейіпкердің Алтайға деген сағынышы бекер емес екеніне Алтай табиғатын ерекше тамсана суреттеген жолдары арқылы қаныға түсеміз:

«... Көздің жауын алып, аузыңды аңқита аштыратын Қатон-Қарағайдың сұлу табиғаты хас арудың тал мүсін, кербез кескінін елестетіп өтеді. Шыңғыстай ауылы тұсынан арша-шырша таласа өскен құлама қияға қарай мүйізін кесіп тастаған әлде бір кербұғы керіле шапты. Байбураның да көңілі көтеріліп сала берді. ...Көкпеңбек айдынды көл. Аумағы аламан бәйге шаптырым. Тұп-тұнық көл айдынына көлеңкесі шомылып Мұзтаудың тәкаппар шыңдары шайқалыссыз көлбейді. Бұған жақын етегінде екі бұлан көл кешіп, бір-бірін желкеден қасынып тұр. Жиектей созылған белеңнің бауырын жалдай жатқан қара жол тепсеңге орын тепкен орманшылардың үйіне барып тұйықталыпты. Ал көлдің арғы бетіндегі қысырдың жонындай бесік сауырлы, орманды таудан асып, аттың ері тектес қос қасы күміс жапқандай шоқылана көтерілген атақты Мұзтау шыңы асқақтайды. Оның ұлы сұлбасы көл бетін әрлеп, көз тұнар сұлулыққа суғарып, айдынға аққудай шомылады. Ауғанстанның Гималай мен Гиндукуш, Кавказдың Эльбрус секілді әсем таулы жерлерін көрсе де, Қатонның Қаракөлі мен Мұзтауы, Күршімнің Марқакөлі мен Құзғындысы сияқты мінсіз сұлулықты Байбура кездестірген емес...» [2, 57].

Романды оқи отырып, көп ой түйеміз, уақыт кеңістігінде бір ғана ұрпақ өкілдерінің адамгершілік өлшемдері мен өмірге көзқарасы едәуір өзгергенін, сол арқылы қазақ қоғамының біртіндеп өсу барысын байқай аламыз. Бүгінде өмір сүріп жатқан біздің бәріміздің тағдырымыз, мінез-құлқымыз, ойымыз бен әрекетіміз көбінесе қоғам дамуының өткендегі жүрісімен анықталады. Біз баяу ағатын, бірақ ғасырдан ғасырға үзілмей, өз ағысын кеңейте және тереңдете беретін, таусылмайтын жалпы халықтық өркениеттің арнасында тұрмыз. «Кез келген көркем туындының оқырманға ой салуы – оның көркемдік міндеттерінің бірі, – дейді зерттеуші А. Ментебаева. – «Туажат» романы өзінің бұл міндетін жеріне жеткізе орындап шыққан. Туажат образына сай тылсым сырын да оқырман ой көзімен шолсын деп тереңіне жасырған». [3, 10]. Иә, автордың бұл романында түрлі тағдырлар, характерлер ғана тоғысып қоймай, уақыттық өлшемдер де араласып, көркем уақыттың драмалық-трагедиялық синтезі пайда болған. Құрылымы күрделенген көркем уақыттың көп қатпарлы қызметі ашылған. Драмалық сипатқа енген қаһарманның әрбір іс-әрекеті шапшаңдап, уақыттық мәнге ие болған сәтті көреміз.

Жалпы, оқырманды романның неге «Туажат» деп аталғаны толғандырмай қоймайды. Байбура өз елі, өз жеріне неге туажат? «Өмірге жат, қоғамға жат! Бәріне жат! Ол туажат!

Өзіне-өзі жат! Ол өзін-өзі жек көреді. Өйткені, істемегені жоқ. Кісі өлтірді. Қолы қанды. Жан дүниесі ылайлы. Міне, Туажат образы... Қайшылықты, қасіретті. Ал өлімнің ұшында тұрған адамға қол ұшын беруге біздің қоғам дайын ба?!» [2, 34]. Жазушының алдында тұрған міндеттердің бірі характерлердің ішкі жүйесін ашу, оның психологиясын таныту десек, бұл міндет ішкі монолог арқылы жүзеге асырылады. Оқиғаның шиеленіскен сәтіндегі қаһарманның қиналысы, өткенді саралап, келешекті бағдарлау мақсатында көрініс беретін ойлары мол. Кейіпкер алыс өткенге көз жіберіп, ата-баба заманына қарайлайды, рухын қайрайды, өзінің бүгінгі жағдайына содан тірек табуға тырысады. Бұның өзі кейіпкердің жан дүниесінің бір қырын ашатын деталь қызметін атқарып, өзімен-өзі іштей сырласуы іспетті көрініс береді.

Халқымыз Байбура сынды қайсар рухты жігіттерге қашанда кенде болмаған. Солардың көбі халқының азаттығы, бостандығы жолында жандарын қиды. Желтоқсан көтерілісі де, Ауған соғысы да халықтың санасына жазылмастай жара салып кетті. Әйтсе де қайсар рухты батырлардың есімі ел есінен өшпек емес.

Жоғарыда айтылғандай, романдағы деректер Ауғанстандағы соғыс пен 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына байланысты әрбиді. Жазушының өзі де Желтоқсан оқиғасына қатысқан. Сондай-ақ Ауған соғысына қатысқан туыстарының, сыныптастарының талайлы тағдырына куә болған. Адамның өз басынан кешкен ауыр сәттері туындының шынайы жазылуына септігін тигізері сөзсіз. Романдағы кейіпкерлердің басынан өткен сынақты оқиғалардың бәрі де өмірден алынған, өзі көрген жандардың басынан өткен, соның бәрі сана түкпірінде сәулеленіп, ұмытылмай, романның шиеленіскен тұстарының ширыға өрбуіне арқау болды.

Романның бас кейіпкері Байбура осы арпалыстарды өз көзімен көрді, аласапыранның ортасында жүрді, небір ащы сынақты басынан өткерді. Алайда елі, жері үшін осынша азап пен тозаққа түссе де, өз елі оны бауырына басты ма? Жоқ, керісінше, өз елі өзекке тепті емес пе. Демек, жазушының айтар ойы да айқын, ол – қазіргі қоғамдағы адамдардың бір-біріне жат болып, қатыгез болып кетуі.

«Туажат» деген сөзді қазақ о баста тауып қойған. Қазақ – философ халық. Жетінші, сегізінші ұрпағың саған туажат болады деп өткен ғасырларда айтып кеткен. Роман көтерген философиялық ой одан да асып түседі. Өйткені қазір бүкіл қоғам туажат. Ұлттардың өзі бір-біріне бөтен. Мақсатым туажат қоғамдағы туажат адамдардың жан дүниесін көрсету болды», – дейді автор [2, 9]. Қалай дегенмен де, қаламгер туындысы көркем шығарма болғандықтан, ондағы жасалатын кейіпкер бейнесі көркемдік тәсілдердің заңдылығы аясында қайта туады да, тарихи тұрпатын сақтай отырып, көркем образ кейпіне енеді, типтік бейнеге айналады. Автор сол бейнеге жан бітіреді, толғандырады, тебіренеді, қиналтады... Сол арқылы оқырман санасына сәуле түсіріп, жүрегін оятады, өзіне баурайды. Жазушы Асқар Алтай да өз қаһармандарының жан дүниесіне үңіліп, солардың қайғы-мұңын, арман-мүддесін баян қылып, оқырманмен сырласады. Байбура – жиынтық образ, оның ішкі дүниесіндегі арпалыс кез келген жас адамның ішкі психологиялық қайшылығынан көрініс береді.

Көркем прозадағы характер сомдаудың, кейіпкер жан дүниесін ашудың сан түрлі тәсілдерінің бірі – диалог. Байбураның Болатпен диалогынан алынған үзінділерден қоғамның шынайы келбеті танылады.

« – Жарайды, ренжіме! Бура, екеуміз қанды көйлек дос едік қой. Ештеңе сұрамай-ақ қояйын десем де, пендеуі әуестігім қозып... Құдай бұйыртса, қырыққа да келіппіз. Осы аз ғана ғұмырда біздің құрдастар не көрмеді десеңші! Декабрь көтерілісі... декабристер... Ауған соғысы, Совет Одағының құлауы, Тәуелсіз Қазақстан, жабайы сауда, одан ойдан-қырдан құйылған мол ақша... Елдің есі ауысқанша үй салуы, анау Алатаудың басына дейін баса-көктеген бейшаралар... Эйфория.

– Ал өзің ше? – деп қалды Байбура.

– Мен де солардың бірімін... «Декабрист» болам да, сен секілді Ауған асқан жоқпын. Мәскеу түбіндегі әйгілі Кантемиров танк дивизиясында служить еттім. Алматыға оралысымен бір

үлкен шенеуніктің үкілеп отырған қызына үйлендім. Соның арқасында осы тіс кабинетін аштым... Бірақ бақытты бола алмадым. «Шортан көлге, шаян шөлге» дегендей, өз жөнімізді таптық. Бар-жоғы осы, Бура! Қиқулап жүріп қырыққа да келіпсіз. Бітірген түгіміз жоқ... Бос өткен өмір» [2, 28].

Диалог арқылы кейіпкердің ой астарын, түп ниетін оқырманға ұқтырудың бір сипаты жазушы Асқар Алтайдың «Туажат» романында осылай көрініс тауып, жалғаса береді. Байқап отырғанымыздай, автор бұл тұста екі кейіпкердің аузына сөз салып отырып, олардың мінез ерекшеліктерін даралауды көздеген. Кейіпкерлер диалогы арқылы сол қоғамдағы өзгерістер ғана емес, адам санасының да өзгере бастағаны байқалады. Бас кейіпкер бір-біріне жаны ашымас адамдары бар қоғамның қатыгез бейнесінен шошынады. «Әр дәуірдің әдебиеті – сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығы «шындап» қана қоймай, келешекке, келер ұрпақтың «шегелеп» қалдырған құдіретті күші де осы арада жатыр», – дейді белгілі сөз зергері, академик З. Қабдолов [4, 19]. Жазушы өз кейіпкерлерінің болмысын, мінезін жасай отырып, өз болмысын да береді.

Халқымыздың тарихында қанды оқиғаның бірі болып, жан сыздатар жара қалдырып кеткен Желтоқсан оқиғасының қайғы-шері ешқашан ұмытылмас. Осы бір жүрек сыздатар тақырып еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де көптеген қаламгерлердің көркем шығармаларында көрініс тапты.

Сөйтіп, жазушы «Туажат» романында өз елінде өгей күн көріп, қоғамда туажат күй кешкен Байбура арқылы қазіргі қазақ рухының жалаңаш қалған кейіп-кеспірін қапысыз бейнелеп көрсеткен. Шындық ауқымын бейнелеу қоғам өміріндегі құбылыстарды уақыт сабақтастығы және өткен өмір мен келешектің тарих жалғастығы арқылы көрсету құбылыстарымен астасып жатады. Ғалым Т.Кәкішев айтқандай: «...өткендегіні ұмытпай, бүгінгіні қастерлеу, болашаққа барлау жасау принциптері барлық аумағымен, игілікті шапағатымен көріне бастады» [5, 78]. Қаламгер халық азабы мен қайғысын тарихи тұрғыдан суреттей отырып, халық болмысының күллі арналары мен тамырларын сәтті ұштастыра білді.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Жазушы Асқар Алтаймен сұхбат. «Дидар» газеті. 17.04.2013
2. Асқар Алтай. Туажат. Роман және хикаят. – Алматы: Арда, 2018. 210 б.
3. Ментебаева А. «Туажаттың тылсым образы», «Қазақ әдебиеті», № 39, 21.09.12
4. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: «Санат», 2007–385 бет.
5. Кәкішев Т. Оңаша отау. – Алматы: Жазушы, 1982

МРНТИ: 16

Убайдуллаев Алишер Абдусаломович
Тошкент, Ўзбекистон
Филология фанлари номзоди, доцент

ҚЎЛЁЗМА ЛУҒАТЛАРДА ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ИЗОҲЛАНИШИ **(“ЛУҒАТИ ТУРКИЙ” МИСОЛИДА)**

Резюме: Мақолада қўлёзма луғатларни аслият асосида ўрганиш, XVIII аср Ҳиндистонда Фазлуллахон барлос томонидан тузилган “Луғати туркий”да лексемаларнинг изоҳланиши тадқиқ этилган. Ушбу асар ўз даврида мавжуд бўлган луғатларни, улардаги асосий лексик бирликларни умумлаштириб берувчи туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили фонетикаси, лексикологияси ва лексикографияси тарихига оид муҳим манба ҳисобланиши, луғатшуноснинг сўзларни изоҳлаш усуллари мисоллар асосида илмий таҳлил қилинган. Шунингдек, “Луғати туркий”да луғатдаги лексема маъноларини ажратиш, ҳарф ўзгартириш

йўли билан янги сўз яшаш, шаклдош сўзларни изоҳлаш усуллари ҳамда сўз варианты, лексик бирликларнинг грамматик шакллари ҳақида ҳам маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: мўъжама, муҳмала, фатҳа, касра, замма, тарқик.

Summary: The article examines the study of manuscript dictionaries on the basis of the original, the interpretation of lexemes in the “Lughat-al Turk” (“Turkish Dictionary”) compiled by Fazlullakhon Barlos in 18th century in India. This work is an important source on the history of phonetics, lexicology and lexicography of the Turkic languages, in particular the Uzbek language, which summarizes the existing lexicons, the main lexical units in them. Moreover, there have been scientifically analyzed the lexicographer’s methods of interpreting words in examples. The Turkish Dictionary also provides information on the separation of lexeme meanings in the dictionary, the formation of new words by changing letters, methods of interpretation of syllables and word variants, grammatical forms of lexical units.

Keywords: mujama, muhmala, fatha, kasra, zamma, tarqiq.

Қўлёзма луғатларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш тилшунослик тарихи учун ҳам аҳамиятлидир. Луғатлар дастхат ёки аслиятга яқин нусхалари асосида тасниф ва таҳлил этилиши лозим. “Луғати туркий” сўзларни шарҳлаш жиҳатидан ўзига хос тамойилга эга. Масалан, “Бадоеъ ул - луғат”да сўзларнинг орфоэпия ва орфографияси, талаффуз нормалари кўрсатилган бўлса, “Абушқа”да ўзбекча сўзлар туркча-форсча изоҳланган. “Санглоҳ” ва “Мунтахаб ул - луғот”да эса кенг омма учун тушунилиши қийин сўзлар шарҳланган.

Луғатчилик тилшуносликнинг алоҳида соҳаси ҳисобланса-да, лексикология таркибига киритилган [1, 293]. Ўзбек луғатшунослигида баъдий асар, хусусан, мумтоз адабий манбалар тилини ўрганишда қатор тадқиқотлар юзага келган. Ушбу тадқиқотлар ҳозирги ўзбек тилшунослиги талабларига тўла жавоб беради, луғатшуносликнинг тадрижий тараққиётини белгилашда муҳим манба ҳисобланади [2, 600].

Қўлёзма луғатларни ўрганишда аввало ижодкор сўз бойлиги, сўзнинг бош ва мажозий маъноларда қўлланилиши, луғавий бирликларнинг этимологик таҳлили каби муҳим масалалар ёритилишига эътибор берилади. Ўрганилаётган қўлёзма манба кўчирилган нусха, унинг даври ва хат намунаси кабилар кўриб чиқилади.

Ўзбек луғатчилигида лингвистик луғатлар яратиш жуда узоқ тарихга эга. Тарихий шароитнинг турли талаблари билан луғатнинг бир қатор типлари яратилди [3, 295]. Икки тилли, этимологик, товушлар таснифига бағишланган луғатлар, грамматик, изоҳли луғатлар шулар жумласидандир.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари туркий - арабий луғатчилик соҳасида яратилган дастлабки манбадир. Эски ўзбек тилида яратилган қўлёзма луғатлар ичида Алишер Навоий асарларига бағишланганлари диққатга сазовордир. Алишер Навоий асарларини мутолаа қилишда, албатта, луғатларга мурожаат қилинади. Мутафаккир асарларига шарҳ бериш, махсус луғатлар тузиш Навоий замонидан бошланган. Толи Имоний Ҳиравийнинг “Бадоеиъул-луғат”, муаллифи номаълум “Абушқа”, Мирзо Мехдихоннинг “Санглоҳ”, Фатҳ Алихон Кожарийнинг “Луғати атрокия” (XIX), Шайх Сулаймон Бухорийнинг “Луғати чигатойи ва туркий усмоний” (XIX аср) каби луғатлари луғатчилик тарихида ва Навоий асарларини тушунишда муҳим аҳамиятга эга. мазкур луғатларнинг ҳар бири ўзига хос услубда, маълум мақсадларга қаратилган ҳолда тартиб берилган [4, 1-24]. Бу каби қўлёзма луғатларни махсус ўрганиш тилшунослик, қолаверса, тарихий лексикология ва лексикография соҳасида айрим муаммоли масалаларни ечишда алоҳида аҳамият касб этади.

Ўрта Осиё халқлари кўп асрлар давомида Ҳиндистон билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келган. Бу муносабатлар, айниқса, Бобур ва бобурийлар даврида ривож топди. Ана шу даврда Ҳиндистонда юздан ортиқ икки ва уч тилли луғатлар яратилди. Улар орасида Фазлуллахон барлос томонидан тузилган “Луғати туркий” алоҳида аҳамиятга эга. XII-XIV асрларда Туркистон, Мовароуннаҳр минтақасида турли луғатлар тузилди.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддиматул-адаб” (XII), Абу Хайёнинг “Китобул-идрок лисонул-атроқ”, Муқаннинг “Таржумон турки ва ажами ва муғали” (XIV), муаллифи номаълум “Китоб ат-туҳфа аз-закия фил- луға ат-туркия” (XIV) асарлари ўзига хос ўринга эга.

XI-XIX асрларда кўплаб оригинал, бири иккинчисини такрорламайдиган луғатлар яратилган. Ушбу луғатлар сўзнинг асл ва кўчма маъноларини аниқлаш, туркий ва туркий бўлмаган лексик бирликларни белгилаш ҳамда уларнинг этимологияси бўйича қимматли маълумотлар беради. Ҳиндистонда XVIII асрда тузилган “Луғати туркий” ўзбек луғатчилиқ тарихида алоҳида ўрин тутди.

Эски ўзбек тилининг фонетикаси, лексикаси, грамматикасига бағишланган асарлар нафақат Ўрта Осиёда, балки Эрон, Туркия, Кавказ ва Ҳиндистонда ҳам яратилган. Айниқса, икки тилли луғатлар тилимиз тарихини ўрганишда ноёб манба ҳисобланади. Ушбу луғатлар тузилиши, мақсади, тартиб берилиши, сўзларни изоҳлаш усули билан бир-биридан фарқ қилади.

Эски ўзбек луғатлари устида илмий изланишлар олиб борган Э.Умаров бу нодир луғатнинг топилиши ва нашр этилиши ҳақида маълумотлар келтирган. Унда ушбу ноёб луғат фотонусхаси АҚШдаги Индиана университети профессори Девин Девис томонидан юртимизга қайтарилганлиги қайд этилган. “Луғати туркий” форсийзабонларга туркий тилнинг фонетик, лексик хусусиятларини ўргатишга қаратилган. “Луғати туркий” икки тилли-туркий-форсий луғатлардан ҳисобланади. “Луғати туркий”нинг биринчи ва охири саҳифасидаги муҳрда қайд этилишича, у ҳижрий 1193 (милодий 1779) йилда китобат қилинган. Луғатга Ҳиндистоннинг Бангола шаҳрида тартиб берилган. Унда асосан ўзбек тилидаги феъл шакллариининг форсча изоҳи келтирилган. Луғат 2^а-53^а саҳифадан иборат. Ўз даври учун ҳам ноёб ҳисобланган ушбу луғатнинг ягона нусхаси ҳозирда Лондоннинг Британия музейида сақланмоқда. Луғат сўзбошисида келтирилишича, “Луғати туркий” аслида форс тилида битилган бўлиб, форсийзабон кишилар учун туркий тилнинг фонетика, лексика, грамматикаси бўйича қўлланма сифатида тузилган. Луғат аслида ижодкорлар, сўзшунослар, шунингдек, ҳар икки тилни қиёсий ўрганувчиларга мўлжалланган [5, 64-67]. Ўзбек луғатшунослиги тарихида таржима луғатлари кўп тузилган. Уларда ўзбек тилидаги сўзлар араб, форс тилларида изоҳланган. “Таржима луғатларининг тараққиёти фақат бошқа тип луғатлар келиб чиқишига эмас, балки мазкур луғатга хос бўлган тилларнинг грамматикаси, лексикаси, фонетикаси кабиларга эътибор қаратилишига ҳам сабаб бўлган” [6, 72]. “Луғати туркий”даги луғат мақолалар форсча изоҳланган. Бу анъана “Санглоҳ”, “Абушқа”, “Луғати атрокия” каби асарларнинг бой тажрибасидан бошланган.

Фазлуллаҳон барлос сўз маъноларини изоҳлашда асосан тўрт усулдан фойдаланади. Луғатдаги 1366 та лексик бирликлар асосан қуйидаги усулларда изоҳланган: 1) эквивалент йўли билан изоҳлаш; 2) кенгроқ изоҳлаш; 3) умумий изоҳлаш; 4) қўшимча равишда ҳиндча сўзлар билан изоҳлаш.

Эквивалент йўли билан таржима қилиш усулининг афзаллиги шундаки, луғатчи туркий сўз маъносини очишда унинг форсча муқобилини келтиради. Масалан, туркийча *уйят* сўзини форсча *шарм* билан изоҳлайди:

اويات (136) ба тафҳими заммаи ҳамза ва фатҳаи йойи ҳутти ва сукуни тойи қарашат шарм. Таржимаси: уйят - бошида кенг у, й фатҳалашган, т устида сукун, форсча *шарм*.

Алп сўзи ҳам луғатда форсча *пахлавон* эквиваленти билан изоҳланган:

الپ (136) ба фатҳаи ҳамза ва лом ва сукуни бойи форсий пахлавон.

Таржимаси: алп - бошида **а**, сўнгра лом ва форсча **б**, яъни **п** устида сукун, форсча *пахлавон*.

Луғатшунос ўзўз сўзини форсий *ангуштар* эквиваленти билан таржима қилган:

اوزوگ (17a) ба тафҳими заммаи ҳамза ва тарқиқи зойи мўъжама ва сукуни кофи форсий ангуштар. Таржимаси: ўзўг - бошида кенг ў, нуктали з, қисқа у билан, форсий **к**, яъни г устида сукун, форсча *ангуштар*.

Луғатнинг учинчи қисмидаги аксар сўзлар эквивалент йўли билан изоҳланган.

“Луғати туркий”да айрим сўзлар **кенгроқ** изоҳланган. Чунончи, *соқур* сўзини Фазлуллахон барлос *як чаим кўр* деб изоҳлайди:

سوقور (33б) ба тафҳими заммаи сини муҳмала ва қоф ва сукуни ройи муҳмала як чаим кўр. Таржимаси: соқур - нуктасиз **с** ва қоф **о** билан, нуктасиз **р** устида сукун, форсча *як чаим кўр*.

Даш сўзи ҳам луғатда шу усулда изоҳланган:

يولداش (32a) ба фатҳаи доли муҳмала бо алиф ва шини мўъжама ва ин дар охири калима дар ояд масалан *йолдаш*, яъни ҳамроҳ ва ба маъни сафол ва санг ҳам омада. Таржимаси: даш - нуктасиз д фатҳалашган алиф билан, нуктали ш, сўз охирида келади, масалан, **йолдаш**, яъни *ҳамроҳ*, ушбу сўз *сопол* ва *тош* маъноларини ҳам англатади.

Луғатшунос сўз маъноларини шарҳлашда айрим вақтларда **умумий** изоҳлаш билан чекланади. Луғатчиликда бу усул ижобий саналмаса-да, айрим вақтларда луғат тузувчилар ўқувчи вақтини тежаш учун ушбу усулдан фойдаланадилар. Чунончи, *омъч* сўзини Фазлуллахон барлос умумий қилиб *навъи аз таом* деб қўя қолган:

اوماچ (14a) ба заммаи ҳамза ва сукуни вов ва фатҳаи мим бо алиф ва сукуни жими форсий навъи аз таъомаш. Таржимаси: омъч - бошида кенг **о**, вов устида сукун, **м** фатҳалашган алиф билан, форсча **ж**, яъни **ч** устида сукун, форсча *навъи аз таъомаш*.

Луғатда *қаз* сўзи ҳам *маиҳур сув қуши* деб умумий изоҳланган:

قاز (37б) ба фатҳаи қоф бо алиф ва сукуни зойи мўъжама навъи аз мурғи оби ки маиҳураст. Таржимаси: қаз - **қ** фатҳали, нуктали з устида сукун, фросча *аз мурғи оби ки маиҳураст*.

Худди шунингдек, *ойрат* сўзи ҳам умумий тарзда изоҳланган:

اويرات (14a) ба тафҳими заммаи ҳамза ва сукуни йойи ҳутти ва фатҳаи ройи муҳмала ва сукуни то айзан қавми аз турк. Таржимаси: ойрат - бошида кенг **о**, **й** устида сукун, нуктасиз **р** фатҳалашган, **т** устида сукун, форсча *қавми аз турк*.

Фазлуллахон барлос айрим сўз маъноларини очишда қўшимча равишда **ҳиндча** сўздан фойдаланади. Масалан, **кабоб** маъносидаги **жиз** сўзини изоҳлар экан, қўшимча равишда ҳиндча **бакуҳор** сўзини келтиради:

جز (29a) ба тарқиқи касраи жим ва сукуни зо кабоб ва ба фатҳаи жим ва ташдиди зойи мўъжама равған бирён карданки ба ҳинди бакуҳор гўянд. Таржимаси: **жиз** - **ж** қисқа **и** билан, **з** устида сукун, форсча *кабоб*, ҳиндча *бакуҳор*.

Сачық сўзи ҳам қўшимча равишда ҳиндча *оранд* сўзи билан изоҳланган:

ساجق (34a) ба фатҳаи сини муҳмала бо алиф ва касраи жими форсий ва сокина дастури аст ки пеш аз кадхудои ба ҳинди оранд. Таржимаси: сачық - нуктасиз **с** фатҳалашган, форсий **ж**, яъни **ч** касрали, форсча *дастури дасти аз пеш*, ҳиндча *оранд*.

الغونچاق (16a) ба фатҳаи ҳамза ва сукуни лом ва тарқиқи заммаи ғайни мўъжама ва сукуни нун ва фатҳаи жими форсий ва сукуни қоф корд ба ҳинди жаҳуро. Таржимаси: алғунчақ - бошида кенг **а**, **л** сукунли, нуктали **ғ** қисқа **у** билан, **н** сукунли, форсча **ж**, яъни **ч** фатҳали, **қ** устида сукун, форсча *корд*, ҳиндча *жаҳуро*.

Бундан ташқари, сўзлар луғатдаги лексема маъноларини ажратиш, ҳарф ўзгартириш йўли билан янги сўз яшаш, шаклдош сўзларни изоҳлаш усуллари ҳамда сўз варианты, лексик бирликларнинг грамматик шакллари ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Луғатда ҳар бир сўзнинг бирламчи ва кўчма маънолари, уларнинг келиб чиқиши, қўлланиш доираси ҳақида тўлиқ ва аниқ маълумот бериш мақсадида луғатшунос шарҳ беришнинг қуйидаги усуллари қўллаган: муқобил (эквивалент)лар танлаш, кенгроқ шарҳлаш, умумий изоҳлаш,

кўшимча равишда ҳиндча сўзлар билан изоҳлаш, сўз маъноларини ажратиш, омонимия, ҳарф ўзгартириш йўли билан янги сўз ҳосил қилиш усуллари, бошқа тил бирликлари: форс, ҳинд лексемалари ёрдамида шарҳлаш, шунингдек, “ба маънии...”, “ҳам омада...” каби бирликлар воситасида изоҳланган.

Мазкур луғат XVIII аср Ҳиндистондаги ўзбек тили, унинг лексик таркиби, ўша давр луғатчилик тамойиллари, ўзбек тили орфографияси ва орфоэпиясига доир муҳим маълумотларни ўзида акс эттирганлиги билан катта илмий аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- ¹ Ўзбек тили лексикологияси. - Тошкент: Фан, 1981. -Б. 293.
- ² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. - Тошкент: Университет, 2000.-Б. 600; Содиқов Қ. “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш.-Т., ТДШИ, 2011.-Б. 95.
- ³ Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б. 295.
- ⁴ Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка «Мабани ул-лугат» Мирзы Мехдихана: Автореф. дисс...канд.филол.наук.-Ташкент, 1967; Мухитдинов К. «Санглах» Мирзы Мухаммеда Мехдихана: Автореф. дисс...канд.филол.наук. -Ташкент, 1971; Фаттоҳов Х. Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973- 4 -сон.
- ⁵ Alişer UBAYDULLAYEV. “Lügat-î Türkî” de çok anlamlı sözcüklerin açıklanması. Filoloji ve kültür araştırmaları. - № 2. - Karabük, 2020. 64-67
- ⁶ Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. -Тошкент: Фан, 2000. - Б.72.

18.41.85

**Утегалиева С.И. (Алматы, Қазақстан),
профессор КНК им. Курмангазы, доктор иск., засл. деятель РК**

ОБЩЕТЮРКСКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТРУДАХ Э.Р.ТЕНИШЕВА

Резюме

Имя Э.Р.Тенишева – выдающегося ученого, лингвиста-тюрколога, этнографа широко известно в мировой востоковедческой науке. Он внес существенный вклад в сравнительно-историческое изучение тюркских и шире – алтайских языков, в том числе древнетюркских памятников. Его труды имеют важное значение и для музыкальной тюркологии, новой области современного знания, возникшей в первой половине XX в.

В данной статье дается характеристика общетюркским музыкальным терминам, представленным в трудах Э.Р.Тенишева. Автором выявлены три их группы, используемых в обозначении разных видов и жанров музыкально-поэтического творчества тюркских народов (1), носителей традиционной культуры (2), а также музыкальных инструментов (3).

Определен основной круг базовых категорий, имеющих широкий спектр значений и получивших широкое распространение у многих тюркских народов Евразии.

Ключевые слова: жыр, күй, кошук, саз, баксы

Summary

The name of E.R.Tenishev is widely known in the world of Oriental studies. He was an outstanding scientist, linguist, turkologist, ethnographer. He made a significant contribution to the comparative historical study of the Turkic and Altaic languages, including ancient Turkic

monuments. His works are also important for musical Turkology, which is a new field of modern knowledge. It originated in the first half of the 20th century.

This article describes the general Turkic musical terms presented in the works of E.R.Tenishev. The author identifies three groups of notions used in the designation of different types and genres of musical and poetic creativity of the Turkic peoples (1), representatives of traditional culture (2), as well as musical instruments (3).

The main circle of basic categories with a wide range of meanings and widely spread among many Turkic peoples of Eurasia is determined.

Keywords: zhyr, kui, koshuk, saz, baksy

Имя Э.Р.Тенишева – выдающегося ученого, лингвиста-тюрколога, этнографа широко известно в мировой востоковедческой науке. Будучи одним из ярких представителем российской тюркологической школы, он внес существенный вклад в сравнительно-историческое изучение тюркских и шире – алтайских языков, в том числе древнетюркских памятников. Его труды имеют важное значение и для музыкальной тюркологии, новой области современного знания, возникшей в первой половине XX в.

В данной статье дается характеристика общетюркским музыкальным терминам, представленным в трудах Э.Р.Тенишева. Нами выявлены три их группы, используемых в обозначении разных видов и жанров музыкально-поэтического творчества тюркских народов (1), носителей традиционной культуры (2), а также музыкальных инструментов (3).

Обращение к этой теме позволит определить корпус оригинальных и заимствованных музыкальных понятий. И те, и другие косвенно указывают как на существование исторически обусловленной этнокультурной общности, так и свидетельствуют о взаимодействии музыкальных культур тюрков и соседних народов.

В изучении общетюркской музыкальной терминологии автор опирается на комплексный подход, а также сравнительно-типологический, сравнительно-исторический методы.

В работе используется разнообразная научная литература, прежде всего труды по сравнительно-исторической грамматике и этимологии тюркских языков (Э.Тенишев, Э.Севортян), в сравнительном аспекте привлекаются «Диван-Лугат-ат турк (М.Кашгари, XI в.), трактаты средневековых ученых Востока (Аль-Фараби, X в., Урмави, XIII в., Мараги, XIV в., Джами, XV в. и др.). Важное значение приобретают научные изыскания по музыкальной тюркологии в целом (А.Затаевич, В.Беляев, А.Жубанов, Б.Ерзакович, Ф.Кароматов, Б.Каракулов, Ш.Гуллыев и др.) и терминологии тюркских, монгольских и других азиатских народов, в частности (И.Мацевский, Г.Сайфуллина, Г.Сагеева, Дж.Михайлов, М.Каратыгина, Е.Васильева).

х х х

Обратимся к музыкальным терминам, приводимым в работах Э.Тенишева⁵. Они разделены нами на три группы. В *первую* – вошли термины и понятия, характеризующие напев, мотив, мелодию, включая жанровые разновидности песен и поэм у тюрков. Их лексический словарь достаточно разнообразен: мотив, напев – *эуен*, *саз* (каз.), *күй оханг* (узб.), *хеңг*, *лабыз* (туркм.), *аялга* (тув.); мелодия – *саз* (каз.), *күй* (*көй*) (тат., узб.), *моң*, *хең* (тат., узб., туркм.), *тарона*, *хаво* (узб.).

Инструментальные наигрыши обозначаются преимущественно терминами *саз/соз*, *сарын*, а также *күй/күү*. Использование этих понятий в каждом конкретном случае зависит от контекста. Отметим их полисемантичность. Так, термин *саз* (иран.) подразумевает не только мелодию, напев, но и вид инструментальной музыки (туркм.), в том числе щипковый хордофон⁶ (азер., тур.), гармонику (астрах. тат.)

⁵ Из многотомного коллективного издания наше внимание привлекли сборники [20; 21].

⁶ Хордофон – международное название струнных инструментов (от греч. слова *хорда* – струна).

Некоторые из них являются базовыми и встречаются в музыкальной практике многих тюркских народов. К ним относятся *жыр*, *кошуг*, *саз*, *сарын*, *кюй* и др. Наше внимание привлекли слова *жыр* и его старинные синонимы – *кош*, *кошуг/кошук*, *кошгу*, *кош*⁷. Термин *жыр* (*ыр*, *йыр*, *йир*, *йор*, *юр*) (древнетюрк.) имеет множество значений: 1) песня (др.уйг., ср.кыпч., арм.-кыпч., чаг., тур., кбал., кум., тат., башк, ног., кирг., узб., хак, шор., тув., тоф., як., чув.), 2) песня (горловая) (шор.), 3) стих, стихотворение (тат., кирг, узб.), 4) эпос, эпическое сказание (в стихах и прозе) (ккалп., каз., кирг.), 5) пение, мелодия (чаг., тат.), а также 6) вид стихотворной строфы (семи-, восьми и одиннадцатисложник) (каз., ног., ккалп., кирг.) [20, 610].

В то же время под словом *кошуг* понимается: 1) песня (ккалп., узб., уйг.), 2) стих, стихотворение (тур., ккалп.), 3) поэма, поэзия (кхр.-уйг., тур. диал.); 4) заплачка, причет (оплакивание в стихах умершего или невесты) (кирг.); 5) звуки, возбуждающие радость (чаг.). Укажем на множественность значений термина, хотя и производного от слова *кош* – «слагать, сочинять (песню, стихи)» [20, 611].

Следовательно, стихотворение, эпическое сказание и песня нередко обозначаются одним словом. Сказанное свидетельствует о синкретизме слова и музыки, а также вокального, речевого и нередко инструментального начал. По мнению авторов, «термины *жыр* и *кошуг/кошук* носят универсальный характер и хронологически наиболее древние». Остальные термины (*кошма*, *кошгы*, *кошан*) – «более позднего происхождения и диалектно ограничены» [20, 611].

Во **второй** группе – термины, характеризующие носителей традиционной музыкальной культуры тюркских народов. Речь идет о создателях инструментальных пьес для сыбызгы, кыл-кобыза и домбры – *күйши* (каз.), исполнителях на дутаре – *сазенда* / *сазанда* (*р*) / *созанда* (ккалп., туркм., узб., азерб., тур.) и гармонии – *сазче* (тат., ног.), домбре – *домбырашы* (каз.), дутаре – *дутарчы* (узб., туркм.).

Среди терминов этой группы особый интерес представляют *бақсы/бахши/багши*, *жырышы*, *жырау*, *кошукчи*, *узан* и др. Слово *баксы* – принадлежит к одной из фундаментальных категорий в музыкальной культуре тюрков [23, 74]. Оно олицетворяет в себе синкретизм ритуально-обрядового (шаманского), магического, музыкально-поэтического комплекса. Этот термин функционирует в разной фонетической транскрипции (*бақсы*, каз., ккал.; *бахши*, *бакиши* узб., уйг., тадж.; *багши*, туркм.) у многих народов Центральной Азии. Одни исследователи связывают его происхождение с санскр. *бхикишу* (учитель), которым пользовалось буддийское духовенство (В.Бартольд). Термин появился в монгольскую эпоху в восточно-тюркских и персидских языках [4, 49]. Другие – этимологию слова видят в древнетюркской основе «бак-/баг-» – ‘смотреть’, ‘высматривать’, ‘видеть’, ‘вглядываться’ [22, 67-68].

Содержание термина *баксы* / *бакиши*⁸ / *багши* полисеманлично: 1) писец (крым. татар.); 2) грамотный человек (уйг.) [13, 34], 3) колдун, шаман, целитель (каз., кирг., узб.), 4) поэт, сказитель, прорицатель и «хранитель древности», исполняющий свои сарыны на *кобызе* (каз., узб., кирг., ккалп.) [7, 123; 5, 229; 2, 20]⁹; 5) шаман, сказитель эпоса (*достон* / *дастан* / *дестан*) (узб., ккалп., туркм.); 6) исполнитель народных лирических песен (ккалп., туркм.).

В разных районах Узбекистана сказители имеют свои названия: *дастанчы* или *бахши* (Хорезм), *шаиры* (Сурхандарья и Кашкадарья). *Бахши* – больше исполнители, а *шаиры* выступают как поэты-импровизаторы, создающие свои варианты дастанов в сопровождении *домбры*. Их инструментальные мелодии так и называются *бахши-куй* [11, 121]. У каракалпаков *баксы* исполняет песни под аккомпанемент *дутара* или инструментального

⁷ Подробная информация о них содержится в разделе «Название песни. Стихотворения, поэмы» [20, 610].

⁸ Слово *баксы* производно от чагатайского *бахши* [7, 123].

⁹ Лечение больных сопровождалось не только игрой на кобызе, но и использованием *дангыры* [17, 142] или *дойры* у узбеков (вид бубна) [11, 121].

ансамбля (в отличие от *жырау*, чьи героические дастаны звучат в горловой манере, в сопровождении *кобыза* [10, 30].

У туркмен *багши* делятся на два типа: багши-сказители (*багши-дестанчи*) и багши-песенники (*багши-термечи*). Видимо, такое разделение происходит в XVIII в. [6, 9].

Несмотря на имеющиеся этимологические трактовки данного термина [21, 64], его значения, на наш взгляд, обнаруживают сходство. Ведь шаман, будучи лекарем, является одновременно прорицателем, музыкантом-исполнителем на кобызе (каз.), а также эпическим сказителем, певцом (ккалп., узб., туркм.) (образ Коркута). Более того, содержание термина, используемого в обозначении тех или иных носителей музыкально-поэтического искусства тюрков, изменялось и охватывает разнообразную практику: от шаманства (*баксы*, каз.) к сказительству (*бахши*, ккал., узб.) и песенной лирике (*багши*, туркм.).

Термины *жырау*, *жыршы* и *кошукчи* семантически близки друг другу, рассматривается как: 1) певец (кум., тат. диал., ног.); певец, сказитель (кирг., каз.); народный певец, сказитель (ккалп., узб.); 2) певец, сказитель (кхр.-уйг., ккалп., каз.); певец, поэт (кбалк., тат.); женщина-импровизатор, слагающая кошок (кирг.); 3) импровизатор (кирг.); певец (кум., ног., хак., чув.); исполнитель песен, частушек (узб.) [20, 612-613].

Жыршы совмещает в себе поэта и певца, *жырау* же предполагает наличие импровизаторского таланта. Оба термина характеризуют певца, сказителя, а *кошукчи* – исполнителя песен и частушек.

Еще один термин, связанный с исполнителями эпических сказаний и рассказов – *узан/озан* (ср.-кыпч., ст.-осм., тур., аз.). Он получил широкое распространение на Востоке в эпоху раннего средневековья. Этимологически его связывают со словом *uza* – ‘быть длинным, долгим, тянуться’. Следовательно, «узан – исполнитель больших по объему (длинных) песен, поэм, дастанов» [20, 613].

Согласно мнению Э.Тенишева и соавторов *жыршы* – основной термин для певца и поэта в пратюркскую эпоху. Остальные (*жырау*, *кошукчи*, *узан*) носили частный характер [20, 613].

Третья группа терминов связана с названиями музыкальных инструментов. Среди них *кобуз*, *домбра*, *жетиген*, а также *сыбызгы*, *дутар* и др. *Кобуз* (древнетюрк.) – тип лютни, музыкальный инструмент упоминается уже в Древнетюркском словаре М.Кашгари [3, 347]. Известны разные варианты названия: 1) *кобуз/қобыз* (смычковый) (узб., каз., ккалп., ног.), 2) *комуз*, *хомыс* (щипковый) (кирг., хакас.), 4) *ковуз* (щипковая арфа) (уйг.), 5) *гопуз* (аз., тур.) (щипково-плекторный), 6) *комус* (щипковый идиофон¹⁰, тип варгана) (алт., тув., тат.), *хомус* (як., хак., шор.), 7) *кобза* ~ *сёрме купас* (вид скрипки) (чаг., чув.). 8) гармонь (кбалк., ног., чув.).

В разделах об антропоморфной и зооморфной метафоре в тюркских языках рассматриваются переносы названий «с частей тела человека и животного на другие объекты действительности» [21, 648]. Сказанное касается строения музыкальных инструментов. Такие названия как *бас*, *кулак*, *мойын*, *кеуде*, *аяк* и др., используемые в обозначении головки, колков, шейки, верхней и нижней частей корпуса сохранились на лютнях¹¹ почти у всех тюркских народов Евразии. Кроме того, многие из них украшаются головками птиц и животных (тув. *бызаанчы*, алт. *тобишур* с головками лошади и соответственно быка) [14].

В изучении музыкальных терминов казахов и других тюркских народов Евразии важным подспорьем служат средневековые трактаты о музыке разных поколений восточных теоретиков (Аль-Фараби, Урмави, Мараги, Джами), включая древнетюркский словарь М.Кашгари. В них нашли отражение достижения арабской, а также древнегреческой и персидской музыкальной науки. Исследования современных российских филологов-

¹⁰ Идиофон – международное название самозвучащих инструментов.

¹¹ Некоторые названия, связанные с шейкой музыкального инструмента, приводятся в словаре Э.Севортяна (19, 184).

тюркологов, в том числе Е.Р.Тенишева значительно углубляют и расширяют наши представления о ряде общетюркских терминов и понятий, в том числе и музыкальных, и позволяют нам сделать ряд предварительных выводов:

1. Проясняется этимология некоторых названий и слов. Так, термин *кюй*, встречающийся в разных источниках, заимствован из китайского языка (раннекит. цюй, среднекит. Khyog) [20, 614]. Слово *домбра/домбыра* (двухструнный щипковый) обнаруживает связь с арабскими (по мнению А.Жубанова) [8] и иранскими терминами. Он близок к словам *тамдыра* (другое название туркменского дутара) и *танбур/танбура* (щипково-плекторный) [24, 19], что указывает на его иранское происхождение [20, 615].

2. Некоторые музыкальные термины относятся к *общетюркским* (*кюй, жыр, саз, мукам* и др.). Они имеют широкий спектр значений и приводятся на разных тюркских языках, наречиях и диалектах. Такой подход позволяет проследить процесс изменения их содержания в разный исторический период. Сказанное касается, например, терминов *жыр* и *кюй*. Синкретизм музыкального и поэтического находит отражение в формах функционирования *жыра*. Если у тюрков Южной Сибири и Поволжья *жыр (ыр)* – песня, преобладает музыкальное начало, то у каракалпаков, казахов, киргизов – сказание, эпос, словесный, речевой фактор – равноправный участник вокально-инструментальной формы.

Кюй – одно из фундаментальных, широко распространенных понятий. В разных источниках он приводится как *күк (көк)* – мотив, напев, а также пятно, цвет неба, титул [3, 838]. Содержание слова многозначно и включает: 1) звук и музыку вообще (алт., хак., шор., каз., кирг.); 2) мотив, напев, мелодию (песни) (др. уйг., чаг., туркм., тат., башк., кум., каз., кирг., узб., хак., шор.); 3) инструментальную пьесу, наигрыш (вид и жанр народной инструментальной музыки) (каз., кирг., узб.); 4) положение, состояние (узб., каз.). Известны и другие значения термина: 5) песня (хак.); 6) песня-плач, причитание (кирг., чув.); 7) веселый, в хорошем расположении духа (туркм., кум., тат., хак, тув., тоф.); 8) настрой (о музыкальном инструменте)¹² (аз.); 9) лад, гармония, согласие (тат., уйг.); 10) способ, метод, манера, образ действия (кум.); 11) крик, уханье (як., чув.); 12) колок (струнного инструмента) (тур.) [20, 614]. Некоторые из них имеют локальный характер.

Интересно, что содержание термина претерпело существенную эволюцию – от шума, звука, голоса, напева, мелодии до песни, инструментальной пьесы как самостоятельных жанров¹³.

Слово *күй* отражает синкретизм вокального, инструментального и речевого начал, а также музыкального / немusicalного [9, 20-22]. У татар оно характеризует мелодию, напев, а также стилевую разновидность песен (*озын-көй* и *кыска-көй* – протяжная и короткая песни) [15, 206; 16, 98, 70]¹⁴ и связано с вокальным творчеством; у казахов и киргизов – собственно инструментальный жанр (*күй* и *күү*). У башкир наряду с вокальными, встречаются инструментальные виды *озын-көй*. У узбеков *күй* используется в качестве синонима напева, мелодии (*Думбыра куй, Бахиш-куй*).

3. В обозначении поэтических и музыкальных жанров в прошлом использовался широкий круг понятий и категорий. В настоящее время некоторые из них утратили свое значение или имеют локальный характер. Речь идет о термине *кошук*, встречающемся в основном у узбеков и киргизов, а также у горных алтайцев, теленгитов и тубалар [25, 244].

4. Особое значение приобретает *ареал бытования* тюркских музыкальных терминов. Как показывает практика, ряд названий и понятий получил широкое распространение далеко за

¹² См. *коклемек* – на тюрк. яз. – «настраивать», «налаживать» [1, 193]

¹³ По сведениям Мараги уже в XIV-XV вв. тюрко-монгольское слово *кок* в отличие от *йыр* – вокального жанра, имеет отношение к инструментальной музыке. Учитывая, что *кок* есть синоним слова *кюй*, то речь идет именно об инструментальных пьесах [1, 193].

¹⁴ «В народе сохранилась традиция называть песни словом "*көй*" с приуроченными к определенной ситуации словами: "Өмө көе" ("Напев помочи"), "Кыз елату көе" ("Плач невесты"), "Урак көе" ("Напев серпа"), *кодалар көе, мәжлес көе* и т.п.». [15, 188].

пределами тюркской «ойкумены». Так, термин *жыр* (*ыр*) родствен центрально-сибирскому *ырэ* – «песня», встречается у некоторых народов Сибири, у хантов и манси – *эрыг~ ерэй ~ ар ~ арэ ~ арэх*, у кетов и югов – *иль ~ ир* [25, 243].

Ыр – «жанровое название песенной практики у качинцев, койбалов и тофалар» [25, 244].

Слово *кюй* используется в двух своих формах – *күк* и *көк*. *Күк~күй~көй* в значении напев, мелодия, инструментальный наигрыш, жанровая разновидность пьес можно встретить у западных тюрков. У восточных – сохранились обе формы. У алтайских племен и других южносибирских этносов «*кю~кюзе* означает музыкальный звук, голос, напев или наигрыш»; у хакасов *кёг* – «музыкальный звук, мотив, песня, веселье»; у шорцев – используются оба термина *кю* (*кюг*) и *кег*, под последним понимают звук, напев и мелодию [25, 243-244].

Изначальный синкретизм слова *күк* (*көк*) впоследствии разрушается. Термин *күк* (*күй*, *көй*) характеризует в большей степени инструментальную музыку, а *көк* (*көй*) – вокальную. Обе формы *күк* и *көк* сохранились у многих народов Сибири. По ним можно воссоздать утраченную ими семантику, а также определить их значение для музыки не только тюрков, но и других соседних этносов. Ясно, что такие категории как *жыр* и *кюй* приобретают надэтнический характер.

Имеющиеся исследования по музыкальной тюркологии, накопленные сведения и материалы, а также современные достижения в области филологии, в том числе труды профессора Э.Р.Тенишева, его коллег и учеников могут служить основой для создания специального Словаря общетюркских музыкальных терминов и понятий.

Список литературы

1. Агаева С.Х. Музыкальные инструменты средневековья в трактатах Абдулгадира Мараги // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка: сб. статей и материалов / под общ. ред. Е.Гиппиуса. – Москва: Сов. композитор, 1987. – Ч. 1. – С. 189-196.
2. Акатай С.Н. Древние культы и традиционная культура казахского народа. – Алматы: КазНИИКИ, 2001. – 363 с.
3. ал-Кашгари Махмуд. Диван Лугат ат-Турк / перевод и предисл. З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
4. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1992. – 324 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Тенкри (Бог) // Избранные произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 226-233.
6. Гуллыев Ш. Г. Туркменская музыка (наследие): автореф. дис. ... д-ра иск. – Ташкент: Институт искусствознания им. Хамзы., 1998. – 37 с
7. Диваев А. Баксы // Этнографическое обозрение / под ред. В. Миллера. – М.: Этнографический отдел Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете. 1907. – № 4. – С. 123-125.
8. Жубанов А. Казахский народный музыкальный инструмент – домбра // Музыкознание. – Алма-Ата, 1976. – Вып. VIII-IX. – С. 8-20.
9. Жубанов К. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы (Тіл мен тарих деректері // Шығармалар мен естеліктер / Құраст. А. Жұбанов. – Алматы: Өнер, 1990. 8-28 б.
10. Звуковой мир каракалпаков. Диалог культур Центральной Азии: программа по культуре и искусству. – Ташкент: Швейцарское агенство по развитию и сотрудничеству, 2008. – 64 с.
11. Кароматов Ф. М. Узбекская инструментальная музыка: наследие. – Ташкент: ГИЛИ им. Г. Гуляма, 1972. – 360 с.
12. Керим М.Т. Азербайджанские музыкальные инструменты. – Баку: Фонд Гейдара Алиева, 2010. – 196 с.
13. Очерки по истории народной медицины Казахстана: сб. трудов / под ред. Т. Ш. Шарманова, Б. А. Атчабарова. – Алма-Ата: Минздрав КазССР, 1978. – 230 с.

14. Проблемы инструментovedческой терминологии. Тезисы и рефераты международной конференции. СПб: РИИИ, 2005. – 76 с.
15. Сагеева Г. Х. Традиционная терминология татарской музыкальной культуры: семантическая реконструкция: дис. ... канд. иск. – Казань, 2007. – 268 с.
16. Сайфуллина Г.Р., Сагеева Г.Х. Категории татарской традиционной музыкальной культуры. Аннотированный словарь. Казань: Татар. Кн. Изд-во, 2009. – 176 с.
17. Сарыбаев Б. Ш. Казахские музыкальные инструменты. – Алма-Ата: Жалын, 1978. – 176 с.
18. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские лексические основы). Т. 1. – М.: Наука, 1974. – 767 с.
19. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 2. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
20. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / под общ. ред. Э. Р. Тенишева. – М.: Наука, 2001. – 822 с.
21. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – Москва: Наука, 2006. – 908 с.
22. Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. – Астана: ИКФ «Фолиант», 1999. – 268 с.
23. Утегалиева С.И. Звуковой мир музыки тюркских народов: теория, история, практика (на материале инструментальных традиций Центральной Азии). – М.: Композитор, 2013. – 528 с.
24. Утегалиева С.И.. Хордофоны Центральной Азии. – Алматы: Казакпарат, 2006. – 120 с.
25. Шейкин Ю.И. История музыкальной культуры народов Сибири: сравнительно-историческое исследование / под общ. ред. Е.С. Новик. – М.: Вост. литература, 2002. – 718 с.

3. ЕУРАЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНДАҒЫ ЭПОС ЖӘНЕ ЭПОСТЫҚ ТУЫНДЫЛАР

ЭПОС И ЭПИЧЕСКИЕ ТВОРЕНИЯ В КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

EPIC AND EPIC CREATIONS IN THE CULTURAL HERITAGE OF THE PEOPLES OF EURASIA

МРНТИ 16.21.51

Атабаева М.С.

*филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Асанбаева С.А.

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ЛИРОЭПОСЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ҚЫЗМЕТІ

Түйіндеме. Қазақ даласы Евразия құрлығының кіндік тұсына орналасқан, сондықтан стратегиялық орны ерекше маңызды саналады. Қазақ баласы ел шетінде, жау өтінде жүріп, елі мен жерін қорғады. Ер жігіт, сұлу әйел, жүйрік ат, ақындық шабыт - бәрі бір арнаға тоғысып, қазаққа ғана тән дархан дала әдебиетін қалыптастырды.

Жер-су атаулары қазақ халқының өмір сүру дағдысы, тыныс-тіршілігінің куәсі, көне тарихтың небір құпияларын бойына жинақтаған, тарихи әрі мәдени мұрасының сарқылмас асыл қоры болып табылады, өйткені қазақтың кең байтақ даласының тау-тасы, бел-белесі, өзен көлі, үлкенді-кішілі мекен тұрағына ат қойып, айдар тағу есте жоқ ескі замандардан келе жатқан үрдіс. Мақалада өрбитін ой осы жыр-дастандардың бірегейі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» лироэпосындағы жер-су атауларының қызметі туралы болмақ.

Кілт сөздер: топоним, дәстүрлі мәдениет, жыр-дастан, ономастикалық кеңістік, этномәдени мазмұн

ETHNOCULTURAL FUNCTION OF TOPONYMS IN THE KAZAKH LYRIC EPIC

Annotation: The strategic place of Kazakh land is especially important as it is situated in the center of Eurasia. Kazakh people has been protecting their land both in and outside of the country. All of this types of Kazakh peoples characteristics such as hero, beautiful women, fast horse, poetry inspiration met in one way and formed outside literature which is typical for Kazakh

Toponyms are the sample of peoples' lifestyle, the evidence of life, the collection of ancient history, unfinished historical and cultural heritage, because naming mountains, hills, river-lakes, big-little places are the ancient process coming from unknown time. The article is about these toponyms which is discussed in "Kozi Korpesh-Bayan Sulu" lyric epic.

Key words: toponym, traditional culture, epic, onomastic space, ethnocultural content

Ұлан-ғайыр Қазақ даласы табиғаттың барша сұлулығын бойына жинаған. Асқар тау, асау өзендері, қаптаған қара орманы, алалы жылқы, ақтылы қой өрген күрең бел-белестері, қазақы ауылдары, қыр тағысы жосылып, қоңыр аңдары жыртылып айырылған бетпақ даласы бар дархан халықты ежелден-ақ «Қазақ елі» деп таныған. Қазақ мәдениетін зерттеуші Қытай ғалымы Су Бихай: «...бұл аймақ талай заман аламан шеру мен ақсүңгі айқастан көз ашпады. Қазақ баласы ел шетінде, жау өтінде жүріп, елі мен жерін қорғады. Ер жігіт, сұлу әйел, жүйрік ат, ақындық шабыт - бәрі бір арнаға тоғысып, қазаққа ғана тән дархан дала әдебиетін қалыптастырды. Қазақ халқы - қашан да өлең-жырды рухани азық еткен, ақындық талантқа бай халық» [1, 434], -деп жазады.

Фольклор - қазақ әдебиетінің қордалы, ең шұрайлы, мазмұнға бай, көркемдік қасиеті күшті бір саласы. Жер жүзі халықтарының бәрінде бар әр алуан ауыз үлгілері бір ғана қазақ әдебиетінің бойынан табылып жатады. Қазақтың халықтық жыр-дастандары: тұрмыс-салт жырлары, батырлық жыр, ғашықтық жыр, тарихи жырлар деп аталатын топтарға бөлінеді. Қазақ ауыз әдебиетінің інжу-маржаны, бай мұрасының, жыр-дастандарының бірегейі - «Қозы Көрпеш-Баян сұлу». Жырдың қазіргі күні Қазақстанның әр түпкірінен жазып алынған *отыз үш* нұсқасы бар. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» ауыз әдебиетінің ең көне түріне жатады, сондықтан оның пайда болу кезеңі туралы әртүрлі болжам айтылады. С. Қасқабасовтың еңбектерінде бұл кезең туралы көзқарастар үшке бөлінеді: *бірінші* топ жыр Жошы ұлысында дүниеге келген десе, *екінші* топтағы зерттеушілер жырдың пайда болу уақытын Ноғайлы дәуірімен, ал *үшінші* топ ғалымдары оны Қазақ хандығымен байланыстырады [2,9-34.]. Жырдың алғашқы нұсқаларын ел арасынан жинап, хатқа түсіргендер: Г.С.Саблуков (1830), Ғ.Дербісалин (1834), А. Фролов (1841), Ш. Уәлиханов (1856) сынды этнограф, фольклор жанашырлары еді. Жырдың Жанақ ақын-жыршыдан жазып алынған нұсқасы 1925 жылы Мәскеуде, 1936 жылы Алматыда басылған, бұл басылымға Мұхтар Әуезов тікелей басшылық жасап, оның жарық көруіне үлкен үлес қосқан. Содан бері қарай, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» бірнеше рет өз алдына жеке де, фольклорлық жинақтардың құрамында да жарияланып келеді. Сол басылымдардың бірі жүзтомдық «Бабалар сөзі» сериясының 54-томына жеті нұсқасы енген. Қазақтың ұлы ғалымы-Шоқан Уәлиханов жырдың бір нұсқасын Жанақ ақынның айтуы бойынша жазып алған. Жырдың қолжазбасы Санкт-Петербург қаласындағы Шығыстану институтында сақтаулы (П.№2; Инв.№4043). Шығарма араб әрпінде, түгелдей өлеңмен жазылған, көлемі - 86 бет [3,409-429].

2010 жылдың қараша айында қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдызы, ғалым, ағартушы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 175 жылдық мерейтойына орай, тұңғыш рет көптомдық шығармалары қазақ тілінде басылып шыққан. Осы көптомдықтың бірінші томына «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» Шоқан Уәлиханов жазып алған Құсмұрын тізіміндегі нұсқасы енген. Мақала осы баға жетпес құнды нұсқа негізінде жазылды.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» - дастан ба, жыр ма? Қазақ халқы қашан да өлең-жырды рухани азық еткен, ақындық, жыршы, сөз қасиетіне бас иген халық. Қазақ әдебиетінің, жалпы, қазақ мәдениетінің қордалы да мазмұнға бай, көркемдік қасиеті күшті саласы - ауыз әдебиеті. Қазақ ауыз әдебиетінде халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған шығармалар: мақал-мәтел, аңыз, ертегілер, айтыс өлеңдері, бесік жыры, жұмбақ-жаңылтпаш т.б., сонымен қатар, батырылық-ерлікті, махабатты жырлайтын сюжетті күрделі шығармалар - қазақ фольклорының негізгі түрі саналады [4,4]. Бұл шығармалардың негізгі бөлігі - өлең түрінде төгілген асыл сөз, оның жалпы атауы - *жыр*, халықтық жыр. Қазақтың халықтық жыры: тұрмыс-салт жыры, ғашықтық жыр, тарихи аталатын топтарға да жіктеледі [1,435-б.].

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры қазақ топырағында пайда болған ең ежелгі туындылар қатарына жатады. Сол себепті ұзақ даму үдерісін басынан кешірген, әртүрлі тарихи-мәдени, экономикалық, әлеуметтік жағдайлардың әсерімен өзгере, өңделе келіп қазіргі заманға жеткен көне мұра, баға жетпес жәдігер болып табылады. «Бабалар сөзі» сериясында «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» ғашықтық дастан (26-том) мен ғашықтық жыр томына (54) да енгізілген.

Дастан - көптеген Шығыс елдері мен Оңтүстік Азия елдеріне ортақ фольклорлық әдеби жанр. С. Қасқабасов Иран, Үнді, Пәкістан, Орта Азия мен Кавказ жұртының ерте замандағы фольклорында, орта ғасырлардағы классикалық әдебиетте және ғашықтық мазмұндағы ірі шығармаларда, тіпті, Фердоусидің «Шахнамасындағы» жекелеген көлемді бөлімдерін де «дастан» деп атағанын айтып, дастанға тән ерекшеліктерді көрсетеді. Дастанның өзге фольклорлық жанрлардан басты ерекшелігі: көлемінің үлкендігі; композициясы мен мазмұнының күрделі келетіні; бір шығармада бірнеше жанрдың тоғысуы; оқиғалардың тым ғажайыпты әрі шым-шытырық болуы; бас кейіпкердің шамадан тыс романтикалық немесе қаһармандық сипаты т.б. Қазақ даласына дастандық сипат ерте кезде, сонау Дешті Қыпшақ заманында, парсы әдебиеті мен фольклоры үлгілерімен бірге келген деп есептеледі. Парсы дастаны көп жағдайда қара сөз немесе тек өлең түрінде баяндалған. Ал қазақ *дастаны*, негізінен, жыр үлгісінде, ішінара қара сөз араласқан міндетті түрде әндете, домбыраның сүйемелдеуімен орындалған. Шығыстық қазақ дастандарын қазақтың төл фольклорынан оқшауландырып тұратын тағы бірнеше белгі бар: дәстүрлі фольклорда оқиға көбінесе сайын далада, тау ішінде, ашық табиғат аясында өтсе, дастанда оқиға көбіне шаһарда, патша сарайында, қала базарында т.б. өтеді. Кейіпкерлер құрамы да өзгешелеу: басты кейіпкер патша, уәзір, олардың балары, дін адамдары, саудагерлер, дұшпандары исламға қарсы елдер т.б. [5,10-26]. Шығыс дастанының бұдан басқа да ерекшелігі бар, соған қарамастан қазақ жыршылары оларды қазақ ұғымына лайықтап, қазақ ұғымында жырлаған. Қазақтың төл фольклорына қарағанда түс көру мотиві жиі қолданылады. Бұл мотив дастанның барлық түрінде, әсіресе хикаялық және ғашықтық дастандарда көбірек кездеседі. «Қазақтың батырлық және ғашықтық жырларына қарағанда, дастанның бейнелейтін болмысы да, суреттейтін кеңістігі мен мезгілі де, баяндайтын тәсілі де басқаша. Ондағы география да, мекендер де олардың іс-әрекеттері де өзгеше» [5,10-26], -деп сипатталады. «Бабалар сөзі» сериясының 26-томына Қытайдағы қазақ фольклорының ғашықтық дастандары енген, шығыстық қазақ дастандары деген топқа осы шығармаларды жатқызуға болады.

Екі жастың бір-біріне деген сүйіспеншілігін жырлайтын эпостарда махабатқа бөленген қыз бен жігіттің қосыла алмай, трагедияға ұшыраған тағдыры баяндалады. Әдетте олардың бақытына кедергі болатын, алдымен, ата-ана қарсылығы, екі рудың араздығы немесе қызға ғашық басқа адамның жауыздығы болып табылады. Фольклортанушылардың айтуынша, қазақ фольклорында екі жастың махаббаты туралы әңгімелейтін эпикалық шығармалар «лиро-эпос», «ғашықтық жырлар» деп аталып келеді. Қазіргі уақытта «романдық эпос» атау да орныққан, дегенмен қазақ ұғымына түсінікті әрі ел арасында айтылып жүрген «ғашықтық жырлар» деген атауды қолданғанды жөн көрдік» [2,6], - деген түсінік береді. Дегенмен көптомдыққа берілген «түсініктерде» дастанға қатысты сипаттамаларда оларды «жыр» деп, керісінше жырға келгенде «дастан» термині қолданыла беретіні көрінеді. Бұдан шығатын түйін: қазақтың төл фольклорындағы «дастан» мен «жырдың» арасындағы шекара аса көлемді емес. Сөйтіп, бұл шығармалардың айырмашылығы бары айтылып жүр, оның негізгілері жоғарыда келтірілді. Тіпті, фольклор атаулыға ортақтығы бола тұра, тұрмыс-салт, ғашықтық, батырлық жырлардың да өзіндік ерекшелігі болатыны белгілі. Соның бірі *ғашықтық жырлар*, яғни *романдық эпостың* бірнеше белгісін көрсетуге болады: *ең алдымен*, олардың басты тақырыбы соғыс емес, бейбіт өмірдегі екі жастың махаббаты. Махаббат үшін күрескен қыз бен жігіттің өмірі, тұрмысы кәдімгі қазақ ауылында өтеді, сол себепті елдің салты, ғұрпы жан-жақты көрсетіледі:

Екеуміздің шешеміз ана дейді,

Үстімізде бір құдайым пана дейді.

Біреуі - ұл, біреуі - қыз туар болса,
Құдай қосса, біз қосалық және дейді.

Бұл шумақта *бел құда* болуға анттасу, серт беру жайында айтылады. *Екіншіден*, ғашықтық жырдың бар бітімі - тыныштық, бейбіт жағдай, оқиға баяу, қалыпты өмір ырғағымен өрбиді, *үшіншіден*, шығарма көп жағдайда трагедиялы болып келеді [2,10-12]. Ғашықтық жырға тән белгілерді және жырдың пайда болу кезеңіне ескере отырып, жырды қалыптасқан үрдіс бойынша *лироэпос* деп атауды жөн көрдік, өйткені бұл нұсқада шығыс дастанына тән белгі байқалмайды. Шығарма оқушысының көз алдына өзі туған ономастикалық кеңістік көрінісін әкеледі.

2. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырының ономастикалық кеңістігі. Ономастикалық кеңістік - адамзаттың өзі өмір сүретін географиялық кеңістігі мен уақыт кеңістігін ұштастыра отырып игеруі нәтижесінің тілдегі көрінісі. Жоғарыда айтылғандай, мақала Шоқан Уәлиханов жазып алған нұсқа бойынша жазылып отыр. Жыр оқиғасы қазақтың ескі салты «ежеқабылдан» басталады, бұл *белқұда құда* деп те аталады. Әлі дүниеге келмеген іштегі балаларды атастырып құда болу салты [6]. Қарабай мен Сарыбай бірін-бірі танымайды, анда жүріп таныс болды. Ол таныстық анттасу, серттесумен бекиді. Екі бай да бір перзентке зар, екеуінің де перзенттен үміті бар. Егер екеуі де қыз болса, бір елге бермек те, екеуі де ұл болса, ақыреттік дос болмақ. Ал біреуінің әйелі ұл тапса, екіншісі қыз тапса, **құда** болуға серттеседі.

Адамдардың таразысы теңде дейді,
Патшалардың алдары кеңде дейді.
Біреуі ұл да, біреуі **қыз** болыпты,
Қозы Көрпеш, Баян деп, ат қойды дейді.
Екі бай бір-біріне қадам қойды,
Қатыны ұл тапқан соң, көңілі тойды.
Екі мырза елге таман **жарыс** қойды.

Осы жарыста Сарыбай елге жете мерт болады. Жырдың нұсқасы көп екені белгілі, осы Шоқан Уәлиханов нұсқасында да оқиға желісі Қарабайдың «жетім ұлға қыз бермеймін» деп көшуімен жалғасады; бұдан кейін Қозының ержетіп, қалыңдығы барын білуі; Қозының Баянды іздеп шығуы; осы жолда әртүрлі қиындықтарды жеңуі; Қозының қазасы; оған шыдамай Баянның мерт болуы; Қозының тірілуі т.б. эпизодтар жырда қызықты оқиғаларға өзек болған. Жырда бас қаһармандардың іс-әрекеттері шебер суреттелген. Шоқан нұсқасы көркем де шұрайлы тілмен жырланған [3,412-413]. Нұсқалардың арасында аздаған айырмашылық олардың сюжетінен және соған сай ономастикалық бейнесінен көрінеді. Топонимдік аталаулар жырдың қазақ жерінің қай түпкірінде туғанынан хабар береді. Жинақтың (54-том) соңындағы «Жер-су атаулары сөздігінде» берілген 35 атаудың бәрі жырдың бұл нұсқасында кездеспейді, өйткені өзге нұсқаларды жырлаушылардың топонимиялық кеңістігінде өзгеріс болуы, кеңеюі мүмкін.

Жыр *Еділ-Жайық*, *Еділ* су атауларынан басталады, ал оның қазақ жерінің қай тұсында екені мен Қарабайдың қаша көшіп барып паналаған мекенінің арақашықтығы - Қозының айтуынша, *алты ай*. Ал жырда анасы айтқандай, қауіп-қатерлі, кедергілі *асқаралы тау, көл-дария* өзендер жолына бөгет болғандығы ауыз әдебиеті стиліндегі *он екі айлық, қырық күншілік жол* өлшемімен берілген. Жырда ол:

Қозы Көрпеш іздейді ауған елді,
Алла тағалам жаратты **асқар белді**.
Бір бөгеттен құтылып бара жатса,
Асқаралы бір тауға тағы келді.
Он екі айлық, қырық күншілік жол басыпты.

Қозының жолына бөгет болып тұрған - қазақ жерінің кеңдігі. Жырда *тау,өзен-көл, белден* басқа да *қона, оба* тәрізді апеллятивтер ұшырасады.

Қона - қоға, құрақ өскен, қорысты, ойпаң жер[7,216]. Ғ.Қоңқашбаев: «Қона топырақ бетінің құрылымын көрсететін географиялық терминнен бара-бара топонимге ауысқан» [8,114] деп есептейді. Ал Е. Қойшыбаев «бос топырақты, қоға, қамыс құрақты жер» [9,171], - деп жазады. Т.Жанұзақов «қона» атауының негізгі мағынасы «қамыс, құрақ, қоға т.б. басқа өсімдіктер өскен өзен-көл жағасындағы сазды, батпақты жер» деп түсіндіреді. Бұл жорамалдың ойға қонымдылығы атаудың жеке тұрып-ақ, өзен, көлді таңбалайты қазіргі күні әр аймақтан көруге болады, сонымен қатар, сол маңайдағы ауыл, аймақ темір жол бекеттері де «Қона» аталады. *Қона+лы*, Алматы облысы, Ақсу ауданындағы елді мекен. «Қопасы көп» деген мағынаны білдіреді [1,133]. Қазақ жерінің әр аймағында *Кішіқона, Сасыққона, Шолаққона, Ортақона, Жаманқона* т.б. атаулары да бар.

Оба - тастан, топырақтан үйіп жасалған дөңес, белгі [7,154]. Б. Бияров оның үш түрлі мағынасын көрсетеді: 1) Тәңір дініндегі көне түріктер мен моңғолдардың асудан, өткелден өткен кезде үйетін тас төбешіктері. Ол екі түрлі мақсаттан пайда болған, біріншіден, асу мен өткелден аман-есен өткені үшін жер-суға құрмет ретінде бір-бір тастан қосып отыру, екіншіден, асу мен өткелді белгілеу межесі ретінде қызмет атқарған [10,68].; 2) *Оба* - қайтыс болған орынды жерлейтін орын, мола, бейіт. Ертедегі молалар тас үйіндісінен жасалғаны белгілі [ҚТТС,7,367]. Үшіншіден Э.В. Севортян *оба/ова* атауының «ру, тайпа», «киіз үй», жанұя», «елді мекен» мағыналарын білдіретінін көрсеткен [11,400]. *Оба* - Қостанай облысы Жанкелдин ауданындағы елді мекен атауы, сонымен қатар *оба* апеллятиві күрделі атаулар жасауға негіз болады: *Ақоба* (Батыс қазақстан облысы, Жәнібек ауданы), *Бесоба* (Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы), *Қараоба, Бозоба* (Батыс Қазақстан облысы, Қазталовка ауданы), *Обалыбиік* (Ақмола облысы, Сілеті ауданы). Жырда анасы «Сол алпыс құл ортаға бір алған соң, Өлмек түгіл қаларсың *оба* тұрып» деп, Қозыны қорғау үшін сақтандыру мағынасында айтады. Ана жүрегі қауіп-қатерді сезеді.

Еділ-Жайық атаулары туралы деректер біздің замамызға дейінгі грек ғалым-саяхатшысы Клавдий Птоломейдің («Дайкс»), ортағасырлық араб саяхатшысы, ғалым Ахмет ибн Фадланның («Джайх») т.б. жабаларында кездеседі. В.В. Бартольдт «Птоломей заманында Волга өзенінің аты фин тілінде Ра-Урал, ал түркі тілдерінде Даикс «Яик» белгілі болған»[12,9], -деп жазады. А.А.Баскаковтың пайымдауынша, Жайық гидронимінің алғашқы *Даих* нұсқасы алтай тілінің Куман диалектісінде «Дайык - өзен тасқыны» мәнін білдіреді [13,209].

Еділ - атауы бұлғар тілінде «үлкен суы мол өзен» мағынасын білдіреді. Қазақ топонимжасамында осы мәнде қатысады. *Еділсай*- «үлкен сай» мағынасындағы Ақтөбе облысы, Темір ауданындағы елді мекен атауы [11, 271].

Көксеңгір - екі сынардан тұратын біріккен атау. *Сенгір*-түркі тілдерінде *зеңгір/заңғар* тұлғаларында «биік, қыр, жота» мағыналарын, қазақ тілінде «зәулім биік, заңғар» білдіреді. Өзге түркі тілдерінде де қолданылады. *Көксеңгір*-Қарағанды облысы Жаңаарқа ауданындағы тау, «*заңғар, биік, тау*» дегенді білдіреді. Жырда осы мағынада қолданылған. «**Көксеңгірден** екі бай бөкен тосқан, Буаз марал алдынан душарласқан». *Сенгір* сыңары *Қарасенгір, Ақсенгір, Сенгірқия* т.б. «биік мағынасындағы» атауларды жасайды. Жырда кездесетін: *Көктөбе, Қаратау, Қарамола, Қараадыр, Шатқара* да жер бедері атаулары, бұл атаулар да қазіргі күні жер бедерінің әртүрлі белгісін көрсетіп ұлан ғайыр Қазақ даласының түпкір-түпкірінен орын тепкен. Осы ұзақ сонар жолды жүріп өткен Қозы арманына жете алмайды. Жауыздықтың орнына Қозы мен Баянның ескерткішіндей болып екі **Бәйтерек** өсіп шықса, олардың арасын зұлымдық көрініс - Қодар **шеңгел** болып бітеді.

Қозыке мен Қодар құл қас болыпты,
Алпыс құлға Қодар құл бас болыпты.
Қозыкені өлді деп естіген соң,
Тұра қалып сол жерде **Сынтас** бопты.

Сынтас - *сын* және *тас* сөздерінен құралған күрделі атау. Кей түркі тілдерінде «сын» сөзі «тау жотасы», «жал», «асу» мағыналарын білдіреді. Бұл көне түркі тіліндегі *sin* - «тұлға», «дене», «сымбат» мағыналарын білдірсе, қырғыз тілінде *сын* -«дене», «тұлға» мәнінде қолданылады. *Сынтас* деп ертеде тастан қашап салынған адам бейнелеріндегі, балбал тастарды айтады [ҚТТС,8-т.482]. Жырда *Сынтас*- «биік ескерткіш» мағынасында қолданылған деп түсінуге болады.

Жер-суға ат қойып, айдар тағу адамның өзін табиғаттан бөлектеп, ұқсата бейнелеп, игере бастаған кезі саналады. Жер-судың аты сол жердің ерекшелігін дәл сипаттап танытқан жағдайда өміршең болатындығы дәлелденіп келеді. Осыған орай, жырдағы топонимдік атаулардың осы күнге дейін өзгеріссіз сақталуы - халық санасының, сезімдік танымның жемісі. Қай халықтың да болмысы мен дүниетанымы, этникалық мәдениеті мен рухани өмірі белгілі бір ареалдық кеңістікте көрініс табады және де халықтың даму тарихының нақты кезеңдерінің жемісі саналады. Дастанда кездесетін: *Еділ-Жайық*, *Ерен (тау)*, *Аягөз*, *Көксеңгір* тәрізді т.б. топонимдердің Қазақстан жеріндегі нақтылы жер-су атауларымен сәйкес келуі олардың кейінгі дәуірдің ғана жемісі емес, сол ежелгі есте жоқ заманнан көздің қарашығындай сақталып жеткен ескерткіш екенін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Су Бихай Қазақ мәдениетінің тарихы.- Алматы, 2001.-521 б.
2. Қасқабасов С.Ғашықтық жырлар// Бабалар сөзі.-Астана: Фолиант, 2009, т. 53.-456 б.
3. Алпысбаева Қ. «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу жыры.-Астана: Фолиант, 2009,т.54.-450 б.
4. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті.-Алматы: Мектеп,1974.-320 б.
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық.-Астана:Фолиант,2004,1-т. Хикаялық дастандар.-360 б.
6. Уәлиханов Ш. Көптомдық шығармалар жинағы.1-том.-Алматы:«Толағай групп»,2010.-376 б.
7. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы.-Алматы:Дайк-Пресс,2007.-524 б.
8. Қоңқашбаев Г.К.Казахские народные географические термины. Автореферат дисс.канд.филол. наук. Алматы,1949
9. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі.-Алматы: Мектеп,1985.- 256 б.
10. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері.-Астана:Шаяхметов атындағы ТДРУӨО, 2013.-432 б.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюрские и межтюрские основы на гласные).-М.: Наука,1974.-767 с.
12. Бартольдт В.В. История культурной жизни Туркестана.-Л.:АН СССР,1927.-264 с.
13. Бакаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойратского) языка. Диалект черновых татар (туба-кижи)// Грамматический очерк.-М.: Наука, 1972

ӘБІЛҰЛЫ МЕНДІБАЙ

филология ғылымдарының кандидаты, аймақтық менеджмент академиясының (Павлодар), Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің профессоры, Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті, Қазақстан журналистер одағының мүшесі.

"ЕР ШОРА" ДАСТАНЫ

(Болатбек жырау Ердәулетұлы нұсқасы туралы)

Резюме: В научной статье Болатбек Жырау Эрдәулетович делает научные выводы о версии эпоса «Ер Шора», рассуждает о преемственности с другими эпосами.

Ключевые слова: эпос, поэзия, филология, герой, национальная идеология.

Summary: In the scientific article, Bolatbek Zhyrau Erdauletovich makes scientific conclusions about the version of the epic "Er Shora", discusses the continuity with other epics.

Keywords: epic, poetry, philology, hero, national ideology.

"Ер Шора" дастаны қазақ халық ауыз әдебиетінің асыл мұраларының бірі. Жас ұрпақтарды адалдыққа, ерлік пен өрлікке, отансүйгіштікке, қаһармандыққа баулитын бұл дастанды филология ғылымдарының докторы Қ.Саттаров 1981-жылы белгілі жырау Болатбек Ердәулетұлынан жазып алған. Сондықтан дастанның бұл нұсқасы "Болатбек Ердәулетұлы нұсқасы" деп аталады.

"Шора батыр" дастанының Мәшһүр Жүсіп нұсқасы мен Молда Мұса (Мұсабек Байзақұлы) жырлаған "Ер Шора", Сұлтанбек Аққожаев жырлаған нұсқасы да бар.

"Шора батыр" дастаны туралы Қ.Саттаров былай деп жазады: "Шора батыр" дастаны - қазақ ауыз әдебиетінде ертеден жырланып келе жатқан туынды. Ол ноғай, Қырым татарларында да бар. Біз жазып алып, көпшілікке ұсынып отырған нұсқа-ең көлемді жыр үлгісі екені сөзсіз.

Оқиға желісі-тамадан шыққан Нәрікбай деген байдың перзентсіздіктің зарынан өз елінен көшіп, түркімендер арасына барып, қорлық көруінен өрбиді... Басқа нұсқаларында ғашықтық сезімдер, молырақ шертілсе, мына туындыда елдік пен ерлік барынша тартымды жарланған..." [1].

"Шора батыр" дастаны туралы қазақтың әдебиетші ғалымдары М. Әуезов, Ә.Тәжібаев, Қ.Жұмалиев, Р.Бердібаев, Қ.Саттаров, С.Дәуітов, Н.Рахымжанов, Зейне Скендірқызы Оразбекова т.б. ғылыми мақалалар жазды.

"Тағы бір ескере кететін мәселе - бұл жырдың басқа бір нұсқасында Шора Қазан қаласына барып, сонда ол орасан жаумен қиян-кескі соғыс салады:

Мен Қазанға барғанша,
Қан жаумасын, қар жаусын.

Мен Қазанға барған соң,

Қар жаумасын, қан жаусын,-деп келетін айрықша сұсты батырдың бейнесі, болмыс-бітімі осы бір жалғыз шумақтан-ақ көрініп тұр емес пе?

Атақты қазақ батыры Шора да, басқа батырлар сияқты, "Әулиеге ат айтып, Қорасанға қой айтып" жүріп, Алладан тілеп, әруақтан жалынып-жалпайып жүріп сұрап алған перзент..." [2].

Дастанда Баба түкті Шашты Әзіз Құлқаныстың түсіне аян береді:

...Сол уақытта, жақсылар,

Саһар уақты болғанда,

Көк есегі астында,

Ақ сәлдесі басында,

Бар екен аса қолында,

Қаландарлар зіркілдеп,

Зікір салған соңында

Бір диуана келеді.

"Жатырсың балам, неғып?"-деп,

Құлқаныстың бүйірінен

Асамен түрте береді:

"Құдай берер уақты бар

Қарамай кетті бай Нәрік,

Мұңыңды сенің жақтырмай..." [3].

Қазақ эпостарындағы "түс көру" желісі тек ғана "Шора батыр" дастанында ғана емес, көптеген қисса-дастандарда бар. Құлқаныстың (кейбір нұсқаларында - Гүлқаныс) түсінде жоғарыдағы жырда баяндалғандай Баба түкті Шашты Әзіз "артыңнан енді ұл бала ереді" деп балалы болатынын айтады.

Жолбарыстың жүрегіне жерік болған Құлқанысқа жолбарыс іздеп кеткен Нәрік, күні-түні жол жүріп, ит мұрыны батпайтын қалың тоғайда өгіздей ірі жолбарысты көріп, оны жайратып салу үшін Баба түкті Шашты Әзізге жалбарынады.

Жолбарыстың жүрегін жеп, қайнаған қазаннан сорпасын ішіп жерігі қанған Құлқаныс дүниеге ұл бала әкеліп, дала кезген Баба түкті Шашты Әзіз ұл бала туылып қуанып жатқан тамаларға келіп, баланың атын "Шора" деп қойып кетеді. Сәби Шораның бесікте жатқан сәті дастанда:

Көрген адам тоймайды,
Жас баланың түсіне.
Алтын бесік сықырлар,
Шіренгенде күшіне.
Тимесін деп көз бен тіл,
Көрсетпейді кісіге.
Апыл-тапыл жер басып,
Кіріпті Шора үшін... - деп жырланады [4].

Қазақ ауыз әдебиетінде "түс көру" желісі "Уәлиханның баласы Құбығұл туралы қисса" деп аталатын шығармада да баян етіледі. "Көк Еділдің бойында // Уәли деген хан болған..."-деп басталатын қиссада ұл бала көрмей, перзент аңсаған Уәли деген хан дүниенің төрт бұрышын кезіп кетеді. Өзі хандық құрған Жем өзенінің бойына қайтып келіп, Баба түкті Шашты Әзіздің зиратының басына келіп, шаршап-шалдығып ұйықтап жатқанда басында ақ шалмасы бар қарт - Баба түкті Шашты Әзіз түсіне аян береді:

"Уәли хан сен едің,
Баба түкті мен едім,
Көзіңнің жасын көремін.
Тарығып келген азамат,
Тілегіңді беремін.
Жылап келген пақырым,
Сізге тисін себебім.
Бақытың бар күнінде,
Ел билеген ер едің.
...Уәли сені жебейін,
Перзент болса керегің,
Қолыңды жай, бата берейін..." [5].

Баба түкті Шашты Әзіздің батасымен Уәли хан ұлды болып, халқына той береді.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінде "Ғайып Ерен қырық Шілтен" туралы аңыз әңгімелер мен ертегілер, өлең-жырлар көптеп кездеседі. Соның бірі Әбу Насыр әл-Фарабидің замандасы әл-Газали мен қырық қарақшылар туралы туралы ертегі: "Ғайып Ерен қырық Шілтеннің тікелей өмірге келуіне әл-Фарабидің тетелес замандасы арабтың аса көрнекті ғұламасы әл-Газали себепші болыпты. Ол он үш-он төрт жасында Үндістаннан араб елдеріне білім іздеп шығады. Әкесі бір соғыс кезінде Үндістанға қашып барған араб екен. Арабияны өз Отаным деп есептейді. Жолда керуені қырық қарақшыға жолығады. Ақша талап етеді. Керуендегілер ақшасын жасырады, әл-Газали бір тиынын қалдырмай, қалтасынан шығарып береді. Таңырқап себебін сұрайды. Анам: "Құдайдан қорық, адам баласына қиянат жасама, өтірік айтпа, адалдан мал тап",-деген. "Өсиетін орындап жүрмін"

дейді. Бұл сөз қарақшыларға қатты әсер етеді. "Мына қаршадай бала тегін болмауы керек. Біз құдайдан қорықпаймыз, адамдарға қиянат жасаймыз, өмір бойы өтірік айтып, арамнан мал тауып жүрміз. Кішкентай бала құрлы бола алмадық-ау...", -деп өзара күңкілдеседі. Бәрі ақылдаса келіп, әл-Ғазалиден бата сұрайды. Батасы қолма-қол қабыл болады. Керуендегілердің көз алдында әлгі қарақшылар құс сияқты пыр етіп ұшып кетеді. Содан бастап "Ғайып Ерен қырық Шілтен" атанады..." [6].

"Мұңлық қызбен Зарлық бала туралы қиссада" мыстан кемпір Шаншар ханның әйелі Қаншайымнан туылған ұл мен қызды өзенге лақтырады. Сол кезде Ғайып ерен қырық шілтен пайда болып, суға лақтырған ұл мен қызды қағып алып, Шөгірлі тауына апарады. Сол жерде ұл мен қызды ана киік емізіп, өсіреді.

Зарлық алыс сапарға аттанып бара жатқанда қарындасы Мұңлықты Ғайып ерен қырық Шілтенге тапсырады.

Қырық Шілтен туралы тағы бір ертегі былай дейді: "Бұрынғы өткен заманда Бай деген адамның келіні туа алмай жүреді. Ақыры доп-домалақ бірдеңе туыпты, ол кішкене доптай екен. Оны жарып көрсе ішінен қырық бала шығыпты. Балалар өте кішкентай екен. Балалар күннен-күнге үлкейіп, сағат сайын өсіп, бойлары ұзын, ерекше күшті алып батырлар болыпты. Балалар үлкейіп, оларды қырық қызға үйлендіріпті. Олар үйлі-жайлы, балалы болып өмір сүріпті. Балалардың атын қырық Шілтен қояды..." [7].

Қазақ ауыз әдебиетінде, атап айтқанда қисса-дастандарда "қырық жігіт" желісі болғаны аян. Бұл қырық жігіт кейбір дастандарда ұнамсыз кейіпкердің әскерлері ретінде, кейбір қисса-дастандарда ұнамды кейіпкерлердің қорғаушысы қызметін атқарады.

"Шора батыр" дастанында Тама тайпасының белгілі адамы Нәрікбай бай қырық үй тамаларды бастап түркімен түркілерінің атақты ханы Қараханға келетіні сипатталады. Ханға жүйрік тоғыз жорғаны тарту еткен Нәрікбайды Қарахан дастарханын жайнатып, сыйлап құрметтейді. Нәрікбай Қарахан ханның атасы Айдархан туралы мадақсөз айтып, оның елге жасаған жақсылығын атап өтеді. Өзінің бір перзентке зар екенін баян етеді. Қарахан хан Нәрікбайды өкіл әке етіп алады. Бұл дастанда түркімен түркілері мен қазақ түркілерінің арасында достық қарым-қатнас орнатудың бір сюжеті болып саналады. Осындай жағымды қарым-қатнас орнатқан Нәрікбайдың жүйрік тұлпары Шұбарды Әліби би қырық жігітімен келіп, берсе қолынан, бермесе тартып алмақ болады:

"Қырық жігітім қасымда,
Қорқыныш жоқ ешкімнен,
Осылай менің қылысым!
...Қаһарланып сілтесем,
Тасты кесер қылышым!
Қырық үйлі Тама келіпсің,
Бұ-дағы менің ырысым!.. [8].

Дастанда қырық жігіті бар Әліби былайша сипатталады:

"Қырық жігітін ертіп ап,
Аңға шығып жөнөді.
Қой дейтұғын адам жоқ,
Неғылса өзі біледі... [9].

Дастанда Әліби би ұнамсыз кейіпкер ретінде сипатталады.

"Мұңлық қызбен Зарлық бала туралы қиссада" Шаншар ханның қырық жігіті (*әскері*) болады. Ұл бала сүймеген Шаншар хан әйелі Қаншайымның екіқабат екенін сезіп: "Мен ғұмырымда өз үйімнен ешбір баланың дауысын есіткен емес едім. Бала туылғанда менің жүрегім жарылып кете ме деп қорқамын" дейді. Шаншар хан Барын деген уәзірінің кеңесімен Шөгірлі тауына барып қырық жігітімен аң аулап жатады.

Қазақ ауыз әдебиетінде "бір перзентке зар болу" желісі көптеп ұшырасады. Түркілерге ортақ "Қорқыт Ата" кітабында, түркілердің ең көне эпосы "Алпамыс батыр қиссасында", "Уәлиханның баласы Құбығұл туралы қисса", "Шора батыр", "Мұңлық қызбен Зарлық бала туралы қисса" т.б. қисса-дастандарда ұл бала көрмеген батырлар мен хандар туралы қызықты сюжеттерге құрылған оқиғалар сипатталатыны рас.

"Шора батыр" дастанында "Қазан деген қалада // Қырық мың үйлі Тамада // Нәрікбай деген бай еді..."-деп сипатталатын дастанда Нәрікбай да бір перзентке зар болған адам еді. Әйелі Құлқаныспен бір перзенттің жоғына қапаланып, екеуі Алладан ұл тілеп ғұмыр кешеді. Бір күні Нәрікбай теңіз ішінен суды қақ жарып бір шұбар аттың мыңдаған жылқыларына қосылғанын көреді. Шұбардың жылқыдан бөлек тұлғасын көріп, Нәрікбай "жылқының көп жылқыма келіп қосылғаны жақсылық шығар" деп, енді ұл бала көретін шығармын деп "Көрсетсе Құдай бір перзент // Тілеуін тілеп жүрейін..." -деп бұл оқиғаны жақсылыққа теліпті. Бірақ, Нәрікбайдың інісі Ер Есім Шұбарды сұратып жіберіп, оған Нәрікбай көнбей әйелі Құлқаныс екеуі қырық үйлі тама отбасыларымен үдере көтеріліп, алыстағы түркімен түркілерінің еліне көшіп кетеді. Сол елде Құлқаныс ұл табады, есімін Баба түкті шашты Әзіз "Шора" деп қойып кетеді.

"Алпамыс батыр" қиссасында Байбөрі деген адам бір перзентке зар болады. "Уәлиханның баласы Құбығұл туралы қиссада" Еділ бойында жасайтын Уәли деген хан да бір ұл балаға ынтызар болатыны бар:

...Сөйтіп жүрген Уәли
Тап жетпіске жас жетті.
Жастағы дәуір бақ кетті,
Баласы жоқ, қу бас хан,
Жайылып жұртқа ат кетті...

Уәли хан ұл баланы аңсап былай деп зар жылайды:

Бір баланың қайғысы,
Басымнан қайғы төкті ғой.
Дүниеден күдер үзейін,
Кешікпейін, жүрейін,
Пірлерден тілек тілейін... [10].

"Мұңлық қызбен Зарлық бала туралы қиссада" Шаншар хан бір балаға зар болып, ақыры Алла тағала ханның көз жасын көріп, оған Мұңлық деген қыз және Зарлық деген ұл бала береді.

"Шора батыр" дастаны ерлік пен елдікті, әділдік пен әділетсіздіктің күресін жырлаған тәлім-тәрбиесі мол рухани қазынамыз. Сондықтан дастанның өскелең ұрпақтарға берер тағылымы мен тәлімін насихаттап, ұлттық идеологиямыздың алтын діңкектерінің біріне айналдыруымыз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Саттаров Қ. кітапта: "Шора батыр", дастан- Алматы. "Жалын" баспасы, 1993. 36..
2. Дәуітұлы С. "Ерлік жыры", кітапта: "Шора батыр", Алматы, "Жалын" баспасы, 1993. 218.
3. "Шора батыр", дастан-Алматы. "Жалын" баспасы, 1993. 48-50-бб.
4. "Шора батыр", дастан-Алматы, "Жалын" баспасы, 1993. 71б.
5. "Ежелгі дәуірдегі балаларға арналған көне эпостар", балаларға арналған нұсқасы, хрестоматиялық оқу құралы, қиссаны балаларға арнап өндеген, құрастырып, алғы сөзін жазған М. Әбілұлы, Алматы, "Полиграфия-сервис және К" баспасы, 2013. 43-44бб.
6. "Қазақтың мифтік әңгімелері", томды құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар Ш. Ыбыраев, П. Әуесбаева, Алматы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, "Ғылым" ғылыми баспа орталығы, 2001.- 269 б.

7. "Қазақтың мифтік әңгімелері", томды құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар Ш. Ыбыраев, П. Әуесбаева, Алматы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, "Ғылым" ғылыми баспа орталығы, 2001-296 б.

8. "Шора батыр", дастан. -Алматы, "Жалын" баспасы, 1993. 25 б.

9. "Шора батыр", дастан, Алматы - "Жалын"баспасы. 1993. 22 б.

10. Ежелгі дәуірдегі балаларға арналған көне эпостар", балаларға арналған нұсқасы, хрестоматиялық оқу құралы, қиссаны балаларға арнап өңдеген, құрастырып, алғы сөзін жазған М. Әбілұлы, Алматы, "Полиграфия-сервис және К" баспасы, 2013. 38-39 бб.

ҒТАХР 14.25.09

Әділбекова Л.М., Ерахметқызы Ж.,

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

L.M. Adilbekova, Zh. Yerahmetkyzy

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

lazzat.m.adilbekova@gmail.com, erakhmedkyzy14.08@gmail.com

**МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНДЕГІ
ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ
(Т.МОЛДАҒАЛИЕВ ШЫҒАРМАСЫН ГИБРИДТІ ОҚЫТУ)**

Мақалада, балалар поэзиясының көрнекті өкілі, Тұманбай Молдағалиевтің «Кім болам?» шығармасын жаңартылған білім беру мазмұны аясында гибридті немесе аралас оқытудың артықшылықтары айтылған. Қазақ әдебиетін оқытудың заманауи әдістемесі жайында сөз қозғалып, қазіргі жаңа әдіс-тәсілдерді қолдана отырып оқытудың тиімділігі қарастырылған. Қазақ әдебиеті пәнін (оқыту тілі қазақ тілі емес) мектепте оқытуда Google Forms және Google Sites бағдарламалық қосымшаларын қолдана отырып оқытудың қолайлылығы, "сатылай кешенді талдау технологиясы", тілді меңгеру психологиясы тұрғысынан анықталатын төрт жалпы бағыт төңірегінде сөз қозғалады. Гибридті немесе аралас оқудың артықшылығы мен мүмкіншіліктері, оқуды жеке тұлғаға бағыттаудың он тәсілі, коммуникативтік оқыту ұстанымдары, қазіргі таңдағы Z ұрпағы болып саналатын, ақпараттар легі саналарын көмкерген жас буынның ұлттық құндылықпен сусындатудың тәсілдері жан-жақты қарастырылған. Төл әдебиеті мен мәдениетінің асыл тұлғасы Тұманбай ақынның жауһар жырларын оқытуда қолданатын заманауи әдіс-тәсілдердің тиімділігін көрсете отырып, молынан ақпарат береміз.

Түйін сөздер: Т.Молдағалиев, Z ұрпақ, Google sites, learningapps.org, педагогика, балалар әдебиеті.

The article is about the features of hybrid or mixed teaching the poem "Kim Bolam?" by representative of children's poetry T.Moldagaliev as a part of renewed education. Today, the method of teaching Kazakh literature is a widely demanded and branched scientific area. It is convenient to teach Kazakh literature in the classes with a non-Kazakh language education using Google Forms and Google Sites applications, as well as the "step-by-step complex analysis technology". The article describes ten ways to focus learning on individuals, the principles of communicative learning, instilling national values for the young generation Z, the effectiveness of modern methods used in teaching works of T. Moldagaliev, an outstanding figure in Kazakh literature and culture.

Keywords: T. Moldagaliev, generation Z, Google Sites, pedagogy, education, children's literature,.

Қай ұлттың болмасын әдебиеті бір күнде жазылып, бір күнде қалыптаспайды. Тамшыдан құралған теңіздей ондаған тіптен жүздеген, жылдарды қажет етеді. Тарих атты тархунның үзеңгілесі қазақ әдебиетінің де тамыры тереңге бойлап, ақиат атты әз ананың қойнауынан нәр алуда. Қазақ әдебиеті атты атан түйенің сауырынан еміп, өзгеше бұла өсіп, бой тартқан – балалар әдебиеті.

Егемендік алып, тәуелсіз ел атанып босағамызға беріктік пен ғылым мен білімнің дамуына қажетті тұрақтылыққа жеттік. Ертеңінің жарқын болуын күтер елдің ғылымына қояр басты талабы, мемлекеттің мемлекет болып қалыптасу тарихында маңызды орын алған құндылықтардың қайсы бірін болмасын, елдік мақсат, ұлттық мұрат, қараша халықтың қазынасы тұрғысынан объективті бағалау. Бұл – әдебиеттану ғылымына да ортақ талап, ортақ мүдде.

Ғасырлар тоғысы емес, мәдениеттер тоғысында тіршілік үшін күресіп, буыны жаңа бекіп, енді ғана талбесігін тастап егемендігі мен елдігін тұтастандыруға бастаған жас мемлекеттің ғылымы өткеннің бәрін ығыстырып, түп негізін тәрік етіп, тарихты өшіруді емес, дұрысын алып, бұрысын түзеп, кемшіл тұсын ағаш ұстасындай кертте жүріп түгендеуді көздейді. Біздің де айтар ойымызбен көздеген мақсатымыз қазақ балалар поэзиясына қатысты айтылып, жазылып жүрген мәселелерге сынар жақтық сипатта емес, ғылыми көзқарас аясында зерделеуде осы ұстанымнан айнымау. Осыған орай қазақ халқының жүрек түкпірін жарып шыққан төл перзенті балалар поэзиясына тән көркемдік-эстетикалық сипаттарды, оның түп негіздері мен типологиялық кеңістігін, бастау арналары мен ғылым ретінде даму кезеңдерінен баста қалыптасқан шығармашылық ізденістерді, балалар поэзиясының түрлік-жанрлық ерекшеліктерін жаңа заман, жаңа дәуір мазмұнына сай саралап, балалар әдебиетінің ғарыштап дамуына ықпал еткен тұлғалардың еңбегіне әділ баға беріп, қолда бар қазынамызды қастерлеуді көздейміз.

Қарашасын өзіне ғашық қыла білген қара өлеңнің құдіреті соншалық, ол ұлтпен бірге жасап, ұлтпен бірге дамиды. Қара өлеңді тудыратын бір ғана ақын яки жырау болғанымен, оны дамытып, өміршең ететін бүтін бір ұлт. Ұлттың ұйытқысына айналған поэзия парқы жайында Мұхаммеджан Қаратаев «Поэзия құнын түсірмеудің бірінші амалы сұрқай өлеңдерге, формалистік шатпақтарға жол бермеу. Ал, поэзияның шынайы жаңашылдықтарына жетудің бірден-бір сара жолы - көп көру, көп оқу, көп үйрену, батыл іздену, табанды еңбектену» [1, 172]. Поэзия құнын түсірмеудің басты алғы шарты оқырманға арналған шығармалар жиынтығының қайсы бірі болмасын електен өтуі қажет. Ал, балаларға арналған дүниеге деген талап пен тәртіп қатаң сақталған жағдайда ғана жеңіске жетеміз.

Балалар әдебиеті - балаларға арналған әдеби туындылар жиынтығы. Балаларға арналған шығармалардың, яки туындылардың қай-қайсысында көркемдік және педагогикалық талаптардың етене байланыста көрінуі - балалар әдебиетіне қажетті негізгі қажеттілік. Көрнекті ғалым, А.Байтұрсыновтың: «Дарынды сөз ...ақындардың, арқалылардың сөзі болады. Ақындар ғалымдар сияқты болған уақиғаны, яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтып, дұрыс мағлұмат беріп, қақиқаттауға тырыспайды. Тұрған нәрсе тұрған күйінде, болған уақиға болған күйінде ақынға өте үйреншікті, жай қалыпта жабайы көрінеді. Оның бәрін ақындар өз көңілінше түйіп, өз ойынша жорып, өз ұйғаруынша суреттеп көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсетуге бар өнерін, шеберлігін жұмсайды. Сөйтіп шығарған сөзі көркем сөзді шығарма болады. Оны шығаруға жұмсайтын өнердің аты ақындық болады» [2, 224] – деген сөзінде ақиқаттан өзге дүние жоқ екендігі анық. Шынында, балалар әдебиетіне қалам тартқан әрбір ақын һәм жазушы болмасын «дарынды сөз» иесі бола білгені жөн.

Жазып отырған мақаламызда, балалар поэзиясын айшықтайтын көркемдік мәселелер балалардың жас ерекшелігіне сәйкес олардың ой-санасында, таным-түсінігенде, көзқарасында болатын психикалық өзгерістермен және сол өзгерістерден туындайтын педагогикалық-тәрбиелеушілік әсер ету жолдарымен сабақтастықта кеңінен қарастырылады. Ғалым, Аманжол Әлтаев: «Ғылымилық ұстаным балалар қаламгерінен бірнеше

мәселелерді ескертуді талап етеді. Олар: 1.Балалар поэзиясының өзіндік ерекшелігі; 2.Балалардың психикалық–педагогикалық ерекшеліктері; 3.Балаларға ұсынылатын дерек-мәліметтердің ғылыми нақтылығы» [3, 23] Сондықтан да балалар әдебиетінің оның ішінде балалар поэзиясының мектеп қабырғасында қандай ақындардың шығармашылығы оқытылып жатыр және ол шығармаларды қалай оқытылу қажеттілігі - бүгінгі уақыттың даты.

Бала талғамын бағдар етіп, оқырманының психикалық–педагогикалық ерекшеліктерін ескеріп, қоғамдағы болып жатқан уақиғаларды ақыл таразысына тартып, көкірек көзінен өткізіп, сүбелі сөзін, маржандай ойын жіпке тізіп балаң оқырманға қалам сілтеген ақын немесе жазушы еңбегі жемісті болары анық. Бұл, әрине, біздің ой тұжырымымыз. Ал, академик С.Қирабаевтың: «Балалар әдебиеті – қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік ерекше сипаттары бар. Балалар кітаптарында әрекеттің нақтылығы мен образдың көрнектілігі, лириктік сезімталдық, характерлер мен уақиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы қажет. Бала ойы мен ұғымы абстракциядан гөрі нақтылықты сүйеді. Сезіміне әсер ете білу арқылы оны адамды сүйге, гуманистік әрекеттерге тәрбиелеуге болады. Жазушы тілі де бала ұғымына лайық, түсінікті, таза болуға тиіс» [4, 74], - деген ғалым тұжырымынан балалар әдебиетінің көркем әдебиеттің бір саласы болып табылатыны, сол себепті оның бойында болуға тиіс басты сипаты оның тілінің көркемдігі, ойының тереңдігі басты талап екендігін аңғардық.

Біз жоғарыда тізбектелген ақпараттармен таныса келе, өз еңбегімізді өңдеп жетілдіре түстік. Қазақ әдебиетін өзге тілді аудиторияда оқытуда басты нысана етіп алған тұлғамыз сыршыл ақын - Тұманбай Молдағалиев. Тұманбай ақынның тұмса жырларының табиғаты өзгеше. Қазақ тілінде оқытылмайтын мектептің 6 - сыныптарында Тұманбай Молдағалиевтің «Кім болам?» [5, 91] деген өлеңінен үзінді берілген. Осы өлеңін заманауи әдіс-тәсілдер арқылы оқытудың үлгілік нұсқаларын жасап, сабақ барысында қолдандық.

Кез келген IT технологияның өзегі болып отырған Google бағдарламасымен жұмыс жасау, оның тілін меңгеру бағдарламаның ұшан теңіз мүмкіндіктерін қолдана білу - мұғалім шеберлігінің бір қыры. Біз өзіміз оқытып отырған тақырып аясында білім алушыны біліммен қамтамасыз ету үшін етілер еңбек, төгілер тер көп. Біз Google sites және Google forms бағдарламаларын қолдандық. Біз сынақнамаға алып, оқытқан аудитория қазақ тілінде оқытылмайтын мектептің 6 және 4 сыныбы. Сынақнамаға алып оқытылған екі сыныптың оқулықтары екі баспадан шыққан (4 – сынып «Алматыкітап» баспасы [6, 20], 6 – сынып «Мектеп» баспасы [5, 91]). Екі сыныптың оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай тапсырмалары ескеріліп, құрылды.

Біз сыныпта мұғалім орындайтын жұмыстар мен тапсырма түрлерін Google sites және Google forms, learningapps.org, wizer.me бағдарламаларына енгіздік. Google sites және Google forms, learningapps.org, wizer.me бағдарламаларын қолдану мұғалімдерге немесе оқушыларға сыныптан тыс қосымша ретінде немесе сыныпта танысқан ақпаратты бекітуге немесе кері байланыс жасауда пайдасы мол. Бұл - дәстүрлі оқыту мен онлайн оқыту арасында тамаша үйлесімділік тапқан оқыту әлеміндегі жаңа сала. Бұл жасаған жұмысымыз оқушыларға сынып ішінде де, одан тыс жерлерде де өз қабілеттерін жетілдіре түсуіне мүмкіндік береді. Білім беру саласында басымдыққа ие болып отырған жаңа бағыт - интернетті араластыра оқыту немесе «гибридті оқыту» бағыты. Google sites, Google forms, Learningapps.org, Wizer.me бағдарламаларына күнтізбелік жоспарға сай Т.Молдағалиевтің «Кім болам?» [5, 91] өлеңін енгізіп, оқушылардың есте сақтау қабілеттерін, әр сынып оқушыларының тақырыпты қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып аудио-визуалды жазба нұсқасын бірге жүктедік. Өзге тілді аудитория ерекшелігі ескеріліп, оқушыларға жаңа сөздерді суретті карточкаларға kids-flashcards қосымшасының көмегімен қазақша-орысша түсіндірмелі аудармасымен бердік. Бұл визуалды қабылдау (сөздердің баламалы суреттері) арқылы оқушылардың жаңа сөздерді жедел жаттауына мүмкіндік береді. Бұл оқушының сабақтан тыс уақытта жаңа сөздердің жазылуы мен айтылуындағы айырмашылықтарды аңғаруы мен есте сақтауларына мүмкіндік жасайды.

Гибридті немесе аралас оқудың артықшылығы мен мүмкіншілігі жайында шетелдік зерттеуші – ғалымдар Энтони Г. Пиччиано, Чарльз Д. Дзюбан и Чарльз Р. Грэм «Blended learning: Research perspectives, Volume 2» (Смешанное обучение: перспективы исследований, Том 2) [7] деген мақаласы бар. Бұл оқу түрі соңғы 10 жылда қарқынды зерттеліп, дамып жатыр. Әсіресе, білім алушылар арасында (оқушы, студент, магистрант немесе докторант) кеңінен қанат жайып келеді. Гибридті оқыту мұғалімдер мен оқушылар үшін ұялы телефондарына немесе планшеттеріне google seite және google forms қосымшаларын жүктеуді қажет етеді. Нақтырақ айтар болсақ, google disk, google table, g-mail, kahoot және т.б. сияқты оқушылар арасында танымалдыққа ие қосымшаларын пайдалану ұтымды болып саналады.

Педагогикалық жаңалықты жасау, игеру және пайдалануға негізделген мұғалімнің басты қызметі – инновациялық бағыттылығының дәлелі. Өйткені, оқушының оқуға деген қабілеттілігін арттыратын танымдық дамуын ояту мен оны жетілдіру ұстазға тікелей байланысты. Ақпараттық технологиялар, әсіресе, оқушы мен мұғалім арасындағы өзара ынтымақтастықтың артуына себепші болады. Өйткені, өз заманының мүмкіндігін пайдаланып, бала дамуына әсер ететін заманауи ұстаздан білім алу білім сапасының артуына тікелей байланысты. Google ұсынатын функциялардың артықшылықтары: кеңістік пен уақытты шектеусіз пайдалана отырып жұмыс жасауы, тапсырмаларды орындау, тапсырма реттілігін сақтаудың жеңілдігі. Google ұсынатын Gmail, Google Drive, Google Hangout, Google Groups Google sites, Learningapps.org, Wizer.me т.б. қосымшалары оқушылардың ақпаратты шектеусіз алуына, ізденуіне ықпал етеді. «Жаңа педагогика» тәсілдемесінің аясында оқушылар электронды почтаны еркін қолданады. Сондықтан да, сабақ барысындағы тест тапсырмаларын орындау да, қосымша сауал туындағанда почта арқылы хат жолдап кері байланыс орнатуға да мүмкіндік мол. Бұл баланың таным сипаттамасының артуына, жеке өзі тапсырмаларды орындай отырып, оқу және проблемаларды шешу қабілеттілігі артуына ықпал етеді. Сандық кеңістіктің ықпалымен оқушының оқуға деген құлшынысын еселеуге болады.

Біз «Қазақ тілі» пәні (оқыту тілі қазақ тілі емес мектептерде) бойынша оқу бағдарламаларының ерекшелігіне сүйене отырып, Google Sites, Learningapps.org, Wizer.me бағдарламаларына өтілетін сабақтың электронды сайт нұсқасын жасадық. Осы арқылы оқушы өтілетін сабақты толықтай онлайн арқылы танысып, қашықтықтан меңгеруіне, кеңінен ақпарат алуына мол мүмкіндік беретін жүйе қалыптастырдық [8]. Сабаққа жаңадан кіруде оқушы кіріс сауалнамасын жасайды. Сауалнамалардың барлығы өтілетін тақырыпқа дайындық, миға шабуыл әдісі арқылы орындалады. Ал, сабақ толықтай аяқталуға бір немесе бірнеше минут қалғанда шығыс сауалнамаларын жасайды. Осы арқылы сабақтың өту барысына, алған білімінің мазмұндық құрылымына қатысты ашық сұрақтарға жазбаша жауап береді. Осы арқылы ой сауаттылығы мен жазу сауаттылығына да назар аударуға, өз ойын жазбаша жеткізудегі баланың тілдік қорының деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Кіріс сауалнамасынан соң оқушы бүгінгі өтілетін тақырыптың атауын өзі тауып, жаңа тақырыппен, ақын, Тұманбай Молдағалиев өмірімен, шығармашылығымен танысады. Ақын өлеңін видео арқылы көріп, ақынның өз дауысын тыңдайды. Тыңдалым әрекеті барасында оқушы өлеңнің не жайында екенін болжайды, сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсіну үшін «сөздер сөйлейді» тақтайшасынан ақпарат алады, көркем шығармаларды тыңдап, негізгі ойды анықтайды, тыңдалым материалдары бойынша 8-тапсырмада берілген ашық сұрақтарға жазбаша жауап береді. Мұның барлығын оқушылар тыңдалым, оқылым әрекетін жүзеге асырып барып, жазылым әрекетіне көшкенде орындалады. Оқушылардың базалық дағдыларына сүйене отырып, жазу және оқу дағдысын негізге аламыз. Берілген тапсырмаларға жауап жазу үшін білім алушыда өтілген тақырып аясында қалыптасқан ілім болуы шарт. Оқушы берілген сұрақтың жауаптарын почталарына жіберілген конспектіден немесе онлайн ұсынылған мәтіндегі ақпаратқа сүйене отырып жазады. Біз мұнда бірінші тілді коммуникативтік тәсіл тұрғысынан оқыту әдісін қолданамыз.

Біз өтілген тақырыпты білім алушыға толық меңгерту мақсатында 6 – сыныпқа ғалым Н.А.Оразақынованың «Сатылай кешенді талдау технологиясын» ал, 4 – сыныпқа Learningapps.org қосымшасының көмегімен «мәтінді толықтыру» әдісін қолдандық. Технологияларды таңдап алуымыздың сыры тым тереңде. Бірінші таңдап алынған технология қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің төл технологиясы. Жаңа технология авторы Н.А.Оразақынова «Сатылай кешенді талдау – ұлттық құндылықтарымызды бағалай білуге, оның білім көкжиегінде кең таралуына ықпал етіп, күнделікті өмірде қолдану аясын жақсартуға бағыттайтын оқыту. Сатылай кешенді талдау – тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар баланың жалпы тұлғалық дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа танымдық – психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған оқытудың түрі» [9, 15]. Бұл технологияны мектептің бастауыш сыныптарынан бастап жоғарғы сыныптарына дейін қазақ тілі сабағында (поэзия немесе прозаны) өткенде, мәтін талдау барысында қолдануға болады. Біз таңдап алған 11 сатылық талдау жүйесі 6-сыныптардың білім деңгейіне сәйкес келеді. Жоғарыда айтылған төл технологиямыздың талаптарына сай 11 сауалды сабақ барысында Google Sites [10] қосымшасына енгізіп, оқушыларға ұсындық. Олар төмендегі сауалдардан құралған:

1. Шығарманың немесе өлеңнің авторы жайында қысқаша ақпарат.

Қазақ әдебиетінде ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасы бар сыршыл ақын Тұманбай Молдағалиев 1935 жылы Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданындағы Жарсы ауылында дүниеге келген.

2. Өлеңнің атауы. Өлеңнің тақырыбы – «Кім болам?». Балаларды мамандық түрлерімен таныстыру.

3. Жанр түрі. Жанр түрі – поэзия (өлең). Өлең дегеніміз – белгілі бір өлшеммен қиыннан қиыстырып, үйлесімді ырғақпен ұйқасып келетін өрнекті сөз жүйесі.

4. Идеясы – автор тақырып арқылы балаларға әрбір мамандық иесінің атқарар қызметін, мамандықтың маңызын бала санасына сіңіру.

5. Өлеңдегі шумақ саны. Шумақ – аяқталған синтаксистік біртұтас ойды білдіреді. Бұл өлең үзіндісі 6 шумақтан тұрады.

6. Өлеңдегі тармақ саны. Тармақ – өлеңнің әр жолы, бұл өлең – 24 тармақтан тұрады.

7. Өлеңдегі бунақ саны. Бунақ өлеңнің белгілі бір дауыс ырғағымен бөлінуі. Аталған өлең 3 бунақты өлең.

8. Өлеңдегі буын саны. Өлең 7 – 8 буынды. Өлеңдегі буынның саны – сөздің құрамындағы дауысты дыбыстардың санымен байланысты.

9. Өлеңдегі ұйқас түрі. Қара өлең ұйқасы (а, а, б, а)

10. Әдеби теориялық ұғымдар. Эпитет (айқындау) – заттың не құбылыстың айрықша сипатын, сапасын, белгісін білдіретін суретті сөз.

11. Өлең жайында оқушының өз ойы (жазылым, айтылым әрекеті)[9]. Бір кереметі тест тапсырған оқушы тест жауабының дұрыс не бұрыс екендігін тестті аяқтаған сәтінде біле алады. Бұл автоматталған жүйе мұғалімнің тестті тексеруге кететін уақытын үнемдеуіне мол мүмкіндік береді. Сонымен қатар мұғалімге білім алушының қайта даярлықты қажет ететін осал тұстарын айқындауға септігін тигізеді. Оқушының өзі тарапынан кеткен қателіктері, жауап барысындағы бұрыс жауаптары мен қажет етілген дұрыс жауаптар балама нұсқада тест соңында көрінеді. Оқушы қатемен жұмыс айдарына үңіле отырып, өз қатесін түзеуіне, олқы кеткен білім орынын толтыруына мүмкіндік алады. Оқушының тестті қайта жасауы, алған білімін қайта бекітуі мұғалімнің Gmail почтасына ақпараттық хат болып барады. Ал мұғалім өзі оқушыға кері байланыс ретінде ақыл-кеңесін, қосымша ақпарат ұсына алады. Кері байланыс оқушының почтасына жолданады. Бұл жолданған хаттар жайлы білім алушының ата-анасына да қосымша ақпарат ретінде, баласының білім деңгейі, сабақ барысындағы үлгеріміне қатысты хабарлама жолданып отырылады. Бұл мұғалім – оқушы –

ата-ана үш тараптың бірлесе нақты нәтежеге бағытталған жұмысының жемістілігіне әкеледі. Сонымен бірге Google sites және Google forms, kids-flashcards бағдарламаларына енгізілген ақпараттарды kundelik.kz сайтына конспект ретінде тіркеп отырдық. Бұл арқылы оқушы онлайн арқылы ғана емес қажет жағдайда конспектін жүктеп, қағаз бетіне шығарып алып таныса алады. Шынайылық пен жеделдікті, ұтқырлық пен ұтымдылықты бір арнаға тоғыстырған аралас білімнің оң нәтежесін көруге мүмкіндік алдық. Ақпарат пен білімнің қол жетімділігі, білімді жаңа жағдайлармен ойластыру және өтілер тақырыпқа қатысты қосымша ақпараттар легімен таныса отырып, оқушы ұқсастық бойынша пайымдауға үйренеді. Өр түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды орындау, алған білімін дамыту, ізденімпаздылық қабілетін ұштау бала бойындағы рәсімділік жадының жұмысының жақсаруына, баланың есте сақтау қабілетінің артуына ықпал етеді.

Балалар поэзиясындағы ең маңызды шарттылық ақын шығармасының жекелеген бөліктері (мәселен: сөз, тармақ, шумақ, т.с.с.) арасындағы үндестікті, сабақтастықты табуға, балалар үшін қызықты да пайдалы дерек-мәліметтерді, оқиғалар мен құбылыстарды таңдап алуға көмектесетін авторлық позиция мен негізгі идеясы ақын өлеңінен айқын көрініп тұр. Тұманбай ақынның авторлық позиция мен одан бастау алатын көркем идеясы балаларды отаншылдық, ұлтжандылық, адамгершілік қағидаттарына бір табан жақындата түсері анық, Оңы мен солын енді танып келе жатқан жас жеткіншек үшін мамандықтың маңыздылығын баланың жас ерекшелігіне сәйкес ұтымды тілмен түп санасына сіңірілуі шығарманың өз межесіне жеткені болып табылмақ.

Егемен еліміздің ертеңі – білім мен ғылымға жаны құмар, әдебиет пен мәдениетті, рухани құндылықты бойына тұмар еткен жас ұрпақ. Жұдырықтай жүрегі азат елінің, алып мемлекетке айналуы үшін күресер, кемел болашақ иелері - балалар. Білім беру саласында озық технологияларды қолдана отырып, жас ұрпаққа сапалы білім берсек, өз заманымыздан озар мемлекет боларымыз анық. Келер күнге нық сенім қазығы – білім мен ғылымнан бастау алады. Біздің тұжырымымыз: «Ғылымы қарыштап дамыған елдің болашағы айқын, анық бола түседі».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қаратаев М. Шығармалар жинағы, Алматы, "Жазушы" баспасы, 1974ж., 3-том, 368 бет.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы, 1989.
3. Әлтай А.Д. Қазақ балалар поэзиясы: генеалогиясы, типологиясы, поэтикалық дамуы: Монография. – Астана, "Фолиант" баспасы, 2009ж., 384 бет
4. Қирабаев С. «Өнер өрісі» Мақалалар мен зерттеулер. Алматы, "Жазушы" баспасы, 1971ж., 274 бет
5. Косымова Г., Сатбекова А., Берденова К., Рахимжанов К. Қазақ тілі мен әдебиеті. Оқулық для 6 кл. общеобразоват. шк. с рус. яз. обуч./– Алматы, "Мектеп" баспасы, 2018ж., 168 бет
6. Н.Ж.Даулеткереева, Г.Б.Мухангалиева Қазақ тілі. Оқулық для 4 кл. общеобразоват. шк. с рус. яз. обуч./– Алматы, "Алматыкітап" баспасы, 2019ж., 168 бет
7. Manninen, J. (2014) 'Blended learning: Research perspectives, Volume 2', International Review of Education / Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft, 60(6), pp. 867–870. doi: 10.1007/s11159-014-9458-5
8. Google Sites бағдарламасы. Молдағалиев Т. «Кім болам?» өлеңі.
<https://sites.google.com/d/1J6poR87BxJPMb2qwKwFoTFWpESNfiaRw/p/1y-XTvf2YWjkaAPkM-8SAOBACTLFue68D/edit>
9. Оразахынова Н.А. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми – әдістемелік негіздері. (монография). Алматы, 2007ж., 287 бет
10. Google forms бағдарламасы. Молдағалиев Т. «Кім болам?» өлеңі бойынша тест тапсырмалары. <https://forms.gle/yBpiHhWsE2dAg5Kq9>

УДК 131.245

аға оқытушы Байырбеков М.Т., аға оқытушы, магистр Калиева Н.М.
nazeket.kalieva.81@mail.ru, Шымкент университеті

«Отырар өңірінің ақындарының әдеби мұралары»

Садуақас Жақашұлы – осы кезге дейін көпшілік оқырманға да, ғылыми және әдеби жұртшылыққа да онша таныс болмай келген Отырар ақындарының бірінен саналады. Артында ұрпағына мол мұра қалдырған, өз туындыларында заманалық үлкен оқиғаларға да үн қосқан, тарихи тақырыптарға да қалам тартқан, есімі бүкіл Оңтүстік Қазақстанға белгілі Садуақас ақын туралы алғаш рет ғылыми тиянақты пікірді көрнекті ғылым, академик Рахманқұл Бердібай айтқан болатын.

Рахманқұл Бердібай ғылымы айналымға енгізген деректерге сүйенсек, Садуақас Жақашұлы 1888 жылы бұрынғы Сырдария губерниясына қарасты Түркістан уезінің 24-ші ауылында, әйгілі Отырар төбенің батыс жағындағы «Жантақты ой» деген жерде (қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Отырар ауданындағы Отырар ауылы) дүниеге келіп, 1951 жылы қазан айында дүние салған.

Садуақастың әкесі Жақаш пен шешесі Жұмаш кезінде ауылдағы той - жиындарға жиі-жиі қатысып, өлең айтып, көзге түскен жандар екен. Бала кезінде Садуақас әкешесімен бірге әлгіндей жиын-думандарға, қызықты кештерге барып, әнші, күйші, термеші, өлеңшілердің сөздерін естіп, әсерленіп, бойына көптеген тағылым алады.

Есейе келе, Садуақас Оңтүстік Қазақстан өлкесіне аты мәлім Молда Мұса, Айтбай Белгібайұлы секілді ақындардан өнеге алып, өлең-жырлар жазады. Алайда, бірен-саран шығармалары болмаса, туындыларының көпшілігі кезінде баспа жүзін көрмеген. Садуақас жарияланған шығармаларының арасында аудандық «Социалистік Шәуілдір» газетінде жарық көрген «Құттықтау» атты өлеңін (1936 жыл) және облыстық «Оңтүстік Қазақстан» және Түркістан аудандық «Қызыл Түркістан» газеттерінде басылған «Құмкөл серіктігі» деп аталатын өлеңдерін айтуға болады.

Болашақ ақын Садуақас жас шағында Оспан қажы, Дәуренбек және Өскенбай секілді молдалардан сауат ашып, ескіше араб қаріптерімен жазылған кітаптарды оқи алатын болады. 1930 жылдарда латын әрпімен сауатын ашады. Сол кезде газет-журналдарда, Қазақстан баспаларында жарияланған әдеби шығармаларды үздіксіз оқып отырады. Тақырыптық жағынан оның шығармалары 1930 жылдардағы қазақ ақындарының өлеңдерімен бағыттас, үндес келуі осы айтылғандардың әсері болса керек. Ол алдыңғы қатарлы қазақ ақындарының көркемдік ерекшеліктерінен үйрене отырып, оларға еліктеп көптеген шығармаларын жазады. Сонымен қатар сөз қолданысына, бейнелеу құралдарында Садуақастың ешкімге де ұқсамайтын өз өрнегі де танылады. Оның шығармалары әдебиет тарихы үшін елеусіз құбылыс емес, өткен кезеңдердегі әдебиеттеріміздің, мәдениетіміздің байлығына аз да болса үлесін қоса алатын туындылар болып табылады.

Өкінішке қарай, Садуақас Жақашұлының шығармашылық мұралары кейінгі уақытқа дейін жүйелене жинақталып, толық жарияланбаған және саралана зерттелмеген. Ақынның туындыларының қолжазбалары өзінің жақын ағайындарының қолында ұзақ жылдар бойында сақталып келген. Садуақас ақын туралы алғаш мәлімет беруші ретінде оның туған інісі Мамыр Жақашұлын айтуға болады. Ол ағасы Садуақастан арабша сауатын ашқан. Кейін ер жетіп, есі кірген соң Түркістан қаласында Ғани Оспанходжаев деген бай

саудагерге жалданып, соның қарамағында әртүрлі жұмыстар атқарған. 1938 жылы Ғанидың кәмпеске науқанына ілініп, қамалып кетуіне байланысты Мамыр Жақашұлы жалшылықтан босанып, өзінің аулында, Отырар жерінде кәмпеске науқанына белсене қатысқан. Арада бір жыл өткен кезде, 1929 жылы өзінің туған жерінде «Мыңшұқыр» деп аталатын жер серіктестігін ұйымдастырып, сол артельге төраға болып сайланған.

Мамыр шаруашылықтың әртүрлі дәрежедегі жұмыстарын атқара жүріп, сол жылы Шәуілдір аудандық партия комитетінің шешімі бойынша Алматы қаласындағы екі жылдық заң мектебіне оқуға жіберіледі. Кейіннен, 1955 жылы Ташкент қаласындағы заң институтын сырттай оқып бітіреді. Ол көптеген жылдар бойында қазіргі Ташкент облысына қарасты Бостандық ауданында, 1941 жылдан бері уақытта Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарының аудандарында прокурор болып қызмет істеп, 1972 жылы республикалық дәрежедегі зейнеткерлік демалысына шыққан. 1939 жылдан бастап әлденеше рет аудандық Кеңестік депутаты, аудандық партия комитетінің мүшесі болып сайланған. Ол 1970 жылы Қазақ КСР – інің еңбек сіңірген заңгері деген құрметті атаққа ие болған.

Сәдуақас ақынның мұрасы туралы жинақталған мәліметтер мен деректер Мамыр Жақашұлының жинаған, жүйелеген және түсініктемесін жазған шығармалар бойынша өрбитін болғандықтан да ол кісінің өмірбаянымен кеңірек, жан-жақты таныстырғанды жөн көрдік. Ең алдымен Сәдуақас ақынның туындыларының жалпы құрамы жөнінде шолып айта кеткенді мақсат етіп отырмыз. Ақынның қаламынан туған шығармалары қатарына 1930 жылдардағы өлеңдері мол орын алады. Сонымен бірге ол өз өлкесінің тарихы мен тағдырына қатысты кейбір ескі әңгімелерді де жырға қосып, өлең шумақтарына айналдырған.

Сәдуақас ақынның туындыларын жинақтап, тізер болсақ, ақынның шығармалары төмендегіше болады екен:

«Шәуілдір арығы» (408 жол), «Көктемір» (72 жол), «Мұң шағыну» (462 жол), «Қырманда» (175 жол), «Сөз бастау» (32 бет), «Сәлем хат» (181 жол), «Жолда» (565 жол), «Қазақстанның 15 жылдығын құттықтау» (360 жол), «Ағаштан арыз» (75 жол). «Шәуілдір қонысы» (750 жол), «Қазақ батыры келген күн» (256 жол), «Колхоз өмірінен жыр» (141 жол), «Пионерлер жыры» (25 жол), «Клуб даярланды» (50 жол), «Қара інгенім» (141 жол), «Шәілдірдің 5 жылдығы» (216 жол), «Шәуілдір аудандық бірінші конференциясына» (95 жол).

Ал, тарихи аңыздар мен шежіре – сырларға құрылған шығармаларына мыналар: «Кене ханның зұлымдығы» (112 жол), «Балтабай ақынмен айтысы» (56 жол), «Беташар» (330 жол), «Қазақ халқының қысқаша шежіресі» (өлеңмен жазылған, 32 бет), «Саңғыл мен Маңғытайдың елдік қабілеті» (160 жол), «Қонақасы» (121 жол), «Қанымсайда» (181 жол), «Құн алымы» (2759 жол), «Оңтүстік Қазақстанның өткен өмір тарихы» (17754 жол).

Ә.Оспанұлы бұл зеттеуінде Ергөбек шығармашылығын жеке – дара талдамай, Майлықожа екеуінің арасындағы аға-інілік, ұстаз-шәкірттік қарым – қатынастың қалың болғандығына ерекше мән бере қарастырылады, Ергөбек шығармашылығын жеке – дара талдамай, Майлықожа екеуінің арасындағы аға-інілік, ұстаз – шәкірттік қарым-қатынастың қалың болғандығына ерекше мән бере қарастырады, Ергөбек шығармаларынан Майлықожа өлеңдерінің игі әсер – ықпалын іздейді, екі ақынның термелеп, сөз сұрыптау мәнерлерін де өзара орайластық, ұқсастық табады. «Әрине, өз заманына қарай Ергөбек өлеңдерінде кейбір жағдайда сары уайымшылдыққа түсу сарыны да сезіліп қалады» - деп, зерттеуші өзі де өз заманының, яғни кеңестік кезең талабының үрдісіне ілісіп, біржақты баға береді.

Дегенмен автор Ергөбек ақынның шығармашылық мұрасын іздестіріп, жинастыру мен електен өткізіп, зерттеу ісіндегі бастамаларды өзіне ғана теліп қоймай, «Ергөбек Құттыбайұлының ақындық қызметін, қалдырған шығармаларын жұртқа таныту бағытында бұрын да әрекет жасалғанын, соның алғашқысы Шәуілдір қыстағының тұрғыны, жергілікті ақын Шайқым Қасымбековке тиесілі екенін, сонан кейін біршама жүйелі мәлімет, сапалы өлең - термелер тауып тапсырушы – Сарыағаш ауданындағы бұрынғы «Красный Восток» Колхозында істейтін, әкесі атақты Айнабек жыршы атанған, өзі де аузының ебі, сөзінің

желі бар дегендей ақындықпен айналысып жүрген Тұрсынәлі Айнабеков болып табылатынын» атап өткен.

Араға он алты жыл салып, Ергөбек туындыларымен жалпы жұртшылықтың жан-жақты танысуына мүмкіндік берген - 1985 жылы жарық көріп, 1989 жылы Алматыдағы «Жазушы» баспасының қайта басылып шыққан XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінге қазақ ақын-жазушылардың шығармалары жинағының екінші томының ақынның шағын ғана өмірбаяндық мәліметтері беріліп, «Кедейліктен дарамын» және «Сәлем де туған елдерге» атты екі шығармасы жариялануы болатын. Бұған дейін халқымыз Ергөбек шығармаларының шырайын әлгіндей бірді-екілі өлеңдері арқылы ғана оқып-біліп, танып келсе, көрнекті әдебиетші, академик Рахманқұлов Бердібайдың «Алматы ақшамы» газетінің 1990 жылғы 16 қазан күнгі нөмерінде «Асыл мұра» айдары бойынша жарық көрген ақынның туғанына 125 жыл толуына орай жазылған «Ергөбек – ел жыршысы» деп аталатын мақаласы осынау олқылықтың орнын толтырған ғылыми еңбек екенін ерекше атап өткіміз келеді.

Ғұлама ғалым Р.Бердібай Ергөбек ақынның аты мен даңқы туған өлкесі Оңтүстік Қазақстан мен Ташкент атырабындағы қазақтар арасында кең таралғанымен, республиканың өзге өңірлеріне соңғы жылдарға дейін көп мәлім болмай келгенін орынды түрде айта келіп: Оның негізгі себебі ақын шығармаларын жинау мен жариялаудың, зерттеудің қолға кешірек алынғандығына байланысты. Тағы бір тосқауыл Ергөбек туындыларының тақырыбы мен мазмұны тым тосын жайларға, қазақ халқының басына душар болған ашаршылық қасіретіне арналғандықтан деуге болады. Өйткені күні кешеге дейін халықтың басынан кешкен ауыртпалықтарды айту қоғамдық санамызға сіңбеген нәрсе еді. Біздің дәуірімізде «қаны сорғалаған» трагедиялық халдерге көзді жұмып, жауырды жаба тоқитын, ылғи «өрледік», «шырқадық», «самғадық» деп келетін жалған сарыннан басқаға жол жабық болды», - деп мәселенің мәнін барынша ашып көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы, 1989.
- 2 Дәуітов С. Жүсіпбек Шайхисламұлы // Қазақ әдебиеті газеті. 15.05.1987.
- 3 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы, 1994.
- 4 Елеукенов Ш. Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы. – Алматы, 1999.
- 5 Жиреншин Ә. Қазақ кітабының тарихы. – Алматы, 1971.
- 6 Қазақ кітабының шежіресі 1807-1917 жылдар. – Алматы, 1996.

ӘОЖ:73.151.881

БЕРКЕНОВА Р.А.

**Тараз инновациялық- гуманитарлық
университетінің доценті., филология ғылымдарының
кандидаты, Тараз қ.**

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАҺАРМАНДЫҚ ЭПОСТЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Резюме. В статье разносторонне рассмотрено развитие и исследование героического эпоса в казахской литературе.

Ключевые слова: Эпос, героизм, фольклор, идея, монография.

Summary. The article comprehensively examines the development and research of the heroic epic in Kazakh literature.

Keywords: Epic, heroism, folklore, idea, monograph.

Ауыз әдебиетіндегі ең бай да көне жанрлардың бірі - батырлық жырлар, батырлар жыры немесе қаһармандық эпос деп те аталады. Әрбір халықтың да эпикалық аңыздары қатарынан қаһармандық жырлардың алатын орны үлкен. Батырлар жырының көпшілігі халықтың отанды сүю, басқыншы жаудан ел қорғау, халық үшін ерлік еңбек ету идеясынан туған. Басқыншы жаудың шапқыншылық шабуылдарына қарсы аттанған, одан ел-жұртын қорғап қалған батырларды, олардың ерлік істерін ардақтап халық аңыз-әңгіме, жырына қосқан. Батырлар жыры өзінің қалыптасып даму процесінде талай қоғамдық және таптық ой-сананың, көзқарастардың алуандаған әсерін бойына жинай береді. Әрбір қоғамдық құбылыс, әрбір тап батырлар жырын өз тілегіне, өз мүддесіне сай етіп өзгертіп отырған, олар батырлар жыры арқылы өздерінің қоғамдық және таптық идеясын таратуға тырысқан.

Батырлық жырлар халық өмірінің тұтас бір дәуірдің оқиғасы жан-жақты қамтылады. Жазушының немесе ақынның сол тарихи кезеңдегі батырлардың сыртқы жауларға қарсы ерлік күрестерін суреттеу немесе жырлау. Ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтар мен тартыстарды батырлардың бейнесі арқылы көрсету. Бірақ та тарихи оқиғалар тізбегі өмірде болған қалпында емес, жырдың көркемдік шешіміне сай суреттеледі. Басты кейіпкердің мінез-құлқына, жүріс-тұрысына, өзге елге жасаған ерлік сапарға шығуына және өз елін жаудан азат етуіне байланысты оқиғалар бір қаһарманның бойында, яғни бейнесі арқылы баяндалады. Батырлық жырлардың осы өзгешелігіне байланысты ғылыми, түрлі тұжырымдар мен ой-пікірлер бар. Ресейлік зерттеушілер (Б.А.Рыбаков, Р.С.Липец, т.б.) және кейбір қазақ ғалымдары (Өлкей Марғұлан, Әуелбек Қоңыратбаев, т.б.) эпостық жырлардағы тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғаларға сүйене отырып, жыр мен тарихтың жақындығын тілге тиек етсе, енді бір топ ғалымдар (В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, т.б.) эпостың нақты тарихи оқиғаларға қатысы жанама түрде ғана көрінеді деген пікірді алға тартады. Соңғы кездері, эпостық жырларда тарихтың да, көркемдік шарттылықтың да белгілі бір дәрежеде орын алатынын, бұл екеуінің үнемі бірге әдіптеліп отыратынын негіздеген зерттеулер жарыққа шықты (В.П.Аникин, В.М.Гацак, Р.Бердібаев, Ш.Ыбраев, т.б.)

Р.Бердібаевтың эпос туралы айтқан әрбір ойы ғылыми дәлділігімен, тиянақты пікірлерімен қымбат деп есептейміз. Эпос жанрын зерттеуге арналған – Қазақ эпосы (1982), Сарқылмас қазына (1983), Эпос мұраты (1997), Эпос – ел қазынасы (1995 жаңа басылымы 2005), т.б еңбектерін ерекше атап айтуға болады. Соның ішінде ғалымның «Қазақ эпосы» атты монографиясы қазақ фольклортану саласындағы үлкен жетістігі болып табылады. Әрине, қазақ фольклористикасында эпос туралы зерттеушілердің қатарында: Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Ә.Бөкейханов, Ә.Диваев, А.Байтұрсынов, С.Торайғыров, Қ.Сәтпаев, М.Әуезов, С.Сейфуллин, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов және т.б. зерттеу еңбектерін атасақ болады. Ал, Р.Бердібаев жаңа қырынан зерделейді. Қазақ эпостарын стадиялық және типологиялық жағынан зерттеп, жаңаша ой қорытты.

Р.Бердібаев қазақ эпосының генезисін, даму жолдарын, жанрлық ерекшелігін зерттей отырып, эпостық туындыларды жанрлық-стадиялық тұрғыдан қарастыра отырып, күллі эпос жанрын 4 топқа жинақтаған : 1.Көне эпос (архаикалық); 2.Қаһармандық эпос; 3.Ғашықтық эпос; 4.Тарихи эпос.

Ғалымның эпос жанрына әкелген сонылығын үш түрге бөліп көрсетуге болады: Біріншісі: қазақ халқының аса бай эпикалық мұрасын жанрлық-стадиялық тұрғыдан талдап, тану принципін тұңғыш рет ұсынды. Қазақ эпосын бұрыннан зерттеген ғалымдар: Ө.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Е.Ысмайлов, сынды ғалымдар эпосты көбінесе тақырыптық және хронологиялық белгілеріне сәйкес жүйелеп топтастырған болса, Р.Бердібаев дастандық туындыларды жанрлық және стадиялық сипатын қоса қамтып тексеріп, ғылыми жаңалық әкелді. Екінші жаңалығы: Р.Бердібаевтың зерттеу еңбектерінде кездесетін тағы бір ерекшелік – қазақ фольклортану ғылымында ондаған жылдар бойы ауызға алынбаған, тұрпайы социологиялық көзқарастың үстем кезінде «халыққа жат, зиянды» деп қаралған бір топ эпос-дастандарды зерттеуі. Олар: «Едіге батыр», «Ер Сайын», «Шора батыр», «Қарасай Қазы», «Орақ Мамай» тәрізді жырлар. Үшінші жаңалығы; түркі халықтарының эпикалық

аңыздауларын салыстырмалы – типологиялық тәсілмен зерттеудегі бастамашылдығы. Бұл тәсіл фольклор шығармаларындағы ұқсастықтарын нақтырақ тануға мүмкіндік беретіндігі [1].

Қаһармандық эпостың халыққа қызықты болып, атадан балаға, әулеттен әулетке ауысып, ұмытылмай келуінің тағы да бір құпиясы оның теңдесі жоқ көркемдік бітіміне, өз бойына қиялдау, бейнелеудің алуан өрнектерін сыйғыза білгендігіне байланысты. Ерліктің, Отан сүйгіштіктің, белгілі бір мақсат жолында жан аямай күресетіндіктің, намыстылықтың неше алуан үлгісін танытатын қаһармандар эпос туындыларында көптеп кездеседі. Әсіресе қаһармандық жырларды ел жүрегіне жақын ететін олардың отаншылдық идеямен суарылғандығы. Адам қоғамы дамуының барлық кезеңінде де рудың, тайпаның, мемлекеттік бірлестіктердің тыныштығын, бүтіндігін қорғау, қастасқан жауды жеңіп, бақытты өмір орнату мәселесі ең күрделі проблема болып келген. Дәл осы аңсар батырлық жырлардың айрықша сипаты болып табылады.

Қазақ эпосының күрделі бөлігін құрайтын батырлар жырында осы белгілер толығымен бар. Әрине әрбір жырдың құрылысына, идеялық бағытына лайық ерлік идеясы түрлі дәрежеде көрініс береді. Сонда да болса қаһармандық аңыздаулардың басты пафосы – ерлік, Отан қорғау болып келеді.

Батырлық жырлардағы ерліктік сипаты өзгеше. Мұндағы қаһармандар ел үшін қандай да болмасын қауіпке қарсы барады, жаулармен арпалысады, неше түрлі сергелдең, сарсаңға, ауыр сындарға душар болады; ақырында жеңіске, мұратына жетеді. Міне, осындай «жеңілмейтін қаһармандарды» суреттеуі және оның басына ең асыл қасиеттерді жиып беруі халық қиялының шексіздігін көрсетеді және эпикалық жырлардың ерекшелігін танытады.

Эпостың ұмыт болмай ғасырдан ғасырға ауысып, ұласып келуінің де мәні оның заманалық тілектерге жауап бере алатындығында. Міне мұндай жағдайда ұмыт бола бастаған бұрынғы эпикалық жаулардың, ру мен тайпалардың атаулары кейінгі нақтылы тарихи жағдайларға, эпикалық, процестерге лайық өзгеріп, жаңарып отыруы заңды құбылыс. Қазіргі түркі халықтарының шығу тегі бір эпикалық шығармаларындағы ру, тайпа, қаһарман аттары кейде сәйкес келе бермеуі де олардың бертіңгі тарихи өмірінің өзгешелігінен туса керек. Тіпті мұндай айырмашылық бір халық көлеміндегі жырдың версиялары мен варианттарынан да байқалып отырады.

Кейде рулар арасындағы барымта немесе өзге елдерге жасалған әділетсіздік эпостан көрініс тапқанмен, олар мадақталмай, қайта кінәлау, айыптау тұрғысынан жырланатынын аңғару қиын емес. Өмірде жақсы істердің ғана өлмес даңққа ие болатыны секілді эпостың талғайтыны да қалың қауымға пайдасын тигізген ірі оқиғалар болмақ. Халықтың әділетсіз соғыстарды, кімге де болса да нақақтан тиісіп, зәбір көрсетуді қолдамайтын көзқарасы эпостың өзінен де айқын көрініс беріп отырады. «Қобыланды батыр» жырында Қобыланды, Қарамандар Қазан ханды жеңіп қайтар жолында Көбіктің де елін «олжалай» кетпек болған әрекеті тосын қиыншылықтарға кездестіретіні мәлім. Осы жолы Қобыландының өзі қолға түсіп, Қарлығаның көмегімен ғана тұтқыннан босайды. Эпикалық сана әділдік пен қиянат мәселесінде ешқашан ауытқымай, адаспай отыратынының бір мысалы осы.

«Қобыланды батыр» жырында батырлар бастан-аяқ қыпшақ елінің, кең мағынасында алғанда ноғайлы жұртының мүддесі үшін күреседі. Қобыландылар Қазан ханның еліне ежелгі кекті қуалап, ата жау болған соң ғана аттанады. Қазан да, Көбікті де, Алшағыр да кез келген сәтте қыпшақты шауып алуға әзір тұрған бітіспес, мәмлеге келмес жаулар деп есептеледі. Сондықтан да Қобыландының оларға аттануын «эпикалық сана» ақтайды, өте қажет, орынды әрекет деп есептейді. Қобыландының жорығына ноғайлы қауымының бір бөлегі болып саналатын қият руы, оның Қараман бастаған батырлары да қатысады [2].

«Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырларының да жетекші сарыны ел мүддесі үшін жасалған ерлікті мадақтау. Бұл мақсат, әсіресе, «Алпамыста» айрықша қуатты сезіледі. Алпамыс өзінің қалыңдығы Гүлбаршынды жау ортасынан сан түрлі ерлік көрсетіп, алып қайтқанда да, Байбөрінің жылқысын айдап кеткен қалмақ ханы Тайшық әскерін қырғанда да

қапысыз батыр, қоңырат кегі үшін шыбын жанын аямайтын адал перзент болып сипатталады. Алпамыстың барлық әрекеті өз басы үшін емес, бүкіл қоңырат руластарының теңдігі мен бейбіт өмірі үшін болады. Осы мақсат жырдың бойына өшпес, нұрлы идея дарытады, орталық қаһарманды халық махаббатына бөлейді [3.].

Үстірт қарағанда «Ер Тарғын» жырында батырдық намыс отына қайралып, хас дұшпанға атой салуына тікелей себеп жоқ секілді. Өйткені эпоста Тарғынның өзі елінен қылмысты болып, бой тасалап кеткен, Қырым жұртына сіңген адам болып көрінеді ғой. Бірақ шындығында ол қалмаққа діні, тілі, тағдыры бір ноғайлы атынан аттанады. Бұл оның ұмтылыстарына табиғи негіз, «дәлел» бола алады. Бір кезде бүгінгі қазақ, ноғай, қарақалпақ ноғайлы деген жалпы атпен мәлім болғаны белгілі. Тарғын түптеп келгенде жалпы ноғайлының намысын жыртықан ер есебінде көрсетіледі. Оның жауды жайпап түсетін қайратында шек жоқ болып сипатталады. Сонда да болса Ер Тарғынның артында тілектес өз елі, туған отандастары тұрмағаны оны кейде қиындықтарға душар етеді. Бұл, әсіресе, Тарғынның Ханзада ханның жауын мұқатып беріп, өзі кездейсоқ ағаштан құлап, белі мертліккенде, айдалада қалдырылған кезінде айрықша жанға батырлық болады. Мұның соңында қалың қоңыраты мен қыпшағы тұрған Алпамыс, Қобыландыдай сенімді, жанқияр тірегі жоқ екенін эпос бүркемелемейді. Қатал шындықты эпикалық жырау қаз-қалпында, бүкпесіз бейнелейді [4.].

Бұл айтылғаннан эпоста ерліктің себебі мен қаһарман тағдырын суреттеудің түрлі-түрлі жолдары болатындығын көреміз. Бірақ жырдың құрылысы, ішкі дәлелдемелері өзгеше бола тұрса да, жалпы пафосы мен шешімінде үндестік анық болады. Қобыланды, Алпамыстар секілді Ер Тарғын да ақырында «мұратқа» жеткені хабарланады. Қаһармандық эпоста батырдың жастай күш иесі болғанын көрсету шарт болатын. Ал «Қамбар батырда» қаһарманның ерте есейгендігі, жасынан үлкен істерге қабілеттілігі біртіндеп көрсетілмегенімен, болашақта қалмақтың бетін қайтаратын батырдың тегеурінді қимыл-әрекеті алдын ала сездірілген. Бір ауылдың қамы үшін аңшылық етіп жүрген Қамбар кейіннен жалпы ноғайлы елі намысын жықпай, батыл ұрысқа шығады.

Зерттеушілердің көрсетуі бойынша қаһармандық жырлардың көбіне тән негізгі белгілердің бірі – болашақ батырдың ғажайып туысы болып табылады. Бұл сарын (мотив) эпостан бұрынғы жанрларда да (ертегі, аңыз) кездесетіні белгілі. Болашақ батырдың ғажайып туысының мифтік персонаждармен генетикалық байланысы, мифологияның ыдырауы кезеңінде пайда болған кейіпкерлерге қатысы бар екендігі кәміл. Қаһарманның қандай жағдайда туғанын тәптіштеп айту тек композициялық тәсіл немесе өмірбаяндық қажетті элемент ғана емес, мұның мәні тереңіректе жатыр. Байқап қарасақ батырдың туғанына дейінгі ахуалды ескерту үлкен идеялық қызмет атқарады екен. Қартайған атаның, дүйім бір елдің жаратқаннан перзент сұрап, мінәжат етуі жеке семьялық тілек ғана емес, белгілі бір ру, тайпаның шын мүддесі де болып есептелуі эпостың басталуына ерекше құпия қуат дарытқандай болады. Демек, қаһармандық дастан экспозициясы аса үлкен көркемдік роль ойнайды.

Айтушы, жыршы қаһарманның тууы ғажайып күштерге байланысты екеніне әдейі мән беріп, мұны айрықша оқиға дәрежесіне көтере суреттейді. Алпамыс туғанда Байбөрі жасаған той да ерекше дарқан пейілді аңғартқандай болады. Болашақ батырдың ғажайып тууы қазақтың түркі монғол тілдес басқа халықтардың да эпосында жиі кездеседі. Қазақ жырларынан бұл сарынды «Алпамыс батыр», «Мұңлық – Зарлық», «Шора батыр», «Едіге батыр» аңыздауларынан ұшыратамыз.

«Қобыланды батыр» жырында да Қобыланды Тоқтарбай мен Аналықтың қартайған шағында «тілеп алған» баласы болып сурттеледі.

Эпос зерттеушілері жырдағы баласыздық зары сарынының түбірін рулық-патриархалдық, феодалдық, дәуірдің дәстүріне байланыстырып түсіндіруі табиғи. Патриархат үстем болғалы бергі кезеңнің бәрінде атадан қалған мал, мүлік ұлға тиесілі болған. Сондай-ақ рулық өмірдің жалғасуы да тікелей сол рудан тараған мұрагердің бар

немесе жоқтығына қатысты еді. Ұлы көп адамның сөзі де салмақты, айбыны да артық саналған. Балалы болушылық қауымның мүддесіне қызмет ететін, үрім-бұтақ өсіретін, өзгелермен құдандалы болып, бедел, байлықты күшейтетін маңызды шарттылық, қажеттілік болып есептелген...

Қырғыз халқының ұлы эпосы «Манасты» алып қарасақ та, дәл «Алпамыс» пен «Қобыландыдағыдай» жайларға ұшырасамыз.

Батырдың ғажайып жағдайда дүниеге келуі барлық жырларда түгел тізіліп, жүйелі баяндала бермейді. Оның себебін жырдың айтылу дәстүріне, варианттылығына, не қысқарып, не ұлғайып отыратын табиғатына байланысты қараған жөн. Егер эпикалық батырдың өмір бастауы осындай керемет оқиғалармен өрнектелмесе, оның кейінгі алуан, сұрапыл ерліктерін түсіне алмаған болар едік. Есейіп, ақыл, қайраты толысқан кезде мың жауға жалғыз шабатын батырды «жаратылысынан» ерекше ерен етіп көрсетудің психологиялық мотивировкасы осында жатыр.

Жалпы тылсым, құпия күштерге сену адамзаттың табиғат құбылыстарына тәуелді кезеңінің санаға сіңген көрінісі десек, эпикалық аңыздарда бұл ұғым ұзақ сақталатынын көреміз. Атап көрсетерлік нәрсе сол – эпостың әсірелеуге (идеалдандыруға) құрылған табиғатына қаһарманды айрықша туған жан деп бейнелеу мейлінше қолайлы болып табылады. Жазба әдебиеттің реалистік жүйедегі шығармалардың негізгі көркемдік тәсілі – типтендірудің заңдылығы тұрғысынан алып қарасақ, эпос оқиғалары мен суреттеулері адам нанбайтын ерсілік секілді көрінер еді. Бірақ фольклор туындыларының, әсіресе эпикалық аңыздардың өшпес әсері мен мұқалмас, тозбас көркі де оның көркемдеу, жинақтау тәсілінің өзгеше екендігіне тығыз байланысты. Эпос құрылысының барлық кезеңіне де осы заңдылық араласып отырады.

Қаһармандық эпостың көбіне тән ерекшеліктің енді бірі – батырдың ерте есеюі, алыптықты жастайынан танытып отыруы. Бұл да кездейсоқ емес, эпикалық идеалдандырудың заңды сатысы. Архаикалық элементтері көбірек сақталған саха (якут) эпостарында қаһарманның жедел жетілуі соншалық көтеріңкі, әрі кең таратылып айтылады. Қазақ эпосында да осы дәстүрдің ізі байқалады, жалпы түркі-монғол эпикалық жырларымен типологиялық ұқсастық, заңдылығы анық сезіледі.

Қазақ эпосының інжу-маржандарының бірі – «Алпамыс батырда» Алпамыс он жасқа шыққанда алыстағы қалыңдығын іздеуге әзірленген болып көрінеді. Ол жылқыға барып, ат таңдағанда тапқырлық та, қайраттылық та танытады, шұбар атты «құйрықтан алып лақтырады», өзінің ырқына әбден көндіріп алған соң ғана тұлпарға мініп, мақсатты жағына тартып отырады.

Келтірілген мысалдар эпостың типологиялық өрісі кеңдігін, олардың түп төркінінде, жасалу мен дамуында, құрылысында, суреттеу принципінде терең ұқсастықтар, желілі заңдылықтар жатқанын ұқтыра алады. Жалпы фольклорлық құбылыстарды ғылыми тексерудің нысанасы белгілі жанрлармен шығармалардың өзіндік өзгешелігімен қатар ортақ нышандарын да айқындау десек, осы мақсаттың кейбір тармағы фактілерді салыстыру арқылы көрініс бермек. Мұндай салыстырулар эпикалық аңыздардың, мазмұны мен құрылысындағы үндестіктерді ғана анықтап қоймай, олардың көркемдік кестесіндегі жақындықты, дамуындағы түрлі кезеңдерді де танып білуге көмектеседі.

Эпоста сүйіспеншілікпен суреттелетін бейнелердің бірі – жүйрік ат бейнесі. Ғасырлар бойында көшпелі өмір кешкен қазақ халқының тіршілігінде жылқы малынын, ерекше маңызы болғаны мәлім. Сауса сүт, мінсе көлік, сойса ет дегендей жылқы түлігі ел санасынан өшпес орын алған, бұл тарапта неше алуан аңыздар, өлеңдер, мақал-мәтелдер шығарған. Соның бәрінде жүйрік, жорға, тұлпар, арғымақ тұлғасы көкке көтеріле мадақталады.

Қазақ және басқа халықтар эпосында хас батырлардың сүйген жары немесе қарындасы қажет болған жағдайда атқа мініп, жауға қарсы шаба білетін болып көрінуі құр қиялдан емес, өмірдің өз шындығынан туған. Бұл ретте қарақалпақ эпосы – «Қырық қыздың» жасалуында да үлкен өмірлік, реалды ақиқат жатқанын көрмеуге болмайды.

Батырдың мінген аты жүйрік болып көрсетілуі қаһармандық эпостың түпкілікті идеясына – елді сыртқы жаудан қорғау мақсатына тікелей байланысты. «Ат ердің қанаты» деген нақылда замандар бойында қалыптасқан түйінді пікір жатыр. Соғыстың жеңістің тағдырын атты әскер шешетін заманда жүйрік аттың қаншалықты қадірлі болғанын түсіну қиын емес. Жүйрікке қол жеткізу ер жігітке қаншама мәртебе болса, жаяу қалу соншама қорлық саналған. Қысқасы, көшпенді елдің тұрмыс қалпында қуса жеткізетін, қашса құтылдыратын аттың орны бөлек еді. Міне, осы ұғым халықтың, эпикалық санасына әбден сіңгенін көреміз. Жырларда жүйрік атқа деген махаббат ерекше керемдік қуатпен бейнеленеді.

Қаһармандық эпоста батырдың аты түрлі жағдайда алуан сипат танытатын киелі жануар есебінде елестейді. Сол қасиеттерді жинақтап келгенде мынадай белгілері екшеліп шығады: Ұшқан құстан озатын ересен жүйріктігі; Алыс жолға алқынбай жететін қайратты, төзімділігі; Батырлық мінезі мен тілегін сезіп отыратын, дұшпанның арам пиғылын танытын естілігі; Қысылтаяң тұстарда «тіл бітіп» сөйлеп, батырға ақыл, кеңес беретіндігі; Сын сағаттарда түсін өзгерте алатын сиқырлы өнері болатыны; Жау келе жатқанын күн ілгері сезіп, иесіне қауіпті білдіретіндігі; Батыр мерт болса, денесін далада қалдырмай, еліне алып келетін опалылығы, т. б.

Қаһармандық жырларға хас белгілердің бірі – ел қамқоры батырдың ең жақын досы, әрі жары – тамаша сұлу, ақылды әйелдер бейнесінің жасалуы. Ал кейбір халықтардың (бурят, т. б.) эпосында әйел қаһармандар батырлық жағынан ерлерден кем қалмай, кейде асып түсетін болып суреттеледі. Батырлық эпоста қаһарманның үйленуі де ерекше жағдайда өтеді. Сондықтан да оны фольклоршылар қаһармандық үйлену деп атайды. Әдетте болашақ батырға өзінің қалыңдығын алу үшін, жаулармен соғыс жүргізуге, түрлі сындардан өтуге, палуандық, мергендік жарысында озып шығуға тура келеді. Бұнда, әрине, терең өмір шындығы бар. Қаһарманның алғашқы күрделі қайраты, тегеурінділігі жар үшін күрестен басталуында символдық мағына жатыр. Елдің, рудың басшысы болып табылатын жас батырдың өмірлік серігі қандай болу керек дегенге эпос өзгеше мән береді. Қазақтың қаһармандық жырларында батырлар қашан да өз жарларын, үлкен ұрыс жүргізіп, жауын мұқатып барып алатындығы, бір жағынан, көшпенді жаугершілік өмірдің объективтік шындығына сәйкес келсе, екіншіден, эпостың құрылысындағы қажет көркемдік тәсілдің бірі болып саналады.

Қазақ эпосының қаһармандары: Қобыланды, Алпамыс, Тарғын, Қамбар, тағы басқалардың үйленуі соғыста ерлік көрсетіп, қайратын танытқан соң ғана мүмкін болады. Қобыланды Құртқаны алу үшін теңге атып мергендік көрсетеді, қырық бес кез Қызыл ермен алысады. Алпамыс батыр да осындай ерлік сындарында қалмақтың барлық мықтыларынан озып шығып, Гүлбаршынды алады. Қырымның еліне барып, алғашқыда елеусіздеу болып жүрген Тарғын өзін бір ұрыс кезінде танытады. Ақша ханның қызы Ақжүніс бұған содан кейін барып іңкәр болады. «Қамбар батыр» жырында да, үйлену, түптеп келгенде, батырлық сыннан өту арқылы болады. Қамбар Өзімбайдың жауын, қалмақ әскерін қырғаннан кейін ғана үйлену тойы жасалады. Бұл айтылғанның бәрі де бір нәрсені – қаһармандық эпостың пафосы ерлік, батырлық, жауды жеңіп қана бейбіт өмір кешу мүмкін екендігін дәлелдеу болып табылады[5].

Батырлар жырында көркемдігі кемел әйел бейнелері жасалған. Халықтың эпикалық санасы әйелдің семьядағы, қоғамдағы орнын лайықты бағалай біледі, батырлардың сүйген жарларын өздеріне тең, айрықша парасағ иесі, ел мүддесін кең ойлауға қабілетті, алдағыны болжай білетін, қиын-қыстау кездерде айнымайтын, сүйгені қосағы жолында басын өлімге де қиюға әзір жандар етіп сипаттайды. Бұлар рудың, елдің бүтіндігіне септесетін дана аналар болып та елес береді.

«Қобыланды батырда» Құртқа ерекше шеберлікпен сомдалған. Жырда ол жиі көрінбегенімен, ең қажетті істерді атқарады; Қобыландының тұлпары Тайбурылды мәпелеп өсіріп, алыс жорықта талмайтын етіп шыңдайды. Батыр үшін бұдан артық көмек бола ма?

Қобыландының көңіл күйін танып, тиісті жерінде ақыл қосуда да Құртқа әдептілік, кемелдік байкатады. Қысқасы Құртқа басына қазақ қоғамы жағдайындағы ең асыл қасиеттер жинақталған. Алпамыс батырдың жары Гүлбаршын туралы да осындай мінездеме айтуға болады. Қазақ эпостарында әйелдің ақылдылығына үлкен мән беріледі. Құртқа, Гүлбаршын сұлулар ақыл-парасат жағынан ерлерден асып түспесе, кем қалмайды. Ал «Ер Тарғындағы» Ақжүніс, «Қамбар батырдағы» Назым бейнелері жан-жақты суреттелген тұлғалар деуге болады. Түйіндеп айтқанда, қаһармандық эпостағы әйелдер бейнесі халықтың бір замандағы ұғымына, әйелдің қоғамдағы қызметін жоғары бағалауына сәйкес көркемдік жинақтаулар болғанын көреміз. Бұлар ғасырлар бойында әйел жынысының, мінсіз, ең таңдаулы үлгісі ретінде ел сүйіспеншілігіне бөленген, аттары аңызға айналған бейнелер. Қаһармандық эпосқа өзгеше ажар беретін нақыш әйел тұлғаларының жасалуы деп тұжырымдағанда осы жайларды есте тұтамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бердібаев Р. Қазақ эпосы Алматы: Ғылым, 1982.
2. Бабалар сөзі: Жүз томдық.-Астана: «Фолиант», 2006.Т.36: Батырлар жыры.-2006.-480 б.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық.-Астана: «Фолиант», 2006.Т.33: Батырлар жыры.-2006.-364 б.
4. Бабалар сөзі: Жүз томдық.-Астана: «Фолиант», 2007.Т.44: Батырлар жыры.-2007.-496 б.
- 5.Бабалар сөзі: Жүз томдық.-Астана: «Фолиант», 2007.Т.43: Батырлар жыры.-2007.-416 б.

УДК 314.045

**Болганбаева Ш.Д., магистр, ст.преподаватель
Шымкентского университета**

Влияние языковой идентификации на этносоциальные процессы в Туркестанской области.

Резюме

Мақалада Түркістан облысындағы этноәлеуметтік процестерге тілдік құбылыстардың әсері, сондай-ақ стереотиптерді қалыптастыру мен жұмыс істеудегі этносаралық өзара қарым-қатынастардың рөлі туралы өзекті мәселелер қарастырылған

Summary

This article discusses topical issues of the influence of linguistic identification on ethno-social processes in the Turkestan region, as well as the role of interethnic interactions in the formation and functioning of stereotypes

Этническая история Казахстана, как и всего региона Центральной Азии, крайне сложна. На протяжении веков здесь переkreщивались судьбы множества племен и народов. Сведения о них разбросаны в большом количестве источников на многих языках, восточных и европейских. Исследователями нескольких поколений востоковедов осуществлена большая работа по их изучению. В научной литературе утвердилось понимание этноса (т.е. народа - племени, народности, нации), как исторически сложившейся, устойчивой совокупности людей, обладающей не только общими внешними физическими чертами, но и относительно стабильными особенностями культуры (включая язык) и психики, а также сознанием своего единства и обособленности от других этнических групп (т.е. самосознанием), закрепленным в самоназвании (этнониме).

Для формирования этноса и дальнейшего сохранения его целостности важнейшее значение имеет единство территории его расселения. Чтобы у людей появились общие черты, выделяющие их из числа других этносов, они должны непрерывно, длительно общаться друг с другом, а это возможно лишь при условии их расселения, по крайней мере в период формирования, консолидации этноса, в пределах единой, постоянной территории.

Для начала вспомним, что такое «этнос». Этнос (греч. *ethnos* - группа, племя, народ) - межпоколенная группа людей, объединенная длительным совместным проживанием на определенной территории, общим языком, культурой и самосознанием. Понятие "этнос" как категории, обобщающей признаки этнических общностей на всех этапах истории человечества, разрабатывалось преимущественно в российской, советской и постсоветской этнографии. Современное определение этноса как группы людей, связанных единством своего происхождения и общностью культуры, включая язык, является практически общепризнанным и в значительной мере восходит к определению, данному еще в 1923 году С.М.Широкогоровым: «Этнос есть группа людей, говорящих на одном языке, признающих свое единое происхождение, обладающий комплексом обычаев, укладом жизни, хранимых и освященных традицией и отличаемых ею от таковых других групп». Он рассматривал этнос как основную форму существования локальных групп человечества, а основными признаками его считал «единство происхождения, обычаев, языка и уклада жизни». Этноты представлялись как ареалы повышенной плотности информации. Особое внимание было обращено на межпоколенную трансляцию информации, обеспечивающую преемственность и стабильность этнической системы во времени. Стадиальные типы этнических общностей - племена, народности и нации рассматривались как три разных типа информационной плотности. Для современного этапа развития этнонациональных отношений характерны следующие процессы:

1) этническая консолидация народов, проявляющаяся в развитии их политической, экономической, языковой и культурной самостоятельности, упрочении национально-государственной целостности (к концу XX в. отдельные народы стали субъектами не только внутригосударственной, но международной политики);

2) межэтническая интеграция – расширение и углубление сотрудничества народов во всех сферах жизни ради более полного удовлетворения их потребностей (эта тенденция проявляется в процессе глобализации и регионализации ^[21]);

3) ассимиляция – как бы "растворение" одних народов в других, сопровождающаяся утратой языка, традиций, обычаев, этнической самобытности и этнического самосознания.

Многие негативные явления в межнациональных отношениях связаны с формированием этнонаций. Этот процесс стал определяющим в возникновении этнического парадокса современности – значительного повышения роли этничности в общественных процессах, возрастания интереса к этнической культуре на фоне усиливающейся интернационализации культурной, экономической и политической жизни человечества. Возвышение этничности стало закономерным ответом людей на процесс глобализации, охвативший сегодня все страны и народы мира. В этих условиях этничность выполняет интегративную функцию – она объединяет представителей этносов, независимо от их классовой, социально-статусной или профессиональной принадлежности.

Роль межэтнических взаимодействий в формировании и функционировании стереотипов можно выявить лишь с учетом характера этих отношений, их социально обусловленных форм: сотрудничества или соперничества, доминирования или подчинения. Именно от их характера зависит направленность и степень благоприятности стереотипов. Но воздействуют ли стереотипы на межэтнические отношения? Действительно, наличие стереотипов, особенно согласованных, отчетливых и эмоционально окрашенных, в какой-то мере способствует стабильности существующих отношений. Но актуализированные или мобилизованные в момент любой начинающейся напряженности в обществе, стереотипы, особенно негативные, могут существенно усугубить конфликт, резко размежевав людей на

этнические или этноконфессиональные группы, вызывая обиды и усиливая противостояние. Хотя более очевидным является воздействие стереотипов не на межэтнические отношения как разновидность социальных отношений, а на межличностные взаимоотношения представителей различных этнических групп и на их совместную деятельность. Так, разрушение негативного стереотипа может «улучшить» отношение к конкретному человеку иной национальности, но такие локальные изменения не определяют характер межэтнических отношений в целом.

Если говорить о влиянии языка и этнической идентичности, то можно сказать, что это одна из основных проблем изучения социального сознания. Это связано с особым местом языка в ряду основных компонентов этноса и прежде всего с тем, что именно язык издавна рассматривается как один из важнейших факторов этнической идентичности. В последние десятилетия исследования взаимосвязи языка и этнической идентичности проводятся на различных уровнях анализа: социолингвистическом, этносоциологическом, этнографическом, социальнопсихологическом и др. На разных уровнях анализа все больше внимания уделяется тому неоспоримому факту, что этническая идентичность связана не столько с реальным использованием языка всеми членами группы, сколько с его символической ролью в формировании чувства родственности с группой и одновременно в процессах межгрупповой дифференциации.

Адекватное социально-психологическое объяснение неоднозначности роли языка в становлении и сохранении этнической идентичности возможно только в межгрупповом контексте. Этнические группы находятся в непрерывном контакте. В полиэтническом обществе функционируют различные языки, и этническая идентичность каждой из действующих групп в значительной степени обусловлена компетентностью ее членов в "чужих" языках и степенью соответствия реального и желаемого их использования. Реальные социальные обстоятельства, изменение статусов этнических общностей и языков на территории нашей республики, обострение внимания к проблемам этнической идентичности населения убеждают в необходимости серьезного изучения взаимосвязи языка и этнической идентичности в Туркестанской области.

Приоритетное положение русского языка в Казахстане, определявшееся в основном политическими причинами, постепенно обусловило его доминирование почти во всех сферах. В советский период наблюдалось значительное снижение этнолингвистической жизнеспособности казахского этноса, что привело к языковой ассимиляции части казахов, прежде всего горожан. С начала 90-х гг. в Казахстане наступил новый период языкового развития: принят Закон «О языке» и созданы условия для приоритетного положения и развития казахского языка как государственного. Но специфика современной ситуации характеризуется языковой неоднозначностью: хотя этнолингвистическая жизнеспособность казахского этноса, несомненно, возрастает, русский язык продолжает господствовать во многих сферах, так как обретение языком функции регулятора социальной и индивидуальной жизнедеятельности не может быть достигнуто только законодательным путем. Следует отметить, что можно выделить четыре уровня владения казахским и русским языками. На уровне адекватного общения человек воспринимает из текста всю необходимую информацию и сам может читать, произносить и составлять практически любые тексты. Его устная и письменная речь в основном правильна. Уровень социального общения соответствует пониманию самых различных текстов, самостоятельному построению несложного развернутого текста, включению в диалог практически на любую тему, получению информации из прессы. Индивидам с уровнем бытового общения доступны повседневные темы и знакомство с прессой, но часто они вынуждены подстраивать речь под имеющиеся языковые и коммуникативные возможности. На уровне понимания человек схватывает общий смысл речи, но практически не владеет устной речью, применяя только стереотипы общения. Компетентность в казахском и русском языках тесно связана с их реальным использованием. Также, нужно отметить, что ситуативные детерминанты,

влияющие на выбор языка общения: ситуация, цель и характер разговора, а также характеристики собеседников – все это влияет на этническую принадлежность, родственные или дружеские связи.

Необходимо рассмотреть языковые контакты как фактор этнической идентификации. Язык - естественно сложившаяся динамичная модель человеческой культуры, в идиоматике которой хранятся система ценностей, моральные установки, отношение к миру. Являясь одним из дифференцирующих признаков этнической общности, язык представляет собой квинтэссенцию этнической культуры, ее специфики. К идентифицирующим признакам социальной системы относятся общность территории, единая социально-государственная организация, сходство хозяйственно-экономического уклада, быта, и не меньшей значимостью обладает общность языка. Языковые коммуникации всегда этнически обусловлены, они содержат в себе свойства метакоммуникативного уровня, отражают этнонациональную специфику. Речевая деятельность связана с конкретными социальными условиями, которые влияют на характер, форму и ход речевых актов. Свойства социальной среды определяют речевые характеристики личности и группы, уровень развития языковых взаимодействий. От социальной среды как источника или катализатора контактности языка зависят коммуникативная компетентность, способность абстрагирования от конкретных усвоенных речевых формул, а значит, возможность коммуникативного творчества.

Языковые контакты в современном обществе есть результат развития социальных отношений, территориальной, экономической, хозяйственной деятельности и, конечно, важный доминирующий внешний фактор развития самого языка. Наличие языковых контактов уже предполагает присутствие ранее сформированных экономических, культурных, этнических, национальных и иных контактов. Причины взаимодействия языков находятся за пределами самой структуры контактирующих языков. Факторами формирования этнической идентичности признаются основные принципы, оказывающие влияние на особенности жизни этноса. К таковым следует отнести ценности, нормы, традиции, этнические символы, религию, историческую память, фольклор и другие компоненты структуры культуры.

Значение этих факторов в каждой социальной среде различно, оно зависит от развития общества, степени интеграции и консолидации этногруппы. Но доминирующим маркером этничности является язык, «мощное общественное орудие, формирующее людской поток в этнос, образующий нацию через хранение и передачу культуры, традиций, общественного самосознания данного речевого коллектива»^[3]. Взаимозависимость языка и этнической идентификации объясняется не только функциональностью первого, но и его интегративными свойствами, которые объективно имеют значение только в полиэтнических условиях. Контактные свойства языка позволяют ему выражать принадлежность к определенной группе, проводить дистанцирование «свой - чужой», выражать специфику типа культуры, воплощать ее нарративную часть, сохранять традиционные черты, объединять вокруг себя представителей этногруппы.

От языка в процессах идентификаций зависит жизнеспособность этногруппы. Статус языка, его демографические характеристики определяют «этнолингвистическую жизнеспособность этноса». Объединения людей, готовых к групповым действиям для реализации национальных интересов, основываются на осознании этнической идентичности и интересов своего народа. На этом понимании, в свою очередь, базируется этническое самосознание - определяющий признак этноса. Национальное самосознание складывается в процессе развития отношений между своеобразными условиями и религиозно-универсалистскими устремлениями каждого народа.

У каждого индивида кроме языковой идентичности существует несколько других форм, например, этническая, социально-классовая, профессиональная, возрастная, половая, конфессиональная и др. Этническая идентичность очень важна для самоидентификации индивида, т.к. является фактором формирования и одновременно следствием осознания особенностей. Потребность в этнической идентичности, как и потребность в благополучии,

безопасности, относится к базовым, жизнеутверждающим. Идентификация по этносу имеет три составляющие: потребность в этнической принадлежности, потребность в позитивной этнической идентичности и, наконец, потребность в этнической безопасности. На данном этапе, у жителей Туркестанской области, языковая ситуация изменилась таким образом, что у населения, проблема языка ушла на второй план, хотя в последнее время люди часто стали говорить и на русском и на казахском языках. И здесь языковые проблемы не имеют столь важного значения. Сейчас главным фактором является экономическое положение граждан. Этнические проблемы оказались наименее важными, чем здоровье и жизнь людей. Это, с одной стороны, хороший фактор, когда люди не стали уделять особое внимание к использованию какого-либо конкретного языка, что нередко приводило к этническим конфликтам. Но, несмотря на все эти проблемы, у населения появилась возможность повысить свой уровень образования. Молодежь все больше начала интересоваться и изучать иностранные языки. Эта тенденция положительно влияет на социальное и психологическое самочувствие граждан. Возможно, все это на фоне тех факторов социальной жизни, когда появилась необходимость получения информации на иностранном языке. Сейчас люди «живут» в социальных сетях, где важная и интересующая их информация предоставляется на иностранном (в частности, на английском) языке. В лексику современного человека, в не зависимости от возраста, национальности и социального статуса вошли новые слова и словосочетания, а так же слова, заимствованные из других языков. В настоящее время в Туркестанской области проживает 4 основные этнические группы: казахи – 84 %, узбеки – 12,11%, русские - 1,73%, таджики – 1,73% и 3,36% - другие этносы. При площади 116,280 кв.км. Нередко раньше среди людей различных этнических групп происходили социальные и бытовые конфликты. Люди стали уделять особое внимание своему здоровью. Этнический характер населения изменился и начал замечаться когда конфликты и бытовые проблемы перестали их волновать и беспокоить.

Роль языка и базовых социальных ценностей определенного этноса стала наблюдаться у жителей Туркестанской области в формировании самосознания личности, что позволяет привить индивиду общекультурные ценности и воспитать уважительное отношение к самобытности и уникальности этнических признаков. Языковая компетентность, языковое поведение и предпочтение языка изучается как факторы идентификации со своей этнической общностью. И здесь важно отметить, что идентификация языка - это определение языка. Языковая идентификация это следствие открытого процесса идентификаций в изучении и владении языками, в которые человек вовлечен в ходе социализации и социальной адаптации. На современном этапе развития культура общения и язык могут вернуть свою идентичность, вернуться к своим истокам. На данном этапе жизни можно открыто сказать, что население Туркестанской области стало полиязычными, то есть казах может общаться с представителем другого этноса не только на его родном языке, но и казахском, русском языках. И все же, язык осознается как главный этноразличительный признак, этническая ценность и главный индикатор этнической идентификации.

Список использованной литературы

- 1 Интернет <http://yandex.ru>
- 2 Культура и этнос. Учебное пособие для самостоятельной работы студентов. / Сост. Л.В.Щеглова, Н.Б.Шипулина, Н.Р.Суродина. – Волгоград, 2002.
- 3 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М.: 2000.

МРНТИ 17.07.65

**Жанабаев Кайрат, г. Алматы,
Республика Казахстан
Нурдубаева Асия, г. Алматы,**

Устная теория Пэрри-Лорда и устная казахская поэзия

Аннотация. В статье рассмотрены основные понятия *устной теории* Пэрри-Лорда. Они широко используются в современной казахской фольклористике, в эпосоведении, в исследовании древнетюркских поэм. На материале поэзии жырау XV-XVIII вв. авторы статьи исследуют принципы устной теории и методы казахских ученых, изучающих устную поэзию.

Объект исследования – поэтическая техника жырау XV-XVIII вв., устно-стилевые приемы, отработанные многовековой практикой акынов и жырау. Благодаря технике певец запоминает, уясняет, воссоздает и передает новым поколениям певцов устную традицию: и сам текст, и всю традиционную систему исполнения – «формульную грамматику» и «формульную стилистику». Формульная система формирует и *тему*, и *жанр*, и *стиль* устного произведения певца. Это важная закономерность устной теории. Второй пункт, на который обратили внимание авторы статьи, – формула всегда несет в себе «существенную идею» (выражение А.Б. Лорда), которая понятна «знающим» традицию и «слышащим» ее скрытый иносказательный смысл.

Ключевые слова: жырау, формула, устная теория, техника, жанр.

Annotation. The article discusses basic concepts of the Parry-Lord oral theory. They are widely used in modern Kazakh folklore, in epic studies, in the study of ancient Turkic poems. Based on the poetry of zhyrau of the XV-XVIII centuries, the authors of the article explore the principles of oral theory and methods used by Kazakh scientists researching oral poetry.

The object of the study is the poetic technique of zhyrau of the 15th-18th centuries, oral style techniques worked out by the centuries-old practice of akyns and zhyrau. Thanks to the technique, the singer remembers, understands, recreates and passes on to new generations of singers the oral tradition: both the text itself and the entire traditional performance system – “formula grammar” and “formula style”. The formula system forms both the theme, the genre and the style of the oral work of the singer. This is an important pattern of oral theory. The second point that the authors of the article drew attention to, is that the formula always carries an “essential idea” (an expression by A.B. Lord), which is understandable to those who “know” the tradition and “hear” its hidden allegorical meaning.

Key words: zhyrau, formula, oral theory, technique, genre.

1. Введение. Статья написана в рамках проекта «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной стилистики» и грамматики поэзии жырау XV–XVIII вв. Частотный словарь» (по Программе грантового финансирования научных и научно-технических проектов на 2021–2023 годы Министерством образования Республики Казахстан), [ИРН AP09261377].

Актуальность исследования заключается в том, что в условиях независимости современная научная парадигма освобождается от долго «господствовавшего центрирования» только одной научной модели и одной ведущей методологии. Сегодня открылась возможность системно исследовать язык тюркских жырау и связанные с устной традицией духовно-эстетические и структурно-стилистические закономерности в аспекте новой социокультурной методологии – дискурсализа [1, 279]. Методология дискурсализа характеризуется комплексностью и междисциплинарностью, что всецело соответствует и многоаспектной природе объекта описания – феномену жырау. Надо сказать, что некоторые поиски, достижения и результаты современных казахстанских ученых в исследовании устной поэзии жырау XV-XVIII веков представляются нам методологически ценными, плодотворными и перспективными. Особо следует отметить, что эффективность их научных результатов во многом зависит от использования ими тех новых научных подходов, которые сегодня активно используются мировой классической фольклористикой. В трудах лучших казахстанских ученых эта методология представлена трудами М. Пэрри и А.Б. Лорда, т.н. *устная теория* Пэрри-Лорда, или Oral Tradition. В Казахстане и на всем

постсоветском пространстве эта теория стала известна благодаря книге А.Б. Лорда «The Singer of Tales» («Сказитель»), изданной в Москве в 1984 г. и вызвавшей большую дискуссию. Актуальность устной теории как раз и заключается в том, что она открывает новые перспективы в изучении устной поэзии тюркоязычных народов, представляет богатство методов исследования и их эффективность и продуктивность. Некоторые из положений устной теории, которые будут освещены в нашем исследовании, были в свое время подвержены острой критике и мировой, и советской фольклористикой, с разных позиций. Говоря об актуальности и продуктивности устного метода исследования, мы раскрываем внутреннее богатство устной поэзии, неисчерпаемость ее поэтической техники, средств и приемов, связанных с особой, *аудiallyно-оральной*, традицией казахских кочевников, которую философ А.Кодар обозначил как «тотальный оральный дискурс» [2, 74], или – словесно-музыкальное искусство, заменившее в условиях традиционной кочевой жизни многие виды других искусств, известных оседлым народам Европы и Азии.

Объект нашего исследования – устная теория Пэрри-Лорда и казахская устная поэзия. Теория получила свое название благодаря научной деятельности американского фольклориста Милмэна Пэрри (1902-1935 гг.), открывшего формульный закон в устной поэзии Гомера. М.Пэрри исследовал эпические формулы и доказал «изустность» «Илиады» в долгой дискуссии с приверженцами письменной теории происхождения этого памятника. Хорошо известно, что произведения Гомера переписывали более двухсот раз, что первые списки сгорели в Александрийской библиотеке. Свою формульную теорию – *действие эпической формулы* – М. Пэрри блестяще подтвердил впоследствии и на сербско-хорватском эпическом материале. М. Пэрри пришел к пониманию, что в тех культурах, где господствующее положение занимает устная традиция, при благоприятных условиях возможно появление эпосов такого большого объема и высокого качества, какой является «Илиада» Гомера. В 20-е-30-е годы по идеологическим причинам ему не удалось попасть в Советский Союз для исследования эпического искусства тюркоязычных народов. Но его идеи красноречиво подтверждаются замечательными образцами словесно-музыкального искусства этих народов и их живым функционированием: «Манас», «Маадай-Кара», «Короглу», «Алпамыс», «Кобланды», «Қырымның қырық батыры» и т.д. Что же касается *устной поэзии*, то под ней в фольклористике понимается все, что создано изустно, известными и безымянными мастерами устно-поэтической культуры: фольклор, эпос, индивидуально-авторская поэзия акынов и жырау и т.д.

Материал исследования – устная поэзия героических певцов жырау XV-XVIII веков.

Научно-теоретическую и методологическую базу исследования составили современные теории и концепции как в исследованиях устной традиции казахского народа, так и в интерпретации *устной теории* Пэрри-Лорда: поиски, методологические разработки и достижения казахстанских ученых, обратившихся к устной теории и к поэзии жырау XV-XVIII веков: А. Наурзбаевой [1, 279-289], А. Кодар [2, 74], Б.Ш. Абылкасимова [3, 71-103], Ж.Ж. Бектурова [4, 37-45; 45-58]; А.Ж. Жаксылыкова [5, 20], К. Жанабаева К. [6, 33-45], Ш. Ибраева [7, 70-78]; С. Негимова [8, 79-93], Е. Турсунова [9, 15-54]; Г.Н. Потанина [10, <https://yvision.kz/post/491643>], А. Кодара [11, 74-109], М.О. Ауэзова [12, 64-65],

Основную роль в сохранении традиции играет среда. Когда этнограф Потанин пишет, что «Вся степь поет!», – мы, безусловно, понимаем, это не просто метафора жизни казахского кочевья. Это – образ самой жизни, где искусство, слово и жизнь переплетены и составляют древний синкретизм, нерасчлененность и практическую целесообразность, пользу (рождение, прославление героя, отпевание, призывы в бой и т.д.). В «Дневнике» 1914 года Г.Н. Потанин пишет: "...Вся степь кишит поэтами и певцами. Пока у киргиз, как было сказано выше, поэзия и музыка не отделились одна от другой; кто слагает рифмы, тот же дает песне и ритм. В степи все поют; тут есть и цари-композиторы и конокрады-композиторы. Вся каркаралинская степь поет песни поэта Медья, а этот Медый – конокрад, в настоящее время сидит в каркаралинской тюрьме. Поэты у киргиз выходят из всякой среды, из среды, живущей в богатых юртах и из закоптелых бедных шалашей, из среды,

живущей еще по древнему обычаю и преданию, и из среды киргизской уже по европейский мыслящей интеллигенции. Можно предсказать, что возрождение у киргиз начнется с музыки..." [10, <https://yvision.kz/post/491643>].

Устные профессиональные певцы и исполнители запоминали десятки, сотни, – бесконечное число техник и приемов, устойчивых словесных оборотов. Сама кочевая певческая среда была своеобразной «теорией искусства», где юноши и девушки, с детства пропитанные музыкой и песнями, подхватив технику исполнения, становились акынами, айтыскерами. Такую же широкую картину музыкально-поэтической жизни реалистически описал М.О. Ауэзов в романе «Путь Абая», где у него на каждой странице звучит то песня, то легенда, то пословица с поговоркой, то жаркие споры молодых акынов, то суждения аксакалов. Если даже он описывает не акынов, а обычных казахских женщин-кочевниц, то он очень точно характеризует их как «чудесных рассказчиц», знающих наизусть и исполняющих невероятно большое количество эпических и лирических песен и стихов: «Еділ-Жайық», «Жұпар-Қорыға», «Еңлік-Кебек», «Кұла-Мерген», легенды, родовые истории, «айтысы, жыры и назидания в стихах» [12, 64-65]. Тут важно ценное замечание А. Кодара, касающееся основ устной теории: «все это говорит о тотальном оральном дискурсе, в котором существовала культура кочевья. По всей видимости, этим она обязана многовековой *мнемотехнической* практике, отшлифовавшей классические стандарты ритуального, бытового и художественного сказа [11, 74-109].

Важен еще один момент, имеющий отношение к устной теории, а именно к вопросу, который ставили ее авторы: «каким образом устный поэт справляется с требованиями, продиктованными быстрым сложением, не прибегая к помощи письма или заучивания устойчивого текста?» [13, 31]. Тут важен комментарий Ж.Ж. Бектурова, который пишет: есть один «момент, на который не всегда обращают внимание и который может во многом объяснить в преемственности и традиционности образных средств в казахской поэзии. Это явление поэтической школы, широко распространенное в прошлом Ж.Ж. Бектуров [4, 48]. Это – основной источник музыкально-словесного искусства и поэтической техники того или иного региона, т.н. стиль. Молодые исполнители наследуют стилистику и технику известного жырау или акына, тем самым сильно отличаясь от других школ. Наиболее известной в истории осталась поэтическая школа Абая, также известная нам по роману М.О. Ауэзова. Мы видим, как молодые певцы, поэты и композиторы оттачивают свое мастерство в импровизированных поэтических спорах и дискуссиях, учатся друг у друга и у великих мастеров секретам поэтического искусства. А взрослые «слушатели» в романе «хорошо осведомлены о причинах и секретах того произведения», они оценивают текст и исполнителя, вникая в глубинные смыслы и скрытые образы.

Но почему эта теория именуется «теорией Пэрри-Лорда»?

Дискуссии и обсуждения.

Она так названа по имени ученика М. Пэрри, Альберта Бейтса Лорда, который изложил суть устной теории своего учителя в книге «The Singer of Tales» («Сказитель»), с появлением которой в казахской фольклористике и эпосоведении сложился новый многоаспектный подход. Следует сказать, что эта теория не сразу была принята научной общественностью. Против нее выступили сторонники письменного происхождения эпоса Гомера, советские теоретики, филологи, не имеющие представления о феномене устной традиции, даже теоретики фольклора. Поэтому, предвзято переводя русское издание «Сказителя», авторы намеренно подчеркнули, что «терминология Лорда существенно отличается от терминологии предшествующей фольклористики (у него нет даже самого слова «фольклор», ср. также выше о понятии «вариант»), но это терминология именно фольклориста, ориентированная на устную, а не на письменную традицию. Во многих случаях критика устной теории и полемика с ней объясняются как раз этим отличием, сменой акцентов и исходят не от фольклористов, а от представителей той или иной (классической, германской и т.д.) филологии, привыкших к комментированию и экзегетике письменных текстов [14, 5].

Для казахской постсоветской фольклористики было очень актуально появление устной теории в

условиях теоретической запутанности, слабой разработанности многих важных понятий, отсутствием продуктивных методологических подходов. Даже в первом, заслуживающем всеобщего внимания ученых, труде исследователя Б.Ш. Абылкасимова, подробно разобравшего «формульную теорию», начисто отсутствовала дифференциация как фольклорных жанров, так и самих типов носителей, о которых уже к тому времени, в 1974 году, уже написал Е.Д. Турсунов в своем, ставшем классикой, труде «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері» [15, 175]. А ведь каждый из четырех основных, известных нам, древних типов певцов, как показал Е.Д. Турсунов, отличался не только своим социальным статусом, но и жанровым репертуаром и стилем («социальные роли» текста).

Коснувшись отдельных аспектов устной теории, Ж.Ж. Бектуров приводит мнение Ч.Ч. Валиханова о том, что устные предания и пересказы в казахской кочевой среде необычайно «историчны и точны». «Думается, – пишет автор, – что закреплению в тексте древних слов и образов способствовала прежде всего сама стихотворная форма произведений (очевидно действие, т.н. закона формульности, разработанного в трудах Парри, Лорда) [4, 48].

В большинстве своем все эти формулы имеют природу повтора на разных уровнях – фонологическом, лексическом, синтаксическом. Отмечая влияние метода Пэрри-Лорда на казахскую фольклористику, Б.Ш. Абылкасимов писал «в последние годы у фольклористов усилился интерес к изучению проблем, связанных с повторами в устной поэзии. Ученые выявили такие особенности повторов, как формульность, устойчивость позиции слов, устойчивость стилистических блоков и т.д. [3, 71]. Высшим и наиболее актуальным уровнем формульного повтора принято считать, т.н. общие места, *loci communes*, часто встречающиеся в как национальной, так и в мировой эпической традиции. О влиянии устойчивых фольклорных оборотов, сюжетов и мотивов писали такие видные ученые, как Г.Н. Потанин [16, <https://www.labyrinth.ru/books/788059/>], Е. Турсунова [17, 36-44], М. Байлы [18, 330].

Прежде, чем описывать формульные единицы разных уровней, приведем мнение самого М. Пэрри, которое не покажется здесь лишним: «формула – это группа слов, регулярно употребляемая в одинаковых метрических условиях для воплощения заданной основной идеи» [19, 80]. Здесь актуальны два пункта, из которых вытекает третий: 1) регулярный повтор одних и тех же слов в одинаковых метрических условиях; 2) цель – воплощение заданной *основной* идеи («essential idea», или «существенной идеи»). Пример:

Шалкиіз, XVI ғ.: 2+2+2+1=7 слогов

Асқар, асқар, асқар тау,

Асқар таудың со бүркіт

Ылдидың аның шалар ма...

Махамбет, XIX ғ.: 2+2+2+1= 7 слогов

Асқар, асқар, асқар тау,

Асқар таудың со бүркіт

Ылдидың аның шалар ма...

1. В обоих случаях перед нами анафорическая формула. Она основана на единоначатии со словом *Асқар* – высокая, крутая (гора). Это – эпический зачин. Эпический, потому что встречается у разных авторов и в разные времена. Его также можно назвать тематическим зачином, поскольку он «зачинает» тему – высокая и неприступная гора; 2. В состав первых стихов в обоих примерах также входит синтаксическая (строчная) анафора – *асқар, асқар, асқар*. Она состоит из двух слогов и повторяясь трижды, придает стихам ритмическую упорядоченность, выразительность, а всему тексту – приподнятость и воодушевленность – *пафос*, формируя *жанр* и *стиль* устной поэзии; 3. **Краткий предварительный вывод:** Мы видим функциональную роль эпической формулы: а) она формирует *тему* и звуковом уровне заостряет внимание слушателя; б) она также формирует *жанр* и *стиль* устного произведения; в) посредством регулярного повтора она придает нужную выразительность (экспрессию) и порождает *пафос*; г) вследствие повтора она усиливает тему. 4. Теперь внесем еще одно важное дополнение, касающееся *существенной* идеи текста, его «внутреннего», наиболее глубинного смысла (по Лорду, «essential idea», основной идеи).

Троекратный повтор указывает на второй, «скрытый» план, понимаемый «знающими», «слышающими», хорошо знакомыми с поэтической техникой. Так, исследователь Ж.Ж. Бектуров пишет, что в данном случае речь идет совсем не о горе, а о характере человека, его качествах, свойственных этой горе. «Что лежит в основе этого явления? – задается вопросом ученый. – Безусловно, подобные устойчивые словосочетания могут быть названы *образными формулами*, содержание и функции этих образных формул восходят к ранним этапам художественного освоения человеком действительности, когда предметы и явления окружающего мира назывались не прямо, а косвенно, так сказать, образно, с помощью косвенных ассоциаций и уподоблений, эпитеты, указывая обычно на устойчивые признаки слов-понятий в образной формуле, одновременно содержали эмоционально-оценочный момент, отмечая наиболее важные, *ценные* или *особенные* качества предмета» [4, 50].

5. Для выделения этих образных формул, глубинного смысла этой *существенной* идеи певец часто использует принцип звуковой *распределительной техники*. Эта техника выделяет существенный смысл по принципу *твердости // мягкости* слов. Например:

1. Асқар, асқар, асқар тау	1. все твердые звуки
2. Асқар, асқар, асқар тау	2. все твердые звуки
3. Асқар, асқар, асқар	3. все твердые звуки
Асқар, асқар, асқар тау, Асқардан биік тау болмас,	4. на фоне твердых звуков образной формулы выделяется эпитет <i>биік</i> (асқардан биік – из всех гор самая высокая).

Этот принцип также выступает одним из важных средств поэтической техники для всех жанров устной поэзии:

Махамбет, XIX в.

1. Мен, мен едім, мен едім,	1. все мягкие звуки
2. Мен Нарында жүргенде	2. твердым звуком выделены место и время события
3. Еңіреп жүрген ер едім.	3. все мягкие звуки
4. Исатайдың барында	4. твердыми звуками выделяется имя вождя и время
5. Екі тарлан бөрі едім	5. твердыми звуками выделяется качество обоих героев

Пословица:

1. Атадан туған алтау едік	1. На фоне твердых звуков выделяется идея – <i>мы были!</i>
2. Өле-өле жетеу болдық	2. На фоне мягких звуков выделяется идея – <i>мы выжили!</i>

Пример обрядовой песни тұсау кесу:

Қаз-қаз, балам, қаз балам	1. Все твердые звуки
------------------------------	----------------------

Қадамыңа мәз 2. Мягким звуком выделено *состояние* радости матери
болам...

5. С точки зрения звуковой организации эта формула также имеет внутри звуковые повторы: *аллитерацию, ассонанс, анафору*. Они подтверждают идею М. Пэрри о «мифологическом происхождении» эпической формулы, ее древней природе [12]:

1. Асқар, асқар, асқар
тау	1. <i>Ассонанс</i> : А-а-а-а-а-ау
2. Асқар, асқар, асқар
тау	2. <i>Аллитерация</i> : с-қр-с-қр-с-қр-с-қр-т
3. Асқар, асқар, асқар	3. Анафора строчная, синтаксическая: <i>Асқар, асқар, асқар</i>
Асқар, асқар, асқар
тау,	4. Анафора блоковая, лексическая (тематическая),
полная.
Асқардан биік тау
болмас,	

Таким образом, эпические формулы в поэзии жырау веков становятся важнейшим средством структурно-семантической организации художественного текста и художественного мира и – актуальным объектом изучения и реконструкции *начальных оснований* поэзии жырау: архаического мифа, обряда и ритуала, а также, связанного с ними собственно поэтического мышления. «Мифологическое происхождение эпических формул», о которых писал М. Пэрри, наблюдается по формульному повтору. В своей регулярности этот эпический повтор воспроизводит древнейшие ритмы, непроизвольно обращая наш слух к суггестии, магии, ритмическим заклинаниям, к истокам первобытного искусства.

Основной вывод:

Устная теория, или **Oral Tradicion** – это термин, используемый для изучения специфических механизмов уяснения, запоминания, исполнения и устной передачи фольклорных текстов и эпоса посредством многообразных способов и приемов формульной устно-стилевой (поэтической) техники. Этот термин используется в фольклористике, эпосоведении, современном языкознании и литературоведении.

Список использованной литературы:

1. Наурзбаева А.Б. Жырау в коммуникативной стратосфере казахского традиционного общества: дискурс-анализ. В кн.: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. Семей, 2017. – 325 с.
2. Кодар А.А. век – эпоха зарождения казахской литературы. Ее основоположники: Асан Кайгы, Казтуган, Доспамбет, Шалкииз. В кн.: Очерки по истории казахской литературы (с древнейших времен до раннего творчества М.О. Ауэзова). А.: Золотой век, 1999. – 152 с.
3. Абылкасимов Б.Ш. стилистические приемы и средства в жанре толгау. В кн.: Жанр толгау в казахской поэзии, А.: Наука, 1984. – 120 с.
4. Бектуров Ж.Ж. Проблемы семантики устной индивидуальной культуры казахского народа; К характеристике лексического и образно-семантического фонда памятников казахской поэзии XV-XVIII веков. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда. 1989 г. – 120 с.
5. Жаксылыков А.Ж. Многослойность традиционного казахского дискурса. В кн.: Поэзия жырау XIV-XIX веков. Ментальность и поэтика. А: Таңбалы, 2016. – 160 с.
6. Жанабаев К. Семантика и структура тюркского эпического текста: анафора. В кн.: Тюркский миф в эпосе, обряде и ритуале. А.: Қазақ университеті, 2016. – 154 с.
7. Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут». В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда. 1989 г. – 120 с.
8. Наурзбаева А.Б. Жырау в коммуникативной стратосфере казахского традиционного общества дискурс-анализ. В кн.: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. Семей,

2017. – 325 с.

9. Негимов С. Ритмико-интонационное обогащение стиха в казахской поэзии. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда. 1989 г. – 120 с.

10. Турсунов Е.Д. История возникновения типа жырау. В кн.: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. Семей, 2017. – 325 с.

11. Потанин Г.Н. Вся степь поет. 22.02.2012. <https://yvision.kz/post/491643>

12. М.О. Ауэзов. Путь Абая. Т. I. А.: Жазушы, 1987. – 608 с.

13. Лорд А.Б. Сказитель (The Singer of Tales). Перевод с английского и комментарии Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона; послесловие Б. Н. Путилова. Статьи А. И. Зайцева и Ю. А. Клейнера; ответственный редактор Б. Н. Путилов. — М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1994. — ISBN 5-02-017239-1.

14. Ю.А. Клейнер, Г.А. Левинтон. От переводчиков. В кн.: Лорд А.Б. Сказитель (The Singer of Tales). Перевод с английского и комментарии Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона; послесловие Б. Н. Путилова. Статьи А. И. Зайцева и Ю. А. Клейнера; ответственный редактор Б. Н. Путилов. — М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1994. — ISBN 5-02-017239-1.

15. Турсунов Е. Қазақ ауыз әдебиетін байырғы жасаушылардың байырғы өкілдері. А.: Ғылым, 1976. – 175 с.

16. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в европейском средневековом эпосе. <https://www.labyrinth.ru/books/788059/>

17. Турсунов Е.Д. Тюрко-монгольские версии сказания об ослеплении циклопа. Сов. тюрковедение. – 1975. - № 3. – С. 36 - 44.

18. Байлы М. «Илиада» глазами тюрколога. А.: 2015. – 384 с.

19. Parry M., Studies in the epic technique of oral Verse-Making. 1. Homer and Homeric styli – Harvard Studies in Classical Philology, V.XLI, 1930. Н.80.

20. Мелетинский Е.М. Современные теории эпоса. В кн.: Происхождение героического эпоса: ранние формы и архаические памятники. М.: 1963. – 464 с.

17.82.10

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты Б.Е. Изтаева
Ғылым жетекшісі: ф.ғ.к., аға оқытушы Н.Б. Сағындық

«ЕСКЕНДІР» ПОЭМАСЫНЫҢ ӘДЕБИ-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме. Сандаған ғасырлар бойы батыс пен шығыстың талай елінде Ескендірдің жорық жолын дәріптеген көптеген туындылар дүниеге келді. Тек бір ғана шығыс елдерінің өзінде Фирдоуси, Низами, Науаи, Жәми сияқты таланттардың негізгі шығармалары Александрдың жорық жолдарын уағыздауға арналған. Оның сыртында халық атымен айтылатын көптеген аңыздар қаншама!

Абайдың классикалық Шығыс әдебиетімен сусындағанда осы ақындардың шығармаларынан нәр алып, өзінің шығармашылығына арқау еткен «Ескендір» поэмасынан айырықша анық аңғарылады. Әйтсе де, Абай жоғарыда аты аталған ақындардың шығармаларымен қатар тарихи шындықпен таныс болғаны анық. Абай таланты әбден толысып ақындық кемелділікке жеткен шағында ауыз әдебиетінде кең тараған аңыз-әпсаналармен қатар тарихи шындық деректерді негіз етіп, өзінің ақындық ой-көрігінен өткізіп Ескендір бейнесінің еш боямасыз, шынайы бет-әлпетін жасады. Абай жырлаған Ескендір, Александр Македонский – тарихи тұлға. Ол – бос әсірелей жырлаудан ада, тарихи шындық шеңбері аясында сомдалған бірегей бейне.

Түйін сөздер: тартыс, әдеби даму, таным, деталь, дастан құрылымы, тақырып, идея, жүйе, поэтикалық-эстетикалық тағлым, сюжет, жанр.

Annotation. For many centuries, many works were born in several countries of the West and East that glorified the hiking path of Eskendir. Only in one eastern country the main works of such talents as Firdousi, Nizami, Navoi, Jami are dedicated to the preaching of Alexander's hiking paths. And how many legends there are that sound in the people!

The poem «Eskendir», written by Abai based on the works of poets of classical Oriental literature, became especially noticeable in his work. Nevertheless, Abai, along with the works of the aforementioned poets, was familiar with historical reality. Abai's talent, having reached full poetic perfection, along with legends and myths widely spread in oral literature, laid the foundation for historical realities, embodied the poetic thought and image of Eskendir without any color, created an authentic face. Iskander in the works of Abai, Alexander the Great is a historical figure. This is a unique image embodied in the framework of historical reality.

Keywords: struggle, literary development, cognition, detail, structure of the epic, theme, idea, system, poetic and aesthetic influence, plot, genre.

Қазақ әдебиетінің түркі тұлдес халықтармен ортақ болып келетін ежелгі дәуірі мен қазақтың өзіндік төл әдебиеті арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығы күні бүгінгі дейін арнайы зерттеу объектісі болған емес. Ал мұндай зерттеу қазақ әдебиетінің тарихындағы көптеген беймәлім құбылыстырдың бетін ашуға мүмкіндік туғызар еді. Бұл сияқты көркемдік құбылыстар негізінен шығарманың тақырыбына, идеясына, сюжетіне, бейнелеу құралдарына, композициясына, тіліне, т.б. қатысты болып келеді. Рас, соңғы жылдары қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеуге арналған бірқатар құнды еңбектер өмірге келді. Ең бастысы, қазақ әдебиетінің алтын қорына осындай жолмен тың, қолтума туындылар қосылды. Демек, Шығыс поэзиясы арқылы қазақтың көркемсөз өнерінде тың туындылар жасаудың жаңа арнасы ашылды. Назира дәстүрін терең меңгерген қазақ ақындары шығыстың классикалық поэзиясын жаңа шығармалар жасаудың таусылмас қайнар-бастаулары деп білді. Нәзирашіл ақындар осы аталған әдеби тәсіл арқылы ежелгі әдебиет пен кейінгі дәуір әдебиетінің арасындағы сан ғасырлық байланысты, жалғастықты нығайта түсті.

Қазақтың өзіндік төл әдебиетінің қалыптасуына негіз болған қайнар бастаулардың бірі – Шығыстың классикалық поэзиясы екені мәлім. Алайда бұл мәселе күні бүгінге дейін үстірт айтылып, бірақ ғылыми негізде, комплексті түрде зерттелмей келеді. Ал кезінде шығыстың Рудаки, Фирдоуси, Низами, Физули, Науаи, Сағди, Хавиз, Жами сияқты шайырлары жазған шығармалардың жалпы желісі бойынша қазақ ақындары өз оқырмандарының талап тілектеріне көркемедік жөніндегі ұғым түсініктеріне лайықты тың туындылар, мүлдем жаңа дастандар жазды. Қазақ ақындары шығыс шайырлары дастандарының сюжеттік желісін бетке ұстай отырып, өздері өмір сүріп отырған тарихи дәуірдің, яғни XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қоғамдық әлеуметтік мәселелерге оқырман назарын аударып отырды. Қазақ әдебиетін зерттеушілер тарапынан кезінде «кітаби ақындар» немесе «қиссашыл ақындар» деп әділетсіз аталып кеткен. Осы дарынды сөз зергерлерін әлі күнгі дейін аудармашы ақындар ретінде бағалайды. Мұның өзіндік сыр себептері бар.

Алайда алдымен осы «аудармашы», «кітаби», «қиссашыл» ақындар жайында айта кетейік. Олар: Ораз Молда (1804-1875), Ақылбек Сабалұлы (т.ж.белгісіз-1919), Майлықожа Сұлтанқожаұлы (1835-1898), Мәделі Жүсіпқожаұлы (1816-1888), Шәді Жәңгірұлы (1855-1933), Мақыш Қалтаев (1869-1916), Кашафуддин Шахмарданұлы (т.-ө.ж.ш. 1840-1910), Әріп Тәңірбергенов (1856-1924) т.б. ақындар еді. Бұлар XX ғасырдың басында өмір сүріп, өздерінен кейінгі ұрпақтарға 120-дан астам поэма басып қалдырғанын академик жазушы М. Әуезов ерекше атап көрсетеді [1,34]. Бұлар негізінен ғашықтық, эпикалық, батырлық сипаттағы поэма дастандар еді.

Шығыс әдебиетінің қазақ поэзиясына әсері екі түрлі жолмен іске асты деуге болады. Бірі – Шығыстың түрлі қисса хикаяттары, аңыз әңгімелері, ертегілері желісіне құрылған қазақ

дастандары. Олар: «Бозжігіт», «Тоты-наме», «Жүсіп-Зылиха», «Сейфүлмәлік», «Атымтай Жомарт», «Мұңлық Зарлық», «Шәкір Шәкірат», т.б. Ал, екіншісі – Фирдоуси, Физули, Науаи, Низами сияқты шығыс шайырлары дастандарының сюжетіне негізделіп, нәзірәгөйлік дәстүрімен жазылған қазақ әдебиетінің өзіндік төл туындылары. Бұлар қазақтың Шәді Жәңгірұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шәкәрім Құдайбердиев сияқты аса дарынды ақындары еді. Шығыстың нәзира дәстүрін ұстанған осы қазақ ақындары Фирдоуси, Низами, Физули, Науаи дастандарының сюжетін қазақ халқының ежелгі әдет-ғұрпына, тұрмыс-салтына жақын етіп алып, өздерінше жырлағаны мәлім. Олар шығыс шайырларының дастандарын қазақтың буында қара өлең ырғағына негіздеп, түрлендіріп, құбылтып, айшықтап шығарды.

«...Тегінде белгілі сюжет негізінде шығарма жазған ақындардың қайсысында түпнұсқаны іздеп, не түпнасқадан ауытқымауды қадағалап жатпаған. Оның себебі: олар шығарманы аудару емес, оның негізінде өз туындылар жасауды көздеген. Сондықтан түпнұсқадағы негізгі желіні ғана алып, оны өздерінің идеялық – көркемдік мақсат – міндеттеріне лайық өзгертіп, түрлендіріп отырған.» [2,138].

Қазақ әдебиеті мен шығыс поэзиясының арасындағы байланыстың тарихи тамыры тереңде, ғасырлар қойнауында жатыр. Шығыс поэзиясының классиктері жазған ұлы туындылар қазақ қауымына ертеден-ақ жақсы таныс болған.

Кезінде қазақтың оқыған зиялылары ғасырлар бойы мәдениет пен әдебиет, поэзия тілі саналып келген парсы тілін жетік білген. Оның үстіне, алғышқы тәжік-парсы тілінде жазылғын шығыс шайырларының жырлары түркі тілдеріне, соның ішінде, қазақ тіліне де тәржіма жасалып отырған.

Дәл осы арада батыс пен шығыс әдеби байланыстары ұзақ жылдар бойы зерттеген көрнекті ғалым Н.И. Конрадтың мына пікірін мықтап ескерген жөн сияқты: «Бір халықтың әдебиеті екінші халықтың әдебиетіне тек екі жолмен, яғни шығарманың түпнұсқасы және аудармасы арқылы ғана енеді деп ойламау керек. Әлемдік әдебиеттер байланысының тарихы мұның басқада формасы бар екенін дәлелдеп отыр. Мұндай формалардағы бірі - бір халықтың қаламгері жазған шығарманың мазмұны мен сарынын басқа бір халықтың сөз зергерлері творчествосы арқылы қайта тудыру болып табылады. Орта Азия, Иран және алдыңғы Азия әдебиетінде осы форма айрықша кең өріс алды» [3,324].

Кезінде нәзира дәстүрін терең меңгерген қазақ ақындары жоғарыда аталған тақырыптарды, идеяларды, дүниетанымды өз шығармаларына арқау етіп алды. Сол арқылы шығыстық дастандарға кең өріс, тың тыныс, жаңа бағыт-бағдар берді. Қазақ әдебиетін тақырыбы жағынан да, идеясы мен көркемдігі тұрғысынан да едәуір байытты.

Қазақ әдебиетіндегі көркемдік тәсілдердің бірі саналатын нәзира дәстүрінің қалыптасуы, даму жолдары, қайнар-бастаулары мәселелері күні бүгінге дейін объектісі болған емес. Ал, бұл келелі проблеманы әдебиет теориясы тарихы және сыны тұрғысынан жан жақты зерттеудің зәрулігі мен мәнділігі мынада болап отыр:

Біріншіден, нәзира дәстүрінің барлық көркемдік заңдылықтары негізінде жазылған бірқатар қазақ әдебиетінің қолтума шығармалары күні бүгінге дейін аударма туында ретінде қарастырылып келеді. Соның салдарынан кезінде нәзира дәстүрі мен қазақ топырағына лайықталып жазылған идеялық мазмұны терең, кhrкедік дәрежесі жоғары қазақ поэзиясының кейбір ғажайып үлгілері әдебиет тарихынан өзінің тиісті орнын ала алмай жүр.

Екіншіден, кейбір әдебиет зерттеушілер қазақ поэзиясындағы еліктеу категориясын теріс түсіндіріп келеді. Көркем әдебиеттегі еліктеудің сыртқы формасы көреді де, ішкі табиғатына қатысты өзгерістерді аңғармайды. Соның салдарынан нәзира дәстүрін сырттай еліктеу құбылысы деп бағалайды. Мұндай «зерттеушілер» қазақ поэзиясының барлық заңдылықтарына толық жауап беретін төл туындылардың өзін «пәленшегі еліктеп жазылған жасанды шығарма» деп те кемсіткісі келеді. Мұндай сыншылар әдетте көркем әдебиеттегі еліктеу процессінің табиғатын терең пайымдай алмайды. Көркем әдебиеттегі еліктеу категориясы туралы кезінде Е.Э. Бертельс аса құнды пікір айтқан. Ғалымның пікірі бойынша, әлемдік әдебиетте Ескендір [Александр Македонский] туралы жазылған екі

жүзден астам поэма бар екен. Алайда олардың әрқайсысының айтар ойы, идеялық бағыт-бағдар бір-біріне ұқсас емес. Ескендір тақырыбына жазылған дастандар туралы айта келіп, Е.Э. Бертельс: «Разбор этой поэмы удивительно показывает, как неправильно называть назира подражанием, ибо самая сущность этого явления отнюдь не в подражании, а в том новом что поэт выносит тему, причем эти изменения приводят сплошь и рядом изменению всей концепции,» – деп жазды [4,115].

Міне, біз Абай Құнанбайұлы, Ш. Жәңгірұлы, Т. Ізтілеуов, Ш. Құдайбердиев, т.б. ақындардың нәзира дәстүрін осы ғылыми көзқарас тұрғысынан дұрыс бағалай білуіміз қажет.

М. Әуезов Абайдың Шығыс әдебиеттері классиктерімен байланысының екінші кезеңі 1886-1890 жылдар аралығы, яғни есейген шағындағы шығармашылық байланысы деген пікірді ұстанады. Зерттеушілердің пікірі бойынша, Абай «Ескендір» поэмасын 1900-1902 жылдары [5,263], әбден ақындық кемеліне келіп, тәжірибесі молыққан шағында жазған.

Абайдың «Ескендір» поэмасы абайтану ғылымының негізін қалаған М.Әуезов зерттеулерінен басталып, осы күнге дейін ғалымдардың зерттеу нысанасының өзекті тақырыбына айналып келеді. Поэманың тақырыбын, сюжетін, идеясының түп-төркінін, қайнар көзінің қайдан бастау алғанын зерттеп, тану мақсатында көптеген ғылыми мақалалардың жарияланып, алымды зерттеу еңбектердің жазылғанын айту шарт.

Халықаралық әдеби кейіпкерге айналған Александр Македонский Шығыста алғашында Ескендір Зұлқарнайын (Қосмүйізді), кейін Ескендір аталып, қыруар шығармаларға негіз болды да, өзіндік сипаттары мен ерекшеліктері мол шығыс «Александриясын» жасады. Бұл тақырыпқа қазақ әдебиетінде де фольклорлық және жазба туындылар бар. Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасы әдебиеттану ғылымында байсалды зерттеліп, дәлелді тұжырымдар айтылған. Алайда бұл поэманы өзі тақырыптас кейбір туындылармен қатарлас салыстыра, байланыстыра зерттеу, «Александрияға» қазақ ақыны қандай өзіндік үлестік түсінік, жаңа шешім қосып, дәстүр байытқанын анықтау – Абай асқан биіктің тағы бір қырын аша түсер еді. Әдетте, осы поэмада кездесетін шығыс классикасына кейбір ұқсастықтар, ондағы кейіпкер мінездемелері және ақын творчествосындағы орны мен маңызы баса айтылады да, «Ескендірдің» осы тақырыптың даму тарихына, шығыс әдеби дәстүріне жаңа леп әкелгені, сондықтан да оның "Александрия" әлемінде жоғары баға, тиісті орын алуына әбден жарарлық мүмкіндіктері солғын көрсетіліп жүр.

Бұл дәстүр негізінде, Фирдаусидің (934-1020) аса ірі поэмасы «Шах-намэның» «Искендер» бөлімінде, Низамидың (1141-1203) «Искандер-намэ», Хосроудың (1253-1325) «Искандердің зерцалосы» мен Жамидің (1414-1492) «Искандер даналығының кітабы» және Навоидың (1441-1501) дидактикалық-философиялық дастаны «Садди Искандерий» «Ескендірдің қорғаны» шығармаларында дамығаны, оларда Ескендір қастерлене, көтермелене ырланғаны, ал шығыс классиктерін Абайдың жақсы білгені белгілі.

Шығыс ақындары дәстүрлі жыр еткен тақырыпқа Абай да шығарма жазуы, сюжет құрамында Низамидың «Искандер-намэ» дастанының бірер көріністеріне аз да болса ұқсас баяндау келтіруі, шығарманы дидактикалық, адамгершілік, гуманистік ойлармен аяқтауы – Абай «Ескендірінің» шығыс классикасымен байланысы, міне, осы белгілер төңірегінде болып келеді де, ал поэманың тақырып шешілімі, мазмұны, кейіпкер суреттеулері мен одан шығатын қорытындылары Шығыс шығармаларынан әлдеқайда өзгеше. Ең алдымен көзге түсетін өзгешелік – ол қазақ ақыны Ескендірді тарихқа, шын өмірі мен әрекеттеріне жақындата суреттеуі. Тарихта болған адамның көркемдік бейнесін елестететін деректерді поэмасына негіз етеді. Ескендір туралы тек шығыс елдері шығармаларымен шектеліп қалмай, ақын өзіндік зерттеу, ізденулер жүргізген. Сондықтан да бұл поэмада ақын мұрасына тән өз халқының, шығыс және орыс, сол арқылы Батыс Еуропа мәдениеттерінің табиғи ұштасу белгілері айқын көрінеді.

Абайға дейінгі шығармаларда Ескендірдің өмірге келуінің өзін әр автор өз қалауынша өзгертті. Мысалы, I-III ғасырлардағы белгілі «Псевдо-Каллисфен» романы.

Оны Египет адамы Нектанебтың баласы, Фирдоуси Иран шахының ұрпағы ретінде баяндаса, ал патшалық етуінің өзін әр ақын әр елге патша етіп суреттесе, Абай дәл тарихтағыдай Македония патшасы Филипп өлгеннен кейін оның баласы Ескендір 20-21 жасында таққа отырғанын, даңққұмар, мақтан сүйгіш жас патша ең әуелі маңайдағы елдерді бағындырып одан соң әлемге билік етуді көздеп, есепсіз әскерлермен жорықтар жүргізгенін, жорықтар қиыншылықтарын, оның тәрбиешісі Аристотельдің даналығын әңгімелейді.

Ескендір елде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.
Қанішер қаһарылы хан ашуы көп,
Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп,
Сол күнде қос мешітші айтады екен,
Ханның – ханы, патшаның – патшасы деп,

деген сипаттамалар шығыс шығармаларында жиі кездесе бермейтіндігін айтпағанның өзінде, осы мінездемелердің өзі де белгілі бір тарихи шындыққа едәуір сәйкес келеді. Грек қолбасшысының жанындағы адамадар жазып қалдырған күнделіктерде де, сәл кейінірек атақты Плутарх, Арриан, Диодор сияқты тарихшылар еңбектерінде де көп жағымды қасиеттерімен қатар, Александр Македонскийдің қаһарлы, қатал, қанішер, мейірімсіз болғаны туралы талай деректер келтірілген.

Абай поэмасындағы кісінің көз сүйегінің өзгеше сыры мен түйіні туралы әңгіме төркінінде зерттеушілер көбіне-көп Низамидың «Искандер-намәсінің» бір бөлімдегі салмағына ешбір қазына бара-бар болмай, тек бір уыс топырақ қана сай келген кішкентай тас сырын баяндау тұсынан өзгертіп, өсіріп алған деген қорытындыға келіп жүр. Алайда бұл сюжет ертеден халық шығармаларында кең тарағаны белгілі. Бұл сюжетті Низами мен Абайдың творчестволық дәрежесі біршама бара-бар екені анықтала бастады. Олай болса, бұл ұқсастыққа қарап Абай «Ескендірі» Низамидың «Искандер-намә» шығармасының кейбір оқиғаларын қайталау ғана дәрежесінде болуы мүмкін деген ой туып қалмас үшін немесе «Реалистік жазудың алғашқы піспеген тәжіриелерінің бірі» деп те жазылған дүдәмал ұшқары пікір ұшығы өріс алмауы үшін осы сюжеттің туу, жайылу сыры мен өзгерілу тарихын салыстыра зерттеудің де өзіндік маңызы болмақ.

Поэmanın соңғы шумақтарындағы ой-түйіндерінде Абай дәстүрлі тарихи тақырып шешімін өз заманы тынысы мен талабына шебер сәйкестендірген.

Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас көзің толар деп қайғы жеме.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарқ болма бекер.
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ түпке жетер.

Мақтанасың біреуге мақтасын деп,
Шаужайымнан еш адам қақпасын деп.

Сен кеткесін артыңнан күліп қалар,
«Антұрғаннан құдайым сақтасын» деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды
Бойыңа өлшеп сөйлесең, не құрайды.
Жақсы болсаң жарықты кім көрмейді,
Өз бағаңды өзіңнен кім сұрайды.

Поэманың тарихи кейіпкеріне ақын заманы тудырған бірсыпыра жағымсыз қылықтардың бейне бір елесі болу қызметін де жүктеп, өзінің негізгі гуманистік, ағартушылық бағытына, адам қоғамының рухани өрісін жоғарылату мақсат-мұраттарына сәйкестендіреді.

Фольклорлық және жазба әдебиетімізде Ескендір туралы біраз шығармаларда оны жеңісқой қолбасшы, тәңірі, ақыл иесі, парасатты патша ретінде дәріптемей, қайта оның жаугершілік жорықтары үшін жағымсыз етіп бейнелеу тенденциясы басымырақ. Бұл бағыттың аса анық көрінісі Абай поэмасындағы мақтан сүйгіш, даңққұмар, тойымсыз, қатыгез қолбасшы Ескендір, оны тоқтамаға келтірер дана ақыл иесі Аристотель бейнелері. Қазақ шығармаларындағы бұл бағытты баса айту тарихи адам, тарихи құбылыстар туралы қазақ халқының да ой-сана өмірінде белгілі бір түсінік қалыптасып, сөз өнерінде өзіндік із қалдыру сырын білу үшін ғана емес, сонымен бірге тарихты кейбір бұрмалағысы келетіндерге тойтарыс беру үшін де қажет.

Ескендірді біле ме екен деп сұрап алып, оның жайын өзі баяндауға кіріседі. Бұл Абайдың жұртқа олар білетін, халық арасында ауыз әдебиеті үлгілері арқылы «Қос мүйізді Зұлқарнайын» деген атаумен кең тараған Ескендірден басқа кейіпкер жайын жыр ететінін аңғарту үшін ұстанған әдісі болса керек. Абай заманындағы туындаған шығарманың оқырманынан тыңдарманы көп болғаны белгілі. Сол себепті кейіпкерінің атын сол кездегі тыңдаушы құлағына ауырлау тиетін Александр деп алғаннан гөрі құлақ естіп, ауыз айтып үйренген Ескендір деп таңдауы да түсінікті жағдай. Абай тарихи шындыққа сай Ескендірдің Филипп патшаның перзенті екенін, оның Македонияны мекен еткенін, қызғаншақ адам болғанын жазады:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен [6, 64].

Ескендір тақырыбына қалам тартқан алғашқы парсы шайыры Фердоуси (936-1027) болғанмен, парсы әдебиетінде Ескендір тақырыбына жазылған шығармаларға Ганжелік Низамидің «Ескендір-наме» шығармасының негіз болғаны талас тудырмайды. Низамидің Ескендірнамесі осы тақырыпта жазылған барлық шығармалардан қай тұрғыдан алып қарасақ та, көлемі жағынан болсын, мазмұны жағынан болсын, шоқтығы биік туынды. Шығарма өте биік ақындық деңгейде жазылған. Жақсы нәрсенің қашанда жалғасын тауып жататыны мәлім. Кейінгі ақындардың еліктеп, сол тақырыпты жырлауына түрткі болуына Низамидің ақындық қабілетінің биіктігі, талантының сонылығы әсер етсе керек. Сондықтан да өзінен кейінгі ақындар осы шығармаға еліктеп, тіпті сол тақырыпты қайталап жырлап, жауап ретінде нәзира үлгісін дамытып, шығыстық Ескендірлер бейнесін қалыптастырды.

Ал қазақ ақыны Абай өз поэмасында Ескендір жайлы тарихи мәліметтер мен деректер келтіріп, оның қандай адам болғанын өз оқырманына нақты мәліметтермен жеткізуді мақсат еткен:

Филипп өлді, Ескендір патша болды, Жасы әрең жиырма бірге толды [6, 64].

Ескендір тақырыбына қалам тербеткен Шығыс ақындарының шығармаларымен салыстырар болсақ, Абайдың осы поэмасынан Ескендірдің шынайы болмысы көрініс бергенін байқаймыз. Ол нағыз өмірдегідей даңққұмар, қатігез, ынсапсыз жан ретінде суреттелген. Тарихи деректерде Александрдың әкесінің тірі кезінде-ақ билікке ұмтылып, оның жүргізген билігі мен жасаған әрекеттеріне көңілі толмағаны жайлы деректер бар.

Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды [6, 64].

Ашкөз мұрагер үшін қанішердің қолынан қаза тапқан әкесі Филлиптің көзі тірісінде алдына қойған мақсаттары, әсіресе, гректер мен македониялықтарды біріктірsem деген ойы тым қораш көрініп, Александр тарапынан еш қолдау таппайды. Александрдың ойы тым әріге кеткен еді. А. Македонскийге Македония тарлық ете бастайды. Ол бүкіл әлемді, ұлттар мен ұлыстарды біріктіруді мақсат етеді. Александр енді шетсіз-шексіз әлемнің билеушісі болуды армандайды. Осы ретте Абайдың Ескендір жайлы тарихи дерек көздерімен кең түрде таныс болғандығына көзіміз жете түседі:

Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады [6, 64].

Осыдан-ақ Абайдың бұрынғы Шығыс ақындарының таптаурын болған сүрлеуімен жүрмей, тың, жаңа бағыт ұстанғанын көреміз:

Сұмдықпен әскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды, тұра аттанды.
Көп елді күтінбеген қырды, жойды,
Ханды өлтіріп қаласын тартып алды.
Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.
Шапқан елдің бәрін де бодан қылып,
Өкіметін қолына тартып апты [6, 6].

Тарихта Александр Македонскийдің әділетсіздігі мен қатігездігі жайлы нақты деректер сақталған. Шығыстанушы-ғалым Е.Э.Бертельс: «Народам Востока не была ясна истинная сущность походов Александра. Они не придавали значения тому, что Александр раздавил греческую республику, превратил граждан в подданных, вместо относительной свободы установил тиранию; что походы его повлекли за собой разграбление стран Востока и уничтожение громадного количества бейнесурных ценностей» [7, 283].

Бұл тұжырымды ғалым ортағасырлық Шығыс ақындарының шығармаларын негізге ала отырып жазған. Өйткені Фердоуси, Низами, Деһлеви, Жәми шығармаларындағы Ескендір – жағымды кейіпкер, әділ патша, мұсылмандарды құтқарушы ретінде суреттеліп, А.Македонскийге қатысты тарихи шындықтан алшақ жатыр, ал Абайдың Ескендірі тарихи қолбасшының шынайы бейнесін нақты ашып көрсетуімен де құнды.

Е.Э. Бертельстің тұжырымдарынан орта ғасырлық парсы ақындарының неліктен Ескендірді жағымды кейіпкер етіп сипаттайтыны айқындала түседі.

Қорыта айтқанда, Александр Македонский мен Ескендір Зұлқарнайынды тұлға, екі басқа дәуірдің қаһармандары десек те, Шығыс ақындары шығармаларында олардың бейнелерінің әдеби синтезі жасалған. Олар тарихи қолбасшы Александр Македонский мен Құранда есімі аталып, сипатталатын Ескендір Зұлқарнайынның жайынан толық хабардар болған. Сөйтіп, парсы ақындары осы екі тұлға туралы мәліметтердің арасынан өздерінің көңілдерінен шыққан, жандары қалаған сын мен сипатты өз кейіпкерлерінің бейнесін сомдауда шеберлікпен пайдалана білген. Жоғарыда айтылғандай, Ганжелік Низамидің «Ескендірنامه» поэмасындағы негізгі кейіпкер – Ескендір әділ патша, данышпан және ол Құранда келтірілетін Ескендір Зұлқарнайынмен ұштастырылып пайғамбар дәрежесінде жырланады.

«Ескендір» туралы жазба ескерткіштердің қазақ әдебиеті мен фольклорына әсерін қазіргі ғылым деңгейіне сәйкес толық сипаттаған, қазақ халқының өмір салтын, тұрмыс-тіршілігін, сондай-ақ типологиясын, шығармашылық қабілетін толық есепке алған. Мәселен Абайдың «Ескендірі» туралы ғалымдар былай деп жазады: «Шығыс ақындары дәстүрлі жыр еткен тақырыпқа Абай да шығарма жазып, сюжет құрамында Низамидың «Ескендір-нама» дастанының бірер көріністеріне аз да болса ұқсас келуі, шығарманың дидактикалық, адамгершілік, гуманистік ойлармен аяқтауы – Абай «Ескендірінің» Шығыс классикасымен байланысын айғақтайды, сонымен бірге кейіпкер суреттеулері мен одан шығатын қорытындылары Шығыс шығармаларынан әлдеқайда өзгеше». Абайдың Ескендір тақырыбына баруы да жайдан-жай емес еді. Бұл, бір жағынан, Шығыстағы Ескендірنامه дәстүрін жалғастыру ниетінен туса, ең негізгі себеп-көне дәуір кейіпкерлерінің өміріндегі істерді көрсету арқылы қазақ қауымына ғибрат, кеңес айту ниетінен туған еді. Сөз кезегінде айта кетейік, Абай Құнанбаев Ескендір Зұлқарнайынның жаулаушылық, іштарлық, мансапқорлық әрекетін баса көрсетуді, сол арқылы дүниеге тойымсыздық мінезден жұртшылықты сақтандыруды мақсат еткен... Қалай болған күнде де Ескендірنامه замандар бойында талай ақындарымыздың жарыса жазған, өздерінің білік, парасат, көркемдік дарын деңгейін сынға салатын тұрақты тақырыптардың біріне айналған. Монография бөлімдерін жазуға қатысқан зерттеушілер бұл мәселені де айналып өтпейді.

Ғалымдардың сөзіне қарағанда, қазақтың фольклоры мен жазба әдебиетінде Ескендірді жеңімпаз қолбасшы, пайғамбар, данышпан, парасатты патша ретінде дәріптемей, қайта оның жаугершілік жорықтары үшін жағымсыз етіп бейнелеу тенденциясы басымырақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М.О. Проблемы изучения истории казахской литературы. Алматы., 1946.
2. Дербісалин Ә., Дәстүр мен жалғастық. – Алматы, 1976.
3. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М., 1972.
4. Бертельс Е.Э. Суфизм и Суфийская литература. – М., 1965.
5. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Т.1. Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.
6. Абай [Ибраһим] Құнанбайұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2004. – 296 б.
7. Бертельс. Э.Е. Избранные труды. Низами и Физули. – М.: Изд. Вост. Лит. – 1962. – 554 с.

**Келдиёрова Гулчехра Сайдиевна -
Доцент кафедры Узбекского языкознания
Национального университета Узбекистана имени Мирза Улугбека. Ташкент.**

ЛИНГВОПОЭТИКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЭРКИНА ВАХИДОВА

Аннотация:

В данной статье рассматриваются лингвопоэтика современного узбекского поэта Эркина Вахидова, анализируются некоторые лирические произведения поэта.

Ключевые слова: лирика, стиль, язык, тема, поэтический язык, проблема.

Keldiyorova Gulchekhra Saydievna -

Associate Professor of the Department of Uzbek

Linguistics National University of Uzbekistan named after Mirza Ulugbek, Tashkent.

Annotation:

This article examines issues related to the language and style of the modern Uzbek poet Erkin Vakhidov, analyzes some of the poet's lyric works.

Key words: lyrics, style, language, theme, poetic language, problem.

Эркин Вахидов - узбекский поэт и общественный деятель. Один из ярких деятелей современной узбекской литературы. Поэта по праву можно назвать продолжателем традиций классического жанра газели. Любовь к Родине, ее бескрайним просторам, вера в светлое будущее родного края была и остаётся самой значительной в творчестве Эркина Вахидова.

В последние десятилетия XX века - начало XXI века узбекская поэзия, наряду с продолжением классических традиций, также отражает жизненно важные черты мировой литературы. Мистический взгляд на человеческую жизнь, ее сущность, внутренние процессы действительности, оценку человеческого фактора на основе модернистских и постмодернистских представлений поднялся на новую качественную ступень. Естественно, что традиция подобных изменений и нововведений в узбекской литературе требует изучения индивидуальных особенностей и поэтического стиля каждого художника.

Стиль - уникальное явление, привлекающее не только литературоведов, но и искусствоведов, историков и философов, как одна из важнейших проблем периодов. На Западе и Востоке высказывались мнения о проблеме стиля.

Слово STYL (стиль) происходит от Древней Греции, а позже Древний Рим наложил этот термин (стилус) на книги как термин. Аристотель одним из первых обратил внимание на проблему стиля. Он обращается к этому вопросу в своей Риторике. Но Аристотель понимает стиль как искусство ораторского искусства. Позже Гораций, Цицерон и квинтилианцы также уделяют этому вопросу особое внимание. В результате их усилий стиль рождается как искусство публичных выступлений⁵. Взгляды создателей античного периода на стиль начали проявляться по-новому к средневековью. Тем не менее, этот стиль веками сохранял статус ораторского искусства. В Европе слово «индивидуальный стиль» получило отклик во французской риторике в XVIII веке. Известный лексикограф П. Джиро применил этот термин к реальной жизни через экзистенциалистский и эссенциалистский взгляд на мир. Он начал использовать стиль уже не как аспект искусства или взгляд на эпоху, а как пищу для человеческого мировоззрения. («Индивидуальный гений»). [1] Буффон в своих знаменитых лекциях ранее утверждал, что «стиль - это сам человек». Французский писатель Мариво одним из первых создал нормативную концепцию стиля. Он делит стиль на «хорошие» и «плохие». Именно Мариво связывает свой стиль письма с мировоззрением писателя, его психикой («духом»).[2]

Наиболее известные исследования русских литературоведов по стилю: «Теория стиля» Соколова (1968), [1] «Проблемы художественного стиля» А.Ф. Лосева (1994).[2] В целом, в этот период ученые стремились ответить на такие вопросы, как какая область применения

термина «стиль» будет более подходящей и оправданной в результате изучения стиля. Многие исследователи пришли к выводу, что стиль связан с формой и отражает такие понятия, как описание и интерпретация.

В общем, стиль - это индивидуальная особенность, слово, составное предложение, язык, используемый в поэзии, текст в произведениях искусства и истории, средство отражения, показа, выражения определенных аспектов языка, искусства ораторского искусства. Подобно тому, как у каждого периода есть свой набор событий, отражающих его собственный период, есть художники, которые описывают развитие каждого периода (а также его недостатки и недостатки). Когда эти художники отражают свое время, они уникальным образом описывают недостатки и недостатки того периода. Хотя они изображают одни и те же события или один и тот же процесс, но в этих образах сияет творческое «Я», то есть стиль.

В связи с этим Эркин Вахидов, настоящий народный поэт, за годы независимости удостоенный звания Героя Узбекистана, сказал: «Я учитель! Моя работа - брать это у людей и передавать людям», - написал он.[4] Таким образом, поэт признал, что его вдохновляли люди, что он участвовал в поэтическом мышлении людей, которым они принадлежали в своих произведениях. Это позволяет отразить народный пафос в поэзии. Чтение, запоминание и чтение стихов, которые являются отголосками людских сердец, также радуют душу. Ведь такие черты - важная черта, качество народного пафоса в поэзии. Народный пафос в стихах Э.Вахидова вносит дух национализма в сердце каждого человека; а выражение в словах народа означает, насколько глубоко поэт понимает день окружающих их людей.

Чтобы понять, в чем особенность выделившегося из синкретического ритуала *поэтического языка* обратимся к лирике Эркина Вахидова. В лирике поэта мы находим те же элементы, что и в слове: содержание, идею; внутреннюю форму — образ, способ, каким усваивается содержание, и внешнюю форму — материал и средства выражения. Особое внимание Эркина Вахидова привлекает внутренняя форма, он находит для нее несколько определений. *Внутренняя форма* — это не только образ, но и символ, а также представление. Понятие *представления* у Э.Вахидова двусмысленно: в одном смысле — это изображение, картина действительности, в другом — способ представления содержания в сознании.[Г.К.]

Когда читаешь произведения Эркина Вахидова, чувствуешь себя так, будто видишь в них человеческие страдания. Читая стихи поэта, словно попадаешь в мифический мир.

Язык поэта свободный. Он умел использовать каждое слово на своем месте, при этом поэт избегает повторения слов.

Главная особенность творчества Э.Вахидова заключается в том, что поэтичность языка сохраняется до тех пор, пока в нем не утрачивается внутренняя форма слова, и наоборот, забвение или утрата символической природы внутренней формы приводит к прозаичности слова. Под разделением на *поэзию* и *прозу* поэт понимал различие языков, с одной стороны — *искусства*, с другой — *духовность*. В поэтическом языке, как в искусстве в целом, главную роль играет образ. Так, композицию, изображенную на картине, события и характеры Э.Вахидов относит к образу как способу представления содержания, а к самому содержанию — чувства и мысли, вызванные образами.

Эркин Вахидов - поэт с ярко выраженной гражданской позицией. Его стихи наполнены тревогой за судьбу будущих поколений, автор стремится постичь глубинные духовные и нравственные процессы современной жизни. Таковы стихотворение "Башня" — о необходимости сохранять память прошлого; "Ночь в Самарканде" — о нерасторжимой связи времён; "Восточная легенда" — о смысле человеческой жизни; "Сердце поэта", "Абай", "Потерянное стихотворение" — о гражданском предназначении поэта.

В стихотворении "Свободный край — Узбекистан" поэт воспевает самое драгоценное завоевание народа — свободу и независимость Родины. Эркин Вахидов обращается к историческому прошлому родной земли, когда "топтали орды хищно, зло, и на земле заметны раны". Поэт гордится тем, что извечное стремление к свободе и процветанию

отчизны, выраженное в эпосах "Алпамыш", "Гор-оглы" осуществляется в наше время, и он является непосредственным участником событий. Органично и точно сравнение родины с легендарным богатырским крылатым конём – символом мощи, силы и свободы.

Для Э.Вахидова не было тем больших и маленьких, зато была в его работах одна вечная тема, связавшая поэта с предшественниками и последователями на писательском поприще - тема Родины,.

Поэт Роберт Рождественский восхищался творчеством и писал о его работах: «Мне пришлось по душе его искренняя и жёсткая поэма "Стон земли", понравилась многослойная и многоголосая поэма "Восстание бессмертных" .[3]

Еще одно из его стихотворений заслуживает особого внимания.
(Перевод Ю. Казанцева)

Не подыскав стихам своим названья,
Я над стихами ставлю иногда
Звезду. В ночи, средь сонного молчанья,
И в шуме дня средь яркого сиянья,
Как верный страж стиха, - гори, звезда.
Гори в минуты радости глубокой,
Гори в часы печали одинокой,
И в зной гори. И в холод. И тогда, Когда моя закатится звезда.

«На мой взгляд, это - очень хорошие, точные стихи. А ещё в них есть мудрое спокойствие и простор. А ещё в них есть боль. Настоящая человеческая боль..» -
писал Роберт Рождественский об Эркине Вахидове.[3]

О скромности

Как бы чайник ни кичился
Пиале он поклонился Если все продумать и понять Ни к чему и нос вверх задирать.
Скромнее будь, запомни, что нельзя
Так приближать гордыню, похвалу
Вот почему и человек не зря
Пьет чай, целуя нежно пиалу. (Перевод Ю. Казанцева)

Здесь можно рассказать о том, сколько пришлось пережить народам во времена Второй мировой войны, о чувстве сострадания людей друг к другу, о тревоге за будущие поколения. Язык родной. О нем с тобой нередко Мы говорили. Душу жгло огнём.

На нем шестьсот моих общалось предков
Хоть шесть потомков вспомнят ли о нем? (Перевод Ю. Казанцева)

Эти строчки, говорят о том, что поэт ещё в шестидесятые годы прошлого столетия переживал за свой родной язык. А язык является духовным богатством народа.

Большим дружеским чувством, тревогой за будущее наполнены следующие строки.
Когда лечу я в Киев подо мною
Арала соль восходит в небеса
Шевченко видел не такое море,
Оно сегодня как его слеза
Пусть мне шумят твои лесные дали
Пусть к тебе склоняется мой тал
Я чую о Днепре твое страданье Ты чуешь мое горе, мой Арал.
Природа мстит за беды человеку

Суда потомков мы не избежим
Поля пустые, высохшие реки,-
Неужто, это, мы оставим им? (Перевод Ю. Казанцева)

Особое место в творчестве Э. Вахидова занимает сатира. В циклах сатирических стихотворений "Анекдоты Дониш-кишлака" о Матмусе, поэт высмеивает подхалимство, предательство, жадность, стяжательство. Стихотворения интересны разнообразием жизненных наблюдений, глубиной их осмысления, своеобразием выразительных средств. В стихах Э. Вахидова оригинально, в поэтических образах раскрывается духовный мир человека.

Тема патриотизма, любовь к Родине, ее бескрайним просторам, вера в светлое будущее родного края была и остаётся самой значительной в творчестве Э. Вахидова. В стихотворении "Свободный край - Узбекистан" поэт воспевает самое драгоценное завоевание народа - свободу и независимость Родины. Э. Вахидов обращается к историческому прошлому родной земли, когда "топтали орды хищно, зло, и на земле заметны раны". Поэт гордится тем, что извечное стремление к свободе и процветанию отчизны, выраженное в эпосах "Алпамыш", "Гор-оглы" осуществляется в наше время, и он является непосредственным участником событий. Органично и точно сравнение родины с легендарным богатырским крылатым конем - символом мощи, силы и свободы.

Читая произведения Эркина Вахидова, уподобляем их безграничному духовному источнику, потому что нам еще предстоит пройти долгий путь для изучения творчества писателя. Эркин Вахидов перевел на узбекский язык: трагедию Гете "Фауст", стихи С. Есенина, А. Твардовского, М. Икбала, Р. Гамзатова, Г. Эминс и других поэтов.

Литературы:

1. Соколов А.Н. Теория стиля. -М., 1968, Османов М.Н. Стиль персидкотаджикеской поэзии. IX-X вв.-М., 1974; Пospelов Г.Н. Вопросы методологии и поэтики. -М, 2003;

2. Л.Алексей. Проблема художественного стиля. 1994 г. Изд-во: «Collegium», «Киевская Академия Евробизнеса».

3. Э.Вахидов Великий поэт узбекского народа. / «Ўзбекистон санъати ва адабиёти». 22-Май, 2005.

4. Э.Вахидов. Сборник сочинений. 2-том, Ташкент, 1994.

УДК. 82.04

Пертаева Эльмира Кулибаевна,
Халықаралық Тараз инновациялық
институтының доценті, ф.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫНЫҢ ЭПОСТЫҚ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Түйіндеме. Мақалада Дулат Бабатайұлының эпостық туындыларының композициялық құрылымы, қаламгердің ақындық табиғатын танытатын шығармаларының бірі — «Еспенбет» дастаны көркемдік ерекшелігі тұрғысынан талданады. «Еспенбет» — халық ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан күрделі саласының бірі, батырлар жыры үлгісінде жазылған. Бұл батырлар жырының басым бөлігі — Отанды сүю, басқыншы жаудан ел қорғау, халық үшін ерлік еңбек ету идеясынан туған.

«Еспенбет» дастанының композициялық құрылымындағы үлкен бір ерекшелік — ақын шығарманы шумаққа құрылған өлең жолымен беруді мақсат еткен. Негізгі басым шумақ түрі

– төрт жолды шумақ. 103 шумақтың 57 шумағы – төрт жолды болып келген. Сонымен қатар мақалада 7-8 буынды, 2-3 бунақтан құралып, шұбыртпалы, кезекті, шалыс ұйқастардың басым бөлігі қамтылған.

Түйінді сөздер. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік негіздер, дәстүр жалғастығы, жыраулар поэзиясы, композиция, эпостық туындылар.

Аннотация. В статье анализируется композиционный строй эпического произведения Дулата Бабатайұлы, одного из произведений писателя, отражающего поэтическую природу, – эпоса «Еспенбет» с точки зрения художественных особенностей. «Еспенбет» – одна из древнейших и сложнейших ветвей фольклора, написанная в форме героических поэм. Большинство песен этих героев родились из идеи любви к Родине, защиты страны от нашествия врага, героического труда на благо народа.

Одной из замечательных особенностей композиционного построения эпоса «Еспенбет» является то, что поэт стремился передать произведение в стихах. Основной вид расслоения – четырехстрочный, 57 из 103 связок были четырехрядными. В статье также содержится большинство 7-8 слогов, 2-3 слога и большинство слогов.

Ключевые слова. Художественные основы казахской литературы XIX века, продолжение традиций, жырауская поэзия, композиция, эпические произведения.

Abstract. The article analyzes the compositional structure of the epic work of Dulat Babatayuly, one of the works of the writer, reflecting the poetic nature – the epic "Eспенbet" from the point of view of artistic features. "Eспенbet" is one of the oldest and most complex branches of folklore, written in the form of heroic poems. Most of the songs of these heroes were born from the idea of love for the Motherland, protecting the country from the invasion of the enemy, heroic work for the benefit of the people.

One of the remarkable features of the compositional construction of the Eспенbet epic is that the poet tried to convey the work in verse. The main type of bundle is four-line, 57 out of 103 bundles were four rows. The article also contains most 7-8 syllables, 2-3 syllables, and most syllables.

Key words. Artistic foundations of Kazakh literature of the 19th century, continuation of traditions, Zhyrau poetry, composition, epic works.

Дулат жырларының бір ерекшелігі – М.Қашғари өмір сүрген түркі дәуірінен бастау алып, ұлы Абай салған қазақтың Европалық үлгідегі төл жазба әдебиетімен ұштасып жататындығында. Олай болса, Дулаттың ақындығы жөнінде ғалым Х.Сүйіншәлиев: «Дулат өлеңдерінің мазмұны мен тілі халық ауыз әдебиетімен ғана үндесіп жатпайды. Соған қоса Абай, Ыбырай, Махамбет, Шортанбай, Мұрат сияқты ақындармен үндесіп, пікірлері астасып жатады» [1, 201] – деген пікір айтты.

Дулаттың ақындық табиғатын **танытатын** шығармаларының бірі – «Еспенбет» атты эпостық шығармасы. Эпостық туындыны **ең** алғаш рет сыншы-ғалым Х.Сүйіншәлиев 1959 жылы «Жұлдыз» журналының №5 санында жариялады. Одан кейін 1960 **жылы** шыққан «Дастандар» жинағына енді. «Бұл өзінің **көлемі**, құрылысы жағынан қарағанда ерлік дастан дерлік көлемді **поэма**» [2, 91].

«Еспенбет»–Дулат шығармашылығының **ең** бір биік бәйтерегі. Дулаттың бұл шығармасы – қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алатын, қысқа сюжетке құрылған дастан. Дулат «Еспенбет» дастанында – қазақтар мен қалмақтар **арасында** болған оқиғалардың бір эпизодын көрсетеді.

Дастанның негізгі кейіпкері – жетім бала Еспенбет. Еспенбет нағашы жұрты Ер Қосайдың қолында тәрбиеленеді. Есейген **соң**, нағашы жұртының елінде жата беруді жөн көрмей, **өзінің туған** жеріне оралмақшы болады. Осы мақсатпен Еспенбет нағашысынан өз еліне кетуге рұқсат сұрайды. Ер **Қосай** Еспенбеттің алдына мал салып, қалыңдық алып **беріп**, аттандырмақ болған. Бұған Еспенбет көнбейді. Тек Ақбөрте **деген** тайды қалайды. Сөйтіп еліне оралады. Туған жеріне **келгенде**, ағайындары онша елемейді. Арада 3-4 жыл

өтеді, Ақбөрте **жақсы** ат боп өседі. Сол елдегі Сәтімқұл бидің ас берген тойында Ақбөрте бәйгеден жалғыз келеді. Бас бәйгеге **келген** жүз **тайлақты** бес арыс Сыбанға бөліп береді. Осы оқиғадан кейін Еспенбет көзге түседі.

Күндердің күнінде қазақ батырлары қалмақтан **кегін алуға** аттанады. Байжігіт, Қаракерей Қабанбай, Ақтамберді **бастаған** қолға Еспенбет те ереді. Бірақ қалмақтың қамалын бұза **алмайды**. Еспенбет Ақтамбердіден рұқсат сұрап, Ақбөртемен жауға **жалғыз** шауып, қамалды бұзады. Қазақ қолы Еспенбеттің **ерлігі** арқасында олжаға батады. Еспенбет мал-мүлікке **қызықпайды**. Жасынан-ақ халқының жауына қызмет етсем деген **тілегі** орындалып, өз арманына жетіп, туған жеріне оралады. Шығарма Еспенбеттің, «батыр» деген даңққа жетуімен аяқталады.

«Еспенбет» – халық ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан күрделі саласының бірі, батырлар жыры үлгісінде жазылған. Бұл батырлар жырының басым бөлігі – Отанды сүю, басқыншы жаудан ел қорғау, халық үшін ерлік еңбек ету идеясынан туған.

Дулат шығармашылығын жан-жақты зерттеген, саналы ғұмырын ғылымға арнаған, әдебиет зерттеушісі, тілші, марқұм Қ.Өмірәлиевтің «Қазақ поэзиясының жанры мен стилі» (1983) деп аталатын еңбегінде «Еспенбет» дастанының композициялық құрылымы талданады, шумақ, тармақ өлшемдері келтірілген. Бірақ біз, бұл еңбекті негізге ала отырып, өз халімізше талдауды **жөн** көрдік.

Дулаттың «Еспенбет» дастаны төрт бөлімнен тұрады. I бөлім – «Беташар» – 6 жол, II бөлім – «Таныстыру» – 38 жол, III бөлім – «Нағашы жұртында» – 187 жол, IV бөлім – «Туған елде» – 315 жол.

4	3	
<i>ЕрЕспенбет/кешегі,</i> <i>a</i>		
4	3	
<i>Ерекше ер//деседі.</i> <i>a</i>		
4	3	
<i>Тіл біткеннің//шешені,</i> <i>a</i>		
4	3	
<i>Топта бермес//есені.</i> <i>a</i>		
4	3	
<i>Үлгі айтса//көшелі,</i> <i>a</i>		
4	3	
<i>Жауға шапса//көсемі.</i> <i>a</i>		
[3, 93].		

Ұйқасы: -a, -a, -a, -a, -a, -a үлгісінде берілген, бірыңғай 7 буынды болып келеді.

Ақын өзі қаһарман етіп отырған ердің басында бар дара қасиеттерді алты жол өлеңде дәл берген. Оқырманға қаһарманын таныстырғанда, бір шумақ өлеңге көп ойлар сыйғызып, мінез-құлқын халқына ұнамды етіп суреттеген. Батырдың бейнесін беруде Дулаттың шын мәнінде шынайы суреткер екендігін көреміз.

«Таныстыру» орнындағы II бөлім – 7 шумақтан, 38 тармақтан тұрады. I шумақ – 6 жол, II шумақ – 4 жол, III шумақ – 9 жол, IVшумақ – 7 жол, V-VII шумақ–4 жол. Кезекті ұйқасқа құрылған.

4	2	
<i>Нағашысы//уақта,</i> <i>a</i>		
4	3	
<i>Ер Қосайдай//ер өткен.</i> <i>б</i>		

4 3
Жетім қалып//Еспенбет, в
4 3
Қолында соның//ер жеткен. б
[3, 93]

Ұйқасы: -а, -б, -в, -б болып келеді. Дастанның басқа шумақтары да осы құрылысты сақтайды. Бұл бөлімде жетім бала Еспенбеттің нағашысы Ер Қосайдың қолында тәрбиеленуі, ер жетуі жайында айтылады.

Дастанның «Нағашы жұртында» деп аталатын III бөлімі – 187 жол өлең, 42 шумақ. Бұл бөлімнің 24 шумағы – төрт жолды, 8 шумағы – алты жолды. Ал қалған шумақтары – бес жолды, сегіз, тоғыз, он жолды болып келеді. Шумақтың арақатынасы екі сипатқа ие.

Жігерім болса //жетемде,
Еліме барып //ұл болсам.
Жігерсіз болсам //жетесіз,
Қойын бағып //құл болсам.
Жат елде жадап жүргенше,
Жалтаң көз боп //тірі боп,
Кім ермейді соңымнан,
Көрнекке шықсам //ірі боп— [3, 94]

түрінде дара шумаққа тән барша айырым-айырым белгілерімен бөлек-бөлек боп келсе, бірінде:

Сырыңды айт маған шөберем,
Сұлу сүйгің келе ме?
Сұңқар шүйгің келе ме?
Айдынды ала ту алып,
Жауға тигің келе ме?
Асусыз асқар асқақтап,
Аңыратып асқың келе ме?
Менменсінген дұшпанның,
Көңілің басқың келе ме? – [3, 94]

түрінде келеді. Бірақ бұлар бір ұйқасты тұтас шумақ емес. Тек бұл екі шумақтың ұйқас құрауға қатысты тәсілдерінде ғана жартылай бірлік бар. Яғни, «*келе ме?*» деген сөзге қайталау тәсілі ортақ. Ал негізгі ұйқас 18 шумақта *сүй (гің), шүй (гің), ти (гің)* сөзінде де 19 шумақта *ас (қың), бас (қың)* сөзінде. Бұлар дыбыс үйлесімі мен буын сипаты жағынан бөлек-бөлек.

«Туған елде» деп аталатын IV бөлім –315 жол, 53 шумақ. Бұл бөлімнің 34 шумағы – төрт жолды, 8 шумағы –алты жолды, 4 шумағы – бес жолды болып келген. Дулат дастанды шумаққа құрылған өлең жолымен беруді мақсат еткен. Сонда негізгі басым шумақ түрі – төрт жолды шумақ. 102 шумақты дастанның 62 шумағы – төрт жолды болып келеді.

«Еспенбет» дастанының композициялық құрылымындағы үлкен бір ерекшелік – ақын шығарманы шумаққа құрылған өлең жолымен беруді мақсат еткен. Негізгі басым шумақ түрі – төрт жолды шумақ. 103 шумақтың 57 шумағы – төрт жолды болып келген. Сонымен қатар 7-8 буынды, 2-3 бунақтан құралып, шұбыртпалы, кезекті, шалыс ұйқастардың басым бөлігін қамтыған. Шығарманың композициялық құрылымындағы ерекшелікті Дулаттың басқа ақындарға қарағанда өзіне ғана тән ерекшелік деп білеміз. Дәлірек айтқанда, Дулат – қазақтың өлең құрылысына жаңа түр әкелген ақын.

Дулаттың екінші ерекшелігі тілінде. Дулат – қазақтың тіл байлығын өте жақсы меңгерген ақын. Оның сөздері мағыналы, өте терең, әрі көркем. Оның өлеңдерінің тілі таза,

көркем де, шешен. Әсіресе, әдебиеттің көркемдеуіш құралдарын (теңеу, метафора, метонимия, эпитет, қайталау, арнау және т.б.) өте шебер қолданған.

«Еспенбет» дастанында көңіл аударатын және бір қызық тілдік қолданыс –теңеу түрін пайдалануы. «Теңеу категориясы, – дейді тілші-ғалым Т.Қоңыров – бүкіл бейнелеу, көркемдеу, бейнелеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу сөздердің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. Сондықтан болса керек, белгілі бір ұлттық әдебиеттің бейнелеу, көркемдеу жүйесі оның ойлауының ұлттық ерекшеліктеріндегі бүкіл бедерімен, күллі бояуымен теңеу категориясынан анық, айқын көрініп тұрады» [4, 43]. Т.Қоңыров еңбегінде, орыс ағайындардың тек теңеуге байланысты тіл және әдебиеттану тұрғысынан жүзге тарта ғылыми еңбектер жариялап үлгергені, бұл бағытта қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының кемшін түсіп отырғаны айтылған, қазақ теңеулерінің он түрлі тәсілмен жасалатындығы нақты мысалдармен дәлелденген. Олар:

1. -дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін жұрнақтарының көмегімен;
2. -ша, -ше жұрнақтарының көмегімен;
3. Шығыс септігі жалғауының көмегімен;
4. «Тең» сөзінің көмегімен;
5. «Бейне» сөзінің көмегімен;
6. «Секілді» сөзінің көмегімен;
7. «Ұқсас» сөзінің көмегімен;
8. Параллелизм тәсілінің көмегімен;
9. Аралас тәсілдің көмегімен;
10. Қосалқы сөздердің көмегімен жасалатын теңеулер.

Мұндай әр түрлі тәсілмен жасалатын теңеулер Дулаттың «Еспенбет» дастанында мол ұшырасады. Мысалы:

Жас шыбықтай бүгілтіп,

Садақ иер деуші едім;

Тұйғын құстай алыстан,

Тоят тілер деуші едім [5, 94].

х х х

Майданда шаңды боратып,

Өрттен шыққан ұшқындай,

Оқты шашқың келе ме?

Туған елді сағынып,

Жүрмін деп мұнда неғылып?

Өкпелеген көтенге,

Құлдарша қашқың келе ме? [5, 94].

х х х

Туған ел, туған жерімнің,

Бұйдалы тайлақ секілді,

Дәм мен тұзы тартады [5, 95].

х х х

Бозаша бойын түзесе,

Буыршын шөгер шаңдаққа,

Қарт бура қарсы шабынса,

Қас батыр қару тағынса,

Әкпіш те тұлпар иілсе,

Қыран көктен түйілсе,

Анталаған аштардай,
Ажалда жетер аңдап та... [3, 96].

х х х

*Жігерің болса қайраттан,
Баланы саған балады.*

Ағаштан жұлған алмадай.
Басыңды бала алады [3, 97].

Сонымен қатар «Еспенбет» дастанында метафоралық мағынада жұмсалған сөздер біршама. Дулатта метафораның біріншіден, академик, ғалым Қ.Жұмалиев [6] көрсеткеніндей, тәуелдік жалғаулар арқылы жасалған түрі кездеседі.

Бақ құсы қонып басына.
Еспенбет келді еліне [5, 97].

Осы үзіндіде Еспенбет ерлік қимылдар үстінде танылады. Ол дүние-мүлікке қызықпайды. Елінің жауын жеңуді армандайды. Асқақ арманына жетеді.

Сондай-ақ, бір нәрсені бірнеше нәрсеге балау арқылы жасалған эпитеттік метафораны кездестіреміз.

*Жөңкерілген қалың қол,
Жүйткіген желге ұқсайды.
Көрінісі кей кезде,
Толқыған көлге ұқсайды.
Мұнар түнеп, бұлт көшкен,
Асқар белге ұқсайды.
Кенетінен ду етсе,
Тас қопарып, тау бұзған,
Аққан селге ұқсайды* [5, 96].

Мұнда ақын қалың қолды «желге», көлге», «белге», «селге» бірнеше нәрсеге балап отыр. Дастанның бір ерекшелігі – тек батырдың жеке тұлғасы суреттелініп қоймай, сонымен бірге халық бейнесі қоса суреттелінген. Үлкен шабытпен жырлау Дулат тілінің ерекшелігі.

Метафораның үшінші түрі «бейне» деген сөздің көмегімен жасалуы:

*Сыр бермейді сырттансып,
Кежесі тартып тұр,
Бейне арыстан түлегі* [5, 96].

«Еспенбет» дастанында метонимиялық мағынада жұмсалған сөздер бар.

Қарт бура қарсы шабынса.
Қас батыр қару тағынса [5, 96].

Дастанда эпитеттің тұрақты түрі өте көп. Мысалы: алмас қылыш, ақ найза, сар садақ, алтын бел, ақ отау, ақ мандай, аппақ жан, қарт батыр, асқар бел, асқар сел, толқыған көл, қара жер және т.б.

«Еспенбет» дастанының лексикалық құрамы бай. Дастан тілі халықтық мүдде күресінің тілі. Осыған орай ақын шығармасының лексикасында тұрмыстық сөздер, сөз тіркестері едәуір. Айталық, ұрпақ, шөбере, ата-ана, бата, дәулет және тағы басқа. Сол секілдіас беру, ту алу, бата беру, сұлу сүю және тағы басқа тіркестер. «Еспенбет» дастанында жауынгерлік лексика мен тіркестер көп кездеседі. Мысалы: қылыш, қару, садақ, семсер сияқты сөздер бар, қылышын қайрау, алмас қылыш асыну, жауға тию, садақ ілу және тағы басқа тіркестер бар.

Қорыта айтқанда, Дулат – өзіне дейінгі қазақ әдеби тілінің жалпы заңдылықтарын сақтап, әрі оның көркемдік дәрежесін жаңа белеске көтерген ақын. Дулатқа дейінгі әр уақыт

поэзиясына үңілсек, оның көркемдіктің рухани-эстетикалық дәрежесіне, тіл ерекшеліктеріне, тіл дамуына қосқан жаңалықтарына көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сүйіншәлиев Х. Дулат ақын // Қазақ Ғылым академиясының хабарлары. Филология және искусство зерттеу сериясы. – 1999. – №3(10). – 85-103 =б.

2 Сүйіншәлиев Х. Еспенбет // Жұлдыз. – 1959. – №5. – 93– 101 =б.

3 Зар заман: Жыр-толғаулар /Құраст.: С.Дәуітов. –Алматы: Жалын, 1993.–176 б.

4 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Жазушы, 2007. – 192 б.

5 Бабатайұлы Д. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар /Құраст., баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160б.

6 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазмем. ОПБ, 1996. – 277 б

UDK: 81'1

Xomidova Maxfuzaxon Farxodjon qizi
Toshkent, O'zbekiston
O'zMU

BADIIY MATNDA XALQ DOSTONLARI INTERTEKSTUAL MANBA SIFATIDA

Annotatsiya

Intertekstuallik matn tahlilida asosiy tamoyillardan biri bo'lib, u barcha matn turlarida uchraydi. Xususan, badiiy matnlarda o'zga matnlardan olingan parchalar: iqtiboslar, allyuziv nomlar, parodiyalar uchraydi. Badiiy matnlardagi intertekstuallikning asosiy manbalari Qur'oni Karim oyatlari, hadisi shariflar, folklor namunalari va mashhur asarlardan olingan iqtiboslar hisoblanadi. O'zbek badiiy matnlarida ham shunday. Mazkur maqolada o'zbek xalq dostonlariga oid intertekstlarning badiiy matnlarda uchrashi, ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. "Alpomish", "Go'rog'li" kabi o'zbek xalq dostonlari xalq ichida juda mashhur bo'lib, ularga oid parchalar, qahramonlar nomi hammaga birdek tanishdir. Shu bois ulardan ham nasriy, ham she'riy matnlarda shoir va yozuvchilar intertekst manba sifatida keng foydalanadilar.

Annotation

Intertextuality is one of the basic principles of text analysis and is found in all types of text. In particular, in literary texts there are excerpts from other texts: quotations, allusive names, parodies. The main sources of intertextuality in literary texts are verses from the Qur'an, hadiths, examples of folklore, and quotations from famous works. The same is true of Uzbek literary texts. This article discusses the occurrence of intertextuals of Uzbek folk epics in literary texts, their peculiarities. Uzbek folk epics such as "Alpomish", "Gorogli" are very popular among the people, and their names and names of heroes are well known. Therefore, they are widely used by poets and writers as an intertextual source in both prose and poetry.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, badiiy matn, folklor, doston, Alpomish.

Keywords: intertextuality, literary text, folklore, epic, Alpomish.

Intertekstuallik tamoyilini matnda tashkil toptiruvchi asosiy elementlar, lingvistik birliklar bu – intertekstdir. Intertekstuallik nazariyasiga oid adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida matn tarkibida keluvchi o'zga matn parchasi, maqol, matal, epigrafi, iqtibos(havola) kabilarning intertekst sifatida baholanganini ko'rish mumkin[5, 28-30].

Intertekst – muayyan matn ichida keladigan matn yoki uning parchasi, qismlarini anglatuvchi atama, ya'ni matn tarkibida uning muallifiga tegishli boshqa matn yoki umuman o'zga matndan olingan parchadir. Intertekstuallik bevosita matnlaro shu hodisani anglatuvchi atama sanaladi. Bu atamani fanga kiritgan olim Y. Kristeva unga shunday ta'rif beradi: "Har qanday matn sitatalar mozaikasidan tuzilgan va har qanday matn boshqa bir matn bilan o'zaro aloqada bo'ladi" [2, 427].

Ma'lumki, badiiy matnda intertekst sifatida muqaddas kitob va hadislar, folklor namunalari, boshqa bir yozuvchining asarlaridan parchalar keng qo'llanadi. Intertekstlar o'z navbatida milliy-madaniy xususiyatlarga ham ega bo'ladi. Chunki badiiy matn muallifi ko'proq intertekst sifatida xalq ichida mashhur bo'lgan asardan parcha yoxud xalqning milliy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda milliy adabiyotdan, xalq og'zaki ijodidan foydalanadi. Shu sababdan ham matn ichida berilgan intertekstni o'quvchi darrov tushunib oladi va matnda nima haqida gap ketayotganini qiyosan idrok qila boshlaydi. Chunki intertekst sifatida berilgan matn uning lisoniy xotirasidan allaqachon o'rin olgan bo'ladi. Bu xususiyat esa intertekstuallik hodisasini lingvokulturologik nuqtai nazardan ham o'rganish imkonini beradi. Shuningdek, bevosita intertekstuallik hodisasining tarkibiga kiruvchi presedent birliklar lingvokulturologiyaning asosiy obyektlaridan biridir. O'zbek tilidagi mashhur she'r va qo'shiqlardan, Qur'on va hadislardan, rivoyat va kinofilmlardan olingan parchalarni ham intertekst sifatida baholash mumkin. Bunday holatda berilgan matn parchasi yordamida o'sha matnning aynan o'zi yodga tushadi va ko'pchilikka tanish bo'lgan bu parcha qayta tiklanish xususiyatiga ham ega bo'ladi, intertekst bilan matn mazmuni yana ham aniqlash, ma'nosini chuqurroq tushunish mumkin bo'ladi.

Ma'lumki, Sharq adabiyoti, xususan o'zbek badiiy matnida avvaldan didaktik ruh ustunlik qilgan. Ana shu didaktik ruhni berish uchun oldin, ya'ni islomgacha badiiy matnda maqol, matallardan foydalanish keng tarqalgan bo'lsa, keyinchalik islom dini kirib kelgach, Qur'on parchalari, oyatlari, hadis namunalaridan badiiy matnga kiritish an'anasi avj oldi. Gulxaniyning "*Zarbulmasal*", Nosiruddin Rabg'uziyning "*Qissasi Rabg'uziy*" asarlarida aynan shunday usul qo'llanganini kuzatishimiz mumkin. Shu bois Sharq, xususan, o'zbek adabiyotida Qur'on parchalari, hadislar, folklor namunalari: maqol, matal, afsona va rivoyatlardan intertekst sifatida faol qo'llanilgan. O'zbek badiiy matnlarida asosan *Alpomish*, *Hizr*, *Majnun*, *Farhod*, *Jaloliddin* kabi intertekstual birliklar she'riy va nasriy matnlarda faol qo'llanilib, bu leksik birliklar, ya'ni belgilar orqali ular bilan bog'liq butun bir matn mazmuniga ishora qilinadi.

Biz o'zbek badiiy matnlarida uchraydigan intertekstlarni shakliy jihatdan quyidagicha tasniflashga harakat qildik: *allyuziya*, *reminissensiya*, *epigrafi*, *sarlavha*, *iqtibos* (*havola*, *sitata*), *parodiya*. Intertekst sifatida o'zbek badiiy matnlarida bu shakllar faol uchraydi va aynan ular intertekstuallikning barcha xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

She'riy yoki nasriy matnlarda uchraydigan intertekstlar muayyan vazifani bajarish uchun muallif tomonidan tanlanadi.

Masalan: Usmon Azimning "*Alpomish xususida shoir do'stinga maxfiy xat*" nomli she'ri shunday satrlar bilan boshlanadi:

Arpali cho'lida Alpomish uxlari.

Uni uyg'otmayman [1, 89].

Bu satrlarni bemalol o'zbek kitobxoniga taqdim qilsa bo'ladi. Chunki unda o'zbeklar uchun umumiy madaniyat kodi – Alpomish dostonidan olingan leksik birliklar, ya'ni allyuziv nomlar mavjud. Agar bu she'riy matnni ingliz yoki shved o'qisa, matnni mazmuniy persepsiyasi ancha murakkablashadi. Chunki unda muallif va kitobxonning ijtimoiy kelib chiqishi va madaniy mushtarakligi bir xil emas.

O'zbek badiiy matnlari uchun asosan Qur'oni Karim, hadisi shariflar, folklor namunalari, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi mashhur ijodkorlar, shuningdek, dunyo adabiyotining mumtoz namunalari, mashhur kuy va qo'shiqlar, tarixiy-ijtimoiy voqeliklar intertekstuallik hodisasini hosil qilishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek badiiy matnlarida intertekstuallikning *allyuziya*, *epigrafi*, *sarlavha*, *iqtibos*, *parodiya*, *reminissensiya* kabi turlari ko'p uchraydi.

O'zbek badiiy matnlarida intertekstuallik asosan quyidagi manbalardan olingan matnlar orqali hosil qilinadi:

1. *Qur'oni Karim*

2. Hadisi shariflar

3. Folklor namunalari: doston, afsona, rivoyat, ertak, maqol, matal, xalq qo'shiqlari

4. Alisher Navoiy dostonlari va nazmiy asarlari

5. O'zbek va jahon adabiyotining mashhur badiiy asarlari

Biz mazkur kichik tadqiqotimizda o'zbek badiiy matnlarida uchraydigan xalq dostonlariga oid intertekstual birliklar haqida to'xtalmoqchimiz. Eng avvalo dostonlar haqida ma'lumot berib ketsak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Dunyodagi ayrim xalqlarda o'zining tarixiga oid yirik hajmdagi katta muhim voqea bayon etiladigan janrlar bor. Biz — o'zbeklarda bu janr “doston” deb ataladi. “Doston” so'zi qiziq-qiziq voqealarni hikoya qilish, maqtash ma'nolarini anglatadi. Badiiy adabiyotimizda asosan ikki usulda yaratilgan dostonlar bor. Birinchisi, asrlar davomida xalq og'zaki ijodida baxshilar tomonidan og'zaki tarzda kuylab kelingan dostonlar. Ikkinchisi, yozma shaklda shoirlar tomonidan ijod qilingan dostonlar. “Alpomish”, Go'ro'g'li turkumidagi “Go'ro'g'lining tug'ilishi”, “Malikai Ayyor”, “Ravshan”; “Kuntug'mish”, “Rustamxon” kabilar og'zaki dostonlar namunalar hisoblanadi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Haydar Xorazmiyning “Gul va Navro'z”, Navoiyning “Hayratul abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi asariari esa yozma adabiyotdagi dostonlar bo'lib, ularni og'zakidan ajratish lozim bo'ladi[7]. Dostonlar ma'lum bir millat madaniyatining, tarxining bir qismi sanaladi. Ular kamida millatning mavjudlik yoshi qadar qadimiy bo'ladi. Ularda millatning orzu-istaklari, yashash tarzi, kelajak xayollari badiiy tarzda o'z ifodasini topadi. Shu bois xalq dostonlari ham boshqa folklor namunalari kabi odamlar orasida mashhur bo'ladi.

Dostonni baxshilar kuylaydilar. Qadimgi zamonlarda “baxshi” xalqona usullar bilan bemorni davolovchi tabib, ayrim hududlarda ustoz ma'nolarini anglatgan. Bugungi kunda bu so'z asosan xalq dostonlarini kuylaydigan san'atkorni bildiradi. Baxshi soz chertganda sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytganda xonandadir. Shuningdek, parchalarni bir zumda to'qib ketadigan shoir, dostondagi nasriy parchalarni yoddan o'qiyotganda badiiy so'z ustasi hamdir. Shoirtabiat baxshi hech qachon dostonni bir xil, ya'ni o'zgarishsiz ijro etmaydi. Professor Hodi Zarifovning ta'kidlashlaricha, bulung'urlik Amin baxshi “Alpomish” dostonini uch oy davomida tinglovchilarini sira zeriktirmay kuylagan ekan. Baxshi doston aytar ekan, “Alpomish” dostonida Alpomish gapirganida, Alpomish mardligini, Barchin so'zlaganida go'zal qizning yuzini ko'z oldimizda gavdalan-tiradi. Shuning uchun doston kechalari har bir tinglovchi uchun katta bayram bo'lgan. Bu kechalarda odamlar o'rtasidagi hamma ginaxonliklar unutilgan, turmush tashvishlari chekingan. Yosh-u kattalar, erkak-ayollarning butun xayoli dostondagi voqealar bilan band bo'lgan. Shu jihatlar ham xalq dostonlarining kishilar xotirasida yanada yaxshiroq saqlanib qolishiga sabab bo'lgan. Yozma badiiy matnlar mualliflari, ya'ni shoir yoki yozuvchilar ham shu xalq ichidan chiqqan bo'ladi. xalqona ohanglar ta'sirida ularda ham badiiy-estetik tafakkur, did shakllanadi. Keyinchalik ularning ijodida ham dostonlarga murojaat qilinadi. Bu ba'zan muayyan badiiy asar talabidan kelib chiqsa, ba'zan tayyor qolip sifatida matnga intertekst sifatida kirib keladi.

O'zbek badiiy matnlaridagi intertekstual birliklar manbasiga e'tibor qaratilsa, “Alpomish”, “Go'ro'g'li” turkumidagi xalq dostonlaridan olingan intertekstlarning salmog'i ko'pligini kuzatishimiz mumkin.

O'g'lim, desang osmonlarga

G'iro't bo'lib uchgayman,

Chambil yurtida Alpomishga

Navkar bo'lib tushgayman.

Padarkushdan pana qilib

Ulug'beging quchgayman,

G'ichir-g'ichir tishimdagi

So'lig'imsan, Vatanim... [6, 8].

Bu parcha O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning “Vatanim” she'ridan olingan bo'lib, unda “Alpomish” dostoniga oid allyuziv nomlar intertekst sifatida keladi. *G'iro't, Chambil,*

Alpomish kabi nomlar aynan dostonga ishora qilib, she'ning g'oyaviy-mazmuniiy tomonining sifatini yana ham oshirgan. Bizga ma'lumki, "Alpomish" dostoni o'zbek xalqining eng qadimiy va badiiy jihatdan yuksak og'zaki ijod namunalaridan biri. U milliy epos darajasida baholanadi. *Alpomish* kuch, mardlik, vatanparvarlik, alplik, vafodorlik, davlat ramzi sifatida allaqachon ramzga aylangan. Zamonaviy ijodkorlar o'z qahramonlarini kuchli, sodiq, vatanparvar ekanligini ta'kidlamog'chi bo'lsa, birgina hammaga tanish "Alpomish" nomi bilan sifatlasa kifoya. O'zbek kitobxonlari gap nima haqida ketayotganini, badiiy matn qahramoni yoki voqealar rivoji qanday ekanligini birgina shu intertekst orqali anglashga ulguradi. Chunki *Alpomish* ostidagi implitsit mazmun shu nomning o'zi bilan yuzaga chiqadi. Keltirgan misolimizda dostonga oid **G'iro**t allyuziyasi mavjud. G'iro *Alpomish*ning sevimli va sodiq otining nomidir. Ot obrazi ham xalq dostonlarida yigitning ikkinchi bir bo'lagi sifatida tasvirlanadi. Buning ham o'z sabablari bor. O'zbek xalqi azaldan ot totemiga alohida urg'u bergan, u bilan bog'liq bir qancha urf-odatlar, maqol-matallar ham mavjud. Bu, albatta, xalqning tarixi, yashash tarzi, madaniyati bilan bog'liq jarayon mahsulidir. G'iro dostonning bosh qahramoni *Alpomish*ga doim eng kerakli paytlarda yordamga keladi. Shoir uning shu xususiyatiga urg'u berib, lirik qahramonini vatan xizmatiga shay turganligini va qachon chaqirsa, "labbay" deb uchib borishga shayligini intertekst orqali ifodalagan. "Alpomish" dostoni bosh qahramoni Hakimbek, ya'ni *Alpomish* mardlik, vatanparvarlik, alpqomatlik ramzi sifatida zamonaviy badiiy matnlarda keng qo'llaniladi. M. Yusuf yuqoridagi she'ridan tashqari birgina "Saylanma"sining 18 o'rinda "Alpomish" allyuziyasi uchraydi.

Sening bor bisoting dostonlaringmi?

Alpomish atalmish botiring qani,

Ulug'beging qani, Boburing qani?

Ro'yoblarga chiqadi shirin tushlar,

Kelinchakning yengidan kuyov ushlar...

Beshiklarni bo'shatib bir-biriga,

*Tug'iladi To'maris, **Alpomishlar** [6, 157].*

Yuqoridagi misollarda "Alpomish" dostonidagi bosh qahramonning ham ruhiy, ham jismoniy barkamolligi, alpligiga ishora qilinganini ko'rishimiz mumkin. *Alpomish*ning butun millat yigitlari uchun namuna ekanligi bu kabi she'r va nasriy asarlarda tez-tez takrorlanib turadigan qoliqlashgan holatlardan biridir.

Alpomish nomi intertekst sifatida faqat mardlik timsoli sifatida emas, balki vatanparvarlik, sodiqlik ramzi tarzida ham kiritiladi. Buni Muhammad Yusufning quyidagi she'rlarida kelgan intertekstlar misolida ko'rish mumkin:

Qadim yurtga qaytsin qadim navolarim,

Qumlar bosib qurimasin daryolarim.

Alpomishga alla aytgan momolarim

Ruhini shod etay desang — xalq bo'l, elim!..

Qalqoning bor, kim qasd qilsa gar joningga,

Alpomishlar ruhi yor har o'g'loningga.

Asragaymiz giyohing ham gulday o'pib,

Yovlar yaqin yo'lolmagay qo'rg'oningga.

Adoying bo'lgaymiz seni, O'zbekiston,

Hech kimga bermaymiz seni, O'zbekiston [6, 247].

Bu misralarda shoir *Alpomish*ning aynan vatanparvarlik xislatiga e'tibor qaratilgan. Birgina allyuziv nom orqali butun boshli dostonning mazmuni, undagi voqealar rivojiga ishora qilingan va buning natijasida she'riy matnda ifodalanayotgan g'oya yana ham aniqroq ifodalanagan, ta'siri kuchaygan.

O'zbek badiiy matnlarida "Alpomish" dostoniga oid *Barchin*, *Qaldirg'och*, *Qultoy*, *Boybo'ri*, *Boysari*, *Qorajon*, *Ultontoz* kabi qahramonlar ham intertekst sifatida tez-tez uchrab turadi.

O'zbek badiiy matnlarida "Alpomish" dostonidan keyin "Go'ro'g'li" turkumidagi dostonlardan olingan parchalar, asosan, dostonning bosh qahramoni Go'ro'g'li intertekstual birlik sifatida uchraydi.

"Go'ro'g'li" turkumi dostonlari ko'pgina xalqlar orasida juda keng tarqalgan bo'lib, ayrim xalqlarda baxshilar tomonidan hozir ham kuylanib kelinmoqda. Bu dostonlar o'zbek, tojik, turkman, ozarboyjon, turk, qozoq, qoraqalpoq, arman, gruzin, kurd xalqlari epik ijodiyotida o'ziga xos turkumlarni tashkil etadi. Go'ro'g'li Sibir tatarlari, Bulg'or turklari, Eron ozarboyjonlari, Stavropol turkmanlari, Afg'oniston o'zbeklarining ham sevimli epik qahramonlaridan biridir. Turkumning ayrim lavhalari O'rta Osiyo (Buxoro) arablaridan ham yozib olingan. Bunday keng hududda, asosan, turkiy elatlar va qisman turkiy bo'lmagan xalqlar orasida juda ham keng miqyosda tarqalgan, turkumlashishning barcha xillarini o'z ichiga olgan bunchalik ko'p tarmoqli biror-bir epik asarni dunyo folklorshunosligi bilmaydi. Shuning uchun ham ozarboyjon versiyasining 13 majlisini (dostonini) yozib olib, 1842-yilda uning inglizcha tarjimasi bilan nashr etgan diplomat A. Xodzko: "Osiyoda biror burchak yo'qki, u yerda Go'ro'g'lining nomi aytilmasin. Hatto Bessarabiya va Moldaviyada ham uning otini eshitasiz. Agar adiblarning shuhrati va mashhurligi ularning o'quvchilarining soni bilan hisoblansa, unda Firdavsiy Go'ro'g'lidan biroz ortiq bo'ladi", — deb yozgan edi [7]. Darhaqiqat, o'zbek badiiy matnlarida ham Go'ro'g'li nomi intertekst sifatida faol qo'llaniladi.

G'iro't mingan Go'ro'g'li

Bobom qani, aytinglar,

Qo'ng'iro'tlik Alpomish

Og'am qani, aytinglar?..[6, 87]

O'zbek "Go'ro'g'li"si boshqa xalqlar "Go'ro'g'li"sidan turkumga birlashgan dostonlarning hajman kattaligi (monumentalligi) va xilma-xilligi, turkumlashishning murakkab jihatlariga asoslanganligi bilan ajralib turadi. O'zbek dostonlarida Go'ro'g'li turkman va o'zbeklarning begi, qonuniy hukmdor, o'z xalqi, vatani uchun qayg'uruvchi va uni turli dushmanlar bosqinidan himoya qiluvchi dono murabbiy, ko'plab xalq botirlarini tarbiyalab yetishtirgan yengilmas bahodir sifatida tasvirlanadi. Bosh qahramonga berilgan mana shu estetik bahodan kelib chiqib, epik Chambil yurtining azamat hukmdori Go'ro'g'lining bahodir qirq yigiti bilan birgalikda ona yerining xavfsizligi va ozodligiga tahdid soluvchi qo'shni podsholiklarga qarshi olib borgan kurashi butun xalq harakati, ozodlik urushi tarzida namoyon bo'ladiki, bu o'zbek eposidagi bosh masaladir.

Dostondan olingan nomlar turli maqsadlarda mualliflar tomonidan badiiy matn ichiga kiritiladi, ular ba'zan sarlavha, ba'zan iqtibos tarzida ham intertekstuallikni hosil qilishi mumkin. Hatto o'zbeklarning mashhur yozuvchilaridan biri Nazar Eshonqulning "Go'ro'g'li" romani ham mavjud. Bu esa dostonning xalq ichidagi mashhurligidandir.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o'zbek badiiy matnlarida xalq dostonlari, jumladan, "Alpomish", "Go'ro'g'li" kabi eposlardan olingan parchalar, allyuziv nomlar ko'p uchraydi. Ular bevosita badiiy matnlardagi intertekstuallik uchun manba vazifasini bajaradi. Dostonlardan olingan parchalar bevosita badiiy matn mazmuni bilan uyg'unlashib, uning g'oyaviy jihatdan mukammal bo'lishiga, o'quvchining matnni idrok qilinishi qulaylashuviga xizmat qiladi. Shuningdek, millat tarixi va madaniyatidan intertekstual birlik sifatida boxabar etadi.

Adabiyotlar:

1. Азим У. Сайланма. — Т.: Шарк, 1999. — Б. 289.
2. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. — М., 2000. — С. 427-457.
3. Кузмина Н. А. Интертекст и его рол в протсессах эволюции поэтического языка. — Екатеринбург-Омск, 1999. — С.8-10.
4. Фатеева Н.А. Интертекстуальность и её функции в художественном дискурсе Текст. / Н.А. Фатеева // Известия АН. Сер. литературы и языка, 1997. Т. 56. - № 5. — С. 12-21.

5. Фатеева Н. А. Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи Текст. / Н.А. Фатеева // Известия АН. Серия литературы и языка. 1998. Т. 57. - №5. – С. 25 - 38.

6. Юсуф М. Сайланма. – Т.: Шарк, 2007. – Б. 367.

7. <https://hozir.org/xalq-dostonlari.html>

8. <https://askinfo.uz/1722/gorog-li-dostoni-haqida-ins'ho>

МРНТИ 17.71.07

Шаймерденова Н.Ж., докт. филол. наук, профессор,
КазНУ имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан

ЭПИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ СЕГОДНЯ: ВОСПРИЯТИЕ И ИСТОЛКОВАНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. В статье отмечается важность проведения международного форума, посвященного Э.Р.Тенишеву и значимость его исследований, в частности, выдвинутые им методические и методологические принципы анализа текстов и описание принципов хронологии в процессе формирования эпоса «Манас». В статье рассматриваются устные произведения русского и казахского народа в сравнении эпических героев, специфики использования ономастических единиц, а главное – проблемы восприятия и истолкования образов и в целом эпических текстов в условиях современных постглобализационных реалий и цифровизации. Исследование эпических произведений и публикация данной статьи ведется в рамках грантового проекта Комитета науки МОН РК 2021-2023 гг. «AP09261377 «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной» стилистики и грамматики поэзии жырау XV-XVIII веков. Частотный словарь»

Ключевые слова и словосочетания. Эпос, ономастические единицы, восприятие, былина, жырау

Annotation. The article notes the importance of holding an international forum dedicated to E.R.Tenishev and the significance of his research, in particular, he put forward methodological and methodological principles of text analysis and a description of the principles of chronology in the process of forming the epic "Manas". The article examines the epic works of the Russian and Kazakh people in comparison of epic heroes, the specifics of the use of onomastic units, and most importantly, the problems of perception and interpretation of images and epic texts in general in the conditions of modern post-globalization realities and digitalization. The study of epic works and the publication of this article is carried out within the framework of the grant project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan 2021-2023. "The study of the artistic-determinative system, "formulaic" stylistics and grammar of poetry of Zhyrau XV-XVIII centuries. Frequency dictionary"(Grant No. AP09261377).

Keywords and phrases. Epic, onomastic units, perception, epics, zhyrau

Международная конференция «Вселенная Э.Р. Тенишева: жизнь в науке» актуализирует важнейший для современного цифрового и поликультурного мира квадравиум *культура – эпос – язык – сознание*, который сегодня предоставляет собой базовую основу для многих филологических направлений и стимулирует к научным исследовательским поискам в сфере осмысления национального кода, ценностных ориентиров и межэтнического взаимодействия

Сохранившееся до настоящего времени богатейшее творчество казахского и русского народа в эпоху цифровизации и постглобальных изменений требует особого внимания, в частности, при обучении и исследовании восприятия эпических произведений молодым поколением казахстанцев и граждан других стран.

Современный мир меняется стремительно в эпоху цифровизации, и, несмотря на информационное перенасыщение, мир, открытый для познания и понимания собственного

национального кода, а также специфики других культур и языков, требует анализа ценностных составляющих и ориентиров этносов, проживающих на обширных территориях мира и при этом не имеющих в цифровом мире границ.

Вполне естественно, что с позиции читателя XXI века возникает множество вопросов относительной древней культуры, содержания, образов, картины мира и языковой репрезентации эпических произведений. Ответы на многие поставленные вопросы современности можно найти, если обратиться к эпическим произведениям русского и казахского народов. На помощь этому приходят, с одной стороны, исследования в русле компаративистики, с другой – исследования ученых-эпосоведов, участие которых в различных форумах и их исследования представляют собой важнейший источник понимания и интерпретаций, созданных в прежние время произведений. Так, научный симпозиум «Эпос Манас как историко-этнографический источник», посвященный 1000-летию эпоса «Манас», проходивший в Бишкеке 1995 г., результатом которого стала издание тезисов, позволил ознакомиться с мнениями многих ученых-эпосоведов. Э.Р. Тенишев представил на этом форуме свое выступление на тему «Принцип относительности хронологии в формировании эпоса «Манас» [1:76–77], поставив тем самым важнейший вопрос, связанный с аргументами в пользу датировки памятника, и подчеркнув при этом важность принципа относительной хронологии. Ссылаясь на известных ученых, В.М. Жирмунского, Р.З. Кыдырбаевой, А.Н. Бернштама, он подчеркивает важность учета лингвистического метода, основанного на реконструкции языка, а также исторического и фольклористического методов, принципов относительной хронологии. Также он обращает внимание на необходимость разносторонних исследований текстов и востребованность в совместных усилиях ученых различных областей гуманитарного знания для комплексного изучения эпоса «Манас», как и для изучения эпических произведений в целом.

Как отмечают в своих публикациях участники грантового проекта «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной» стилистики и грамматики поэзии жырау XV-XVIII веков. Частотный словарь» [2; 3; 4], актуальность обращения к устному творчеству казахского народа определяется тем, что жырау были представлены в качестве ритуальных посредников, которые оформляли обрядово-ритуальные церемонии и являлись носителями и хранителями древней культуры, своего рода магии, хранителями национального кода и отличались просветительским характером и национальным сознанием. Они играли ключевую роль в политической национальной истории казахского народа и могли взывать к совести и чести каждого участника древней коммуникации. Поэтому важным подходом в изучении эпических произведений является комплексно-концентрический анализ культурных и языковых явлений, предложенный выдающимся казахским ученым Е.Д. Турсуновым [5].

Все названные исследования стали надёжной теоретико-методологической базой, на которую мы опираемся при изучении устного народного творчества. Вместе с тем, нами предпринимается попытка сравнительного анализа двух гетерогенных культур, имеющих в своей основе важнейшие составляющие каждого народа: базовые ценности, традиции и обычаи, неповторимый национальный код, патриотизм, языковую картину (индивидуальную и общественную).

Обратимся к эпосам русского и казахского народа – былинам и жырам (казахскому героическому эпосу). Былины XIII–XIV вв., в которых несомненно много вымысла, фантазии и, вместе с тем в них отражаются история славян, походы половцев и печенегов на Русь, поскольку речь идет о периоде монголо-татарских завоеваний. В былинах мы наблюдаем тесное взаимодействие между культурами, народами, языками. Такие героические фигуры русских былин, как Илья Муромец, Добрыня Никитич, Алеша Попович и др., нужны были во все времена, поскольку их образы несут в себе силу как физическую, так и духовную. Русские былины представляют собой художественные и поэтические произведения, в которых современный читатель находит много невероятного, неожиданного, а вместе с тем

правдивого, поскольку именно в них передается народное представление о чести, долге, любви к земле, семье, и, конечно же понимания своей истории и справедливости. Предложенные и порой незаслуженно забытые родителями детские мультфильмы адаптированы к уровню читательского восприятия, воспитывают образы богатырей, чувство Родины. Например, мультфильм 1975 года Ивана Аксенчука, являющегося мастером мультипликации советского периода, хорошо передают образы и также с интересом воспринимаются современными детьми.

Казахские жыры (сказания), созданные и передаваемые из поколения в поколение, повествуют о героических подвигах и также передают историю своего народа и отдельной личности, о невероятной силе героя, например, Кобланды батыра и через языковые форму демонстрируя самобытную культуру казахского народа, этническую картину мира, ценностные ориентиры. казахской культуре неоднократно обращались к изучению, переводам и анализу эпических произведений таких сказителей, как Бухар-жырау, Шалкииз, Махамбет [6; 7; 8; 9].

Однако эта тематика и столь необходимый в образовательно-воспитательном плане ресурс в меньшей степени доступен детской аудитории. Запросы в браузере показали очень маленькое число анимационных фильмов по данной тематике. Так, мультфильм «Кобланды батыр» был снят в 2013 г по мотивам народного эпоса.

Для детей был также снят анимационный фильм «Культегин», повествующий о справедливости, о борьбе великого полководца тюркской империи – Культегина, о его юных годах. Интересно прочтение сказки в сопровождении иллюстраций, предложенных Сундетом Байгожиным «Асан неге «қайғы» атанған». Достижения в современной анимации, а также огромная роль современных диджитал-ресурсов позволяет сегодня привлекать внимание детей, что следует учитывать сценаристам, которым необходимо обращаться к героям эпических произведений – Кобланды батыр, Алпамыс, Манас и др.

Проводимые в рамках проекта исследования художественно-определяющей системы, «формульной» стилистики и грамматики поэзии жырау XV-XVIII вв. с перспективой на создание частотного словаря позволяют актуализировать важность данной проблематики в условиях смены научно-исследовательских парадигм, межпоколенческой трансмиссии и «размытости» ценностных ориентиров.

При этом особое внимание уделяется контекстному употреблению ономастических единиц в текстах былин, а также восприятию и истолкованию достаточно сложного для современного читателя ономастического пространства. Топонимы, как известно, отражают быт, культуру, образ жизни, традиции русского и казахского народа и что особенно важно – сохраняют в себе этноязыковое сознание предков и выступают движущей системой в тексте. Топонимия представляет собой открытую систему, которая тысячелетиями вбирала в себя быт, историю, культуру, традиции казахского народа и сохранила в своих названиях этноязыковое сознание предков. Этому способствовала аудио-оральная культура казахов в период XV–XVIII вв., которая сохраняет национальный код через ономастические единицы, анализ которых требует комплексного подхода и использования ареально-ретрогрессивного метода [10]. Огромное число топонимических единиц встречаем в казахских жырах, например, Арал, Еділ, Жайық, Жем, Байсын, Жағалтай, Көкшетау, Қабарды, Қарқара, Көктөбе, Сарыарқа, Сырдария, Тарбағатай, Түркістан и др.

Например, у Бұқара жырау читаем:

«Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің,
Әбілмәмбет патшаға
Қызметкер болып тұр едің
(Бұқар жырау, Б.ғ.ж., 91 бет)

Не случайно были выбраны для анализа данные фрагменты из эпических произведений, ведь они представлены в школьной программе и требуют не только знаний содержания, но и интерпретации ономастических единиц для более полного раскрытия образов героев. Например, в начальной школе изучают устное народное творчество и строки из русской былины «Илья Муромец и Соловей-разбойник» становятся

Из того ли то из города из Мурома,
Из того села да Карачарова
Выезжал удаленький дородный добрый молодец.
Он стоял заутреню во Муроме,
Ай к обеденке поспеть хотел он в стольный Киев-град.
Да й подъехал он ко славному ко городу к Чернигову.

Для школьников предлагается следующий кроссворд [11]:

- 1) Село, в котором жил И. Муромец (Карачарово)
- 2) Город, из-под которого приехал богатырь (Муром)
- 3) Речка, у которой жил Соловей-разбойник (Смородина)
- 4) Кличка коня Ильи Муромца (Бурушка)
- 5) Имя отца Соловья-разбойника (Рахман)

Как видим, насыщенность ономастических единиц в столь небольшом фрагменте велика и требует не только знаний, но и понимания смысла значений, раскрытия образа эпического героя через все оставляющие его жизни (имя, фамилия, место проживания, гидронимы, имена предков, клички животных). Все это в полной мере раскрывает характер и образ героя.

В данной статье мы приводим только некоторые фрагменты, заслуживающие внимания, вместе с тем сама тематика и сравнение героев эпических произведений вызывает интерес у исследователей разных стран. Так, 22 июня 2021 года прошло заседание Международного круглого стола «Устное поэтическое творчество сказителей Северного Кавказа и Казахстана: социо-исторический, лингвокультурологический, сопоставительный аспекты». Тематика мероприятия и проблематика докладов демонстрируют все возрастающий интерес к данному направлению [12]. Участники круглого стола, в том числе руководитель проекта К.Жанабаев, поделились своими наблюдениями использования методологии устной теории Пэрри-Лорда применительно к эпическим произведениям разных народов и устно-стилевой технике певцов жырау, структуре и семантике их поэтической речи, над их художественно-определяющей системой (ведущими звеньями поэтической системы), а также – над явлением «формульности» языка и стиля.

Проводимая на базе КазНУ имени аль-Фараби международная конференция, посвященная профессору Э.Р.Тенишеву, сфокусировала внимание ученых на осмыслении идей, методологии, научно-исследовательского наследия Э.Р. Тенишева, его методических и методологических принципов описания языковых единиц в культурно-историческом контексте. Предложенный им принцип относительной хронологии в процессе формирования эпоса «Манас» свидетельствует о постоянном поиске ученого и о перспективности данного исследовательского направления.

Таким образом, рассматриваемые нами эпические произведения русского и казахского народа представляют собой важный ресурс для современных исследовательских парадигм, в которых обращается внимание на сравнение языковых фактов, системность их в синхронии и диахронии. Сегодня проблема сравнительного изучения эпических произведений, установление специфики ономастических единиц гетерогенных культур, восприятие и истолкование образов героев эпических произведений представляется особо важной в

контексте постглобализационной и цифровой эпохи. Все это свидетельствует о междисциплинарном характере предложенной в названии статьи темы, требующей совместных усилий тюркологов, славистов, историков, этнографов, философов, компаративистов. При этом важно обращать внимание на правильную интерпретации древней картины мира с целью сохранения национального кода, базовых ценностей для подрастающего поколения.

Список использованной литературы

1. Тенишев Э. Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". - Бишкек, 1995. - С. 76-77 <https://eposmanas.ru/tenishev/>
2. Монография «Поэтическая система жырау XV-XVIII в.в.: к начальным основаниям художественного перевода» 2014 г.
3. Жанабаев К, Акберды У. Монография «Тюркский миф в эпосе, обряде и ритуале», 2016 г.
4. Жанабаев К. Поэтическая система произведений жырау XV–XVIII веков: к начальным основаниям художественного перевода.—Алматы: Қазақ университеті, 2020.—260 с.
5. Турсунов Е. Происхождение акынов и жырау, салов и серэ. – Алматы, 1999.
6. Сулейменова Э., Шаймерденова Н., Смагулова Ж., Аканова Д. Қазақстан тілдері: әлеуметтік лингвистика анықтамалығы / Языки Казахстана: социолингвистический справочник. – Отв. ред. Ж. Түймебаев, Э. Сулейменова. – Алматы: Арман-ПВ, 2007. – 400 с.; 2-е изд. на казахском и русском языках. – Алматы: Золотая книга, 2020. – 480 с.
7. Сулейменова Э., Шаймерденова Н., Смагулова Ж., Аканова Д. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі / Словарь социолингвистических терминов. – Алматы: Арман-ПВ, 2007. – 404 с.; 2-е изд. – Алматы, 2020. – 420 с.
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1-5 т. – Алматы: «Әлем. Даму. Интеграция», 2017. Толықтырылып, өңделіп екінші басылуы.
9. Народ Казахстана: Энциклопедия / Гл.ред. Ж.Н.Тойбаева. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2016.- 480 с. ISBN 978-601-7472-90-0.
10. Попова В.Н. Ареально-ретрогрессивный метод А.П.Дульзона в исследовании субстратной топонимии / Попова В.Н., Осипова О.А. // Вопросы языкознания, 2000.– №3. – С.50–54.
11. Кирюхина Е.Д. «Устное народное творчество. Изучение былин по программе Л.А.Ефросининой «Литературное творчество». Былина «Илья Муромец и Соловей-разбойник»//Электронный ресурс.Режим доступа: <https://urok.1sept.ru/articles/500678> [дата обращения 08.05.2022]
12. Гуманистические идеи в поэзии жырау XV-XVIII веков. Сб. научн. трудов «Гуманитарные и социально-политические проблемы модернизации Кавказа. Выпуск IX. Назрань, 2021 г. С. 282. – 339 с.; ссылка на запись трансляции: <https://yadi.sk/i/DtxK5lCaEperHA>

МРНТИ 16.21.47

Сафарова Махдумaxon,
докторант (PhD) Самаркандского государственного
института иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан

МАНИПУЛЯТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕТАФОРЫ В НЕМЕЦКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье рассматривается метафора, которая является одним из наиболее часто употребляемых выразительных средств в немецком политическом дискурсе с позиции способов воздействия на изменение мнения человека и его политических взглядов. А. П. Чудинов предложил классификацию метафорических моделей, согласно которой выделяются четыре базовые макромодел: антропоморфная, социоморфная, артефактная и метафора природы. В данной статье нами рассмотрены когнитивные метафоры в немецком политическом медиадискурсе. Материалом исследования послужили тексты речей и интервью немецких политиков, извлеченные из печатных и электронных версий немецких газет. Сферой-мишенью в нашем исследовании является мир политики, фигуры политиков, а сферой-источником выступают такие антропоморфные понятия, как «болезнь», артефактные – «дом», социальные – «игра».

Ключевые слова: политический дискурс, политическая метафора, метафорическая модель, манипуляция.

Abstract. To date, metaphor is one of the most frequently used expressive means in German political discourse. The study of metaphors also allows us to identify ways to influence the change of a person's opinion and his political views. A. P. Chudinov proposed a classification of metaphorical models, according to which four basic macromodels are distinguished: anthropomorphic, sociomorphic, artifact and metaphor of nature. The research material was the texts of speeches and interviews of German politicians extracted from printed and electronic versions of German newspapers. The target sphere in our study is the world of politics, the figures of politicians, and the source sphere is such anthropomorphic concepts as "disease", artifact - "home", social – "game".

Keywords: political discourse, political metaphor, metaphorical model, manipulation.

Исследование политической метафоры и описание ее конкретных моделей – одно из интенсивно развивающихся направлений современной политической лингвистики. В современном политическом дискурсе наблюдается высокая частотность метафор, это объясняется тем, что метафора превратилась в одно из наиболее популярных средств представления политических концепций и воздействия на сознание общества. Специалисты стремятся выявить функции политической метафоры, описать ее ведущие типы и модели, охарактеризовать закономерности развертывания метафорического образа в политическом дискурсе [1: 120].

Согласно когнитивной теории, метафора возникает на уровне глубинных структур мышления, и для интерпретации значения метафоры адресат должен актуализировать систему мыслительных ассоциаций. Метафоризация основана на взаимодействии двух когнитивных структур – «источника» и «цели». В результате односторонней метафорической проекции хорошо известные человеку элементы сферы-источника структурируют менее понятную для него концептуальную сферу-мишень, что составляет сущность когнитивного потенциала метафоры [2: 33]. Именно в исследовании политических метафор данная теория нашла свое отражение.

В качестве основных объектов анализа в политической метафорологии исследователи (Э.В. Будаев, А.П. Чудинов, и др.) выделяют три группы когнитивных структур метафорического мышления:

- 1) сферы-источники (война, театр, человек, неживая природа, растения, животные, спорт, болезнь, монархия, семья, школа и др.);
- 2) сферы-цели (политика, партия, государство, выборы, война, парламент, экономика, законы, инфляция, терроризм и др.);
- 3) базисные когнитивные структуры (свои/чужие, мы/они, хорошие/плохие) [4; 5].

Следуя работам А.П. Чудинова, метафорическую модель мы понимаем как существующую или складывающуюся в сознании носителей языка схему связи между двумя понятийными сферами, которую можно представить определенной формулой: 'X – это Y', например: «Политическая деятельность – это война». Отношение между компонентами формулы понимается не как прямое отождествление, а как подобие: 'X подобен Y', политическая деятельность подобна войне [5: 53–55].

Согласно классификации метафорических моделей, предложенной А.П. Чудиновым, выделяются следующие базовые макромоделли:

1) антропоморфная – человек концептуализирует объекты реальности исключительно по своему подобию;

2) метафора природы (подразделяется на зооморфную и фитоморфную) – явления концептуализируются в терминах живой и неживой природы;

3) социоморфная (сюда входят криминальная, театральная, спортивная и игровая метафора) – в метафоре человек отражает социум, в котором он живет;

4) артефактная – человек концептуализирует объекты через их соотношения с созданными им вещами – артефактами [6: 53].

В немецком политическом дискурсе, особенно в медийном, наблюдается высокая частотность метафор: практически все жанры на политические темы в средствах массовой информации содержат отдельные метафоры или развёрнутые метафорические образования [2: 72].

В данной статье нами рассмотрены когнитивные метафоры в немецком политическом медиадискурсе. Материалом исследования послужили тексты речей и интервью немецких политиков, извлеченные из печатных и электронных версий немецких газет. Сферой-мишенью в нашем исследовании является мир политики, фигуры политиков, а сферой-источником выступают такие антропоморфные понятия, как «болезнь», артефактные – «дом», социальные – «игра».

Рассмотрим пример использования антропоморфной метафоры со сферой источником «болезнь» в речи министра культуры Германии Моники Грюттерс, посвященной 65-й годовщине народного восстания в ГДР 17 июня 1953 г.: *Viele von uns sind krank, zerbrochen, voller Verachtung gegen unsere damaligen Peiniger in den Haftanstalten der Ex-DDR und doch voller Stolz für das Gelingen der deutschen Wiedervereinigung* (Rede von Kulturstatsministerin) («Многие из нас – больные и сломленные, полные презрения к нашим тогдашним палачам в местах лишения свободы бывшей ГДР и все же гордые воссоединением Германии») [7]. Нынешняя болезненность и сломленность немецкого народа, о которой Грюттерс говорит, используя местоимение нас (в тексте *многие из нас*), – это, конечно, метафорический образ «больных и сломленных людей», которые не сломлены и у которых все еще есть силы гордиться воссоединением Германии. Скрытое воздействие на чувства и мысли людей реализуется в использовании местоимения «нас» (многие из нас) для усиления ощущения единства слушателей и правительства.

В следующем примере антропоморфной метафоры замечаем, что и социальные концепты, такие как «экономика», могут персонифицироваться, обретая качества и способности человека, например, в интервью министра иностранных дел Германии Зигмара Габриэля экономика «боится»: (*Die Wirtschaft fürchtet, dass sich ihre Investitionen durch die unsichere politische Lage in Luft auflösen* (Atomvertrag) «Экономика боится, что в результате неопределенной политической ситуации ее инвестиции растворятся в воздухе», а Европа вынуждена повысить голос (*Deshalb muss Europa jetzt seine Stimme erheben. Wir müssen die Stimme für Rüstungskontrolle, Vertrauensbildung und Abrüstung werden. Und so schwer es uns auch fallen mag: wir brauchen eine neue Entspannungspolitik zu Russland. Sonst wird das alles hier sehr, sehr gefährlich* (Там же). «Вот почему Европа должна теперь повысить голос. Мы должны голосовать за контроль над вооружениями, укрепление доверия и разоружение. И как бы это ни было сложно, нам нужна новая политика разрядки с Россией. В противном

случае все здесь становится очень, очень опасно». В данных примерах используются антропоморфные метафорические модели (экономика боится, Европа вынуждена повысить голос) с перенесением свойств человека, его характера и природы на абстрактные понятия: «экономика», «Европа». Данные олицетворения воздействуют на чувства слушателя, подчеркивая общность проблем, занимающих Европу и самого слушателя.

Примером использования артефактной метафоры с понятийной сферой «дом» может послужить следующее высказывание Зигмара Габриэля: *Es ist jetzt von zentraler Bedeutung, dass wir die Spaltung des Uno-Sicherheitsrats überwinden und die Friedensbemühungen unter dem Dach der Vereinten Nationen voranbringen (Ohne Moskau keine Lösung für Syrien)* [8] «Сейчас крайне важно преодолеть раскол в совете Безопасности ООН и перенести усилия по установлению мира дословно “под крышу”, т. е. под эгиду объединенных наций». Он повторяет о важности этого шага неоднократно, усиливая пожеланием сохранять холодную голову: *Alle Seiten müssen jetzt einen kühlen Kopf bewahren. Was wir nicht brauchen, ist eine weitere Eskalation. Deshalb ist es ja so wichtig, endlich zu gemeinsamen Friedensbemühungen unter dem Dach der Vereinten Nationen zu kommen* (Ibid.). «Теперь все стороны должны сохранить холодную голову. Нам не нужна еще одна эскалация. Вот почему так важно наконец прийти к совместным мирным усилиям под эгидой (дословно “под крышей”) организации объединенных наций». В данных примерах активно используется артефактная метафорическая модель «Организация Объединенных Наций – Это Дом». В этой модели заложено и понимание важности сохранения мира в «общем доме» для стран-участников ООН, в том числе Германии.

В политических обзорах и интервью с политиками довольно часто используются социальные метафоры, объединенные сферой-источником «игра». Например, *Putin steht unter Zugzwang (Patriotismus reicht nicht)*. «Путина вынуждают к ходу» – такой подзаголовок у статьи, посвященной российскому президенту владимиру Путину. в статье читаем: *Das Kalkül Moskaus, es könne sich im Sanktionsstreit mit dem Westen selber helfen, ist bisher kaum aufgegangen. China hat sich nicht als jener verheißungsvolle Alternativ-Partner herausgestellt, als den Russland ihn präsentiert hat. Es ist doch eher so, dass Moskau nicht umhin kann, nun an einem besseren Verhältnis zur Europäischen Union zu basteln. Ohne deren Hilfe dürfte es schwer werden mit mehr Wohlstand in Russland. Putin steht also durchaus unter Zugzwang* [Ibid.] [9; 10] «Расчет Москвы на то, что она может помочь себе в споре о санкциях с Западом, пока едва ли оправдан. Китай оказался не таким многообещающим альтернативным партнером, каким его представляла Россия. Скорее, Москва не может сейчас не работать над улучшением отношений с Европейским Союзом. Без его помощи было бы трудно увеличивать благосостояние в России. Поэтому Путин находится под давлением (дословно – «его вынуждают к ходу»). Здесь имеет место использование когнитивной метафорической модели «Политика–это игра». Таким образом, в ироничной форме представляется зависимое от Евросоюза и его поддержки положение России в вопросе с западными санкциями. Выбор красок для данной картины расстановки сил в Европе, роли ЕС и России осуществлен явно не в пользу российского правительства. А метафора, проводящая аналогию с шахматной игрой, как нельзя лучше характеризует зависимость положения России, в которой так эмоционально всех пытается убедить автор.

Таким образом, в данной статье нами были рассмотрены и проанализированы немецкие политические медиатексты и способ реализации в них манипулятивного воздействия на адресата через использование метафорических моделей. Воздействующий потенциал политического медиадискурса реализуется через специфическое функционирование языковых средств, а именно антропоморфных, социоморфных и артефактных метафорических моделей. Использование таких знакомых всем образов и понятий, как «дом», «игра», «болезнь», помогают «рисовать» в сознании людей вместе со знакомыми картинами и те, что нужны ораторам.

Метафора в политической коммуникации не только формирует представления об объектах и явлениях, не только порождает новые смыслы, но и является эффективным механизмом воздействия на массового адресата. Таким образом, метафора в политическом медиадискурсе обладает воздействующим потенциалом, служащим единой цели манипулятивного воздействия на слушателей и читателей в зависимости от цели автора.

Список литературы

1. Погребняк Н.В. (2019) Воздействующий потенциал метафоры в современном политическом медиадискурсе [The influencing potential of metaphor in the modern political media discourse] Известия ВГПУ, №3(136), С.118-125.
2. Будаев Э.В. (2007) Становление когнитивной теории метафоры [The formation of the cognitive theory of metaphor] Лингвокультурология, № 1. С. 19–35.
3. Андреев Н.И. (2011) Особенности метафоры в немецком политическом дискурсе [Features of metaphor in German political Discourse] Вестник Московского университета. Сер. 22. Теория перевода. № 3. М., С.70-81.
4. Чудинов А.П. (2003) Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. [Metaphorical mosaic in modern Political Communication] Екатеринбург: Урал. Гос.Пед. ун-т.
5. Чудинов А.П. (2007) Политическая лингвистика [Political linguistics] М.
6. Чудинов А.П. (2001) Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) [Russia in a Metaphorical Mirror: A Cognitive Study of Political Metaphor (1991-2000)] Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. пед ун-та.
7. Rede von Kulturstaatsministerin (1953). Grütters bei der Gedenkveranstaltung der Bundesregierung zum 65. Jahrestag des Volksaufstands in der DDR vom 17. Juni (1953) [Electronic resource]. URL: <https://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2018/06/20018-06-17-bkm-gedenken-ddr-volksaufstand.html>
8. “Ohne Moskau keine Lösung für Syrien” [Electronic resource]. URL: <https://www.bundesregierung.de/Content/DE/Interview/2017/04/2017-04-09-gabriel-bams.html>
9. Atomvertrag: “Die Rechtstreue ist ein wichtiger Punkt in der Außenpolitik” [Electronic resource]. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/de/infoservice/web-archiv-node/archivinterviews-node/171020-bmhandelsblatt/605556>
10. Patriotismus reicht nicht [Electronic resource]. URL: <http://www.sueddeutsche.de/politik/wahl-inrussland-patriotismus-reicht-nicht-1.3910674>

**4. ТІЛ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА
ЯЗЫК И МЕТОДОЛОГИЯ
LANGUAGE AND METHODOLOGY**

UDC 811.111.

Абдуллаева З.К. магистрант

Калдаяков К.К. - доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, Шымкент қаласы

**THE ENGLISH WRITING LEXICOGRAPHY AS A SOURCE FOR THE
FORMATION OF POLITICIANS, PHILOSOPHERS AND PUBLIC FIGURES
LANGUAGE DICTIONARIES**

Аңдатпа: Мақалада ағылшын жазушылық лексикографиясы саясаткерлердің, философтардың және қоғам қайраткерлерінің тіл сөздіктері тобын қалыптастырудың көзі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Лексикография, саясаткер, философ, кодификациялау.

Lexicography of the 20th - 21st centuries is distinguished by the intensive practice of compiling dictionaries of the politicians, philosophers and public figures language. This group of reference books was formed into an independent direction of dictionary science, which led to the expansion of the boundaries of writing lexicography to author lexicography. Author's lexicography, purposefully engaged in the word of a writer, philosopher and politician, offers a fundamentally new reading of copyright texts [1, p.154-155].

Of course, the main trends in the development of English-language dictionaries of the politicians and philosophers language coincide with the trends in the formation of dictionaries of the language of masters of the artistic word, which, in turn, corresponded to the main stages of the formation of English national lexicography, largely determining its development. Writing guides supplemented national dictionaries with their material, influenced the principles of their construction and played a significant role in the codification of the language and the development of the literary norm. In this regard, it is necessary to note the theory of literary authority proposed by L.P. Stupin, according to which the language of famous writers and poets influenced the normalization of the English language, since it served as a standard for exemplary word consumption [2, p.15].

It is known that artistic texts have always attracted the attention of lexicographers, since they were regarded as a cultural treasure and a model of a language that should be sought, and the study of the national language was not possible without the contribution of lexicographers, who gave extensive comments on various written sources.

Language dictionaries of politicians, philosophers and public figures record the use of language personalities that are not related to poetry and artistic prose, but their idiolect is also a linguistic and cultural property of the nation and is related to the lexicography of cultural heritage (heritage lexicography).

Despite the fact that dictionaries of the politicians and philosophers language are actively published at present, they have not passed such a long historical path as dictionaries of the language of writers who prepared their basis. The first dictionaries of the language of political figures appear

only in the XVIII-XIX centuries. The beginning of the practice of compiling dictionaries of the language of philosophers dates back to the XIX century. By this time, the reflection of the features of the word usage of writers in dictionaries for general and special purposes reached a significant rise, since they began to appear in the XVI century. This period went into the history of lexicography as a verbatile period (the period of the so-called pre-dictionaries or protodictionaries), when small pointers of obscure words were compiled, primarily glossaries (lexicographic form of dictionary with differential dictionary, containing litter - usually grammatical - and interpretation of the word) and concordances (a lexicographic form of a dictionary in which the title words are equipped with contextual examples from a separate work or a number of works) [3,p.16].

At first, the features of writing word usage were reflected mainly in dictionaries for general purposes. For example, dictionaries *Thesaurus Linguae Romanae et Britannicae* (Thomas Cooper, 1565), *A dictionarie French and English* (Thomas Chaloner, 1567), *A Worlde of Wordes, or Dictionarie in Italian and English* (John Florio, 1598), *The Dictionarie of the French and English Tongues: Brief Directions for such as desire to learne the French Tongue* (Randle Cotgrave, 1611)etc. contained many illustrative examples from fiction.

The first writer to whose work they began to create dictionaries was J.Chaucer. In 1594 he saw the light *Vocabula Chauceriana quaedam selectiora, et Minus Vulgaria Ipsae Hodie Poetarum deliciae, una cum eorum significatis* (Greaves).

However, the most famous dictionary of the Chaucer language, which appeared in this era, is considered the work of 1598. *The Old and Obscure Words in Chaucer Explanted* by T. Speight. This glossary was differential in both vocabulary and lexicographic processing of the word, which brings it closer to other dictionaries created during this period.

The dictionaries of the language of writers at this stage are characterized by the same functions as for dictionaries for general purposes: explicative and prescriptive. On the one hand, this type of dictionaries is aimed at explaining incomprehensible and difficult words, and on the other, it served as a standard for exemplary word consumption. Orientation to the language of writers in the formation of the literary language proves that the language of the classics began to be regarded as a source of replenishment of the lexical composition of the English language in order to improve it.

In the XVII century during the period of "early" dictionaries and in the XVIII century. during the beginning of the modern practice of compiling dictionaries, interest in the language of writers only intensified, which was associated with the European tendency to codify national languages and search for a literary norm. So, during this period, numerous skinny glossaries appear on the work of Chaucer, Milton and Shakespeare. XVIII century becomes key in the formation of Shakespeare lexicography, since 1747 is the date of publication of the first concordance to all the work of Shakespeare *The Canons of Criticism and Glossary, Being a Supplementary to Mr. Warburton's Edition of Shakespeare, Collected from the Notes in that Celebrated Works, and Proper Names to be Found in with It* (Edwards).

The compilation of dictionaries for the works of writers in such a lexicographic form became a real find for the authors of candid dictionaries who illustrated lexical units with a quote, as well as for educated native speakers, among whom Shakespeare's quotation was considered a sign of good tone and oratory art. Following this work, others appeared: *Anonymous Concordance to Shakespeare. Suited to All Editions, in which the Distinguished and Parallel Passages in the Plays of That Justly Admired Writer are Methodically Arranged. To which are Added Three Hundred Notes and Illustrations* (1787); *An Index to the Remarkable Passages and Words Made Use of by Shakespeare* (S.Ayscough, 1790) and etc. [1,p.11 –13].

It is impossible not to note the peculiarity that not only English, but also Scottish lexicography was actively developing in the UK, while the main stages of their formation coincide. The coexistence of English and Scottish lexicographies turned out to be extremely fruitful, which is obvious from the number of dictionaries they gave to the world. Among them the significant role was assigned to poetic glossaries performing function of comments on works by the famous

Scottish writers [1,p.48]. The most famous reference book published in Scotland in the 18th century was the first glossary of the works of the Scottish poet Robert Burns. This work was an important milestone in the formation of Scottish author's lexicography, since the author of the dictionary recorded new meanings that R. Burns introduced into the Scottish dialect, in addition, the presence of stylistic litter in dictionary entries was aimed at transmitting the features of individual author's word usage. This lexicographic work was fundamentally influenced by the traditions of English lexicography, within the framework of which the experience of compiling writing dictionaries at that period of development was quite extensive. So, the author uses the alphabetical principle of construction and the differential development of the dictionary, and also focuses on the origin of the input units. Scottish lexicography developed in parallel with English national lexicography and was influenced by its trends. This is probably the reason that Scottish lexicographers showed interest in the work of English writers and created reference books on their works, for example, on the works of Chaucer.

Lexicographic editions of the turn of the 18th-19th centuries also belong to the category of reference books compiled for samples of Scottish poetry: James Sibbald's glossary 1802 *Chronicle of Scottish Poetry*, John Leyden's 1801 handbook *Complaynt of Scotland*, and the same year's glossary *Scotish Poems of the Sixteenth Century* by John Dalrymple, it is very interesting, that Jamieson consulted many of these directories, working on his own dictionary [4,p.23-43].

It should be noted that the language of writers has long been regarded not as an object of linguistic research, but mainly as a source of verbal illustrations for national dictionaries: *An English Expositor, Teaching the Interpretation of the Hardest Words Used in Our Language* (J. Bullokar, 1616), *Glossographia* (Thomas Blount, 1656), *Dictionarium Saxonico-Latino-Anglicum* (William Somner, 1659), *Etymologicon linguae anglicanae* (Stephen Skinner, 1671), *Dictionarium Britannicum* (Nathan Bailey, 1730), *A Dictionary of the English Language* (S.Johnson, 1755) and etc., which were prescriptive.

Only at the end of the 18th century, according to O.A.Melentjeva, the individual use of the writer's language personality began to be perceived not as a source of illustrative examples, but as an independent object of linguistic research, which is associated with the prosperity of the comparative historical method in linguistics. In lexicography, this method manifested itself in the gradual refusal of lexicographers from the prescriptive type in favor of the registering type of directories [5,p.69].

As for the dictionaries of the politicians and philosophers language, in its formation, this group of dictionaries missed the prescriptive stage, at which they could only serve as a source of verbal illustrations for dictionaries for general purposes. In addition to providing the context of the use of the input unit, the politicians and philosophers language also served as a material for studying the features of the development of philosophical thought and political views, the contribution of famous philosophers and political figures to world history and culture. This fact is confirmed by the compilation of encyclopedic-type directories, among which terminological directories of politics and philosophy are distinguished, presented in lexicographic form by concordances and glossaries: *The Politician's Dictionary: Or, a Summary of Political Knowledge Containing Remarks on the Interests, Connections, Forces, Revenues, Wealth, Credit, Debts, Taxes, Commerce, and Manufactures of the Different States of Europe. Alphabetically Digested for the Use of Those Who Would Wish to Understand Whatever Occurs in the Science of Politics*, Anonymous, 1775; *Pearson's Political Dictionary*, Joseph Pearson, 1792; *A Political Dictionary*, Charles Piggott, 1795; *A Political Dictionary*, John Wade, 1821; *Political Dictionary* (Long, 1845 – 1846), впоследствии переиздававшийся с под заголовком *The standard library cyclopaedia of political, constitutional, statistical, and forensic knowledge* (1848 – 1849, 1853 – 1860, 1893); *Vocabulary of Philosophy, Mental, Moral, and Metaphysical; With Quotations and References for the Use of Students*, William Fleming, 1857; and onomasticon dictionaries(*The First Philosophers of Greece. An Edition and Translation of the Remaining Fragments of the Pre-Socratic Philosophers, Together*

with a Translation of the More Important Accounts of Their Opinions Contained in the Early Epitomes of Their Works, R. D. Hicks, 1898).

However, it should be noted that the compilation of dictionaries of philosophers and politicians had its achievements. This group of dictionaries did not find a period when glossaries and concordances were of a piecemeal nature, that is, they were published in editions of the works of writers and poets, thereby acting as an application and applied tool necessary to understand words difficult to interpret. The very first directories of the politicians and philosophers language were already published as independent works, which is an indicator of their demand among users.

In addition, if writing glossaries and concordances recorded the commonly used vocabulary used by the writer in his work, then glossaries and concordances to the works of philosophers and politicians sought to reflect special vocabulary, which brings them closer to terminological dictionaries. Despite the fact that in the writing lexicography of the XIX century. also appeared the first terminology handbook to the work by W. Shakespeare *Shakespeare's Garden, or the Plants and Flowers Names in Shakespeare's Works, Defined and Described* (Beisley, 1864), terms for the work of philosophers and politicians largely anticipated this trend in author's lexicography.

Thus, the development of English author lexicography took place in close dependence on the trends of national lexicography and contributed to the mutual enrichment of directories for general purposes and writing dictionaries. The interest of lexicographers in the language of creative personalities increased over the centuries from turning to the works of the writer in order to search for illustrative examples to a detailed study of the linguistic features of the writer's language and the era to which he belonged, fully responding to the anthropocentric orientation of modern dictionary science.

REFERENCES

1. New Trends in Lexicography: Ways of Registrating and Describing Lexis / Ed. by O.Karpova, F.Kartashkova. - Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010. - 280 p.
2. Ступин, Л.П. Лексикография английского языка. - М.: Высшая школа, 1985. - 168 с.
3. Wells, R. Dictionaries and the Authoritarian Tradition: A Study in English Usage and Lexicography. 1973. - 134 p.
4. Rennie, S. Jamieson's Dictionary of Scots: The Story of the First Historical Dictionary of the Scots Language. - Oxford: Oxford University Press, 2012. - 282 p.
5. Мелентьева, О.А. Словари языка Чосера в парадигме английской писательской лексикографии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / Мелентьева Ольга Александровна. - Иваново, 2014. - 288с.

UDC 811.111.

Абдуллаева З.К. магистрант

Калдаяков К.К. - доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қаласы

THE ENGLISH DICTIONARY OF THE PHILOSOPHER'S LANGUAGE IN THE DIACHRONIC ASPECT

Аңдатпа: Мақалада саяси дискурсты лексикографияда көрсету мәселесі қарастырылады

Түйін сөздер: Антропоцентрилік парадигма, "тілдік тұлға", "әдеби тұлға", "поэтикалық тұлға", лингводидактика.

Following the anthropocentric paradigm, modern linguistics turned to the study of the language-person ratio, as well as a really functioning language with its creative nature, aesthetic function, and psychological foundations. Since the 90s XX century the concept "linguistic

personality"... "becomes a core systemic-forming philological concept. Most researchers currently evaluate it as integrative, which served as the beginning of a new stage in the development of linguistics - anthropolinguistics "[1,p.15].

V.V.Vinogradov, who studied the individual-author component in fiction, introduced the term "linguistic personality" into science. Working with the language of fiction, this researcher distinguished the language personality of the author and the language personality of the character. The scientist emphasized the importance of the individual style of the writer [2,p.91]. V.V.Vinogradov often uses the synonymous terms "literary personality" and "poetic personality," but does not reveal their meaning. In addition, his research is devoted to the writer's language, which reflects both his individual style and the features of the national language.

G.I.Bogin understands the linguistic personality as the central concept of linguodidactics and implies by it a person considered from the point of view of his readiness to produce speech. "The language personality is the one who assigns the language, that is, the one for whom the language is spoken. The linguistic personality is characterized not so much by the fact that she knows about the language as by what she can do with the language" [3,p.3].

The most famous in Russian linguistics is the definition of the linguistic personality by Yu. N.Karaulov, which means by it "a set of human abilities and characteristics that condition his creation and perception of speech works (texts), which differ a) in the degree of structural and linguistic complexity, b) in the depth and accuracy of reflection of reality, c) in a certain target direction" [4,p.3].

This researcher presented his structural model of the linguistic personality, which includes three levels: verbal-semantic, i.e., the foundation of lexical and grammatical knowledge of the personality, linguo-cognitive, i.e., the thesaurus of the personality, which conveys the system of knowledge about the world, and motivational, the level of activity-communicative needs, reflecting the pragmatic of the personality: the system of its goals, motives, attitudes and intentionities, for example, hope, desire, [4,p.87].

Yu. N.Karaulov, unlike V.V.Vinogradov, abstracted from studying the artistic image and the image of the author and considered the concept of "personality" adopted in psychology as a complex discursive unit. The scientist paid special attention to the relationship between language and thinking and its role in the speech construction of the individual. Language personality is not a "private correlate of personality in general" (as a legal or economic personality) [4,p.38], but a combination of personal characteristics of a person and his verbal characteristics.

The term "linguistic personality" is closely related to the terms "idiolect" and "idiostyle." Some linguists define them as identical, although they are not completely adjacent. Most scientists consider these concepts as "part" and "whole." So, M.P.Kotyurov explains the difference between the terms as follows: "If the idiolect represents set of actually structural and language features (stable characteristics) taking place in the speech of the separate native speaker, then idiostyle is a set of speech characteristics of the certain language personality (identity of the writer, the scientist, the specific speaking person) who nevertheless are formed under the influence of all extralinguistic basis - as functional and style, genre and style, and individual and style" [5,p.95].

O.M.Karpova define the idiolect as "a variant of the national language that does not have fundamental differences from it," and idiostyle as "a set of specific speech features of the speaker of this language" [6,p.135-136].

In Western philology, the concept "idiolect" is used in scientific everyday life, for example, in the works by C. Hockett [Hockett, 1958], D.Hymes [Hymes, 1964], R.Wodak [Wodak, 2010], etc. However, in the works of these scientists, it does not have clearly defined boundaries, while the concept "idiostyle" is generally absent, the term "style" is actively used instead, often in the same meaning as "idiolect." D.Abercrombie [Abercrombie, 1965], M.Halliday [Halliday, 1964, 1975], D. Davidson [Davidson, 1986, 1994] and some others wrote about the individual nature of the language. The works of the British philosopher M.Dummett indicate the primacy of the national standard, i.e. the idiolect is regarded as a deviation from the linguistic norm [7,p.151], which

contradicts D.Davidson's idea that language is the result of a variety of ways of using linguistic expressions in various situations, i.e. D.Davidson recognized the primacy of the idiolect [8,p.1-6].

Despite the fact that there are many studies in which an attempt is made to distinguish between the terms "idiolect" and "idiostyle" a number of scholars do not share this opinion, considering the terms synonymous, in particular, U. Eco, according to which the idiolect is the common feature of the author's entire work, i.e. it can be considered an author's idiostyle [9,p.15].

The attention of researchers, especially lexicographers, has always been attracted by the language of creative personalities, as evidenced by the rich history of author lexicography, both Russian and English. The dictionary of the writer's language reflects not only the language of the era to which the linguistic personality belongs, but also the features of the individual language, idiostyle. In linguistics of the XX-XXI centuries. Linguists drew attention to the features of the speech behavior of philosophers and political figures. These issues are devoted not only to theoretical works, but also to special dictionaries of the politicians and philosophers language, which reflect the characteristics of the political, cultural and social life of various countries in certain eras. The tasks of the authors of such dictionaries include:

- a synchronical study of the features of the author's language against the background of the literary language of the era;
- comparative analysis of two or more idiolects of contemporary authors;
- diachronic-oriented research, which allows us to trace the evolutionary development and transformation in the life of the national literary language on the material of the works of specific authors dating back to different eras;
- Study of problems that go beyond linguistics, for example, philosophical concepts, ideological beliefs and worldviews [10,p.4].

In this regard, it can be concluded that the author's dictionary, in particular the dictionary of the language of politician and philosopher, serves as a representative of a specific linguistic personality, and, therefore, the key to understanding its stylistic features.

Philosophers' language dictionaries, reflecting the development of philosophical thought in Europe, were not studied in as much detail by linguists as writers' language dictionaries. This is probably due to the fact that the practice of compiling dictionaries of the language of philosophers has not reached such proportions as dictionaries for the works of masters of the artistic word. Despite this fact, the language of philosophy and aphorisms of great thinkers imprinted the author's lexicography, and in the XXI century the compilation of dictionaries of the language of philosophers stood out in a separate direction: A Dictionary of Philosophical Quotations (A.J.Ayer, J.O'Grady, 1994), The Dicts and Sayings of the Philosophers (A.Fätik, 2006), The Blackwell Dictionary of Philosophy (N.Bunnin, J. Yu, 2008) and etc.

An interesting feature of this dictionary is that it combines both linguistic (quotes as linguistic facts) and extralinguistic information, since each capital word receives an interpretation of the author, who comments on the meaning of the term, its history, cites the definitions of various philosophers within the framework of the dictionary entry. Combination of two types of interpretation in a microstructure of the reference book distinguishes him from the famous work by Mark Baldwin *The Dictionary of Philosophy and Psychology* (1901 - 1905) who is limited to the encyclopedic description of concepts, without reflecting at the same time a context. Thus, *Vocabulary of Philosophy, Mental, Moral, and Metaphysical; With Quotations and References For the Use of Students* is a hybrid interpretative-encyclopedic character despite the fact that the design of this type of reference books in English lexicography takes place only at the turn of the XIX - XX centuries. The fact of the compiler of the dictionary turning to such a structure emphasizes that, that already in the XIX century. The user of the educational dictionary was interesting and linguistic, and encyclopedic information, although the use of quotes was apparently aimed not at illustrating the actual functioning of the word in the context, but at facilitating the user's understanding of the term. This approach also emphasizes the orientation towards the

convenience of using the dictionary, its effectiveness as a reference and educational publication, which is ahead of the trends in the development of lexicography of that time.

At the turn of the XIX-XX century special dictionaries of the language of philosophers appear, in which the quote ceases to be only an illustration of word consumption and becomes the input unit of the dictionary.

Undoubtedly, most of the dictionaries of philosophers' quotes published at the end of the 20th and 21st centuries are not limited to lexicographing statements, but seek to expand the dictionary entry due to extensive linguistic and cultural comments containing informative extralinguistic reference necessary to deepen the user's background knowledge. This indicates that interpretive-encyclopedia dictionaries are not just treasures of culture, but also its guides, since they draw the user's attention to the etymology of quotes and their historical context. Including encyclopedic information in the microstructure of the handbook, the compilers show that the semantics of the quotation cannot be fully understood without possessing linguistic cultural information.

Thus, the dictionaries of the philosophers language went a long way in the English lexicography, remaining in the shadow of dictionaries compiled for the work of writers. However, the huge choice of lexicographic publications of this type confirms the relevance of such directories, which perform reference, educational, cultural and mnemonic functions. The evolution of the dictionary of the philosopher's language came from terminological glossaries, onomasticons, concordances and quotation dictionaries with a primitive structure of the dictionary entry to interpretative-encyclopedia reference books combining various lexicographic forms in order to reflect the individual author component of the language of philosophy from the point of view of various aspects, to preserve and convey to subsequent generations great thinkers wisdom in different countries and time.

REFERENCES

1. Кочеткова, Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор). - Саратов, 1996. - Вып. 26. - С. 14-24.
2. Виноградов, В. В. О языке художественной прозы: Избр. тр.. - М.: Наука, 1980. - 360 с.
3. Богин, Г. И. Начальные уровни развития языковой личности школьника как формат для определения успешности его филологической подготовки: пособие для учителя. Часть 1.. - Тверь: HERMENEUTICS IN RUSSIA, 1999. - 63 с.
4. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - 7-е изд. - М.: ЛКИ, 2010. - 264 с.
5. Котюрова, М.П. Идиостиль Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожинной. - М.:Флинта: Наука, 2003. - С. 95-99. (a)
6. New Trends in Lexicography: Ways of Registrating and Describing Lexis / Ed. by O. Karpova, F. Kartashkova. - Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010. - 280 p.
7. Dummett, M. Origins of Analytical Philosophy. - Harvard: Harvard University Press, 1996. - 199p.
8. Davidson, D. The Social Aspect of Language. - Dordrecht: Kluwer Academic Publishers Inc., 1994. - P. 1-16.
9. Мелентьева, О.А. Словари языка Чосера в парадигме английской писательской лексикографии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / Мелентьева Ольга Александровна. - Иваново, 2014. - 288 с.
10. Караулов, Ю.Н., Гинзбург, Е.Л. Опыт типологизации авторских словарей. - М.: Азбуковник, 2003. - С. 4 - 16.

UDC 811.111.

Абсалямова А.М. магистрант
Бекбулатова И.У. – PhD, аға оқытушы
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қаласы

THE EXISTING APPROACHES TO DESCRIBE THE CHARACTERISTIC PREDICATES MEANING

Аңдатпа: Мақалада сипаттамалық предикаттардың мәнін сипаттаудың қолданыстағы тәсілдері қарастырылады.

Түйін сөздер: Предикаттық етістік, семантикалық, "Октант", етістік, дәреже.

Definition of semantic type of verbs predicate of the experiential meaning depends on identification of those parameters which can be the basis for their difference from other types of predicates in system of such coordinates as semantic roles of octants and a ratio of a denotant of a predicate with time axis.

Predicative expressions within the above approaches are differentiated depending on what role functions broad concepts. Subject and object, being situation "octants", can carry out various roles. There is a set of classifications of these roles considering various levels of judgment and semantic representation of a situation.

The concept "octant" arose within the verb centric concept of the sentence and came to modern semantic syntax from grammar of dependences. Within this direction the sentence is considered as unit in which "the small drama" with the action, characters "octants" and circumstances of action "sir constant" [1].

L.Tenyer understands substantive sentence parts (a subject, addition) as "octants" which designate participants of a denotative situation subject, object, the addressee, etc.; "sir constant" are opposed to "octants" as such sentence parts which indicate circumstances of action or process. In other words, L.Tenyer treats "octants" and "sir constant" only as formal categories of a syntactic construction. In our research these concepts receive the semantic contents, namely, are used that is semantic representation of elements of a situation (octants) and reflect such semantic relations as spatial, temporal, cause and effect, qualitative and other (sir constant). Octant semantic roles and the sir constant relations are included into semantic structure of a verb and define conditions of the use of verbal unit and semantic creation of the sentence.

L.Tenyer offers octants, and parts of speech with value of a sign as sirconstant.

According to L.Tenyer, the verb is one of sirconstant (an essence adverb), erected in a rank of the structural center [1]. The category of a case offers a role which plays an octant in a situation making the contents of the message.

L.Tenyer emphasizes importance of research of trivalent verbs as at learning of foreign languages monovalent (intransitive) verbs are used usually without mistakes, in bivalent verbs the probability of a mistake exceeds 50%. Percent of the right decisions low in case of trivalent verbs which, operating three octants, can have $3 \times 2 = 6$ various octants so the probability to find out the same arrangement of octants in a foreign language that in the native language, is equal to the one sixth (about 17%) and, on the contrary, the probability of a mistake is equal to the five sixth (nearly 83%).

At such state of affairs becomes clear, it is how important to pay at learning of foreign languages close attention such to "dangerous verbs" [1].

In three-octantial structure the first octant is the subject, and the second – a direct object. Typical structure of a subject is the noun in the Nominative case (nominative), and typical structure of a direct object – an accusative case without a preposition (accusative). The oblique case used in the form of the phrase on management, is a marker of all form of the phrase, and value of the subject and the first object comes to light in the form of residual part of a predicate.

Cf.: Russian. *Мать выкупала ребенка в теплой воде* ↔ англ. *The mother has washed the child in warm water.*

Interpretation: the animated active subject covers a surface of the animated passive subject with substance. In this case the semantic representation designated by prepositional (ablative) by a

case with a preposition in, corresponds to semantic representation "substance into which the animated passive subject plunges the animated active subject". The animated passive subject can be interpreted as "body".

In other syntactic form of the phrase on management the residual part can have other semantic ideas, but also in this case the residual part sets an oblique case. The ablative of English corresponds to the Russian local case.

E.g., Russian. *Рабочий вывинтил лампочку из патрона* ↔ English. *The worker unscrewed the lamp of the lamp socket.*

Interpretation: the animated active subject takes an inanimate object from the hollow environment. In our case the syntactic form of the word Russian $изN^3_p$ ↔ English. ofN^3_g has the meaning "полая среда" - "the hollow environment"..

In the previous structure semantic representation "surface" corresponded to the syntactic N^3 form. It is easy to notice essential distinction of semantic interpretation which consists not only in a semantic derivation of initial surface value of "body", but "the removal direction" in the third octant here is presented: Russian $изN^3_p$ ↔ English. ofN^3_g .

Thus, in the second structure in surface value we have other value of the third octant and a semantic derivation of the second octant. Thus, semantics of trivalent verbs can be considered as updating of semantic representations of the octants containing in value of the operating trivalent verb. Besides the same semantic representation can act in an initial type or as a mutation of initial representation in different combinations with meaning of the first and third octants.

Thereof we consider a combination of octants in semantic forms of the phrase with a trivalent verb as semantic structure of a Gestalt, i.e. as the whole predicate.

The combination of octants, their importance as first, second, third octant, and also a verb comes to light as a result of interpretation of value of a syntactic form of the phrase which marker is the oblique case.

The concept of Y.D.Apresyan according to which there is a nuclear structure from the first octant, a verb and the second octant which the third octant "joins" is unacceptable for us [2].

In trivalent verbs we have not "accession" of the third octant, and updating of subject component already available in a verb as a part of verbal value as unities.

Possibility of transformation, i.e. replacement of superficial structure of an octant, is connected with the law of semantic evolution. L.Tenyer writes: "The literal sense of a structure with two octants and prepositional sir constant precedes figurative sense of a structure with three octants" [1].

The concept "sir constant" of L.Tenyer can be interpreted as a prepositional or non prepositional word form with value of an adverb in a syntactic form of the phrase on management in this message.

In L.Tenyer's theory the octant was opposed to a sir constant is the minor sentence part expressing the "background" participant of a situation, cf.: *побеждать вопреки обстоятельствам; сниться по ночам; вчерашнее пятно*, etc.

Now the term "sir constant" is used and as the semantic term, i.e. is opposed to a semantic octant. Unlike octants, sir constant don't enter into interpretation of the word and, therefore, aren't part of its individual semantics. They freely join predicate words, supplementing situations designated by them. The main problem of the theory of octants – how to draw line between semantic octants and sirconstant.

The idea about L.Tenyer's literal and figurative sense explains existence in phrase forms on transformation management. According to L.Tenyer's concept octants finally is "the former sir constant who have undergone considerable evolution" [1]. Really, the sir constant is a result of translation of an octant in an adverb.

L.Tenyer's approach to an octant is diachronic. From this point of view L. Tenyer is right. However from the synchronous point of view the situation is different: the considerable number of

adverbs in languages of the world grows out of noun translation in adverbs. Thus the case of a noun acts as translation adverbs.

About it testifies also typological researches of translation of nouns in adverbs on a material of the multisystem languages, executed L.Tenyer [1].

The traditional linguistics (grammar of Por-Royal and the concept of verbal management based on it) erects a subject to the subject, and the predicate – to a judgment predicate, as a result removes a subject out of limits of dependence it from verb valency.

However even supporters of understanding of a syntactic form of a predicate as forms of the phrase didn't consider entry of a subject into sublevels of ethical and emic units. Therefore the anaphoric processes connected with a subject, induced linguists to take out a subject out of limits diathesis. So, N.N.Durnovo allocates a subject position from the dependence relations diathesis as follows: "The noun form, or showing that the subject designated by it in the known relation to other subject or a sign, action or the condition of other subject designated by other word (oblique cases), or calling a subject regardless of other subject and its signs (Nominative case); in sentences the Nominative case of a noun designates the producer of that sign who is designated by a predicate".

This problem is solved on the basis of stated above idea about implication of syntactic forms of octants by forms of verbs. In Russian mutual implication of a subject and a predicate takes place: syntactic forms of a verb (in particular, the person) implicit subject forms are an octant category of the person.

The second and third octants don't find such implication on the person of rather verbal predicate therefore coordination forms on the person of a subject, being the expressed implicit of a predicate a subject, allocate a subject from a row p other octants.

However implication on the voice, realized in diathesis, really puts a subject as implicit in one row with other additions.

C. Fillmore writes about quite reasonable objections against the description of case system of one language from the point of view of superficial case system of other language (for example, classical Latin) at which for some case relation in the language chosen as a reference point, the corresponding expression of this relation in studied language simply is valued for [3].

We agree with L.Tenyer in that, "that the subject is the same addition, as well as all others. He considered that division into a subject (subject) and a predicate (predicate) is brought in the linguistic theory from formal logic that it is concept which doesn't lean on the language facts and, moreover, actually darkens many structural parallels between additions. This point of view will be coordinated with opinion of C. Fillmore who writes: "As soon as we will begin to interpret "subject" as some aspect of superficial structure, there will be no more special excitements apropos "subjectless" sentences in those languages where some sentences nevertheless have a superficial subject, or concerning those languages where in general are absent the essence, correlated by that is called "subject" in our grammatical tradition" more [3].

Summing up told, C.Fillmore writes: "Thanks to that that the superficial and deep case relations differ that "subject" and "direct object" are interpreted as aspects of superficial structure and that the concrete phonetic form of nouns in real statements is defined by many factors, the extremely changeable in time and in space, we have no more bases to be surprised in compare abilities (superficial) case systems" [2].

REFERENCES

1. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. - М.: Прогресс, 1988. - 653с.
2. Апресян Ю.Д. Языковая картина мира и системная лексикография. - М.: Языки славянских культур, 2006. - 912 с.
3. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка.- М.: 1988.

IMPLICATION IN THE CHARACTERISTIC PREDICATES MEANING

Аңдатпа: Мақалада импликация сипаттамалық предикаттар мәнінің құрамында қарастырылады

Түйін сөздер: "Эмоциялар", "сезімдер", субъективті.

The concepts "emotions" and "feelings" quite often use as synonyms though they also differ from each other. Emotions - simpler, direct experience at present. Speak about different emotional conditions of the person in various situations. Feeling - more difficult, constant, settled emotional relation of the person. Feelings are expressed in emotions, but they unlike emotions always are subjective, i.e. we have feelings (we love, we hate, etc.) to something or someone, having for us the constant motivational importance.

Verbs *love, like, enjoy, adore, cherish, relish* belong to the sphere of the nomination of an emotional condition of the person, namely feelings and emotions (Latin - *emovere* - excite) A. Karpov is used for designation of mental processes of experience by the person of the relation to these or those phenomena of surrounding reality [1].

Feelings are characterized by the stability and duration measured for months and years of life of their subject. Complexity of feeling is shown that it includes the whole scale of emotions and often doesn't give in to the verbal description: It is impossible to describe words that I tested while heard it "I love you!" behind a window. The feeling defines dynamics and the maintenance of the emotions having situational character. Quite often emotion call only a concrete form of course of the endured feeling. So, for example, the feeling of love is shown in emotions of pleasure at progress of darling.

Feelings are peculiar only to the person, they are socially caused and represent the highest product of cultural and emotional development of the person. Call of duty, self-respect, shame, pride — exclusively human feelings. The emotions connected with satisfaction physiological requirements are available and for animals, but the person has even these' emotions will bear on themselves the stamp of social development. All emotional manifestations of the person are regulated by social norms. The person quite often subordinates physiological requirements to higher and specifically human spiritual needs.

Sources of emotions and feelings are, on the one hand, the surrounding reality reflected in our consciousness, with another, - our requirements. Subjects and the phenomena which have no relation to our requirements and interests, don't cause in us noticeable feelings.

Physiological basis of feelings, first of all, are the processes happening in a cerebral cortex. The cerebral cortex regulates force and stability of feelings. Experiences cause excitement processes which, extending on bark of big hemispheres, seize the sub crustal centers.

In the departments of a brain lying below bark of big hemispheres there are various centers of physiological activity of an organism: respiratory, cardiovascular, digestive.

For this reason excitement of the sub crustal centers causes the strengthened activity of a number of internals. In this regard experience of feelings is followed by change of a rhythm of breath and warm activity, functioning the secretory of glands, for example, a tear from a grief, sweat for excitement is broken.

Thus, at experience of feelings, at emotional states either increase, or decrease of intensity of the different parties of activity of the person is observed. Therefore at various emotional states we

test or inflow of energy, feeling vigorous, efficient, or the breakdown, constraint of muscular movements is observed.

It must be kept in mind that indissoluble communication of a cerebral cortex and sub crustal area allows the person to control the physiological processes happening in an organism consciously to operate the feelings. Feelings of the person carry out various functions in life. One of the functions having for us the greatest importance within our research is the estimating function - positive and negative emotions show how the person treats something and estimates it. Feelings differ on the emergence speed, force and duration. So, sometimes feelings arise very quickly, for example, in the form of flashes of pleasure, anger, but sometimes the same feelings are shown slowly "not at once I was delighted". There are emotional experiences which speed of emergence difficultly to determine or it is absolutely impossible the majority of our moods.

Emotional experiences can happen to various force. An intensity of emotions - it, first of all, force of experience pleasant or unpleasant «very pleasantly», is «not palatable. Emotional experiences also differ on duration stability. Feelings are called steady when the arisen experience proceeds during the long period. Studying of the emotions nature by R.Descartes, B.Spinoza revealed their polar structure. The emotional sphere includes also activity of this or that emotional relation to the events, and passivity of this or that state which is tested by the person, being exposed to various influences. Each emotion is both passive, and active. In one case emotion acts as a passive condition, in other - as active process of a rush, tendency, effectiveness.

S.Rubenstein points to the dynamic nature of emotions: «... emotional process includes and sets a dynamic state and an orientation as expresses this or that dynamic state in a certain orientation or definitely the directed dynamic ratios. Thus the dynamic characteristics of emotions is continuous from their contents, and in the substantial attitudes of the individual towards that object on which its activity is directed, it is necessary to look for the reason of this or that distribution of dynamic ratios, and not vice versa» [2].

The analysis of dictionary definitions of cerebration phrasal verbs with the verbal *think* component says that all of them, except for a phrasal verb *think up* (*to create something in your mind, to find a new idea, suggestion etc by thinking about it and using your imagination or intelligence*), unites the lexical *think/consider* element repeating in a dictionary definition. Thus, we deal with complex units, similar on meaning, that confirms importance of the verbal *think* component in formation of meaning of all combination. As the first example we will consider propositional structure of a phrasal verb *think out*, having the meaning *to consider or plan carefully, to subject something to the process of logical thought, to think carefully about a situation, problem, plan etc, and think especially about what might happen as a result of it*. It follows from a dictionary definition this phrasal verb can be object of its action *situation, problem, plan, etc*. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English dictionary, Cowie A.P. & Mackin R. fixes the following language units acting as objects of action in situations with a phrasal verb *think out*: *proposal; scheme, project; play, novel; things, (whole) thing*.

The analysis of examples from BNC and English-speaking works of fiction allowed to fill up the list of participants of the action expressed by the specified phrasal verb *think out*. Among them, in particular, the following objects are found: *it, them, actions, replies, implications, ideas, attitudes, tactics, principles, position, ways of improving your power base, operations, plan; what he wanted to say, what he believes, how that is going to work, how best to collaborate, what she is saying, what to do next*.

For example:

«*But won't they think us rather a handful?*» Nimbs asked in the middle of his jump. «*Oh no,*» said Wendy, rapidly thinking it out, «*it will only mean having a few beds in the drawing room*».

The pronoun *it* acting as one of this pro-position octants comprises meaning of the whole situation presented in the previous sentence «*But won't they think us rather a handful?*»

In the following example as object of action we see a pronoun *them* which in this case replaces the animated noun in plural *mothers*.

Now, if Peter had ever quite had a mother, he no longer missed her. He could do very well without one. He had thought them out, and remembered only their bad points.

When the phrasal verb which is in a field of our sight is used in the form of passive voice, as the subject of action the inanimate object, thus not being the performer of action, and the object involved in it acts. For example:

The plan was thought out beforehand.

In view of the fact that quite large number of units functioning as object of action was revealed it is possible to try to carry out a certain categorization of the found octants. So among possible octants we see:

- An abstract product of cerebration with the general lexical component in SD 'plan' - scheme, project, plan, criteria, proposal, tactics, strategy, ways of doing smth, situation;
- The abstract object representing some complexity for studying, decision-making - puzzle, problem;
- Verbal or nonverbal reaction/relation to something - answer, replies, attitudes, principles, position, doctrine;
- The verbal text - play, novel, information;
- A fancy, the imagination - ideas, implications;
- Activity forms - actions, operations;
- Semantic not developed group of octants - things, it, them, the (whole) thing.

As we see, the names entering into this or that group of semantic octants possess some community of conceptual signs. So, the general conceptual sign which is the cornerstone of lexical names semantics of the first group objects is structure and a certain semantic content. This semantic class of octants is *think out* prevailing for a pro-position of a phrasal verb. Semantic not developed group of octants is presented or nouns of wide semantics, or the pronouns specifying not only on concrete object, but also on the whole situation.

It should be noted that in the majority semantic octants of propositional structure of the analyzed phrasal verb are expressed to nouns, is more rare is a pronoun.

In isolated cases discursive situations in which the phrasal verb of *think through* is combined with the object expressed by a subordinate clause - what the changes will mean, and also the phrase with an infinitive - how to share best practice were found. As we see, semantic octants of the developed type also bear in themselves meaning or the expected result, or the event relating to the future imagined.

Finishing the description of propositional structure similar on meaning of PV *think out*, *think over* and *think through*, it should be noted a certain community of octants/participants of the actions pro-positions signaled by them. At a pro-position of all mentioned PV there are octants presenting to the verbal text category and verbal or nonverbal reaction / relation to something. The action made in relation to octants of this lexical-semantic row can have characteristics of an action image, temporary extent, productivity. For a pro-position of PV *think out*, *think over* semantic, not developed group of octants is characteristic. The octants forming lexical-semantic groups a fancy, the imagination and the abstract object representing some complexity for studying, decision-making take place in phrasal verbs propositional structure *think out*, *think through*.

Depending on the relations developing on the activity course also other properties of emotional processes are defined. During activity there are usually critical points in which the result, favorable or adverse for the subject, is defined. The person as a conscious being expects their approach, thus in feeling of the person tension increases; after the critical point is passed, in feeling of the person there comes the discharge. It allows to assume that feelings aren't static by the nature, and in course of feelings it is possible to allocate certain stages. Information on the psychological nature of feelings and emotions given above is a basis for development of meta language of the description of semantics of the analyzed group of the experiential verbs.

REFERENCES

1. Карпов А.В. Общая психология: Учебник. - М.: Гардарики, 2002. – 232 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер Ком, 1999. - 720 с.

УДК 808.5

Алпысбаева Нуржамал Тастановна,
г.Шымкент, Республика Казахстан

Этические и культурные требования к выступлению в аудитории Резюме

В данной статье раскрыты ответы на следующие вопросы: дать понятие этике деловых отношений в общении, рассмотреть структуру и функции делового общения, общие этические принципы и характер делового общения, проанализировать этические и культурные требования к выступлению в аудитории.

В статье говорится о том, что мастерство речи имеет значение для точности мысли, ясности, чистоты слова, искренности, влияющей на настроение

Summary

This article reveals the answers to the following questions: to define the ethics of business relations in communication, to consider the structure and functions of business communication, general ethical principles and the nature of business communication, to analyze ethical and cultural requirements for speaking in the audience.

The article says that the mastery of speech is important for the accuracy of thought, clarity, purity of the word, sincerity, affecting mood

Ключевые слова: правила риторики, публичное выступление, поза, жесты, мимика.

Введение

Публичное выступление - это устное монологическое высказывание с целью оказания воздействия на аудиторию. В сфере делового общения наиболее часто используются такие жанры, как доклад, информационная, приветственная и торговая речь.

Во многом навыки публичного выступления закладываются общим уровнем воспитания, образования, наличием определенных личностных качеств человека. Вместе с тем, навыки риторики отрабатываются в процессе накопления профессионального опыта при наличии знаний об основных их правилах. Знание этих правил позволяет человеку подать свое выступление в более выгодном свете – как с точки зрения эффективного восприятия слушателями, так и с точки зрения позитивной оценки аудиторией профессиональных качеств выступающего [1,38].

Следует отметить, что основные правила риторики являются универсальными, т.е. они применимы в большинстве ситуаций, при которых возникает необходимость публичного выступления.

1 Этапы подготовки и проведения публичного выступления

В основе классической схемы ораторского искусства лежит 5 этапов:

- 1) подготовка материала и содержания публичного выступления;
- 2) составление плана, распределение собранного материала в необходимой логической последовательности;
- 3) литературная обработка речи;
- 4) заучивание, запоминание текста;
- 5) произнесение.

Подготовка к любому ораторскому монологу начинается с определения его темы и цели. Тему определяет либо сам автор, либо те, кто приглашает его произнести речь. Приступая к разработке текста, необходимо определить цель выступления. Название выступления должно быть ясным, четким, по возможности кратким[1,54].

Важно оценить состав будущей аудитории, заранее настроиться на своих слушателей, учитывая такие факторы, как: образовательный уровень, направление образования, познавательные интересы, пол, возраст, отношение к теме и к оратору. Обращаясь к молодежи, нельзя поучать, упрекать в незнании, некомпетентности, подчеркивать свое превосходство, уклоняться от острых проблем и вопросов. Перед слушателями с высоким уровнем профессиональной или научной подготовки нельзя выступать, если нет новых взглядов, подходов к решению проблемы, нельзя допускать повторы, демонстрировать свое превосходство, злоупотреблять цифрами, цитатами, уклоняться от существа проблемы. Прежде чем выступать в аудитории, следует узнать, где будет проходить выступление - в зале, в аудитории, есть ли там кафедра, стол, микрофон. Кафедра помогает сконцентрировать внимание на ораторе, за ней надо располагаться свободно, непринужденно, установив и стараясь сохранять постоянно расстояние в 20 - 30 сантиметров между ртом и микрофоном [2,43].

Также нужно выяснить порядок и очередность вашего выступления. Ведь каждая последующая речь должна быть интереснее по содержанию и форме, чем предыдущая.

Следующая ступень подготовки выступления - составление текста - начинается с подбора материала. Чтобы выступление получилось содержательным, лучше использовать не один источник, а несколько. Источники материала подразделяются на группы:

1) Непосредственные - материал, добытый автором из жизни путем наблюдений, собственного опыта:

- а) знания, практика;
- б) личные контакты, беседы, интервью;

в) воображение - мысленное создание новых картин, образов, проектов на основе прошлого опыта с элементами творчества.

2) Опосредованные:

- а) официальные документы;
- б) научная и научно - популярная литература;
- в) художественная литература;
- г) статьи газет и журналов;
- д) передачи радио и телевидения;
- е) справочная литература: энциклопедии, словари;
- ж) результаты социологических опросов.

Следует помнить, что «живой» опыт всегда хорошо воспринимается слушателями, он убедителен и ему верят.

Оратор создает план, продумывает композицию, логику изложения, составляет и редактирует текст. Подготовка письменного текста имеет много преимуществ. Написанную речь можно проверять, исправлять; она легче запоминается и дольше удерживается в памяти. Опытный оратор может ограничиться составлением тезисов, конспекта или развернутого плана выступления [2,52].

Последний пятый этап классической схемы ораторского искусства – произнесение. Существует три способа произнесения речи:

- 1) чтение текста;
- 2) воспроизведение по памяти с чтением отдельных фрагментов (с опорой на текст);
- 3) свободная импровизация (экспромт).

Читают речи, от текста которых нельзя отступить: дипломатические, торжественные, доклады и содоклады официального содержания. Остальные виды, как правило, произносятся с опорой на письменную основу. Достаточно опустить взгляд на страницу, чтобы восстановить ход изложения, найти нужную цифру и т.п. Такое выступление создает впечатление свободного владения материалом, дает возможность оратору уверенно общаться со слушателями. У говорящего, однако, не всегда есть возможность предварительно подготовить текст. Иногда на совещаниях, заседаниях, собраниях, встречах приходится выступать экспромтом. При этом требуется большая мобилизация памяти, энергии, воли. Импровизация возможна только на базе больших знаний, владения риторическими навыками. Методика ораторского искусства рекомендует не торопиться с ответом, а сначала убедиться, что вопрос правильно понят; отвечать лаконично, ясно и по существу, не давать необоснованных или сомнительных ответов; иметь под рукой справочный материал для тех, кто хочет получить более подробное обоснование ваших предположений.

2 Мастерство выступающего – залог отличного выступления

При подготовке к выступлению и при выходе на трибуну всегда следует помнить о том, что общение с аудиторией – это возможность заявить о себе, привлечь к себе внимание, и от того, насколько это удачно произойдет, во многом зависит ваш авторитет, ролевой статус в организации, возможности дальнейшего служебного развития и т.п. Поэтому публичное выступление нужно использовать не только с пользой для окружающих, но и с выгодой для себя [3,37].

2.1 Установление контакта с аудиторией

Самое высшее проявление мастерства публичного выступления – это контакт со слушателями, то есть общность психического состояния оратора и аудитории. Эта общность возникает на основе совместной мыслительной деятельности, сходных эмоциональных переживаний. Отношение говорящего к предмету речи, его заинтересованность, убежденность вызывают у слушателей ответную реакцию. Как гласит пословица, слово принадлежит наполовину тому, кто говорит, и наполовину тому, кто слушает [3,41].

Как бы ни интересна была тема, внимание аудитории необходимо поддерживать с помощью следующих ораторских приемов:

- 1) Вопросно-ответный прием.
- 2) Переход от монолога к диалогу (полюемике) позволяет приобщить к процессу обсуждения отдельных участников, активизировать тем самым их интерес.
- 3) Прием создания проблемной ситуации.
- 4) Прием новизны информации, гипотез заставляет аудиторию предполагать, размышлять.
- 5) Опора на личный опыт, мнения, которые всегда интересны слушателям.
- 6) Показ практической значимости информации.
- 7) Использование юмора позволяет быстро завоевать аудиторию.
- 8) Краткое отступление от темы дает возможность слушателям «отдохнуть».
- 9) Замедление с одновременным понижением силы голоса способно привлечь внимание слушателя (прием «тихий голос»).

Действенным средством контакта являются специальные слова и выражения, которые обеспечивают обратную связь. Это личные местоимения первого и второго лица (я, вы, мы, мы с вами); глаголы в первом и втором лице (попробуем понять, оговоримся, отметим, прошу вас, отметьте себе, подумайте, конкретизируем и др.); обращения (уважаемые коллеги, дорогие мои); риторические вопросы (вы ведь хотите услышать мое мнение?). Перечисленные языковые средства контакта помогают преодолеть «барьер», служат объединению говорящего со слушателями.

2.2 Поза, жесты, мимика оратора

Поза, жесты, мимика - принадлежность индивидуального стиля. Эти элементы кинетической системы общения действуют на зрительный канал восприятия, акцентируют внимание на содержании информации, поступающей по слуховому каналу, повышают эмоциональность и тем самым способствуют лучшему усвоению высказанных мыслей. Оратор должен добиться ощущения устойчивости, равновесия, легкости, подвижности и естественности на трибуне, перед аудиторией [4,59].

Мастерство оратора проявляется в усилении воздействия жестом, мимикой. Утверждают, что лучший и самый совершенный жест тот, который не замечают слушатели, т. е. который органично сливается с содержанием речи.

В ораторском искусстве используются:

1) Ритмические жесты. Они подчеркивают логическое ударение, замедление и ускорение речи, место пауз.

2) Эмоциональные жесты передают оттенки чувств (сжатый кулак, овальное движение руки, «отрубающая» фразу рука).

3) Указательные жесты рекомендуется использовать в очень редких случаях, когда есть предмет, наглядное пособие, на которые можно указать.

4) Изобразительные жесты наглядно представляют предмет, показывают его (например, винтовую лестницу).

5) Символические жесты несут определенную информацию. К этой группе относятся жест категоричности, жест противопоставления, жест разъединения, жест обобщения, жест объединения. Основным показателем чувств говорящего является выражение лица. Выражение лица должно соответствовать характеру речи. У хорошего оратора, как замечал А.Ф.Кони, «лицо говорит вместе с языком». Лицо и весь внешний облик выступающего должны выражать доброжелательное и даже дружественное отношение.

Заключение: публичное выступление - это устное монологическое высказывание с целью оказания воздействия на аудиторию. В сфере бизнеса особенно важно обладать навыками ораторского искусства, поскольку она предполагает постоянный контакт с людьми [5,34].

Таким образом можно составить список основных правил выступления в аудитории:

- 1) определение темы и цели выступления;
- 2) оценивание состава будущей аудитории;
- 3) подбор хорошо отредактированного материала для выступления;
- 4) отрепетирование будущего выступления;
- 5) лаконичные и ясные ответы на вопросы по существу;
- 6) тесное установление постоянного, зрительного контакта с аудиторией;
- 7) поддержание внимания аудитории с помощью различных ораторских приемов;
- 8) контролирование правильной позы, жестов и мимики;
- 9) анализ недостатков ораторского выступления.

Список использованных источников

1. Петрунин Ю.Ю., Борисов В.К. Этика бизнеса. – М.: Дело, 2000.
2. Столяренко Л.Д. Психология делового общения и управления. – Ростов-н/Д, 2005.
3. Честара Дж. Деловой этикет. - М.: САНК, 2000.
4. Широкова И.Г., Этика. - М.: ПРИОР, 2000.
5. Этика деловых отношений: Учебник / А.Я. Кабанов. – М.: ИНФРА-М, 2006.

УДК 821.161.1

**Байбосынова Мухаббат Абдурахимовна, Шымкент
«О ритме Тургеневской прозы»**

Резюме

«Поэзия и проза» рассматриваются одновременно и как речевые структуры, формально соотносимые с оппозицией «стих - проза», и как архитектурные (по терминологии М.М.Бахтина) художественные формы, обнаруживающие свое смысловое родство с жанрово-родовой оппозицией «лирика - эпос». В русле подобных воззрений авторы современной «Теории литературы» (под редакцией Н.Д.Тамарченко) понимают художественный ритм как глубинный уровень субъектной структуры, как «речевую генерализацию текста»: «Ритмика интонирует всю субъектную организацию литературного произведения в ее взаимоналожениях и взаимодействиях с объектной организацией». На протяжении всего XX века активно формируется и другой - структурно-семантический - подход к исследованию особенностей поэтического и прозаического типов художественной структуры

Summary

«Poetry and prose» are considered both as speech structures, formally correlated with the opposition "verse - prose", and as architectonic (according to the terminology of M.M.Bakhtin) artistic forms, revealing their semantic relationship with the genre-generic opposition «lyric – epic». In line with such views, the authors of the modern «Theory of Literature» (edited by N.D.Tamarchenko) understand artistic rhythm as a deep level of subjective structure, as “speech generalization of the text”: “Rhythm intones the entire subjective organization of a literary work in its overlap and interaction with the object organization. Throughout the 20th century, another - structural-semantic - approach to the study of the features of the poetic and prosaic types of artistic structure has been actively formed.

Ключевые слова: речевой колон, поэзия и проза, соположение, интонация, фиксация

Своеобразие ритмической организации тургеневского повествования традиционно привлекает внимание исследователей и нередко рассматривается как один из основных структурных признаков его поэтической прозы. История проблемы восходит к экспериментальным опытам русских формалистов, пытавшихся применить принципы метрической организации стиха к исследованию особенностей прозы Тургенева. Как известно, попытки прямой метризации тургеневских текстов уже тогда вызывали бурную и по-революционному непримиримую реакцию носителей более традиционных историко-культурных воззрений. «Ничего более отвратительного, наглого и беззастенчиво-бездарного, чем статья Энгельгардта о прозе Тургенева - нам читать не приходилось...», - пишет, к примеру, в своей рецензии Г.О.Винокур. - «Сей почтенный исследователь хочет доказать, что Тургенев писал свои повести и рассказы не прозой, а стихами, ...и нисколько не трудясь пояснить смысл сей чудовищной ахинеи, предлагает нам опыт того, что он называет «экспериментальной версификацией», и что на деле является просто бессмысленным набором слов, составленных так, чтобы получились те ритмы, которые счастливый взор исследователя различил в тургеневской прозе» [1, с. 205 - 206].

На сегодняшний день представление о различной природе поэтического и прозаического ритма и непродуктивности прямого применения законов метрической организации стиха к исследованию структуры художественной прозы является общепринятым в науке. Однако отголоски давних полемик все же можно усмотреть в существовании двух смежных, но явно не тождественных подходов к пониманию природы переходных форм повествования - и в частности, структуры поэтической прозы. Первый из них - вариант стиховедческого подхода - последовательнее и полнее всего изложен в работах Ю.Б.Орлицкого. В качестве первичного обязательного признака стихотворной формы он рассматривает не метрическую организацию, а двойную сегментацию и вертикальный «ритм строк» поэтического текста. Выявление и систематизация прозаических аналогов стиховой строки и строфы используется как главный инструмент типологического исследования переходных форм между стихом и прозой. Очевидно, что при таком подходе «поэзия» и «проза» воспринимаются, прежде всего, как «два способа организации речевого материала»

[2, с. 13], а их изучение осуществляется в русле обширной традиции лингвистического и графического исследования художественного текста. На протяжении всего XX века активно формируется и другой - структурно-семантический - подход к исследованию особенностей поэтического и прозаического типов художественной структуры. В русле этого направления «поэзия» и «проза» рассматриваются не только как «два способа организации речевого материала», но и как два типа художественного дискурса, структурно тяготеющие либо к «поэтической», либо к «прозаической» («монологической» - «диалогической», по терминологии М.М.Бахтина) модели авторского мышления. При такой постановке вопроса оппозиция «поэзия - проза» в большей степени коррелирует не со стиховедческой и лингвистической проблематикой, но с жанровостилевым и родо-видовым содержанием, а проблема ритма приобретает не только формально-речевой, но и художественно-эстетический статус.

Первые шаги в этом направлении были сделаны уже самими русскими формалистами, достаточно скоро пересмотревшими некоторые крайности своего первоначального подхода. Б.В.Томашевский высказывает мысль о принципиальной специфике ритмической организации художественной прозы. Он вводит в научный обиход термин «речевой колон», обозначая им единицу ритмического строения прозаического текста, представляющую собой «синтаксически-интонационное объединение фразовых групп (или «синтагм», по терминологии Л.В.Щербы)» [3, с. 254 - 318].

В.М.Жирмунский также полагает, что основу ритма художественной прозы «образуют не звуковые повторы, а различные формы грамматико-синтаксического параллелизма» [3, с. 574].

Одним из первых он обращается к исследованию семантики ритма поэтической прозы. По его мнению, «именно эмоционально-лирическое содержание такой прозы подсказывает» ее стилистические особенности и, в частности, «связанную с ними ритмизацию» [3, с. 575].

Важным этапом в развитии структурно-семантического метода стали работы Ю. М. Лотмана. По верному замечанию исследователя, именно в силу богатства и обширности накопленного стиховедением и лингвистикой статистического и классификационного материала, целесообразно поставить «не только вопрос: как организован текст в ритмическом отношении?, но и: зачем он так организован?» [4, с. 119].

Развивая идеи семантической синтагматики, Лотман предлагает рассматривать ее не только как привычную для лингвиста «синтагматику цепочки» - но и как «синтагматику иерархии» «конструктивно-разнородных» уровней, «соположение» которых является «одним из основных структурных законов художественного текста». Существенным вкладом в развитие современной теории и методологии исследования ритма художественной прозы является концепция М.М.Гиршмана. Важнейшей методологической заслугой исследователя является, на наш взгляд, разграничение понятий речевого микроритма и композиционного макроритма, то есть ритма, проявляющегося на всех уровнях художественной структуры. «Ритм, становясь художественно значимым, перестает быть только узкоречевым», - пишет М. М. Гиршман, - «он наполняется внутренними связями с другими уровнями повествовательной структуры, обретает интонационно-выразительные, сюжетнокомпозиционные, характерологические функции,... воплощает, наконец, авторскую художественную энергию, образующую и организующую прозаическое художественное целое» [5, с. 74 - 75].

Таким образом, диалектический подход к пониманию природы ритма художественной прозы все более уравнивает сегодня некоторые «крайности» формально-стиховедческих методик.

«Поэзия и проза» рассматриваются одновременно и как речевые структуры, формально соотносимые с оппозицией «стих - проза», и как архитектурные (по терминологии М. М. Бахтина) художественные формы, обнаруживающие свое смысловое родство с жанрово-родовой оппозицией «лирика - эпос». В русле подобных воззрений

авторы современной «Теории литературы» (под редакцией Н.Д.Тамарченко) понимают художественный ритм как глубинный уровень субъектной структуры, как «речевую генерализацию текста»: «Ритмика интонирует всю субъектную организацию литературного произведения в ее взаимоналожениях и взаимодействиях с объектной организацией» [6, с. 31].

Исследование «ритмотектоники целого» - «скрытого от поверхностного впечатления, мозгового слоя художественной реальности» текста - является одним из продуктивных и актуальных сегодня направлений литературоведческих исследований. Использование новейших методик позволяет по-новому взглянуть на проблему структурного своеобразия поэтической прозы, и в частности, прозы И. С. Тургенева. Интересная попытка исследования жанрообразующей функции ритма «Стихотворений в прозе» предпринята в диссертационной работе С.В.Галанинской.

М.В.Половнева, исследуя общие принципы структурной организации ранних лирико-философских повестей Тургенева, рассматривает в качестве одного из таких принципов наличие символического подтекста повествования, формирующего своеобразный лирический макроритм ранней тургеньевской прозы.

Романы Тургенева реже становились объектом применения подобных методик. История изучения отразила процесс содержательного углубления исследовательской мысли от внешних социально-исторических характеристик до универсально-философского, онтологического осмысления их художественного содержания (в работах Г.Б.Курляндской, Л.В.Пумпянского, В.М.Марковича, Ю.М.Лотмана, С.М.Аюпова и других). Гораздо реже романное творчество исследовалось в другом, на наш взгляд, не менее важном аспекте - как продолжение и развитие тех общих для идиостиля Тургенева структурных тенденций, которые сложились в его ранней поэтической прозе и не могли не сказаться в романной поэтике. Основы современных представлений о своеобразии «поэтической манеры» Тургенева были заложены в работах В. М. Жирмунского.

Анализируя отрывок из повести «Три встречи», исследователь разработал актуальную систему способов и приемов манифестации «ритмических воздействий», в целом характерных для тургеньевской прозы. Ее «композиционный остов» образуют, на его взгляд, «различные формы грамматикосинтаксического параллелизма, поддержанного словесными повторениями (в особенности анафорами)» [7, с. 574].

Среди других ритмических признаков В.М.Жирмунский выделяет повторение «парных (реже тройных) групп слов», «двойных и сложных эпитетов», лирических вопросов, восклицаний, лексических «подхватываний». Особую группу приемов составляют «характерные стилизующие мотивы» (или «стилизующие словесные темы»), ритмически организующие тургеньевское повествование. К ним относится повторение «обобщенных» слов («лирических гипербола»), «неопределённых эпитетов», «сказочного словаря». Весьма продуктивной представляется мысль исследователя о существовании особых приемов «лирического вчувствования в пейзаж», описание которого чаще всего имеет ритмический характер в прозе Тургенева. К ним относятся использование «одушевляющей метафоры», «полуэмоциональных слов» (размытых, неопределенных форм с приглушенным или вытесненным вещественным значением), поэтика света, звука, запаха [8, с. 48 - 52].

Исследователь отмечает также наличие нерегулярных, «изолированных случаев звуковых повторов, главным образом аллитераций» и использование «лирической» пунктуации (главным образом, многоточия) - как возможные «вторичные признаки ритмической организации словесного материала» в тургеньевской прозе. Интересно отметить, что практически все вышеперечисленные приемы, со всей очевидностью проявляются и в своеобразии эпистолярной манеры Тургенева, начиная с первых опытов его ранней романтической переписки с друзьями. Стилистическая близость эпистолярной прозы Тургенева и его произведений неоднократно отмечалась исследователями. М.П.Алексеев называет тургеньевские письма «экспериментальным участком», «своего рода вариантами его

художественных текстов», которые нередко предшествовали работе над повестью или романом.

Прочтение творчества Тургенева на фоне его богатейшего эпистолярного наследия представляется одной из актуальных методологических возможностей исследования структурообразующих особенностей его творческого мышления. К примеру, небольшой отрывок из письма Н.В.Станкевичу 1840 года, непосредственно фиксирующий те самые «итальянские» впечатления Тургенева, которые позже были положены в основу повести «Три встречи», обнаруживает не только тематические переклички, но и весьма существенные общеструктурные закономерности тургеневского дискурса. «Итак, во всем нужен порядок, хоть бы в письме, писанном в полудремотном состоянии. Вид Неаполя неописанно прекрасен - из наших окон - но особенно с замка S. Elmo.

Прямо перед нашим домом, на другой стороне залива, стоит Везувий; ни малейшей струи дыма не вьется над его двойной вершиной. По краям полукруглого залива теснятся ряды белых домиков непрерывной цепью до самого Неаполя; там город и гавань, и Капель-Ово: на высоком зеленом холме стоит замок S. Elmo - почти на середине залива. - Но цвет и блеск моря, серебристого там, где отражается в нем солнце, пересеченного долгими лиловыми полосами немного далее, темно-голубого на небосклоне, его туманное сияние около островов Капри и Нексия - это небо, это благовонье, эта нега...».

Композиционно отрывок складывается из двух внутритекстовых дискурсов, субъектно не дифференцированных, однако маркированных сменой речевого и в особенности ритмико-интонационного строя. Первый из них представляет собой пример «аналитического» описания с «подробной и точной пространственной диспозицией» и «внимательной регистрацией деталей»: «Прямо перед нашим домом.», «на высоком зеленом холме.», «почти на середине залива». Описание движет интонация перечисления, точная фиксация пространственно-визуальных впечатлений, использование изобразительных эпитетов: «двойная вершина», «полукруглый залив», «белые домики», «высокий зеленый холм». По мнению В. М. Жирмунского, такой тип «рассудочно-аналитических» описаний характерен в большей степени для художественной манеры Л.Н.Толстого, отличая его прозу от «эмоционально-синтетической» прозы Тургенева.

Синтетический характер тургеневского повествования реализуется в переключении из плана аналитического описания в план медитативного авторского рассуждения, манифестированного сменой способа речевого высказывания. Начиная с противительного союза «но», употребление которого объективно не мотивировано (объект изображения не меняется), происходит смена ракурса зрения: от внешнего наблюдения - к внутреннему проживанию («лирическому вчувствованию» в предмет).

Эта перемена фиксируется, прежде всего, ритмически: лексическими и синтаксическими повторами («это небо, это благовонье, эта нега.»), двойными «полуэмоциональными» эпитетами («долгими лиловыми полосами»), употреблением «парных слов» («цвет и блеск моря»), увеличением средней длины ритмического ряда за счет понижения плотности его акцентуации. Обилие назывных конструкций - в противовес уверенной двусоставности предшествующего изобразительного описания - создает ощущение недоговоренности, эмоционального потрясения перед невербальным великолепием изображаемой картины. «Лирическая» пунктуация (излюбленное тургеневское многоточие и сугубо авторский знак двойное тире «--», чрезвычайно характерный для его писем), открытая вокализация («о» и «а» в сильных, ударных позициях), облегченная акцентная структура порождает более плавную, протяжную интонацию, передавая не только течение мысли, но и индивидуальную манеру интонирования, звучания. Рассудочно-визуальная фиксация отрезка сменяется внутренним проживанием увиденного, аналитическая манера изложения - интонационно ритмическим курсивом авторского переживания. Такое переключение из плана описания (изображения), эксплицирующего взгляд объективного наблюдателя и требующего рассудочно аналитического «порядка»

изложения, в план медитации (воображения) - «полудремотного», внерассудочного состояния, фиксирующего мгновенные лирические импульсы, переливы авторских эмоций и акцентирующего, прежде всего, манеру интонирования, звучания авторской речи, является, на наш взгляд, одним из наиболее устойчивых ритмических механизмов тургеневского дискурса. Зарождаясь в его ранней поэтике, в дальнейшем он актуализируется в различных жанровых модификациях, в том числе и в зрелых формах тургеневского романа.

Романы Тургенева, согласно общепринятым воззрениям, представляют собой вершину его «объективного» творчества, воплощая новую анти- поэтическую манеру повествования. В известном письме к П.В.Анненкову от 28 октября 1852 года он сам решительно формулирует свое непреклонное желание расстаться со «старой манерой» и «пойти другой дорогой» - дорогой «простой, ясной» прозы. Вполне понятно, поэтому, что формирование романного стиля Тургенева в 1850 - 60-х годах окрашено очевидным нежеланием самого автора обнаружить малейшие рецидивы поэтического мышления в тех своих текстах, где он осознанно и целенаправленно работает над выработкой новой «объективной» манеры письма.

Исследователями неоднократно отмечена последовательная авторская чистка всех формальных признаков поэтизации речи в его романах (элементы речевой метризации, излишняя метафоризация и т. д.). Дадутся ли мне простые, ясные линии.»; «мне тридцать четыре года, а переродиться в эти годы очень трудно». Ему действительно требуется всерьез «собраться с духом», чтобы «счастливо переменить свою манеру». Результатом этой творческой рефлексии и стала блестяще выработанная поэтика «отказов» (термин Ю.М. Лотмана) и самоограничений, своеобразная поэтическая тайнопись Тургенева, искусно вживленная в ткань объективного повествования. Система «ритмических воздействий», формирующая «особую лирическую окраску» прозы Тургенева, безусловно, является одним из таких скрытых, «мозговых» механизмов его художественного дискурса. Очевидно, что в ранней философско-лирической прозе эта структурная тенденция воплощается полнее и свободнее, нежели в романах. Очевидно также и то, что в процессе переделывания себя в «объективного» писателя он все активнее пытается избавиться от этой двойственности, придать своему повествованию «ясность» и «простоту», заставить себя без поэтических обиняков двигаться «прямее и проще к цели».

Однако и в зрелых формах тургеневского романа (в ином процентном соотношении) можно, на наш взгляд, усмотреть действие той же «генерализующей» структурной закономерности. Роман «Отцы и дети» принято считать вершиной реалистического творчества Тургенева. Как пишет Д.П.Святополк-Мирский, это единственный роман, в котором Тургеневу удалось победить «противоречие между воображением и социальной тематикой» и где «общественные проблемы без остатка растворились в искусстве».

Иными словами, драматические поиски новой манеры, продолжавшиеся на протяжении 1850-х годов, наконец, увенчались успехом. Однако, нигде, по мнению того же исследователя, уникальность личности автора, его «тайное желание перешагнуть границы, предписанные русским романистам догматами реализма», «не проявились так ясно, как в этом лучшем его романе»: «Лирический элемент у него всегда близко. Он не только начал свой литературный путь как лирический поэт и закончил его «Стихотворениями в прозе», но даже в самых реалистических вещах - и конструкция, и атмосфера в основном лирические».

Описанный выше механизм дискурсивного переключения - своеобразного ритмического сбоя, маркирующего смену ракурса внутреннего зрения от объективного «изображения» к «лирическому вчувствованию», поэтическому «переживанию» изображаемого - является, на наш взгляд, одним из устойчивых элементов подобной гибридной конструкции. Нередко встречаясь в романной прозе Тургенева, он способствует формированию сложной ритмотектоники целого, выявляя субъективно отвергаемый автором «лирический элемент» объективного повествования. В «Отцах и детях», к примеру, факультативное использование подобного конструкта способствует формированию характерной зигзагообразности

интонационно-ритмического рисунка тургеневского романа. Чаще всего в данной связи упоминаются два композиционных эпизода: изображение весеннего пейзажа III главы («Все кругом золотисто зеленело.») и вечернего сада в главе XI («Уже вечерело...»). И в том, и в другом случае происходит очевидный сбой объективного повествования, маркируемый устойчивой системой вышеописанных лексикосинтаксических приемов. Семантика знака несет в себе двойную нагрузку.

С одной стороны, она мотивирована объективно - ходом развития сюжета, развитием характера персонажа и т.д. Так, описание весеннего пейзажа в III главе романа, данное сквозь призму восприятия Аркадия, способствует формированию и детализации субъектной сферы этого героя, мотивирует постепенную смену его настроения: «Аркадий глядел, глядел, и, понемногу ослабевая, исчезали его размышления.». Описание вечернего пейзажа XI главы, включенное в сферу восприятия Николая Петровича, становится знаком погружения героя в мир воспоминаний и медитативных размышлений. Однако, всякий раз подобный ритмический курсив, переключая ход динамического изложения в субъектную сферу персонажа, одновременно акцентирует внутреннее усложнение самой структуры повествования, активизируя субъектно не зафиксированную, но преломленную в сфере персонажа лирическую авторскую интенцию. Иногда такая внутривидовая активизация авторской интенциональности маркируется прямым цитированием выдержек из писем, которые, как это отмечалось исследователями, нередко почти дословно включались Тургеневым в литературные тексты.

Так происходит, скажем, в упомянутом выше описании вечернего пейзажа XI главы, данного в восприятии Николая Петровича, но отрывочно воспроизводящего письмо самого Тургенева к С. Т. Аксакову, написанное в мае 1853 года: «Вчера мы ходили вдоль осинового леса со стороны тени, вечером; солнечные лучи забирались со своей стороны в глубь леса и обливали стволы осин таким теплым светом, что они становились похожи на стволы сосен; а листва их почти синела - и над нею поднималось бледно-голубое небо, чуть обрумяненное зарей. Эта картина была удивительна - ее словами передать невозможно». Интересно, что те весьма незначительные изменения, которые были внесены при «пересадке» эпистолярного отрывка в роман, способствовали именно сгущению атмосферы «невербальности» изображаемого, нивелируя элементы образительности и актуализируя его мелодическое воздействие. Наличие подобных переключений является наиболее очевидным проявлением специфической структурной закономерности тургеневского дискурса - внесубъектной актуализации лирической авторской интенции, факультативно активизирующейся в сфере того или иного романного персонажа. Подобные «гибридные конструкции» являются одним из вариантов реализации принципиальной «диалогичности», «двухголосого» романного слова. В них всегда «разыгрывается диалог между автором и его героями - специфический романский диалог, осуществляющийся в пределах внешне монологических конструкций» [9, с. 134].

Такой субъектно не маркированный диалог, по словам М.М.Бахтина, разворачивается во «внутриатомных», «внутримолекулярных» слоях художественной структуры: «Раздел голосов и языков проходит в пределах одного синтаксического целого, часто - в пределах простого предложения, часто даже одно и то же слово принадлежит одновременно двум языкам, двум кругозорам, скрещивающимся в гибридной конструкции, и, следовательно, имеет два разноречивых смысла, два акцента» [10, с. 118].

Структурно-семантическая типология и систематизация подобных гибридных структур в тургеневской прозе, безусловно, требует отдельного самостоятельного исследования. Описанный в работе механизм ритмико-интонационного внутривидового переключения является, на наш взгляд, одним из продуктивных инструментов такого анализа. Таким образом, историческое углубление научных представлений о функции и природе прозаического ритма расширяет возможности и перспективы изучения структурно-семантических особенностей смешанных гибридных форм художественного повествования.

Исследование макроритма прозы И.С.Тургенева обнаруживает существование общеструктурных ритмических закономерностей тургеневского дискурса, зарождающихся в его ранней романтической поэтике и жанрово модифицирующихся в процессе его творческой эволюции. Одной из них является механизм ритмико-интонационного переключения, маркирующий внутри- структурное расслоение субъектно единого повествования, которое происходит либо в результате перемены ракурса внутреннего авторского зрения (от внешнего изображения - к «лирическому вчувствованию»), либо как следствие нарастания авторской интенциональности, преломленной в сфере персонажа. Описанный повествовательный механизм, эксплицируя присущий Тургеневу синтетический гибридный способ художественного мышления, является одним из миромоделирующих принципов его поэтики, одним из элементов лирической тайнописи его «объективного» повествования.

Список литературы

- 1.Алексеев М. П. Письма И. С. Тургенева // Тургенев И. С. Полн. Собр. соч. и писем: в 28 т. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960-1968. Соч.: в 15 т. Письма: в 13 т. (Т. 1-15; т. 1-13). - Письма. - Т. 1. - С. 15 - 144.
- 2.Бахтин М. М. Слово в романе // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. - М.: Худож. лит., 1975. - С. 71 - 87.
- 3.Винокур Г. О. Рец.: Формальная халтура: Творческий путь Тургенева. - Пг., 1923. - [Вып.] I // Леф. - 1924. - № 4.
- 4.Галанинская С. В. Способы ритмизации цикла И. С. Тургенева «Стихотворения в прозе» и основные тенденции развития жанра в русской литературе конца XIX - начала XX вв.: дис. . канд. филол. наук. - М., 2004.
- 5.Гиршман М. М. Ритм художественной прозы. - М.: Сов. писатель, 1982.
- 6.Жирмунский В. М. Задачи поэтики // Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л.: Наука, 1977.
- 7.Жирмунский В. М. О ритмической прозе // Жирмунский В. М. Теория стиха. - Л., 1975.
- Лотман Ю. М. Структура художественного текста // Лотман Ю. М. Об искусстве. - СПб.: Искусство - СПб, 1998.
- Орлицкий Ю. Б. Стих и проза в русской литературе. - М.: РГГУ, 2002.
- 8.Половнева М. В. Поэтика тургеневской повести 1850-х годов (К проблеме межтекстовой целостности): дис. . канд. филол. наук. - Орел, 2002.
- 9.Святополк-Мирский Д. П. Тургенев // Святополк-Мирский Д. П. История русской литературы с древнейших времен по 1925 г. - М.: ЭКСМО, 2008.
- 12.Теория литературы: учеб. пособие в 2 т. / под ред. Н. Д. Тамарченко. - Т. 1: Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. - М.: Академия, 2010.
- 10.Томашевский Б. В. Ритм прозы // Томашевский Б. В. О стихе. - Л., 1929.

UDC 811.111.

Баймахан А.Д. магистрант

Мутали А.К. - доцент

**Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, Шымкент қаласы**

METHODOICAL BASIS OF TEACHING VOCABULARY AT THE LESSONS OF A FOREIGN LANGUAGE

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілінде бағалау мағынасында лексиканы оқытудың ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: Социоллингвистика, мотивация, этникалық шығу тегі, жаргон лексикасы, сленгі.

All existing data obtained about communication as a form of broadcast of meanings in society can be found in full only in works of socio-linguists. The basic concepts described by sociolinguistics become necessary in questions of the analysis of both social, and interpersonal interaction of individuals. «The sociolinguistics studies influence of social characteristics of participants on course of communication, such as status, role, profession, ethnic origin, age of communicants» [1].

Let's consider the specified phenomena as their transfer and we track how the meanings put in them what essential parameters they have are expressed. It will allow to define in what influence, external in relation to speech process, on means and ways of interaction of communicants can be shown. The status is called "a certain social position of the individual in society which is connected with also strictly certain rights and duties" [2]. The status can be acquired in the course of activity and attributed, that is received at the birth, or later, but regardless of the person, owing to the circumstances caused by society. The social status is one of the main factors causing communicative behavior of the personality. It strictly defines that set of language means which is socially ordered to the individual and which violation of borders leads to emergence of additional communicative barriers. Situational manifestation of the status is defined by a concrete social role which is realized by the subject in this or that social situation. The social role, thus, can be defined as "a complex of the standard expectations" [2].

Several roles can be tied to one status. In this case speak about role set. Depending on the status of the personality in this or that language community, and also from a situational context in total verbal and nonverbal expression of the meanings formulated by it decides on the motivational sphere of the individual corresponding to it. We already considered a question of ethnic and professional origin of the identity of the communicant by consideration of concepts of the sphere and the environment of use of language. Social conditionality of these phenomena is also a factor of formation of the whole set of rules of communicative behavior of the personality. The ethnic origin can define not only language system by means of which builds and the individual, but also a range of socially approved and blamed behavioural reactions serves the interaction. In narrower sense, but actually the same can be told also about professionally caused communicative behavior. A certain set of slangy lexicon and a slang, socially fixed roles and the acceptable ways of communicative interaction, even own rituals and customs – all this can describe specifics of each profession as communities of the people involved in certain sorts of production activity.

The special attention is required by a problem of gender and age characteristics of communicants on the basis of which there is a strict social division into specific communicative groups. According to these signs, each individual it is attributed together with the corresponding role set and a set of the acceptable communicative actions which to change – means to violate certain rules and to create a conflict situation. Mutual understanding and effective cooperation depend on that, how fully and rules of each of the specified groups will be precisely followed. Undoubtedly, the most important for implementation of any communicative act is implementation of rules of the first group. Only on condition of establishment of contact by means of the channel, general for communicants, it is possible to achieve positive result at speech interaction. Other groups are rather more social caused, describe ways of the solution of narrower and specialized tasks and by that represent facultative requirements to registration of speech interaction.

The listed rules, anyway, change and receive more concrete expressiveness depending on those factors which are the making components of a communicative situation. In the sphere of sociolinguistics the structure of any communicative situation joins the following components: «1) speaking (sender); 2) listening (addressee); 3) the relations between speaking and listening and connected with it 4) a communication tonality; 5) purpose; 6) means of communication; 7) way of communication; 8) place of communication» [2].

Change of any specified components by all means leads to change of a communicative situation, so – to a variation of a handshaking and communicative behavior of participants of communication. In a key of the research conducted by us a special role is played by a factor of the place of communication as we consider transfer of a communicative situation in general in other information environment, with specific parameters which in itself represents the marked place of communication, but in it there are also several types of places of communication. All communicative situation is carried out in certain existential conditions which also exert impact on the nature of speech interaction. Existential coordinates are defined by a concept «chronotope» and are subdivided into three main types:

1) the genetic chronotope is the "movement of biological images and genetic programs in biological time and space (a dwelling area)";

2) the mental chronotope is «coordinates of existence of the meanings mastered by the personality, area of spiritual human life";

3) a social chronotope – «the sphere of the movement of meanings in social time and space» [3].

In the personal focused communication the quantity directly communicating is supposed as equal to two. Existence of feedback between them provides a possibility of mutual communicative activity. At socially oriented type of communication the number of addressees is unlimited. Existence of feedback usually is not supposed, and generally speech interaction is mediated. The functional structure opposes personal and socially oriented types of communication on the purposes and results. In a case with personal orientation is «regulation of consciousness and behavior of the individual or a narrow circle of people», and at social orientation – «change of consciousness and behavior of group or mass of individuals» [4].

Thus, the given provisions developed in the field of sociolinguistics are necessary for the deep description of essence of interpersonal communication and allow to allocate in this category as separately existing independent look the personal focused communication with its specific characteristics. According to the point of view by M.Sherif and K.Sherif, on character distinguish the following two types of communities: 'compatibility' and 'group' situations of speech interaction. The social and psychological structure defines models of social contact: compatibility or group situation. The compatibility situation is understood as the communicative act caused by social equality and independence of communicants. The situation when one person on the street asks another a question can be an example: What time is it now?". Possible versions and ways of the answer are limited in quantity and strictly ordered as accepted and admissible, necessary for adequate continuation of verbal interaction.

The group situation is understood as interaction of the communicants having on the relation to each other already developed and approved social roles and the statuses. The teacher's conversation with the pupil on that can become an example, behave properly in this or that situation in public places. Thus, data social and linguistic researches provide wide help for the description of communicative interaction social aspect of individuals. On their basis we allocate three more external factors in communication: type and scale of the linguistic community, social chronotope and social characteristics of communicants. In view of the prospect of comparison of features of functioning of linguocultural components in different cultures, we have to consider a factor of existence of non equivalent lexicon and lacunas as we will need to reveal specifics of their designation and use of these designations in the atypical communicative situations arising at interaction within new information technologies. Thus, all concepts included in a complex of a subject of cultural linguistics are of great interest to us and have to be considered at the description of features of realization of communication in atypical, new conditions.

REFERENCES

1Беликов В.И. Социоллингвистика учебник для вузов. – М.: 2001. – 439 с.

2Ervin-Tripp S. Sociolinguistics. - Paris, 1971. – 209 p.

3Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. – М.: 2004.– 184 с.

UDC 811.111.

Баймахан А.Д. магистрант

Мутали А.К. - доцент

**Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, Шымкент қаласы**

EXPERIMENTAL AND PRACTICAL BASIS OF INTERACTIVE FORMS OF TEACHING VOCABULARY

Аңдатпа: Мақалада ағылшын лексикасын оқыту үдерісінде жаңа технологияларды пайдаланудың тиімді әдістері қарастырылады.

Түйін сөздер: Инновациялық процес, жаңа педагогикалық технология, гуманистік көзқарас.

The future of our young country is today`s school students. The actual problem of today is to create the same demands for them, identify their natural abilities and specific opportunities, and teach them according to these qualities. The basis of the innovation process is forming the news, an integrityservice of implementing the use of news. Any new approach can be considered as the private, as well as the temporary plan. This is one of the new ways created for the teachers, news are like a taught material for other teachers. The innovation allows us to increase the level of education. Nowadays scientists in their researches consider the problem of inputting and distributing news in the educational activities. New pedagogical technology helps to enhance the creative abilities of the student. The use of new technology is carried out through the following stages: the first stage is to learn the ways of reading; the second stage is acquisition; the third stage is implementing it in life; the fourth stage is developing.

In order to implement the new technologies, we need the following necessary prerequisites:

- massive intensification of the educational process;
- a wide consideration of measures to prevent the continuity of students and learners.

It is needed to constantly analyze the scientific, educational and methodical, organizational reasons of new technology, to focus on these points, to learn the contents of the new generation of textbooks, to get introduced with the subject educational standards, to make students to achieve the knowledge according to the standard level of government by implementing the leveled teaching technology, and to reach the humanization and democratization in the learning process [1].

The methodical system of innovative technology of teaching process is directly related to the content of the types of cognitive activities which gives opportunity to reach the qualified results. Therefore, while implementing the innovative approaches into the teaching process, the content of the types of cognitive activities provides a certain level of activity. As a result of the interaction of these two a high-quality processes, the basic innovational types of teaching process can be identified which makes it possible to develop students` confidence, sense of responsibility, and creativity skills. The technologies which are being used in the educational process, and which are showing significant results are the followings: teaching methodology of improvement; advanced training; assessment of the action; training and teaching through supporting conspectus; differentiated instruction; focusing on intensive teaching system; improvement teaching through the leveled tasks; project technologies [2].

The basic pedagogical principles of new technologies: a humanistic approach towards a child; training and education; the formation and development of a child's cognitive power; toacquire

independent activities and methods of a child. The main goals of educational resources of the project method is to develop students' cognitive and creative skills, the flexibility to make them able to create their own knowledge, business skills to develop their the ability to find the necessary way in the information space and to develop critical thinking. The project method predicts firstly the ways of solving any problem, and secondly predicts reaching the results. As our experience shows, not only teachers but also students are interested in the project method. Studying on project methodology, any student has a real opportunity to communicate with a teacher, to create a lesson in collaboration, to use educational aids and topics for discussion chosen by themselves, and to undertake the responsibility for the learning form, and the great point for a final result is what the student learned from the lesson or from the series of lessons; how the student can use the gained knowledge and abilities in his/her future profession, applying a foreign language in real life. The ways of teaching and methodologies can change according to the changes in the environment and society. Only then the process of teaching and tutoring will be productive and effective. We should pay a special attention to the development of students' mental, intellectual development through inputting the new pedagogical technology into teaching process, so only the development can be an effective type of the pedagogical process. Foreign language lessons are the lessons which provide a great opportunity to develop learners' cultural and spiritual development [3].

Game technology. The pedagogical game technology is a set of methods and ways of organizing pedagogical work in the form of game. The activities in the form of games during the lessons creates favorable circumstances, and used as as a tool of interest for students.

Problem-based learning technology. Problem-based learning can be considered as the process which creates challenges by the teacher command and invites students to solve these problems independently by themselves. As a result, it gives a great opportunity to develop learners' mental abilities and creativity skills.

Differentiation technology due to the learners' levels. Differentiation technology covers a certain part of the learning process, and considered as the complex of the organization solutions and learning tools. It needs creating favorable conditions in the classrooms and for various groups; pedagogical-psychological and organizational-management measures are combined.

Individual teaching technology. Individual teaching technology of the educational process provides the following types and models:

- a teacher works with only one pupil;
- student will be in the interaction with only tools (textbooks, computers, etc.).

The main achievement of the net teaching is providing a chance for the student to adapt the methods and content of education according to his own ability. Collective teaching method (CTM). CTM is a process of realizing the works in pairs. The principles of CTM are the followings: to strive for a great success; passing information from one another immediately and without delay; mutual assistance and cooperation between students; different levels; variety of topics and tasks;

Group technology. This is the third and fourth levels of the organization of academic work. This type of work requires to divide the students into temporary groups in order to solve one specific task all together. It gives to students a great chance to learn something together, by taking into account the specific features of each student.

Computer technology of teaching. This technology develops the vision of programming and opens entirely new technological ways. The computer technology of teaching is operations of preparing and passing the information with the help of computer. This technology is based on the use of some of the content of the material samples. Nowadays, with the help of computers, not only certain audiences, but also distance learning process is being developed. To do this, we need a computer connected to the Internet. While providing a distance learning process, the student who is willing to study searches for the information by himself looking at various tasks and proposed textbooks, and sends the keys and responses electronically. Or participates at joint teleconferences. This type of education is much cheaper, and there is a great opportunity to choose an appropriate time to analyze the material and accomplish the tasks. The above analyzed technologies and

concepts were familiar with the educational space, and they are considered as the types of stabilization activities. Unfortunately, there is a lack of concepts such as “art of thinking”, or “reasonable thinking art”. If we are able to use our all full capabilities, then the future generation will be able to get an education in the form of computer technology. There is a selection of educational materials in the context of science-based technologies of education:

Cultural phrase is formed as the phrase between the main two parts of the learning process. Teaching is based on the internal phrase which is located around the “point of admiration”. The concept mathematical exercise was created by connecting the work of teacher and student of the methodological structure of the consolidation of didactic units (CDU) and the advanced concepts and principles are taught together. This technology needs the control of each student's work, and every step of the learner from the side of the teacher. One of the main components of this technology is to monitor all stages of learning during the lesson. It is directed to avoid the possible errors and mistakes.

REFERENCES

1. Бехтенова Е.Ф. Педагогические условия формирования проектной деятельности учащихся: на материале национально-регионального компонента школьного исторического образования: дис. ... канд. пед. наук. - Новосибирск, 2006. – 276 с.
2. Килпатрик У.Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе. - Л.: 1925.
3. Коптюг Н.М. Интернет-проект как дополнительный источник мотивации учащихся. ИЯШ, 2003 - № 3.

UDC 811.111.

Досайбек А.С. магистрант

Жаңатаев К.А. - доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, Шымкент қаласы

USING NEW TECHNOLOGIES IN THE TEACHING PROCESS

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілі сабағында жаңа технологияларды тиімді пайдалану мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: Инновациялық процес, интенсификация, демократия.

Nowadays, in Kazakhstan, the new technology in the teaching process was widely considered in the research works of Sh.Kalanova, Zh.Karayev, Sh.Taubayev, T.Kabdykairov, S.Koshimbetova and other researchers. The future of our young country is today's school students. The actual problem of today is to create the same demands for them, identify their natural abilities and specific opportunities, and teach them according to these qualities. The basis of the innovation process is forming the news, an integrity service of implementing the use of news. Any new approach can be considered as the private, as well as the temporary plan. This is one of the new ways created for the teachers, news are like a taught material for other teachers. The innovation allows us to increase the level of education. Nowadays scientists in their researches consider the problem of inputting and distributing news in the educational activities. New pedagogical technology helps to enhance the creative abilities of the student. The use of new technology is carried out through the following stages: the first stage is to learn the ways of reading; the second stage is acquisition; the third stage is implementing it in life; the fourth stage is developing.

In order to implement the new technologies, we need the following necessary prerequisites:

- massive intensification of the educational process;
- a wide consideration of measures to prevent the continuity of students and learners.

It is needed to constantly analyze the scientific, educational and methodical, organizational reasons of new technology, to focus on these points, to learn the contents of the new generation of textbooks, to get introduced with the subject educational standards, to make students to achieve the knowledge according to the standard level of government by implementing the leveled teaching technology, and to reach the humanization and democratization in the learning process [1,p.11].

The methodical system of innovative technology of teaching process is directly related to the content of the types of cognitive activities which gives opportunity to reach the qualified results. Therefore, while implementing the innovative approaches into the teaching process, the content of the types of cognitive activities provides a certain level of activity. As a result of the interaction of these two a high-quality processes, the basic innovational types of teaching process can be identified which makes it possible to develop students' confidence, sense of responsibility, and creativity skills.

The technologies which are being used in the educational process, and which are showing significant results are the followings: teaching methodology of improvement; advanced training; assessment of the action; training and teaching through supporting conspectus; differentiated instruction; focusing on intensive teaching system; improvement teaching through the leveled tasks; project technologies. The basic pedagogical principles of new technologies: a humanistic approach towards a child; training and education; the formation and development of a child's cognitive power; to acquire independent activities and methods of a child. The main goals of educational resources of the project method is to develop students' cognitive and creative skills, the flexibility to make them able to create their own knowledge, business skills to develop their the ability to find the necessary way in the in formation space and to develop critical thinking. The project method predicts firstly the ways of solving any problem, and secondly predicts reaching the results. As our experience shows, not only teachers but also students are interested in the project method. Studying on project methodology, any student has a real opportunity to communicate with a teacher, to create a lesson in collaboration, to use educational aids and topics for discussion chosen by themselves, and to undertake the responsibility for the learning form, and the great point for a final result is what the student learned from the lesson or from the series of lessons; how the student can use the gained knowledge and abilities in his/her future profession, applying a foreign language in real life. The ways of teaching and methodologies can change according to the changes in the environment and society. Only then the process of teaching and tutoring will be productive and effective. We should pay a special attention to the development of students' mental, intellectual development through inputting the new pedagogical technology into teaching process, so only the development can be an effective type of the pedagogical process. Foreign language lessons are the lessons which provide a great opportunity to develop learners' cultural and spiritual development.

Game technology. The pedagogical game technology is a set of methods and ways of organizing pedagogical work in the form of game. The activities in the form of games during the lessons creates favorable circumstances, and used as as a tool of interest for students.

Problem-based learning technology. Problem-based learning can be considered as the process which creates challenges by the teacher command and invites students to solve these problems independently by themselves. As a result, it gives a great opportunity to develop learners' mental abilities and creativity skills.

Differentiation technology due to the learners' levels. Differentiation technology covers a certain part of the learning process, and considered as the complex of the organization solutions and learning tools. It needs creating favorable conditions in the classrooms and for various groups; pedagogical-psychological and organizational-management measures are combined.

Individual teaching technology. Individual teaching technology of the educational process provides the following types and models:

- a teacher works with only one pupil;

-student will be in the interaction with only tools (textbooks, computers, etc.).

The main achievement of the net teaching is providing a chance for the student to adapt the methods and content of education according to his own ability.

Group technology. This is the third and fourth levels of the organization of academic work. This type of work requires to divide the students into temporary groups in order to solve one specific task all together. It gives to students a great chance to learn something together, by taking into account the specific features of each student.

Computer technology of teaching. This technology develops the vision of programming and opens entirely new technological ways. The computer technology of teaching is operations of preparing and passing the information with the help of computer. This technology is based on the use of some of the content of the material samples. Nowadays, with the help of computers, not only certain audiences, but also distance learning process is being developed.

Step-by-step learning technology.

This technology is a technology of forming the thinking abilities according to stages, or a goal-oriented technology which develops the knowledge and skills of learners effectively. This technology needs the control of each student's work, and every step of the learner from the side of the teacher. One of the main components of this technology is to monitor all stages of learning during the lesson. It is directed to avoid the possible errors and mistakes.

Alternative technologies. Voldorf pedagogy is one type among different which realizes the "humanistic education" and "free education". It can be seem to recognize the self-selection and privacy:

- comprehensive development;
- education of personality;
- the integration of thinking activities and elements of disciplines in the minds of children.

The main purpose of this technology is to form teaching skills: the use of reasonable actions.

Teaching technologies of improvement. This technology is the development educational system of L.V.Zankov. The main motivation of teaching is provided by the cognitive interest. The method of Zankov is a method of using various activities including discussion, using didactic teaching games, as well as developing the memory, thinking abilities, imagination, and speaking skills [2,pp.44-45].

The theoretical basis of the knowledge is consisted of the deep collection. Its difference from the traditional technologies is that it evaluates the developing training differently. The quality of the work done by the student is not evaluated by the teacher's opinion towards student's ability to access knowledge but it should be evaluated from the perspective of the student. The system of education directed to the development of personal creativity. The basic content of teaching is conducting research and providing analysis according to the material. The content of growth consists of the move from close to the medium, and then move to a remote target for the future. The method of operation is widely used in this technology; brainstorming, organization – the games for thinking, free creative discussion.

Modular teaching technology. A module system is relatively independent parts of a defined concept or system.

Reconstruction of the training module structure consists of three parts: introduction, interview part and the concluding section. The number of hours of the academic unit varies according to each student. It depends on the topic, themes, and number of hours allocated to a chapter or group according to the curriculum program.

In recent times, the project method is being used widely with many new technologies. The project method is not a new method in the world pedagogy. It appeared in the USA agricultural schools in 1920. It was connected to the ideas of humanistic currents in philosophy and education. The ideas were taken from the American philosopher and educator John Dewey and his student W.H.Kilpatrick, the scientist E. Thorndike [3,p.44].

Subsequently, this method has been very popular in different countries. In the phase of mental integration, the English language has become a global phenomenon. Developing the international relationships depends not only on the economic pace of a country, but also it depends on the spirituality, including a language. It is necessary to develop the system of teaching foreign languages, its historical methodologies and its basic tendencies in the world where are radical changes in the sphere of education and where the education content is currently being revised. Having chosen the project method as the realization of the purpose for creating professional orientation in teaching a foreign language, we applied this technology in our activity for many years. The work on using the project method started with literature analysis. From all variety of literature resources, we distinguished for ourselves the most important types of projects which we could use in our lessons. They are role play, information, research, creative, practice-oriented projects, mono-projects, and inter-subject projects.

Nowadays no one would doubt to the fact that foreign language teaching methodology has been developed as a science. In 1930, E.M. Ryt was the first person who gave a definition to this methodology. He evaluated it with the following description: "Foreign language teaching methodology is the practical identifier of comparative linguistics". The results of the project should be visual, that is to say, if it is a theoretical question it should have precise results, if it is a practical question, then it should have ready for use precise results. Working with the projects gives the students the opportunity to get concrete results that can not be achieved by traditional training, to get an education, and it has a great role in the system of higher education. This may occur, because the students make their choices and will to study independently. This approach shows that a good project should have: the practical values; hypothesis of students while conducting researches; expectations during the period of work with the project and during the end of the project; the direction of the speed and flexibility in its implementation; the ability to solve problems; access to education in accordance with their abilities; help to open of a wide range of students' abilities to solve the tasks; a great opportunity to regulate the interaction between the students. We can use the project method in all educational institutions; we want to say that this method can be used either in the universities or in the schools. The effectiveness of the project method is to direct the student to solve any problems, challenges and to improve their research skills by developing their business, cognitive and creativity skills using their eyes to see, and the ears hear and memorize the information. There are so many benefits of the project method. If an individual willing to learn the foreign language owns the properties like an interest in the language, passion, active activity, will to work independently, then it would make the process of teaching a foreign language much easier.

BIBLIOGRAPHY

1. Абышева Н.Ю. Эффективность применения метода проектов на уроках иностранного языка в общеобразовательной школе. – М.: 2000.
2. Колесникова И.А., Горчакова-Сибирская М.П. Педагогическое проектирование: учебное пособие для высших учебных заведений. - М.: 2005.

UDC 811.111.

Досайбек А.С. магистрант
Жаңатаев К.А. - доцент
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық
университеті, Шымкент қаласы

THE METHODOLOGY OF USING PROJECT METHOD IN TEACHING ENGLISH

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілі сабағында жоба құру әдісін тиімді пайдалану мәселесі қарастырылады

Түйін сөздер: Шығармашылық зерттеу, психологиялық ойлау, грамматикалық категория.

In general, the project work is not only a result of certain material, but it should be also a methodical result of cognitive behavior. So the result of achieving the definite objectives should be shown. The cognitive abilities of students will be developed based on the project method and they will be able to program the news in the information space as well as analyze obtained material and develop their creative research skills. Nowadays the lessons of a foreign language are being conducted in modern schools starting from the second grade. This case directly contributes to the formation of students' training to the international, intercultural association from the early stages. The advantage of teaching foreign language in primary school is that this process gives every child an opportunity to influence positively in the development of psychological thinking of the learners, concentration to the words in foreign language; so then in the secondary schools, they can to improve the quality of education, create strong relationships in a foreign language and allow them enter the intercultural communication earlier [1].

The process of learning a foreign language will not be formed immediately. Of course, it will not be easy for the child, who still is in the process of learning his native language. The initial grades of primary school, children will be taught to pronounce the foreign sounds correctly, learn syllables, phrases and sentences, acquire writing letters and filling in the questionnaires according to the given sample; also they will be informed about the basic grammar categories. Starting from the primary classes, teachers should use variety of methodologies for the students. The project method teaches students to gather needed information independently and improves their creativity skills [2].

Despite the fact that the project method was invented in the twentieth century and used in other countries for many decades, this method started to be used in our country only in recent years, especially in Kazakh schools it is used very rarely, only in grades 5-11. The student accurately gets prepared for the different life situations which meets the requirements of modern society, and social issues. Their linguistic activity, writing, speaking, reading skills will be developed. In order to achieve this, teacher uses creative writing, newspapers, magazines, monologues, creative play (play), and other means of teaching. The children are offered various movies, cartoons, computer programs while performing a project. Body movement is improved through the national dance, music and rhythmic movements, and the sound rhythm, sensitivity will be developed through the poems, choral singing or individual singing [3].

Various activities not only develop thinking skills, but they also teach to work on the project independently. Using variety of methodologies during the lesson increases student's interest in the subject. Children do not get bored and tired in these lessons. However the project must be given considering the psychological features of each child. At the beginning of the academic year, teacher should choose the projects according to the curriculum program. Students graduated from the primary school should be able to communicate with their peers in a foreign language using simple phrases according to one definite theme. They should be able to talk about their family members, school, city, and friends [4].

The purpose of teaching a foreign language is to form the basis of communication skills of the learners. A new method of education process while teaching students to a new language is supposed to comply with the following requirements:

- Formation of the ideal educational environment for the students;
- To increase the interest of students to study, awakening their minds or wishes;
- Forming the student as an individual by making an emotional impact on him;
- Using different methods to make the differentiation in the teaching;
- Increasing motivation of learners through games;
- Combining the interest of the learner with the foreign language;
- Student as a subject, and teacher as advisor;

- Teaching to work step by step on their own.

The teaching process with the use of project will be able to meet the given requirements. "Foreign language course" is a needed course devoted to meet the needs of students outside the state education standards of foreign language, determine the content of education, have the skills of implementing the fundamental knowledge and its additional pieces independently and increase an interest in learning the foreign language. The main purpose of teaching a foreign language is to acquire the basic level of a foreign language to communicate in that language. Accordingly, the content of teaching a foreign language is consisted of simple communication skills, the ability to use oral and written forms of the foreign language in different situations (speech, listening, reading and writing skills) and in the process of cultural relations, the linguistic, literary, social and cultural knowledge and skills which ensure the formation of preparation of the learner to enter the communication process.

In this regard, different new pedagogical technologies are being used while implementing the teaching methodologies investigated from the scientific points of view. One of them is the textbook called "Cutting Edge" published by British "Cambridge" University methodology edition. This textbook, prepared on the basis of modular teaching technology, firstly can serve as the communication course for youth based on the needs of everyday situations. Secondly, this method is a structural course which teaches us to use English grammar in daily phrases by the indirect way. Therefore, there are a lot of topics and tasks which create the best way to increase the interest in the students in the subject. The types of teaching such as listening, speaking, writing and reading are linked closely on the basis of communication course [5].

The basis of the concept of the new project method was formulated by E.Polat in the following way: it is based on investigating a big amount of problems, editing methods, real practical results, at the same time it applies a variety of data processing to achieve the goal. Achieving such objective leads to independent thinking of students, problem solving, predicting and its cause-effect. By concluding the above statements, we can state that the teaching process through the project method is a formative factor which is directed and based on the individual, and which forms the student's activity, educational, and business skills. Nowadays when our country owns strong relations with foreign countries, it is very important for the teacher to increase the interest of learners to the foreign language, to improve cognitive activity of each student. The use of new technologies in teaching process carries a great role in organizing the active activities of learners during the lesson, developing the thinking, creativity, research skills of the learners. Practice shows that combined estimation of projects is more reasonable. It consists of external observers' assessment, guests, and also self-assessment of the group members by means of analytical message, chart, speech, etc.. Organization of external assessment should be especially mentioned. Its character depends both on the type of the project, its topic, and the terms of its implementation. It is necessary to watch students' activities. It is necessary to assess learners with verbal encouragement, scores, and competition. The effectiveness of using the project method was reasonable and tested in practice by many teachers. By using the project method during the lesson, students learn to work independently, and implement their knowledge in practice. Students learn to solve the problems according to one definite topic, prove their ideas and discuss about one particular statement. The students working with the project are divided into several groups. Each group owns the head of the group who has a high level of knowledge, helps others, and their explain misunderstandings. Is very important to consider the psychological compatibility of students while dividing them into groups. The activity provided by the project method consists of several stages: In the first stage, students determine the objectives and problems of their work with the help of their teacher. They collect different images, graphics, text, etc. which are the necessary materials for the project performance.

In the second stage, work plan is created and the group members get specific tasks and instructions. In the third stage, students do different exercises which improve their lexical, grammatical, thinking, reading, speaking and other skills, also they develop their knowledge, and determine the types of activity, methods and ways to solve the problem, and create a project. In the

fourth stage, each group prepares their own projects. In the fifth stage of the work, a final stage, learners present their projects and justify their opinions. The expert group analyzes the work of each group and summarizes them. At the end of the lesson, students express their opinions about the lessons and concludes it by answering the following questions:

1. What do you feel about the lesson with the use of project method?
2. Did the work benefit you to expand your knowledge?
3. What types of researches did you conduct during the preparation stage?
4. What are the ways to overcome the shortcomings of work? What you should remember, what you need to pay attention?

Teacher plays different roles in each stages; he/she is an assistant, controller, and instructor. Teacher can reach good results only by supporting and motivating the learners in all stages of the. The work with the project increases the responsibility of each student towards the work, develops their creativity abilities; here, the main objective of education is contributing in the improvement of education quality. The role of foreign language in society has changed in recent years because of the influence of social, economic, political and cultural changes occurring in our country as well as through the international relations. It was transformed from the simple discipline into the basic element of modern education system. In this regard, appeared a lot of effective methods teaching a foreign language due to the modern requirements.

Having a variety of methods of teaching process allows us to choose and apply the pedagogical process by any modern model. Nowadays, no one can become a literal professional without acquiring new technologies and methodologies which allows the implementation of the actual methods in the practice. Especially, this is true for higher education institutions, which requires the innovative approach to learning a foreign language for the future professional. The main tools of teaching foreign language are communicative or individual-oriented technology. Individual-oriented education or (Personality - Centered Education) is a type of teaching process which provides the self-development of learners, improving their cognitive abilities, personal characteristics, and business skills of learners. In order to use this type of method in language learning, teacher should set definite challenges for the learners which require conducting a comprehensive research and using a deep knowledge on the solution of the problem. This type of teaching is a project method. This technology is widely used in the sphere of education in our country. The main objective of this project method is giving a chance for the learners act together to a variety of situations. Our experience showed that in the process of individual, pair, group, and collective project work learners' communication abilities are improves. During project work the following students' abilities are developed: general educational abilities like working with a textbook, dictionary, reference-books, Internet-resources, drafting the lecture plan, report, reporting on the topic, etc.; special abilities including the ability to read a text and retell it orally to other students, to carry out a thematic selection of vocabulary, take short notes on the issue, etc.; and communication abilities depending on the type of speech activity, including speech and non-speech behaviors. The issue which needs a special attention is the change of social practice in the twentieth century. If the changes used to appear themselves earlier, then the twentieth century was a source of many changes. Life started to go on faster and people were forced to adapt to this pace of life. The second point is managing the changes. Earlier changes occurred slowly, after each other, but nowadays they get realized by being designed before. For example, involving businessmen into the science – financing the scientific works of large corporations. These changes identified 2 new formsof social practices:

- Taking the time factor as the basis in each work;
- Involving the objects of change management in the structure of each work;

So the project is a purpose of managing changes taking into consideration the time. The project is based on the solution of certain issue and the final result. For example, the building; the purpose of the solution of this problem and its result is not the building itself, but the changes occurred in

the living conditions of the people living in the building. First of all, the aim of solving the specific problem will be set, and then the project is created.

BIBLIOGRAPHY

1. Сазонов Б.В. К определению понятия «проектирование» // Методология исследования проектной деятельности. - М.: 1973.
2. Сибирская М.П. Педагогические технологии: теоретические основы Ипр проектирование. - СПб. 1998.
3. Сидоренко В.Ф. Генезис проектной культуры // Вопросы философии. - 1985.
4. Слободчиков В.И. Основы проектирования развивающего обучения. - Петрозаводск, 1996.
5. Хилл П. Наука и искусство проектирования: методы проектирования, научное обоснование решений. - М.: 1973.
6. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. - М.: 1997.

ӘОЖ 81.11

**Жумагулова Н.Ж., магистр,
Шымкент университеті**

Оқыту технологиясының нәтижелілігі мен ерекшеліктері

Түйіндеме

Оқу процесінде қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытуда инновациялық технологияларды пайдалану студенттердің білім сапасын арттырады
Тірек сөздер: Ғылым, технология, инновация

Резюме

Использование инновационных технологий в преподавании казахского языка и литературы в учебном процессе повышает качество знаний студентов
Ключевые слова: наука, технология, инновация

Summari

The use of innovative technologies in teaching the Kazakh language and literature in the educational process improves the quality of students' knowledge.
Keywords: Thescience, technology, innovation

Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты – білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа инновациялық әдістер мен оқыту технологияларын қолдану арқылы, дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді. Бүгінгі күннің талабына сай білім саласында жаңа технологиялар қолданудың маңызы зор. Заман талабына сай білім беру оқушылардың адамгершілік, интеллектуалдық дамуының жоғары деңгейі мен білімін қамтамасыз етуге бағытталған оқытудың үздіксіз үрдісі десек, оның тиімділігі мен сапасын арттыру мұғалімнен оқу процесінің ғылыми теорияға негізделген және оқушының қабілеті мен бейіміне негізделген оқытудың таңдамалы әдістеріне көшуді талап етеді. Ондағы негізгі мақсат оқушыға сапалы білім беру болып табылады. Бүгінгі таңда жас ұрпаққа кез-келген пәнді ұғындырудың тиімді жолы – жаңа технология негіздері болып табылады [1,87].

Жаңа технологиямен оқыту жүйесі - сабақта барлық білім алушының белсенді қатысуымен ұйымдастырылатын оқу үдерісінің бірі. Бұл ретте оқытушы мен тіл үйренушінің коммуникативтік қатынасқа негізделген қарым-қатынасының өзгермей сақталуы талап

етіледі. Қазақ тілін оқытуда жаңаша оқыту технологиясын қолдану арқылы қоршаған ортада болып жататын әр түрлі жағдаяттар тарапынан алғаннан соң, тілдік жағдаят жаттығуларына айналдыра білу керек. Жалпы, жаңаша технологияның түрлері өте көп. Мұның үстіне компьютерлік-ақпараттық технологиямен жасалатын жұмыс жүйелерін алатын болсақ, бұл технологияның сапалы білім беруде, танымдық қызығушылығын арттыруда алатын үлкен орны байқалады.

Қазіргі кезеңде білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, инновациялық-педагогикалық технологияларды игерген, технологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан, бұрынғы ескі сұрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашылық педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім, зерделі оқытушы болуын қажет етеді. Бүгінгі таңда қозғалып жатқан ең өзекті мәселелердің бірі білім беру жүйесінде жаңа электрондық технологияны енгізу, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану, жетістіктері мен жеке тұлғаларды қалыптастыру және қазіргі заман талабына сай білім алуға қажетті жағдайлар жасау. Білім берудің жаңа жүйесі жасалып, оның мазмұнының түбегейлі өзгеруі, дүниежүзілік білім кеңістігіне енуі бүкіл оқу әдістемелік жүйеге, оқытушылар алдына жаңа талаптар мен міндеттер қойып отыр.

Қазақ тілін мектепте, жоғары оқу орнында, мемлекеттік қызметкерлерді оқыту курстарында оқыту жүйесі, жекелеген сабақ, бір қарағанда, күнделікті өтіп жататын жағдай сияқты. Бірақ тұтас оқыту жүйесі сияқты, бір сабақты өткізу барысында танымдық үдерістің небір күрделі түрлері өтіліп, адамның рухани әлемі қалыптасып жатады. Сонысымен де оқу үрдісінің танымдық үдеріс ретіндегі сыртқа қарапайым, ал ішкі мазмұны адам қалыптастыратын мүмкіншілігі айқындала түседі. Қазақ тілін оқыту барысында тіл үйренушілердің қазақша ойлауы мен еркін сөйлеу тілін дамытуды маңызды орын алады. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда жаңа технологияларды пайдалану мұғалім үшін қандай маңызды болса, оқушы үшін одан да маңызды. Жаңа технологиялар оқушылардың білім сапасын арттыруға, өздігінен жұмыс істеу мүмкіндігін молайтуға көп көмегін тигізеді [1,87].

Соңғы жылдары оқытудың жаңа технологиялары білім беру саласында кеңінен қолданылып келеді. Олардың ішінде отандық әдіскер ғалымдар жасақтаған «Модульдік оқыту технологиясы» (М.Жанпейісова), «Деңгейлік тапсырмалар» (Ж.Қараев), әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарына арналған «Сатылай кешенді талдау» (Н.Оразақынова) т.б. технологиялары мұғалімдердің қызығушылығын арттырып, оқу үдерістеріне кеңінен ендірілуде. Мұндай әдіс – тәсілдер мен оқытудың жаңа технологиялары туралы арнайы еңбектер мен ғылыми – әдістемелік тұрғыдан баяндайтын құралдар, түрлі курстар мен білім сатысы оқулары арқылы мұғалімдердің әдіскерлік шеберліктерін ұштауларына мүмкіндіктер мол. Сондықтан түпкі нәтижені таңдаудың, оны мақсатқа сай ұйымдастыра білудің маңызы зор. Оқыту әдістерінің кез келген түрін белсенді әрекетке айналдыру – мұғалімнің әдіскерлік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты болмақ. Оқыту әрекетінде жеке, топтық, ұжымдық жұмыстарды оқу мазмұны мен мақсатқа сәйкес, үйлесімді түрде жүргізудің қажеттілігі осыдан туындайды [2,85].

Қазіргі заманның әлеуметтік экономикалық жағдайында оқушылардың білім деңгейін көтеру белгілі бір дәрежеде жеке тұлғаның өзін – өзі жан – жақты танып білуі мен қалыптасуына жағдай жасауға бағытталған. Осыған орай оқушылардың білімін тереңдету мақсатында колледжімізде жаңа технологиялық бағдарламалар қосылуда. Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Әрбір сабақта оқытудың тиімді әдіс – тәсілдерін енгізіп жүрсе, білім сапасына елеулі әсер етеді. Кез келген сабақты қызықты өткізу үшін әрбір ұстаз жаңалыққа ұмтылып, ізденіс үстінде болғаны абзал [3,91].

Қазіргі педагогикада пайдаланып жүрген технологиялардың бірі және бірегейі – модульдік оқыту технологиясы. Бұл технология қазіргі қазақ тілі пәнін оқытудағы тиімді әдіс болып саналады. Студенттер мектеп қабырғасында меңгерген білімдерін колледжде одан әрі ғылыми – практикалық түрде дамытады. Осы мақсаттың орындалу жолында тілдік материалдарды модульдік жолмен ұсыну уақытты да үнемдейді, әрі студенттердің практикалық, лабораториялық жолмен жұмыс істеу дағдысын жетілдіреді. Олар түрлі тараулар мен тақырыптар бойынша дайындалған тірек кестелерімен, текстпен, басқа да ізденімпаздық, шығармашылық бағытта орындалатын жұмыс түрлерімен өздерінің іскерлік дағдыларын қалыптастыра алады [4,115].

Осы орайда қазіргі қазақ тілі, тіл біліміне кіріспе пәндері бойынша шығармашылық жұмыс түрлерін көбірек ұсыну, ойын түрлерін беру, оны кейін практикалық тұрғыда қолдана білуге үйрету жұмыстары өз нәтижесін беріп келеді. Әсіресе, оқу сабақтарында модульдік оқыту технологиялары бойынша ұйымдастырылған ойын түрлерін сөйлесу бөлімінде шебер ұйымдастыра білу студенттерді шығармашылыққа, ізденімпаздыққа жетелейді. Жаңа әрі пайдалы ізденістердің бірі қазақ тілі мен әдебиеті сабағында қолданылып жүрген әдістердің бірі – «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» технологиясы. Бұл технология 18 елдің тәжірибесіне енгізілген. Бұл технология оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, ойлау белсенділігін, тапқырлығын, өзіне деген сенімділігін, іскерлік дағдысын қалыптастырады. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша сабақ құрылымы қызығушылықты ояту, мағынаны ажырату, ой толғаныс кезеңдерінен тұрып, әр кезеңдегі тәрбиелік және оқу мақсаттары әр түрлі стратегияларды қолдана отырып, алға мақсат қою, мәселені зерттеу, жауап іздеу, оқушылардың өз ойларын ашық айта білуге тәрбиелейді. Жалпы айтқанда, «Оқу мен жазуды сын тұрғысынан ойлау» стратегиясы сабақты жоспарлауда өте тиімді. Мұнда оқушының ойы шыңдалып, өз даму деңгейіне сай жетістіктерге жетуге болады. Сын тұрғысынан ойлау жобасы мынадай үш құрылымнан тұрады:

- қызығушылықты ояту;
- мағынаны тану;
- ой толғаныс.

Бұл технологияда бұрынғы білім мен жаңа ұғым ұштастырылады. Соңғы кезеңде оқушы өз шығармашылық қабілетін таныта алады.

Педагогикалық қызметтің басты мақсаты студенттермен оқу-тәрбие ісінде жаңа педагогикалық технологияларды ұтымды пайдалану. Ол үшін жаңа технологияларды игеру және оны шығармашылықпен дамыту, инновациялық технологиялармен білім беру. Сонда ғана қабілетті мамандар дайындай аламыз [5,26].

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жаңа технологияларды қолдану арқылы оқушылардың таным белсенділігін арттыру, қазіргі қоғам талабына сай ой-өрісін дамыту, шығармашылығын кеңейту, дамыту, терең білімді, бәсекеге қабілетті тұлғаны жасау, заман сұранысына сай ізденімпаз тұлғаны қалыптастыру. Қорыта айтқанда, оқыту процесінің нәтижелі болуы оқытушының сабақ беру шеберлігіне, сабағын қызғылықты жүргізіп, зейін қойдыра білуіне, оқушылардың өздігінен білім алуға үйренуіне байланысты. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір оқушының өз бетімен оқып үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Оқыту технологияларын сабақта қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін тигізеді. Жаңа әдіс-тәсілдерді мән-мағыналарына, ерекшеліктеріне қарай таңдап қолдана білсек, балаға білім беруде ұтарымыз анық. Сондықтан оқытушы үшін сабақтың жүргізілу жүйесін жетілдіріп, оқу – тәрбие жұмыстарын жүйелеп, сапасы мен тиімділігін арттырып, өзгерістер енгізуге барлық күш – жігерін жұмсауы тиіс.

Бүгінгі таңда мектеп оқушыларының белсенділігін арттыру, сапалы білім беру көкейкесті мәселе болып отыр. Егеменді еліміздің тірегі, болашағы – білімді ұрпақ. Қазіргі

мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет – оқушыларды бәсекеге қабілетті, жан-жақты тұлға ретінде қалыптастыру. Әр елдің болашағы сол халықтың білім, ғылым деңгейімен анықталатындықтан, оқу жүйесін неғұрлым тиімді құра білу қажеттілігі қай кезде де өзекті мәселе болып қалмақ. Қазақ білім беру саласының шамшырағы Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақша оқу жайы» еңбегінде: «... әуелі бізге елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек. Неге десек, болашақ та, билік те, халық та оқумен түзеледі» деген пікір айтқан болатын. Бұл ұлағатты ойдың құндылығы бүгінгі таңда күн сайын айқын сезілуде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бұзаубақова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технология» тренингі/оқу әдістемелік құрал. – Алматы, 2005.
2. Сарбасова Қ.А. Инновациялық технологиялар. - Алматы, 2006.
3. Өстеміров К., Айтбаева А. Қазіргі білім беру технологиялары. – Алматы, 2002.
4. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технологиялар». – Тараз, 2003.
5. Орта білім берудің мазмұны: Дәстүрлер мен өзгерістері халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция мақалаларының жинағы. – Астана, 2012.

ӘОЖ: 81-A-52

**Жұмахмет З.М. магистрант,
Шымкент университеті, Шымкент**

NATIONAL FEATURES OF ADVERTISING TEXTS

Аңдатпа: Мақалада жарнама мәтіндерінің ұлттық ерекшеліктері қарастырылған

Түйін сөздер: Тілдік бірліктер, прагматика, стереотиптер, сөзжасам лингвистикалық, экстралингвистика

Linguistic units also included national and cultural values because it provides information about extralinguistic objects. The pragmatic units themselves reflect both the cultural and historical conditions of language traditions and speech etiquette, as well as the specific language culture features of communicative tactics. Like speech etiquette Communicative tactics are also characterized by national and cultural specifics. National and cultural under the influence of factors into a single text-composing category of the addressee national characteristics, ie with stable norms of speech, social various communicative, determined by cultural factors, stereotypes intention may be characteristic. Language is very good at monitoring social norms plays an important role. Observance of social norms is a basic requirement of society. Therefore, it is impossible to describe it without taking into account the national characteristics of language units at different levels.

Word formation depends on linguistic, extralinguistic, including pragmatic factors. At the same time, pragmatics is an internal action aimed at achieving the goal of communication program. The pragmatic nature of the word - the ratio of all factors at the communicative level. He said, "Language is not only a means of expression of thought, or its direct manifestation, but, first of all, a means of forming that idea on an ethnopsychological, ideological basis, which is unique to each nation's own cognition and has been instilled for thousands of years." In other words, the way of recognizing the universe, and its holistic cognitive model, begins with the deep structures of language. Hence the principle that "language and nation are one». And if we determine the place of the linguistic personality in the language of advertising, we must first understand the «linguistic personality as a national linguistic personality». This is because the nature of a linguistic personality is directly related to the national cultural character.

The language person used in any advertisement is described not only at the lexical-semantic, grammatical level, but also reflects the national mentality, national psychology, and even the national way of life.

In linguistics, the problem of the relationship between language and culture was first studied at the scientific and theoretical level by W. von Humboldt, then Humboldt's successors G. Steinthal and M. Lotharus considered the influence of ethnic psychology on language, and W. Wundt studied the social nature of language. Well-known scientist AA Potebnya proved that language is the source of people's culture. According to the theory of linguist F. de Saussure, the problems of the influence of culture, customs and mentality of the people on language are studied in terms of ethnolinguistics. The relationship between language and culture is considered in the hypothesis of linguistic comparative hypothesis of American scientists E. Sapir and B. Wharf. raises the question. "Advertising is an area that reflects the level of culture in relation to modern society, a member of society. Advertising is a concept closely related to culture. That is, advertising should show the signs of national culture, even through language tools. Recognition of national culture is manifested in the acquisition of national features of the language (vocabulary, grammatical rules, norms). The text of the advertisement can fulfill its main purpose only if it is formed in connection with the language of the nation, the national culture [1,18].

The main features of the culture of the nation are presented in the language of advertising, the expression of our culture in the advertising text. The peculiarities of our national culture, our ethnicity must be summarized in the parameters of modern advertising in a market society. Professor K.Zhubanov, who left valuable data on the relationship of language development to time and space in his scientific heritage, paid great attention to the study of various causes of development, expansion, change of linguistic meanings (linguistic and extralinguistic). When language elements become popular, they can gradually change, lose and delete their original language version. Therefore, the development of the word and its meaning is directly related to the worldview at each stage of social development. Because «language is like a storehouse of human history» [2,25].

Therefore, since the language of advertising reflects the spiritual culture and speech of the nation, the mentality of the people, when advertising something among peoples with different cultures and traditions, it is necessary to take into account the national psychology, national mentality, the promises of each nation. It turned out that the low impact of many Kazakh advertisements is due to non-compliance with this tradition. Kazakh advertisements are copied from the traditions and culture of other peoples, so they have a low cognitive, interest and attention of consumers in the society of Kazakhstan. In addition, in some advertising languages there is a lack of simple logic, differences of opinion. K. Moldagalikova: "A person learns about the environment through thinking and it is reflected in the human mind. If a person's knowledge of reality is realized through thought, language serves as a means of confirming the results of the representation of thought» [3,26].

Qualities such as accuracy, precision, logical purity, richness, expressiveness, logic, which Professor BN Golovin noted in relation to language culture, are the main features of the language of advertising. First, the ad text has no meaning and no simple logic. What is the principle of linking the self-confidence of the protagonist with the acquisition of "NSK-Authority" by the owner?

Second, the use of the word "wow" in the first sentence of the advertisement causes a lack of language purity. In addition, "wow" does not belong to the union in our native language.

A similar disagreement can be seen in the following advertisement:

“His model project is inspiration and uniqueness.

Tourist image, permeability is a frequently used quality.

Its interior is the art of long trips.

All materials are of high quality.

Ergonomics, safety options.

Everything is in luxury class.

However, you choose this car for other reasons. The new Rexton will be equipped with the most famous engines of the Mercedes Benz.

New Rexton - you know the price and you make the decision».

M.Balakayev defines the language culture in general as follows: «Language culture is not only politeness and dignity in speech and writing, but also clear thinking, punctuation, literacy» [4,11], dividing the culture of advertising language into 2 areas. can be considered:

1. Speech culture in TV and radio commercials.
2. The culture of using words in advertising text.

The culture of speech in television and radio commercials means the preservation of the culture of oral speech, that is, the observance of the principles of orthoepy and eloquence in speech. The culture of using words in advertising text basically means using the word appropriately. Because the main object of study of language culture is the word, the correct pronunciation, spelling and use of the word. As R.Syzdykova noted that the main requirement of oral culture is the correct pronunciation of words, preserving the phonetic regularity of the language, it is known that the main orthographic feature of the Kazakh language is the synchronization of words in a phrase and harmonization of rhythmic rhythm [5,25].

The most difficult problem of orthoepy is the ability to speak in a book style, in other words, to avoid uttering words in a way that is incoherent, incoherent and spelled. Non-compliance with these orthographic rules is often observed in television and radio advertisements. "Melioransky, a Turkologist, noted that the Kazakh language, in addition to the imagery of the Kazakh language, has a system of melodic sound. Professor T.Sayrambayev said that "the correct use of phrases depends on the accurate recognition of the internal semantic, functional groups of each of them in relation to the linguistic fact. Each type of phrase is formed according to a certain grammatical approach. And this approach is used in different grammatical environments, changing the meaning [6,39].

The appearance of some people in the language itself reflects the "national unity", and some words, phrases, phrases are defined only when they are used as a sign of a particular nation, culture, mentality. The only reason why the language of advertising is not effective is the non-compliance with the rules of spelling in our language. "Individual sounds and pronunciations are not always the same. Similarly, the way words are spelled and the way they are pronounced are not always the same. In the process of speaking or reading what is written, words are "communicated" with each other, harmonized and harmonized. For that harmony, some words go so far as to "break", change, and sometimes even lose one or two sounds. Such harmony is the natural laws of the Kazakh language formed over the centuries. It is necessary to observe these laws in the language of advertising.

After all, the language of advertising, created in response to changes in society, is part of the culture. Language influences the formation and development of nature and society in terms of its peculiarities and laws. Although language has its own social character, it is not considered outside of natural processes, nature and society, but in close unity with those laws. Today's advertising language is a language that reflects the state of the Kazakh language in our society, one of the aspects of the culture and civilization of the nation, while being directly related to the system of globalization. At the same time, the development of this industry is not only an indicator of the country's economy, but also a mirror of the spiritual (cultural) wealth of the nation. Many social phenomena have an impact on the formation and survival of the nation's mentality. Left includes national culture, traditions, customs, orientations, values. These values are expressed only through language and reflect the essence of the people. The influence of language-advertising in a new sphere of market society on the formation of the mentality of the nation and thus the preservation of the identity of the people is significant [7,16].

In this regard, the impact of globalization on the new language model of advertising is being identified, so as not to distort our national mentality. The use of non-verbal means in advertising is

also closely linked to national culture and mentality. Non-verbal means of Kazakh advertising can perform a highly pragmatic function only if they correspond to the national culture, ie they preserve the features of the national culture. The manifestation of the mentality of the nation in the advertisements of our language through non-verbal means is due to the following:

- Foreign advertisements do not retain the features of the national mentality.
- in the plot of the advertisement translated into Kazakh (on TV commercials)

A person with a European mentality, including a representative of the Kazakh nation, appears only in a few original advertisements.

- Original national symbols in TV commercials and the culture and national mentality of the audience for which the advertisement is presented are not taken into account. Advertisements that do not take into account the national mentality in the plot are perceived differently by social groups, and such advertisements do not achieve their main goal. The advertisements described above show that, on the one hand, they are a separate species from the national culture, on the other hand, they are entering the society in the form of superstructures of world culture and the culture of other peoples.

For example, advertising dog food Pedigree or cat food KityCat. «Dogs now have a taste for color». In the text, the concept of "dog dream" in the cultural image of the Western people is given in the form of a copy, without taking into account the mentality of the nation. The textual structure of written Kazakh advertisements and the plot of advertisements on television show the copying of foreign advertisements and signs of the mentality of Western peoples, as well as the artificial alteration of national cultural symbols. This type of advertising reflects not only the mentality and cultural characteristics of the nation, but also the low impact of advertising in general. Advertising in the state language is a reflection of our language policy and national culture. The use of the state language in advertising is a requirement of today. After all, advertising is necessary not only for trade, but also for educational activities. Therefore, today the development of advertising in our language is the development of the country's economy and national policy, the mentality and culture of the nation. In his work Kotler argues that despite the fact that the word "advertising" is a common word, the concept of "advertising" needs scientific clarification when it is the subject of linguistic research. In the science of language, the terms advertising communication, advertising message, advertising discourse, advertising text are used. Linguistic research on advertising does not define it or use the most general definitions in the field of marketing. This paper is based on the most general definition of advertising: "a non-personal form of communication through paid means of information dissemination, specifying the source of funding» [8,29].

The activity of the sender's targeted influence on the recipient of advertising communication is one of the most relevant forms of social communication. EN Konovalova emphasizes the instrumental nature of advertising communication in the socio-cultural formation of preferences, standards, as well as substantiates the leading role of advertising communication in determining the norms and styles of social behavior of people, where advertising communication, including aesthetic, artistic and creative advantages - considers semantic aspects in terms of significance. It is said that advertising communication, as a result of its development due to changes in the cultural system, grows from its pure marketing mission and becomes a cultural form that actively promotes modern consumer culture [9,58].

It should be noted that all researchers agree on the scheme of advertising communication in the following: it consists of the sender (or addressee, communicator) and the recipient (or object of communication), which is the subject of communication. E.Romat "defines the target audience, goals, characteristics and channels of sending communication. Most of the characteristics of all other elements of communication are determined by the characteristics of the recipient of the message. Advertising is the main disseminator of information and the communicator's means of emotional impact on the target audience [10,71].

Many researchers emphasize the symbolic nature of the advertising message, where the advertising message attracts the addressee to the semantic structure of the message, which leads to

the discovery of the meaning of its linguistic and visual symbols. IM Belyakov emphasizes the complex nature of advertising messages, consisting of iconic and verbal components, according to which the main structural components of advertising messages - verbal text, visual aids and sound.

A.M.Makedontseva notes that the term advertising is used as a synonym for advertising, advertising message and similar features in communication, domestic relations and linguistic work between professional creators of advertising. Speaking about the content structure of the advertising text, L.V.Ukhova identifies its three components: advertising message (what is this advertising text); advertising message (to whom the message is addressed and how the addressee influences the stylistics of the message) and advertising message (what is included in the subconscious of the recipient). Therefore, the advertising service carries out the information function of the advertisement, the advertising message - communicative, and the advertising message – suggestive [11,98].

BIBLIOGRAPHY

1. Pragmatic meaning: Ph.D. ... diss. - Almaty, 2010. - 119 p.
2. Kenzhekanova K.K. Pragmatic aspects of political discourse //
3. Bulletin of the KazNU. Philology series. - № 4-5. - Almaty, 2014.
4. Kaftandzhiev Kh. Texts of printed advertisements. - M.: 1995
5. Balakaev M.B. Kazakh literary language. - Almaty, 2007.
6. Овечкин В. The power of success. - M.: 1986
7. Uvaisova M.M. Advertising language: linguo-pragmatic aspect: Ph.D. ... dis.23.12.10. - Almaty, 2010.
8. Zhubanov K. Research on the Kazakh language. - Almaty, 1999.
9. Moldagalikova K. Mythical-cognitive structures in the linguistic image of the universe. - Almaty, 2004.
10. Vernadskaya Yu.S. Text in the advertisement: textbook for university students studying in specialty 032401. - M.: 2008. - 288 p.
11. Shishigin K. A. Semantics and pragmatics of index units in German advertising text: diss.... cand. philol. Science: 10.02.04. - Kemerovo: KemGU, 1998.

ӘОЖ: 81-А-52

**Жұмахмет З.М. магистрант,
Шымкент университеті, Шымкент**

STRUCTURAL CONTENT OF ADVERTISING COMMUNICATION

Аңдатпа: Мақалада жарнамалық коммуникацияның құрылымдық мазмұны қарастырылды.

Түйін сөздер: Экстралингвистикалық факторлар, паралингвистикалық факторлар, хронотоп санаты.

The above definitions of discourse reflect two extreme views on the essence of this phenomenon. Discourse is considered as a "special case of the text" as "the process of generating and creating speech, taking into account all the components of speech, including extralinguistic factors». The purpose of the proposed review is to consider the important features of this advertising discourse. We will focus only on the characteristics of advertising discourse that are most relevant to this study. Discourse as a set of linguistic works is basically continental, it has no periodic boundaries and is not associated with individual communicative events. Therefore, the discourse of advertising can be likened to advertising communication, along with extralinguistic and paralinguistic factors called the context of communication. T.B.Kolyshkina defines it as a

social, psychological, pragmatic context, as well as the context of the advertiser. The chronotope category is called the most important for advertising discourse.

It shows the consistency of the viewing of the advertising text and the limited interaction of the addressee with the advertising text. In the context of this study, the concept of the pragmatic context of advertising discourse is important as a prerequisite for the correct understanding of discursive information, because the stencil of advertising discourse provides clear recognition of advertising information as advertising. According to Siegfried Schmid, an important condition for the functioning of advertising is that its attractiveness is the collective knowledge of advertising communication agents, and the perception of advertising as advertising forces the advertiser to pay attention to it. Controlling children's advertisements suggests that he is trying to «disguise» his childish nature by attracting the child's attention with images, animation, but not by stepping on his suggestive nature, which brings the children's advertisement closer to the PR company. This fact, considered together with the special socialized role of advertising discourse in relation to the child, further strengthens the importance of advertising discourse as a tool of social regulation and influence on different social groups, according to the researcher E.V.Kulikova.

In the formation of the conceptual and terminological apparatus of any science, it is accepted to be guided by the requirement (principle) of unambiguous terms, according to which each term must correspond to only one meaning. As can be seen from the above conclusions, in modern linguistics there is no advertising text, advertising message, a consistent definition of advertising. The terms advertising and advertising communication often overlap, but advertising is used as the name of the research area, and advertising communication can be the object or subject of linguistic research, because among other concepts of the science of language and communication theory, advertising communication is unique relations.

According to de Haan, these terms present small differences and, moreover, they are being used interchangeably in the literature. Although one may consider this suggestion too trivializing, it is one of the factors that have encouraged me when deciding, which terminology would be suitable to use for the research purposes. The other factor I bore in mind is the fact, that root modality usually comprises deontic and dynamic modal meanings as subclasses, while the notion of deontic does not involve the dynamic. The survey given by Depraetere and Reed shows various ways of classification of modal meanings. Basically, the meanings can be grouped into two classes, and thus, in epistemic modality and root modality.

However, the side of root modality often differs in the number of semantic subclasses. Deontic modality, according to this survey, never stands on its own as a counterpart of the epistemic meanings, it is usually completed by another meaning that covers the remaining area of modality. The survey quotes e.g. Huddleston and Pullum et al., who distinguish epistemic, deontic and dynamic meanings, whereas root modality, covers the whole meaning area of root necessity, root possibility, ability, obligation, permission and willingness or volition. As this survey has shown, the classification epistemic-root modality is more universal and concerning this thesis, it is also more appropriate to use this dichotomy rather than the terms «epistemic» and «deontic».

As the findings of Dostálová will be compared with my research, I will refer to her findings in deontic modality as to root modality, which will cover the dynamic modal meaning as well.

As I have described the differences of the intrinsic and extrinsic modal meanings, I feel at this point that some notes on the classification epistemic-root modality should be done. In short, epistemic modality expresses a degree of the speaker's attitude towards the truth of the proposition, whereas root modality is used to express notions such as root necessity, root possibility, ability, moral duty, permission, volition, etc. When speaking about modality in general a brief remark on, apart from the modal verbs, other means of expressing modality may be relevant, although the topic of this thesis includes only modal auxiliaries and further attention is not paid to the others. This brief survey is based on Downing and Locke.

Modality can be expressed by using the following verbs or verb phrases: central modals and semi-modals (*dare*), lexical verbs called performatives (*suggest, allow, guess, etc.*), verbs

presenting wishes or doubts (*wish, doubt*), fixed idiomatic phrases such as *be supposed to, (have) got to, be going to*, etc., modal adjectives (*probable, likely*, etc.) and adverbs (*probably, necessarily, obviously*, etc.), modal nouns (*necessity, chance*, etc.), if-clauses in certain use, etc. A certain type of intonation (fall-rise) may also express modality.

Similarity in differentiation of types of a modality at linguists of the syntactic direction is shown in selection of the funds allocated by them types of a modality. Modal verbs, – inclination forms, and the main means of expression of the statement speaking to contents – modal words are considered as means of expression of the attitude of the statement towards reality as the main means of expression of the relation of the subject of action to action. The main problem of this approach it is possible to admit the fact that modal values in the classifications which are carried out on various aspect signs can enter different ranks that results in inaccuracies and lack of uniformity of treatments even in one approach.

In general, one may say, that all kinds of taxonomical approach are applicable only to an offer research as units of language and do not consider feature of realization of this category in the speech and the coherent text. Awareness of some limitation of scopes of this approach became the cause of the new directions in an interpretation of category of a modality: text centric and discursive (communicative-pragmatic and cognitive).

Thus, the modality within communicative and pragmatic approach is considered as the speech phenomenon, category of a discourse, and representatives of communicative and pragmatic approach concentrate on the analysis of means of its expression. In this direction, generally allocate objective and subjective modalities, though offer for them other terms. It is represented that within this approach the most complete description of category of a modality can be given, considering both of these components (but without concentrating only on a subjective modality as do most of authors) and only on the basis of the analysis of the sounding speech in concrete speech situations, but not a written kind of the literary language which are used by linguists. From here, efficiency of application of this direction to a research of biographic texts is improbable as the last exist in writing, and the objective modality plays in them a significant role.

However it is represented that the sphere of a subjective modality remains still insufficiently studied here. Moreover, by consideration of such difficult complex education as the text, the broad understanding of a modality which representatives cognitive discourse adhere to the direction can lead to washing out of already indistinct limits of this category and typological inaccuracies. Proceeding from all aforesaid, the considered approaches are not applicable to a research of the biographic text. It is represented that as the most productive approach to an interpretation of category of a modality in this case it is possible to recognize text centric since it more approaches the chosen material of a research and allows to give the comprehensive characteristic of realization of this category in the biographic text.

One of the major problems which worry representatives of text centric approach is differentiation of a text and phrase modality (an offer modality). Difference of a modality of the text from an offer modality in respect of expression consists that grammatical lexical means of a modality gain the additional properties which are absent at their functioning at the level of the offer at the level of the text. These means, and also their ratio create the general modal background in the text thanks to which information which is contained in the text is perceived by the reader unambiguously according to intentions and installations of the author.

There is no unity in the use of the terms advertising message and advertising text: they are used either synonymously, or advertising message is understood as a unit of the communication process or an element of the advertising text. Advertising text is considered by most researchers in a semiotic way and is understood as a symbolic derivative, suggestive symbol. The understanding of the advertising text as a communicative unit is recognized in modern science as the most neutral and stable. Advertising discourse and advertising text coexist as a whole and individually, where the concept of advertising discourse includes a social, psychological, pragmatic context, as well as the context of communication, which includes the context of the advertiser.

Thus in the linguistic description of advertising, the researcher faces objective difficulties associated with the ambiguity in the use of terms and concepts, which speaks of the stages of formation of the linguistic study of advertising. Terminological polysemy, non-uniform definition of terms, their irrational interpretation is one of the goals of further study of advertising. Terminological diversity is found not only in the linguistic description of advertising, but also in the study of texts with verbal and non-verbal components, often called Creole texts.

The phenomenon of creolization, for example, in the printed text, has long been studied intensively by domestic and foreign researchers. The results of research of foreign scientists are systematized in the works of M.B.Voroshilova, D.P.Chigaeva and A.G.Tomchakovsky.

M.B.Voroshilova describes the development of the relationship between language and fine arts, the history of the term, as well as a terminological review of the issue, D.P.Chigaev on the interaction of graphic-visual and illustrative-visual methods of information, the mechanisms of their convergence, analyzes the similarities and differences in the impact of verbal and visual information, as well as the work on the communicative features of Creole texts, A.G.Tomchakovsky tells the history of the study of Creole texts in general Creole texts and various functional styles.

The term Creole was first used by Y.A.Sorokin and E.F.Tarasov. According to V.E.Chernyavskaya and M.B.Voroshilova, polycode, bimedia, polymedial, multimedia, verbal-visual text, supertext, isoverb terms compete with the concept of creole text. can be supplemented with concepts. These terms show that the text as a communicative unit is not limited to the linguistic component, but also includes graphics, fonts, images, colors, dynamics, audio. For example, V.E.Chernyavskaya emphasizes the "ambiguity" of the Creole term. According to the researcher, the term is already attached to another linguistic phenomenon. In particular, creolization is the process of language formation on the basis of pidgins. V.E.Chernyavskaya introduces the term communication, which is established in the semiotic discussion of the text in the scientific community. According to the researcher, the term should be distinguished from the linguistic text itself as a unit of verbal symbols, a complex multi-level symbol that combines text (verbal component, visual image: font, illustrations, overall design, etc.) and audio component (sound attachment in advertising) into one communicative whole.

S.Bolshakova's point of view seems to be systematic, she distinguishes three types of text depending on the use of code of different semiotic systems. "Monocode text is a homogeneous linear or nonlinear derivative with codes of only one semiotic system, primarily the symbolic system of language (in its written form)." Dicode text is a non-linear homogeneous product that combines the codes of two (Greek di - "two") character systems. An example of diccode text is Creole text. Polycode text combines semiotic heterogeneous elements of more than two character systems. DP Chigaev uses the term dynamic Creole text when talking about dynamic banners.

A.G.Sonin calls the text of an illustrated magazine, comic book, consisting of different texts by their semiotic nature, polymodal. Unlike polymodal texts, multichannel texts contain a large number of heterogeneous components: audio text of a dialogical nature, quasi-oral (read and written) text of comments, noisy and musical means of structuring text, animation, video."The work on which access to heterogeneous components is controlled by a computer program, which changes the text depending on the chosen reading strategy of the subject" A.G.Sonin suggests calling it multimedia. Its interactivity is considered to be the main distinguishing feature that distinguishes it from polymodal and multichannel texts.

E.A.Elina defined the concept of the Creole text as "a symbolic system of natural human language (including oral, written, printed forms of its implementation, each of which is characterized by its own characteristics)" and "any other symbolic system (pictures, photographs, music, dance, smells), etc.)». In it, verbal text accompanied by gestures, gestures, and even smells can be called Creole. Guided by the principle of unambiguousness of scientifically descriptive terms, it is necessary to draw a line between the basic concepts of polycode, Creole and multimedia text. Code is defined in information theory (K.Shannon, W.Weaver) as a set of signals (repertoire),

in semiotics - as a symbolic structure. Then the monocode text is a sequential system of characters of the same type (dance, written text consisting only of letters, Morse code message, voice received over the phone without other noise), dicode text - text with two different signals, polycode - three or more types of signals.

A person sitting in front of a computer monitor receives texts created using binary digital code and transmitted over a computer network (transmission channel), so all text received by a computer is primarily digital or electronic. The root "media" shows us that communication is a mediator, a media. Distinguishes print, electronic analog (alternative) and digital types of media. The adjective multimedia means the ability to use different media; Technically, this can only be done with a computer, so any text on a computer screen, such as the text of this study, is multimedia. Thus, the term multimedia does not reflect the heterogeneous nature of texts, to which sound effects, video fragments are added.

That is, multimedia means that it has the characteristics of different means of information (information transmitted through television, radio, etc.). We will call the text of the advertisement, which includes built-in audio and video elements, multimedia. In order to carry out the terminological description of Creole texts in accordance with the requirements of unambiguousness, it is necessary to create a classification of non-homogeneous texts. The problem here is that the printed text of the book itself usually consists of more than one symbol of the semiotic system (writing symbols and arithmetic symbols used to mark the pages of a book). Therefore, the number of symbol systems cannot be the basis for classification. It is also important to create a classification based on the type of symbol system.

V.N.Ageev distinguishes symbolic systems as figurative (painting, music, dance, gestures), natural (mineral collections, animal footprints) and conventional, which in turn are natural languages, formal languages (algorithmic, informational, special and artificial) and recording systems (note writing, chess notation). Inhomogeneous texts are often created with the help of natural languages and figurative languages. The type of symbol (iconic, index, symbolic) also does not meet the requirements of the label on which the classification is based, because one type of non-homogeneous text can consist of different types of symbols. L.Nazarova "Modality used in the perception of the text can not be a distinguishing criterion, as most often used visual and audio channels, and tactile, olfactory and gustatory channels are less connected (olfactory and tactile analyzers are activated through associations with a special selection of lexical tools)" determined that [1,10].

The question seems to be different: the text does not consist of what elements, how they are formed with each other and what is their function. It is obvious that animated banners with gif-images with verbal elements are not the same as static advertisements in terms of their function and impact on the recipient. The researcher has the task to determine the role of various elements of inhomogeneous electronic texts in influencing the addressee of the message, as well as to determine the relationship between these elements. Despite the fact that the term Creole text is very broad in the interpretation of its authors, to describe the verbal-visual complexes transmitted by binary code, it is necessary to distinguish between paper and electronic texts, texts with static and dynamic elements, "dumb" texts and texts with audio attachments. Advertising text, in which pragmatic potential is an integral part, is often rich in the above elements. Advertising text V.Lipatova evaluates it as a complex genre of the optional-information type, in particular, as an appellate-representative genre, in which appellate-emotional services, qualities (pragmatic interest in the addressee), representative (providing the consumer with specific information) and information persuasion to take action - purchase, receipt of deposits, turnover, etc.) [2,13].

The appellate-representative nature of the advertising text forces him to take the forms that allow him to better tell about the object of advertising, thereby influencing the recipient. The combination of verbal and non-verbal elements in the whole advertising text allows to strengthen both informative and influential components of the advertising text. Therefore, the advertising text should be considered as Creole text. A.Edina "Creole advertising text is often considered as a single

semiotic text in the context of a semiotic approach. Although the term Creole can be broadly interpreted, in most works related to Creole text, only texts with verbal and iconic elements are studied [3,69].

Until recently, the history of the study of Creole texts focused mainly on the relationship between verbal and nonverbal components. Creole texts are divided into fully creolized (strongly integrated of both components) and partially (one of the components is optional) creolized texts. E.E.Anisimova says that the connection of the Creole text is found in the semantic connections between the verbal and iconic components. The connection of the Creole text is reflected at the content, content-linguistic and content-compositional levels. At the substantive level, Frege considers the relationship between the two vertices of a triangle: the sign is the denotation.

Indirect denotative relation, in which the symbols of both codes are associatively related to different situations of the objective world, is inherent in all abstract or figurative texts (advertisements) and aims to activate the interpretive capabilities of the addressee. The direct denotative relation does not mark the content of the text at all (the symbols of both codes denote the same thing). At the content-linguistic level, the connection between the verbal and visual components is reflected in the fact that the semantic dependence of the components of Creole texts is expressed both explicitly and implicitly by linguistic means. At the content-composition level, the relationship of verbal and visual components is reflected as the location of visual and verbal components [4,97].

Thus, the denotative and connotative components of the advertising message are distinguished.

There are also some verbal and visual elements of advertising:

- 1) the predominant role of the text;
- 2) the predominant role of the image;
- 3) text as a comment to the picture;
- 4) a picture as an illustration (example) to the text;
- 5) independent nominative relations (image and text for the same purpose - independently provide information to name the topic of advertising);
- 6) independent relations (both the image and the text are involved in creating the context, the dynamic situation in which the advertising theme is presented);
- 7) text as a graphic word of the character.

It is said that the Creole advertising text is characterized by the interaction of components that serve the same purpose - to motivate the recipient to receive the advertised product. The general meaning of the advertising message is distributed between verbal and iconic signs. Currently, the central issues in the consideration of advertising texts are changing, because the object of study - the advertising text is changing. The introduction of network technologies into modern human life, the transition of advertising space to the Internet and the emergence of many new forms of advertising texts are forcing linguists to pay attention to complex non-homogeneous texts with elements of other symbolic systems, including verbal and visual elements.

BIBLIOGRAPHY

1. Едина Е.А. Semiotics advertising. Textbook. - M.: Dashkov and Co., 2011.
2. Voronin Y.M. Development of Internet advertising in the electronic system commercials: author's ref. dis. ... cand. econ. Science: 08.00.05. - Belgorod, 2008.
3. Kuznetsov R.V. Mediacelling Internet Advertising. Audit and financial analysis.- M.: 2007.
4. Sergienko P.I. Linguocognitive features of electronic hypertext: on the material of the English language: diss. ... cand. philol. Science: 10.02.04.-M.: 2009. - 194 p.

Картабаева Аяна Алгагалиевна
Алматы, Казахстан
Утемгалиева Насихат Адайхановна
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТЬ ОБУЧЕНИЯ СОДЕРЖАНИЮ УСТНОГО ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Резюме

Рассмотрена проблема построения учебно-познавательного содержания устного профессионального дискурса студентов неязыковых специальностей. Подчеркивается, что содержание обучения должно охватывать все потребности студентов в знаниях и умениях для их будущей практической деятельности. Проанализированы различные подходы к понятию «содержание обучения» и его компонентной структуре. На основе изученных подходов определена специфика содержания преподавания/обучения устному профессиональному дискурсу студентов в сфере туризма. Рассмотрены понятия содержание обучения, профессиональный дискурс и туристический дискурс. Обсуждены различные особенности обучения содержанию устного иноязычного профессионального туристического дискурса.

Ключевые слова: содержание обучения, дискурс, профессионально-ориентированное общение, межкультурная коммуникативная компетенция.

Abstract

The problem of constructing the educational and cognitive content of the oral professional discourse of students of non-linguistic specialties is considered. It is emphasized that the content of the training should cover all the needs of students in knowledge and skills for their future practical activities. Various approaches to the concept of "learning content" and its component structure are analyzed. On the basis of the studied approaches, the specificity of the content of teaching oral professional discourse to students in the field of tourism is determined. The concepts of educational content, professional discourse and tourist discourse are considered. Various features of teaching the content of oral foreign-language professional tourist discourse are discussed.

Keywords: learning contents, discourse, profession-oriented communication, intercultural communicative competence.

Проблема создания содержания обучения устному иноязычному профессиональному дискурсу студентов неязыковых специальностей не может быть изолирована от проблем содержания обучения иностранному языку в целом, поскольку содержание влияет на цели, мотивацию, успех в обучении, изучения языка, взаимодействие преподавателя и студента и многое другое факторы.

Системный и комплексный характер любой образовательной системы проявляется прежде всего в концептуальном детерминизме и взаимозависимости всех членов ее категории, обеспечивающих ее дидактическое единство и последовательность (цели, содержание, принципы, методы, технологии, инструменты и т.д.). В общей педагогической теории существуют различные толкования понятия "содержание обучения" обусловлена различиями в теориях и системах обучения в их целевых планах, методологиях и моделях обучения [1].

Многие ученые обращали внимание на этот аспект в своих исследованиях (С. Кунанбаева, И. Бим, Н. Гальскова, А. Хуторской, А. Миролубов, Г. Рогов и др.). Понятие содержания обучения в теории преподавания иностранного языка трактуется неоднозначно. Некоторые исследователи рассматривают это явление с точки зрения учащегося и

подразумевают, что содержание обучения - это то, чему мы должны учить учеников и студентов, и то, с чем учитель должен работать, чтобы достичь цели. Другие считают, что содержание преподавания это “все, что связано с деятельностью учителя, учебной деятельностью учащихся, учебным материалом, процессом его усвоения” [2]. Для методов обучения иноязычному профессиональному дискурсу студентов неязыковых специальностей наибольший интерес представляет определение, которое дает Т. Кучма, связывая его с устным общением и понимая содержание обучения как “то, чему учащиеся должны научиться, чтобы достичь уровня компетентности в соответствующих целях учебного заведения” [3].

Что касается компонентов содержания обучения в целом, то их состав, выделяемый различными исследователями, также различен. Большинство предложенных разными авторами компонентов содержания обучения коммуникативным навыкам представлены в работе Н. Гальсковой и Е. Соловцовой [4]. Они выделяют следующие компоненты:

1) объем коммуникативной деятельности, темы, ситуации и программы развертывания, коммуникативные и социальные роли, речевые акты и речевой материал (текст, речевые шаблоны и т.д.);

2) языковой материал, правила его организации и навыки работы с ним;

3) совокупность специальных речевых способностей, обеспечивающих практическое владение иностранным языком как средством общения и познания;

4) система знаний национально-культурных особенностей и реалий страны изучаемого языка, как минимум этикетных форм речи и умение использовать их в различных сферах речевого общения;

5) общеобразовательные навыки, рациональные приемы мыслительной деятельности, обеспечивающие культуру учебно-познавательной деятельности учащихся и овладение иностранным языком. Сравнение приведенных выше вариантов компонентного состава содержания обучения и их анализ приводит к выводу, что в связи с ориентацией обучения на профессиональное общение в содержание обучения, помимо лингвистических компонентов (языковые навыки, речевые навыки и т.д.), многие исследователи стали включать и экстралингвистические. Это такие компоненты, как сфера общения, представляющая экстралингвистический фон, влияющий на речевое поведение и выбор языковых средств, и коммуникативные ситуации, указывающие на конкретные условия взаимодействия партнеров, а также набор тем, представляющих информативную специфику предмета.

Необходимость соотношения лингвистического и экстралингвистического компонентов, что также характерно для дискурса, включающего текст в дополнение к экстралингвистической информации, подтверждает введение дискурса в качестве дополнительного компонента содержания обучения. Таким образом, вводя набор того, чему студент должен научиться в образовательном процессе, содержание обучения варьируется в зависимости от цели, в зависимости от характера деятельности и требований определенной профессии. Рассмотрим специфику содержания обучения устному иноязычному профессиональному дискурсу на примере специальности “Туризм”.

В последние годы изучение иностранного языка по этой специальности стало неотъемлемой и незаменимой частью общего и профессионального образования студентов. Стремление Казахстана войти в европейское образовательное пространство означает, что будущий специалист по туризму должен быть в курсе всего нового, происходящего в его профессиональной сфере, принимать участие в межкультурных профессиональных контактах. Изучение иностранного языка в контексте своей профессии и рода занятий и овладение им является неотъемлемой и важной частью профессиональной культуры будущего специалиста в области туризма. Что касается характера будущих специалистов, то это профессиональная деятельность, имеющая публичный характер, характеризующаяся значительной загруженностью различными функциями коммуникации. Можно сказать, что современная туристическая индустрия - это технология непрерывного общения с разными людьми.

Традиционно профессиональная деятельность в сфере туризма описывается как непрерывный процесс выполнения следующих функций: планирование, организация, мотивация, контроль, коммуникация и принятие решений. Коммуникативная функция, в свою очередь, состоит из следующих качеств: способность устанавливать взаимодействие, способность поддерживать и разрывать контакты, способность использовать вербальные и невербальные средства общения, а также способность вызывать адекватную реакцию у собеседника.

Критерии оценки специалиста в сфере туризма включают, помимо прочего, такие качества, как умение убедительно аргументировать свою точку зрения, умение выстраивать логичное и последовательное выступление, знание методов и приемов ведения переговоров, умение эффективно вести переговоры.

Все вышесказанное предполагает у будущих специалистов по туризму качественно иной уровень владения иностранным языком. В дополнение к работе с документами, подписанию контрактов, проведению экскурсий и т.д., они должны уметь участвовать в межличностном профессиональном устном общении на иностранном языке: организации встреч, переговоров, презентаций, экскурсий, установлении контактов и поддержании международного сотрудничества. Следовательно, в свете требований, предъявляемых к подготовке специалистов по туризму, умение устно общаться на иностранном языке является приоритетным, и квалификация будущих специалистов по туризму зависит от уровня и качества их устного профессионального общения на иностранном языке.

Основной целью студента как будущего специалиста в процессе изучения английского языка является развитие навыков овладения им как средством межкультурного профессионального общения, т.е. повышение уровня коммуникативной и межкультурной компетенции в контексте специальности и будущей профессиональной деятельности.

Одним из компонентов межкультурной коммуникативной компетенции является дискурсивная компетенция, которая означает знание различных типов дискурсов и правил их построения, а также способность создавать их и понимать из-за ситуации общения, что подразумевает наличие у студентов следующих навыков: генерирование (восприятие) определенный дискурс, соблюдение в процессе порождения (восприятия) норм речевого и невербального поведения и т.д. Таким образом, в содержание обучения иноязычному профессиональному дискурсу для студентов специальности “Туризм” необходимо включить определенные виды дискурса, используемые в официальном общении в ходе профессиональной деятельности. Это такие виды дискурсов, как опрос, обсуждение и доклад. Тематическое и содержательное содержание этих типов дискурса будет соответствовать конкретным профилям и специальностям студентов. Так, например, анкетирование в индустрии туризма может быть представлено в форме собеседования работодателя с возможным претендентом на должность, которое проходит в официальной обстановке. При общении оба участника интервью могут использовать обычные средства речи, обилие стереотипных высказываний, речевых штампов, а также вопросы, касающиеся заработной платы, предыдущего опыта работы, круга ведения и т.д. При проектировании содержания обучения устному иноязычному профессиональному дискурсу в рамках профессионально-трудовой сферы общения отбираются типичные ситуации профессионального общения, используемые для изучения языка.

Важно отметить, что это должна быть не какая-то единичная, случайная ситуация, а типичные ситуации, стандартные, определяемые социально-коммуникативной установкой учащихся, другими словами, это должна быть модель реального контакта, реализующая речевое поведение собеседников в их общих социальных и коммуникативных ролях. Как правило, общение в сфере профессионального туризма происходит в формальной обстановке, в процессе индивидуальных или групповых контактов при обмене информацией общего и профессионального характера в следующих ситуациях: в отеле, сфере общественного питания, туристических агентствах, туристических компаниях, центрах обработки данных, на приеме иностранных коллеги (делегация), собеседования (интервью),

на конференции, на приеме посетителей, организация встреч, деловых переговоров, официальных приемов, переговоров о деловом партнерстве, беседы с начальством и подчиненными и т.д.

Учет типичных коммуникативных ситуаций при определении содержания профессионально ориентированного обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей в рамках профессиональной сферы общения повышает мотивацию к выступлению на занятиях, а также приводит к тому, что вербализация мыслей и чувств студентов происходит под влиянием внутренних речевых мотивов реализуется в конкретной коммуникативной ситуации. Вербальный стереотип студентов, стереотип речевого поведения, практикуемый во многих вариативных аналогах реальных ситуаций на занятиях, является основой для овладения устным иноязычным профессиональным дискурсом. Такой подход к выбору содержания профессионально-ориентированной иноязычной подготовки студентов обеспечивает реализацию одного из принципов профессионально ориентированного обучения: создание у студентов потребности в решении практических и производственных задач путем включения студентов в профессиональную деятельность или их имитации, в деятельность, связанную с их будущей профессией.

Важной составляющей содержания обучения устному иноязычному профессиональному дискурсу также является использование специфического языкового и речевого материала, т.е. целенаправленно подобранного минимума, включающего определенные единицы языка на различных уровнях (лексический, грамматический, фонетический), правила словообразования, терминологию, характерную для определенной специальности.

Перечень тем для изучения определяется специальностью студентов и отражается в образовательной программе. Например, образовательная программа по английскому языку для студентов специальности “Туризм” четко определяет все речевые темы. Преподаются следующие темы: “Теоретические основы туризма”, “Управление человеческими ресурсами”, “Особенности туристической зоны” и др. Как вы можете видеть, все темы программы тесно связаны с будущей профессией студента, поэтому они вызывают у них интерес и создают мотивацию для активного освоения материала. Второй шаг заключается в выявлении типичных ситуаций общения в рамках разработанных тем. С нашей точки зрения, ситуация является основным ядром, вокруг которого организован материал. Для решения проблемы на основе определенных ситуаций составляется список типичных ситуаций в сфере общения (если это возможно), и учащиеся готовятся действовать. Затем речевая система в этой сфере выделяется как наиболее часто используемые слова, фразы, предложения и устоявшиеся речевые шаблоны. Третий шаг - выбрать тексты для чтения и прослушивания, которые могут соответствовать профессиональной категории. Опыт показывает, что определение тем и отбор текстов для чтения идут рука об руку. Текст, с одной стороны, является формой организации и формой фиксации языкового материала одновременно, с другой стороны, он выступает и как источник информации, и как средство раскрытия информации. Кроме того, текст должен содержать грамматические и другие лингвистические явления, предназначенные для активного обучения. Четвертый шаг - выбор словарного запаса и стандартных фраз, соотнесенных с выбранными профессиональными темами и предназначенных для активного изучения и использования в устной речи. Центральным компонентом содержания преподавания устных профессиональных иноязычных дискурсов студентов по языковым специальностям в целом и по специальности “Туризм” в частности являются навыки иноязычного общения.

Навыки устного общения на иностранном языке, которыми должен обладать специалист по туризму в соответствии с требованиями университетской программы [5] неязыковых специальностей, включают:

- способность участвовать в диалоге/интервью профессионального характера, выражать различные коммуникативные намерения (совет, сожаление, удивление и т.д.);

- владеть всеми видами монологического высказывания (информация, объяснение, спецификация, инструкция, отчет и другие.);
- понимать профессиональные заявления.

Фоновые культурные навыки также являются важным компонентом содержания обучения устному профессиональному дискурсу на иностранном языке, поскольку успех в общении означает, что специалист должен обладать определенным минимумом фоновых знаний, специфичных для конкретного общества (географического, исторического, административно-территориального, политического и других), что, несомненно, обеспечивает успех диалога культур. Из общего объема региональных исследований фоновых знаний, специфичных для той или иной иноязычной культуры, мы должны выбрать те, которые послужат необходимым фоном для осуществления профессионального общения. Это будет способствовать адекватной реакции речи и поведения собеседника на иноязычного партнера и соответствию речевого поведения, принятого в изучаемой языковой стране, а также помогает предотвратить ошибки, возникающие в процессе культурного общения.

Включение целей и намерений общения в качестве компонента содержания обучения устному профессиональному дискурсу на иностранном языке означает, что стороны должны знать, какой тип дискурса они должны использовать в неопределенных ситуациях, чтобы добиться успеха. Этот компонент в основном связан с профессиональным общением, где интервьюируемый может решать профессиональные проблемы и наиболее эффективно использовать свои профессиональные знания и навыки. Имея определенные коммуникативные цели и потребности для их достижения, специалист стремится найти подходящую коммуникативную ситуацию, в которой он может выразить свои намерения, выбрав соответствующий тип дискурса и принимая во внимание позицию своего партнера.

Таким образом, мы считаем, что в содержание обучения студентов неязыковых специальностей профессиональному дискурсу на иностранном языке должно быть включено все, чему должны обучаться студенты в процессе обучения, чтобы качество и уровень владения иностранным языком соответствовали их потребностям и целям. В контексте специальности “Туризм” это сфера диалогов и ситуаций (в отеле, в пищевой промышленности, туристических агентствах, туристических компаниях, центрах обработки данных, прием иностранных коллег (делегаций), интервью (интервью), конференции, прием посетителей, организация встреч, деловых переговоров, официальных приемов, переговоров о деловом партнерстве, разговоров с начальником и подчиненным и т.д.), языковой и речевой материал, типы дискурсов (опрос, дебаты, обсуждение доклада), справочная информация - культурные знания и навыки общения на иностранном языке, коммуникативные цели и намерения, конкретные способности, навыки и стратегии.

Литература

1. Кунанбаева С.С. Теория И практика современного иноязычного образования Алматы, 2010 – 344 с.
2. Рогова Г. Методика преподавания иностранных языков в средней школе / Рогова Г., Рабинович Ф., Сахарова Т. М.: Просвещение, 1991. 287 с.
3. Кучма Т. Обучение разговорной речи в неязыковом вузе с использованием мотивов профессионального общения (французский язык): Дис. ...канд. пед. наук. М., 1991. 178 с.
4. Гальскова Н. К проблеме содержания преподавания иностранных языков на современном этапе развития школы / Н.Гальскова, Е.Соловцова // Иностранные языки в школе. 1991. № 3. С. 31-35.
5. Образовательная программа по иностранному языку для неязыковых специальностей вузов: методическое руководство к программе. Алматы: Казахский педагогический университет имени Абая, 2013.

Кожабекова Райхан Турсынзадакызы,
к.ф.н., Шымкент Kraixan74@mail.ru
Манкеева Дамира Сериковна, магистр, № 4
Х.Досмұхамедов атындағы ЖОМ,
MankeyevaD.1986@mail.ru
Кантаева Маржан Мырзакелдиевна, магистр,
Шымкент
e-mail: oljasanel@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Ключевые слова: русский язык, методика преподавания, обучение иностранцев, иностранный язык, семантика, аллитерация, лексика, интерактивность

Аннотация. Данная статья освещает актуальные проблемы в области изучения русского языка, а также возможные сложности в его преподавании. Автор анализирует язык как сопряженный с культурой и жизнедеятельностью народа, раскрывает причины специфики тех или иных звуко сочетаний. Особое внимание уделяется семантике языка и лексике. Анализируются данные проблемы, рассматриваются способы их решения. Показаны методики обучения языку, основанные на интерактивности, особо выделен подход, связанный с индивидуализацией обучения.

Keywords: Russian language, teaching methods, teaching foreigners, foreign language, semantics, alliteration, vocabulary, interactivity

Annotation. This article highlights contemporary problems of studying the Russian language, as well as possible difficulties in teaching it. The author analyzes the language as a subject conjugated with the culture and life of the people, reveals the reasons for the specifics of certain sound combinations. Particular attention is paid to the semantics of language and vocabulary. These problems are analyzed, ways to solve them are considered. The methods of teaching language based on interactivity are shown, the approach associated with the individualization of learning is highlighted.

Одним из главных факторов в развитии современного общества является системное, всестороннее воспитание школьника и формирование личности. В школе мы должны не только дать образование, но и воспитать поколение, наделенное человеческими ценностями. В школах, где обучение ведется на русском языке, обучается языку, приобретаются коммуникативные навыки и умения, чтобы ученик мог донести свою мысль до кого-то другого. Учитель сам не может овладеть новыми технологиями и научить ученика языку. В современных школах урок реализуется за счет реализации новой технологии, правильного использования ее элементов в обучении русскому языку. Мастерство учителя состоит в понимании ученика, в духовном общении с ним. Показать русский язык с высоты, научить детей других национальностей русскому языку-главная проблема. Красивый, красивый язык русского народа изучается и чистится представителями других национальностей-уважение к русскому языку.

Русский язык должен помогать молодежи в завтрашнем дне, когда она вмешивается в жизнь. Основной целью формирования социального статуса учителя русского языка является творческая работа, умение показать результат своих знаний и умений. Преподавание русского языка в казахских школах:

- практическая цель-обогащение словарного запаса учащихся, обучение правильной русской устной речи, грамотному письму, обучение общению друг с другом, краткому изложению прочитанного, увиденного, услышанного;

- Цель образования-информирование учащихся о быте, культуре, языке русского народа через изучение русского языка как предмета;
- Воспитательная цель-способствовать воспитанию учащихся в гражданском, нравственном духе через знакомство с русским языком.

Изучая русский язык, учащиеся могут понимать русскую устную речь, понимать то, что они видят на русском языке, произносить и писать его.

Урок-основная форма учебно-воспитательной работы в школе. Только умело организовав его, можно добиться успеха.

Наряду с глубокими знаниями в учениках, формирование высоких нравственных качеств – задача учителя. Каждый учитель должен усложнить урок техническим оборудованием, наглядностью с целью повышения интереса учащихся. Моя цель-обогащение словарного запаса детей, Совершенствование логического мышления и, как следствие, приучение к использованию изученного в своей повседневной жизни. Повышение активности учащихся в ходе высоко динамичного общественного развития и широкомасштабного потока и обучение их умению решать жизненные проблемы, служить себе - одна из актуальных проблем. Самостоятельная учебная работа учащихся-это прием, который дает высокие результаты в учебно-воспитательном процессе. Исследовательская деятельность учащихся считается одним из путей повышения качества личности и способности к развитию [1,98].

Особенностью технологии проектирования является то, что вместо пособия используется большое количество исследовательских материалов. Проектное обучение-самостоятельная творческая деятельность учащихся. Это-реализация проекта, ход выполнения, поиск информации, обобщение, анализ собранного материала. Цель проектного обучения-повышение деловых способностей учащихся в стенах школы.

Какова деятельность учителя во время этой работы?

- Выбрать подходящую тему;
- Деление темы на подзаголовки;
- Выбор темы с детьми;
- Предложить учащимся;
- Участие в обсуждении темы;
- Организация учащихся;
- Предоставление необходимой литературы.

А какова работа учащихся?

- Определение основных целей и задач работы;
- Организация поиска решения;
- Правильно передать результат работы.

Проектная работа требует от учащихся творчества. Этот вид работы может проводиться в классе как отдельный ученик, пара или группа. На своих занятиях я часто организовываю групповую работу, так как работа в группе ведет детей к интеллектуальной, творческой, коммуникативной деятельности [2,96].

Технология проектного обучения - это развитие идеи проблемного обучения, повышение активности учащихся в общении, речи, совершенствование, повышение самостоятельности. При работе над проектом дети собирают информацию, используют сведения из различных научных и литературных исследований (письма, прессы, книги). При защите проекта используется пленка, слайд. (Образец урока).

В школах с русским языком обучения развитие речи учащихся может осуществляться по двум направлениям: произношение и письмо. В обучении русскому языку представителей других национальностей преобладает работа по развитию речи через устное произношение. Однако, когда наш язык приобретает статус государственного, расширяется сфера применения русского языка в повседневной жизни, офисной работе, производстве и

хозяйстве, во всех областях науки, делопроизводство ведется на русском языке, я не думаю, что на государственном языке недостаточно только устной речи. Наряду с разговорной речью все большее значение приобретает умение грамотно писать. Дети должны уметь излагать свои мысли как письменным, так и грамотным, художественным языком. Я думаю, что для достижения этого результата должна быть проведена работа по развитию письменной речи. Это:

- Работа над звучанием слов;
- Работа со свободными, устойчивыми фразами;
- Работы по фразе;
- Работа по языковой культуре;
- Работа по стилистике;
- По разговорной речи.

Мы должны разнообразить наши занятия, заинтересовать наших детей своим языком, привить им интерес к изучению русского языка.

Учащийся должен хорошо усвоить способы соединения слов между собой и составить предложение в порядке расположения слов в предложении, Чтобы правильно выразить свою мысль. Главной задачей для учителя является повышение интереса ученика, создание условий для его развития, развитие речи. При работе с текстом:

- определи сложения слов, написанных черным по белому;
- Найди слова синонимы, омонимы, антонимы;
- Печатать ключевые, производные слова;
- Найди слова, связанные с новой темой;
- Составлять из простых предложений сложноподчиненное предложение;
- Составлять простые предложения из составных;
- Скажи вводную игру текста;
- Составлять предложения с подчеркнутыми словами;
- Проанализируйте выделенное предложение;
- Заменить слово на слово, словосочетание;

- Писать примеры на определенные классы слов и т.д. Можно выполнять задания.

Определение методов и приемов преподавания предмета русский язык - предполагает его повышение в ранг обязательного языка, совершенствование мыслительных и познавательных способностей учащихся. «Для того, чтобы изучить механизм того или иного языка, необходимо знать две ситуации: одна – как построена система этого языка, другая – как овладеть им с практической стороны. Следовательно, эффективно организовать коммуникативный подход в процессе построения русского языка и его практического овладения».

Основная задача современной системы образования-направить, обосновать формирование нравственных качеств, личности внутреннего мира человека. Использование различных технологий в обучении в школах - требование времени. Это-ориентированное обучение В.П.Беспалько, М.В.Кларинов, развивающее обучение А.С.Выготского, опорные сигналы В.Р.Шаталова, модульное обучение М.М.Жанпеисовой, уровневый метод обучения К.О.Омирбаевой, личностно-ориентированное обучение Ш.А.Амонашвили, Е.Б.Бондаревской.

Каждая педагогическая технология отличается своими методами и приемами. Одним из эффективных методов, используемых при изучении русского языка, является уровневое обучение. В своей практике использую элементы технологии уровневого обучения. В процессе обучения у учащихся развивается мышление, речь. Повышаем интерес к предмету, формируем навыки работы в группе. Стремление ученика к более низкому уровню способствует повышению качества знаний. по мере продвижения на каждую ступень растет

и развивается их мотивация к обучению, активность. Самостоятельно, учатся творческие работы. На уроке я убедилась, что посредством частого использования различных игр, диалогов и ролевых игр можно улучшить качество знаний, научить понимать друг друга и говорить на русском языке [3,85].

Учитывая, что русский язык, изучаемый в казахоязычных школах, является одной из главных ценностей нации, говорящей на этом языке, содержание знаний по предмету должно отвечать современным общественным социальным запросам. Освоение детьми лексико-грамматического минимума и четырех видов речевой деятельности (аудирование, чтение, письмо, говорение) осуществляется по модульной системе. В каждом модуле используются лексические задания, грамматические задания, текст по теме, лексико-грамматические формы работы по тексту, тестовые задания, познавательные вопросы для проверки результата по каждой теме. В настоящее время всестороннее применение новых технологий в обучении русскому языку на уроках-один из эффективных путей нового обучения. К одним из таких новых способов можно отнести обучение компьютерному языку на уроках, отвечающих современным требованиям. В процессе использования компьютера учитель повышает интерес учащегося к изучению языка, ведет к поисковой и творческой работе. Учитель становится просто наблюдателем во время такого урока [4,11].

Одним из видов работы, используемой для того, чтобы довести детей до такой степени, что они могут говорить по – русски, объяснять свои мысли другому, понимать чужую речь, является игра. Интеллектуальная, грамматическая и дидактическая игра вместе с повышением эффективности ,качества урока развивает учебную активность ученика, творческое мышление. Игра-основной вид деятельности ученика. Через игру он усваивает общественный опыт, формирует свои психологические особенности. Игровые упражнения и их различные тематические варианты, используемые с целью повторения, закрепления новых слов, не только увеличивают словарный запас учащихся, но и оживляют слово [5,223].

Использую элемент игры как при объяснении нового урока, так и при повторении прошлого, на этапе отработки-подведения итогов урока. Мы прекрасно знаем, что всплеск негативных качеств и негативных поступков среди молодежи-это следствие того, что мы оторваны от народного воспитания [6,32].

Воспитание национального самосознания и обогащение национального мировоззрения поколений-основные задачи преподавания учебных предметов. Жизнь и общество должны воспитывать у молодого поколения любовь к своему народу, стране, земле, литературно-культурному наследию, патриотизм, проявлять традиции, мудрость,быт нашего народа.К. Ушинский говорил : «вне практики народного воспитания нет ни педагогики, ни педагога». Используя передовые традиции этнопедагогики, в осуществлении работы по формированию у учащихся нравственных качеств – место урока русского языка другое [7,52].

В своей практике систематически использую элементы этнопедагогики при обучении русскому языку представителей других национальностей. Запретные слова-одно из средств воспитания населения в воспитании, воспитании, воспитании.Запретные слова предостерегают детей от вредных привычек, шалостей, шалостей, непристойных поступков. Через такие слова, как» тепе скот «,» не топи «,» Жми порог «,» комната слова старшего «,» не разбивай Птичье гнездо «,» не стреляй в лебедя «,» не забивай Источник «,» Не нарушай муравьиное месиво», наши предки вселяли в сознание маленького ребенка добрые чувства к окружающей среде, природе. Разве такие чувства милосердия, имевшие место в его сердце с юных лет, не спасут ребенка на всю жизнь?

Основная цель учебно-воспитательного процесса школы направлена на то, чтобы выпускники школы свободно владели русским языком, а не другими языками, воспитывали русскую патриотическую, поликультурную личность, уважали язык, культуру других народов.

Использованная литература:

1. Леонов С.А. развитие устной речи учащихся на уроках литературы. Москва, 1998.

2. Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся на уроках литературы. – М.: 1982.
3. Мухамбетжанова С.Т., Жартынова Ж. А. методы и приемы работы с интерактивным оборудованием. - Алматы, 2008.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология. - М.: РУДН, 2008. - 340 с.
5. Вербицкая Л.А., Московкин Л.В. Актуальные проблемы преподавания русского языка в поликультурном пространстве // Актуальные проблемы изучения и преподавания русского языка в поликультурном пространстве: матлы форума (Учалинский район Республики Башкортостан, 9–10 мая 2014 г.) / отв.ред. Л.Г.Саяхова. – Уфа, 2014.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. - М.: 2010. - 264 с.
7. Ситдикова М.Г. Концепция языковой личности: краткий обзор и перспективы исследования // Русское слово в Республике Башкортостан: мат-лы региональной научнопракт. конф. / отв. ред. О. П. Касимова. Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. - 178 с.

УДК 81'37

**Курманбаева П., Тавасарова А.А., Алибаева Л.Ф.,
Шымкент**

Тілдерді өңдеу теорияларындағы фразеологизмдер Түйіндеме

Бұл мақалада тілдерді өңдеу теорияларындағы фразеологизмдер туралы өзекті мәселелер қарастырылған. Тілдегі фразеологизмдердің жасалуына сан түрлі құбылыстар, ұғымдар, түсініктер себеп болғанның және кейбір ғалымдардың ой пікірлері туралы мәліметтер берілген, сонымен сөз тіркесінің өнімді фразеологиялық құзыреттілікті қолданудың бастапқы нүктесі болатынын көрсетеді де оның негізінде жаңа сөз тіркестері қалыптасадығы айтылған.

Резюме

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы фразеологии в теориях языковой обработки. Приведены сведения о причинах формирования фразеологизма в языке различных явлений, понятий, идей и мнений некоторых ученых, показано, что словосочетание является исходным пунктом для использования продуктивной фразеологической компетенции, на основе которой создаются новые образуются фразы.

Resume

This article discusses topical issues of phraseology in the theories of language processing. Information is given about the reasons for the formation of phraseology in the language of various phenomena, concepts, ideas and opinions of some scientists, it is shown that the phrase is the starting point for the use of productive phraseological competence, on the basis of which new phrases are created.

Түйін сөздер: фразеологиялық құзыреттілік, фразеологизмдердің тілдік терминдері, тілді өңдеу, сөз тіркестерінің ерекше тобы, идиоматикалық фраземалар, ментальды лексиканың құрылымы, компоненттер

Фразеологизмдердің пайда болуына халықтың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени өмірінің ықпалы зор. Образға негізделген көрініс тіл арқылы жарыққа шыққанда, ондағы ұлттық қабылдау, ұлттық дүниетаным, ойлау ерекшеліктері бірден аңғарылады. Фразеологизмдердің жасалуына негіз болатын нәрсе – адамдардың күнделікті өмірде көріп жүрген заттар, айналасындағы құбылыстар содан туындайтын жағдайлар, түрлі жағымды, жағымсыз әрекетердің ықпалы. Тілдегі тұрақты тіркестердің мағыналық астарында халықтың бүкіл өмірінің қыр-сыры жан-жақты сақталып суреттеледі. Ойды бейнелі, мәнерлі етіп, айқын жеткізу үшін тілдегі тұрақты тіркестердің қалыптасу, шығу тарихын зерттеу тіл

ғылымындағы ең өзекті мәселелердің бірі саналады. Тұрақты тіркестердің жасалу жолдарына, оның мағыналық тамырына терең үңілу этномәдени мазмұнын бағамдауға мүмкіндік береді, оны ашып, айқындап сипаттап түсіну арқылы этномәдени ақпаратты пайымдау қазіргі мәдениетаралық коммуникациядағы аса маңызды мәселенің қатарына жатады. Аталған белгілер тіл атаулының барлығына ортақ болса, семантикалық бейнелілік жағынан алғанда, әр тілдің фразеологиялық оралымдары ұлттық бояуымен ерекшеленеді, өйткені әр этнос әлемді өзінше көріп таниды. Қазақ тілінің фразеологиялық қоры бай, ал диалектілік фразеологизмдер осы қордың мол қабатын құрайды.

Адам дүниедегі бар затты тілдегі сөздермен белгілейді, ал тілдік бейнесі жоқ, тосын дүниені немесе затты қабылдау санаға қиын соғады. Әлемнің адам санасындағы бейнесі тілдегі бейнелермен, яғни сөздермен өте ұқсас. Көп жағдайда бірін-бірі қайталайды. Әр ұлттың, халықтың санасында әлем бейнесі сыртқы және ішкі факторларға байланысты әртүрлі болғандықтан, тілдегі ерекшеліктер де сан алуан. Сыртқы факторларға географиялық орта, әлеуметтік жағдай, шаруашылық түрі, діннің ықпалы, тарихи жағдайды, ал ішкі факторларға әдет-ғұрып, дүниетанымды жатқызады.

Фразеология термині белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы деген мағынамен қатар, тіл білімінің фразеологизмдерді зерттейтін саласы деген ұғымда да қолданылады. І. Кеңесбаевтың авторлығымен шыққан «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» қазақ фразеологиясына ғана емес, қазақ тіл біліміне де қосылған елеулі үлес.

Академик І. Кеңесбаев аталған сөздіктегі қазақ тілінің фразеологизмдері туралы жазған мақаласында фразеология туралы: «Сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын лексикология деп атайтын болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін тіл білімі саласын фразеология деп атау әбден орынды», – деп жазады. [1, 187 б.]

Қазақ тілінің фразеологиясын зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы болмасын өз зерттеу жұмыстарында, мен де өз шағын ғылыми еңбегімде бұл еңбекті басшылыққа алдым. Қазіргі қазақ тіл білімінің бір саласы ретінде танылып отырған фразеология – құрылымы мен құрамы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын бейнелі тұрақты тіркестердің қазіргі жай-күйін және тарихи қалыптасуын зерттейді. Фразеология жеке лингвистикалық пән ретінде ХХ ғасырдың 40 жылдары қалыптасты. Зерттеуші Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиев «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбекте: «Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын негізінен үш белгісі бар. олар: 1) даяр қалпында жұмсалып белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы», – деп жазады [2, 187 б.].

Тілдегі фразеологизмдердің жасалуына сан түрлі құбылыстар, ұғымдар, түсініктер себеп болған. Солардың бастыларына тоқтала кетейін:

1) Көптеген фразеологизмдердің жасалуына адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы бейнесі негіз болған. Мысалы, жауыр болды (әбден мезі қылды, ығыры шықты) деген тұрақты тіркестің негізінде көп мініліп, арқасы жара болған аттың бейнесі елестейді. Басында аттан шыққанымен, қазіргі мағынасы қайта жасалынып, адамға байланысты айтылады. *Ол арс етті* (беттен алды, қарсы келді) деген фразеологизмнің негізінде иттің адамға қарсы келіп, айбат шегуі жатыр. Кейіннен ұл мағына адамға қатысты айтылатын болған. от ала келген кісідей деп, асығыс-үсігіс, мұрнына су жетпей жүрген кісіге айтылады.

Бұл тұрақты тіркестің о бастағы от ала келу мағынасы ұмытылып, қазір адамның өзіне тікелей қолданылып кеткен. Сол сияқты ағынан жарылды, айдап салды, астынан су шыққандай, асығы алшысынан түсті, *ат басына күн туды, атқа мінер, ат-тонын ала қашты, жілігі татымайды, аяғына тік тұрды, аяғының ұшынан басты, аяқ-қолын жерге тигізбеді, бал ашты, беті бері қарады, дәмін татты, ет жемесе де, сорпа ішкендей болды, еттен өтіп, сүйекке жетті; етігімен су кешті, жағасын ұстады, жанбай жатып сөнді, аузынан ақ май ағызды, жатып ішер, жерге түкірді, жер шұқыды, жол көрсетті, жібі түзу, ісі мұрнына кірмейді, кәрі қойдың жасындай жасы қалды, қаймағы*

бұзылмаған, орнын сипап қалды, өңін айналдырды, өті жарылды, көшсе көш басында, отырса от басында, су татиды деген фразеологизмдердің жасалуына да, сөз жоқ, адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы бейнесі себеп болғандығын танып білуге болады.

2) Бір қыдыру фразеологизмдер өлшемдік ұғымдардың негізінде пайда болған. Мысалы: а) уақыт-мерзім өлшемдері: күн шыға, сәске түсте, тападай тал түсте, шаңқай түсте, түс ауа, күн бата, күн ұясына кіргенде, қас қарая, ымырт жабыла, қызыл іңірде, іңіркараңғысында; *фразеологизмдердің жасалу жолдары* дегендердің бәрі де метрлік өлшем тұрмыс тәжірибесіне әлі ене қоймаған кезде негізінен жоғары да аталған өлшемдерді қолданған. Бірақ әрқайсысы әр түрлі өлшемге пайдаланылған. Мәселен, еңдей матадан киім пішкенде *құлаш, қарыс, сүйем, елі* жұмсалған. Жіпке *қарыс, тұтам, құлаш, сала құлаш*, ал шашылыпөгілетін және жұмыр нәрсеге *жұтым* мен *құшақ* қолданылған.

Тіл білімінің сөз тіркестерін зерттеумен айналысатын пәні фразеология деп аталады. Ментальды лексикадағы фразеологизмдердің тілдік өңделуіне қатысты теориялар бір жағынан сақтау түрі – лексикалану немесе лексикаланбау мәселесін қарастырса, екінші жағынан фразеологизмдерді түсінуге қатысатын тілдік өңдеу процестері мәселесін қарастырады. Фразеологиялық мағынаның психикалық лексикада қалай сақталатыны туралы түсінік тілді өңдеу теориясын қалыптастырады және керісінше. Қолданыстағы теорияларды ұсыну арқылы төмендегілер зерттеулердің қалай дамығанын көрсетеді. Ментальды лексиканың құрылымы мен ұйымдастырылуы туралы сенімді ақпарат әлі де өте аз, ал ментальды лексиканың құрылымы туралы біркелкі түсінік жоқ.

Ментальды лексика тіл туралы барлық ақпаратты қамтиды деп болжанады. Бұл «біз сөйлегенде немесе оқығанда автоматты түрде іске қосылатын білім жүйесі сияқты нәрсе. Көптілді психикалық лексикондағы эксперименттер жалпы көрсетеді шет тілі мен ана тілінің лексикасының арасындағы өте берік байланыс. Сол сияқты фразеологизмдерді сақтау жөнінде де келісім жоқ психикалық лексикондағы менталитеттері. Тілді өңдеу теорияларындағы фразеологиялық бірліктің ішкі формасының пайда болуы ең алдымен, фразеологизмге арқау болатын еркін тіркестің тура мағынасына сәйкес келетін қандай да бір жағдаятқа байланысты. Оған мән, мағына беріледі, мазмұн бекітіледі. Осы мән, мағына, мазмұн келесі бір ұғымды білдіру үшін қайтадан ой сүзгісінен өтіп, ауыс мағынада қолданыла бастайды, яғни о бастағы жағдаятты білдіретін сөздердің алғашқы, біріншілік мағыналарына негізделіп, фразеологиялық бірліктің образы қалыптасады. Осылайша ішкі форма түзіледі. Фразеологизмнің ішкі формасын мәдени ақпараттар көзі деуге болады. Өйткені онда мәдениет қалдыратын «іздер» – мифтер, архетиптер, салт-дәстүрлер, тарихи оқиғалар мен материалдық мәдениеттің элементтері көрініс табады

Фразеологизмдердің фразеологиялық субмодульде немесе тікелей ментальды лексикада лексема тәрізді сақталуы қазір күмән тудыруда, мұны өз зерттеулерінде «жиі атап айтқанда осы тілдік бірліктердің жеткілікті кең және анық емес анықтамасын тапқанын» айту арқылы негіздейді. Фразеологизмдердің форма мен мағынаның лексикалық бірліктері ретіндегі дәстүрлі көзқарасына да қарсы шығады. Ол өз зерттеулерінде тілдегі фразеологизмдердің көп түрін тапты. Ол мұның түсіндірмесін семантикалық өрістердегі сөз мағыналарының күрделі желісінен» және тілді өңдеу кезінде ментальды лексика бірліктерінің желі тәрізді белсендіруінен көреді. Ол «қатаң лексикалық және құрылымдық бекітілген» деген бұрынғы көзқарасты ұсынады.

Жалпы фразеологиялық құзіреттілік бар деп болжанады ол ең алдымен сөз тіркестерінің мағынасын білу, содан кейін оларды контексте орынды қолдана білуден тұрады. Алайда, бәрінен бұрын бұл сөз тіркесінің өнімді фразеологиялық құзыреттілікті қолданудың бастапқы нүктесі болатынын көрсетеді: оның негізінде жаңа сөз тіркестері қалыптасады. Бұл сөз тіркестерін сауатты қолдану үшін сөз тіркестерінің синтаксистік және семантикалық қасиеттерін білуден гөрі көбірек қажет екенін көрсетеді. Фразеологиялық құзыреттілік те өте маңызды прагматикалық компонентке ие. Фразеологиялық құзіреттіліктің жеке

аспектілері, сондай-ақ ана тіліндегі және шетел тіліндегі фразеологизмдердің тіл қолданысында іс жүзінде қалай өңделеді және фразеологизмдердің түсінігі мен қолданылуына қандай факторлар және қандай жолмен әсер етеді деген сұрақтар эмпирикалық тұрғыдан аз ғана зерттелген. Тіл үйренушілер ана тілінде сөйлейтін бірліктерді және ережелерді түсінуге және тілді шығаруға келгенде ойланбастан шет тіліне ауыстыруға бейім.

Фразеологизмдерде де ана тілі мен шет тілі арасындағы симметрия көбінесе формаға байланысты қабылданады. Ана тіліндегі фразеологизмдердің ерекшелігіне байланысты шет тілінде қате немесе жоқ фразеологизмдер жасалса немесе ана тіліндегі мағына ұқсас фразеологизмдермен жасалғанда қателер пайда болады. Сөз тіркестерінің ерекше тобы соматизмдер деп аталады. Бұл термин құрамында дене мүшесі бар кез келген сөз тіркесін оның лексикалық компоненттерінің бірі ретінде белгілеу үшін қолданылады. Сөздіктен көз, аяқ немесе қол сияқты түйінді сөздерді іздесеңіз, соматизмдердің де фраземалардың өте көп категориясын құрайтынын байқауға болады. Бұл жұмыс әртүрлі герман тілдеріндегі осы соматизмдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеуге бағытталған. Осы мақсатта төрт шет тіліндегі сөздіктің ішінен *lip*, *mond*, *tand* және *tong* компоненттері бар 132 голландтық соматизмдер таңдап алынды. Төрт сөздік ағылшын, неміс, швед және дат тілдеріндегі голландиялық соматизмдердің қаншалықты дәрежеде аналогтары бар екенін және бірдей немесе басқа соматикалық компоненттердің қаншалықты қолданылғанын зерттейді.

Сондықтан жұмыста әртүрлі герман тілдері арасындағы соматизмдердің абсолютті санында аз ғана айырмашылық болады, бірақ фраземалардың көп бөлігін сөзбе-сөз аударуға болмайтыны да белгілі болады. Олар бұл сөз тіркестерін тек фраземалар деп атауға болады деп мәлімдейді компоненттері семантикалық және синтаксистік деңгейде толық түсіндірілмейтін бірлікті құрайды. Бұл критерий сияқты өте кең таралған өрнектерді жоққа шығарады тістеріңізді тазалау сияқты. Мұндай өрнектер кейін категорияға айналады «Сөзбе-сөз» және тек кең мағынада түсінуге болатын тіркестер мағынаны фраземалар ретінде бағалау керек. Идиоматикалық фраземалар, керісінше, онда тар мағынадағы фразеологизмдер. Дегенмен, қарастырылған төрт соматикалық құрамдастардың барлығы бір семантикалық өріске жататындықтан, басқа соматикалық компоненттер де кейде жеке аудармаларда пайда болуы мүмкін. Тілдің коммуникативтік қызметі адамның әр алуан ойын, сана-сезімін білдірумен қатар, ол әдеби тіл қалпына түскенде, оның эстетикалық сезімді білдіру аясы да кеңейеді. Бұл – әсіресе көркем әдебиет тілінің ауыр жүгінің бірі. Әдеби тілді пайдаланушылардың тілдік талғамы неғұрлым күшті болса, әдеби тілдің сымбаттылық, нормалық қасиеті солғұрлым арта түседі. Біз жұртшылықты, әсіресе жастарды, соған бейімдеуге тиіспіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
2. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, - 1997. – 255 б.

УДК 8111

**Курманбаева П., Тавасарова А.А., Алибаева Л.Ф.,
Шымкент**

Лексические особенности рекламных текстов на английском языке

Резюме

В статье рассматривается язык рекламы и специфика лексических особенностей рекламного текста на английском языке на материале англоязычных электронных ресурсов.

Дается определение понятия «рекламный текст». Выявлены наиболее общие лексические характеристики на основе анализа рекламных текстов и влияние, оказываемое лексикой на восприятие рекламы. Ключевые слова: лексикология, реклама, лексические особенности, английский язык, рекламный текст

Summary

The article is devoted to the analysis of lexical peculiarities of advertisement texts in English, language of advertising. The article is based on electronic resources in English. The notion of advertising is studied. The most general characteristics are revealed based on the analysis of advertising texts with examples. It is shown how the lexical peculiarities have an effect on the perception of advertising. Keywords: lexicology, advertising, lexical peculiarities, English language, advertisement texts

Реклама является повседневной частью жизни людей. Ее цель заключается в том, чтобы привлечь внимание потребителя товаром или услугой. Для создания данного эффекта создатели рекламного текста используют грамматические, лексические и другие приемы. С.Ю. Тюрина предлагает следующее определение рекламного текста в современной лингвокультуре «текст рекламного объявления» и «отдельный рекламный жанр или субжанр», и «рекламная деятельность» [1, с.2].

В данной статье определяются лексические особенности рекламных текстов на английском языке. Объектом исследования являются рекламные слоганы, тексты известных англоязычных брендов и компаний. Ю.С. Бернадская считает, что два самых впечатляющих и надежных слова в рекламе – это “new” («новый») и “free” («бесплатный») и все их вариации. К самым употребительным можно отнести следующие слова “now”, “today”, “first” [2, с. 73].

При анализе рекламных текстов были отмечены наиболее употребляемые виды лексики: оценочная, экспрессивная, эмоционально-чувственная. Оценочная лексика выделяет привлекательные качества рекламируемого товара, подчеркивая его уникальность и создавая завышенное мнение о продукте. Пример оценочной лексики: реклама губной помады фирмы “Lancome”: Научный электронный журнал "Меридиан" Absolutely Lancome, Absolutely luxurious colour. Absolutely versatile from classic crème to richest matter to the irresistible hint of sheen in new Matte Lustre [. В примере многократно употребляется наречие “absolutely”, которое выделяет уникальность помады, и превосходная степень прилагательного “richest”, что создает впечатление максимального эффекта продукта.

Еще одной иллюстрацией употребления прилагательных оценочного характера может служить реклама автомобиля “Chevrolet”: “Comfortable. Quiet. Predictable. Precise. What’s dull in a person is great in a car.

В этом примере прилагательные создают образ комфортного и роскошного автомобиля, привлекающего определенных людей. В целом, можно отметить частое употребление в англоязычных рекламных текстах таких лексем, как “absolutely” и “best”. Это свидетельствует о наличии сравнений в сравнительной и превосходной степени. Они используются для сравнения качеств товаров или выделения одного качества, благодаря которому продукт особенен и отличается от других. Экспрессивная и эмоционально-чувственная лексики часто взаимосвязаны и встречаются в одном и том же рекламном тексте. Компании часто прибегают к таким видам лексики, потому что хотят вызвать эмоции у потребителя к своему продукту или услуге.

Через чувства человек лучше запомнит вещь, следовательно, увеличится его лояльность к товару. Приведем примеры: Love at first sight (компания сосисок Beef). Fall in love with the color (тушь для ресниц ColorSensational). Who knew you’d find true love in the coffee aisle? (компания Starbucks). Во всех выше указанных текстах автор пытался привязать ассоциацию любви адресату с его товаром, влияя на его эмоциональное и чувственное восприятие. Одним из средств, вызывающих личный интерес, также являются эпитеты – группа лексем,

придающая рекламному тексту оценочную окраску. Наибольшее количество эпитетов встречается в рекламе товаров для женщин. Это объясняется психологическими особенностями женского мышления, эмоциональностью и чувственностью восприятия. Женские образы вербализируются через эпитеты: *fantastic, beautiful, smooth, sexy, youthful, tempting, attractive*.

В данном тексте используется слово “*irresistible*”, что означает «неотразимый» и “*blossom*” – «цветочный», что создает впечатление романтичности и удовольствия использования продукта для женщины. Практически вся реклама на английском языке содержит самые разнообразные эпитеты. Например, англоязычная реклама часов Sheen: “*Elegant. Smart. Shining.*”. Использование фразовых эпитетов добавляет яркость и образность товару. Следующее средство, используемое в англоязычных рекламных текстах – каламбур или фигура речи, характеризующаяся юмористическим использованием разных значений одного и того же слова или двух сходно звучащих слов.

Игра слов вызывает интерес и легче запоминается адресатом. “*Full-frame Nikon for your full-time passion*” (Полнокадровый Никон для вашего постоянного увлечения). В этом слогане используется игра слов: слово “*full*” имеет разный смысл в сочетании с разными лексическими единицами; в первом случае дословно как «полный», во втором «постоянный». *Time to decide Which side are you?* (Время решить, на какой стороне ты?).

В данном примере обыграно сходство звучания слова “*decide*” и “*side*”, говоря о шоколадных палочках “*Twix*”. Еще один пример многозначности: “*Crushproof, shockproof, freezeproof and waterproof. All so you can bring back actual proof*” (реклама фотоаппарата Olympus). Следующая лексическая особенность рекламных текстов – фразеологизмы – устойчивые сочетания слов, составляющие единое целое с точки зрения значения. Они широко используются в рекламе, потому что это яркий, удачный и легко узнаваемый прием. В тексте компании Apple есть следующее употребление фразеологического оборота “*to keep ahead*” («оставаться впереди»), говоря о преимуществе сотрудников: “*Apple keeps us think creatively – and that helps keep us ahead*”. В первом предложении выражение было использовано в прямом смысле, что продукт заставляет думать креативно, чтобы продвигать его.

Во втором предложении фраза “*keep us ahead*” понимается в переносном и означает быть на шаг впереди своих конкурентов в данном случае. В рекламном тексте часто употребляется метафора – оборот речи, при котором на основании некоторого сходства двух предметов слова и выражения употребляются в переносном значении. Метафора формирует представление об объекте и навязывает определенную идею, мысль о продукте. Метафора, используемая в рекламе, отличается краткостью и лаконичностью. Ее цель – образно, выразительно и доступно назвать предметы и явления “*We craft our coffee with a passion you can taste*” (реклама кофе Starbucks). “*Savour the flavour of every color*” (реклама фотоаппарата Canon). Рекламная метафора позволяет рассмотреть одни товары через свойства и качества других. Заметно использование личных и притяжательных местоимений второго лица, поскольку они усиливают рекламное обращение. Например: “*Obey Your Thirst*”. (реклама Sprite) Местоимение «*your*» дает примерить адресату товар или услугу на себя и ощутить действие товара на собственном опыте.

Употребление в рекламных текстах антонимов и противопоставлений также оказывает значительный эффект на потребителя, так как подчеркивает особенности продукта. Создается контраст между разными свойствами продукта, рекламируемым товаром и товарами конкурентов либо между рекламируемым продуктом и его отсутствием. Например: “*Stop wishing. Start living*” (Meltin’ Pot jeans). “*Hate health food. Love to eat*” (Kashi). “*One small cup for man. One giant leap for mankind*” (Nescafe). Что касается использования глаголов, существительных и прилагательных в рекламе, то первые имеют большее количество и, соответственно, большое влияние. Как утверждает Ю.С.Бернадская, использование

глагольный формы в качестве основного слова увеличивает запоминание примерно в полтора раза, так как глаголы являются более яркими с точки зрения представления картинки и практически все конкретны, а следовательно, приближены к реальности.

В рекламных текстах активно используются словосочетания с иностранными заимствованиями. Чаще всего неологизмы встречаются в названиях торговых марок, фирм по уникальным характеристикам товаров. Проанализировав лексические особенности англоязычных рекламных текстов, можно утверждать, что образные средства языка, лексические приемы оказывают значительное влияние на восприятие адресатом рекламы. Разнообразные способы словесного выражения, усиливающие выразительность и выраженность текста – частый инструмент при создании текста. Рекламный текст – это не совсем обычный Выпуск №15(33) '2019 - 5 - текст, потому что он создается с целью манипулировать мышлением адресата и побудить совершить желаемое для отправителя действие. Лексическое многообразие позволяет достичь желаемого эффекта на читателя.

Литература

1. Антрушина Г.Б. English Lexicology. - М.: Дрофа, 2000. - 288 с.
2. Бернадская Ю.С. Текст в рекламе: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 032401 «Реклама» / Ю.С. Бернадская. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 288 с.

Сайкенова Жулдыз Толеубаевна
1 курс магистранты

ғылыми жетекшісі: филол. ғыл. кандидаты, доцент м.а. Акимиева Ж.А.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
e-mail: zhuldyz_saikenova@mail.ru

ЖАСТАРДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ СЛЕНГТЕРІН ОҚУДЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ РӨЛІ

Аннотация. Бұл мақаланың мақсаты - ағылшын тілінде сөйлейтін жастар белсенді қолданатын болжамды құны бар жаргонды сипаттау, сонымен қатар қазіргі жағдайда сөздіктің осы қабатын зерттеудің маңыздылығы. Бұл ретте келесі тақырыптық топтар ажыратылады: адамның сыртқы келбеті, адамның ішкі әлемі, әлеуметтік жағдайы, нәсілдік проблемалары, ұлты, тұлғааралық қарым-қатынасы, гендерлік проблемалар. Негізгі зерттеу әдісі ағылшын тілінің қазіргі жастар сленгінде бағалау мәні бар сленгтік терминдердің мысалдары бар сипаттамалық әдіс болып табылады.

Түйін сөздер: сленг, сема, тақырыптық топ, жаргон, социолект, аббревиатура.

Сайкенова Жулдыз Толеубаевна
магистрант 1-го курса

научный руководитель: и.о.доцента Акимиева Ж.А.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
e-mail: zhuldyz_saikenova@mail.ru

РОЛЬ ИЗУЧЕНИЯ МОЛОДЕЖНОГО АНГЛИЙСКОГО СЛЕНГА В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль сленга при обучении иностранным языкам. Целью статьи является описание, а также оценочное значение наиболее популярных сленговых выражений, а также показана важность изучения такой лексики для более полного погружения в языковую среду. При этом выделяются следующие тематические группы: внешность человека, внутренний мир человека, социальный статус, расовые проблемы,

национальность, межличностные отношения, гендерные проблемы. Основным методом исследования является описательный метод с приведением примеров сленговых выражений.

Ключевые слова: сленг, сема, тематическая группа, жаргон, социолект, аббревиатура.

Saikenova Zhuldyz Toleubayevna

1-year MA student

scientific supervisor: Acting Associate Professor Akimisheva Zh.A.

Al-Farabi Kazakh National University

e-mail: zhuldyz_saikenova@mail.ru

THE ROLE OF STUDYING YOUTH ENGLISH SLANG IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. This article discusses the role of slang in teaching foreign languages. The purpose of the article is to describe and evaluate the most popular slang expressions, and also show the importance of studying such vocabulary for a more complete immersion in the language environment. At the same time, the following thematic groups are distinguished: the appearance of a person, the inner world of a person, social status, racial problems, nationality, interpersonal relations, gender problems. The main research method is a descriptive method with examples of slang expressions.

Key words. slang, seme, theme group, jargon, sociolect, abbreviation.

One of the objectives of this article is the task of studying the development of emotional and communicative competence in mastering English. Spoken English skills are necessary for working on international youth projects when developing plans for various kinds of cooperation.

The training of specialists is currently updating the ability to communicate freely with partners in English. An important psychological construct that influences the nature of mutual understanding of participants in dialogue communication is emotional and expressive connotation. Training in communication skills and abilities contributes to the establishment of interpersonal interaction with others. The development of the emotional-volitional sphere helps to reduce aggressiveness, impulsiveness, and conflict, and also helps to increase self-confidence and one's strengths, the development of the communicative sphere, the formation of the need for communication, the development of emotional intelligence through English [1].

The data of scientific research and the practice of university training indicate the difficulties that arise at the level of interpersonal understanding and communication in a foreign language in connection with the active use of slang. The process of transition of slang into the literary language is active. More and more segments of the population are actively using slang and jargon instead of literary words. The modern study involves knowledge of the spoken layer of the language, communication with people, teamwork skills, possession of a large number of social roles that ensure the development of communicative competence, highlights dialogic interaction, activation of teaching methods and humanization of the educational process.

Often slang is defined as an informal language that is associated with certain groups of people, thus expressing their identity. The idea of identity leads us to the question of why people use slang. Slang is often used by those who want to be misunderstood by people outside the group. This way they only communicate with each other and keep everyone else at a distance.

Young people claim that using slang, they express belonging to a certain social group. If you use the slang language of the group, you will be part of it, then they will not communicate with you. The long-term experience of some foreign language teachers has proved that it is not native speakers who seek to learn slang for inclusion and acceptance into the team, but foreigners who find themselves in a foreign environment. Slang helps to acquire personal advantages that allow you to

be in demand in certain circles. In this way, you demonstrate your awareness and know what is relevant at this stage. Also, you prove how well you handle the situation, but it's worth noting that you need to know how and when to use it. In other words, slang is a kind of status. Only through slang do you share emotional and social experiences, which in turn only strengthens your relationship.

The differences between slang and standard English are sometimes so striking that a student beginning to learn it is unlikely to understand the meaning of the slang expression.

Taking into account the nature of the development of foreign language competence as a process, we believe that the development of emotional intelligence through a foreign language can become the basis for its formation.

Emotional self-awareness and emotional self-control in the course of communication recognize emotions and can evaluate their effect. The development of social sensitivity is a manifestation of interest in others and a willingness to help, the ability to induce action [2].

Many young students tend to emphasize their individuality and dissimilarity to others. This is expressed in the active use of slang formations. The widespread use of youth slang testifies to the extreme linguocentrism of modern youth.

Knowledge about a person with his properties and capabilities, advantages and disadvantages acquires personal meaning in the process of communication. In this regard, in the lessons of a foreign language, the problems of interpersonal relations, feelings, especially those moments when it is necessary to comprehend and evaluate the moral position of the individual, cause a lively reaction.

The register of slang connotations in and jargon is very wide: from petting-diminutive to pejorative. Compliment and praise play different roles in conversational communication. Praise is a positive assessment of performance or reinforcement in the course of successful work. A compliment is a way of expressing approval no matter what the person has done. The development of students' emotional intelligence with the solution of general educational and subject tasks contributes to the implementation of one of the more effective communicative approaches to language teaching [3].

Slang examples, in which there are various kinds of emotional characteristics, help to imbue the life of comrades, to cultivate sympathy and empathy.

This article analyzes slang terms that are widely used by English-speaking youth and have a clearly evaluative value.

“Slang” is a social variety of speech, which is characterized by a special lexicon and word-formation features. In youth jargon, the thematic group “Estimated values” occupies a significant place. By a thematic group, we mean a set of lexemes related to one's realia.

The estimated value in English youth slang is expressed by jargon included in the following thematic subgroups:

- 1) a person's appearance;
- 2) the inner world of a person;
- 3) social status;
- 4) interpersonal relationships;
- 5) drug addiction and alcohol.

There are the following sections in the thematic subgroup “Appearance”:

a) the human body: bush, breaver – beard; mince pies, window lights – eyes; boobs, tits, jugs – breasts; think-piece – head; fish talk, trap, hole in the head, gang, gob, cakehole – mouth;

b) physical properties of a person: ginger – red-haired; Doris – ugly woman; fancy pants – effeminate man; shafts – female legs; north eye – cross-eyed; pudding face – thick, expressionless

face; cream faced - pale; Jack Sprat – dwarf; slaphead - bald; bange bunny - beautiful, stout fellow - a fat man, whale - fat; Mutt'n Jeff - deaf; face-on-stick - thin handsome guy;

c) assessment of appearance: slob foot - clumsy; long drink of water - a very important person, cutie pie – pretty woman.

In the “Appearance” thematic group, the “appearance assessment” group stands out: dressed to kill - fashionably dressed; pants, fly, go-go, kinky, snazzy, swell, zoot suit - stylish person, hung up - old-fashioned.

The next thematic group is “The inner world of a person and its assessment”. The lexemes of this thematic group are divided into the following types: smart - stupid: savvy, slick, on the beam, berk, creep, nut, shitter, airhead; angry - down on, Radio Rental, up in arms; greedy - tight as a fart, tigh-ass, tigh-fisted; rough - hard-boiled, cheeky, butter head; brave - gutsy; honest - kosher, clean living; bore - nice Nellie, anorak (about men), drag, neb; impudent- bare face, cheeky, fresh, off base, lairy, oil can; cheerful- up, zip, zippy, zippo; strange - old ball, kook, queer beer, zombie; passionate - hot pants, red- hot [4].

Lexemes reflecting the social status of a person are divided into the following sections: rich person - rich- loaded, sitting, pretty, well fixed, swell (rich man); poor - ropery, dosser, white trash (about people with fair skin colour); employee – collar, clerk, villager; worker - cloth cap, hunk (immigrants from Central European countries), pay dues (work in the service sector); assessment of social status - hunk, razor-back (hard worker), big cheese (big shot), big fart (important person).

In recent decades, the world has been swept by a powerful wave of addiction to drugs and alcohol. The thematic subgroup “Drugs and Alcohol” includes a large number of slang terms that reflect the moral state of a significant part of today's youth. This subgroup is represented by the following lexemes:

a) drugs: goof ball (in tablets), hook (heroin), junk, stuff;

b) drug addict: acid head, goof, up against;

c) drug intoxication: knocked out, junked up;

d) alcohol: booze, sherbet (alcoholic drink), three (point) two booser, bottle man, juicer, piss-head - alcoholic, whistle (take drugs), banjaxed, cabbaged, caned, fresh, ready, rotten, tacy, dead trunk (dead drunk), full as an egg (drunk on the board), tank (drunkard), red tape (brandy) [5, 6].

The thematic subgroup “Interpersonal Relations” is represented by a small number of morphemes: ace, man, pal, old cap, fruit, buddy.

The processes of metaphorical and metonymic transfer of the meaning of the word are active.

Metaphor is an expression of a concept by a word, which in the primary distribution of nominations has a meaning that is perceived as a secondary onomasiological function of a word already occupied by some other concept. In other words, a metaphor is an expression of a concept by a word, which in the primary distribution of nominations is assigned an expression of another concept associated with the first semilative connection. These processes use the sound shell that already exists in the language. Metaphor presupposes the presence of a common seme in the compared units. The seme is understood as the minimum limiting unit of the content plan. For example, angle face - an effeminate man - a metaphor for the similarity of signs (general seme - angelic), chick (en) - a coward - a metaphor for signs (general seme - coward), hole in the head - mouth (general seme - eat, loaf of bread - head - a metaphor for the similarity of shape (general seme - round), mince pies - eyes - a metaphor for the similarity of signs (general seme - light).

Metonymic processes of rethinking the meaning of words in English youth slang are also active. Metonymy is a trope or mechanism of speech, consisting of a regular or occasional transfer from one class of objects to another class or a separate object, associated with data by contiguity, involvement in one situation (hook nose - Jew: metonymy based on object - sign (hooked nose), heavy cream - fatty: metonymy based on object - sign (bold), pink toes - fragile woman) [7].

There are cases of phraseological combinations of idioms: sugar daddy is an old rich man.

It can be concluded that in this thematic group, the main word-formation process is the creation of complex words and phraseological combinations: Mystic Mag (leg), Bernie flint (beggar, penniless), big cheese (boss). The main connotative meaning is contemptuous emotive colouring. For example, hook-nose (Jew), brown nose (sycophant).

Foreign language teachers tend to oppose the teaching of slang based on the fact that slang is inappropriate in an academic environment and that it is the lowest level of the language. They argue that learning slang distorts standard English and this can cause some inconvenience or trouble for students. Opponents of this point of view believe that these teachers, who have counterarguments, are not native speakers, and they have no knowledge of slang at all. For such teachers, it is easier to use textbooks with audio / video materials that teach standard English.

But students working on the four standard skills (listening, speaking, reading and writing), show active participation in the classroom and can use the acquired knowledge to perfection. However, these same students are able to communicate with native speakers, watch TV programs and films, and read contemporary magazines, especially when traveling to other countries where the target language is spoken.

Summing up, there are still many theorists who consider slang decadent, undesirable and uneducated. These people consider themselves the guardians of the language and views on any changes for the worse. But today's young teachers firmly believe that slang is no longer taboo, as it used to be. Slang is a sign of life, vibration and beauty in a language. It is a living being and no one can stop this process of change. Since the teaching of slang is not so common in our country, it is only the responsibility of a foreign language teacher who can prepare his own teaching materials. Lyrics, films, role-playing games and simulations can help him to carry out this type of activity. Although sometimes teaching slang in a formal classroom setting may seem inappropriate.

English is used in all contexts today. Given that many students find learning slang fun, this is one effective way to get them involved in learning English.

By studying the language, adding borrowings, and new words, we make speech richer and more beautiful. Slang helps us to be closer to young people, to understand them, to keep up with the times. Teachers need to know slang words because this is a direct way to gain authority among students, to be not just a teacher, but also a friend.

To be able to use slang terms, one needs to learn words from a slang dictionary, watch youth films or TV shows in English, and also read the works of linguists on this topic.

References:

- 1 Ayto John Oxford Dictionary of Slang. M., 2009
- 2 Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания - 2006. - № 3. - С. 32-41
- 3 Матюшенков В. С. Словарь английского сленга. М.: Наука, 2015.
- 4 Haigh, C.: 30 Awesome British Slang Terms You Should Start Using Immediately [Electronic resource]
URL: <http://www.lifehack.org/articles/communication/30-awesomebritish-slang-terms-you-should-start-using-immediately.html>
- 5 Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus [Electronic resource].
URL: <http://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/slang>
6. Urban dictionary. URL <https://www.urbandictionary.com>
7. Partridge, Eric (2010) "Slang: Today and Yesterday" London Routledge and Kegan Paul Ltd.

3. Сәнік шығармаларындағы көркемдік сөз қолданыстары

Төмендегі мақала 3. Сәніктің «Басбай» романындағы сөз қолданыстары мәселелерін қарастырады. Атап айтқанда автордың сөз қолданыстарындағы өзіндік ерекшеліктеріне тоқталғанды жөн санадық. Романның өн бойында әдеби тілдегі құбылту мен айшықтаудың түрлерін қолдану молынан кездесіп, суреттеліп отырған жайға өзгеше өң, соны сипат береді. Бірқатарын қарастырып көрелік. Алдымен эпитеттер қолданысына назар аударалық. Эпитеттерінің дені күрделі. Мәселен, табиғатты суреттеуде көбіне эпитетті тиімді қолданады. Табиғат құбылыстарына жан, тіл бітіреді. Бұл, шын мәнісіндегі жазушы шеберлігінің бір көрінісі.

3. Сәніктің «Басбай» романында жаз мезгіліндегі Тасты өзені былайша суреттеледі:

«Барлық тауының теріскейі жағын ортадан тік жарып ағып жататын асау өзенді жұрт Тасты деп атайды. Тасты десе тасты дегендей биік-биік жалама жартастарға соғылып шығыстан батысқа қарай көсіліп жататын тентек өзен көктем мезгілінде буырқанып, арнасынан асып аспанға шапшыған асау толқын тудырса, жайшылықта да ақ көбік шашып арыстан жалданып жатады. [1, 62 б.]»

Мұндағы «асау өзенді», «биік-биік жалама жартастарға», «тентек өзен», «асау толқын» эпитеттер. Осындағы «асау» эпитеті жалпы халықтық қолданыста кездеседі. Өзеннің тентек, асау немесе толқынның асау болуы да өзіне тән тұрақты белгі емес. Яғни тұрақсыз эпитеттер. Сондай-ақ, екінші құрмалас құрылымды сөйлемнің үшінші компонентіндегі «*ақ көбік шашып арыстан жалданып жатуы*» метафоралық (эпитет метафора) қолданысқа ие. Автор біртіндеп эпитеттерді үстемелей отырып, образдың экспрессиясын мейлінше арттырған. Кейіптеу тәсіліне жүгінеді. Онысы аса нанымды шыққан. Өзенге жан бітіреді. Ол көктемде «тентек» мінез танытып адам кейпінде ашуға мініп буырқанса, жайшылықта арыстан кейпіне енеді.

Екінші бір тұста:

«Құтидың кең жазығының Барлық жағы әжімді алқап, бұжыр-бұжыр қырқаларға ұласып жатады да, Тарбағатай жағы созылып барып Қожағұл байдың жеріне – Беделдің жазығына ұласады. [1, 16 б.]»

Құрмаластың бірінші компонентіндегі «*әжімді алқап*» эпитеті табиғат құбылысының бір мәні іспетті. Әжім кәріліктің ұлттық ұғымымызда қалыптасқан аяныш сезімге бастайтын бұл бір күйі тұтастай бір өңірді алып жатыр. Құрмалас сөйлемнің екінші компонентіндегі «*бұжыр-бұжыр қырқаларға*» тіркесі де эпитет. Образға жұмсалған.

«Құлыстай мен Қоңыраба аңғарының арасын шығыстан батысқа созылған заңғар биік алып тау ортадан бөліп жатады... Ал, теріскей жағындағы кең етекте бұжыр-бұжыр адырлар, осы елдің көктеу-күзеулігі. Нар қамысты, атан шилі, жалпақ Құлыстай бойы да қыстаулыққа келіскен жер, табиғаттың дайын пішендігін қалың мал қыс бойы шетінен кертіп жеп, ырғынға батып жататын. Барлықтың басына тоқымдай бұлт ілінгенде Сауырдың жотасынан ақшиған ақша бұлттар көше бастайды. [1, 23 б.]»

Бірінші сөйлемдегі «*заңғар биік алып тау*», «*кең етекте бұжыр-бұжыр адырлар*» күрделі эпитеттер сөздің экспрессиясын күшейтуге жұмсаған. Екінші сөйлемдегі «*нар қамысты, атан шилі*» эпитеттері гипербола эпитеттер. Өйткені шидің қанша үлкен болса да, атандай болуы мүмкін емес, т.б. Соңғы сөйлемдегі «*дай жұрнағының көмегімен жасалған «тоқымдай»*» теңеуі ұлттық ұғымға етене жақын болғандықтан, «*ақшиған ақша бұлттар*» эпитеті де өте сәтті қолданыс тапқан. Көз алдыңызға тіршілік заңына амалсыздан көндігіп,

бақшиып көшіп бара жатқан ақша бұлттардың жанды кейпі елестейді. Бұл тұста эпитеттер сөздің әсерлігін арттыруға жұмсалған.

Екіншіден, осы тұста автордың сөз тіркестерінің түрлі комбинациясын құру шеберлігі де көз тоқтатады. Мұны жазушының өзіндік ерекшелігі деп қарастырғанымыз абзал. Оған төмендегі үзінділердің қайсысы болмасын дәлел бола алады.

«...Күзде салынған жал-жал маялардың етегі жиылып, құмырсқа белденіп едәуір еңсеріліп қалса да, бірақ жаз шыққанша моитын емес. Шақылдаған сары аяз айналаны қанишалық бүрістіргенімен, мына пішен жағалаған малдың оны мизімейтін түрі бар, жүндері жылтырап, жұтынып тұр. [1, 55 б.]»

Алғашқы құрмаластың бірінші компонентіндегі «жал-жал маялардың», тіркестері – эпитет, екінші компонентіндегі «құмырсқа белденіп» тіркесі тұрақты литота. Екінші құрмалас сөйлемнің бірінші компонентіндегі «шақылдаған сары аяз» тұрақты эпитет. Күнделікті ауызекі сөйлеу тілімізде кездеседі. Ал екінші компонентіндегі «жұтынып тұр» тұрақты сөз тіркесі.

Ендігі бір тұста:

«...Мал да адам да азып, күннен күнге құлдырай берді. Тарпаң табиғат кәрін төгіп Құлыстайдың әумесір желі күндіз-түні азынап тұрып алды. Күйегі ерте алынған қораның төлі шегінен қырылып, қыстан қымтырылып әрең шыққан мал әр жерде құлап, қарға-құзғынның жеміне айналды. Жер бетінің күзден қалған азынаулақ шөп-шалаңын ескеуілдеген аңызак жел үптеп кетті. Аласұрған мынау жел жаңа тебіндеп келе жатқан көкті де маңдытпады. Тек күнгей-күнгейдің ықтасын жерлерінен ғана бастарын қылтитып, сүрепеті қашып өбек қаққан, селдіреген әредік көктер сүркейлі далаға сығалай қарап, мұнан артық өсsem әлде қандай пәлеге ұшырап қалам ба деп қорғалап қалғандай еді. Әр жерде селтиген құрай, селдіреген ши өбек қағады. Жылда жапырағы мен бүрі болса малға аздап талшық болатын сол бір дала көркі биыл жүдеп-жадап ызғарлы желдің аяусыз соққысына шыдамай ызыңдаған мұң шығарып, әлсіз үн қатады. [1, 99 б.]»

Мұндағы «тарпаң табиғат» метафорасымен тіркесіп келген «кәрін төгіп» тұрақты сөз тіркесі. Одан әрі «ескеуілдеген аңызак жел», «аласұрған мынау жел», «сүрепеті қашып өбек қаққан», «селдіреген әредік көктер», «сүркейлі далаға», «селтиген құрай», «селдіреген ши» «ызыңдаған мұң», тіркестері түгелімен эпитеттер қатарын құрайды, т.б.

Мұнда қатал табиғат құбылысының әрекеттік сұлбасы бой көтереді. Мәтіннің өн бойында эпитеттің қимыл-сындық болмысы эмоционалды суреттермен ұштастырылады. Мұның ішінде «сүрепеті қашып өбек қаққан», «селдіреген әредік көктер» үйірлі анықтауыш түріндегі эпитеттердің қуаты да мол.

Табиғатқа жан бітіріп, оған адамның қимыл әрекетін тели суреттейді.

«Сондағы оның аналық мейірі, ыстық құшағы, көл етіп ағызған көз жасы бұлардың есінен мәңгі шығатын емес. Сонау Барлықтың ұшар басынан ойдағы ауылға, будақтаған түтіндерге, жыпырлаған малға көз тастап, ананың алып тұлғасын елестетіп, аяқ жақтан, анау кезеңнен ақ шылауышын бұлғап шыға келер ме екен деп үміттеніп, әлсін-әлі жалтақтай береді. [3, 83 б.]»

Алғашқы сөйлемдегі «көл етіп ағызған көз жасы» әсірелеу. Себебі, адам қаниша жыласа да көз жасы көл бола алмайды. Екінші сөйлемдегі «будақтаған түтіндерге», «жыпырлаған малға» тіркестері эпитеттер. Мұндағы көріктеу тәсілдері түгелдей образдауға жұмсалып тұр.

Табиғатты суреттеген тұстарда ғана емес, шығармаларының өн бойында жиі ұшырасады. Мысалы портрет тәсілін алайық.

«Мынау бір қараторы көрікті сымбат оған жарасқан үкілі құндыз бөрік, оқалы қызыл ламбық шапан, төгілген жібек белбеу, қисық жағалы, кестелі ақ торғын көйлек бір-біріне құп жарасқандай олардың көзін сүріндіріп, көңілдерін ұйытып барады. [1, -41 б.]»

Мұндағы «үкілі құндыз бөрік», «оқалы қызыл ламбық шапан», «төгілген жібек белбеу», «кестелі ақ торғын көйлек» күрделі эпитеттер. Ал «көзін сүріндіріп» тұрақты тіркесі жағымды эмоцияны білдіруге тиімді жұмсалған.

Енді бірде:

«Мынау Шәуешектің сірне мойын дін иелері мен қалталы байларының түселдің билігін айтып отырған Әсеттің алдына топ ете түскеніне Бөкенші Омар да, Қанағат та қатты қуанып кетті [1, 48 б.]»

Бұл сөйлемдегі «сірне мойын» эпитеті жағымсыз эмоцияға жұмсалып тұр.

Қаламгер шығармалары тілінің поэтикасын танытатын тұстарының бірі – теңеулердің көрінісі. Теңеулердің қай түрін (күрделі, қарапайым) кездестіруге болады. Мысалы:

«Шүкеннің төбе басыға арнап тігілген он екі қанат ақ ордада жалғыз отыр. Ой дүниесі арпалысып, қазандай қайнап жатыр. [1, 20 б.]»

Мұндағы «он екі қанат ақ ордада» күрделі эпитет. Ал «қазандай» теңеуі адамның ішкі дүниесіндегі психологиялық құбылысын сипаттауға жұмсалған.

«Түйенің шудасындай желкілдеген қамыстар, үйдей-үйдей қоналы шилер, табақтай дөңгеленген ойдым-ойдым күреңселер көздің жауын алып, адамды ат үстінен қызықтырып, өзіне баурап алады. [1, 24 б.]»

Бұл қатардағы «түйенің шудасындай», «үйдей-үйдей», «табақтай» теңеулері -дай, -дей, -тай жұрнақтарының көмегімен жасалған қарапайым теңеулер. Алайда, ши қанша үлкен болса да үйдей немесе күреңсе өсімдігі табақтай үлкен болмайды. Сондықтан гипербола теңеулер қатарын құрайды. Ал «көздің жауын алып» тұрақты тіркесін де орынды қолданған.

«Қыранды шырғаға тартқан қызылдай көрінген бұл саудаға бүкіл қазақ сахарасы құмығып қана қоймай, дақпырты сонау Ресей жеріне, онан Қазанға дейін жетіп сонан бергі байтақ өңірдің көзін тұнытып, көңілін аударып алды.[1, 31 б.]»

Құрмалас сөйлемнің бірінші компонентіндегі «Қыранды шырғаға тартқан қызылдай» эпитетті теңеуі ұлттық танымға негізделген. Мұндағы шырға қазақтың дәстүрлі құсбегілік өнерінде бүркітті аң аулауға баулудағы негізгі жабдық. Ал қызыл оның ең құнарлы жемі. Сонымен қатар, төртінші компонентіндегі «байтақ өңірдің көзін тұнытып» тіркестеріндегі байтақ өңірдің көзі тұнбайды, сол өңірде, елдерде тұратын адамдардың көзін тұндырады. Яғни, жалпыланған метонимия. Соңғы бөлігіндегі «көзін тұнытып» тұрақты сөз тіркесі. Тілімізде «сұқтанды», «дүниеге қызықты» ұғымын білдіреді[2, -339 б.].

Автордың метафоралары да айтар ойын бейнелі жеткізуде айрықша маңызға ие. Мысалы:

«Әсет әнін әуелі өз жастық шағының шамшырағы есептелетін, өзі ерекше сүйіп, толқып отырып айтатын әні. Мақпалдан бастады. [1, -339 б.]. Осы үзіндідегі «шамшырағы» сөзі метафора.

«Үлкен әйелі: мен Басбайдың отының басы, суының тұнығымын, сондықтан Басбай отбасының бар билігі менің қолымда болуы керек, деп өзі бір тауды жеке иемденгісі келсе; [1, 83 б.]»

Мұндағы «отының басы», «суының тұнығымын» тіркестері метафора.

Ендігі кезекте қарастыратын автордың метонимиялары сөзді үнемдеумен қатар, ойды әрі айқын, әрі дәл жеткізу тәсілі ретінде қызмет атқарады. Мысалы:

«Екі баран аттының бірі – ашаң жүзді, селдір сақалды, ұзын бойлы, қаңсарлы адам Бәйтінш зәңгі еді, енді бірі – қою қара мұртты, дөңгелек жүзді, орта бойлы, көзі ойнақы Кәдіріхан ақын болатын. Екеуінің мінген аты да тайпалып, жұтынып тұр. Бәйтінштің кигені түлкі тымақ, қасқыр ішік. Сиырдың бүйрегіндей бұлтиып-бұлтиып келіп бірімен бірі тұтасып кететін мынау ұшы-қиыры жоқ кең быдырқай Барлық елінің қыстаулығы. [1, 78 б.]»

Сөйлемнің бірінші компонентіндегі «*түлкі тымақ*», «*қасқыр ішік*» затты оның жасалған материалдарымен алмастырып тұрған метонимиялар. Тымақ түлкінің, ішік қасқырдың өзінен емес, терісінен жасалады. Осы сөйлемдегі «*екі баран*» есім сөздерімен тіркескен «*аттының*» сөзі «*ат мінген екі адам*» ұғымын, екінші сөйлемдегі «*екеуінің*» сөзі де сан есімдерден жасалған кісі есімдерін алмастырып тұрған метонимиялар. Алғашқысы күрделі. Осы тұста, «*сиырдың бүйрегіндей*» теңеуімен тіркесіп бірге келетін «*ұшы-қиыры жоқ кең быдырқай*» күрделі эпитеті бірін-бір толықтырып, сөздің әсерлігін арттыруға ықпал етеді. Сондай-ақ, «*селдір сақалды*», «*көзі ойнақы*» эпитеттері де тиімді қолданылған, т.б.

«*Тарыққан жанның талайын ажалдан арашалап, сол бір қиын-қыстау күндерде өзегі талып жығылғанды қолтығынан демеген, жоқ-жітікке жомарт шараның шетін тістетіп барып өлімнен құтқарған Қарақазан кейінгі күнде ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа аңыз боп таралған.* [1, 61 б.].

Осы сөйлемдегі «*жомарт*» метафорасымен тіркесіп келетін тұрмыстық зат шара. Адам шараның шетін тістемейді, шараның ішіндегі асты меңзеу орын алған. Одан кейінгі «*Қарақазан*» Басбай есімін, яғни қазанды емес, оның иесін, иесінің жомарттығын, мырзалығын алмастырып тұрған метонимия.

«*Әдетте байлардың көбіне мал мол біткенімен басқа тапшы болады ғой. Ол бәйбішесі Жамбыдан шыр еткен көрмеді.* [1, 83 б.].

Алғашқы сөйлемдегі «*басқа*», екіншісіндегі «*шыр еткен*» перзент, нәресте сөзін алмастырып тұрған синекдоха.

Ендігі кезекте шығармаларында кезігетін айшықтау тәсілдерінің бір-екеуіне тоқталып кетейік. Кей тұста сом, кесек күйде кезіктіреміз. Мысалы:

«*Жақсы атаның аруағы жаман ұлды қырық жыл сүйрейді екен.*

- *Жаман ұлды қырық жыл сүйрегенде, сіз сияқты жақсы ұлды сексен жыл сүйрер.*

Еріншек, ездердің де маңдайына қаншалық мол дәулет жазылса да құмға құйған судай зым-зия болар! [1, 136.].

Бұлар антитеза.

«*...азаматтың маңдайына сор жазса сорлы, бақ жазса бақытты болады.*

Аттың да аты бар, қазанаты бір бөлек, жігіттің де жігіті бар азаматы бір бөлек емес пе! [1, 136.].

Бұл қатардағылар – параллелизмдер...

Қорыта айтқанда, ұлттық дүниетанымы мол, өз ұлтының рухани құндылықтарының нәрін бойына жинаған З. Сәнік шығармаларында эпитет болсын, теңеу метафора, метонимия, синоним, шендестіруге негізделген антонимдік қатарларды, күрделі сөз оралымында түрлендіріп қолдану ерекшелігі байқалады. Яғни сөз тіркестерінің сан түрлі комбинацияларын құруда шеберлік танытады. Бұл оның басты ерекшелігінің бірі. Олар қандай да бір белгілі стильдік мақсатта қолданылады. Шығармаларында мәдени лексикамыздың ұлттық сипатын айқындайтын сөз тіркестеріне басымдық береді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. З. Сәнік. Басбай – Алматы: «Санат» баспасы – 2007. – 224 б

2. І. Кеңесбаев. Фразеологиялық сөздік. Алматы: «Арыс» баспасы, –2007. –800 б.

3. Сәнік. Т.І.: Сергелдең. – Алматы «Ан-Арыс» баспасы 2017. – 328 б.

МРНТИ 16.21.47

**Сафаров Шахриёр Сафарович, доктор. филол. наука,
профессор Самаркандского государственного института иностранных языков,
Самарканд, Узбекистан
Каримова Сафо Сайдуллаевна, преподаватель Самаркандского государственного
института иностранных языков**

РАЗГОВОРНЫЕ СТИЛИ: ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В статье обращается внимание на различные разговорные стили, используемые мужчинами и женщинами в их взаимодействии друг с другом, которые в значительной степени игнорировались в исследованиях коммуникации. Работы феминистских исследователей, занимающихся проблемами гендерных различий, начали появляться в середине семидесятих годов. Крамер (1975 г.) утверждает, что необходимо учитывать не только возможность различий в грамматических, фонологических и семантических аспектах, но также возможные различия в вербальных навыках, инструментальном использовании языка и взаимосвязи невербального использования с вербальным поведением. Согласно Крамеру, авторы статьи задаются вопросами: существуют ли различия между полами в их лингвистической компетентности. Контролируют ли женщины некоторые речевые структуры или словарный запас», которых не хватает мужчинам, или наоборот? В статье рассматриваются различия в лингвистических характеристиках, в синтаксических структурах, лексике, фонологических правилах.

Ключевые слова: разговорный стиль, гендер, аспект, речь-поведение.

Abstract. The different conversational styles adopted by the males and females in their interaction with one another seem to have been largely ignored in communication research. Work by feminist researchers dealing with issues on gender differences began to appear in the mid-seventies. Kramer (1975) states that there is a need to consider not only the possibility of differences in grammatical, phonological, and semantic aspects, but also possible differences in the verbal skills, instrumental use of language, and the relationship of non-verbal uses to verbal behavior. According to Kramer, the authors of the article ask themselves whether there are differences between the sexes in their linguistic competence. Do women control some speech structures or vocabulary" that men lack, or vice versa? The article examines the differences in linguistic characteristics, syntactic structures, vocabulary, phonological rules.

Keywords: conversational style, gender, aspect, speech-behavior.

Kramer's questions [1] are ones that have interested feminist sociolinguists and several attempts have also been made to answer these questions. In the context of a hierarchical society that dictates male dominance and female subordination, regardless of our individual intentions, the way we do gender in interaction are specific, intricate and for the most part, "invisible" [2; 3]. When men and women speak, they are left with the net result of the effects of this hierarchy often without knowing why - without knowing that they have been using patterns of communications that not only reflect but also serve to constitute patterns of domination and subordination.

In the last 20 years, feminist sociolinguistic research has typically been concerned with whether, and how, women and men use language differently, and whether these differences are symptomatic of women's subordinate social status, or contribute to their subordination, or are merely markers of gender difference, and are the result of different sub-cultural norms rather than asymmetrical power relations.

Linguists interested in this power, achieved and maintained through discourse, and in evaluating and revaluing women's conversational style, have focused on certain features of conversation, and the differences in the use of these features by men and women. Among the most interesting studied features are the following

- Turn-taking, which includes looking at the proportion of time for which any speaker hold floor, the average length of turns, and also whether the exchange of turns happens without a discernable gap (latching), or whether there are pauses between turns, or overlapping speech, or interruption

- Questions and tag questions
- Topic introduction and development
- The use of hedging and epistemic modality to qualify the strength of the speaker's opinion. This is realized by the use of expressions such as "*perhaps*", "*I suppose*", and epistemic modal auxiliaries such as "*could*", or "*might*".

Gender-related differences have been found in all the above features of conversation in numerous recent studies, but the studies have not always been in agreement in their findings, nor in the interpretations of their findings.

The theories of gender and power differences include deficit, dominance, and sub-cultural differences as proposed by researches in the field of language and gender.

According to Robin Lakoff, the style of language which was typically used by women "submerges a women's personal identity, by denying her the means to express herself strongly and encouraging expressions that suggest triviality in subject matter and uncertainty about it" [4: 7]. The features that were characteristic of women's speech style, and thus denied women the means to express [themselves] strongly and instead make them sound "trivial" and "uncertain" were as follows:

1. The use of words connected with women's culture (color terms, sewing terms) which are not in men's vocabulary, they are used disparagingly by men;
2. So-called "empty" adjectives, such as "divine" and "charming";
3. Tag questions and rising intonation used with grammatically declarative utterances;
4. The use of hedges to avoid being too assertive or direct;
5. The use of "so" as an intensifier, as in "I like him so much";
6. Hypercorrect forms in pronunciation and grammar;
7. Being "superpolite";
8. Not telling jokes;
9. Speaking in *italics* (which presumably refers to women's stress patterns).

[4: 53-56]

Lakoff was working on the principle that women's speech patterns are worse than men's, in that they confirm women's subordinate social status and prevent women from being treated as equals. The deficit model accepts an androcentric, view of the world, holding men's conversational style as the norm, and woman's departure from it as a lack. In some ways, however, it overlaps with both "dominance" and "sub-cultural" models. It shares with the "dominance" model the idea that women's speech style reproduces their lower social status. However, in contrast with the "dominance" model, and in common with "sub-cultural" model, it suggests that women's speech style is a result of their gendered up-bringing, that is a function of feminists, rather than a consequence of asymmetrical power relations in every mixed-sex conversation.

Although Lakoff's work was welcomed by feminists when it first appeared, her model of conversational differences has been criticized on several grounds, and some of the criticisms will be discussed here because they indicate some of the important methodological developments of the last years.

First, Lakoff stands in danger of making a circular argument, whereby the forms identified as typical of women's language are considered "weak" forms because they are used by women, and not because of any linguistic criteria of what "weak" forms might be. The features which Lakoff had associated with women's language (hedging, hesitation), also occurred in the speech of inexperienced witnesses (male and female) in court cases, while more experienced witnesses (female and male) used these features less.

Leet-Pelligrini [5] studied the ways gender and expertise interacted in conversation to produce dominance. It is her study that influenced other researchers in making the assumption that male experts are in a doubly powerful position to dominate less expert females.

A second criticism is that Lakoff's interpretation of linguistic forms was simplistic. There was an assumption in her work that the relationship between linguistic forms and their pragmatic function was monolithic. Research has since drawn attention to the extent to which context affects meaning, and to which linguistic forms are polypragmatic, fulfilling multiple functions in a conversation.

The 'dominance' theory of gender differences has focused on the distribution of power in society, and suggested that women's speech reflect their subordinate position. It allows for the analysis of how asymmetrical power relations are achieved in daily interaction. Work within this model includes Pamela Fishman's studies which claim that women do the "shitwork" in conversations, that is, they do the conversational support work that enables the conversation to happen and continue (Fishman, 1980). This is realized by asking questions, introducing topics, and making active listening signals. Fishman reported that the men in her studies would interrupt their partners, delay or omit back channel support, reject topics offered by women, and hold the floor for far longer periods than women hold.

The strength of this approach is that it offers an account of how power is 'done' in conversations, how patriarchy can be achieved and maintained in the personal sphere between a married couple, for example. It can also be used to explain the reproduction of patriarchy as children learn gender-appropriate language use, which also teaches them their "correct" role in society - domination or submission. According to this model, women can change their interactive patterns in theory to subvert existing power relations.

In contrast to the 'dominance' explanation of gender differences in conversation, the "sub-cultural" model is able to endorse the work that women do in conversation. This model acknowledges that being supportive and trying to achieve solidarity rather than a hierarchy in a group of co-conversationalists, may have intrinsic value. The explanation offered for the gender differences in conversational styles is that an important part of our socialization occurs in single-sex peer groups, and that male and female peer groups have different norms of communicative competence - competition for boys and co-operation for girls. These differences have been shown to develop in very early childhood. Amy Sheldon's [6] work suggests that sub-cultural differences in conversational style are evident by the age of three. The strength of this theory in comparison with the dominance approaches that women's speech styles are no longer viewed negatively as the product of powerlessness and as indication of "submission". The conversational skills manifested in women's turn-taking and timing of minimal responses, for example, can be categorized: the choice not to compete for the floor, not to interrupt, not to withhold back channel support, or in other ways violate their own conversational norms, can be seen as a strength of women's conversational style, not a weakness. This style, it is argued, arises from a different sense of social relations and responsibilities.

The "sub-cultural" approach, however, has been criticized for its tendency to side-step the issue of power. Women's lesser social status is ignored as a cause for the development of different peer group norms. The "difference" approach also ignores the effect of the different speech styles in mixed conversation in both the public and private domains - that a verbally combative style will dominate a conversational supportive style.

Achi Uchida has produced a valuable critique of the "sub-cultural" approach [2] She faults it for being simplistic in its assumption that women and men belong to different cultures, and for its distinction between "culture" and "power". She identifies as a weakness the assumption that "the same-sex ruled will directly be carried over to mixed-sex interaction" [7: 555]. She points out that children are not normally segregated from members of the other sex, however much time they spend in single-sex peer groups, and thus that the "cross-cultural" analogy is false, since the basis of cross-cultural miscommunication is explained in terms of lack of exposure to another's culture [8: 556]. She also criticizes the difference approach because, she argues, by ignoring the dimension of power, the difference approach has to assume that parties on both sides will have an equal investment in adapting their conversation styles to accommodate their interlocutor. This is clearly

not the case. It is women who are recommended to adapt their speech styles to improve their relationships with their male counterparts as depicted, for example, in Tannen's *You*.

Although all the models have their critics, they have all contributed towards improving our understanding of how conversation works, forms of gender difference, the maintenance of these differences, and the value set on different styles by society. The deficit, dominance and sub-cultural models are not necessarily mutually exclusive. The concepts of "deficit" and "difference" can only emerge as a result of the patriarchal power explicitly recognized in the "dominance" theory, since it is a patriarchy which creates and maintains gender differences at all levels. There seems to be general agreement amongst many linguists working in this area that none of these theories offers a totally satisfactory explanation, either singly or in combination, of gender differences in conversational styles. One aspect of difference theory that has been criticized is that women and men are frequently implicitly regarded as internally homogenous groups. Differences between individual women, and the differences between individual men, are not taken into account often enough. Neither is sufficient account taken of other social formations, such as ethnicity, class, and sexuality, which affect the power dynamics of interactions. Furthermore, styles which are 'normal' for groups of white, middle class, well-educated, women and men, for example, may be very unusual for other social groups, and thus generalizations made on the basis of the behavior of one group of people may be totally invalid.

Coates [9: 161] asserts the importance of both the difference and the dominance explanations of the differences observed in women's and men's conversational styles. She suggests that to explain patterns of mixed-sex interaction, a model needs to recognize patriarchal power at work. However, she is dissatisfied with attempts to explain women's behavior in single-sex interaction as a function of their subordinate social status. In the context of all-women groups, Coates argued that a model of sub-cultural difference is necessary. She contends that under these conditions, women's language has features, which are identifiable as a style, distinct from the style used by men in the single-sex interaction. She states that:

...the differences in conversational style between all-women and all-men groups are a reflection of sub-cultural differences such as acknowledgement is a necessary precursor to recognizing that women's talk is as deserving of sociolinguistic description in its own right as men's talk [10: 161]

Coates claims that it is possible to talk of 'women's style' and 'men's style'. In the context of single-sex groups, women's speech-behavior and men's speech behavior are characterized by different linguistic features. Women's speech in single-sex groups has a relatively high frequency of linguistic features that are supportive of other group members, and minimize conflict. Men's speech in single-sex groups has a relatively high frequency of features which establish hierarchies within the group, are information-oriented rather than socially-oriented, and can be described as competitive in function.

Coates has recently changed her stand, on the following: 1) the extent to which power is a variable in style of speech; 2) the extent to which dominance is achieved through speech styles; and 3) the extent to which the inequality is produced and maintained in language use, rather than language use merely reflecting social inequality. The 1986 edition of Coates's *Women, Men and Language* reads, "...while not directly responsible for their under achievement, the way girls use language is a contributory factor to their disadvantaged position" [9: 160]. The 1993 revision, however, reads "[t]he differential usage of interactional resources by teachers, girls and boys inside the classroom is a key element in sustaining male dominance" [10: 202]. Coates's recent work reveals a conviction that gender differences in language use are an important factor in producing gender-related inequalities.

In all-female conversation, Coates identified certain features that occurred frequently, and had either not been the main focus of previous work on conversation, or else had been explained in terms, which Coates disputed. These features, typical of all-female conversation according to Coates, were overwhelmingly co-operative and group-oriented in function, and contrasted with

features, particularly absent from Coates all-women data but frequent in male conversation, which are information oriented, and have a competitive function.

Coates is far from being the only linguist to have noted the differences in women's and men's conversational styles, and other linguists, such as Maltz & Borker [11], and Wodak [11], have used a co-operative/competitive distinction to describe the way certain linguistic forms function. The use of the positive term *co-operative* to describe features of discussions is preferred by linguists adopting the "difference" rather than the "dominance" explanation for gender differences in conversation. The same features have previously been described as "tentative" and "powerless", because of their association with the speech of women rather than because of the inherent linguistic functions. The sub-cultural approach aims to move away from androcentric evaluations of the speech features associated with women, and thus the term *cooperative* indicates the social value of forms previously described as "unassertive".

Feminist research must be careful not to reproduce stereotypes uncritically, or assume that women are a homogeneous group who always behave in the same way. It seems that this is an empirical question, and the available research evidence points clearly to the same speech style differences between men and women speakers recurring across many contexts, appearing even where male and female speakers are engaged in the same activity. In all these studies, conducted in a variety of contexts, the male speakers produced more competitive features than did the female speakers, and the female speakers produced more co-operative features than did the male speakers. This certainly suggests there are measurable differences in styles of speech adopted by women and men in certain situations, and that in the contexts studied; the speech of women is more co-operative than the speech of men. While noting the reservations of scholars like Coates and Cameron, the basic argument of gender differences in conversational styles is closer to the position held by Tannen (1990) in the conclusion of her investigation of topic coherence in "best friends" talk, that men and women have different goals in talk, which are carried over to all or most contexts.

References

1. Kramer C. 1975. Stereotypes of Women's Speech: The Word from Cartoons. *Journal of Popular Culture*, 8:3, pp. 624-638
2. Uchida A. (1992) When "difference" is "dominance": A Critique of the "Anti Power-Based" Cultural Approach to Sex Differences. *Language and Society*, 21:4, pp. 547-568.
3. West C. and Zimmermann D. (1987) Doing Gender. *Gender and Society*, 1:2, pp. 125-151.
4. Lakoff R.T. (1975) *Language and Women's Place*. New York: Harper and Row.
5. Leet-Pellegrini H.M. (1980) Conversational Dominance as a Function of Gender and Expertise. In H. Giles, P. Robinson and P.M. Smith (eds.), *Language and Social Psychological Perspectives*. Oxford: Pergamon Press.
6. Sheldon A. (1990) Pickle Fights: Gendered Talk in Preschool Disputes. *Discourse Processes*, 13:1, 5-31.
7. Maltz D. and Borker, R. (1982) A Cultural Approach to Male-Female Miscommunication. In J.J Gumperz (ed.), *Language and Social Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 197-216.
8. Wodak R. (1981) Women Relate, Men Report: Sex Differences in Language. Behavior in a Therapeutic Group. *Journal of Pragmatics*, 5, pp. 261-285.
9. Coates J. (1986) *Women, Men and Language*. London: Longman. Reprinted in 1993.
10. Coates J. (1994) No Gap, Lots of Overlap, Turn Taking Patterns in the Talk of Women Friends. In D. Graddol, J. Maybin and B. Stievers (eds.), *Analyzing Language and Literacy in Social Context*. Multilingual Matters: Clevedon.

11. Woods N. (1989) Talking Shop: Sex and Status as Determinants of Floor Apportionment in a Work Setting. In J. Coates and D. Cameron (eds.) *Women and Their Speech Communities*. London: Longman.

УДК 8111

**Тавасарова А.А. Жунусбекова Ж.С.,
Шымкент**

Использование современных технологий на уроках английского языка

Резюме

В статье раскрывается сущность информационно-коммуникационных технологий, определяется их роль при обучении английскому языку в условиях модернизации образования, предлагается классификация средств новых информационных технологий, применяемых в обучении английскому языку

Ключевые слова: информационно-коммуникационная технология, модернизация образования, средства ИКТ, обучение английскому языку

Summary

The article reveals the essence of information and communication technologies, determines their role in teaching English in the context of modernization of education, and offers a classification of new information technologies used in teaching English

Keywords: information and communication technology, modernization of education, ICT tools, English language teaching

Изучение иностранного языка в современном мире – это один из важных составляющих моментов в жизни современного, успешного человека. Знание иностранного языка не просто желательно, оно необходимо [1].

Сегодня появляется все больше людей, желающих знать иностранный язык, соответственно возникает потребность качественному обучению иностранного языка. Современное информационное общество, в котором мы живем, характеризуется, прежде всего, ведущим положением информации и исключительно быстрым темпом развития средств ее обработки – информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Заметные достижения в области информатики привели к внедрению средств вычислительной техники в различные сферы жизни человека. На сегодняшний день уже созданы предпосылки для эффективного использования ИКТ и в системе образования. Ученые считают, что любой метод обучения обогащается за счет интеграции в него информационных технологий. Но если в процессе обучения информатике средства ИКТ выступают и как объект изучения, и как средство обучения, то в процессе преподавания иностранного языка они являются только средством обучения.

Под средствами ИКТ следует понимать программные, программно-аппаратные и технические средства и устройства, функционирующие на базе микропроцессорной, вычислительной техники, а также современных средств и систем транслирования информации, информационного обмена, обеспечивающие операции по сбору, продуцированию, накоплению, хранению, обработке, передаче информации и возможность доступа к информационным ресурсам локальных и глобальных компьютерных сетей [2].

К наиболее часто используемым в учебном процессе средствам ИКТ относятся: • электронные учебники и пособия, демонстрируемые с помощью компьютера и мультимедийного проектора, • электронные энциклопедии и справочники, • тренажеры и программы тестирования, • образовательные ресурсы Интернета, • DVD и CD диски с

картинами и иллюстрациями, • видео- и аудиотехника, • научно-исследовательские работы и проекты [3].

Практическое использование ИКТ предполагает новый вид познавательной активности обучаемого, результатом которой является открытие новых знаний, развитие познавательной самостоятельности учащихся, формирование умений самостоятельно пополнять знания, осуществлять поиск и ориентироваться в потоке информации. Средства ИКТ позволяют активизировать познавательную деятельность студентов; обеспечить положительную мотивацию обучения с помощью интерактивного диалогового гипертекста; обеспечить высокую степень дифференциации обучения; усовершенствовать контроль знаний, умений и навыков; рационально организовать учебный процесс, повысить эффективность занятий; формировать навыки подлинно исследовательской деятельности; обеспечить доступ к различным справочным системам, электронным библиотекам, другим информационным ресурсам.

Использование компьютерных программ при обучении иностранному языку позволяет предъявлять учебный материал более наглядно и доступно, чем в устной форме. Очень важно и то, что студент может работать на занятии в индивидуальном режиме, продвигаясь в постижении нового материала в своем темпе, возвращаясь к непонятому, если это требуется, или забегать вперед. Основной целью обучения иностранным языкам (ИЯ) является формирование и развитие коммуникативной культуры обучающихся, обучение практическому овладению иностранным языком. Овладеть же коммуникативной компетенцией на английском языке, не находясь в стране изучаемого языка, дело весьма трудное. Реализовать данную цель лучше всего помогает использование информационных технологий в обучении ИЯ.

Основными целями применения ИКТ на уроках английского языка являются: 1. повышение мотивации к изучению языка; 2. развитие речевой компетенции; 3. увеличение объема лингвистических знаний; 4. расширение знаний о стране изучаемого языка; 5. развитие способности к самостоятельному изучению ИЯ. Компьютерные обучающие программы имеют много преимуществ перед традиционными методами обучения: – они позволяют тренировать различные виды речевой деятельности и сочетать их в разных комбинациях; – помогают осознать языковые явления, сформировать лингвистические способности, – создавать коммуникативные ситуации; – автоматизировать языковые и речевые действия; – а также обеспечивают возможность учёта ведущей репрезентативной системы, реализацию индивидуального подхода и интенсификацию самостоятельной работы ученика. – компьютерное обучение несет в себе огромный мотивационный потенциал. Использование новых информационных технологий в преподавании английского языка и помогает нам подобрать методические средства и приемы, которые позволяют разнообразить формы работы и сделать урок интересным и запоминающимся для обучающихся. Они также позволяют коренным образом изменить организацию процесса обучения детей, сформировать у них системное мышление. В своей работе я часто использую разнообразные электронные ресурсы: мультимедийные программы, материалы, найденные в сети Интернет, интерактивные тесты. Они делают уроки разнообразными и интересными, учат детей пользоваться различными новыми технологиями. В Интернете можно найти необходимую для проектов информацию: о музеях, достопримечательностях, информацию о текущих событиях в разных странах, об экологической ситуации в различных уголках мира, о национальных праздниках и т.д. И эти материалы выступают в роли «реального «культурного носителя» в процессе межкультурной коммуникации. При этом моя роль, как учителя английского языка, состоит в том, чтобы адаптировать их к данному учебному курсу, изучаемой теме и языковому уровню учащихся.

Использование ИКТ позволяет перейти: – от обучения как функции запоминания к обучению как процессу умственного развития; – от статической модели знаний к динамической системе умственных действий; от ориентации на усреднённого

ученика к дифференцированным и индивидуальным программам обучения; – от внешней мотивации обучения к внутренней нравственно волевой регуляции. Практика показывает, что, благодаря мультимедийному сопровождению занятий, учитель экономит до 30% учебного времени, нежели при работе у классной доски [4].

Современные педагогические технологии – это не только использование технических средств обучения или компьютеров, это выявление принципов и разработка приемов оптимизации образовательного процесса, повышающих образовательную эффективность. Что касается практического применения технологий, вовсе не обязательно использовать одну технологию. Лучше всего интегрировать несколько образовательных технологий, объединив их наилучшие стороны. Занимаясь интегрированием современных образовательных технологий в процессе обучения иностранному языку для формирования коммуникативной компетенции школьника, на протяжении ряда лет тщательно изучая, апробируя и адаптируя инновационные идеи современных российских и зарубежных преподавателей, можно прийти к выводу, что именно данная педагогическая система способствует раскрытию субъективного опыта ученика, формированию личностно-значимых для него способов учебной работы, воспитанию нравственных идеалов, развитию критического мышления, адекватной оценки и самооценки, самосовершенствованию каждого ученика и возможности реализовать себя как личность.

Для повышения эффективности образовательного процесса при проведении уроков английского языка мы используем следующие образовательные технологии, учитывая возрастные особенности детей: технологию развития критического мышления, технологию исследования, интенсивное обучение, ИКТ, интерактивный подход и игровую технологию, метод проектов, модельный метод обучения, технологию перспективно-опережающего обучения. Использование технологии разноуровневого и дифференцированного обучения. В связи с тем, что в каждом классе сразу выделяются различия по уровню обучаемости среди учащихся, наиболее приемлемой и актуальной в организации образовательного процесса считаю технологию внутриклассной дифференциации с добавлением элементов разноуровневого обучения. Учащиеся осознанно, творчески применяют свои знания, составляя мини-диалоги, монологические высказывания по теме. Элементы организации групповой формы работы позволяют мне активизировать познавательную деятельность учащихся на уроке, включить в процесс обучения каждого ученика. Внутри групп каждый может высказать свое мнение, активно участвовать в решении учебных программ, в соответствии с уровнем языковой подготовки, изученных лексических единиц. Использование информационно-коммуникационных технологий.

Одними из ведущих технологий в организации образовательного процесса на уроке и во внеурочное время считаю информационно-коммуникационные технологии. Применение ИКТ на различных этапах урока позволяет мне оптимизировать образовательный процесс, эффективно использовать время. При объяснении нового материала для наглядности использую компьютерные презентации в Microsoft Power Point, учебные фильмы, видеоклипы, отрывки из мультипликационных и художественных фильмов, электронные приложения к УМК. Использование информационно-коммуникационных технологий и мультимедийных средств позволяет мне активизировать познавательную деятельность учащихся, повысить мотивацию к изучению моего предмета, создают дополнительные условия для формирования и развития коммуникативных умений и языковых навыков учащихся.

Использование технологии проектного обучения и исследовательской деятельности. Метод проектов считаю одним из ведущих при формировании речевых компетенций учащихся, умению использовать иностранный язык, как инструмент межкультурного общения и взаимодействия. Поэтому одной из главных считаю задачу по формированию у учащихся навыков проектной деятельности. Работая в проектной группе, ученики включены в активный диалог культур, используют знания и умения в английском

языке в новых не стандартных ситуациях. Проектная деятельность в сочетании с работой на компьютере делает уроки интересными и современными. Учитель не только учит детей, но и многому учится у них. Технологии учебной и ролевой игры позволяют осуществлять дифференцированный подход к учащимся, вовлекать каждого школьника в работу, учитывая его интересы, склонность, уровень подготовки по языку. Упражнения игрового характера обогащают учащихся новыми впечатлениями, активизируют словарь, выполняют развивающую функцию, снимают утомляемость. С их помощью можно совершенствовать грамматические, лексические навыки или формировать речевые умения, развивать наблюдательность, внимание и творческие способности. Использование новых информационных технологий в преподавании английского языка помогает совершенствовать и оптимизировать учебный процесс и делать урок более интересным. Мы дополняем и сочетаем традиционные методы преподавания с новыми методами, используя информационные технологии, применяю индивидуальный подход к каждому учащемуся и развиваю их лингвистические способности, а также объективно оцениваю качество знаний каждого ребенка.

Список литературы

1. Мусурманова О. Духовность, ценности и воспитание молодежи. – Ташкент, 2000.
2. Словарь педагогического обихода / под ред. Л.М.Лузиной. - Псков, 2003.
3. Сайков Б.П. Организация информационного пространства образовательного учреждения: практическое руководство. - М.: 2005.
4. Гусева Л.П. Играем, учим, мастерим. – Ростов: Феникс, 2012.
5. Могилёв А.В. Интернет приходит в школу. - Воронеж, ВГПУ, 2001.

**Тойметова Севара Гайратовна,
1 курс магистранты
ғылыми жетекшісі: доцент м.а. Акимешева Ж.А.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
e-mail: sevara.2000@mail.ru**

МЕТАТІЛДІҢ БИЛИНГВТАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Аннотация. Мақала билингв студенттерді бірқатар пәндер бойынша оқытудағы, соның ішінде екінші және шет тілдерін оқытудағы метатілдің рөлі мен металингвистикалық сананың рөліне арналған. Мақаланың мақсаты – билингв студенттердің шет тілін оқытудағы метатілдің рөлінің маңызын анықтау. Мақалада пайдаланылған мәліметтер шетелдік лингвист зерттеушілердің ғылыми еңбектері мен ғылыми мақалаларын талдау арқылы алынды. Белгілі болғандай, метатіл кез келген ғылымды және/немесе тілді зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады, ал метатілді білу билингв студенттерді оқытудағы маңызды дағды болып табылады. Дегенмен, тілді оқытудың әлемдік тәжірибесінде метатіл оқытудың «жасырын элементі» болып табылады, өйткені оған баса назар аз немесе мүлдем жасалмайды. Мақалада Д.Кристалл, М.Эллис, М.Шлеппергел, Г.Купер сынды шетел ғалымдарының теориялық көздері мен практикалық тәжірибелерінің нәтижелеріне сүйене отырып, метатілге теориялық-әдістемелік сипаттама берілген. Метатіл шет тілін оқытудың бір бөлігіне айналуы керек деген қорытынды одан әрі зерттеу перспективасын ашады, бұл да мақаланың өзектілігін көрсетеді..

Түйін сөздер: метатіл, метатілділік, қостілділік, тілді оқыту теориясы, билингв-студенттері

Тойметова Севара Гайратовна, магистрант 1-го курса

научный руководитель: и.о.доцента Акимисева Ж.А.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
e-mail: sevara.2000@mail.ru

РОЛЬ МЕТАЯЗЫКА В ОБУЧЕНИИ БИЛИНГВОВ

Аннотация. Статья посвящена роли метаязыка и метаязыковой осведомленности в обучении студентов-билингвов в ряде дисциплин, в том числе и обучению второму и иностранному языкам. Цель статьи – выяснить значимость роли метаязыка в иноязычном обучении студентов-билингвов. Информация, использованная в статье получена путем анализа исследовательских работ и научных статей зарубежных исследователей-лингвистов. Как выяснилось, метаязык – важная часть изучения любой науки и/или языка, а метаязыковая осведомленность представляет из себя значимый навык в обучении студентов-билингвов. Однако, в общемировой практике обучения языку метаязык представляет собой скорее «скрытый элемент» обучения, поскольку упор на него минимальный, либо не делается вообще. В статье дано теоретическое и методическое описание метаязыка по итогам теоретических источников и практических экспериментов зарубежных ученых, таких как Д. Кристал, М.Эллис, М. Шлеппергелль, Г. Купер. Вывод о том, что метаязык должен стать частью иноязычного преподавания, открывает перспективу дальнейших исследований, что также представляет собой актуальность статьи.

Ключевые слова: метаязык, метаязыковая осведомленность, билингвизм, студенты-билингвы, теория преподавания языка

Toimetova Sevara Gairatovna, 1-year MA student
scientific supervisor: Acting Associate Professor Akimisheva Zh.A.
Al-Farabi Kazakh National University
e-mail: sevara.2000@mail.ru

THE ROLE OF METALANGUAGE IN TEACHING BILINGUALS

Abstract. The article studied the role of metalanguage and metalinguistic awareness in teaching bilingual students in a number of disciplines, including teaching second and foreign languages. The purpose of the article is to find out the significance of the role of metalanguage in the foreign language teaching of bilingual students. The information used in the article was obtained by analyzing research papers and scientific articles of foreign linguists. Results showed, that metalanguage is an important part of learning any science and/or language, and metalanguage awareness is a significant skill in teaching bilingual students. However, in the global practice of language teaching, the metalanguage is rather a "hidden element" of learning, since the emphasis on it is minimal or not done at all. The article provides a theoretical and methodological description of the metalanguage based on the results of theoretical sources and practical experiments of foreign scientists, such as D. Crystal, M. Ellis, M. Schleppergell, G. Cooper. To conclude, the fact that metalanguage should become a part of foreign language teaching opens up the prospect of further research, that also represents the relevance of the article..

Key words: metalanguage, metalinguistic awareness, bilingualism, bilingual students, ESL

In the last couple of decades, the attention of researchers in the field of foreign language teaching methodology has been focused on the so-called phenomenon of metalanguage competence. In order to dive deeper into this topic, you need to decide what a "metalanguage" is.

In the scientific community, the root "meta" means a kind of "awareness", "control", "evaluation". This is a field of science that stands "above" science itself, in which science turns from a subject of research into an object of research. Despite the fact that many researchers have

been dealing with the problems of metalanguage for decades, linguists have not yet come to a single definition of metalanguage.

So, according to K. Johnson and H. Johnson, "metalanguage" in the broad sense of its meaning is defined as "language about language" [1].

P. Trask defined a metalanguage as "a language used to discuss another language." [2].

D. Kristall gave a narrower definition, designating metalanguage as "a higher-level language for describing the object of research." [3].

Summarizing all of the above, we can conclude that a metalanguage is any language (artificial or natural) that describes the language being studied.

The peculiarity of the metalanguage is that the metalanguage can coincide with the object language (if we talk about English in English itself), or differ (if we talk about English in Russian). According to M. Ellis, in the first case we are dealing with a reflexive metalanguage, and in the second – with a non-reflexive one [4].

Despite the fact that the idea of introducing a metalanguage as a separate aspect of language learning is a fairly new method, this practice has been present in the methodology of language teaching since its very foundation. The fact is that often the metalanguage actively used in teaching is a "hidden element" of the curriculum, that is, special emphasis is not placed on it, despite the fact that its active use is indisputable. For example, Russian-speaking students not only learn English itself, but also use the metalanguage for English to understand and describe the processes taking place in the language.

Studies by the Mindanao State Institute, Philippines, have shown that students who speak several languages understand their native language better, and also have a greater inclination to a better and deeper analysis of the language, which together is understood as metalanguage awareness [5].

However, for all the significance of the data, many teachers often do not find metalanguage awareness an important criterion of learning that requires special attention, since they do not recognize additional skills as useful in the context of all language learning.

M. Schleppergell reports on studies conducted in US schools with a focus on learning English, where teachers were supported in using the meta-language of systemic functional linguistics in the context of educational activities:

"[Bilingual students] often receive specialized support in learning L2 only in the first months of learning in a new language context, and therefore they show a gap in academic performance compared to their native-speaking peers. The reason for this may be that the registers of various disciplines that are valued in the context of school education are studied with an emphasis on a much longer perspective." [6].

M. Schleppergell actively develops the idea that the use of language in the classroom "should be meaningful and "meaning-oriented". According to her research, bilingual students simply cannot memorize complex linguistic terminology without having an idea of what they are actually dealing with.

In this understanding, contextualization comes into play, i.e. the placement of terms and linguistic phenomena in the already familiar academic framework and life experience of each student. Of course, context is of great importance in understanding any field of knowledge, and foreign languages are no exception. For example, a much more effective way of presenting new material during teaching would be to draw an analogy with the already existing baggage of a bilingual student

Schleppergell supports his theory with his research of history teachers in the United States, the results of which showed that metalanguage successfully teaches "key disciplinary meanings, such as "activity" and "interpretation" [6, 158-162]

A group of researchers - Gebhard, Chen and Britton - conducted a study using systemic functional linguistics (SFL) to improve bilingual students' understanding of the language about

science and history. They conducted their research among Spanish-English bilingual elementary school students. The research method was the analysis of samples of student written works for one academic year. The aim of the study was to find an effective method of using the SFL metalanguage in helping L2 bilingual students to construct and deconstruct the meaning of new terms in certain fields of science [7].

According to the results, students were able to successfully process and understand new words as they arrived, and then reproduce this language in their writing. Thus, it was proved not only the effectiveness of expanding the abilities of students to recognize and use a specific metalanguage, but also the positive impact of metalanguage awareness on reading comprehension and general language proficiency.

Research in this area has also been conducted in the older age group. Cooper, in his research on the peculiarities of pronunciation training, also touched on the topic of metalanguage. He studied the influence of metalanguage and critical listening skills in adults with a high level of language proficiency who had special difficulties with pronunciation [8] [9].

According to the results of his research, it was proved that metalanguage improves the ability of bilingual students to understand new terms and concepts. It was also found that critical listening affects only the perception abilities of bilingual students - they need to be used in combination with metalanguage in order to move on to productive skills — first of all, speaking.

Conclusion

Metalanguage is a new level of understanding of language, in which the language itself becomes an object, not a communication tool. Metalanguage activity consists in a conscious, critical, rational attitude of a person to speech.

As many studies show, metalanguage and metalinguistic awareness are important for teaching bilingual learners. At the same time, metalanguage should be considered as a segment equal to other language skills, without ignoring or belittling its significance.

Ideally, modern foreign language teaching and metalanguage can and should coexist together, complementing each other's functions and allowing bilingual students to consciously approach the process of learning a foreign language.

Scholars in this field should find a way to distinguish between academic metalanguage, which is applicable and accessible to students, and "jargon", which only serves to make academic metalanguage a "hidden element" of the curriculum of bilingual students.

References:

1. Johnson, K. and Johnson K. (1998) "Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics". Oxford: Blackwell.
2. Trask, R.L. (1999) "Key Concepts in Language and Linguistics". London: Routledge
3. Crystal, D. (1997b) "A Dictionary of Linguistics and Phonetics"(4th edn). Oxford: Blackwell.
4. Ellis, M. (2016). "Metalanguage as a component of the communicative classroom". *Accents Asia*, 8(2)
5. Lowe R. J. "Promoting L2 Metalanguage in the ESL Classroom" (Bulletin of the Human Culture Research Institute), 2011
6. Schleppegrell, M.J. (2013) "The Role of Metalanguage in Supporting Academic Language Development" University of Michigan
7. Gebhard M., Chen I., Britton L. (2014) "Miss, nominalization is a nominalization:" English language learners' use of SFL metalanguage and their literacy practices. *Linguistics and Education* 26(1)
8. Couper G, (2019) "Teachers' cognitions of corrective feedback on pronunciation: Their knowledge, theories and practices. Auckland University of Technology"

9. Couper G, (2011) "What makes pronunciation teaching work? Testing for the effect of two variables: Socially constructed metalanguage and critical listening". Auckland University of Technology

UDC 811.111.

**Шалапова Г.М. магистрант
Айтбаева Н.Қ. - доцент**

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қаласы

LEXICAL SUBSTANDARD AS A FORM OF ENGLISH LANGUAGE EXISTENCE

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілі лексикалық субстандартының негізгі бағыттары қарастырылады.

Түйін сөздер: фонетика, грамматика, лексика, әлеуметтік-коммуникатив, әлеуметтік-мәдени.

Emphasizing the independent status of forms of language existence, the author characterizes them as: the autonomous system possessing own phonetic, grammatical and lexical features and as the sociocultural languages which aren't isolated from each other interacting among themselves by means of continuous process of convergence and divergention. So, for example, L.I.Antropova defines forms of language existence as "rather independent languages of communication which form a paradigm of an unilingual language situation; regularities of their functioning are defined by set of social, social communicative and sociocultural factors and tendencies of development of a language situation" [1]. Here the choice of language existence form is caused by the concepts "norm" and "usage" which allow to differentiate one form from another, to define degree of remoteness of a concrete form of language existence from the codified literary language. The language norm is affected by forms of language existence, thus the variation of norm is defined by the processes of a divergention hidden in norm. The variation of norm occurs in the limits providing integral process of communication [1].

N.B.Mechkovskaya allocates the following forms of language existence [2]: territorial dialects, underdialect language educations (koyena), various social dialects (professional speech, professional slangs, secret corporate languages, exclusive languages), popular speech, youth slang, everyday informal conversation, literary language; thus the highest form of language existence is the literary language, i.e. the model, normalized language opposed to dialects, popular speech and slang. In total all forms of a certain language existence form public language.

The functional structure of public language represents hierarchy of forms of its existence.

Classification is based on opposition of the literary language and substandard kinds of the speech as the main problem is definition of a place of informal conversation which is understood as "oral speech of the people knowing the literary language in an easy, informal situation" in "standard space" of language. The problem is caused by blurring of norm border between the informal conversation and popular speech which are actively interacting and influencing at each other. Use of the offered scheme allows to explain the influence of popular speech, a youth slang, dialects on others of language existence forms observed in modern society. Between various forms of language existence there are border areas where interaction and interpenetration of different norms takes place. It in norm is resulted by some changes which, in turn, lead to certain difficulties in an assessment of the language facts as standard or substandard. Forms of public language existence in society the people, an ethnographic community, social and age group make language norm of society. The language norm in the literary language is similar to language norm in popular speech by the nature since it testifies to existence at speaking a certain language ideal. Thus the literary language as one of standards of public language, in reality not always is the most widespread. Nevertheless, it possesses the leading role as it functions as the uniting, naddialektny and nadsoslovny form of public language.

The standard of the literary language (in our terms - norm of the first level) significantly differs from norms of nonliterary options of language (in our terms - norms of the second level). Distinctions of norms of the first and second levels are as follows: 1) the literary language which is genetically connected with a territorial dialect arises as "essentially under dialect form of language existence". Standards of the literary languages in modern society the people having secondary and higher education own i.e. presently is a most part of the population.

Standards of the literary language gain ground thanks to school and mass media; thus, in the modern world the literary languages become the main form of existence of public languages - both on a variety of the social functions, and in a place in language communication of all speaking; 2) standards of the literary language are characterized by the greatest social importance and therefore have the highest prestige in society; 3) in the literary language the idea of the speaking correct speech are realized by society which promotes distribution of literary norm in collective of the speaking; standards of the literary language are codified, i.e. reduced in dictionaries, grammars, reference books on the standard of speech therefore codification promotes consolidation of the literary speech in language practice speaking and therefore in synchronism the literary language has two versions: a) the codified literary language and b) informal conversation - not codified literary language used in daily household communication; 4) the standard of the literary language, unlike norms of nonliterary kinds of language, is steadiest before influence of the competing norms (dialects, popular speech, a slang); 5) in comparison with norms of territorial and social dialects the standard of the literary language is more differentiated: here the literary language is characterized by aspiration to overcome a nonfunctional variation and to give saying the steadiest and accepted various opportunities of expression of meanings that does it by the most prestigious and convenient option of public language.

So, as the most essential signs of a language existence form it is possible to consider the following: structural hierarchy depending on the social communicative importance; social interaction of process of communication participants; norm and sphere differentiation of language existence various forms use; cogitability within the people, except for secret languages; system organization; social variability; speech variability; situational variability; relative autonomy; dynamism. Taking into account these lines, we understand such language forms of communication which possess relative independence as a form of language existence, form a paradigm of a language situation in society and function depending on social, social and communicative and sociocultural factors. Thus, the literary language can be used in a situation of official communication, literary colloquial - in a semi-official situation, everyday and colloquial - in informal professional communication, a city everyday spoken language - in a situation of informal nonprofessional communication, in household communication territorial dialects are used [1].

Being one of language existence forms, the lexical substandard is characterized by own structure. In modern linguistics, with its anthropocentric orientation, the attention is concentrated on all circumstances of formation, development and functioning of language forms and their units, including substandard, including on circumstances of the social plan, on features of the culture reflected in language of norms.

So, for example, the substandard can be considered on the basis of modern representations "about tolerance of norm and plurality of norms" when the norm not actively interacts with substandard language educations. Acquisition by the same elements of standard and substandard characteristics of language under the influence of linguistic, social and psychological conditions of their realization in the speech is result of similar interaction. In this case, such forms of national language existence as dialects, popular speech, a social and corporate slang, except for the codified literary language can be understood as the substandard which is logging in language. Thus borders between different types of the substandard - a slang, the general slang, popular speech, vernaculars and sociolect, and also the periphery of the literary language - unsteady. Here the substandard represents, mainly, spoken language, as the special form of public language which is integrally supplementing the literary standard and differing from it in specific semantic, pragmatical and

structural characteristics. However the structure of the substandard is non-uniform and presented by rather closed subsystems in which language innovations, critical evaluation of social stereotypes, game judgment of reality are inherent [3].

Told above causes need to consider the leading approaches to a solution of English lexical substandard structurization problem and the main components entering into its structure.

REFERENCES

1. Антропова Л.И. Формы существования языка: социокультурно- коммуникативный подход. Автореф. дис.... д-ра филол. наук. - Челябинск, 2005.
2. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. - М.: 1994. - 207 с.
3. Кудинова Т.А. Языковой субстандарт: социолингвистические, лингвокультурологические и лингвопрагматические аспекты интерпретации Автореф.дис....д-ра филол.наук. - Нальчик, 2011.

UDC 811.111.

Шалапова Г.М. магистрант

Айтбаева Н.Қ. - доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қаласы

THE ENGLISH LEXICAL SUBSTANDARD STRUCTURIZATION PROBLEM

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілі лексикалық субстандартының құрылымдық мәселелері қарастырылады

Түйін сөздер: Экспрессивті вернакуляр, ағылшын лексикалық, социолексикология, прагматика, семантика, стилистика, функционалды.

Expressional popular speech is the component of functional system of the literary language having norm of the second level and containing stylistically the lowered lexicon, common in spheres of daily speech communication and designating everyday occurrences, subjects and signs. The norm of the second level is understood as "the differential sign of the language substandard which is shown in not codified normative". In domestic linguistics there are some approaches to a solution of the English lowered lexicon structurization problem. It agrees the most significant V.A.Homyakov's concept for our research components of English lexical popular speech (substandard) have the following groups of properties: sociolexicological; the pragmatistical; the semantic; the stylistic; the functional.

It allows to isolate the following layers, or microsystems as a part of substandard lexicon: 1) the lexicological and phraseological layers serving various social and antisocial groups of people; 2) everyday and household, socially or professionally limited and esoteric lexicon which is transferring the general, peyorative or vulgar expression and carrying out communicative and emotive functions, and also function of "password" or "code". On the greatest convergence of signs the author unites low colloquialisms, the general slang and vulgarisms in a special kind of the substandard - lexical expressional popular speech, having opposed it to, on the one hand, literary standard, with another, - to a slang and / cant, forming social and professional popular speech [1].

Vocabulary of expressional popular speech has emotive-communicative function thanks to the signs of a oral reflecting psychology of the average native speaker in situations of everyday life, spontaneous nature of thoughts expression, emotionality, concreteness, figurativeness and familiarity of communication. Low colloquialisms, the general slang and vulgarisms are a part of xpressional popular speech, having excluded thus territorial and ethnic dialects, city semi-dialects (dialects), "nonliterary" popular speech which is understood as phonetic, grammatical and lexical abnormalities, characteristic for illiterate and semiliterate "conglomerate" of various social groups [2].

We consider the called elements of expressional popular speech. The term "low colloquialisms" is understood as non existential form of public lexical popular speech within

national language or its national option having the following characteristics: sufficient genetic uniformity, relative stability, closure failure, complex, system organization, hierarchical structure. Low colloquialisms cover the lexicon and phraseology designating well-known and common household subjects, the phenomena, signs and processes. Characteristic of the considered element of expressional popular speech is a peculiar ethnic stylistic activity and an invective of playful, ironical, familiar and derisive character that distinguishes low colloquialisms from the literary standard and from other forms of lexical popular speech. Low colloquialisms answer sociolinguistic norms of the second level. The main function of low colloquialisms is communicative, with the dominating denotative meaning [3].

In the English-language lexical substandard explanatory dictionaries low colloquialisms can be marked by the corresponding social stylistic and social and stratification mark. Cf., for example: BACCO.... Tobacco: low coll.: (chewing tobacco); CADGER. A beggar, esp. if whining: from ca. 1820; low coll. (beggar, beggar) [4].

The general slang represents the semi-existential form of public lexical popular speech within national language or its national option possessing the following characteristics: genetic heterogeneity, relative stability, closure failure, complex, system organization, hierarchical structure. The general slang covers stylistically the marked lexicon and the phraseology designating well-known and common usual and special subjects, the phenomena, signs and processes. The general slang function in spheres of daily informal and professional corporate speech communication. The considered option of expressional popular speech differs from the literary standard and from other forms of the lexical substandard in a peculiar ethnic and stylistic snizhennost and an invektivnost of familiar and derisive, pejorative character. The general slang answers sociolinguistic norms of the second level. The main function of the general slang is communicative, thus dominating connotive meaning acts [5].

The general slang in various degree are approached to the literary standard, they occupy a transitional zone between low colloquialisms and special slang, promoting transition of elements of special lexical popular speech to low colloquialisms and their further penetration into the literary language.

In explanatory dictionaries of the English-language lexical substandard the general slang usually aren't supplied with the corresponding mark as they make a dictionary case basis against which mark allocates other colloquial forms and their elements. However they, sometimes, can be marked by the corresponding social and stylistic and social stratification mark. Cf., for example: AGGRO.... n., but earlier also adj.: trouble-making; aggression and aggressiveness; aggravation or annoyance...: since ca. 1965; by 1969, gen. (aggression, aggressive).

The composition of the substandard lexical layer designated by the term "vulgarism" usually joins the following colloquial elements: 1) obscene words and expressions with rumpled by "taboo", 2) blasphemies, the extremely undesirable in the speech, 3) vulgarisms intensifiers. In this regard, vulgarisms represent non existential form of public lexical popular speech within national language or its national option having the following distinctive signs: sufficient genetic uniformity, stability, closure failure, complex, system organization, hierarchical structure.

The lexicon stylistically marked, extremely lowered and the phraseology including intensifiers, blasphemies, curses, grobianizm, vulgarisms taboos, matizm in the contents and which structure is a part of vulgarisms the vulgar connotation with the expressed invektivny orientation is fixed. Vulgarisms designate the well-known subjects, the phenomena, signs and processes which are, mainly, connected with the person, his body and its various characteristics. Vulgarisms are used in spheres of informal and professional and corporate speech communication. They have pronounced peyorativny and obscene expressivity that distinguishes them, both from the literary standard, and from other forms of the lexical substandard, and answer sotsiolingvistichesky norms of the second level. They carry out the main emotivno-disfemistichesky function with overwhelming prevalence of a connotation over a denotation [6].

In explanatory dictionaries of the English-language lexical substandard vulgarisms taboos are usually supplied with the corresponding mark. Cf., for example: ASSHEAD n.... idiot. - usu. considered vulgar. 1965 Lurie Nowhere 37: You know what I want, ass-head. Social and professional popular speech covers socially and professionally determined lexicon forming the difficult and multilayered component of national English having norms of the second level and presented by a social and professional and social and corporate slang and a slang / cant. Vocabulary of this slang and cant carries out the identifying communicative and esoteric function determined by their main distinctive signs - a professional and corporate marked and an esoteric function. These signs oppose slangy and argotic forms of the social professional substandard within lexical popular speech to expressional popular speech, and within national language - to territorial and ethnic dialects, semi-dialects and dialects. It is natural that thus there are various adjacent transitional layers of lexicon. In explanatory dictionaries of the English-language lexical substandard social and corporate jargons are usually supplied with the mark indicating the corresponding society or occupation out of a profession. Cf., for example: PILE-DRIVER.... In soccer, low, fast shot keeping about a foot above the ground: sporting; from ca. 1928 (strong blow; slang of athletes).

Thus, low colloquialisms, the general slang and vulgarisms have no obviously expressed social and professional marked as the main differentiating sign that distinguishes them from professional and corporate jargons and argo (cant). Among themselves in the sphere of expressional popular speech they differ with depth of an ethic and stylistic English function - the greatest at vulgarisms, the smallest at low colloquialisms and transitional quality at the general slang. Professional and corporate jargons are in a zone of gradual transition of quality of both aspects. Among themselves they possess approximately equal degrees as real being, and esoteric. However they are more lowered, than low colloquialisms, but less, than vulgarisms; are more esoteric, than the general slang, but less, than argo (cant). The last are characterized by the most advanced stage of an esoteric and an ethic and stylistic function qualitatively other than low colloquialisms and vulgarisms.

REFERENCES

1. Беляева Т.М., Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. – М.: 2010. – 136 с.
 2. Коровушкин В.П. Социальная лексикология английского языка. Часть I. Социолексикологическое описание английской нестандартной лексики. – Череповец, 1993.
 3. Коровушкин В.П. Основы контрастивной социолектологии. дис....д-ра филол. наук. - Пятигорск, 2005.
 4. Partridge E. A dictionary of slang and unconventional English: Colloquialisms and catch phrases, fossilised jokes and puns, general nicknames, vulgarisms and such Americanisms as have been naturalised / Ed. by Paul Beale. - London, 2002.
 5. Коровушкин В.П. Основы контрастивной социолектологии. Монография в двух частях. - Череповец: ЧТУ, 2005.
 6. Коровушкин В.П. Основы контрастивной социолектологии. Автореф. дис... д-ра филол. наук. - Пятигорск, 2005.
- ӨОЖ 811.512.1-04

Конкабаева Назым Нурболатовна
Конкабаева Арайлым Нурболатовна
 Алматы қ., Қазақстан

АТ-ТУХФА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ҚАРУ-ЖАРАҚ АТАУЛАРЫНА ЛЕКСИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Түйіндеме. Мақалада автор ортағасырлық ескерткіш «Ат-Тухфа» қолжазбасының қару-жарақ атауларына қатысты лексикалық бірліктерді талдайды. Лексемаларды басқа да ортағасырлық ескерткіштер мен қазіргі түркі тілдерімен тарихи-салыстырмалы талдау жасалынады.

Түйін сөздер: қолжазба, Мәмлүк, түркі тілдері, ортағасыр, қару-жарақ.

Annotation. In the article, the author analyzes the lexical units related to the names of weapons in the manuscript of the medieval monument "At-Tuhfa". Historical and do comparative analysis of lexemes with other medieval monuments and modern Turkic languages.

Keywords: manuscript, Mamluk, Turkic languages, the Middle Ages, weapons.

«Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати»– "التحفة الزكية في اللغة التركية" (бұдан кейін «Ат-Тухфа» деп беріледі) қолжазбасы ғылымда 1922 жылдан мәлім [1]. Алғаш рет қолжазба Түрік ғалымы М.Ф. Көпрүлінің «Körösi Csoma Archivum» атты мақаласы арқылы түркітануда танымал болған [2]. Мақалада автор қолжазбадан бірнеше сөздерді теріп алып, мысалға келтірген. «Китаб ал-Идрак», «ал-Қауанин» қолжазбаларынан кейін тұрған қолжазба екендігін атап кеткен. Қолжазбаның түпнұсқасы Ыстамбұлдағы (Түркия) Сұлтан Баязит мешітіндегі Валиеддин Ефенді кітапханасында №3092 нөмірімен сақтаулы. Түпнұсқаның көшірмесі жоқ, тек жоғарыда аталып кеткен нұсқа ғана сақталған. Қолжазбаның түрік тіліне аудармасын алғаш рет Шамсеттин Сами жасағанымен, аударма жарыққа шықпай қалған. 1934 жылы Хикмет Турхан Даглыоглу «Шемсеттин Сами. Өмірі және еңбектері» атты еңбегінде аталмыш аударма туралы айтып кеткен. Сол себептен де түрколог Х. Кунның 1940 жылғы «La langue des kiptshaks (Қыпшақтардың тілі)» атты француз тіліне аудармасы, 1942 жылы баспадан шығарған нұсқасы алғашқы болып саналады. Еңбекте тек аударма ғана емес, қолжазбаның факсимилиесі де берілген. Өкінішке орай, қазіргі кезде «La langue des kiptshaks» атты еңбек жоғалып кеткен еңбектердің санатында [3], іздеу барысында, еңбектің араб-қыпшақ сөздігіне арналған екінші лексикалық бөлімнің фотокөшірмесі ғана табылды.

1945 жылы Бесим Аталай қолжазбаны түрік тіліне аударып, «Türk dilinde temiz (Түрік тіліндегі таза тіл)» деген атаумен басып шығарады. Еңбектің құндылығы қолжазбаның фото көшірмесінің берілгендігінде. Аударманың кіріспесінде Б. Аталай қыпшақ тайпасының IX ғасырдан бастап, тарих сахнасында белгілі бола бастағаны туралы деректі келтіреді. Қазіргі қазақ, қырғыз халықтарының жерінде IX-XII, XIII-XIV ғасырларда өмір сүрген қыпшақтарды және Алтын Орда кезеңдерін жеке-жеке қарастырған. Алтын Орда кезеңіндегі тарихи жағдайды баяндай отырып, автор қыпшақ халқының да әдебиетін сипаттап, «Хұсрау және Шырын» шығармасын мысалға келтіреді. Алтын Орда билігінің тұсында қыпшақ тілінің гүлденген кезі еді. «Орта Азиядан Қытайға дейін түгелімен жергілікті халық қыпшақ тілінде сөйлеген, ұйғыр әліпбиін де қолданған» делінеді [2, S. VIII-IX].

1968 жылы «Ат-Тухфа» қолжазбасының үшінші аудармасы жасалған. Салих Муталибов қолжазбаны өзбек тіліне «Туркий тил (кыпчак тили) хакида ноёб тухфа» деген атпен аударады [4].

Бұл аудармаға көптеген сын пікірлер де айтылған. Олардың қатарында А. Шукюрлидің сыни мақаласын және Т. Арыновтың «Ат-Тухфа» қолжазбасына арналған кандидаттық диссертациясын ерекше атап кетуге болады. А. Шукюрлидің сыни мақаласында, өзбек тіліндегі аудармада қолжазбаның 16 беті, яғни 306 бетіндегі 10 тармақтан 41 - бетке дейін берілмегендіктен, 660 сөз аудармаға енбей қалған. Әрі аудармада кейбір қыпшақ тіліндегі сөздердің түрікмен тіліндегі ұқсастықтары өзбек тіліндегі аудармасында түсіп қалған. Кейбір араб тіліндегі сөздердің аудармасы берілмеген немесе түркі тіліндегі транскрипциясы ғана берілген. Сонымен қатар, кей жерлерде сөздердің жазылу тәртібі бұзылып, түркі сөздеріндегі созылыңқы дыбыстарды қос нүкте арқылы кейде белгілеп, кейде белгілемеген [5].

«Ат-Тухфа» морфологиялық тұрғыдан да зерттелген, 1972 жылы М.Т. Зияева «Ат-Тухфа» морфологиясы бойынша кандидаттық диссертация қорғады [6]. Осы зерттеудің негізінде 1978 жылы академик А.Н.Кононовтың редакциясымен «Ат-Тухфа» ескерткішінің аудармасы «Изысканный дар тюркскому языку» деген атпен Ташкент қаласында жарық көреді. Негізгі аударманы М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов орыс тілінде жасаған. Аударма кіріспе, лексика-грамматикалық очерк, сөздік, қолжазбаның толық аудармасы, грамматикалық индекстен тұрады [7].

М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов дайындаған еңбектің ең басты кемшілігі сөздердің арабша нұсқасының берілмегендігі. Орысша аударманың ерекшелігі сөздердегі таңба ерекшеліктері берілген. Аударма ғылыми көпшілікке танымал.

Қару-жарақтың тарихы ерте кезеңнен, яғни тас дәуірінен-ақ басталады. Ежелгі адам қорек табу үшін, жыртқыш жануарлардан қорғану үшін қарапайым қару-жарақтарды ойлап тауып, қолданған. Бастапқыда қару-жарақ өте қарапайым, негізінен тастан ғана жасалса да, уақыт өте келе, темір, күміс, алтынмен әшекейлеген. Қару-жарақтың түрлері қолданысы, жасалған материалы, көлемі бойынша түркі халықтарында сан алуан. Тіптен, қарудың бірнеше атаулары болуы да мүмкін.

Дегенмен, қару-жараққа ортақ құрал сөзі қазіргі түркі тілдерінде аз ғана сақталған. Мысалы, қырғыз, қазақ, қарақалпақ, ноғай, ұйғыр, татар, башқұрт, өзбек тілдерінде сақталған. Бастапқы мағынасы өзгеріске ұшырап, «шебер» деген мағынада қолданылады. Ортақ атаудан гөрі, жекелеген құралдар атаулары қазіргі түркі тілдерінде жиірек кездеседі. Қару-жарақ атауларын қолдағы бар тілдік деректерден Орхон-Енисей ескерткіштерінен, М. Қашқари сөздігінен және т.б. ортағасырлық жазба ескерткіштерінен кездестіруге болады.

Қару-жараққа байланысты құнды деректерді Т. Байжановтың «Қазақ тіліндегі әскери лексика» (1991), Қ. Ахметжановтың «Жараған темір тигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері)» (1996), А.М. Хазановтың «Очерки военного дела сарматов» (1971), Қ. Ахметжан «Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы» (2006) атты еңбектері, орыс ғалымдарынан Г.И. Семенюк, В.П. Курылев, Ю.С. Худяков және т.б. ғалымдар зерттеген.

Қазақ қаруын кешенді тұрғыдан алғашқы зерттеушілердің бірі – Шоқан Уәлиханов. Оның еңбектерінде XVIII-XIX ғғ. қазақтың суық және от қаруының түрлері, типтері, жасалу технологиясы, қазақ тіліндегі дәстүрлі кәсіби атаулары, олардың қолданылуы, қазақ халқының қару-жарақпен байланысты салттары, ырымдары туралы мәселелер көтерілді [8, Б.150].

«Ат-Тухфа» қолжазбасында берілген қару-жарақ атаулары:

منجنیق – بُورْمَا – *birma* – баллиста, атқыш қару-жарақ;

قوس – ياي – *yai* – садақ;

سيف – قلیچ – *qilič* – қылыш;

درقة – قَالْقَان – *qalqan* – қалқан;

قَالْقَانُ تَامِرُ – حديد ترس – *temir qalqan* – темір қалқан

قورمان – تركاش – *qürman* – қорамсақ.

Садақ (жақ) – ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, жебе атуға арналған қол қаруы [9].

Дәлел ретінде З.С. Советова «Қобыланды батыр» жырынан мысал келтіреді:

Бұлғары садақ, Бұқар жай,

Тартылар майдан күн бүгін.

Қозы күрең астына мін дейді,

Құрсай садақ беліне ілді,- дейді [10].

Садақтың бірнеше түрлері бар: жай, жақ, саржа, керіс. Жай – кірмесіне жебе салып тартатын көне дәуір қаруы, садақ. Белгілі қару зерттеушісі М.В. Горелик жақтарды, яғни садақтарды конструкциясына қарай төрт типке бөледі:

1) бір ғана ағаштан тұтастай жасалған қарапайым түрі;

2) негізі тұтастай ағаштан жасалып, әр жерінде қосымша ағашпен, мүйізбен, сүйекпен тарамыспен не басқа материалдармен күшейтілген типі;

3) негізі тұтастай бірнеше ағаштан және басқа қатты материалдардан қосылып жасалған күрделі типі;

4) жақтың адырнасы әртүрлі материалдан бірнеше бөліктен құралып жасалған құранды типі [11, Б. 40].

Қазіргі түркі тілдерінде:

қаз. – садақ, жай; хак. – чаа, ох-чаа, чааҗах, ортохчын; тат. – садақ; түрк. – яй; өзб. – камон, ёй; қырғ. – жаа; қарақалп. – оқ-жай, сары-жай; ұйғ. – оқия; тува. – ча; ног. – яй; башқ. – ян, йәйә; алтай. – саадақ; құм. – жая; әзірб. – jaj; түр. – йай; чув. – ухә.

Садақ сөзі сақта деген етістіктен туындаған, беретін мағынасы садақты сақтайтын бір қап. М. Рясанен бұл сөзді моңғол сөзі дегенімен, моңғол тіліндегі түркизм болуы да ықтимал. Ортағасырлық «Ат-Тухфа» ескерткішінде садақ атауы уәі деп берілген. Қазіргі түркі тілдерінде садақтың жай деген түр атауы қазақ, түрікмен, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, құмық, әзірбайжан, түрік тілдерінде сақталған. Қыпшақ, оғыз топтарына кіретін тілдердің бәрінде де фонетикалық өзгерістер болмаса, жалпы ортақ түркілік атау сақталған.

Қылыш – қарудың бір түрі. Қылыш ат үстінде ұрыс жүргізу үшін жеңіл әрі кесіп түсер қару қажеттігінен туындаған [12].

«ДТС»-те: Qiliş қылыш: altun quruşaqimîn qilişin kesipän менің ішімді қылышпен жарды [13, С.442].

Қылыш тек кирди қына. Қылыштай қынға кірген. Қын – қылыш, пышақ сияқты өткір құралдарды салып қою үшін жасалған қынап. Қос қылыч сығмас. Қос қылыш (бір) қынға сыймас [14, Б.145].

«Китаб маджмуғ таржумани турки уа ағжами уа муғали» қолжазбасында қылыш сөзі kılıç деп берілген [15, S.17].

Қазіргі түркі тілдерінде:

қаз. – қылыш; хак. – хылыс, селемей; тат. – кылыч; түрк. – гылыч; өзб. – қилич; қырғ. – кылыч; қ.қалп. – қылыш; ұйғ. – қилич; тува. – хылыш; ног. – кылыш; башқ. – кылыс; алт. – кылыш; құм. – кылыч; әзірб. – гылыч; түр. – кылыч; чув. – хёс.

Ортағасырлық «Ат-Тухфа» ескерткішінде кылыш қару атауы qiliş деп берілген. Басқа да ортағасырлық еңбектерде қилич деп көрсетілген. Қазіргі түркі тілдерінде негізінен қилич деп соңғы әрпі «ч» деп қолданылған. Мәселен, татар, түрікмен, өзбек, қырғыз, ұйғыр, құмық, әзірбайжан, түрік тілдерінен көруге болады. Жалпы, қылыш деген ортақ атау ортағасыр кезеңінен біреу сақталған. Алайда «ж~ч», «ж~ш», «ч~с» дыбыстарына сәйкестік. Қыпшақ, оғыз, қарлұқ топтарындағы тілдерге ортақ тән құбылыс болып тұр.

Қалқан – қорғануға арналған құрал. «ДТС»-те: Qalqan, qalqañ қалқан: qıqır atıñ kemşälim / qalqañ süñün ğumşälim айғайлап жауларға аттанамыз, / қалқандар мен найзаларға соқтығысамыз [13, С.413].

Қазіргі түркі тілдерінде:

қаз. – қалқан; хак. – хаалха, күй, пүй; тат. – калкан; түрк. – галкан; өзб. – қалқон; қырғ. – калкан; қ.қалп. – қалқан; ұйғ. – қалқан; тува. – щит; ног. – калкан; башқ. – калкан; алт. – куйак; құм. – кьалкъан; әзірб. – галхан; түр. – калкан; чув. – вёрсә хатёрё.

Ортағасырлық зерттеу нысаны болып табылатын қолжазбада қалқан сөзі qalqañ деп берілген. М. Қашқаридің сөздігінде қалқан, қалқаң деп көрсетілген. Қазіргі түркі тілдерде жалпы атау қалқан сақталған. Тек тува тілінде орысша атау щит қолданылса, алтай тілінде куйак, ал чуваш тілінде вёрсә хатёрё деген мүлдем қалқан сөзіне ұқсамайтын, фонетикалық өзгерістер болмаған, басқаша атауларды кездестіреміз. Түрікмен, әзірбайжан тілдерінде «к~г» дыбысына сәйкестік байқалса, хакас тілінде «к~х» дыбыс сәйкестігі болған.

Қару атауы қалқанды жоғарыда атап кеткенде, қалқанның 4 түрі болады, оның біреуі темір болаттан жасалатын түрі бар деп атап кетілді. Міне, осы түрі ортағасырлық «Ат-Тухфа» ескерткішінде жеке қару атауы ретінде көрсетілген. Бұл өз кезегінде осы қалқанның осы төртінші түрі ортағасыр яғни шамамен XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында түркі халықтарында кең қолданыста болғандығын дәлелдейді. Қалқанның ең дамыған, соңғы үлгісі, өзге қалқан түрлерінен қолайлысы темір қалқан болған.

«ДТС»-те: Temür qalqañ темір қалқан [13, С.413].

Қазіргі түркі тілдерінде:

қаз. – темір қалқан; хак. – тимір хаалха; тат. – тимер калкан; түрк. – демир галкан; өзб. – темир қалқон; қырғ. – темир калкан; қ.қалп. – темир қалқан; ұйғ. – төмүр қалқан;

тува. – демир щит; ног. – темир калкан; башқ. – тимер калкан; алт. – темир куйак; құм. – темир кьалкъан; әзірб. – дәмид галхан; түр. – демир калкан; чув. – тимёр вёрсә хатёрё.

«Ат-Тухфа» ескерткішінде темір қалқан *temir qalqan* деп көрсетілген. Ортағасырлық басқа да қолжазбаларда темір қалқан деп берілген. Қазіргі түркі тілдерінде қыпшақ тобындағы тілдерде темір қалқан деген ортақ атау сақталған. Тек фонетикалық өзгерістер ғана байқалады. Алайда оғыз тобындағы тілдерде түрікмен, әзірбайжан, түрік тілдерінде «т~д» сәйкестігі болған.

Енисей ескерткішінде қорамсақ сөзі кешіуір сөзі арқылы берген. Мысалы: *Altunlüy kesig belimkä bāntim* – Алтын қорамсақты беліме байлап алдым. Қазақ эпосында тағы басқа синонимдермен беріледі: қылшан (Қылшанымды сары жүн оққа толтырып), қорамсақ (Қорамсаққа қол салды, Қозы жауырын оқ алды); оқшантай (Оқшантайын байланып). Алғашқы екі сөз қазақ тілінде ұмыт қалып, сөздікте берілмейді, үшінші сөз архаизм қатарына жатқызады, төртінші сөз эпостарда кездескенмен, қару-жарактың соңғы кезде пайда болған кейінгі атаулардың бірі болып есептеледі [16, Б.36-37].

Қорамсақ, қылшан – садақ оғының қабы. «Оқ қабы» мағынасында ілгеріректе қылшан сөзі де қолданылғанын көреміз. Мысалы, Қазтуғанды:

Қарағайдан садақ будырып,

Қылшанымды сары жүн оққа толтырып, - деген толғау жолдарын табамыз.

Садақ, қорамсақ, қылшан сөздерін синонимдік қатар түзіп, зерттеуші Ә.

Қайдаров Халықаралық Алтаистика конференциясының 1972 жылы Вена қаласында өткен XV сессиясында қазақ тіліндегі қару-жарак, сауыт-сайман атаулары жөнінде арнайы баяндама жасап, қорамсақ сөзінің құрамындағы сақ элементі – бір сөз түбірінің йа/йақ/жа/жак, са/сақ сияқты варианттарының бірі дейді, ал қылшан сөзі қыл (аттың құйрығы не жалынның қылы) сөзіне «ыдыс, қап» мағынасындағы шан сөзі немесе –шан (-шін, -шін) жұрнағы қосылып жасалған сөз болу керек дейді [17, Б.129].

«ДТС-те»: *Qırman* қорамсақ [13, С.468].

Қазіргі түркі тілдерінде:

қаз. – қорамсақ; хак. – хуурлух; тат. – ук савыты, ук кынысы; түрк. – окдан; қырғ. – саадак; қарақалп. – қоламсақ; ұйғ. – оқ салғуч; тува. – согун саадаа; ног. – ок кабы, ок дорбасы; башқ. – һазак; алт. – жанчык; құм. – садакъ; әзірб. – ох габы; түр. – ок кылыфы; чув. – йёнё.

Зерттеу нысаны болып табылатын қолжазбада қорамсақ сөзі *qırman* деп берілген. М. Қашқаридің сөздігінде де құрман деп көрсетілген. Қазіргі түркі тілдерінде бұл атаудың синонимдері қорамсақ, оқ сауыты не қабы, қырғыз тілінде саадак деп берілген. Ортағасырлық атау қазіргі түркі тілдерінде сақталмаған. Бұл өз кезегінде қару-жарактың атаулары көптеген тілдерде архаизм, историзм болып кету себебінен болуы да ықтимал.

Қару-жарак атауларын қорытындылайтын болсақ, жалпы қолжазбада 6 қару-жарак атаулары көрсетілсе, оның біреуі *bugma*, яғни баллиста деген түрінің қазіргі түркі тілдерінде баламасы табылмады. Ортағасырлық басқа да қолжазбаларда кездеспеді. Сол себептен бұл қару атауы қолжазба жазылған елде, яғни Мысыр, Сирия елдерінде ғана пайдаланылған қару атауы болуы да ықтимал. Қару-жарак атаулары қазіргі түркі тілдерінде ортағасырлық кезеңнен қатты өзгеріске ұшырамаған. Фонетикалық өзгерістер негізінен орын алғанымен, тек қорамсақ атты қару-жарак ортағасырлық атауынан мүлдем өзгеріске ұшыраған. Жалпы, «Ат-Тухфа» қолжазбасындағы қару-жарак атаулары қыпшақ-оғыз топтарының тілдеріне ортақ деген пайымдама жасалынады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. "التحفة الزكية في اللغة التركية" - ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати. – İstanbul, №3092. – 182 ص.
2. Atalay B. Et-Tuhfet – üz-zekiyye fil-lugat-it-türkiyye. – İstanbul, 1946. – 296 s.
3. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIVв. на арабском языке). – Ташкент: Фан, 1978. – 452 с.
4. Муталлибов С.М. Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия [Туркий тил (Қипчоқ тили) хакида ноёб тухфа]. – Ташкент, 1968. – 276 б.

5. Шукюрли А. Об узбекском переводе «Ат-тухфат уз-закийя фил-лугат-ит-туркийя» // Советская тюркология. – 1970. – №1. – С.100-105.
6. Конкабаева Н.Н., Авакова Р.А. Кітаб ат-тухфат-уз-закийя фил-лугат-ит-туркийя»: лингво-дерекнамалық экскурс. // Лингвистикалық мұра және жаңа заман үрдісі: Тіл, әдебиет, мәдениет атты Халықаралық ғылыми форум. – Алматы, 2015. – Б. 99-103.
7. Сүйеркүл Б. Белгісіз автордың белгілі мұрасы // ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1997. – №5. – Б. 52-57.
8. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: «Жібек жолы», 2008. – 356 б.
9. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар, 2013. Т.2 – 728 б.
10. Советова З.С. Қару-жарақ атауларының этнолингвистикалық сипаты («Қобыланды батыр» жыры негізінде). – ҚР Ұлттық Ғылыми Академиясының хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2009. – Б. 38-42.
11. Бикенов А. Қазақтың материалдық мәдениеті. – Астана: Фолиант, 2010. – 192 б.
12. Қазақстан Ұлттық Энциклопедия/ Бас. ред. Б. Аяған. Т.6. Қ-Н– Алматы: «Қазақ Энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2004. – 696 б.
13. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – 676 с.
14. Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика. Бірінші бөлім. – Алматы: «Алдоңғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 236 б.
15. Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. Kitab-ı mecmû-ı tercüman-ı Türkî ve acemî ve mugalî/ [haz.] – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000 – 231 s.
16. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
17. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 410 б.

ҒТАМР: 17.01

**Кембаева Айнұр Тұрарқызы –
филология магистрі, АМА доценті
Тараз қаласы, Қазақстан**

**Құрбантаева Лаура Тұрарқызы
Түркістан облысы, Сайрам ауданы,
Ә.Құрмантаев атындағы №18 мектептің
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі**

ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АҢЫЗ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ КӨРІНІСІ

Түйіндеме

Мақалада халық жазушысы, қоғам қайраткері Ш.Мұртаза шығармаларындағы аңыз элементтерінің көрінісі талданып беріледі. Әсіресе, оның «Қыз қасқыр» әңгімесіндегі, «Ай мен Айша» роман-диалогиясындағы, «Домалақ ана» драмасындағы элементтер ашылып, талданады.

Resume

The article analyzes the manifestation of elements of legend in the works of the people's writer, public figure Sh.Murtaza. Especially the elements in his story "Girl wolf", in the novel-dilogy "Ay and Aisha", in the drama "Domalak Ana" are revealed and analyzed.

Ауыз әдебиетіндегі негізгі құндылықтарымыздың бірі - аңыз. Жалпы алғанда, аңыз негізінде әңгіме, кейде өлең, жыр түрінде болуы да мүмкін. Аңыз әңгімелерге қиял элементтері қаншама көп араласса да, олардың бәрі бірдей бір сюжет, бір идеялық мазмұнда бола бермейді.

Қазақ аңыз-әңгімелерінде қиял-ғажайып дүниелер мол, олар адамды асыл армандарға бастайды. Оның ұшқыр ойына қанат бітіреді, келешекке үміттендіреді.

«Заманагөйлік қашан да әдебиеттің дәуір талабына сәйкестігінің, жоғары идеялылығының көрсеткіші болып саналады. Өзінің замандастарының көркемдік сауалына жауап бере алмаған әдебиеттің қасиеті де шамалы болмақ. Сондықтан, ең жақсы шығармалар қай уақытта да жұртшылықтың рухани талабына лайық туындылар.» Замана шындығын беру үшін де қаламгерлер туындысының көркемдік-эстетикалық қуатын арттырып, сюжеттік желісін қызықты ету үшін де түрлі элементтерді қолданатыны белгілі. Сол сияқты туындыгерлердің шығармасындағы аңыз элементтерінің көрініс беруі жайдан жай емес.

Халық жазушысы Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы аңыз элементтерінің қолданысы – жазушының көркемдік қуатының тағы бір қыры десек қателеспейміз.

Жазушының әңгіме жанрында қалам тартқан кейінгі туындыларының қатарында – «Қыз қасқыр» әңгімесі де бар.

Әңгіменің эпиграфы ретінде жазушы: «32-ші жылы аштан, қара шешектен қынадай қырылған менің құрдастарыма ескерткіш белгі» - [1] деген сөздерді жазады. Бұдан әңгіменің негізгі тақырыбы – ашаршылық жағдайындағы қарапайым халықтың хал-ахуалы, шарасыздық әрекеттері екендігін айна қатесіз түсінуімізге болады.

Жалпы, шығарманың финалын жазушы сутерткерге тән фантазиямен аяқтайды. Шын өмірде болған оқиға желісімен Қыз-Қасқыр туралы ешқандай хат-хабар болмайды. Бұл әңгіме шындығын бірнеше ондаған жылдардан соң ғана танымал ғалым, зерттеуші, руханият жаршысы Мекемтас Мырзахметовтің сөзінен ғана аңғарсақ, жазушы Шерхан Мұртаза әңгіменің желісін басқа арнаға бұрып, өзіндік сюжетпен көмкере отырып аяқтайды.

«Қыз-Қасқыр» әңгімесін оқи отыра суреткердің өмірлік материалдарды игеруге қаншалықты күш жұмсағандығын байқауға болады. Сол өмірлік материалдардың өзіне сай мазмұндық әрі пішіндік түр-сипат алу жолындағы әрекетке суреткер қаншалықты қажыр-қайрат жұмсайды. Суреткердің сұлу қаламынан туған бұл әңгімесінің табиғаты да соншалық қарапайым бола тұра, соншалықты жұмбақ. Кей қарапайым дүниелердің ғажайып сұлулық іспеттес көрінетіні, ал бүкіл ғажайып сұлулық атаулының көбіне қарапайым көрінетіні дәлел сұрамайтын аксиома болып табылады. Әдебиетте осындай көркем құбылыстар баршылық. Шерханның да осы әңгімесі өзгелерімен қатар сол құбылыстардың бірегейіне жатады, әрі бірегейінен саналады. Себебі, қаламгердің Адам, Қоғам, Тағдыр, Өмір тәрізді Мәңгілік ұғымдарды терең түсінгені, сол төрт полюстің ортасындағы маңызды – өмір шындықтарын өзінің шеберлігі арқылы, құралдары арқылы шынайы жеткізе білуі оның талантын тағы да бір айқындай түсетін тәрізді.

Әңгіме желісінде аңыз элементтері көптеп кездеседі.

«Уақыт өзгерген жоқ. Ал Құртқа асырап алған қыз бала күннен күнге, айдан айға, жылдан жылға өзгере береді.

Қыз асырап алған Құртқа туралы неше алуан аңыз, кейде шындыққа жақын әңгімелер ер арасында жайылып кетті.

Біреулер айтты:

- Жоқ, Құртқа ол қызды арқасына мінгізіп алып жүреді, - деді.

Енді бірде:

- Жоқ, әлгі адамның қызы үсті-басы алба-жұлба болып, тыржалаңаш Құртқа қасқырдан қалмай ілесіп жүреді екен, - деді.

Жұрттың арасында аңыз аралас айтылып жүрген алыпқашпа әңгімелердің жаны бар еді. Көбісі шындыққа жақын... », [1] - дей келе жазушы шынайы өмірден бөлек, әңгіме желісін басқа арнаға бұрады.

Осыдан соң автор Құртқа-Қасқыр-Ана мен Қыз-Қасқыр арасындағы шынайы ана мен бала махаббатын, Құртқаның адамзат баласына деген шынайы сезімі, оған қорған болуы, жанашырлық танытып, «жыртқыштардан» қорғаштауы әсерлі суреттеледі.

«Ең қиыны үлкен-кішінің бәрі апиын ішіп уланғандай Қыз-қасқыр «ауруына» шалдығып, Құртқа қасқыр мен Қыз-Қасқырды аңдитын әдет шығарды. Екі адамның басы қосылса да, топ тобымен жиналса да әңгіме арқауы осы екеуі туралы болды. Әсіресе, кәнігі аңшылар атқа мініп, қосауыз мылтықтарын шошаңдатып, тау-тасты, жыра-жыраны, орман-тоғайды тінткілеп, күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмей әсіре сарсаңға түсті». [1]

Жазушының тағы бір шеберлігі сол – шығарма барысында осындай аңыз элементтерін беруі. Мәселен: «Құртқа қасқыр жатқан жерге аңшының оғы жетсе де, өзі жете алмас. Екі арада, құлама құз түбінде ақ көбігі айдаһардың жалындай жарқырап, асау өзен ағып жатыр». Немесе: «Кейбір жолы болғандары - Құртқаны алыстан, құж-құж жартастардың қуыс-қуысынан көріп қалғандары бар. Тіпті біреуі Құртқаның тау ешкіні паршалап жеп жатқанын да ап-анық көріпті. Қасында үсті-басын жүн басқан, күнге күйген адам бар екенін байқапты. Шамада сегіз-тоғыз жасар шамасы шығар. Тау ешкінің бір сирағын жұлып алып, бұралақтап жеп жатқанын да аңғарса керек». [1]

Адам санасының дамыған екендігін жазушы осы әңгімесінде де дәлелдеп береді. Қасқыр-Ана-Құртқа ақыры адамзаттың қолынан жараланады. «Құртқа байғұс оқ тиген жамбасын тістелеп, үш аунап түсті. Винтовкалы ауыр қорғасын оқ тескен жамбастан қан саулап, шапшып ақты... Қу тамақтың қамы енді Қыз-Қасқырдың мойнына қамыт болып кигізілді. Рас, ол жабайы ешкіні де, архар тектестерді де ұстай алмас. Оның көбінесе аңдитыны қызыл суыр мен көр тышқан ғой».

Осы тұста біз жазушының әңгімені жазу барысындағы тағы бір идеяны анық көруімізге болады. Жануар мен адамзат баласының арасындағы аналық, перзенттік махаббаттың беріктігі мен жауаптылығы. Қазіргі қоғамда ақсап жатқан асыл қасиеттеріміз, адамзаттың бойында сөнуге шақ тұрған асыл қасиеттеріміз айқын суреттеледі. Тастанды бала, тастанды ата-ана сияқты қазіргі таңдағы қоғамның түйіткілді мәселесі автор тарапынан әдемі өріліп берілген.

Әңгіменің сюжеттік желісі оқыған сайын қызықтыра түседі.

«Күн көріс осылай өтіп жатқанда, бір күні тырылдап-парылдаған жат дауыс шығып, дәл үстерінен алып құс жүріп алды. Бір сәт әлгі алып құс бір орында ппырылдап тұрып қалды да, қарны жарылып, ішегі шұбатылған сияктанып, дәл Құртқаның үстіне салбырап саты түсті. Сатыменен адам да түсті». [1]

Осыдан соң Құртқа мен Қыз-Қасқырдың Күншуақ деген қалаға жеткізіліп, зоопарктің тұтқынына айналғаны шебер суреттеледі. Байқағанымыздай қаланың атауы да ерекше етіп берілген. Қазақстанда мұндай қаланың жоқ екені белгілі. Әңгіме қиял элементтерінен жасалып, аңыз арнасымен кетіп жатқан соң жазушы да қаланың атауын осылай беруі де – бір ерекшелік.

Ежелгі [Қытай](#) жазбаларында мынадай бір аңыз бар екен: «Кезекті бір шайқаста [ғұндардың](#) бір бөлігі қатты жеңіліс табады. Қарсыластары сол жердегі бүкіл ғұн атаулыны қырып-жойып, атып-шауып тастайды. Ең аяғында жалғыз ер бала ғана қалады. «Ит қорлықпен өлсін» деген мақсатта дұшпандары оның аяқ-қолын шауып кетеді. Елсізде қалған баланы бір қасқыр тауып алады да өз сүтімен асырайды. Адам аяғы баспайтын биік бір таудың ішіндегі үңгірде бала өсіп, ер жетеді...»

Бәлкім, жазушының әңгіме оқиғасының арнасын осылайша бұруы осындай аңыздардың желісінде болуы да мүмкін.

Қаламгердің «Ай мен Айша» роман-дилогиясында да «Қоңыраулы еліктер» бөлімінде Айша ананың Хан мен өжет жас қыздың арасындағы оқиғаны әсемдеп айтып бергенін байқаймыз. Қоңыраулы елікті атқан әкесін өлтірмек болған ханнан араша сұраған жас қыздың ақылы мен қайсарлығын ұнатқан хан оны әйелдікке алып, бақытты ғұмыр кешкенін суреттейді. Келесі «Жалаңаш қасқыр» бөлімінде де осы әңгімесі жалғасын тауып, кішкентай балаларына әсерлі етіп жеткізіп отырады.

Жазушының негізгі мақсаты – аңыз, ертегі элементтерін беру арқылы Айша ананың бала тәрбиесіндегі қолданатын негізгі әрекеттерін беру.

Сонымен қатар, жазушының «Домалақ ана» драмалық шығармасындағы Рухтың бейнесі де өте шебер сомдалған. Адамзаттың жоқшысы, саналы ұрпақтың тілекшісі, ұрпақтың жанашыры, жақсылығының жаршысы ретінде бейнеленген Рухтың әрбір сөзі мен әрекетіне оқырман сүйсініп отырады.

Ел аузында Домалақ ана жайында аңыз-әңгіме көп. Солардың бірі мынадай: «Бәйдібек өз заманында асқан бай адам болған. Бірде қалың жау Қаратау жонын жайлап отырған Бәйдібектің ауылын шауып, сан мың жылқысын айдап кетеді. Бұл уақытта Бәйдібек ауылда болмаған екен. Содан жау шапты деген хабардан соң, Бәйдібек елден жасақ жиып, қасына алты ұлын алып, жауға аттанғалы жатқанда Нүрила: «Бай-еке, жылқының иесі құла айғыр қолда қалды. Алты күннен кейін жылқы жауға қайыру бермей-ақ өзі ауылға келеді. Жауды кумаңыз, осы тілегімді беріңіз!» – деп өз отауының белдеуінде байлаулы тұрған, асау айғырды көрсетіпті. Бірақ жауға кектенген батыр алған бетінен қайтпай, жолға шығып кетіпті. Дегенмен, Бәйдібек жасағы қалың жаудан ойсыра жеңіліп, алты баласынан айырылады. Арада алты күн өткенде шығыстан Бәйдібектің қалың жылқысы көрінеді. Жаудан өзім айдап келе қоям деген тілегі болмаған Бәйдібектің жылқысын Домалақ ана үйде отырып-ақ, түгел қайтарып алса керек».

Бауыржан Момышұлы Бәйдібек баба мен Домалақ ана туралы қалам тербеген екен. «Бәйдібек балаларына енші бөлгенде, өзінің қатты жақсы көрген сұлуынан туған ұрпағына үлесті мол беріп, Домалақ ененің балаларына қалған ақсақ-тоқсақты қалдырады екен. Бұл аздай, Домалақ енені балаларымен жұртқа қалдырып, өзі басқа жаққа көшіп кетеді. Арада бес жылдай уақыт өткенде, баяғы ақсақ-тоқсақ, кәрі-құртаң малдың төлінен өнген төрт түлік көбейіп кетеді. Ал, шалғай жайылымға кеткен Бәйдібек болса үлкен жұтқа тап келіп, жоқшылықта қайтыс болаған екен. Мұны естіген Домалақ ене Бәйдібек бабаны арулап жерлеткізеді» – деп жазады Б.Момышұлы.

Ал «Домалақ ана» драмасындағы Рухтың образын ашу үшін мына үзінділерге назар аударсақ:

«Рух: - Ей, бишара, ұрпақ! Бұл күмбездің жарылысы бөлек. Жер бетіндегі лас, лаңға, азған-тозған тіршілікке қарсы рух наразылығы ежелден қабынып, жарылуға шақ қалған. Жүрек жиіркенген жаңағы саған атылған оқ – соңғы тамшы. Күмбез жарылса – қайта салынар. Ал, бірақ жер беті кір-қоқыстан, жиіркенішті лас өмірден тазара ма? (Машина маңындағыларды меңзеп) Байқайық бет-бейнесін кір қожалақ ұрпақтың.»

Рух: - Құдырет тілінді байлап қойған екен ғой, байғұс. Қанша күнәһар болсаң да адамсың ғой. Менің ұрпағымсың. Өз қолыңды кесе алмайсың. А, бәлкім, сен тәубаңа келерсің. Кесірді қоярсың, нәпсіңді тиярсың. Иманға қол қусырарсың, а? Сөйтесің бе?

Жарас: - (Жанталаса бас шұлғып) Ме-ме-ме...

Рух: - Тілінді шығарып, сөйлесейік, не дер екенсің...

Жарасты Күмбез жаққа қаратып, шөкелетіп отырғызып, аузына сұқ саусағын салып, таңдайын басады. Күбірлеп дұға оқиды. Басынан, бетінен сипайды. Шапалақтарын шарт еткізгенде Жарас орнынан ыршып түседі.

Рух: - Қам сүт іштің анадан, піскен емес,

Таудан биік күнәң бар, кішкене емес.

Байлық емес, енді сен иман жисаң,

Кешем десе Құдайға ештеңе емес.

Жарас: - Айтқаның келсін, асыл Ана!

Рух: - Осы айтқанымды ықтияттап, жиған-тергенді аш-арыққа, жетім-жесір, ғаріпке таратсаң, тахуагер, иманшыл болсаң, о дүниеде тозақ отына түссең де, өзім су сеуіп өшіремін. Әумиін!» [3: 96,97]

Қорыта айтқанда, Ш.Мұртазаның шығармаларындағы аңыз-әңгіме элементтерінің көпшілігі – халық мүддесі үшін, ел тілегін жеткізу мақсатында да беріліп отырады. Халық өз ішінен шыққан әр түрлі ақыл иелерінің ел тілегімен қабысқан игі істерінің айналасында әңгімелер туғызып, сол арқылы өз кезіндегі көпшіліктің нені аңсап, нені көздегенін тайға таңба басқандай етіп, аңыз элементтері арқылы кейінгі ұрпаққа жеткізген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жазушы мұрағатынан «Қыз-Қасқыр» әңгімесі. 8 бет // «Шерхантану» ғылыми-зерттеу орталығы қорынан
2. Р.Бердібаев «Замана сазы». - Жазушы баспасы - 1985 жыл. - 318 бет
3. Қазақтың Шерағасы. 7-том. - Тәуелсіздік жылдарындағы драматургия. – Тараз, 2014. – 1466.

ӘОЖ:82.09

Сарсенбаева М.Б.

Халықаралық Тараз инновациялық институтының қазақ тілі мен әдебиеті ғылымдарының магистрі, Тараз қ.

ЖЫРАУЛАР ПОЭТИКАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ СӨЗ КЕСТЕЛЕРІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйіндеме. *Жыраулар поэтикалық тілін жалпы поэтикалық тіл теориясы аясында қарастырып, жыраулық танымдағы жеке концептілер мен жыраулық тілдік тұлға арқылы, жасалған поэтикалық мәтіндердің рухани, мәдени-тілдік құндылығын жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесін талдау арқылы ашып көрсету.*

Резюме. *Рассмотрение поэтического языка жырау в контексте общей теории поэтического языка, через отдельные концепции познания жырау и языковой личности жырау, выявление духовной, культурологической и языковой ценности поэтических текстов путем анализа концептуального образа мира в поэтике жырау.*

Summary. *Consideration of the poetic language of zhyrau in the context of the general theory of poetic language, through separate concepts of knowledge of zhyrau and the linguistic personality of zhyrau, identification of the spiritual, cultural and linguistic value of poetic texts by analyzing the conceptual image of the world in the poetics of zhyrau.*

Қазақ поэтикалық тілінің зерттелуі, пән ретінде қалыптасуы қазақ тіл білімінің негізін қалаушылар А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұбановтың көркем тіл туралы пікірлерінен бастау алып, қазақ прозасы мен поэзиясының поэтикалық тілдік қуатын түрлі қырынан талдайтын қазақ лингвистерінің зерттеу еңбектерінде жалғасын тапты. Олардың қатарында қазақ көркем сөйлеу, көркем сөз саптау тарихының тұтас бір кезеңін сипаттайтын белгілі бір суреткердің, тарихи тұлғаның поэтикалық тілін толық панорамада талдап зерттеуге арналған еңбектер де, қазақ прозасындағы басты тұлғалардың көркемдік әдіс-тәсілін ғылыми тұрғыда саралаған зерттеулері де, қазақтың ауызша поэзиясының көркемдік құндылығы мен дәстүрлілігін талдаған еңбектер де, қазіргі қазақ поэтикалық тілінің жалпы, ортақ проблемаларына арналған зерттеулер де, тілдегі көркемдік тәсіл, олардың қалыптасу, жасалу уәжін ғылыми-теориялық тұрғыда негіздейтін зерттеулер де бар. Параллелизм – ұқсас, қатар құбылыстарды салыстырып не салғастыра келіп үшінші бір құбылысты ойдың түйінді қорытындысы ретінде беру екені белгілі. Жыраулар поэзиясында «өмір мен табиғат құбылыстарына қоғам мен адамдардың іс-әрекет, мінез-құлқын шендестіре отырып параллельдер түзу және ол параллельді тұжырым етіп ұсыну» дәстүрлі амал ретінде қолданылады. Жыраулар поэзиясындағы көркемдік дәстүр туралы сөз ету барысында А.Байтұрсынұлының: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге... Тілдің міндеті ақылдың аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жарау» деген пікірінің соншама дәлдікпен айтылғанына еріксізден қоясыз. Себебі жыраулар тілінде ақылдың аңдауы да, қиялдың меңзеуі де, көңілдің түйюі де жалпы адами ұғымдар мен ұлттық болмысқа негізделіп, жүйе-жүйесімен өлең жолдарында өріліп беріледі. Осы орайда қазақ ақын-жырауларындағы параллелизм тек көркемдік мақсаттағы қолданыс тәсілі ғана емес, ұлттық болмысты (ұлттың таным-түсінігін, тұрмыс-тіршілігін, дағдысын) толық бейнелейтін, дүниенің концептуалдық бейнесін танытатын когнитивтік құрылым деуге болады.

Параллелизмде жыраудың ұсынбақ ой-түйіні жаратылыстағы қалыпты құбылыстарды санамалап салыстыру арқылы беріледі. Әрине, кез-келген құбылыс емес, адамның санасына ең жақын, барынша өмір шындығын дәл бейнелей алатындай нақты, етене құбылыстар салыстыруға алынады. Мәселен Асан қайғының :

Қырында **киік** жайлаған,

Суында **балық** ойнаған –

деген жолдарында *қыр* (шөл), *су* ұғымдарымен шөлдің аңы – *киік* және *су* жәндігі балық қарама-қарсылық мәнде салғастырылып, *жайлау*, *ойнау* әрекеттері параллель берілген. Шалкиізде:

Еділ мен Жайықтың

Бірін **жазға** жайласаң,

Бірін **қысқа** қыстасаң, –

Еділ және Жайық өзендері параллель құраса, жаз және қыс, жайлау, қыстау сөздері – антитезалық құрылымдар.

Параллельдік құрылымдарға тиек болатын нысандар: *киік*, *балық*, *құладың*, *аққу*, *сұңқар*, *қарға*, *түлкі*, *төбет*, *тышқан*, *құлан*, *бұлан* т.б. жан-жануар атаулары жалпы табиғаттағы мықты мен осал, жақсы мен жаман, мәрттік пен екіжүзділік сияқты қарама-қайшы ұғымдарды салыстыру үшін қажет болса, *айыр*, *жампоз*, *нар*, *арғымақ*, *сұңқар*, *құба арлан* әрқайсысы өзіне лайықты іс-әрекетімен беріліп, түрлі мінез-құлықтағы адамдардың образдарын салыстыра беру үшін қолданылады.

Құладың – құстың құлы болғандықтан, оның жемтігі – тышқан, ал *аққу* құстың төресі еді, ол көлді жайлайды немесе:

Көлде жүрген қоңыр қаз қыр қадірін не білсін?

Қырда жүрген дуадақ су қадірін не білсін?!

Сондай-ақ:

Далада **сұңқар** түлесе, жүніне **қарға** жолар ма?!

Осында *құладың* – *аққу*, *сұңқар* – *қарға* антитезалары олардың сапалық қасиетінің қарама-қарсылығынан туындаған болса, *қоңыр қаз* бен *дуадақ* тіршілік дағдысының әр басқа болуына байланысты шендестіріліп тұр.

Жалпы шөлді жер мен сулы жерді үнемі қарама-қарсылықтың символы етіп көрсету көшпелілер поэзиясының өзіндік ерекшелігі болса керек.

Шендестіре салыстыруға жан-жануар, табиғат атауларынан өзге адамға қатысты сапа-қасиет атаулары:

Жақсыңнан мені кем көрдің,

Жаманыңмен тең көрдің.(Шалкиіз)

Немесе:

Жаманнан туған **жақсы** бар,

Адам айтса, нанғысыз. (Ақтамберді)

Қарама-қарсы мәндегі заттық, сындық ұғым:

Сен – **алтынсың**, мен – **пұлмын**,

Сен – **жібексің**, мен **жүнмін**.

Қазақ қоғамына тән әлеуметтік ұғымдар да:

Сен **сұлтансың**, мен **құлмын**.

Қарама-қарсы мәнде алынып, параллель түзеді. Жыраулар поэтикасында философиялық тұжырым белгілі бір түстердің контрастық фонында алынып, экспрессивті, эмоционалды әсерлілігін арттыра түсетінін байқаймыз:

Қара басты, **ақ** күспен,

Кендір баулы **ақ** желкен,

Көк теңізді жал толқынға жектірдің...

Қара сия, **ақ** қағаз,

Дестірге өнер төктірдің.(Шалкиіз)

Алдыңғы жолдарда *қара – ақ, көк – ақ* контрастары сұлтанның байлығы мен сән-салтанатын асырмалап беру үшін қызмет еткен болса, кейінгі жолдардағы *қара – ақ* антитезасы қағазға түскен сөздің, ойдың айқындығын, анықтығын нақтылап тұр.

Сопылық танымдағы дүниенің баянсыздығы, Алладан өзгенің өзгермелілігі туралы концепция келіп шығады) кейінгі поэзияда *метафоралы бинармдарға* ұласқанын біз Р.Сыздық еңбектерінен жақсы білеміз. (Абайда: «ызалы жүрек, долы қол» адамға тән қасиеттің жүрек пен қолға берілуі. Екі құбылысты салыстыру)

Кейде салыстыруға жеке тұрғанда не мағыналас емес, не қарама-қарсылық мәні жоқ сөздер контекстке алынып, параллель түзеді:

Дін пұсырман баласы,
Адамдықтан жерінбес,
Тіл пұсырман қарашы
Арамдықтан шегінбес. (Үмбетей)

Осы контексте негізгі салыстырылу өзегі *дін* және *тіл* сөздерінің семантикасында екендігі оларға қатысты *адамдық, арамдық* сөздерінің қарама-қарсылығы арқылы айқындалады. Жеке алғанда *тіл* мен *дін* сөздері салыстырылмауы тиіс. Автор *дін пұсырман баласы* деп шынайы мұсылман (жан-дүниесімен, жүрегімен Алланың жолына бас тіккен), ал *тіл пұсырман қарашы* деп тек тілімен ғана (сөз жүзінде) мұсылмандықты дәріптейтін жалған мұсылманды меңзеп отырғанын түсінгенде ғана бұл екі сөздің антитезалық құрылымын тануға болады.

Жақсылардың өзі **өлсе** де, сөзі **сау** (Шалкиіз), –

деген жолдарда өлу, сау әрекетіндегі қарама-қарсылық мән контекстің жалпы мазмұны арқылы ашылып тұр. Философиялық түйіні: тәннің өлшеулі ғұмыры біткенмен, рухани өмірі жалғаса бермекші. Тән – уақытша, рух – мәңгі деген ақиқатқа барып тіреледі.

Қорғанды шаһар қаласын,
Қазақ білмес, **сарт** білер,
Төс айылдың батқанын
Иесі білмес, **ат** білер
Ер жігіттің қадірін

Ағайын білмес, **жат** білер – деген афоризмдік толғаудың астарын түсіну үшін *қазақ, сарт, иесі, ат, ағайын, жат* сөздеріне қатысты қазақы менталитет арқылы анықталатын білімдік қор қажет. *Қазақ және сарт* этнонимдері бірі – көшпелі өмір салтының, екіншісі – отырықшы, қалалық тұрмыстың символы ретінде танылатын бір-біріне қарама-қайшы мәдениет иелері деуге болады. Біріне көшпелі тірлік жат көрінсе, екіншісіне қамалға тығылған, еркіндіктен жұрдай қалалық салт ерсі көрінетіні белгілі. Сондықтан қаланың жайын сол тұрмысқа етене жақын сарт біледі. Сондай-ақ, аттың денесіне айылдың батып келе жатқанын иесі сезбеуі мүмкін, бірақ аттың өзі білетіні сөзсіз. Екі ақиқаттан шығатын қорытынды: қандай құбылыс та өзіне неғұрлым жақын нәрсе үшін соғұрлым айқынырақ, түсініктірек, осындай заңдылықпен ер жігіттің қадірін де оның жақыны, ағайыны білуге тиіс еді, бірақ өкінішке орай, олай емес екен. Ер жігіттің қадірін жақынға қарағанда жат білуі мүмкін. Бұл «қолда бар алтынның қадірі жоқ» деген идеямен өзектес.

Кейде салыстырылатын ойды аша түсу үшін қажетті қарама-қарсылық мағына контекстегі өзге сөздің мағыналық фонында көрінеді:

Әкелі бала **жау** жүрек,

Әкесіз бала **сұм** жүрек – деген параллельдік түйдеkte *жау* және *сұм* сөзінің қарама-қарсылық мәні *әкелі, әкесіз* сөздерінің қарама-қарсылығына иек артқан.

Параллельдік түзілімнің салыстырмалылық мәнін күшейте түсуге жеке сөздердің қайталанып берілуі де ат салысады:

Арғымақтың жалы жоқ,
Жабылар жалыменен теңесер,
Жақсылардың малы жоқ,
Жамандар малыменен теңесер.

Арғымақ және жабы, жақсы және жаман сөздерінің антитезалық мәні *жал* және *мал* сөздерінің қайталанып берілуі арқылы нақтылана түскен. Себебі бір-біріне қабыспайтын екі түрлі қасиетті (арғымақтық пен жабылық, жақсы мен жаман) еріксіз теңестіретін зат – жал мен мал – кісілік, адамгершілік өлшемде аса маңызды орын алмайтын аргументтер (дүние (мал) – қолдың кірі, бай – бір жұттық, жал – аттың сыртқы көркемдігі, күзеп тастаса, ол да жоқ). Бірақ белгілі бір параметрде (қоғамдық, әлеуметтік қарым-қатынаста) олар да рөл атқаратын сәттері болады (Жоқтық жомарттың қолын байлайды, «Бәйгеден келген боз шұбар, Оны да көркем көрсеткен Құйрығы менен жал болар, Жал-құйрықтан айрылса, Шұбар шолақ тай болар»). Осындай ой-түйіндеу арқылы «заманның болжалсыздығын, жаманды жақсымен, жабыны арғымақпен теңестірген опасыздығын» меңзейді. Ал:

Емен **шайнап**, тал **қайзар**,

Құлан, бұлан баласы, - дегендегі еменді шайнау, талды қайзау тіркестері әрі әуездік, ырғақтақ жағынан, әрі мағыналық жағынан үйлесім тауып, бір-біріне жуық болып көрінетін шайнау, қайзау екі әрекеттің әрқайсысының өзіндік орнын, бөлекше мәнін аша түскен.

Параллель түзудің XIV-XVIII ғасырлардағы жырауларда кездесетін ендігі бір ерекше түрі – бір құбылысты, күйді дамыта салыстырып беру:

Еділден аққан **сызашық**,
Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес **су** еді,-
Телегейдей сайқалтып,
Жарқыраған беренді
Теңіз етсе, тәңір етті.
Жағасына қыршын біткен **тал** еді,-
Жапырағын жайқалтып,
Терек етсе, тәңірі етті.
Тең атаның ұлы едің,-
Дәреженді артық етсе, тәңірі етті (Шалкиіз)

Сызашық, тебінгіге жетер-жетпес судың телегей теңізге айналуы, қыршын талдың жайқалған терекке айналуы, тең атаның ұлының дәрежесі артық әміршіге айналуын даму үстінде (сызашық – теңіз, тал – терек, тең - артық) салыстыра, шендестіре (үш объект: теңіз, терек, адам) отырып, «бәрі де тәңірдің қолында, болдым-толдым деп асып-таспа» деген философиялық тұжырым жасайды.

Біз зерттеген жыраулық мектептің көркемдік дәстүрінде параллелизмнің – екі құбылысты қатар алып салыстыра не салғастыра келіп үшінші бір ой-түйінге меңзеудің – бірнеше әдіс-тәсілдері бар. Екі емес, бірнеше құбылысты, затты қатар қойып салыстыру арқылы жүзеге асады. Бұндай салыстырулардың астарындағы философиялық ой осы зат-құбылыстар туралы жыраулардың индивидуалды танымында, сондай-ақ жалпы көшпелілер дүниетанымында қалыптасқан символдар мен стереотиптер арқылы уәжделеді:

Асқар, асқар, асқар **тау**,
Асқар таудың басына
Балапан ұшып шыға алмас.
Сұңқардан қыран құс болмас,
Соқтасы қатпай аң алмас,
Айдын, айдын, айдын **көл**,
Асарлап төксең суалмас.
Қабырғасы қатқан **кәрі боз**
Қаржалған күні жүгіре алмас.
Алғыншы алсаң, **аруды** ал,
Артында жылап қалса, кім алмас.
Желбезекке жебе дарыса,
Өрге **балық** жүзе алмас...

Асқар тау, сұңқар, айдын көл, кәрі боз, алғыншы ару, балық – биіктіктің, өрліктің, кеңдіктің, тұрақтылықтың, сұлулықтың, айбындылықтың символы ретінде алынған жанды-

жансыз, адамзат-ғаламзат атаулары. Бұлар «әр нәрсе де өзінің бұйрықты күні болмаса, дегеніне жетпек емес, дүниеде бұйрықсыз ештеңе жоқ, бәрі де жаратылыстың заңдылығымен рет-ретімен болмақшы» деген философиялық түйінді беру үшін алынған параллелизмдер. Жыраулар поэзиясында салыстырылуға алынатын зат, құбылыстың да өзіндік заңдылығы, жүйесі бар. Жан-жануарлардан: *арғымақ ат, аруана, сұңқар, ақ киік, марал, бұлан, арлан*, құстан: *аққу, сұңқар, қаршыға, қаз*, табиғаттан: *көл, тау*, оларға тән іс-әрекет мысал ретінде алынып, салыстырылады, қорытынды түйіні адам баласына тән (азамат, ер, ару, жақсы, жаман) өмірлік әрекетпен аяқталады.

Контексте алынған екі қатар құбылыстың салыстырылуы белгілі бір қарсы мәнді сөздер арқылы объективтенеді:

Өзі жақсы туғанның

Қатардан басы қала алмас,

Өзі жаман туғанның

Ата-тегі сұралмас... (Өришан)

«Жақсы болу» мағынасы «қатардан қалмау» мазмұнымен объективтенеді.

«Жаман» — ата-тегі сұралмау, еленбеу, яғни «қатардан қалу» арқылы берілген.

Мысалың сортаң жерде бір **шұқанақ**

Жел сөзге біздей **шалқар көл** емессің. (Сәттіғұл)

Ақындық шабыт, қарым-қабілет *шұқанақ пен шалқар көл* антитезалық фонында алынып суреттеліп тұр. Екіншіден, салыстырылатын құбылыстардың семантикалық фонында символдық мән негізгі рөл атқарады:

Орғи, орғи ор қоян

Сенен басқа жүйрік жоқ

Ұстайын десем құйрық жоқ

Айдауда кетіп барамын—

Ғазиз баста билік жоқ... (Өришан)

Ор қоян – «өмірдің болжаусыздығы, баянсыздығы». Бас еркіндігінен еріксіз ажырап, айдауда кетіп бара жатқан ақынның алдағы тағдыры да белгісіз, болжаусыз.

Салыстыруға алынатын объект (зат, құбылыс) метафораланып беріледі:

Көңіл—қынап, көз—қылыш,

Кеуде—қазан, сөз—күріш

Қазаннан алып тастадым

Күріштің қоспа-күрмегін. (Сүгір)

Жеке объектілер емес, енді тұтас болмыс белгілі бір мезгілдік фонда алынып салыстырылады. Болмыстың кешегі күйі мен бүгінгі қалпы «жамандық», «жақсылық» мәселесі тұрғысынан салыстырылады, риторикалық ой-тұжырымнан гөрі риторикалық-философиялық бағалау алдыңғы қатарға шығарылады.

Кеше:

Базарым баста тұрғанда

Таңқы емес еді бұл құдық

Көрген жоқ еді басымнан

Мәжіліс думан бұрылып.

Бүгін:

Бүгіндері болғанда—

Біз құлыпқа түскен **құлыңбыз**

Құрыққа түскен **құлынбыз**

Құдыққа түскен **құланбыз**

Құрбақа қылар ірілік

«Құлыпқа түскен құл», «құрыққа түскен құлын», «құрыққа түскен құлан» тұтасымен «еркіндіктен айрылу, бағы қайту, бұрынғыдай болмау» және «жалғыздық» деген «жаманшылық» ұғымдарының жиынтығы ретінде алынып тұр. Ал ақынның кешегі (бұрынғы) күйі «базары баста тұру», құдығы ортаймау (толы болу), «басынан мәжіліс базары

тарқамау» түрінде ассоциацияланған. Ақын ұсынған «кеше» мен «бүгіннің» бағалауыштық параметрін ұғу үшін «жалпы адам баласы үшін, қазақ халқы үшін, ақындық болмыс үшін не бағалы?» деген мәселені түсіне алатындай танымдық тәжірибе қажет. Ол үшін жеке сөздің метафоралық, ассоциациялық өрістегі мазмұнына талдау жасап қарайық. «Базар», «мәжіліс, думан» - ақынның ортасы, ақынды тыңдайтын әлеумет (қазіргі тілмен - публика). Әлеуметсіз ақын жетім (тыңдалмаған сөз жетім). Ақындық өмірдің сән-салтанаты, мән-мағынасы тыңдаушы ортаның «толуымен» бағаланады. Құдық - «өлең, жыр, поэзия». Жырдың (құдық) ортаюы - ақындық шабыттың сарқылуы, ақындық бақыттың бастан таюы, ақындықтың «өлуімен» бара-бар трагедия.

Ақындық болмыс. Ақындық «мен» - өр, асқақ, ешкімге бас имейтін еркін де асау. Ал ақынның басына құрық түсіп, құлыпқа қамалуы, құдыққа құлауы ең шегіне жеткен құлдырау күйін беріп тұр. Кеше контекстінің мазмұны: ақындық шабыты ортаймау, ақындық ортада бағалы болу, бүгін контекстінің мазмұны: жалғыз қалу, ақындық шабыты қайту түрінде сипатталып, бағалауыштық мәнге ие болып тұр.

Біріншіден, жыраулық тұлға «әлеуметтің, ортаның» назарында болуы қажет, – жалғыздықты қасірет деп білетін қазақ этносының ментальды дүниесі (С.Жапақов) бізге таныс. Бірақ жалғыздықтан қашу – жекеліктен, даралықтан бас тарту емес. Яғни тұлғаның келесі қасиеті – даралық. Осы орайда А.Шәріптің: «Ницшенің «Заратустрасы» ақырзаманға таянған адамзатты құтқарушы тәңір-тұлғаның балама бейнесі, көш бастайтын серке, ескілікті жайратып, жаңаны жасаушы, тобыршылдық психологиядағы таяздықтың ымырасыз да ығытты антиподы, қол жеткісіз, бірақ алыстан мәңгілік мен мұңдалап тұратын асыл идеялардың сұлбасы» – деген [14, 196 б.] пікірінің қазақтың символист ақындарына қатысты айтылуы біздің көкейімізге қонады. Жыраулық, ақындық болмыстың текашпар, пендешілік ұсақтықтан ада «тәңірлік тұлғасына» жат, жиіркенішті тобырлық табиғат «құрбақа», «шұқанақ», «күрмек» (күріш арқасында күрмек су ішеді) сөз образдары арқылы меңзеледі.

Үшіншіден, тұлғаға еркіндік тән. Тұлға ешкімге бағынышты кіріптар емес. (*Өзім патша, өзім қазы, өзім би, Қандай ессіз не қылдың деп тергемек.* Мағжан) Тұлғаның еркіндіктен айрылуы трагедия: Мысалы: *Айдауда кетіп барамын газиз баста билік жоқ.*

Төртіншіден, тұлғаға теңіздей кеңдік пен тереңдік, қылыштай қиғырлық, өткірлік тән.

Жыраулар поэзиясы өзінің бастау көзін фольклордан алып, оның көркемдік эстетикалық болмысын одан әрі дамытты. Параллелизмнің табиғаты жыраулардағы тілдік-көркемдік дәстүрдің ауыз әдебиетімен сабақтастығын айқындайды.

Халықтың, ұлттың ғасырлар бойы көрген-білгенінен, көңілге түйгенінен жасаған қорытынды ой-тұжырымдарын қатарлап, салыстырып беруге негізделген көркемдік дәстүр образдау, бейнелеу, синтездеу, ассоциациялаудың жарқын үлгісін береді және әдеби тіл дамуының келесі сатысы – жазба әдеби тілде жаңа қырымен көрінетін *метафора, теңеу, эпитет* тәрізді көркемдеу амалына ұласады. Яғни мифтік ойлаудан метафоралы ойлауға ауысудың тұтас кезеңін жасайды [9, 29 б].

Қорыта айтқанда, метафоралар дүниенің концептуалдық бейнесінің тілдегі көрінісі болып табылады. Дүниенің тілдік бейнесі – дүние туралы білімнің көшірмесі немесе «айнаға түскен» сәулесі емес, ол дүние бейнесінің түсіндірмесі, адамның ақыл-ойының сүзгісінен өткізілген дүниетаным [4, 179]. Метафораларда бұрыннан танылған дүние бейнесінің қайтадан басқаша қырынан танылуы жүзеге асады. Мәселен, «Ортасы **жылым** қатпайтын, Сіз шалқыған **көк теңіз**». Көк теңіздің шалқыған молшылық, шексіздік ұғымы және жылымның (қыстыгүні балық аулау үшін мұзын ойып қоятын ойық) қай уақытта да балық аулауға қолайлы берекеттілігі ұғымдары ассоциациялық өріс жасай келіп, адам бойындағы «дарқандық, мырзалық» қасиеттерін бейнелеуге қолданылып тұр. *Теңіз және жылым* туралы бұрыннан бар таным енді мырза адамның теңізге ұқсайтындығы туралы екінші таныммен толығып, тілдегі «жақсы адам» бейнесінің тұтас құрылымын жасап шыққан. «Дарқан, мырза» адам туралы ұғымның осы жерде «дала, дария» ұғымдарымен баламаланбай, «көк теңіз», «көк теңіздің ортасындағы жылым» ұғымдарымен образдалуының да өзіндік сыры болу керек. Ол автор мен тыңдаушы (әрі тікелей қабылдаушы) арасындағы «ортақ

семантикалық модельдің» табиғатына қатысты. Автор тыңдаушысына неғұрлым таныс, етене болып келетін түсінікті таңдауы мүмкін. Метафоралар арқылы берілетін абстрактілі ұғымдар адамның ішкі әлемінің константы ретінде көрініп қоймайды, сонымен бірге вербалды-ассоциациялық механизм арқылы дамып, деталданып отырады. Айталық, *жақсылықтың (жамандықтың) тамыр жаюы* деген метафоралық ұғым жақсылық не жамандық сөздерінің тілдік қолданыста түрлі семантикалық парадигмада көрінуі арқылы қалыптасқан. Ойымызды түйіндей түссек, жыраулар поэтикасындағы метафоралар қазақ халқының ұлттық танымы мен жыраулық интуиция тудырған дүниенің концептуалдық бейнесін көркем тілмен, күрделі қисынмен шебер үйлестіріп берген тілдегі ассоциациялану мен окказиолдану тәрізді семантикалық тәсілдердің ерекше үлгісі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі. –Алматы: Ғылым, 2006. - 200 б
2. Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. –Алматы: Ғылым, 1996. - 208 б
3. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. –Алматы: Білім, 1994. - 122 б
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Мн.: ТетраСистемс, 2004. - 256с
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 2009. -581 б
6. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: Ана тілі, 2008. - 301 б.
7. Снасапова Г.Н. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингво-мәдени бірліктер: филол. ғыл. канд. ... диссерт. Алматы, 2003. -139 б.
8. Қайырбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: фил.ғыл.канд. ... диссерт. –Алматы, 2004. -138 б.
9. Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуұлының тілдік тұлғасының дискурстық сипаты: фил.ғыл.канд. диссерт. –Алматы, 2004. -121б.
10. Ниятова Ш.С. Махамбеттің тілдік тұлғасы: фил.ғыл.канд. ... диссерт. Алматы, 2007. - 144 б.
11. Күштаева М.Г. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны. фил.ғыл.канд. ... диссерт.–Алматы, 2002. -153 б.
12. Зайсанбаева Г.Ж. Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі (біріккен зат атаулары негізінде): фил.ғыл.канд. ... диссерт. –Алматы, 2004. - 136 б.
13. Жапақов С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері. фил.ғыл.канд. ... диссерт.–Алматы, 2003. -117 б.
14. Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі. (М.Мақатаев поэзиясы бойынша): фил.ғыл.канд. ... диссерт. Алматы, 2006. – 122 б.
15. Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік Семантикасы: фил.ғыл.канд. ... диссерт.-Алматы, 2005. – 126 б.
16. Ақбердиева Б.К. Лексика фразеологиялы жүйедегі мифтік танымдық құрылымдар: фил.ғыл.канд. ... диссерт. –Алматы, 2000. – 119 б.
17. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: фил.ғыл.канд. ... диссерт. –Алматы, 2005. – 295 б.
18. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. фил.ғыл.канд. ... диссерт.–Алматы, 2007. – 334 б.

Кембаева Айнұр Тұрарқызы
филология магистрі, АМА доценті
Тараз қаласы, Қазақстан

Серікбаева Ақмарал
7М01701- «Қазақ тілі мен әдебиеті»
Білім беру бағдарламасының магистранты
Тараз қаласы, Қазақстан

Ш.МҰРТАЗА АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАҢАША НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме

Мақалада Шерхан Мұртаза аудармаларының идеялық мәніне барлау жасап, қазақша тәржімәнің өзіндік ерекшелігін, әдіс-тәсілдерін айқындап көрсету мақсат етіледі.

Шыңғыс Айтматовтың аударма жанрындағы маңдайы жарқыраған Шерхан Мұртаза тәржімаларына тоқталып, образдар өміршеңдігін, идея құндылығын, Айтматов бейнелерін қазақша тәржімалап жырлатқан жазушы, аудармашы – Шерхан Мұртаза оның шығармашылық стилі мен тілін түпнұсқамен, Шыңғыс шығармаларының тілімен салыстыра отырып, төл тілімізде, яғни қазақша аудармасының көркемдік жайы, сыры мен сипаты жинақы баяндалады.

Түйін сөздер: аударма, автор, ой-таным, суреткер, көркем образ.

Resume

The article aims to explore the ideological essence of Sherkhan Murtaza's translations, to reveal the originality of the Kazakh language, methods and techniques.

Sherkhan Murtaza, a writer and translator who translated Aitmatov's images into Kazakh, describes the viability of images, the value of ideas, comparing his creative style and language with the original, The language of Genghis's works in his native language, that is, the artistic state, mystery and character of the Kazakh translation.

Key words: translation, author, thought, artist, artistic image.

Дүниежүзілік ауқымдағы ұлт пен ұлыстардың бір-бірімен ойдағыдай түсінісуі үшін, мәдени-әдеби мұраларының шырынын сол қалпында сіңіру үшін көркем аударманың атқаратын рөлі зор. Сондықтан аударма мәселесі, әсіресе көркем аударма – қазіргі тандағы ерекше көңіл аударатын мәселе. Қазақстанда да осы уақытқа дейін, әлі де қазақ тіліндегі дүниелер өзге тілдерге, өзге тілдердегі дүниелер қазақ тіліне аударылып жатуы – қалыпты процесс. Аудармалар түр жағынан да, мазмұны жағынан да әр алуан десек, қателеспейміз.

Аударма біздің ана тіліміздің өткірлігін, үйлесімділігін, байлығын, икемділігін, бейнелеу қабілетінің шексіз екендігін айқын көрсетеді. Аударма ісі біздің ана тіліміздің сөздік қорын байытып, дүниетанымымызды кеңітіп, ұлғайтуда. Аудару кезінде жеке сөздерге балама іздеп, ана тіліміздің бүкіл қазынасын қолданатыны аян. Сонымен қатар, көнерген сөздердің де қайта қылаң беріп, сөздік қорға еніп жататындығы байқалады.

Аударма – күрделі жанр. Көркем шығарма табиғатын түйсініп, автордың айтарын, сезім иірімдерін жеткізу – үлкен еңбекті, шеберлікті қажет ететіні даусыз. Осы тұрғыдан алғанда, қырғыздың ұлы жазушысы Ш.Айтматовты қазақша сөйлеткен Ш.Мұртазаның дарынды аудармашы екендігін бағамдаймыз. Мақалада Шыңғыс Айтматов пен Шерхан Мұртазаның шығармашылық тұлғаларындағы ой-таным үндестігі жекелеген көркем туындылары негізінде талданады. Көркем туындыны аударуда көркемдегіш тәсілдердің қолданылу ерекшеліктері, сөз табиғатының өзіндік маңызға ие екендігі бағамдалады.

«Аударма жасау арқылы тілімізде ойды бейнелеудің, сөзді құраудың неше алуан тәсілдері туды, жазу шеберлігі артты». [1, 566.]

Аударма саласындағы шеберлердің бірегейі ретінде Халық жазушысы Шерхан Мұртазаны атасақ болады. Әсіресе, оның Шыңғыс Айтматов шығармаларын аудару барысындағы табысы мен шеберлігін талдау – осы жұмыстың негізгі зерттеу объектісі болмақ.

Ш.Айтматовтың шығармаларын аудару арқылы Шерхан Мұртаза оқырманды жаңа орта, жаңа қоғам, жаңа дүниемен таныстырып отырады.

Жалпы, Шерхан Мұртаза Шыңғыс Айтматовтан бес шығармасын тәржімалаған. Олар: «Жан пида», «Боранды бекет» романдары; «Қош бол, Гүлсары!», «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет», «Ботагөз» повестері.

«Аударма – сырын терең түйсініп, бар болмысымен сезіну арқылы айтылған сөз екеніне күмән келтіру қиын. Нағыз қаламгер, сөз зергері сөздің сөзге шуағын да төгіп, көлеңкесін де түсіретінін түйсіне отырып, әр сөзін орнымен қолданады. Аудармашының соны өзге тілге түпнұсқадағыдай етіп дәлдікпен жеткізе білуі үлкен шеберлікті қажет етеді». [2, 376]. Аудармашының шеберлігі мен тәжірибесіне орай бұл шығармашылық процесстің беретін нәтижесі де түрлі болады. Көркем аударма жасаумен тек орыс тілін жақсы білетін мамандар ғана емес, өздері көркем туындыларды дүниеге әкелген қалам қайраткерлері, белгілі суреткерлер айналысты. Сонымен бірге, көркем аудармаға машықтанған тәжірибелі аудармашылар қатары қалыптасты. Қазіргі таңдағы аударманың жеткен жетістігі, бағындырған биіктігі осы аталған қауымның жемісті еңбегінің нәтижесі.

Шерхан Мұртаза мен Шыңғыс Айтматовтың арасындағы негізгі байланыс та сол – көркем шығарманы аудару мәселесі.

Шерхан Мұртаза мен Шыңғыс Айтматов – қазақ пен қырғыздың арда туған, болмысы биік тұлғалары.

Біреуі үшін біреу өтеп парызды,

Біреуі үшін бірі өтіп қарызды.

Қырғыз, қазақ көп халықтың ішінде

Бір-бірінің көшірмесі тәрізді», - деп ақын Қадыр Мырзалив жырлағандай қазақ пен қырғыз арасындағы достық бұрыннан қалыптасып қалған.

Туған халықтарының мұңы мен жоғын жоқтап, қара басының немесе мансаптың құлы болмай, туған еліне шынайы қызмет жасап, шын жанашыры болған Шерхан Мұртаза мен Шыңғыс Айтматовтар - қоғам қайраткерлері, көрнекті жазушылар.

Ш.Мұртаза – тек алғыр журналист, шебер прозашы, дарынды драматург қана емес, публицистика мен аударма жанрында да елеулі еңбек еткен талантты сөз зергері.

Жалпы аударма дегеніміз - белгілі бір тілде бейнеленген мән мен мазмұнды екінші бір бөтен тілге дәл, әрі толық қайталай бейнелейтін тілдік қимыл болып табылады. Тілші, яғни лингвист ғалымдардың деректерін негізге алатын болсақ, дәл қазіргі кезде дүниежүзінде екі мың жеті жүз тоқсан алты тіл бар екенін есепке алсақ, біздер аударма қызметінің қаншалықты мәнді де маңызды екенін түсінеміз.

Сонымен бірге, аударма дегеніміз - үнемі адамдар мен қауымдар, осымен қатар халықтардың арасындағы тәжірибе алмасудың көзі десек, қателеспейміз. Аударма – жалпы алғанда, сөз, публицистика, әдебиет ғылымдарының ажырамас бір бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, қай халықты болмасын оны рухани жағынан дамытудың күшті, әрі мықты құралы болып есептеледі. Елдің мәдени өмірінің бір саласы да, халықтар арасындағы үзілмейтін үрдістің бірі де осы - аударма. Былайша айтқанда, адамзат аударма арқылы араласып құралады.

Әдебиетте қарастырылып жүрген көркем аударма дегеніміз – көркем шығарманың бір тілден екінші тілге аударылған варианты, көркем әдеби шығармашылықтың бір саласы болып табылады.

Тарихқа үңілетін болсақ, орта ғасырлардан бастап біздің қазақ әдебиетімізде де шығыста бұрыннан белгілі сюжетті арқау ете отырып, шығарма жазу дәстүрі болған екен. Дегенмен, оларды бүгінгі заманда қалыптасқан мағынада біздер аударма дей алмаймыз.

Бірақ, олар кей кездерде еркін аударма деп саналғанмен, шындығына келгенде төлтума шығарма болып саналады.

«Жастайынан тұрмыс тауқыметін тартса да, оқу-білімге ерекше құштар болған Шерхан Мұртазаны ұлтының біртуар азаматы Асанбай Асқаров шын қолдап, қаршадай баланы Мәскеуге оқуға жіберткізеді. Сонда оқып жүріп, баспаларға барып, күнкөріс қамымен аударма жасаумен шұғылданғандығын жазушының естелік, өзі туралы айтылған сұхбаттарынан білеміз» [3,166.].

«Нағыз жазушы әлеуметке ортақ өз кезінің таза моральдік атмосферасының рухани бейнелеушісі болумен қатар, өмірдегі келеңсіздікті батыл айыптаушы, жалпы адамзатқа ортақ гуманистік моральдің насихатшысы, әрі берік қалыптастырушы қайраткер екенін ұмытпаған жөн. Сонда ғана заман мен замандастар алдындағы суреткер парызы өтелмек»[4,18], – деген жазушы М.Әлімбаев пікірі Шерхан Мұртазаға қатысты айтылғандай.

Ал, А.Барсақбаеваның пікірінше: «Көркем аударма дегеніміз көркем әдебиет шығармаларын аудару. Көркем әдебиеттің басты қызметі қандайда бір эстетикалық әсер беру, яғни бір көркем-әдеби образ жасау болып есептеледі. Бұндай эстетикалық бағыт көркем-әдеби тілді ақпараттық мазмұны негізгі болып саналатын информативті тілдік қарым-қатынас түрлерінен ерекшелейді. Көркем аудармада түпнұсқаның көркем әдебиеттің белгілі бір жанрына жататындығына байланысты аударманың түр ішіндегі бөлімдері болады» [1, 176.].

Осындай қиындығы көп аударма саласында да Ш.Мұртаза өнімді еңбек етті.

Аударма өнері арқылы әдеби байланыс ұлттық әдебиетіміздің көсегесін көгертіп келеді десек жаңасақ айтқандығымыз емес. XIX ғасырдың орта шенінен бері қарқынды дамып келе жатқан сөз өнерінің бұл түрі кешегі кеңестік дәуірде тіптен күшейе түсті. Құрамында он бес ұлттан құралған алып КСРО елдерін айтпағанда алыстағы шет елдердегі классик қаламгерлердің шығармалары аударылып, оларды мыңдаған данамен баспадан шығару күнделікті үрдіске айналды. Сол арқылы «әлемдік дамудың озық үлгісін насихаттаймыз» деген партия көсемдерінің үндеуі қолма-қол жүзеге асып жатты.

Аударма ел мен елді таныстырып қана қоймайды, сонымен қатар сол елдегі озық ойлы азаматтардың рухани жақындауына даңғыл жол салады. XIX ғасырдың өзінде қазақ даласы Абай арқылы Лермонтовты, Пушкинді, Ыбырай арқылы Ушинскіді, Крыловты танып, XX ғасырдың басында осы аударма дәстүрі одан әрі жалғасын тауып, қазақ қаламгерлері аударма өнерін жаңа белеске көтерді. Демек, қазіргі қазақ әдебиеті жанрлық тұрғыда түрленіп, тақырып пен идеялық тұрғыда толықсып жатса, мұның өзі әлем классиктерінің қазақ тіліне аударылуының себебі деуге болады.

Сондай бір көріністі Ш.Айтматов пен Ш.Мұртаза екуінің арасындағы шығармашылық байланыстан байқаймыз. Адамзаттың Айтматовы атанған көршілес, әрі туыстас қырғыз халқының классик қаламгері Ш.Айтматов есімі әлемді мойындатқан сүбелі туындыларымен тарихта қалды. «Жәмилә» туындысынан бастап «Кассандра таңбасы» романына дейінгі аралықтағы шығармаларының қай-қайсысы болмасын адамзаттың тағдырына арналып отырады. Адам баласын толғандырып отырған күрделі мәселені шығарма арқауына айналдырып, қоғамның назарын аударып білді. Қаламгердің сондай бір шығармасы «Плаха» («Жан пида») 1986 жылы «Новый мир» журналына шығысымен жер дүниені дүрліктіріп жіберді. Айта кету керек аталмыш шығарма қаламгердің КСРО тұсындағы соңғы туындысы болатын. Тіпті КСРО – ның көсемдері аталмыш шығармаға ерекше назар аударып, қаламгердің «жүгенсіздігін», «бассыздығын» жамыраса сынап жатты. «Кеңестер одағында нашақорлық деген атауымен жоқ, ол батыста ғана бар кесел» деп келген жалған түсініктің быт-шытын шығарған аталмыш шығарманың сол тұстағы тағдыры беймәлім болды. Бірақ қаламгердің, әлде көркем туындының бақытына орай Горбачев заманындағы жариялылық шығарманың әлем халықтарының игілігіне айналуына мүмкіндік берді.

Қорыта айтқанда, Шыңғыс пен Шерхан шығармашылығындағы рухани ұқсастығы олардың эстетикалық танымдарының жалғастығында. Шыңғыс Айтматовтың көркем әдебиетке

деген адалдығы Шерхан аудармаларында нақты жеткізіліп, өзінің көркем туындыларында көркем проза тілімен көркемделіп жарқырай түсті. Көркем әдебиеттегі басты талап пен биік тұғыр – өмір шындығы мен көркемдік шешімнен бастау алары хақ. Бұл тұрғыдан алғанда, екі ел әдебиетінің нар суреткері өмір шындығының сәулесіне баланатын қоғамдық болмысты образдар арқылы бейнелейді.

Шыңғыс Айтматов та, Ш.Мұртаза да кез-келген тақырыпты талғамсыз, кездейсоқ жазбаған. Олар өздері көріп-білген жайларды тереңнен толғап, шабытпен, серпінмен жазады. Өздерін толғандырып, қолына қалам ұстатқан тақырыбын жаңа көзқарас, бедерлі бейнелеулер арқылы ұтымды, әсерлі етіп береді. Бұл – екі суреткердің де ой-танымының үндесіп жатқандығының кепілі, жазушылық, шығармашылық кредосы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Барсақбаева А. «Аударма негіздері». – 2015. – 2015 бет
2. Құрманбайұлы Ш. Көркем аудармадағы жаңа атаулар . – Астана: «Фолиант», 2017 ж.
3. Тұрлыбек Д. Шераға. – Алматы: Тоғанай Т, 2019. – 146б.
4. Қазақтың Шерағасы: Жинақ. 10-кітап: Жұлдызы нұрлы суреткер. – Тараз: ТИГУ баспаханасы, 2017. – 198б.

FTAMP: 17.01

Ергалиева Гулфара -
Халықаралық Тараз инновациялық
институтының 2-курс магистранты, Тараз қ.,
Қазақстан;
Махамедова Балжан
Тараз қаласы №30 мектеп-
гимназиясының қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің
мұғалімі Тараз қ., Қазақстан;
Аширова Назгүл
Тараз қаласы Ы.Алтынсарин атындағы №49 мектеп-
гимназиясының қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Тараз қ.,
Қазақстан.

АБАЙ МЕН Ш.МҰРТАЗАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҰҒЫРЛАРЫ

Түйіндеме

Мақалада ұлы Абай мен жазушы Ш.Мұртазаның сусындаған бастаулары мен шығармашылығының негізгі арналары баяндалады. Абай дәстүрінің әрбір ақын-жазушы үшін ерекше маңызды екендігі қарастырылып, талданады.

Кілт сөздер: ақын, жазушы, дәстүр, рухани үндестік, шығармашылық тұғыр

Annotation

The article tells about the origins and main channels of creativity of the great Abai and the writer Sh. Murtaza. The significance of the Abai tradition for each poet and writer is considered and analyzed.

Key words: poet, writer, tradition, spiritual harmony, creative platform.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре

дамытуды көздейтін құбылыс. Бұл ретте, біз Абайды айналып өте алмаймыз. Себебі, ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлтты жаңғыруға, жаңаруға, жаңа өмірге бейім болуға шақырған.

Елбасымыздың: «Заманалар ауысып, дүние дидары өзгерсе де, халқымыздың Абайға көңілі айнамайды, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түседі.

Абай өзінің туған халқымен мәңгі-бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы қазақ елін, қазағын биіктерге, асқар асуларға шақыра береді», – деген өнегелі сөзі ақын мұрасының мәңгілік өсиет ретінде бағаланатынын айқын аңғартады.

Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал, ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты. Ол «Біз ғылымды сатып мал іздемек емеспіз», – деп тұжырымдап, керісінше, ел дәулетті болуы үшін ғылымды игеру керектігіне назар аударды. Ұлы Абайдың «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге» деген өнегелі өсиетін де осы тұрғыдан ұғынуымыз қажет.

Бұл тұжырымдар қазір де аса өзекті. Тіпті бұрынғыдан да зор маңызға ие болып отыр. Себебі, ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз.

Ал, біздің міндетіміз – осы ілгері көшке ілесіп қана қоймай, алдыңғы қатардан орын алу»[1] деп, Абай даналығының қайсыбір уақытта болмасын айнамас арна, мызғымас тұғыр екендігін жеткізді.

Ұлттық әдебиетімізде де Абай қалдырған дәстүр заман көшімен жаңғырып, жалғасып келеді. Әрбір ақын-жазушы, сөз құдіретін түсінетін сұңғыла көңіл иесі өз қаламын Абайға табынудан, үйренуден бастайтыны да заңдылық. Бұл жолдан ХХ ғасырдың 60-жылдары әдебиетке дендеп араласқан, ұлттық руханияттың көшін қара нардай сүйреген әмбебап тұлға Шерхан Мұртаза да айналып өткен жоқ. Керісінше, ұлы дананың сусындаған бастау-бұлақтарынан мейлінше қанығып, әрбір өмір кезеңінде Абайға деген ынтызарлығы артып, зор махаббатпен жалғастыра білді.

Осы себепті де, әдебиеттегі әрбір сөз зергерінің өміртанымын, көзқарасын сөз еткенде ұлы Абайдың рухани дәстүрін талдағанда, шығармашылық мұрасының жұмбақ сырлары мен шеберлік қырлары айқындала түседі. Демек, Абай дәстүрі толыққанды талданбай, сөз зергері танымындағы Абайды толық зердемей тұрып, шынайы бағасын ала алмайды.

Әрине, Абай мұрасы мен ұлттық әдебиеттегі әрбір сөз зергерінің шығармашылығын ортақ үндестікте қарай алмаймыз. Ал, балалық шағы өксіп өткен Ш. Мұртаза өзінің тұлғалық дамуында, шығармашылық жетілуінде Абайды жан-тәнімен сүйді, беріле оқыды. Қарымды жазушы, дарынды драматург, жалынды журналист, шебер редактор, ойшыл, қоғам қайраткері болып қалыптасуына да ұлы Абайдың ықпал-әсері мол болды. Осыдан келіп, ұлы Абай мен жазушы шығармашылығы арасындағы сабақтастықтың сан сала бағыттары, арналары мол

Абайды танытуда М.Әуезов қандай еңбек сіңірсе, қазақ әдебиетінде Мұхтар секілді тақырыпқа адалдық танытқандардың бірі Шерхан Мұртаза болды. Ұлттық әдебиетімізде «Абай жолы» роман-эпопеясынан кейін бір қайраткердің өмір жолын жан-жақты мазмұндаған келелі еңбектің авторы да Шерхан Мұртаза болды. Яғни, Т.Рысқұлов туралы бес кітаптан тұратын «Қызыл жебе» ғұмырнамалық романдар циклін жазды. Бұл тұста, Шерхан Мұртазаның әдебиеттегі озық дәстүрлерді жалғастырушы, Абай тағылымын насихаттаушы десек қателеспегеніміз.

Адам өзінің туған, жаратылған топырағына тартып туады, содан нәр алып өседі. Шерхан Мұртаза дүниеге келген Жуалы өңірі, Мыңбұлақ мекені өзінің тамылжыған табиғатымен қатар, ұлтының мақтанышына айналған көптеген жайсаң азаматтарды дүниеге әкелген. Арғы замандар перзенттерін айтпағанда, кешегі өткен Бауыржан Момышұлын айтса

та жетерлік. Қаршадай кезінен бастап ел басына түскен қиындықтарды солармен бірге көріп өскен Шерхан Мұртаза сол халқының бар жақсы қасиеттерін пір тұтты. Заман қанша қытымыр болса да ол кезде халықтық асыл қасиеттер қалыбын әлі бұзбаған болатын. Ал, мұндай рухани қуат болашақ жазушы үшін өмірлік нәр беріп отыратын қайнар бұлақ болған. Киелі жердің ұрпағы саналатын Шерхан Мұртаза нешеме еңбектерден соң халқының сеніміне ие болып, жоқтаушысына, үмітіне, айбарына айналған ірі тұлға.

Сусындаған қайнар көздерін бағамдай отырып, Абай мен Шерханның заманы басқа болуымен қатар, бірі болыстың, ел сұраған атақты Құнанбай қажының ұрпағы болса, енді бірі жастайынан жетімдіктің зарын тартқан, өмірдің ащы запыранын көп ішкен екендігін түйсіндік. Десек те, таным-қабілеті мен еліне деген еміренген жүректері, оқу-білімге деген жастайынан құлшыныстары, әдебиет пен өнерге деген жақындығы тұрғысынан бір-бірімен үндесіп жатыр. Абай сусындаған ауыз әдебиетті, озық туындыларды, жырларды Шерхан да тұшына оқыды, қаламгерлік қабілетіне бағыт-бағдар етті.

XX ғасырдың ұлы туындысы «Абай жолы» эпопеясын жазған Мұхтар Әуезов секілді XX ғасырдың сырын шертетін Т.Рысқұлов туралы романдар циклін жазу барысында да Шерхан мақсатына адал болды. Алдына Т.Рысқұловтың өмірбаянын жазу, оған қажетті әдеби, тарихи деректер көзін іздестіріп, жаңадан табылған ауызша немесе архивтік мағлұматтарды талдап қорыту, бір ізге түсіру міндетін қойды. Екінші жағынан, осы салада өзі танып-білген, ойда қорытқан өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдырып, романдар желісіне сіндіру сияқты аса күрделі шығармашылық мақсат та тұрады. Жазушының осы екі саладағы ғылыми-шығармашылық ізденістері бірін-бірі жақсы толықтырып отырды.

Абайды «ізашар ақын» деп оның дәстүрін дамытып жалғастырған «ізбасар ақындар» шығармашылығы арасындағы байланыстар арнайы аталып зерттеліп келеді. Ал ақын мен жазушы арасындағы дәстүр жалғастығы мәселесі әдебиет тарихында сирек кездесетін құбылыс. Біз де өз мүмкіндігімізше, ақын мен жазушы арасындағы үндестік пен рухани сабақтастық мәселесін арнайы қарастырып, ақындық қуаттың жазушылық дарынға тигізетін әсер-ықпалын зерделеуге ұмтылдык.

Абай Шығыстың классиктері Фирдоуси, Сағди, Науаи, Низами, Физули, Хафиз, Жәми, Сәйхалидің т.б. шығармаларымен танысады. Шығыс классикасының ақынға әсер еткені соншалық, оларға еліктеп, өлең де жазады. Олар Абайдың алғашқы өлеңдерінің бірі болып саналады. Абай иран, түрік халықтарының әңгіме-жырларын да зор ықыласпен оқиды. Ақынның «Мың бір түн» ертегісін, «Шаһнама», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көроғлы» дастандарын оқып, кейіннен шығыстық сюжет желісінде поэмалар жазғаны да белгілі. Ақын аға ретінде қалыптасқан тұсында Абай өзінің баулып тәрбиелеген шәкірттеріне оқыған шығармаларын айтып, арнайы тақырып та беріп отырған.

«Абай араб-мұсылман мәдениетін кең зерттей отырып, Табари, Рабгузи, Рашид ад-дин, Бабур, Абулғазы Баһадур хан және басқалары сияқты шығыс ғалымдарының тарихи еңбектерімен де танысты, мұсылман дінінің барлық шариғат негіздерін біліп алды» [2, 23 б.]. М.Әуезов атап айтқан мәліметке көз жіберсек, Абай шығыстың классикалық поэзиясын ғана емес, тарихи еңбектерін оқып, мұсылман дінінің шариғат негіздерін біліп, араб-мұсылман мәдениетін де зерттегені анықталады. Ақын олардың шығармаларымен өз халқының шежіре дастандарын салыстырады.

Кемеліне келген кезден бастап Абай бұл райынан қайтады. Енді орыс әдебиеті арқылы қайтадан Шығыс әлемімен табысады. Бұл жолы ақын Шығыс әдебиетіне басқа деңгейде басқа көзқараспен қарайды. Абайдың «Шығысым Батыс, Батысым Шығыс болды» деуі осыдан. Осы жерде әйгілі ғалым Қ.Жұбановтың Абай шығармашылығының рухани қазына көздері туралы «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты іргелі ғылыми еңбегінде айтылған өзекті ойына ден қойсақ: «Оның «күн шығысы күн батысы болып», Қожа Хафиз, Сағди орнына Байрон мен Гетенің, Нысанбай, Бұхар орнына Пушкин мен Лермонтовтың етегінен ұстайды. Классик алып әдебиет дөңіне шығып, артына қарағанда оған енді:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау.

Өлеңі бірі жамау, бірі құрау» –

болып, олардың «кемшілігі әр жерде-ақ көрнеу тұрады». Ол – қазақтың өнерінің өзіне сын көзімен қарап, ескі әдебиет мұрасының ескірген жерін көзі шала бастайды», – дейді [3, 36 б.]. Абай жас кезінде өзіне дейінгі ақындар Шортанбай, Дулат, Бұқар жыраулардың өлеңдерін естіп, біліп, олардан үлгі алып өсті. Шығыс пен кейіннен Батыс әдебиетін оқып, әлем әдебиетінің қазына байлықтарымен таныса бастағаннан кейін, дүниетанымы тереңдеп, ой-өрісі кеңейіп, енді өзінің туған халқының өлең өнеріне сын көзімен қарай бастайды. Қазақтың сөз өнеріне, әніне, ақыны мен әншісіне, айтушысы мен тыңдаушысына жоғары талап қойып, оларға сын айтады.

«Сөйтіп, ол енді Шығыс пен Батысты ұштастыра, бірлікте, екеуін бүкіл адамзат цивилизациясының екі тармағы деп түсінеді, бір бүтіннің екі бөлшегі деп пайымдайды» [4, 177 б.].

«Орыс классиктерінің ішінде Лермонтов Абайдың қатты сүйген ақынының бірі. Абайдың өз айтуынша, Лермонтов – «ерекше ызаның ақыны», «махаббаты ашумен уланған» ақын. Ашуы – қоғам құрылысына наразылықтан, қоғам дертіне күйінгендіктен туған. Ол сол ашумен отырып, қоғамдық мін-мерезді жерлейді. Адамды ішкі ойына үңілтеді», – деген М.Әуезов сөзі Абайдың Лермонтов шығармаларын не себепті қадірлеп оқитыны жайын нақтырақ түсіндіреді [5, 21 б.]. М.Әуезов Абайдың Лермонтовқа қатысын екі салада қарау керектігін ескертеді. Біріншісі – ең үлкені Абайдың қоғам, заман туралы толғаныстары мен көңіл шеріндегі ішкі сезім сырларының Лермонтовпен үндестігі болса, екіншісі – Абайдың Лермонтовты аудару шеберлігі. М.Әуезовтен кейін бұл мәселені арнайы кең көлемде тереңінен зерттеген ғалым З.Ахметов болды.

Абайдың нәр алған тұнық қайнар бұлақтарынан Шерхан Мұртаза да сусындап, өзінің жазушылық, қайраткерлік, суреткерлік дарынына азық етті. Бұған қоса Шерхан Мұртазаның Мәскеудегі ірі білім ошағында оқығаны мен күнкөріс қамымен сол кездегі ірі баспаларда аудармамен шұғылдануы да қаламгерлік қарымы мен тұлғалық болмысын тереңдете түсті.

Белгілі мұхтантанушы ғалым Т.Жұртбай өзінің М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық еңбек жолын, тағдыр қатпарларын жан-жақты ашып жазған «Бесігінді түзе!...» атты ғұмырнама-толғауында былай дейді: «Олар ХІХ ғасырдың аяғында, ХХ ғасырдың басында қазақ сахарасының парасат университеті – Абай тәліміне сусындап өсті. Абайдың ұстаздық мектебі шын мәніндегі халық университетіне пара-пар дәрежеде әсер етіп, қазақ қауымының рухани Меккесіне айналды. ...Дүние жаратылғаннан бергі адамзаттың ақыл-ойының дамуы, тарихы, әдет-ғұрпы, көркемдік әлемінің айшықтары, философиялық әфсаналары Абай парасатының мәйегіне ұйыды.

Ол – үш үлкен тамыр арқылы «көкірегіне көп жұбаныш тауып, ой өлкесі гүлденді» [6, 14 б.].

Бұл жердегі ғалымның үш тамырының алғашқысы - Шығыс даналығы мұрасы: шағатай, түрік, парсы, араб әдебиеті мен ежелгі грек, рим, египет, парсы, үндінің философиялық толғамдары, тарихи шежірелері. Екінші тамырға Европа классиктері (Гете, Байрон, Шиллер) мен Европадағы ой-пікірлердің даму тарихы: (Спиноза, Спенсер, Дарвин, Дрепер, Жан-Жак Руссо, Монтень т.б). Үшінші тамырға орыс әдебиетінің тамаша үлгілерін жатқызады. (Михаэлис, Гросс, Долгополов сияқты достары мен классиктер Пушкин, Лермонтов, Крылов, Толстой, Чернышевский, Салтыков-Щедриндерді атайды).

Абай сусындаған бұл арналардан Шерхан да сусындады десек те, қайнар бұлақтары ретінде туған халқының рухани қазыналар көзі, Абай тағлымы, Шығыс әдебиетінің жауһарлары мен ғұламалық еңбектері, Түркі халықтары әдебиеті, Орыс әдебиеті мен Батыс мәдениетінің үлгілерін, отаршылдық пен соқалай саясатты атар едік.

Абайдың өмір туралы ұлағаты Шерхан Мұртаза шығармашылығында былайша баяндалады: «Бұл дүниенің біз білмейтін жұмбағы көп. Дүние о басында түп-түзу, дұрыс жаратылса керек. Бірақ кейін-кейін күштілер шыққан, әлсіздер шыққан. Әділетсіздік содан туған. Шын әділет – тепе-теңдік. Адамдардың бәрі тең болуы керек. Ал адамдарда ондай теңдік бар ма? Біреу бай, біреу кедей. Біреу мықты, біреу жұдеу. Біреу семіз, біреу арық. Әлемнің терезесі тең емес. Біреудікі биік, біреудікі аласа, ал біреудің терезесі шынысыз, қозы қарын ғана қампияды. Ендеше, шын әділет еш уақытта, еш заманда да болмақ емес.

Қазіргі әділет, әділет деп жүргеніміз – соның жұрнағы ғана. Сол жұқаның да жұлыны жұлынған»[7,230б.].

Қазақ әдебиетіндегі ұлы дәстүр – Абай дәстүрі. Абай дәстүрі деген ұғымның қалыптасып, кең қанат жайғаны бүгінгі әдеби үрдістің даму барысында зор маңызын көрсетіп отыр. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ ақын-жазушыларының бүкіл шығармашылығы Абай атты ұлы арнадан бастау алады. Қазақ зиялылары халықтың болашағы Абай нұсқаған сара жолда деп білді, соның ізімен жүруді мұрат етті.

Қорыта айтқанда, Абай мен Ш.Мұртаза шығармашылығындағы рухани ұқсастығы олардың эстетикалық танымдарының жалғастығында. Абайдың поэзиядағы эстетикалық танымы Шерхан Мұртазаның шығармашылық жолына алтын дін болып, көркем дүниелерінде жарқырай түсті.

Өз кезегінде, Шерхан Мұртаза да әдебиеттегі ұлы Абайдың өнердегі дәстүрін жалғастырушы, мұрасын насихаттаушы. Өз тұлғалық болмысы мен шығармашылық қызметінде Абайдың сара жолынан тәлім алып қана қоймай, әдебиетте өзінше байытып, көркем тілмен айшықтай білді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://www.akorda.kz>
2. Әуезов М. 20 томдық шығ. жин. – Алматы: Жазушы, 1985. – 18 т. - 448 б.
3. Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі / Шәкәрім. Ғылыми-педагогикалық журнал. – Семей мемлекеттік педагогикалық институты, 2006. № 3 (03). –31-40 бб.
4. Нұртазин Т. Абай және орыстың классикалық әдебиеті / Абай тағлымы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 116– 133 бб.
5. Қазақ фольклористикасының тарихы. –Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
6. Жұртбай Т. Бесігінді түзе: Роман-эссе. – Алматы: Жазушы, 1997. – 560 б.
7. Мәмесейт Т. Шерхан Мұртаза. – Астана: Елорда, 2002. – 280б.

FTAMP: 14.01

Еркебай Акимжан -
Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты, Тараз қ.,
Қазақстан;
Тамабаева Қаракөз –
Филол.ғ.к., доцент, Тараз қ., Қазақстан.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ – БҮГІНГІ ҚОҒАМ ТАЛАБЫ

Аннотация

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының эстетикалық талғамын қалыптастырудың өте маңызды екендігі баяндалады. Әсіресе, баланың толық адам болып қалыптасуында эстетиканы бойына сіңіру мен халықтық педагогикадан нәр алудың басты фактор екендігі тұжырымдалады. Халық педагогикасының үлгілері мен ақын-жыраулардың өсиеттері негізінде бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеудің педагогикалық алғышарттары беріледі.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, халық педагогикасы, ақын-жыраулар, эстетика, тәрбие.

Annotation

This article explains the importance of developing the aesthetic tastes of primary school students. In particular, it is argued that the main factor in the formation of a child as a full-fledged personality is the assimilation of aesthetics and nutrition with folk pedagogy. On the basis of examples of folk pedagogy and the precepts of poets and zhyrauov, pedagogical prerequisites for the education of younger schoolchildren are given.

Key words: elementary school, folk pedagogy, poets, aesthetics, education.

Ұрпақ тәрбиесін толымды жүзеге асыру үшін баланы адамгершілік мұратқа ерте бастан баулу оның отбасынан басталып, бастауыш мектеп қабырғасында жалғасын табады. Мектепке дейін балада адамгершілік сезімдер мен ұғымдар, адамшылық мінез-құлқының ең

қарапайым дағдылары қалыптаса, бастауыш мектеп жағдайында бұл жұмысты ұстаздар жүйелі түрде жүргізеді.

Сонымен, әрбір ұстаздың оқушыны мәдениеттілікке тәрбиелеудегі салар күш-жігері өте зор. Осы жерде В.А.Сухомлинскийдің мынадай сөзі тілге оралады: «Менің пікірімше, тәрбиешінің ең қиын міндеті мынада: әрбір адамның бойында берік, мызғымас моральдық негіз қалыптастыру, мұратты нығайту, мамандық беру, өмірдің күрделі жағдайында өз бетімен бағдарлай білуге әзірлеу». Олай болса мектеп қабырғасында сапалы білім мен жақсы тәрбие алған бала өмірде тура жолдан таймай, өз мақсатына жетіп, орнын таба алады. Сондықтан жас ұрпаққа адамгершілік, әдептілік, имандылық, ізгілік тәрбие беріп, оны мәдениеттілікке тәрбиелеу- адамзаттық парыз [1].

Осы ретте, болашақ жастарды ұлттық педагогика негізінде тәрбиелеудің маңызы күн өткен сайын арта түсуде. Әрине адамзат ғұмырында сұлулық, көркемдік, әсемдік, биязылық, өмірдің өзінде екені рас. Сонымен қатар, рухани жаратушыны мойындап, ақиқат шындықты тануда, тұлғаның соған бейімделіп, оны өнеге етіп тұтуда, эстетикалық таным жетекші мәнге ие болады. Оқушылардың бойына эстетикалық тәрбиенің сіңуі мен көңіліне дарытуды қазіргі философтар да жан-жақта дәлелдеп, көркемдік таным тұлғанның бойына зорлықпен, күш көрсетумен, әміршілікпен дарымайтындығын мойындап отыр. Оқушылар әдемілікті сезіп және оның заңдарын түсініп қана қоймай, осы заңдар бойынша өзін қоршаған айналаға өзгеріс жасауы қажет. Өмірге енген эстетика адам сүйсіндіреді. Адам белсенді түрде өмірдегі әдемілікке, көркемдікке өз үлесін қосып, оны көріксіздіктен, ұсқынсыздықтан қорғауы қажет.

Бастауыш мектептегі эстетикалық тәрбие оқушылардың сыныптан тыс жұмысының жүйесінде кеңінен пайдалынуды керек етеді. Эстетикалық талғамның өмір елегінен өткен көптеген формалары бар. Шығармашылық үйірмелер, әдебиет, музыка хореография, бейнелеу өнері, тағы басқалар. Эстетикалық талғамын тәрбие жұмысына көмектесуде мектеп кітапханасының маңызы өте зор. Эстетикалық тәрбие берумен айналысқан қазақ ойшылдары. Эстетикалық талғамын қалыптастырудың ерекше көңіл бөлген Ш.Уалиханов болды. Ол ауызекі шығармашылық арқылы халықтың көзқарасын, талғамын, эстетикалық сезімін көрсете білді. Ш.Уалихановтың орыс мәдениеті мен ғылымының атақты қайраткерімен достығы және олармен жақын араласуы оның ағартушылық қызметі мен қоғамдық, эстетикалық көзқарасына дұрыс баға береді. Қазақтың халықтық педагогикасында эстетикалық тәрбие үлкендердің, ата-аналарының жеке басының жақсы істерін үйрету жүзеге асырылып отырады.

Эстетикаға орасан зор үлес қосқан А.Құнанбаев болды. Абайдың қара сөздері, өлеңдері мен әндері балалар мен жастарды «өткірдің жүзі, кестенің бізі» салған ою-өрнектер тәрізді өзінің көркемдігімен, бояуының қанықтығы мен қызықтырады. Абай осылайша әнші жастардың эстетикалық көзқарасы мен толғанысының қалыптасуына ықпал етумен бірге, олардың көмегімен қазақ даласына өзінің өлеңдерін де қолма-қол таратып отырған [2].

Өзінің барлық педагогикалық теориясында жас жеткіншектердің эстетикалық тәрбиесін қалыптастырып, жетілдіруде қазақ халқының ғасырлар бойы тәрбие саласында жиған бай тәжірибесін негізгі алу қажет деген пікірді ұстағандардың бірі Ы.Алтынсарин. Балаларды ауызекі шығармаларын қадірлеуге, ондағы халықтың басынан өткен қилы-қилы тарихи кезеңдерге әділ баға бере білуге үйретті. Оны ерекше әсермен, жоғарғы эстетикалық сезіммен қабылдауға баулыды. Адам баласына эстетикалық тәрбие керек, себебі, Бұл Ыбырайдың баланың әсемдікке, сұлулыққа деген талғамын арттырған. Туған елге, Отанға, жерге сүйіспеншілік сезімін қалыптастыратын әсерлі шығармаларды жас ерекшеліктеріне байланысты іріктеп ала білгенін дәлелдейді. Ы.Алтынсарин өз шығармаларында халық шығармаларын басшылыққа алып, адамгершілік, эстетикалық идеяларын мысалдармен атап көрсеткен[3].

А.Байтұрсынов оқытудың білімдік-танымдық жағымен бірге, тәлімгерлік жағына баса көңіл бөлді. Оның «Әдебиет танытқыш» атты оқулығы көркемсөз өнерінің қисыны әдебиет

теориясының негізін тыңнан тұңғыш салған, жүздеген әдеби білімдік терминдерді (мысалы: өнер (искусство), сәулет өнері (архитектура), сымбат өнері (скульптура), кескін өнері (живопись), әуез өнері (музыка), сөз өнері (литература), шығарма, сөз әуезділігі, өрнекті сөйлемдер, өлең, оның түрлері, қара сөз, дара сөз, шешен сөз, көсем сөз, толғау, терме, айтыс, т.б.) тұңғыш тілімізге енгізген аса құнды ғылыми еңбек болды. Ол сөз өнері мен ғылымды егіз деп қарады. «Адамды ғылым тілімен де, көркем сөзбен де әрі білімді, әрі тәрбиелі етіп, жан-жақты жетілдіруге болады» [4] дейді.

Міржақып Дулатовтың артына қалдырған рухани мұрасында кешегі көшпелі қазақ елінің әдет-ғұрпы, дәстүр-салты, жол-жоралғысы, тәлім-тәрбиесі мен өнегесі, өзіне тән этикалық, эстетикалық талғамдары ұлттық ерекшеліктерімен, сан алуан нақты деректермен бірге безендіріле баяндалған. Осы тұрғыдан «Оян, қазақ» атты туындысының орны бөлек.

Қазіргі таңда қазақ жастарында ұлттық салт-дәстүрлерді жете меңгермеуі, ата-тегін, ана тілін білмеуі бала бойында теріс қылықтардың пайда болуына бірден-бір әсер ететіні белгілі. Сондықтан да ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас бүгінгі таңда ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бала үшін отбасы бір жағынан - тіршілік қоршауы болса, екінші жағынан – тәрбиелік орта. Баланың алғашқы өмірінде отбасының ықпалы басқа жағдайларға қарағанда басымдау келеді. Зерттеу деректеріне сүйенетін болсақ, отбасы - бұл мектеп те, ақпарат көзі де, еңбек ұжымы да, дос жарандары да, әдеп пен өнер кілті де, қоғамдық ұйымы да, яғни отбасы - баланың ең негізгі тәрбие көзі. Осыдан педагогтар және психологтар мынадай нақты дәл тұжырымға келіп отыр, ол жеке тұлғаның қалыптасуындағы нәтижелік әрбір бала тәрбиелеуші, бала өсіруші ата-анаға, шағын мемлекетке, яғни отбасына тәуелді. Неғұрлым өнегелі отбасы болса, соғұрлым тәрбиенің жемісі жоғары. Отбасы қандай болса, онда өсіп, ер жеткен бала да сондай. «Азамат қалыптастырамын десең, бесігінді түзе» - деп ұлы ғұлама М.Әуезов бекер айтпаған. Бала тәрбиесі туған, өскен ортаға, яғни ата - анаға, үлкендерге байланысты екендігі бізге мәлім. Мысалы: «Бала айналасына қарап өседі,» - деген мақал – мәтелдері дәлел бола алады.

Сөз зергерлерінің аузынан шыққан мақалдар мен мәтелдерін үздіксіз қолданып, үлгі етіп, ұрпақ тәрбиесіне бағыштап пайдалануды дәстүрге айналдырған дұрыс.

Адамзат баласы ешуақытта өмірдің мәнін ұрпақтар тағдырынан бөліп қараған емес. Сол себептен, халқымыздың ең басты мақсаты, парызы - дені сау, рухы таза, саналы да салауатты ұрпақ тәрбиелеу. Жеке ұрпақтың әдемілік, үйлесімділікте болуына басты назар аударады. Болашақ ұрпақтың мінезі қандай болу керек? - дегенде де халық мақал -мәтелдері бұлжымас нұсқау береді. Мысалы, «Әдептілік - адамдықтың белгісі» деген мақал-мәтелдердің тәрбиелік-этикалық мән-мағынасы әлі күнге дейін өз күшін жойған жоқ.

Адам бойындағы барлық жақсы қасиеттерді паш етіп, ал жамандық атаулыны күлкіге, келекеге, әзіл-оспаққа айналдырады. Даңқұмарлық, мақтаншақтық, қорқақтық, ездік сияқты жаман қасиеттерден бойын аулақ ұстауға насихаттайды.

Өнегелі ел әдеп пен әдептілікті жоғары бағалайды, оны адамгершіліктің биік шыңы деп көрсетеді. Адамгершіліктің бір негізі - үлкенді сыйлау. Халқымызда үлкенді сыйлау ұлттық дәстүрге айналған. «Анасын сүйгеннің баласын сүй».

Қазақ халқының тәрбие құралдарының бірі - тыйым сөздер. Бұл сөздер балаға жаман әдет, жат пиғыл, орынсыз қылық, теріс мінездерден сақтандырып отырған. Тыйымсыз ешбір қоғамда тәртіп болмайды, ал тәртіп болмаған жерде ешбір нәрсе өз нәтижесіне жетпейді.

1. Жолын кеспе.

Асығыспыз десек те, ал мынаны есепке,
Ақсақалды атаның алдынан сен кесе өтпе.
Біл мынаны, жігітім, емес бірақ үгітім,
Жолын кессең қарттардың - кесіледі үмітім.

2. Түнде шашты тарама, біреу қуып бара ма?- деген ережелердің, тыйымдардың өзіндік бала тәрбиесіне берер ықпалы зор.

Осындай тыйымдар негізінде қазақ халқының бала тәрбиесіндегі философиялық көрегендігін аңғарамыз.

Халық нақыл сөздерінде орасан көркем сыр, эстетикалық ықпал жасайтын ерен күш бар. Халқымыздың бай мәдениеті, әдебиеті мақал-мәтелдер арқылы осы күнге дейін жеткізілген. Бірнеше ғасырлар бойы халық жадында сақталып келе жатқан мұраларда ұрпақтың көкейіне орнықтырып, керекті жерінде баланы тәрбиелеуде, тілдік қарым-қатынаста қолдануына кезек келді. Сондықтан қазақ халқының асыл қазынасы - нақыл сөздерді қарым-қатынаста және баланы тәрбиелеу үшін қолдану алға қойған міндетіміз.

Оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастыру проблемалары өнердің сипаты, қоғамның материалдық және рухани қабілеттіктерінің алдына жаңа міндеттер жүктейді оның ішінде балаларды өмірдің сұлулық заңына сәйкес құруға ұмтылдыру, олардың күш- жігерін дамыту болып табылады. Эстетикалық тәрбие жеке адамды жан-жақты дамытудың бөлінбейтін бөлігі болып есептеледі. Ол балалардың көркемдік – эмоционалдық сезімін дамытып қана қоймайды, сонымен қатар оның адамгершілік, интеллектуалдық, дене жағынан да жетілдіреді.

Адамның сырқы көрінісі, киімі, жүріс- тұрысы, оның эстетикалық мәдениетіне байланысты. Киім эстетикасы сән (мода) қазіргі өмір талабына сәйкес болуды қажет етеді. Ескірген сән бойынша киіну адамды ұсқынсыз етеді, оның сүйкімділігін жояды. Сәнді дұрыс пайдалану - бұл әдемілікті сезу, өмірге, адамның бейнесіне сергітуші жаңалықтар енгізу. Артық сәндену, түрлі формаларға, түстерге еліктеу адамға абырой бермейді. Сырт киімді, аяқ киімді, шашты сәндеуді өскелең өмір талабына, жас ерекшелігіне сәйкес таңдап алу керек. Киім- кешек эстетикасында сұлулықтың өлшемін есепке алу керек [5].

Қазақстан Республикасы әлемнің өркениетті елу елдерінің қатарына қосылуы жолындағы саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістері мен қазіргі отандық білім беру жүйесінің басты мәселелерінің бірі келешек ұрпақ заман талабына сай интеллектуалды мен мәдениеттілігі ұштасып жататын елжанды азамат етіп тәрбиелеу міндетін жүзеге асырумен байланысты.

Осы орайда, бастауыш мектеп оқушыларына эстетикалық білім мен тәрбие беру де үлкен орын алатыны белгілі. Эстетикалық тәрбие берудің негізі түрлі пәндерді оқудың нәтижесінде беріледі.

Қорыта келе эстетикалық талғамын қалыптастырудың күрделі мәселелерін айқындауда қазақ халық педагогикасының құралдары арқылы тәрбие тәжірибе берудің теориялық мәні мен мазмұнын аша түстік. Эстетикалық тәрбие деген ұғымды көркемдікке, сұлулыққа тәрбиелеу деген ұғыммен бір мағынада қарастырады. Ол өнердегі табиғатта және бүкіл қоршаған өмірдегі сұлулық құралдары арқылы тәрбиелейтінін айқындай түстік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сухомлинский В.А. // Соч.: В3 т. – М., 1980.- Т.1.-357с.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық жинағы. - Алматы, 1995
3. Алтынсарин Ы. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2003
4. Байтұрсынов Ахмет. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. - Алматы: Жалын, 1991. – 460 б.
5. Табылдиев Ә. Қазақ халық педагогикасы және тәрбие. - Алматы, 1991

**Tausogarova Ayauzhan, Al-Farabi Kazakh National
Universty, Almaty, Kazakhstan, aiayuzhan@mail.ru
Zholdasbek Lazzat, M.Auezov South Kazakstan
University, Shymkent, Kazakhstan, apaliya@mail.ru**

LEXICAL AND SEMANTIC PECULIARITIES OF AUTO- AND HETERO-STEREOTYPES IN KAZAKHIYA NEWSPAPER

Abstract

In the international relations the special place is taken by ethnic information, and also ethnostereotypes which find reflection in this information. It is connected with that ideas and

opinions of one nation on the character, labor skills, lifestyle, historical name of other people characterize interethnic relations of these ethnoses, and also influence dynamics of their development.

The topicality of the research of ethnostereotypes is established in this aspect in the scientific article. Contributing to the establishment of the harmonious or, on the contrary, conflict interethnic relations, ethnostereotypes in the texts of mass media are expressed in different language means. In publications of mass media ethnostereotypes containing standardized representations, are expressed in a direct, indirect, and also in the hidden language form. In the scientific article language features of ethnic stereotypes on the materials of the political independent newspaper "Kazakhiya" are considered.

Keywords: publications of mass media, interethnic relations, language means, explicit and implicit syntactic constructions, positive association, negative assessment.

Түйіндеме

БАҚ-ында көрініс беретін этникалық ақпараттар және сол ақпараттардағы этностереотиптердің ұлтаралық қарым-қатынастардағы орны ерекше. Өйткені бір халықтың басқа халық мінез-құлқы, өмір сүру салты, еңбек машығы, тарихтағы бейнесі т.б. қасиеттері туралы, сондай-ақ бір халықтың өзі және басқа этностар туралы көзқарастары мен пікірлері сол этникалар арасындағы қарым-қатынастарды сипаттап, оның одан әрі өрбуіне (динамикасына) ықпал етеді.

Ғылыми мақалада осы тұрғыдан этностереотиптерді зерттеудің өзектілігі негізделеді. Көпұлысты мемлекеттердегі үйлесімді я қақтығысты этникааралық қарым-қатынастардың орнауына өзіндік үлес қосатын этностереотиптер БАҚ мәтіндерінде түрлі тілдік амал-тәсілдермен көрініс табады.

БАҚ жарияланымдарында қайсыбір этника туралы жағымды я жағымсыз бағаны, стандартталған түсінікті қамтитын этностеротиптер тура, жанама және жасырын түрде беріледі. Ғылыми мақалада *саяси-қоғамдық тәуелсіз «Қазақия»* газеті материалдары негізінде этникалық стереотиптердің тілдік ерекшеліктері зерттеледі.

Түйін сөздер: БАҚ жарияланымдары, этникааралық қарым-қатынастар, тілдік амал-тәсілдер, эксплицитті және имплицитті синтаксистік құрылымдар, жағымды ассоциация, жағымсыз баға.

Резюме

В межнациональных отношениях особое место занимает этническая информация, а также этностереотипы, которые находят отражение в этой информации. Это связано с тем, что представления и мнения одного народа о характере, трудовых навыках, образе жизни, историческом имени другого народа характеризуют межэтнические отношения этих этносов, а также влияют на динамику их развития.

В научной статье в этом аспекте обосновывается актуальность исследования этностереотипов. Несущие особый вклад в установление гармоничных или, напротив, конфликтных межэтнических отношениях, этностереотипы в текстах СМИ выражаются разными языковыми способами.

В публикациях СМИ этностеротипы, содержащие стандартизированные представления, выражаются в прямой, косвенной, а также в скрытой языковой форме. В научной статье рассматриваются языковые особенности этнических стереотипов на материалах общественно-политической независимой газеты «Казахия».

Ключевые слова: публикации СМИ, межэтнические отношения, языковые способы, эксплицитные и имплицитные синтаксические конструкции, позитивная ассоциация, негативная оценка.

The significance of investigating ethnic stereotypes found in publications in the mass media is explained by its influence on the retention of ethnic identification of a nation in a

multinational country, ethnic classification, accommodation to the ethnic environment, and mainly, maintenance of balanced inter-ethnic relations in the society.

It is obvious that in Kazakhiya newspaper the presence of ethnic stereotypes regarding the evaluation and ideas of Kazakhs about themselves is great. The reason for considering them as auto-stereotypes is the language models of the author as “біз қазақтар” *biz kazakhtar* (we the Kazakhs). For instance, the phrase “жалтақ қазақ” *zhaltak kazakh* ‘weak-hearted Kazakh’ is used in a such context as in the sentence “Ресейдің боданында құлдық ұрған, сол саясаттың қамшысы өтіп кеткен, сонымен күн көріп, қалыптасқан жалтақ қазақ болдық” // ‘The reason why it is regarded as ethnic stereotype is that the phrase grammatically is not formed in the first person, singular and refers to the author only, but in plural form to all Kazakh nation, and is in syntactic relation with the verb’.

The word “жалтақ” *zhaltaq* is referred to all the nation, not only to one person, it shows the weak-heartedness of the Kazakh nation due to a certain period in the history of the nation, thus connects it with the time under the reign of the Soviet Union. “Ресейдің боданында құлдық ұрған, сол саясаттың қамшысы өтіп кеткен, сонымен күн көріп, қалыптасқан жалтақ қазақ болдық”. Біз бодандықтың ұлттық мінез-құлқымызға таңба салғанын енді сезінудеміз. Оның бір көрінісі – сенімсіздік! Ешкімге де, ешнәрсеге де сенбеу! Ондай секемшіл адам айналасына күдікпен, күмәнмен қарайды, жаңадан қорқады, қабылдамайды” // ‘We are now feeling how the dependence influenced our national traits. One of its reflections is insecurity! Believing in nobody and nothing! Such insecure person will be looking around with doubt and discredit, will be afraid of new, and will not accept it’ (Zhemqorlyq qaidan zhabysty, qalay zhukty?//Kazakhiya, 02.04.2015).

From this point of view we can see that the dynamic nature of ethnic stereotypes is dependent on the historical events and development of the nation. The following scientific conclusion of L. Gumilyev also shows the dynamic nature and the factors that influence them: “More or less stable core must be highlighted in the content of ethnic stereotypes, i.e. complex of understandings about the appearance of the representatives of the nation, about their historical past, peculiarities of their lifestyle, labor abilities and range of relatively dynamic communicative and moral features of the nation. The dynamics of the evaluation of those traits is closely related to the dynamic situation in international and interstate relations” [1, 197].

The constant core of ethnic stereotypes mentioned by the scientists are referred to “the customs that became second nature” in Abay’s works [2].

It is important to note the idea as: “Ethnic stereotypes according to their services are divided into constant and dynamic. The ethnic stereotypes of the first group are formed during centuries that did not change despite the mass media. Those in the second group are formed with the help of mass media, as the result of cross cultural communication ethnic conflicts and possess dynamic nature’ [3, 133].

It is possible to give the following hetero-stereotype as an example of ethnic stereotypes that are referred to only one nation and do not undergo any changes:

“German punctuality and accurateness are obvious for everyone. So, during the most difficult days for Germans of the Second World War the production on the military factories of the country continued, and the quantity of the defects did not grow, it stayed at the same pace. Why? It is the relation of Germans to the work. And the descriptive memories of German soldiers, who were in thrall to the East front. For example, “air-gunner” K. Fritsch, that was taken captive, was surprised by the neglecting attitude of the Soviet workers-captives to their work and thought about that if you were given a job, you have to fulfill it well and qualitatively” (E. Zhumagazyev. Kakoi ty. sovremenniy Kazakh? Kazakhiya, 05.01.2015).

In such a manner the phrase “zhaltak qazaq” in its profound meaning gave information not only about the traits as being insecure when making a decision, relying on someone stronger, but also the factors and reasons that created the feature, and it also contains the information that appeared as the result of specific time span of the country’s history. The phrase is also in logical and semantic relation with the sentence as “Бойымыз бен ойымызға құлдық мінез дендеп енді”

// 'The slavery traits became the second nature of ours'. It also gives the definition to the phrase as it is the result of not identifying themselves as a nation and absence of national consciousness.

One of the next lexemes used in Kazakhiya newspaper is the phrase “кең қолтық қазақ” ken qoltyq qazaq ‘goodhearted Kazakh’.

The phrasal verb used in Kazakhiya newspaper “ken qoltyq qazaq” meaning goodhearted, genial, kind is in syntactic relation with the ethnonym Kazakh and describes the amiable and well disposed traits of Kazakhs in communication with other nations.

There are also following negative hetero-stereotypes along with the positive ones in Kazakhiya newspaper as: “Кавказ ұлтының бір адамы да келіпті. Кәдімгі, сайда-саны, құмда-ізі жоқ, жеңіл пайда іздеп жортып жүретін кавказдықтардың бірі. Бұл жақтағы қазақтың түсінігінше, кавказдық дегендер «ерекше халық». Олар кез келген ауданның, облыстың әкімдерінің есігін «теуіп кіреді», құқық қорғау ұйымдарымен ым-жымдары бір. Қай жерде ақшалы орын болса, солардікі” // ‘A man of Caucasian origins came as well. He is just one of the many Caucasian men in the many Caucasian men in search of benefit. In the understanding of the local people the Caucasians are special people. They are able to kick any door of oblast or region governors, they have special relations with police authorities. They are always there, where money is’ (Qazaq zhane Quldik sana, 16.04.2015).

Here the Caucasian nation is used not only as the name of an ethnicity but it must be used as the general name for the nations that live in the Caucasian region. As the result of the mentioned feature that is not directly related to the ethnicity we can say that the words as “searchers of easy benefit, in special relation with police, and the rich” create new hetero-stereotypes about Caucasian nationalities.

In this regards, it is worth pointing out that only the historically constant features that became second nature and inherent to the ethnicity can only be considered adequate. We can point out, particularly, stereotypes created as the result of making judgments on the ethnicity taking into account the behavior of only one representative, as well as of ethnic conflicts, cross-cultural communication, and mass media are among them. The following point of view as the saying of some clever people that “Kazakhs are troublemakers and soul-taker nation will only stay on paper as meaningless idea” also proves that sometimes the hetero-stereotypes are created rapidly, inadequately, and inappropriately [4].

Mostly all of the publications on ethnic theme in Kazakhiya newspaper contain ethnic stereotypes about the traits and features of Kazakh mentality, labor habits, lifestyle, traditions and other characters. It is closely related to the fact that these auto-stereotypes are created by the respected people of the nation and that the author identifies himself with this nation by using first person plural form, and relating the adjective to it. Also the linguistic investigation has shown that they are mostly negative. It is possible to note that auto-stereotypes are evaluated too emotionally and ironically. For instance, the article dedicated to the description of characteristics and mentality of Kazakhs in relation to the socio-political conditions in the country after the independence “Біз – қырсық халықпыз!” (We are stubborn people) (Dos Koshim, 04/04/2015) the word “қырсық” (stubborn) used as an ethnic stereotype is playing a role of an adjective and a verb.

In the publications we also can see proverbs and cliché phrases that are used to implicitly convey the negative traits of the country in order to describe the mentality of modern Kazakhs: 1) “Казак без понтов – беспонтовый казах”; 2) «Я от Баке (Саке, Маке и т.д.)» // ‘I am from Bake (Sake, Make and etc.)’ (E. Zhumagaziev. Какой ты, современный казах? What are you like, modern Kazakh? Kazakhiya, 05.01. 2015).

The reason why modern Kazakhs were called show-offs in this article is based on the following events that we observe daily: «We are who take out a loan to organize a great toy (party), and then we pay for it, whereas we drink nothing but tea and eat nothing, but bread. We are who buy cars and drive around the city just to show our “coolness”. We are who buy expensive smartphones and do not use their possibility even for 20%, because the application of those gadgets are not available or not timely in our country.

You might know the picture – rustic cemetery, stone tombs, shining domes, accurate paved roads, and in half kilometers away there is a downright village, inclined walls, destroyed fences, absence of streets... These are our “showing off».

And the cliché ‘*I am from Bake (Sake, Make and etc.*’ is formed as the result of the action as using their relatives and acquaintances on a high position when solving some problems, especially concerning a job. The words Bake, Cake, Make (Bake, Sake, Make and etc.) are short forms of names. Traditionally, earlier according to Kazakh culture shortening the name was accepted as respect to elderly or respected people, but nowadays, as the author mentioned using such form to a person means that he holds a high position, or is very influential and it is used in solving problems or getting a job.

There are such ethnic key words and ethnic lexemes as “қазақ егемендігі” “qazaq egemendigi” ‘Kazakh sovereignty’, “қазақ элитасы” “qazaq elitasi” ‘Kazakh elite’, “қазақ тектілігі” “qazaqt ektiligi” ‘Kazakh nobility’, “қазақтың ұлттық намысы” “qazaqtyn ulttyq namysy” ‘Kazakh national pride’, “қазақ хандығы” “qazaq handygy” ‘Kazakh Kanate’, “қазақ этнонимі” “qazaq etnonimy” ‘Kazakh ethnonym’, “қазақ тарихы” “qazaq tarihy” ‘Kazakh history’, “қазақтың асыл арыстары” “qazaqtyn assyl arystary” ‘Kazakh nobel propugnation’, “қазақ зиялылары” “qazaq ziyalylary” ‘Kazakh intellectuals’, “қазақ автономиясы” “qazaq avtonomiyasy” ‘Kazakh autonomy’, “қазақ даласындағы Ұлы аштық қырғыны” “qazaq dalasyndagy Uly ashtyq qyrgyny” ‘Great starvation in the Kazakh steppe’ that refer to the history, culture, science, economy, historical people, and etc. of Kazakh ethnicity, convey ethnic information for the unification of the nation and to identify themselves as a nation. And the phrases as “орыспығылды шенеуніктер” “orys pigyldy sheneunikter” ‘governors with Russian features’, “орыстілділер” “orystildiler” ‘Russian-speakers’, “шала қазақтар” “shala qazaqtar” ‘those who do not speak Kazakh well enough’ might influence these trends negatively. We believe that the fact that the positive and negative auto-stereotypes about the titular nation of the country, the Kazakhs on a high ratio, and ethnic information concerning other nations are lower and the ratio of negative and positive hetero-stereotypes is approximately equal in Kazakhiya newspaper.

References:

1. Gumilyev L. 1994. Izmenchivost stereotipa povedeniya. Etnogenez i biosfera Zemli. 92-967
2. Kunanbayev A. 1968. Shygarmalar. Eki tomdyq. Zhazushy, Almaty, Kazakhstan.
3. Gladkih S. 2001. Etnicheskie stereotipy kak fenomen duhovnoi kultury. 2001. Russia.
4. Letter of Altynsarin I. to I. Ilminskii on January 26, 1862 retrieved from <http://kel.kz/kaz/adebiet/ybyrayaltynsarin/niilminskiyge-5>.

ӘОЖ: 80/81

БЕЛБОТАЕВ АЛМАСБЕК БАТАНҰЛЫ -
Халықаралық Тараз инновациялық институтының
доценті, филология ғылымдарының кандидаты.
Тараз – Қазақстан.

E-mail: Belbotayev@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУДА ЖИІЛІК СӨЗДІКТЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа: «Мемлекеттік тілді оқытуда жиілік сөздіктерді қолданудың тиімділігі» деп аталатын мақалада автор қазақ тіл білімінің лингвистикалық статистика (лингвостатистика) саласында орындалған зерттеулердің нәтижелерін және ондағы жиілік сөздіктер түрлерінің мемлекеттік тілді – қазақ тілін оқыту үдерісінде пайдаланудың тиімділігі жайында сөз етеді. Олардың мәтіндік зерттеулерде және тілдерді оқыту әдістемесінде қолдануға болатын қажеттілік жақтарына тоқталады. Бұған байланысты өз пікір-тұжырымдарын айтады.

Кілтті сөздер: мемлекеттік тілді оқыту, жиілік сөздіктерді қолданудың тиімділігі, қазақ тілін оқыту үдерісі, қазақ тілінің лексикографиясы, лингвистикалық статистика (лингвостатистика), сөздердің қолданылу статистикасы, жиілік сөздік, әліпбилік-жиілік сөздік, кері әліпбилік-жиілік сөздік, кері сөздік, лингвостатист.

Аннотация: В статье «Эффективность использования частотных словарей в обучении государственному языку» автор рассказывает о результатах исследований, выполненных в области лингвистической статистики (лингвостатистики) казахского языкознания и эффективности использования в процессе обучения государственному языку – казахскому языку видов частотных словарей. Они затрагивают аспекты необходимости, которые могут быть использованы в текстовых исследованиях и в методике обучения языка. В связи с этим высказывает и свои мнения.

Ключевые слова: изучение государственного языка, эффективность использования частотных словарей, процесс изучения казахского языка, лексикография казахского языка, лингвистическая статистика (лингвостатистика), статистика употребления слов, частотный словарь, алфавитно-частотный словарь, обратный алфавитно-частотный словарь, обратный словарь, лингвостатист.

Abstract: In the article "The effectiveness of the use of frequency dictionaries in teaching the state language", the author tells about the results of research carried out in the field of linguistic statistics (linguostatistics) of Kazakh linguistics and the effectiveness of the use of types of frequency dictionaries in the process of teaching the state language – the Kazakh language. They touch upon aspects of necessity that can be used in textual research and in the methodology of language teaching. In this regard, he expresses his opinions.

Keywords: the study of the state language, the effectiveness of the use of frequency dictionary, the process of learning the Kazakh language. lexicography of Kazakh language, linguistic statistics (linguostatistics), statistics of word use, frequency word book, dictionary of alphabetic frequency, inverse alphabetical frequency dictionary, inverse dictionary, linguostatistics.

Тіл білімінде жиілік сөздіктердің түрлері көп. Олар нақтылы бір мәтіндерден белгілі бір тілдік құбылысты не оның құрылымын анықтау, зерттеу мақсатына қарай әрқалай құрастырылады. Бұл жайында кезінде осы жолдар иесінің (авторының) де [1], [2], [3], [4], басқалардың да жазған мақалалары мен еңбектерінде [5], [6], [7] жазылған және айтылған.

Белгілі бір мәтін көлеміндегі немесе электронды жазбаның бір үзіндісіндегі, сол сияқты нақты бір көлемде жинақталған сауалнамалық анықтамалардағы сөздердің не оның тұлғаларының (сөзтұлғалардың), не сөз тіркестерінің, сондай-ақ грамматикалық тұлғалардың, буындардың, дыбыс таңбалары мен оның тіркестерінің қолданылу жиілігі көрсетіліп берілген тізбесін *жиілік сөздік* не *жиілік сөзтізбе* дейміз. Өзіндік құрылысына қарай, ондағы тілдік материалдардың қағаз бетіндегі орналасуына қарай *жиілік сөздіктер*:

1) *әліпбилі-жиілік сөздік*,

2) *жиілік сөздік*,

3) *кері әліпбилі-жиілік сөздік* болып үш түрге бөлінеді. Олардың әрқайсысының өзіне тән мазмұны мен атқарар мақсат-міндеті бар.

Айталық, *әліпбилі-жиілік сөздік* - белгілі бір зерттеуге алынған мәтін көлеміндегі сөздердің не олардың сөзтұлғаларының қолданылу жиілік саны көрсетіле отырып, алдыңғы (сол жақтағы) әріптері бойынша қатаң әліпби тәртібімен берілген тізбесі.

Жиілік сөздіктің бұл түрі:

а) зерттеуге қажет болған сөздер топтарын (лексикалық топтарды) оңай ажыратып алуға,

ә) ондағы керек сөздерді (сөзтұлғаларды) қиындықсыз тез тауып алуға,

б) қаралынып отырған мәтіннің стильдік сапасын тандауға,

в) зерттеуге алынған шығарма тілінің лексикалық байлығы мен оны жазған шығарма иесінің (автордың) сөз қолданылуындағы тілдік ерекшеліктерін, шеберлігін тануға,

г) морфологиялық қосақталған нұсқаларының (дублеттерінің: педагогикалық-педагогтық-педагогтік), фонетикалық қосақталған нұсқаларын (сөйтіп-сүйтіп, қазір-кәзір, кәне-кәні-қані) қай нұсқаларының жиі, қай нұсқаларының сирек қолданылатындығын білі арқылы олардың орнықтылығын (*әдеби тілге жақындығын* десек те болады – Б.А.Б.) анықтауға,

ғ) сондай-ақ, жарыса қолданылатын жарыспалы сөздердің қай нұсқаларының әдеби норманың талабынан шығатындығын да анықтауға жәрдемдеседі.

Жиілік сөздік - белгілі бір зерттеуге алынған мәтін көлеміндегі сөздердің не олардың сөзтұлғаларының қолданылу жиілік санына қарай қатаң кемімелі тәртіппен орналасып берілген тізбесі. Егер мұнда сөздер мен оның тұлғаларының қолданылу жиілік саны бірдей болып келсе, ондап олар әліпбилі-жиілік сөздіктегідей алдыңғы әріптері бойынша қатаң әліпби тәртібімен беріледі.

Жиілік сөздіктің бұл түрі:

а) сөздік құрамындағы лексикалық топтардың (кірме сөздер, терминдер, жаңа сөздер, көнерген сөздер, т.б.) мөлшер-шамасын нақтылауымызда және ондағы қажет болған сөздердің қандай лексикалық топтарға жататындығын анықтауда,

ә) тілдерді оқытудың тиімділігін арттыру үшін пайдалануда,

б) шетел тілдерін оқытуға байланысты оқу-әдістемелік құралдарды құрастыру,

в) оқулықтар мен көмекші оқу құралдарын дайындауда оларға тілдік материалдарды тиімді орналастыруда,

г) лексикографиялық жұмыстарды құрастыруда,

ғ) тілімізге жаңадан ене бастаған сөздер мен сөз қолданыстардың өміршеңдігін анықтауды,

д) сондай-ақ, ана тілі материалдарын (мәліметтерін) туыстас және туыс емес тілдермен салыстыра (типологиялық) зерттеулерде аса қажетті көмекші құрал бола алады.

Кері әліпбилі-жиілік сөздік - белгілі бір зерттеуге алынған мәтін көлеміндегі сөздердің не оның тұлғаларының соңғы (оң жақтағы) әріптері бойынша қатаң кері әліпби тәртібімен берілетін, мәтіндегі қолданылу жиілігі қоса көрсетілетін тізбесі.

Жиілік сөздіктің бұл түрі:

а) зерттеушіге сөздің негізгі бөлшектерін (лексикалық және грамматикалық тұлғаларды) ажыратып тануымызда және ол бөлшектердің тілдегі қолданыстарына талдамалар жасауымызға көмектеседі. Мысалы, тілімізде сөзжасам қосымшалардың жұмсалыуында ауытқушылықтың болатындығы, сондай-ақ, сөздерге тиісті қосымшалардың нормаға айналған түрлерін орынсыз жалғап қателесу жиі кездесетіндігі және морфологиялық тәсіл арқылы сөз тудыру әрекетінің әдеби тілге кейде ұтымды еніп, жалпыға ортақ болып келетін дұрысы да, енбейтін бұрысы да болатындығы байқалады. Міне, мұндай мәселелердің басын ашып алуда бізге кері әліпбилі-жиілік сөздіктің берер мәліметі, көрсетер көмегі мол.

ә) кері әліпбилі-жиілік сөздіктегі сөз тұлғаларының соңғы әріптеріне қарай бірыңғайласып әліпбилік тәртіппен орналауы, біріншіден, зерттеушінің сөз тудырушы және сөзтүрлендіруші грамматикалық қосымшаларды Қиындық -дықсыз тез тауып алуына көмектессе, екіншіден, омонимдес қосымшалар-дың сыңарларын бір-бірінен ажырата білуге де үлкен септігін тигізеді. Ал олардың мәтіндегі қолданысын көрсететін жиілік көрсеткіштері ол қосымша-лардың тұрақты, тұрақсыздығын, өнімді, өнімсіздігін, нормалану жағдайын-дағы ерекшелік сипатын анықтауға жәрдемдеседі.

б) кері әліпбилі-жиілік сөздіктің сондай-ақ, сөздердің тұлғалық (морфо-логиялық) бөлшектерін оқытуда да, оған байланысты оның оқыту әдістемесін тиімді ұйымдастыруға да көрсетер септігі мол.

Атқарар мақсат-міндеттеріне қарай құрастырылған әр түрдегі бұл аталған жиілік сөздіктердің әрқайсысы тілдерді оқыту үдерісінде болсын, ғылыми-зерттеу жұмыстарында болсын өзіндік құрылым-сипаттарына орай мүмкіндігінше пайдаланылады, қолданылып та келеді. Қазақ тілтанымында қазақ тілінің жазба мәтіндерінен құрастырылған мұндай жиілік сөздіктердің бір тобы ертеректе баспадан жарық көрген. Мысал үшін айтсақ, олардың

қатарында ұлы ақын Абай Құнанбаев шығармаларының тілінен жасалынған «Тіл жиілік сөздігін» [8, 659-708 бб.], ұлы классик жазушы М.О.Әуезов шығармаларынан жасалынған бірер жиілік сөздіктерді: [9], [10], [11], [12] және орта ғасырдағы көне тарихи жазба ескерткіш болып табылатын «Кодекс куманикус» («Құмандар кітабы») сөздігі тілінен жасалынған – «Куманша-қазақша жиілік сөздігін» [13] айтуға болады.

Белгілі бір тілдің тілдік құрылысында бар, не болып жатқан әртүрлі тілдік құбылыстарды, не өзгерістерді сандық және сапалық тұрғыдан жан-жақты зерттеуді (қарастыруды) мақсат тұтатын жалпы тіл біліміндегі лингвистикалық статистика бағытындағы негізгі ұғымдардың бірі – жиілік ұғымы болса, ол көбінесе жазба тілдегі тілдік материалдарды лингвостатистикалық тұрғыдан зерттеуде не ондағы тілдік бірліктерді (фонема, әріп, буын, морфема, сөз, сөзтұлға, сөйлем, сөз тіркесі, т.б.) лингвистикалық талдауларда қолданылады. Басқаша айтып түсіндірер болсақ, бұл талдау – зерттеу үшін қажет болған мәтіндегі зерттеу нысанына алынған тілдік бірліктер мен мәтін бөліктерінің (үзіктерінің) ауызекі сөйлеу тілінде не жазбаша тілде жұмсалыну жиіліктеріне – қолданылу сипатына негізделеді. Өйткені зерттеуге алынған әрбір мәтіннің өзіне тән статикалық жай-күйі, оған сай статистикалық сипаттамалары болады. Ол сипаттамалар, жоғарыда айтылғандай, зерттеу үшін қажет болған мәтіндегі зерттеу нысанына алынған тілдік бірліктер мен мәтін бөліктерінің (үзіктерінің) бірінің не бірнешеуінің қолданылуын зерттеу үшін талданып жасалынған жиілік сөздіктер мен жиілік тізбелер арқылы көрініп отырады. Сондықтан да жиілік сөздіктер мәселесі лингвистикалық статистика ғылымында – ол жайлы сөз еткенде ондағы мәселелердің ішіндегі ең бастысы да негізгісі болып табылады.

Лингвистикалық статистиканың жетістіктерін білім беру жүйесінің оқыту үдерісінде толығынан пайдалануға болатындығы жайында соңғы кездері көп айтылып та, жазылып та жүр. Ол үшін әдіскерлер мен педагогтар бұл ғылым саласының қандай ғылым екендігінен және оның тіл біліміндегі қандай мәселені қалай қарастыратындығынан хабардар болуы қажет. Сол кезде оның өзі де сол ғылымға қалай еніп, оны қалай қолданып қалғандығын қызыққандықтан аңғармай да қалатын болады, сонда ғана бұл саладағы, яғни лингвистикалық статистикадағы орындалған жұмыстармен жете танысып, олардың мән-мазмұнын тани алады. Бұл үшін олар осы бағыттағы бірнеше зерттеу еңбектермен таныс болғандары жөн [14], [15], [16]. Бұдан кейін барып, өздері осы мазмұндас орындаған жұмыстарының қорытындысында шыққан сандық деректердің астарында жасырынып тұрған, қарастырып жатқан мәнмәтіннің сапалық қасиеттерін танып, оларды өздерінің оқыту үдерістерінде түсініктеріне сай іс-тәжірибелеріне орайластыра шығармашы-лықпен пайдалана алатын болады.

Мәселен, тіл біліміндегі лингвостатистикалық зерттеулердің нәтиже-қорытындылары тілімізде әр түрлі тілдік стильдерден (көркем әдебиет, ғылыми-техникалық, публицистика, т.б.) құрастырылған әр түрдегі жиілік сөздіктер (алфавитті-жиілік сөздік, жиілік сөздік, кері алфавитті-жиілік сөздік), жиілік тізбелер арқылы көрінеді. Бұл жиілік сөздіктер мен жиілік тізбелерге лингвостатист мамандар тұрғысынан лингвостатистикалық талдамалар жасалынып, қорытындыда шығатын сандық деректерге (мәліметтерге) тілдік, яғни лингвистикалық реңк, өң беріледі. Басқаша айтқанда, лингвостатист маман не сөздікті тұтынушы оқытушы-педагог, немесе ізденуші-зерттеуші өз тұрғысынан лингвистикалық (филологиялық десек те болады – Б.А.Б.) талдау жасап, пікір білдіруге ұмтылады. Демек, лингвистикалық тұрғыдан талдауға алынып, зерттелініп отырған нысанның (мәнмәтіннің) тілдік сипаты (мазмұны – стилі, тілі, лексикалық және грамматикалық сипаты; көркем шығармадан болса – ақын не жазушы тілінің ерекшелігі, шеберлігі, т.т.) сіз бен біз ұғынатындай мазмұнда сипатталып жазылады. Не болмаса жиілік сөздіктердің әр түріне қарап отырып: әліпбилі-жиілік сөздіктен – лексикалық топтарды, кірме сөздер қабаттарын, омоним, синоним, антоним, т.б. сөздерді; немесе кері әліпбилі-жиілік сөздіктен – морфемалар түрлерін, құрылымын, сөздердің лексика-грамматикалық топтарын, т.б. ажыратуды; сондай-ақ, жиілік сөздіктен – мемлекеттік тілді оқытып үйретуде негізінен қандай сөздерді, қандай сөздер топтарын оқытып, меңгертуді; қандай дыбыстарды

(әріптерді), буын және оның түрлерін, т.б. үйретуді білуге болады. Ал мұндағы айтылған (шыққан) қорытынды-нәтижелерді мектептердегі білімгерлерге, басқа ұлт өкілдеріне немесе әртүрлі деңгейлердегі тіл үйреніп жатқан топтарға тіл материалдарын оқытып үйретуде немесе түрлі грамматикалық категорияларды оқытуда, талдауда, т.б. меңгертуде пайдалдануға болады.

Филология, оның ішінде тіл білімі ғылымы бүгінде жан-жақты дамыған ғылымдар қатарына жатады. Осыған орай айтар болсақ, тіл үйретуде көп жылдық тәжірибелері бар оқытушы-педагогтардың, ғалымдардың атап көрсетуінше, кез-келген өзге (басқа) тілді үйренушілерге ең алдымен, оқып отырған, тілін үйренейін деп отырған тілдің мәтіндерінде неғұрлым ең жиі қолданылатын сөздерін іріктеп алып (ол соншалықты көп те емес – Б.А.Б.), ол сөздердің грамматикалық топтарының (сөз таптарының) түрлену жолдарын, оған байланысты ол тілдің лексика-грамматикалық ерекшелікте-рін көңіл бөліп танитын сипаттарын оқытып үйретсе, білімгер не тіл үйрену-ші үйренейін деп отырған тілдің тілдік материалдарын солғұрлым тез меңгеретіндігіне мүмкіндігінің мол болатындығы айтылады. Ал, белгілі бір тілдегі (мысалы: қазақ тілінде) жиі қолданылатын сөздерді анықтау үшін ол тілдегі (қазақ тіліндегі) шыққан басылымдардан (кітап, газет, журнал, не оқулық, т.б.) мүмкіндігінше мол көлемді қамтыған мәнмәтіндер (зерттеу үшін алынған тілдік материалдар) алынып, олар лексика-грамматикалық тұрғыдан талдауға түседі. Ол бізге омоним сөздерді ажыратып алу үшін қажет. Бұлар компьютерге теріліп, енгізіледі де одан инженер-бағдарлама-шының көмегімен жоғарыда аталынғандай әр түрдегі жиілік сөздіктер түрлері алынады.

Бұл айтылған жайларға орай кезінде арнайы «Статистическое и информационное изучение тюркских языков» (Алматы, 1969), «Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика» (Чимкент, 1980), «Статистическая оптимизация преподавания языков и компьютеризация обучения» (Чимкент-Минск, 1990), «Түркі тілдері терминдерінің компьютерлік қоры» (Түркістан-Шымкент, 1995) – деп аталынатын ғылыми конференциялар мен семинарлар да болды [17], [18], [19], [20].

Бұл салаға байланысты айтылатын тағы бір жайт – жалпы тіл білімінде тілімізде бұрыннан бар әрі қолданылып келе жатқан дәстүрлі сөздіктерден басқаша, жаңа сипатта құрастырылған мұндай *жиілік сөздіктер түрлері* тілдерді оқытып үйрету іс-тәжірибесінде дүниежүзіндегі басқа тілдерде де (ағылшын, француз, неміс, латыш, орыс, өзбек, т.б.) ертеректен бар екендігін, әрі олардың қолданылып келе жатқандығын да біліп қойғанымыз дұрыс [21], [22], [23], [24], [25], [26].

Сонымен, жоғарыда сөз болған жайларды қорыта айтар болсақ, қазақ тіл біліміндегі қазақ тілі мәтіндері негізінде орындалған лингвистикалық статистика (лингвостатистика) саласындағы зерттеулердің қорытынды-нәтижелерін еліміздегі мектептерде, жоғары оқу орындарында, т.б. білім беретін мекемелерде тіл мәселелерін оқытып үйрету үдерістерінде толығынан пайдалануға болады әрі қолданылып та келеді деуімізге болады. Десек те оның кеңірек қолданысқа ие болуы, әсіресе мектеп мұғалімдеріне тікелей байланысты. Олар тіл білімінің осы бір лингвистикалық статистика (лингвостатистика) бағытынан хабардар болып, оның қолданылу тәсілдерін, зерттеу нәтижелерін өздері өткізетін сабақтарында қолданып отыруға бейімделулері керек-ақ. Өйткені, ол – біз үшін болашақ жастарымызға жан-жақты білім беруде, ана тілі мен шетел тілдерін оқытып үйретуде қолданылатын жаңа бағыттағы, жаңа мазмұндағы жаңаша оқыту әдіс-тәсілдердің бірі. Сонымен бірге қазіргі заманғы заманауи уақыт талабына да толығымен сай келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Белботаев А. Жиілік сөздік. – Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998 ж. 143-144 бб.
2. Құрышжанов А.Қ., Жұбанов А.Қ., Белботаев А.Б. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы, 1978. 5-6 бб.
3. Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.Әуезовтің “Абай жолы” романының жиілік сөздігі. – Алматы, 1979. 336 б.
4. Белботаев А. Ғылыми-техникалық әдебиет тілінің стилі. – Қазақстан мектебі, № 8, 1978.

5. Қазақ тексінің статистикасы. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1973. – 732 б.
6. Қазақ тексінің статистикасы. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1990. – 208 б.
7. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. – Алма-ата, 1978. - 184 стр.
8. Жұбанов А., Белботаев А., Өскенбаев С. Тіл жиілік сөздігі // Абай.Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
9. Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.Әуезовтің “Абай жолы” романының жиілік сөздігі. – Алматы, 1979. 336 б.
10. Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалары текстерінің жиілік сөздіктері. - Алматы-Түркістан, 1995.
11. Бектаев Қ.Б., Белботаев А.Б. «Өскен өркен» романының алфавитті-жиілік сөздігі. – Шымкент, 1988. – 78 б.
12. Бектаев Қ.Б., Белботаев А.Б. М.О.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» повесінің алфавитті-жиілік сөздігі. – Шымкент, 1989. – 48 б.
13. Құрышжанов А.Қ., Жұбанов А.Қ., Белботаев А.Б. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы, 1978. 5-6 бб.
14. Белботаев А.Б. Қазақ тіліндегі жиілік сөздіктер. – Академик Ә.Қайдар және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. Алматы, 2004. 56-59 беттер.
15. Белботаев А.Б. Қазақ тіліндегі жиі қолданылатын сөздерді тіл үйретуде оқыту әдістемесі туралы. – Академик Ә.Қайдар және қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері.
16. Алексеев П.М. Лексикографическая статистика. Ленинград, 1976 г.
17. Статистическое и информационное изучение тюркских языков (тезисы докладов и сообщений). – Алма-Ата, 1969.
18. Материалы семинара «Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика». – Чимкент, 1980.
19. Материалы семинара «Статистическая оптимизация преподавания языков и компьютеризация обучения». Часть 1, часть 2. – Чимкент-Минск, 1990.
20. Түркі тілдері терминдерінің компьютерлік қоры. – Халықаралық конференция материалдары. – Түркістан-Шымкент, 1995.
21. Штейнфельд Э.А. Частотный словарь современного русского литературного языка. – Таллин, 1963.
22. Кунгуров Р., Тихонов А. Обратный словарь узбекского языка (на узбекском яз.). – Самарканд, 1969.
23. Ротарь А.С., Чижиковский В.А. Частотный немецко-русский словарь-минимум газетный лексики. – Москва, 1976.
24. Частотный словарь латышского языка. – Рига – 1966; 1969; 1972; 1973 (ответственный редактор Якубайтис Т.А.).
25. Нелюбин Л.Л. Частотный англо-русский военный словарь-минимум лексики боевых документов. – Москва, 1974.
26. Кочеткова В.К. Частотный французско-русский словарь-минимум по электронике. – Москва, 1975.

ҒТАМР: 14.01

ОРЫНБАЕВА ҚҰРАЛАЙ АМАНТАЕВА
Тараз қаласы, №12 орта мектеп-
гимназиясының мұғалімі, Тараз қ., Қазақстан

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА ТАБЫСТЫ БЕЙІМДЕЛУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада бүгінгі таңдағы білім беру ісіндегі өзекті мәселелердің бірі - білім алушылардың әлеуметтік ортаға табысты бейімделуінің психологиялық-педагогикалық жағдайлары сөз болады. Осы мәселе төңірегінде қарастырылған зерттеу жұмыстарының барысы сарапқа салынады.

Түйін сөздер: Бейімделу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу, әлеуметтік орта, сүйемелдеу, білім алушы.

RESUME

One of the most pressing problems of modern education is the psychological and pedagogical conditions of successful adaptation of students to the social environment. "I don't know," he said.

Keywords: Adaptation, socio-psychological adaptation, social environment, support, learner.

Қазіргі психологияда бейімделу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу дегеніміз - жеке адамның және әлеуметтік ортаның олардың құндылықтарының, көзқарастарының, мақсаттарының сәйкес келмеуінен туындайтын белсенді өзара әрекеттесу процесі, оның барысында жеке тұлғаның әлеуметтік ортаға бейімделуіне қол жеткізуге болатын мақсаттарға да, жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына және оның белсенді әсеріне байланысты мақсаттарға да қол жеткізуге болады.

Жеке тұлғаның табысты бейімделу критерийлерінің арасында сыртқы (бейімделу дәрежесі) және ішкі (субъективті әл-ауқат дәрежесі) критерийлерді бөліп көрсету әдетке айналған, алайда жеке тұлға мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуін сипаттайтын үшінші, жүйелік критерийді табуға тырысады. Біздің ойымызша, мұндай критерий адамның әлеуметтік ортаға қатысты өзін-өзі анықтау деңгейі болуы мүмкін.

Бейімделу кезеңінде білім алушылардың әртүрлі қиындықтары анықталды: дидактикалық, әлеуметтік-психологиялық, кәсіби. Көптеген ғалымдар білім алушылардың білім беретін мекемелерге сәтті бейімделуі үшін қолайлы әлеуметтік-психологиялық жағдай жасауға бағытталған арнайы педагогикалық жұмысты ұйымдастыру қажеттілігін атап өтті.

Білім алушылардың білім алу жағдайларына бейімделу процесіне әсер ететін факторлар туралы әдебиеттерді талдау көрсеткендей, көп жағдайда зерттеушілер жеке факторлардың процеске және әлеуметтік-психологиялық бейімделу нәтижелеріне әсерін зерттеді. Әртүрлі деңгейдегі факторлардың үлесін талдайтын зерттеулер іс жүзінде жоқ. Мұның бәрі білім алушылардың білім алу жағдайларына әлеуметтік-психологиялық бейімделу процесі мен нәтижелеріне әртүрлі психологиялық-педагогикалық факторлардың әсерін жан-жақты бағалауға бағытталған зерттеу жүргізуді өзекті етеді.

Ғалымдардың осы бағыттағы тұжырымдамаларына сүйене отырып, білім алушылардың бейімделу процесі мен нәтижелеріне әртүрлі деңгейлердегі психологиялық-педагогикалық факторлар әсер ететінін көре аламыз: жеке деңгей, тұлғалық деңгей, қызмет субъектісінің деңгейі, әлеуметтік-психологиялық деңгей. Бұл деңгейлік құрылым білім алушылардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің психологиялық-педагогикалық детерминанттары моделінің негізін қалады.

Соңғы жылдары ғылыми әдебиеттерде білім алушылардың инновациялық білім беру жағдайларына әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне байланысты проблемаларға деген қызығушылық артып келеді. Алайда, бейімделу процесінің барысы мен нәтижелерін анықтайтын факторларды анықтауға байланысты мәселелер әлі де болса толық шешілмеуде.

Кейбір жеке (темпераментті) немесе әлеуметтік-психологиялық факторлардың (ата-аналардың тәлім-тәрбиесі, тұрған ортасы) білім алушылардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің табыстылығына әсер етеді.

Қазіргі психология ғылымында «бейімделу» сияқты ұғым жиі қолданылады. Қоғамдағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдай және жеке тұлғаны бейімдеу мәселесіне деген қызығушылықтың артуы осы тұжырымдаманы қарастыруды талап етеді.

Бейімделу мәселесі әртүрлі тәсілдер мен теориялық бағыттар ұсынылған ғылыми білім саласына қатысты. Бұл бейімделу құбылысы пәнаралық сипатқа ие болуымен байланысты,

яғни бұл құбылысқа қатысты мәселелер әртүрлі ғылымдардың аясында қарастырылады. Соған қарамастан, бейімделудің қолданыстағы әдіснамалық және теориялық мәселелері осы процестің жеткіліксіз зерттелуі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Қазіргі ғылымда бейімделу құбылысын қарастырудың бірнеше аспектілері бар. Сөздің кең мағынасында бейімделуді қоршаған ортадағы өзгерістерге байланысты оның тұтастығын сақтауға бағытталған объектінің ерекше қасиеті деп түсіну керек.

Бейімделу құбылысының белгілі бір жағына баса назар аударуға байланысты ғылымда осы терминнің бірнеше түсіндірмелері бар:

- организмнің қоршаған ортаның әртүрлі өзгерістеріне (оң немесе теріс қасиеттері) бейімделу процесі ретінде;

- қоршаған орта мен организм арасындағы динамикалық тепе-теңдік күйі ретінде;

- организм мен ортаның оңтайлы өзара әрекеттесуі нәтижесінде.

«Бейімделу» термині биологиялық білім саласы негізінде пайда болды, онда ол кез-келген тірі ағзаның қоршаған ортадағы өзгерістерге бейімделу және тепе-теңдікті табу механизмі ретінде анықталды. Биологиялық процесс ретінде бейімделу тұжырымдамасын Ч.Дарвин және оның ізбасарлары негіздеді. Бұл жағдайда бейімделу денеге оң әсер ететін және қалыптасқан жағдайлардың аз немесе шынайы көрінісі болып табылатын өзгерістер жиынтығы ретінде түсіндіріледі. И.М. Сеченов және И.П. Павлов сияқты ғалымдардың теорияларына сәйкес, бейімделуді өзгермелі жағдайда ағзада болатын қарама-қарсы процестердің бірлігі, сонымен қатар ішкі және сыртқы қайшылықтарды шешудің нәтижесі мен құралы ретінде қарастырған жөн [1].

Жалпы алғанда, «бейімделуді» биологиялық және физиологиялық тұрғыдан қарастыра отырып, оны анықтауға екі негізгі көзқарасты бөліп көрсету керек: бейімделуді тұтастай алғанда биологиялық түрдің эволюция механизмі және жеке тұлғалардың қоршаған ортаға бейімделу механизмі ретінде түсіндіруге болады. Адамның биоәлеуметтік құрамына назар аудара отырып, «бейімделудің» тағы бір жағын, атап айтқанда оның әлеуметтік жағдайын қарастырған жөн. Сонымен, А.Г. Мороз әлеуметтік бейімделуді «жеке тұлға мен қоршаған ортаны прогрессивті өзгерту бағытында бірлескен іс-қимыл жасау мақсатында жеке тұлғаның жаңа әлеуметтік ортаға енуінің көп факторлы және көп өлшемді процесі» ретінде анықтайды [2].

М.В. Ромм жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуі деп «ақпараттық кері байланыс арқылы ақпараттық өзара әрекеттесу процесінде оңтайлылығы тексерілетін бейімделудің барабар бейімделу стратегияларын қолдана отырып, адамның сыртқы (ішкі) күйін (өзін-өзі реттеу) белсенді (реактивті) үйлестірудің инновациялық процесі/нәтижесі» деп түсіндіреді [3].

Әлеуметтік ғылымдар аясында бейімделу құбылысы мен оның ерекшеліктері туралы бірнеше көзқарастар бар. «Бейімделу» (лат. adaptatio-бейімделу, ұйымдастыру) - организмнің, жеке тұлғаның, олардың жүйелерінің жеке әсерлердің сипатына немесе тұтастай өмірдің өзгерген жағдайларына бейімделуі. Жаңа жағдайдағы қалыптасқан мінез-құлықтың кемшіліктерін өтеу бейімделудің мәнін сипаттайды. Оның арқасында адам ерекше жағдайда оңтайлы әрекет етеді.

«Бейімделу» терминінің тағы бір көзқарасын С.Л. Рубинштейн өз зерттеулерінде ұстанады. Оның пікірінше, бұл терминнің мәні эмоционалды және психологиялық ыңғайсыздықты төмендететін психиканың қорғаныс механизмдерінің тиімді қызметінде жатыр [4].

Бейімделу құбылысы туралы әртүрлі көзқарастар шетелдік зерттеулерде ұсынылған. Сонымен, П. Делор «бейімделуді» адамның қоғам талаптарына бейімделуінің қорғаныш формаларының бірімен анықтайды, Т.Парсон – қоғамдағы рөлдерді түсіну және жүзеге асыру процесі, Г.Селе – стресс жағдайын шешудің тәсілі ретінде қарастырған.

Осылайша, «бейімделу» ұғымының мәнін анықтауға әртүрлі ғылыми көзқарастарды талдай отырып, оның маңызды компоненттері мен сипаттамаларын қарастыра отырып, бір жағынан «бейімделу» организмнің қоршаған ортамен жалпы өзара әрекеттесуі ретінде,

екінші жағынан, құндылықтарды, жаңа топтың нормаларын түсінуді және қабылдауды білдіретін жеке адам мен қоғамның нақты өзара әрекеті ретінде түсіндірілуі керек деп қорытынды жасауға болады.

«Әлеуметтік-психологиялық бейімделу» ұғымы әлеуметтік және педагогикалық психологияда белсенді қолданылады. Бейімделу мәселесі биологияда белсенді зерттелді, нәтижесінде бейімделу идеясы организмдердің (жеке адамдар, популяциялар, түрлер) және олардың мүшелерінің құрылымы мен функцияларын қоршаған орта жағдайларына бейімдеу процесі ретінде қалыптасты. Психиканың ағзаның бейімделу процестеріне қатысуы мен рөлі көптеген нақты зерттеулерде көрініс тапты, олардың жалпылануы психикалық бейімделу тұжырымдамасы болды.

Тиімді психикалық бейімделу нақты қоршаған орта жағдайында дәлелді мінез-құлықты сәтті жүзеге асырудың қажетті шарты ретінде пайда болады.

Адамның психикалық бейімделуінің маңызды аспектісі - адамның қоғамға бейімделуімен байланысты әлеуметтік-психологиялық бейімделу. Алғаш рет әлеуметтануда адамның қоғамға бейімделу мәселелері қарастырылды. Г. Тард алғаш рет биологиялық бейімделуге ұқсас «әлеуметтік бейімделу» ұғымын қолданды.

Жеке тұлғаның қоғамға бейімделуіне байланысты психологиялық проблемалар бейімделудің екі түрі – аллопластикалық және аутопластикалық туралы жазған З. Фрейдтің еңбектерінде де қарастырылып өткен. Классикалық психоанализге сәйкес жеке тұлға мен қоғамның өзара әрекеттесуі әрдайым қайшылықты, сондықтан әр адам сөзсіз интрапсихикалық қақтығыстың тасымалдаушысы болып табылады [5].

Гуманистік психологияда адам өзінің тәжірибесі әлемінде өмір сүретін және бірте-бірте өз тәжірибесін және қоғамның бағалауы нәтижесінде өзін-өзі тану тұжырымдамасына ие болатын адам ретінде қарастырылады. Қоғамда қалыпты өмір сүру және жақсы «психикалық реттеу» өзін-өзі тану тұжырымдамасы дененің барлық сенсорлық тәжірибесі мен ішкі сезімдерін игере алатын кезде орын алады. Қоршаған ортаның тым қатаң талаптары мен бағалауы, түсінбеушілік пен қабылдамау өзін-өзі қорғаудың тар тұжырымдамасының қалыптасуына, психологиялық қорғаныстың қалыптасуына, «Мен» жалған имиджіне, қоғамға қарсы және өзін-өзі бұзатын мінез-құлыққа әкеледі. Әлеуметтік ортада қабылдау, қауіпсіздік, эмпатиямен сипатталатын қатынастар болған кезде, адам өзінің қабілеттерін қоғамда жүзеге асыра отырып, дамуға деген ұмтылысты дамытады, оны адам мен қоршаған ортаның оңтайлы өзара әрекеті деп атауға болады.

Мінез-құлық және когнитивтік психологияда адамның әлеуметтік ортаға бейімделу мәселесі негізінен мінез-құлық тұрғысынан қарастырылады. Мінез-құлықтың жеткіліктілігі бейімделу сапасының басты өлшемі ретінде қарастырылады, ал эмоциялар мен субъективті тәжірибелер әлеуметтік бейімделу сапасының туындысы ретінде қарастырылады.

Орыс психологиясында жеке тұлға туралы ілім өнім ретінде және сонымен бірге әлеуметтік дамудың белсенді жаратушысы, жеке тұлға мен қоғам арасындағы өзара әрекеттестіктің белсенді сипаты ретінде құрылды.

Б.Ф. Березин әлеуметтік-психологиялық бейімделу әлеуметтік орта жағдайларына бейімделумен байланысты психикалық бейімделу процесінің маңызды құрамдас бөлігі деп санайды[6].

Көптеген анықтамаларда әлеуметтік-психологиялық бейімделу әлеуметтік ортаның өзгеретін, стресстік әсерінен, проблемалық жағдайлардың болуынан туындайды, онда жеке тұлғаның арсеналындағы мінез-құлық стереотиптері сәйкес келмейді немесе жеке тұлға мен оның әлеуметтік ортасының қызметі өзгереді.

Алайда, адамның әлеуметтік топтың үміттері мен нормаларына қаншалықты және қалай бейімделетіні туралы мәселеде зерттеушілердің пікірлері осы процестің мәні мен тетіктері туралы әртүрлі. Көптеген авторлар бейімделу процесінде адамның қоршаған ортаның өзгеретін жағдайларына бейімделуі, жеке және топтық мінез-құлықты осы әлеуметтік топтағы үстемдік ететін нормалар мен құндылықтар жүйесіне сәйкес келтіру деп

түсінеді. Бейімделу жағдайы әлеуметтенудің қалыпты бағытын бұзумен, тікелей және жанама десоциализациялық әсерлермен байланысты.

Бірқатар зерттеушілер бұл тәсілдің шектеулерін жеңуге тырысып, адамның нормаларға, құндылықтарға және қоршаған орта талаптарына бейімделуінің белсенді сипатын атап көрсетеді. Әлеуметтік-психологиялық бейімделу барысында барлық өзара әрекеттесетін жүйелерде өзгерістер болып жатқандығы, өзара әрекеттесу процесіне қатысушылардың барлық үміттері мен талаптары келісілетіні атап өтілді.

Көптеген отандық авторлар дамыған жеке тұлға теориясына сүйене отырып, іс-әрекеттің, сананың, өз өмірінің белсенді жаратушысы ретінде жеке тұлға әлеуметтік-психологиялық бейімделу кезінде бейімделу стратегиясын саналы түрде қолдана немесе құра алмайды, сонымен бірге ол бейімделетін ортаға белсенді әсер ете алады.

Бейімделу процесінің теориялық моделіне келетін болсақ, нормоцентрлік тәсіл бейімделудің гомеостатикалық моделінен туындайды, оған сәйкес бұл процестің мақсаты жеке тұлға мен әлеуметтік ортаның тепе-теңдігін орнату болып табылады.

Сонымен, әлеуметтік-психологиялық бейімделу барысында әлеуметтік ортаға бейімделумен байланысты мақсаттарға да, өзін-өзі көрсетуге, адамның өзін-өзі тануына және оның қоршаған ортаға белсенді әсеріне байланысты мақсаттарға да қол жеткізуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Степанов, С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С. С. Степанов. – М.: Эксмо, 2015. – 672 с.
2. Мороз, А.Г. Профессиональная адаптация выпускника педагогического вуза: Автореф. дисс. д-ра пед. наук / А. Г. Мороз. – Киев: КГУ, 2014. – 50 с.
3. Ромм, М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико- методологический аспект / М. В. Ромм. – Новосибирск: Наука. Сиб. издательская фирма РАН, 2012. – 173 с.
4. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2014. – 712 с.
5. Фрейд, З. По ту сторону принципа удовольствия [Текст] // Психология бессознательного: сб. произведений: [пер. с нем.] / З. Фрейд; сост., науч. ред., М.Г. Ярошевский. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2011.
6. Березин, Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека [Текст] / Ф. Б. Березин. - Л.: Наука, 2011. – 267 с.

FTAMP : 14.01

Исаева Гүлзира
Кенжегараева Перизат
Жамбыл облысы, Ю.Гагарин атындағы мектеп мұғалімі
Сыпатаева Назым Сабитовна
Тараз қаласы, №12 орта мектеп-
гимназиясының мұғалімі

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада бүгінгі таңдағы білім беру ісіндегі өзекті мәселелердің бірі – білім алушылардың оқу-танымдық құзіреттілігін қалыптастыру сөз болады. Осы мәселе төңірегінде қарастырылған зерттеу жұмыстарының барысы сарапқа салынады.

Түйін сөздер: Білім алушы, оқу-танымдық құзіреттілік, білім беру, ғылыми-зерттеу, оқу процесі.

RESUME

One of the most pressing issues in the field of education today is the formation of educational and cognitive competence of students. "I don't know," he said.

Keywords: Student, educational and cognitive competence, education, research, educational process.

Білім беруді жаңғырту оқу процесін ұйымдастырудың технологиялары мен әдістерін оңтайландыру қажеттілігіне алып келеді. Құзыреттілікті жоғары оқу орнында оқытудың нәтижесі ретінде қарастыру болашақ мамандардың кәсіби мәселелерді шешудегі қиындықтарынан аулақ болады. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдай, жоғары кәсіби білім беруде талаптың күшеюі білім беру парадигмасын өзгертуді қажет етеді. Дәстүрлі білім беру парадигмасы білім алушылардың білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастыруды, яғни оқу кезеңінде олардың сандық жинақталуын білдіреді.

Кәсіби құзыреттілік күрделі құрылым болып табылады, оған білім, іскерліктер мен дағдылардан басқа, тәжірибе, жеке тұлғаның құндылықтары, мотивациялық бағыт кіреді.

Білім беру жүйесінің алдында білім беру мекемесінің түлектерінің жаңа әлеуметтік-мәдени талаптарға бейімделу дайындығы мен қабілетін дамыту мәселесі тұр; өмір қоятын сұрақтарға өз бетінше жауап табу қажеттілігі; өз іс-әрекеттерінің салдарын бағалау және жауапкершілік алуға дайын болу қабілеті және т.б. егер мектептегі оқу процесін оқушылардың оқу танымдық құзыреттілігін және олардың өмір бойы өз бетінше білім алуға дайындығы мен қабілетін қалыптастырудың негізі ретінде өзін-өзі оқытуға және өзін-өзі дамытуға бағыттасақ, бұған қол жеткізуге болады.

Құзыреттілік тәсілге негізделген жаңартылған білім беру парадигмасының, жаңа білім беру стандарттарының пайда болуымен байланысты: кәсіптік педагогикалық қоғамдастық және білім беру процесіне қатысушылардың назарында жүйелі, пәнаралық сипатқа ие оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың сенімді, ашық, валидті және технологиялық жүйесін қалыптастыру мәселесі болды.

Қазіргі мектепте білім берудің басым мақсаты: сыртқы әлеммен тиімді қарым-қатынас жасауға, өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі дамытуға дайын тұлғаны дамыту. Оқу тәуелсіздігіне қол жеткізу үшін баланың бақылау-бағалау, тәуелсіздігі, яғни оның қызметін бақылауға және бағалауға, туындаған қиындықтардың себептерін анықтауға және жоюға дайындығы мен қабілеті ерекше маңызды. Бұл дағдыларды қалыптастыру үшін бақылау мен бағалауға айтарлықтай өзгерістер енгізу керек пе деген сұрақ туындап, мектептегі іс-әрекет, оның мақсаттарын, мазмұны мен технологияларын қайта қарау керек деп ойлаймыз.

Қазіргі заманғы жоғары мектеп бүкіл әлемде, соның ішінде Қазақстанда болып жатқан білім беруді жаңғырту процестеріне тығыз қатысады. Жоғары мектеп барлық әлемдік тенденциялар мен инновацияларға қатысты. Бұл тенденциялар мемлекеттік білім беру стандарттарында да көрінеді. Жаңа стандарттар түлектердің құзыреттілік моделіне бағытталған.

Білікті маман даярлаудың жаңа көзқарасы - білікті жұмыс істеу мүмкіндігі көбінесе жинақталған білімнің жиынтығына және кәсіби мәселелерді шешуге дайындыққа да, белгілі бір жеке қасиеттерге де байланысты. Осыған байланысты қазіргі заманғы жоғары білім беру дәстүрлі білім беруден құзыреттілікке көшу кезеңінде тұр.

Құзыреттілік пен тәсілді білім беру процесін ұйымдастырудың мақсаттарын, мазмұны мен нысандарын, оқыту нәтижелерін бағалау тәсілдерін анықтайтын, құзыреттілік жүйесі арқылы ұсынылған маманның жеке басының интеграцияланған құрылымын ұсынатын принциптер жиынтығы ретінде анықтауға болады.

Барлық негізгі критерийлер бойынша құзыреттілік пен дәстүрлі білім беруде айырмашылықтар бар, бірақ құзыреттілік пен тәсіл білімнің, дағдылардың маңыздылығын жоққа шығармайды.

Құзыреттілік тәсілдің мәні бірқатар ғылыми-теориялық және ғылыми-әдістемелік еңбектерде қарастырылады. Еуропалық жоғары білім беру кеңістігіне кірігу үдерісінде ХХ ғасырдың 90-шы жылдары отандық білімге «құзыреттілік тәсіл» ұғымы келді.

Педагогикалық әдебиетте «құзыреттілік» ұғымының көптеген түсіндірмелері бар, бұл оның әмбебаптығын көрсетеді. О.Е. Лебедевтің айтуынша, құзыреттілік-стандартты емес жағдайда әрекет ету қабілетінің болуы [1]. Осы анықтаманы ескере отырып, студенттің ақпараттың үлкен көлемін көбейту қабілетін оның білімінің жоғары деңгейі ретінде қарастыруға болмайды.

С.Е. Шишов пен И.А. Агапов атап өткендей, «құзыреттілік - бұл жағдайға білімді қолдану мүмкіндігі немесе мәселені шешуге қолайлы әрекетті табу мүмкіндігі».

И. Зимняя құзыреттілікті ішкі, ықтимал психологиялық ісіктер ретінде анықтайды, оның ішінде білім мен идеялар жүйесі, іс-әрекет әдістері, сондай-ақ маман белгісіздік жағдайында қолдана алатын қызмет модельдері [2].

А.В. Хуторской құзыреттілік белгілі бір міндеттерді шешу үшін қажетті өзара байланысты жеке қасиеттердің жиынтығын қамтиды; құзыреттілік - адамның кәсіби қызметіне және оның тақырыбына жеке көзқарасын қоса алғанда, тиісті құзыреттердің болуы [3].

Құзыреттілік – бұл жүйенің элементтерін ғана емес, олардың арасындағы байланысты да сипаттайтын интеграцияланған тұжырымдама. Құзыреттілік адам мен әлемнің байланыс нүктесінде пайда болады және дамиды, ситуациялық түрде көрінетін әлеуетті сипаттайды, сондықтан ол білім берудің кейінгі нәтижелерін бағалауға негіз бола алады. Сондай-ақ, құзыреттілік қоғамға жаңа мәдени, әлеуметтік, экономикалық және саяси шындықтарды қабылдауға мүмкіндік беретін түсіну құралдары мен әрекеттерін сипаттайды. Осылайша, терминологиялық талдау негізінде құзыреттілік білімге немесе дағдыларға байланысты емес, бұл білім мен іс-әрекеттегі іс-әрекет арасындағы қатынастардың саласы деп қорытынды жасауға болады.

Білім беру саласындағы көптеген өзгерістерді ескере отырып, құзыреттілік тұжырымдамасына ерекше назар аударған жөн. Авторлар "құзыреттілік" ұғымын – кадрларды даярлаудың барлық кезеңдерінде қалыптасатын және кешенді міндеттерді шеше білуге бағытталған әр кадрдың білімі, дағдылары, қабілеттері мен жеке қасиеттері сияқты құбылыстардың жүйелік тұжырымдамасын білдіретін қызмет субъектісі үшін жаңа деп түсіндіреді.

Осылайша, тез дамып келе жатқан әлем аясында белгілі бір салада білімі мен дағдылары ғана емес, сонымен қатар оларды жұмыста сапалы жүзеге асыруға қабілеті мен дайындығы бар білікті мамандарға деген қажеттілік жоғары. «Құзыретті маман өз кәсібінің пәнінен тыс шығуға қабілетті, ол өзін-өзі дамытудың шығармашылық әлеуетіне ие».

Білім беруді, оның ішінде мектепті модернизациялау қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты. Бір жағынан, еңбек нарығындағы жағдай өзгерді. Өзгеріп жатқан әлемде білім беру жүйесі кәсіби әмбебаптылық - қызмет салалары мен тәсілдерін өзгерту қабілеті сияқты сапаны қалыптастыруы керек. Екінші жағынан, қоғамды жаһандық ақпараттандыру жүріп жатыр. Білім берудегі құзыреттілік тәсілінің көптеген идеяларының пайда болуы осыған байланысты.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға оқушының хабардарлығын емес, танымда, адамдардың қарым-қатынасында, кәсіби өмірде, жеке өзін-өзі анықтауда туындайтын мәселелерді шеше білуді ұсынады. Латын тілінен аударылған құзыреттілік адам жақсы білетін, білімі мен тәжірибесі бар сұрақтар шеңберін білдіреді. Педагогика ғылымдарының докторы Герман Селевконың айтуынша, құзыреттілік – бұл субъектінің мақсат қою және оған жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді ұйымдастыруға дайындығы. Ішкі ресурстар деп білім, білік, дағды, құзыреттілік (қызмет тәсілдері), психологиялық ерекшеліктер, құндылықтар және т.б. түсініледі.

Құзыреттілік тұрғысынан білім беру қызметінің негізгі тікелей нәтижесі негізгі құзыреттерді қалыптастыру болып табылады.

Негізгі құзыреттер деп өзінің сипаты мен құзыреттің қолданылу дәрежесі бойынша неғұрлым әмбебап құзыреттер түсініледі. Негізгі құзыреттер-адамның әртүрлі тапсырмаларды орындау қабілеті. Оларды қалыптастыру әр оқу пәні аясында жүзеге асырылады. Қазіргі әдістемелік баспасөзде қазіргі заманғы мұғалім жұмыс істеуі керек әр түрлі негізгі құзыреттер тұжырымдалған.

Жеті негізгі білім беру құзыреттілігі бар: құндылық-семантикалық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативті, әлеуметтік-еңбек, жеке өзін-өзі жетілдіру құзыреті.

А.В.Хуторский анықтамасына сәйкес, оқу-танымдық құзіреттіліктер – бұл нақты танымдық объектілермен байланысты логикалық, әдіснамалық, жалпы білім беру іс-әрекетінің элементтерін қамтитын тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы оқушының құзіреттілігінің жиынтығы. Бұған мақсат қоюды ұйымдастыру, жоспарлау, талдау, рефлексия, өзін-өзі бағалау әдістері кіреді.

Зерттелетін объектілерге қатысты студент шығармашылық дағдыларды игереді: қоршаған шындықтан тікелей білім алу, оқу-танымдық мәселелердің әдістерін, стандартты емес жағдайларда әрекеттерді игеру.

Білім беру стандартын сапалы меңгеруді тек оқуға белсенді көзқарас арқылы қамтамасыз етуге болады.

Іс-әрекет формасындағы оқу-танымдық құзіреттіліктердің тұжырымдарына мысалдар келтіретін болсақ:

- * мақсат қою және оның жетістігін ұйымдастыру, мақсатыңды түсіндіре білу;
- * өзінің оқу-танымдық қызметін жоспарлауды, талдауды, рефлексияны, өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру;
- * бақыланатын фактілерге сұрақтар қою, құбылыстардың себептерін табу, зерттелетін мәселеге қатысты түсініспеушілікті немесе түсінбеушілікті анықтау;
- * нұсқаулықтармен жұмыс істеу, танымның ықтималды және статистикалық әдістерінің элементтерін пайдалану, нәтижелерді сипаттау, қорытынды жасау;
- * компьютерлік құралдар мен технологияларды (мәтіндік және графикалық редакторлар, презентациялар) пайдалана отырып, өз зерттеулерінің нәтижелері туралы ауызша және жазбаша сөз сөйлеу);

Оқушылардың оқу-танымдық құзіреттілігінің мазмұнын анықтау оқу-танымдық іс-әрекеттің мәнін ашуды көздейді, оны жүзеге асыру кезінде бұл құзыреттілік өзін көрсетеді.

Оқу-танымдық іс-әрекет оқушының жеке-маңызды және әлеуметтік-өзекті нақты танымдық мәселелерді шешудегі өзін-өзі басқаратын қызметі ретінде анықталады, оларды шешуге қажетті білім мен ақпаратты алу, өңдеу және қолдану дағдыларын игерумен бірге жүреді.

Оқу-танымдық құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы технологиялары: проблемалық және жобалық оқыту технологиясы; сыни ойлауды дамыту; жаһандық ақпараттық қоғамдастықта оқыту және басқалар қажет.

Оқушылардың жобалық қызметінің технологиясына жиі жүгінетін оқытушылар көп. Жобалау әдістемесі қазіргі уақытта заманауи технологиялар арасында ең танымал және өзекті болып табылады. Жоба жеке болуы мүмкін, бірақ әдетте әр жоба студенттер тобының келісілген бірлескен әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Тәжірибеден айтуға болады, орта сынып оқушылары әдетте топтық немесе жұптық жұмысты қалайды. Бірақ жоғары сынып оқушылары жеке жұмыс жасағанды тиімді деп санайды. Оқушылар шығармашылық жұмысты жүзеге асыруға, өз бетінше ақпарат алуға мүмкіндік алады.

Жобалау әдістемесі жоғары коммуникативтілікпен сипатталады. Ол болжайды:

- * оқушылардың өз пікірін, сезімдерін білдіру, нақты іс-әрекетке белсенді қосу;
- * жобаны орындау кезінде құбылыстар мен процестерді еріксіз есте сақтау орын алады;
- * жобамен жұмыс барысында шығармашылық ойлау мен қиялдың дамуы ынталандырылады;

*сонымен қатар, ойды білдіру бостандығы үшін ғана емес, сонымен бірге қабылданған нәрсені түсіну үшін де жағдайлар жасалады.

Жобалар технологиясы ақпараттық технологиялармен біріктірілген. Балалар өздерінің жобалық жұмыстарын презентация түрінде ұсынады, ақпарат жинау интернет желісі арқылы жүзеге асырылады.

Мақсаты – оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастыру болып табылатын оқу процесі жеке-қызметтік тәсіл аясында дамуы керек. Сабақта оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастырудың белсенді әдістерінің бірі проблемалық жағдайларды құру деп санаймыз, оның мәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу мен дамытуға, оларды белсенді ақыл-ой іс-әрекеттері жүйесіне үйретуге дейін азаяды. Бұл белсенділік оқушының нақты материалды талдау, салыстыру, синтездеу, жалпылау, нақтылау арқылы одан жаңа ақпарат алатындығында көрінеді.

Белгілі бір пәнді зерттей отырып, білім алушыларға әртүрлі ойын жағдайларын жасай отырып, ерекше формадағы оқу-танымдық тапсырмаларын ұсынуға болады. Оқуда көбінесе оқушының таңданысын тудырады, оны проблемалық жағдайға душар етеді. Физик Луи де Бройль дұрыс айтады: «таңдану - ашудың анасы». Сұрақтар мен тапсырмалар проблемалық жағдай туғызып қана қоймай, ақпараттың жаңалығын, ерекше, тосынсый, оғаштық, бұрынғы идеялар мен сұлулыққа сәйкес келмеуі керек.

Проблемалық сұрақ, тапсырмаларды қоюмен бірге танымдық белсенділікті арттырудың ең тиімді әдісі-көрнекілік (суреттер, иллюстрациялар, диаграммалар, кестелер, анықтамалық жазбалар және т.б.). Слайдтарды, электронды оқулықтарды, оқу фильмдерін және басқа да аудиовизуалды құралдарды көрсете отырып, проблемалық сұрақтар қою үшін кідіре тұруға болады, себебі оларға қарау кезінде оқушылар жауап алуы керек.

Анықтамалық жазбалар мұғалімге оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға, өзіндік жұмыс дағдыларын, жеке қабілеттерін дамытуға көмектеседі, сонымен қатар оқушыларға оқу жұмысының нәтижелерін өзін-өзі бақылауға көмектеседі. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, тірек конспектілерді қолдана отырып оқыту есте сақтау қабілетін, логикалық ойлауды, талдау қабілетін, монологиялық сөйлеуді дамытады, оқушылардың шығармашылық әлеуетін, жеке қабілеттерін ашады.

Танымдық қызығушылықтың дамуына, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін жандандыруға топтық технологиялар да ықпал етеді (топтардағы жұмыс). Топтар білім алушылардың қалауы бойынша, олардың мүдделерін ескере отырып және әр түрлі оқу мүмкіндіктерімен қалыптасады. Ұжымдық жұмыста схема қолданылады: мұғалім - ұжым - оқушы. Бұл байланыс түрі оқушылардың сүйенеді, олардың өзіндік жұмысын дамытуға мүмкіндік туғызады жауапкершілік сезімін тудырады.

Зерттеушілер «оқу-танымдық құзыреттілік» ұғымының мәні мен мазмұнын «таным», «оқу-танымдық іс-әрекет», «танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнының қиылысы ретінде ұсынады.

«Оқу-танымдық іс-әрекеттің» ғылымда анықтамасы толық көрсетілмеген. Шынында да, кейбір зерттеушілер «оқыту» және «оқу-танымдық іс-әрекет» ұғымдарын анықтайды, ал басқа ғалымдар «оқу іс-әрекеті» және «оқушылардың танымдық іс-әрекеті» ұғымдарының синонимі ретінде түсінеді, ал үшіншіден «оқу-танымдық іс-әрекет – бұл бір уақытта адам жинаған барлық нәрсені игеруге арналған оқу іс-әрекеті» дегені басқаша көзқарас бар.

«Оқу-танымдық іс-әрекет» «оқу іс-әрекеті» және «танымдық іс-әрекет» ұғымы екі ұғымды механикалық біріктіру арқылы пайда болмаған. Оқу-танымдық іс-әрекет-интегративті қасиеттері бар күрделі жүйелік білім. Белгілі болғандай, оның құрамдас бөліктерінің өзара байланысы нәтижесінде пайда болатын объектінің интегративті қасиеттері әр компонентте бөлек болмайды және осы құрамдас бөліктердің қасиеттерінің қосындысына тең болмайды.

С.Г. Воровщиктердің оқу-танымдық іс-әрекеті ақпаратты алу, өңдеу және пайдалану бойынша міндетті білім мен дағдыларды игерумен байланысты жеке маңызды және

әлеуметтік-өзекті нақты танымдық проблемалық жағдайларды шешетін білім алушының өзін-өзі басқаратын қызметі ретінде түсіндіріледі[4].

«Таным», «танымдық іс-әрекет», «оқу-танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнын талдауға сүйене отырып, «оқу-танымдық құзыреттілік» түсінігін қарастырамыз.

А.В. Хуторский бойынша оқу-танымдық құзыреттілік – "...құзыреттіліктерді оқушы өзіндік танымдық, логикалық, әдіснамалық, жалпы оқу қызметінің элементтерін, мақсат қоюды ұйымдастыру, жоспарлау, талдау, рефлексия тәсілдерін қамтитын іс-әрекет, өзін-өзі бағалау саласында жиынтығы.

С.Г. Воровщиковтың анықтамасына сәйкес, оқу-танымдық құзыреттілік – "... бұл жалпы білім беру дағдылары мен әдіснамалық сипаттағы Білім топтары және эпистемологиялық бағыттағы нормативтік құндылықтар жиынтығы, оқу-танымдық қызметті сәтті жүзеге асырудың жеке-мағыналы тәжірибесі...»

Сондай-ақ оқу-танымдық құзыреттілікке: оқу-басқару, оқу-ақпараттық, оқу-логикалық іскерліктер кіреді. Оқу-басқару дағдылары деп жоспарлау (оларға қол жеткізудің мақсаттары мен құралдарын айқындау), ұйымдастыру (жоспарларды орындау үшін басқарылатын және басқарушы жүйелер арасындағы өзара іс-қимылды құру және жетілдіру), бақылау (белгіленген жоспарлар процесі туралы ақпарат жинау), реттеу (жоспарларды және оларды іске асыру процесін түзету), талдау (жоспарларды орындау процесі мен нәтижелерін зерделеу және бағалау) түсініледі); оқу-ақпараттық біліктер (жазбаша мәтіндермен жұмыс істей білу, ауызша мәтіндермен жұмыс істей білу, ақпарат көзі ретінде нақты объектілермен жұмыс істей білу), Оқу-логикалық біліктер (талдау және синтездеу, салыстыру, жалпылау және классификация, ұғымдарды анықтау, дәлелдеу және теріске шығару)

В.И. Байденко оқу-танымдық құзыреттілікті нақты ғылымдарды ұғыну әдістерін пайдалана отырып, экономикалық проблемаларды шешу үшін жаңа білім алу қабілеті ретінде қарастырады[5].

Сонымен, оқыту процесінде оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін шешу өте күрделі процесс. Оқу процесіне әдістемелер мен технологиялар кешенін енгізу нәтижелілікке ықпал етеді. Тек оқытудың белсенді сипаты, сабақта ақпараттың әртүрлі көздерімен оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру пән мазмұны негізінде оқу-танымдық құзыреттіліктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. 2014. — №5.

2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И.А. Зимняя. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2014. – 38 с.

3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование. — 2003. — № 5.

4. Воровщиков, С.Г. Универсальные учебные действия: внутришкольная система формирования и развития [Текст] / С.Г. Воровщиков, Д.В. Татьянченко, Е.В. Орлова. – М.: УЦ «Перспектива», 2014. – 240 с.

5. Байденко В.И. Оскарссон Б. Базовые навыки, ключевые компетенции как интегрирующий фактор образовательного процесса// Профессиональное образование и личность специалиста. — М., 2012.

FTAMP 17.04

Елубаева Рахат Сайлаубекқызы
Тараз қаласы, Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Жалпы педагогика кафедрасының доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты
Алпысбай Жанерке Мұратқызы
ХТИИ магистранты

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЮМОР МЕН САТИРА

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада қазақ халық ауыз әдебиетінен бастау алған сатиралық шығармалар, оның юмормен айырмашылықтары сөз болады.

Түйін сөздер: халық фольклоры, сатира, юмор, рухани мұра, дүниетанудағы көзқарас.

RESUME

In the article, we will talk about satirical works originating from Kazakh folk oral literature, its differences with humor.

Keywords: folklore, satire, humor, spiritual heritage, worldview.

Халық фольклоры - атадан балаға мирас болып келе жатқан рухани мұраларымыздың бірі.

Халық ауыз әдебиетін жан-жақты зерттеген көрнекті ғалым М.Ғабдуллин ол туралы былай дейді: «Қазақ халқы жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ өзінің тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүниетанудағы көзқарасы жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі айту күйінде сақтаған. Сондықтан да бұларды халықтың ауызша шығарған көркем шығармасы, даналық сөзі, яғни, ауыз әдебиеті деп атаймыз. Бұдан, әрине, ауыз әдебиетін көп адам бірлесіп отырып шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің қандай үлгілерін болса да әуел баста жеке адамдар шығарған. Бірақ ерте кезде, жазу өнері болмағандықтан, ауыз әдебиетін шығарушылардың аттары хатқа түспеген, сақталмаған. Халық олардың шығармаларын ғана есіне сақтап және ауызша айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, сөйтіп, жеке авторлар шығарған әдеби туынды кейіннен өңделіп, сұрыпталған, оған коллектив болып творчестволық өзгерістер енгізіп отырған. Бертін келе ондай шығармалар көпшіліктің еңбегіне, яғни, халықтың ауызша шығарған әдебиетіне айналып кеткен» [1,316.].

Ал белгілі ғалым Ә.Қоңыратбаев: «Әдебиеттану ғылымында ауыз әдебиеті фольклор деп те аталады. Фольклор – ағылшын сөзі. Ол – халық творчасы, халықтың ауызша тудырған көркем шығармасы, халық даналығы деген ұғымды береді. Фольклор дүние жүзіндегі халықтардың бәрінде бар. Ал халықтың ауыз әдебиетін зерттейтін ғылымды фольклористика дейміз,»- деп жазады [2,526.].

«Фольклортану – халық даналығын зерттейтін ғылым. Оның басты пәні, объектісі, негізгі міндеті халық шығармашылығын зерттеу болып табылады,»- деп халық ауыз әдебиеті жайында өзінің ой- пікірін айта келіп әдебиеттанушы-ғалым Х.Сүйіншәлиев: «фольклортану ғылымының негізгі принциптерінің бірі – халық мұрасын жинау, зерттеу, жариялау. Екінші міндеті – халық мұрасы табиғатын танып-білу, жүйелеу. Үшіншіден, фольклордың тарихын, типологиясын, поэтикасын, тарихилығын, көпқабаттылық, синкреттік сипатын, жанрлар табиғатын тану секілді мәселелерді қамтиды», - деп фольклортану ғылымының негізгі міндеттеріне тоқталып өтеді [3,436.].

Танымдық, тәрбиелік мәні зор мәдени мұра - халық ауыз әдебиеті туралы түрлі деңгейде зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар халық ауыз әдебиетін бірнеше түрге бөліп қарастырады. Олар: халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақ, жаңылтпаштар, аңыз-әңгімелер, ертегілер, батырлар және ғашықтық жырлары, шешендік сөздер мен айтыс өлеңдері.

Ал, осы фольклорлық шығармаларда сатираның көрініс алуы, «жалпы ауызекі туындыларда сатира мен юмор кездесе ме» деген сауалдың төңірегінде ой-өрістер болсақ, ғалым, профессор Т.Қожакеевтің зерттеу еңбектеріне жүгінгенді жөн көрдік. «Кенестік дәуір тудырған әдебиетке дейін қазақ әдебиетінде сатира болған ба?» деген сұраққа ғалым Т.Қожакеев қатты шамдана келе былай деп жауап жазады: «...Бұл, әрине, түсінбестік, барды

көргісі келмегендік. «Көрмес түйені де көрмес». Бүгінгі қазақ халқының іргелі ел, үлкен де мағыналы өмір иесі екенін ешкім де жоққа шығара алмаса керек. Оның ерекше бітімін, өзіндік қабілет, қасиетін, адамзат тарихындағы алатын орнын әркім-ақ айтқан, әр кезде-ақ мойындаған. «Қазақтар-ер жүрек, табанды, еңбекте қажымас, достыққа, жолдастыққа сенімді халық».

Міне, осындай ұлы тіршілік иесі - қазақ халқының сатира, юмору жоқ деуге кім сенеді. Белгілі бір халықтың сатира, юмору жоқ деу - ол халықты өлтіру, оны тірі деп мойындамау.

Мұның үстіне цивилизация елдерінің өкілдері Шығыс халықтарының күлкісіне, олардың тапқырлығына танырқап таңдай қаққан. Шіркін, «Шығыс юмору», «Шығыс тапқырлығы» деп тамсанған. Қазақ халқы - сол Шығыс халықтарының бірі, тапқыр да дана жұрт. Ендеше оның сатирасы неге жоқ болады, неге күдік туғызады! Орыстың белгілі ғалымы, Шығыс зерттеушісі Н.М.Ядринцев Шоқан юмору туралы айта келіп, «Шоқан көңілді, қуақы болатын, бұл оның халқының қасиеті еді. Қазақтар - үлкен күлкішіл, сайқымазақ жұрт» деген ғой.

Бір ескеретін нәрсе: сықақшылдық талант сатира теориясын оқымаған, білмеген кезде де көріне алады. Ол теорияны білуге тәуелді емес. Юморлық сезімі күшті адам теориясыз-ақ өмір, тұрмыстағы комизмді (күлкілі жайларды) көре алады, мазақ ете біледі. Бұған ата-бабамыздың өз фольклорында сатираның классикалық үлгілерін туғызуы айғақ. Бірақ бұдан сатира жасауда теория білудің қажеті жоқ деген ұғым тумайды. Теория сықақшылдық, мысқылшылдық таланттың көзін ашып, оның бар жарқылымен көрінуіне жағдай жасайды.

Түйін: қазақта кеңес дәуіріне дейінгі әдебиетте, халық фольклорында, жыраулар поэзиясында сатира, юмор болған, бүгінде де бар, болашақта да бола береді» [4,296.].

«Қазақ ауыз әдебиетінде сатира болған ба?» деген сауалға міне осылай жауап берген ғалым Т.Қожакеев «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбекте жазылған: «...Ирония, сарказм ... халықтың ауыз әдебиетінде де кездеседі. Бірақ, ол кездесулерде заңды жоба бар дей алмаймыз. Сондықтан ол кездейсоқ ғана нәрсе. Кездейсоқ қай кезде болсын жоққа тең», - деген пікірге: «Біздіңше, сатира, юмор ауыз әдебиетімізде тек кездеседі, оның өзі жобасыз, кездейсоқ нәрсе, ол жоққа тән деу даусыз қате. Бұл фольклорлық сатирамыздың қоғамдық, әлеуметтік мәнін жоққа шығарғандық, халқымыздың мәдени, әдеби мұра жасаудағы дарын-қабілетіне, сықақшыл, әзілкеш қасиетіне шек келтіру, оның бастан-аяқ ирония мен сарказмге құрылған күлдіргі, аңыз ертегілерін, аңыз-әңгіме, хикая-анекдоттарын, жұмбақ-жаңылтпаш, мақал-мәтелдерін менсінбегендік. Қазақ ауыз әдебиетінің сатира, юморға өте бай екендігін мойындамағандық», - деп үзілді кесілді қарсы шығады [5,1946.].

Шындығында қазақ халық ауыз әдебиетіндегі туындыларға көз жүгірте келе біз фольклорлық туындылардың қатарында сатира мен юмор кездеспейтіндері кемде - кем екендігіне күмән келтіре алмаймыз.

«Хайуанаттар жайындағы ертегілердің... өзгешеліктері көп кезде ірі сатира түрінде келетінін еске ала отырып, қазақтағы бұл алуандас ертегілердегі сатиралық элементтерді айқындап ашу қажет» деп ауыз әдебиетіміздегі сатираның болашақта зерттелетін мәселе екенін айтып өткен академик М.Әуезов тек ертегілердің өзінен бұл түрдің санқилы сипаттарын таныған [5,1956.].

Сатиралық туындылар еліміздегі қоғамдық дамудың, халқымыздың әдет-салт, кәсіп-тіршілігінің айнасы, көңіл күйі мен күрес жолының із-айғағы. Олардың әрқайсысының тудырылған мақсаты, атқарған іс-қызметі бар. Фольклорлық сатира да қоғамдағы теңсіздіктің тууымен байланысты пайда болған. Езілуші ел өз жауы көрінісімен, оған қарсы күлкіні, сатира мен юморды күрес құралына айналдыра қойған. Демек, әр халықтың күлкі-сықағының ұзақтан басталар тарихы, дәстүрі, қоғамдық-әлеуметтік мәні мен бағдары бар.

Белгілі әдебиет зерттеушісі Д.М.Молдавский: «сатира орыс фольклорының барлық жанрын бірдей аралап өтеді» деп жазады [5,1956.]. Олай болса, ешбір халық өз фольклорындағы сатираға олқысынып қарамайды. Қайта, әзілсіз ауыз әдебиеті жоқ деп түсінеді. Қазақ ауыз әдебиеті жөнінде де осыны айтуға болады. Әдемі әзіл араласқан беташар, тойбастар, жарапазан тәрізді тұрмыс – салт жыралары, юмормен суарылған Алдар

көсе, Қожанасыр, Жиренше шешен туралы аңыз әңгімелер, қоғамдағы келеңсіз мәселелерді, астарлы әжуәмен бере білген күлдіргі ертегілер, дүниеқоңыз, бас пайдасын халық мүдесінен жоғары қоятын, ақымақ, ұрдажық Қодар, Бекежан, Ұлтан, Көтібар сияқты сатиралық образдарымен халықтың ойындағысын дөп басып айта білген, іс-әрекеттерін оқып отырғанда жирене отырып еріксіз езу тартқызар «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан» тағы басқа батырлар және ғашықтық жырлары, тұла бойы тұнып тұрған сатира мен юмордан құралған айтыс өлеңдер осының айғағы.

Қазақ халқы талай ғасырлар бойы әділетсіздік пен қанауға, жамандық пен жексұрын іс - әрекеттерге еш төзбей оған ащы тіл, ызалы жырымен қарсылық білдірген. «Қаратаудың басынан көш келедіні» айта жүріп халқымыз күлкі-сықақ, әзіл-әңгімеге суарылған ұлттық юморды кең дамытқан.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары. - Алматы: Жазушы. 1989. - 320б.
- 2 Байтұрсынов А. Ақ жол. Өлеңдер мен әңгімелер, публицистикалық мақалалар мен әдеби зерттеу. (Құрастырған Р.Нұрғалиев) - Алматы: Жазушы. 1991. - 463б.
- 3 Қожакеев Т. Сатира негіздері. Оқулық.- Алматы: Санат, 1996.- 464б.
- 4 Әуезов М. Абай Құнанбаев.- Алматы: Мектеп, 1967.-390б.
- 5Тлеужанов М.М. XXғасыр қазақ әдебиетіндегі сатиралық шығармалардың кейбір көркемдік приемдары.- Орал: 1958.-

FTAMP : 14.01

ИРСАЛИЕВА АЙГУЛЬ АЛАНОВНА
Ақтау қаласы, ІТ лицейі мұғалімі, Қазақстан;
КЕРІМБЕК ТЕМІРЛАН ТАҢАТҰЛЫ
ӨТЕГЕН РУСЛАН ҚАНАТҰЛЫ
МОЛДАБЕКОВА КАМШАТ МҰРАТҚЫЗЫ
ХТИИ магистранты

ПЕДАГОГТИҢ СТРЕССКЕ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада бүгінгі таңдағы білім беру ісіндегі өзекті мәселелердің бірі - педагогтің стресске тұрақтылығының психологиялық ерекшелігі сөз болады. Осы мәселе төңірегінде қарастырылған зерттеу жұмыстарының барысы сарапқа салынады.

Түйін сөздер: Педагог, стресс, тұрақтылық, психологиялық жағдай, психологиялық ерекшелік.

RESUME

In the article, one of the most pressing problems of modern education is the psychological characteristics of a teacher's resistance to stress. "I don't know," he said.

Keywords: Teacher, stress, stability, psychological state, psychological features.

Қазіргі таңда тұлғаның стресске төзімділігі мәселесі мемлекеттік қызмет аймағында ерекше назарға алынып отыр. Мемлекеттік қызмет саласындағы іс-әрекет ерекшеліктері, трансформациялық көшбасшылық, жеделдікті талап ету, жауапкершіліктің екі еселенуі, ақпараттың көптігі, әлеуметтік жағдайдың әртүрлілігі және т.б. тұлғаның психологиясына әсер етері сөзсіз. Сондықтан қызметте және жеке өмірде стресске тұрақтылық таныту қажетті құрылымдардың бірі болып табылады.

Стресс – әртүрлі мамандық иелері, яғни құндылықтары мен мақсаттары қалыптасқан тұлғалар бастан кешіретін феномен болып табылады. Жиі немесе ұзақ уақыттық стресстік күйдің нәтижесінде әртүрлі психосоматикалық аурулар дамитындығы белгілі. Стресстік

жағдай физикалық және психикалық процесстердің артық күш жұмсалыуына, функционалдық күйдің бұзылуына, ағзаның әлсіреуіне, ұйқының бұзылуына, созылмалы шаршау синдромына, жалғыздық сезіміне, қобалжудың жоғарылауына, агрессивтіліктің және конфликтіге түсу жағдайының артуына алып келеді. Әсіресе мемлекеттік қызмет саласында айтатын болсақ, тұлғаның жеке статусының өзгеруін, кәсіби имиджінің төмендеуін, еңбек тиімділігі мен қауіпсіздігінің бұзылуын, әдеп кодексінің сақталмауын туындатуы мүмкін.

Стресс – адамның мазасыздығынан туындайтын көбіне өзі бейімделмеген жұмыстардың шамадан тыс болуына байланысты бейімделген психикамен организмнің өзгерістерге ұшырауына әкелетін процесс ретінде саналады. «Стресс» ағылшын сөзі, аудармасы «қысым, тартылыс, қысым келтіру» деген мағынаны білдіреді. Ғылымға ең алғаш осы ұғымды енгізген канадалық физиолог Ганс Селье. Оның анықтамасы бойынша, «стресс – өте жағымсыз әсерлерге жауап ретінде туған организмнің қалыпсыз бейімделу әрекеттерінің жинағы» [1].

Қазіргі заманғы адамға, оның кәсіби әл-ауқаты мен денсаулығына кері әсер ететін психотравмалық, көңілсіздік және стресстік факторлардың саны артып келеді. Осы факторлардың бірі ретінде қоғамның қазіргі заманғы даму кезеңінде маманға қоятын талаптарының үлкен жиынтығы деп санауға болады. Тағы бір фактор - бұл кәсіби қызметті жүзеге асырудағы талаптарға сәйкестіктің және тұрақтылықтың жоғары деңгейін ұсынатын, еңбекті күшейту процестерінің күрт өсуі. Педагогикалық мамандық стресске әсіресе осал болатын мамандықтар санатына жатады, өйткені педагог уақыт пен ақпарат жетіспеушілігі, адамдармен үнемі ашық қарым-қатынас жағдайында әр түрлі кәсіби міндеттерді шешуі керек, бұл эмоционалды және энергия шығындарын қажет етеді. Қазіргі заманғы педагогтың кәсіби қызметі өзінің ресурстарын үнемі және максималды жұмылдыруды талап етеді.

Стресс мәселесі дәстүрлі түрде ғалымдар мен тәжірибешілердің үлкен қызығушылығын тудырады және көптеген іргелі және қолданбалы зерттеулерді байланыстырады. Шетелдік ғылымдарда стрессті зерттеу және шешу мәселелері бойынша үлкен ғылыми тәжірибе жинақталған. Бүгінгі таңда ғылымда стресс пен стресске тұрақтылық тақырыбын зерттеуге деген қызығушылық үнемі артып келеді. Алайда, педагогтың стресстік және стресстік тұрақтылықтың психологиялық мәселелерін ашатын көптеген жұмыстар болғанына қарамастан педагогтардың кәсіби қызметі барысында стресс пен стресске тұрақтылықтың ерекшеліктерін түсінуге байланысты көптеген сұрақтар бар. Қазірге дейін бірталай шетелдік, Отандық ғалымдардың еңбектерінде стресске тұрақтылықтың көптеген компоненттері немесе стресске тұрақтылықпен байланысты қасиеттер анықталған: тұрақтылық, ассертивтілік, бастамашылық, өзін-өзі дамытуға ұмтылу, коммуникативтілік. Соның ішінде ғалым А.А.Деркач тұрақтылықты стресс-тұрақтылықтың алдын-алуда маңызды кәсіби сапа ретінде көрсетеді[2]. Н.Е.Водопьянова стресске тұрақтылыққа негізделген педагогтардың әлеуметтік бейімделу қабілеті, маңызды тұлғааралық байланыстарды сақтау, өзін-өзі сәтті жүзеге асыруды қамтамасыз ету және мақсаттарға жету сияқты сипаттамаларын анықтайды[3]. Е.С. Романова мыналарды көрсетеді: педагогтың кәсіби сипаттамалары, оның стресске төзімділігімен байланысты қарым-қатынас дағдылары, психологиялық және эмоционалды тұрақтылық, тұрақтылық және адамдарға деген баға жетпес көзқарас, өзін-өзі тану және өзін-өзі дамытуға деген ұмтылыс, қоршаған ортаның өзгеретін жағдайларына сәйкес қызмет процесінде туындайтын мәселелерді шешу тәсілдерін өзгерту мүмкіндігі[4].

Стресске тұрақтылық құбылысының көптеген анықтамалары және оның көріністерінің сипаттамалары бар. П.Б. Зильберманның пікірінше, стресске тұрақтылық - бұл адамға стресстік оқиғаларды адекватты түрде қабылдауға және стрессті белсенді түрде жеңуге мүмкіндік беретін күрделі, көп деңгейлі, интегративті жүйелік қасиет [5].

В.А. Бодров стресске тұрақтылықты адамның стресстік әсерге төтеп беру немесе көптеген стресстік жағдайларға төтеп беру қабілеттілігін анықтайтын күрделі динамикалық сипаттама деп санайды [6].

А.Б. Леонова стресске қарсы тұру адамның статистикалық қасиеті емес, оны ситуациялық өзгергіштікпен динамикалық шама ретінде қарастыру керек және жағдай мен адами ресурстарды когнитивті-аффективті бағалау арқылы қарастыру керек деп санайды [7].

Н.Е. Водопьянова өз еңбектерінде стресске тұрақтылықтың келесі сипаттамаларын сипаттайды: әлеуметтік бейімделу қабілеті, елеулі тұлғааралық қатынастарды сақтау, өзін-өзі табысты жүзеге асыруды қамтамасыз ету, мақсатқа жету [3].

Мұғалімнің қандай-да бір күйзеліске төзімділігімен байланысты және оның құрылымдық компоненттері бола алатын кәсіби қасиеттерін атап көрсетеді. Олардың ішінде коммуникативті дағдылар, психологиялық және эмоционалды тұрақтылық, тұрақтылық және адамдарға деген сотсыз көзқарас, өзін-өзі тануға және өзін-өзі дамытуға деген ұмтылыс, қоршаған ортаның өзгеріп отырған жағдайларына сәйкес мәселелерді шешу тәсілдерін өзгерту мүмкіндігі бар.

Педагогтардың стресске төзімділігі үлкен мәнге ие, өйткені шыдамдылық, төзімділік ішкі үйлесім, жұмысына және еңбекке деген жоғары қабілеттілік негізін құрайды. Тұлғалық интеграцияның болмауы мінез-құлық пен өзара әрекеттесудегі психиканың ұйымдастырушылық рөлінің жоғары деңгейін жоғалтуды, өмірлік мағыналар, құндылықтар, уәждер, мақсаттар иерархиясының күйреуін білдіреді.

Кәсіби күйзеліске ұшыраған, жұмысы адамдармен қарқынды және эмоционалды түрде өзара әрекеттесумен тығыз байланысты адамдар санатына дәрігерлерді жатқызуға болады. А.Б. Леонова атап өткендей, клиникаларда жұмыс істейтін дәрігерлердің зерттеулеріне сәйкес, мазасыздық, астения, ұйқының бұзылуы түріндегі өткір стресстік жағдайлардың жоғары деңгейі анықталды [7]. Емханаларда жұмыс істейтін дәрігерлер кәсіби және жеке деформация белгілерінің артуын, стресті жеңудің жеткіліксіз тәсілдерін пайдалануды (қарқынды темекі шегу, ішімдік ішу, мінез-құлықтағы дұшпандықты көрсету) анықтады.

Педагогтар арасындағы стресстің дамуының негізгі себептері - педагогикалық іс-әрекеттің мазмұнының ерекшеліктері және оны әртүрлі типтегі білім беру мекемелерінде жүзеге асыру шарттары, мысалы, жоғары маңыздылық, еңбек және жеке жауапкершілік, оқыту сапасы, уақыттың жетіспеушілігі, педагогикалық жүктемелердің әртүрлілігі, ұйымдастырушылық кемшіліктер, еңбек үшін төмен материалдық сыйақы.

Педагогикалық стресстің педагогтардың кәсіби қызметінің ерекшелігіне байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл қызметте белгісіздікпен сипатталатын стресстік жағдайлар және бақылаудың мүмкін еместігі, көбінесе кәсіби қызметтің басқа түрлерінде кездеседі және ұқсас емес реакциялар тудырады, сирек кездеседі және тән емес. Дегенмен, педагогтардың туындайтын міндеттері мен кәсіби мәселелерінің әртүрлілігі көбінесе ақпарат пен уақыттың жетіспеушілігімен жаңа әрекет жасау қажеттілігін тудырады, бұл адамның өз жағдайын және мінез-құлқын бақылауды жоғалту түрінде стресстік реакцияларды тудыруы мүмкін.

Біздің елімізде болып жатқан білім беру жүйесіндегі прогрессивті өзгерістер процесінде жаңа сыртқы стресс факторлары пайда болады: мемлекеттік білім беру стандарттарын енгізу, ұлттық бірыңғай тестілеу (ҰБТ), оқу жоспарларындағы өзгерістер, білім беруді ақпараттандыру және технологияландыру, инновациялық процестер және тағы басқалар, бұл мұғалімнен кәсіби міндеттерді орындауға белсенді, саналы және икемді көзқарасты талап етеді. Жаңа міндеттерді шешу және стресстік жағдайлар туындаған кезде қауіп факторының немесе оның қауіп-қатерінің әсері шешім қабылдауда асығыс, ақпаратты жаңарту жылдамдығын төмендету және психикалық саладағы басқа да жағымсыз өзгерістермен бірге жүреді.

В. А. Абабков пен М. Перре шығарған стресстерді жүйелеуге сәйкес, тұлғааралық қарым-қатынасты созылмалы стресстерге де жатқызуға болады [8]. Қарқынды тұлғааралық қарым - қатынас, білім беру процесінің әртүрлі субъектілерімен белсенді, жиі ұзақ мерзімді қарым - қатынас қажеттілігі, әртүрлі әлеуметтік контексте олар педагогикалық іс-әрекетте үнемі теріс сипаттағы ынталандыру болып табылады. «Стресс саласындағы мамандар» теріс факторлардың созылмалы әсерімен байланысты ұзақ мерзімді стресс, олардың қарқындылығы аз болса да, күшті, бірақ бір реттік стресстерге қарағанда әлдеқайда ауыр, тіпті стресстік жағдай тоқтаған кезде де әсер етеді деп санайды.

Кәсіби қызметтің ерекшелігіне байланысты педагогтар арасындағы стресс жинақтаушы болып табылады. Педагог көбінесе стресске уақтылы жауап бере алмайды, нәтижесінде оның жинақталуы мен шоғырлануы орын алады, бұл стресстің соңғы кезеңін - сарқылу мен эмоционалды күйзелісті дамыту қаупін тудырады. И. Г. Малкина жағдайды қалыпқа келтірсе де, жинақталған эмоционалды стресс әлсіремеуі мүмкін, бұл дене жүйелерінің қызметін бұзады. Ұзақ уақытқа созылған қиындықтарға байланысты аффективті реакциялардың қайталануы немесе ұзақтығы эмоционалды, қозу тұрақты тұрақты форманы қабылдауы мүмкін [9].

Педагогикалық іс-әрекеттегі стресс, сонымен қатар ұзақ уақытқа созылады. Уақыт факторы мұғалімдердің кәсіби күйзелісін дамытудың маңызды сипаттамасы болып табылады. Кез-келген жұмыстың ұзақтығы және ұзақ уақыт бойы күрделі жұмыспен айналысатын адамдар стресстік жағдайда болуы мүмкін деген болжамды растады. Тиісінше, стресстер мен шиеленістердің көбірек әсерін ұзақ сезіну. Педагогикалық іс-әрекеттің ерекшелігі мұғалімнің жұмысты ұзақ уақыт орындайтындығын және кәсіби қызметпен байланысты тәжірибені болжайды; жұмыс күнінің аяқталуымен тоқтамайды. Мұғалімдердегі стресстің көріністерінің ауызша көрінісі мыналар: физикалық, эмоционалды, танымдық және мінез-құлық.

Стресті зерттеу адамның стресске тұрақтылығын зерттеудің негізгі ғылыми негізі болып табылады. Стресске тұрақтылықтың нақты және біржақты анықтамасын жасау кез-келген психологиялық тұжырымдамаға тән қиындықтарға тап болады. «Стресске тұрақтылық» ұғымы сығымдалған жағдайды талдаудың табиғатын, мәні мен әдістерін түсінуге байланысты әр түрлі тұрғыдан қарастырылады. Бірқатар зерттеушілер: Р. Лазарус, Л. Г. Дикая және басқалары «стресс-тұрақтылық» ұғымын «эмоционалды тұрақтылық» ұғымының синонимі ретінде қолданады. Осыған байланысты «эмоционалды тұрақтылық» және «стресске тұрақтылық» ұғымдарын егжей-тегжейлі талдау және салыстыру қажеттілігі айқын болады.

М. И. Дьяченконың, К. Изардтың еңбектерінде эмоционалды тұрақтылық мазмұнды (эмоциялар мен сезімдердің түрлері, олардың деңгейі): және эмоционалды процестің динамикалық (қарқындылығы, икемділігі, тұрақтылығы) сипаттамалары туралы ереженің негіздемесі келтірілген [10, 11]. Эмоционалды тұрақтылықтың маңызды факторы экстремалды жағдайда адамның эмоцияларының, сезімдерінің деңгейі. Іс-әрекеттің нәтижелерін эмоционалды тұрақтылықпен байланыстыра отырып, қиын жағдайларда қажетті әрекеттерді орындаудың тиімділігі ескерілуі керек, бұл тікелей мінездің сипаттамаларына байланысты. В. Л. Маришук: эмоционалды тұрақтылық арқылы өзінің эмоцияларын басқару қабілетін түсінеді; жоғары өнімділікті сақтау, күрделі немесе қауіпті әрекеттерді эмоцияларға қарамастан кернеусіз жүзеге асыру, яғни күрделі әрекеттерді орындау кезінде шамадан тыс эмоционалды қозу күйін жену [21].

Көптеген авторлар стресске тұрақтылықты адамның жеке қасиеттерімен байланыстырады. А. Боковиковтың, Р. Лазарустың айтуынша стресске тұрақтылық нейротизм деңгейімен байланысты. Р. Лазарус өз зерттеулерінде жоғары деңгейдегі адамдар бар екенін атап өтті; нейротизм, олардың жеке ресурстарын бағалау: ресурстарды олар жеткіліксіз деп бағалайды, бұл стресстік жағдайлардың қауіпті мәнін дұрыс бағаламауға әкеледі. Эмоционалды тұрақты тұлғалар, керісінше, стресстік оқиғаларды іс-әрекетке және туындаған кедергілерді белсенді түрде жеңуге ынталандыру ретінде қабылдайды. Сонымен қатар, стресске тұрақтылық когнитивті негізделген тетіктер қолдану (копинг-стратегия) және психологиялық қорғаныс механизмдері қолданылады.

Біз «эмоционалды тұрақтылық» ұғымын белгілі бір ескертулермен «стресске тұрақтылық» ұғымымен синоним деп санауға болады деп санаймыз. Эмоционалды тұрақтылықпен салыстырғанда стресске тұрақтылықтың бір ерекшелігі - стресске тұрақтылық жеке тұлға алған және оның қарқынды іс-әрекетінде көрінетін жүйелік жеке қасиет ретінде әрекет етеді, оның барлық эмоционалды механизмдері бір-бірімен үйлесімді өзара әрекеттесу арқылы өзін-өзі реттеу құрылымында сенімділікке ие болады.

М.И.Дьяченко стресске төзімді мінез-құлықтың эмоционалды детерминанттары ретінде жағдайды эмоционалды бағалауды, іс-әрекеттің барысы мен нәтижелерін эмоционалды күтуді, эмоциялар мен сезімдерді, жеке тұлғаның эмоционалды тәжірибесін (эмоционалды көзқарастар, бейнелер, өткен тәжірибелер) қарастырады [12].

Қазіргі мағынада стресс ұғымы физиологиялық, психофизиологиялық, психологиялық зерттеулердің бірігуі кезінде пайда болды, онда стресс бірнеше мағынаны қамтитын көп мәнді құбылыс ретінде анықталады:

- стресс ағзаның жарақаттық немесе оның мүмкіндігінен асатын әсерге жауап ретінде;
- стресс оқиға немесе жағдай ретінде, қосымша жүктемені көтеретін, оқиғалардың барысын ауырлататын және қиындататын тітіркендіргіш құбылыс;
- стресс белгілі бір оқиғаға реакция ретінде және бұл жағдайда стресске байланысты эмоционалды реакция (стресстік тәжірибе) деп аталады;
- стресс адамның қоршаған ортамен соқтығысуы мен өзара әрекеттесуімен сипатталатын транзакциялық процесс ретінде.

Стресс және стресске тұрақтылық мәселесі шетелдік және отандық психологияда белсенді зерттелген. Алайда, қазіргі уақытта стресске тұрақтылық мәселесі, ең алдымен, эксперименттік деңгейде жеткілікті зерттелмеген.

Стресске тұрақтылық интегративті, жүйелі және динамикалық сапа болып табылады, ол сыртқы (гигиеналық жағдайлар, әлеуметтік орта және т.б.) және ішкі (жеке) орта мен қызметтің экстремалды факторларының әсеріне бейімделу дәрежесімен сипатталады, қызмет субъектісінің функционалды сенімділігі және ағымдағы функционалды жағдайды және осы жағдайдағы мінез - құлықты реттеудің психикалық, физиологиялық және әлеуметтік тетіктерін дамыту деңгейімен анықталады.

Кәсіби салада, атап айтқанда педагогикалық, стресске тұрақтылық мұғалім үшін маңызды сапа болып табылады. Педагогтардың стресске тұрақтылығын сақтау немесе арттыру адамға стресстік жағдайларды жеңуге көмектесетін белгілі бір психологиялық ресурстар мен құрылымдық компоненттерді іздеумен байланысты.

Психологиялық ресурстар стресске тұрақтылық-бұл бейімделу, қорғаныс және жеңу стратегиялары. Педагогтардың стресске тұрақтылығының құрылымдық компоненттері эмоционалды (эмоционалды және нейропсихикалық тепе-теңдік), мінез-құлық (белсенділік, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі тануға деген ұмтылыс, мінез-құлық, коммуникативті және тұлғааралық, дағдылар, тұрақтылық) және танымдық (аутопсихологиялық күзиреттілік, мақсат қою және нәтижеге жету қабілеті, стресстік жағдайларды тиімді жеңу дағдылары).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: «Прогресс», 2009. 123-139 с.
2. Деркач, А.А. Акмеологические основы развития профессионала [Текст] / А.А. Деркач. — М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. - 752 с.
3. Водопьянова, Н. Е. Психодиагностика стресса. [Текст] / Н. Е. Водопьянова. — СПб.: Питер, 2009. - 251 с.
4. Романова, Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы: учебное пособие [Текст] / Е.С. Романова. — СПб., 2003. - 464 с.
5. Зильберман, П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора [Текст] / П.Б. Зильберман // Очерки психологии труда; под ред. Е.А. Милеряна. — М.: Наука, 1974.-С. 138- 172.
6. Бодров, В.А. Информационный стресс: Учебное пособие для вузов [Текст] / В.А. Бодров. - М.: ПЕР СЭ, 2000. - 352 с.
7. Леонова, А.Б. На грани стресса [Текст] / А.Б. Леонова, Д. Костикова. - В мире науки. — № 4, 2004. — с.123
8. Абабков, В.А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии [Текст] / В.А. Абабков, М. Перре. — СПб.: Речь, 2004. — 166 с.

9. Малкина И.Г. Экстремальные ситуации [Текст] / И.Г. Малкина-Пых. -М.: Изд-во ЭКСМО, 2006. - 613 с.
10. Маришук, В.Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса [Текст] / В.Л. Маришук, В.И. Евдокимов. — СПб.: Издательский дом «Сентябрь», 2001. - 260 с.
11. Изард, К. Эмоции человека [Текст] / К. Изард. — М.: Изд-во МГУ, 1980. - 440 с.
12. Дьяченко, М.И. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости [Текст] / М.И. Дьяченко, В.А. Пономаренко // Военно-медицинский журнал. - 1989. № 5. - С. 106 - 112.

Коксегенов А.
PhD докторант КазНУ им. аль-Фараби
научный консультант
профессор Р.А. Авакова

ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКА В ЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье поднимается вопрос о тюркских заимствованиях в истории европейских языков, рассматриваются тюркские слова, заимствованные в разные исторические периоды. Рассмотрены некоторые тюркизмы, проникшие в гуннский период, в эпоху скандинавского владычества, крестовых походов, а также в период усиления Османской империи. Особое внимание обращено анализу отдельных тюркизмов, заимствованных через французский, немецкий, русский, венгерский, арабский, персидский и индийский языки на европейские языки. Детально проанализированы слова тюркского происхождения, занимавшие наиболее утвердительное место в современных английских лексикографических источниках.

Ключевые слова: тюркизмы, европейские язык, история европейских языков, заимствования, турецкий язык, тюркские языки

Annotation: This article raises the question of Turkic borrowings in the history of European languages, examines Turkic words borrowed in different historical periods. Some Turkisms that penetrated into the Hunnic period, during the era of Scandinavian rule, the Crusades, as well as during the strengthening of the Ottoman Empire are considered. Special attention is paid to the analysis of individual Turkisms borrowed through French, German, Russian, Hungarian, Arabic, Persian and Indian languages into European languages. The words of Turkic origin, which occupied the most affirmative place in modern English lexicographic sources, are analyzed in detail.

Түйінсөз: Бұл мақалада еуропалық тілдер тарихындағы тюркизмдер мәселесі көтеріліп, түрлі тарихи кезеңдерде алынған түркі сөздері қарастырылады. Ғұн кезеңінде, Скандинавия билігі кезеңінде, Крестоносец жорықтартарының мезетінде, сондай-ақ Осман империясының енді күшейіп жатқан кезеңінде енген тюркизмдер қарастырылады. Француз, неміс, орыс, мажар, араб, парсы және үнді тілдері арқылы еуропа тілдеріне енген тюркизмдердің талдалуына ерекше назар аударылады. Қазіргі ағылшын лексикографиялық дерек көздерінде ең жағымды орын алған түркі тектес сөздер егжей-тегжейлі талқыланды.

Введение

В силу различных причин политики и историки вкладывали и вкладывают в понятие «тюркизм» разный смысл – от резко негативного до восторженно-апологетического. В отечественной (СССР) историографической традиции вплоть до настоящего времени господствовала отрицательная оценка содержания этого идейно-политического движения (особенно заметна эта тенденция была в советской историографии). Тюркизм (или чаще пантюркизм) интерпретировался как экспансионистское движение тюркских народов во главе с Турцией, ставящей своей целью проведение шовинистической политики в отношении других государств и народов, а в конечном счете создание на обширных пространствах Евразии общетюркского государства - Туран.

Особенно в историографии 40-70-х годов, когда уже само понятие «национализм» принимало негативную окраску, термин «пантюркизм» фактически отождествлялся с расизмом и фашизмом. Такая позиция, конечно, была вызвана к жизни политико-идеологической необходимостью и по-настоящему навязана коммунистической идеологией, и в настоящее время она должна быть отвергнута.

Рассмотрим некоторые из них: «движение, целью которого является создание объединения, союза – на культурной, психологической (или на обеих вместе) основах – народов тюркского происхождения» (Якоб Ландау); «система идей, проистекающих из признания общности этнического происхождения, родства языков и близости культур тюркских народов и пропагандирующих единство, братство и сотрудничество этих народов, а также направленных на защиту их свободы и независимости и способствующих их продвижению по пути прогресса и процветания» (Рафаэль Мухамметдинов); «тюркизм» можно рассматривать и в контексте понятия «пантуранизм», автором которого является венгерский востоковед-тюрколог (Арминиус (Армин) Вамбери) и др.

Само слово «Туран» имеет довольно большую историю: у персов слово «Туран» означало мир кочевых тюрков, противостоявший Ирану. Мир, который темный, дикий, варварский (именно с таким оттенком употребляется в поэме Фирдоуси «Шах-наме»). Туранизм в Венгрии сформировался в годы первой мировой войны как своеобразный ответ панславизму и фактически означал идею единства тюркских и угро-финских народов. Так что с содержательной точки зрения понятие «тюркизм» более узкое, чем понятие «туранизм». Хотя в исследовательской литературе, в том числе и у авторов-сторонников идеи тюркского единства, нередко встречается смешивание двух похожих терминов.

Определенную границу следует, по-видимому, проводить и между понятиями «пантюркизм» и «тюркизм» (хотя по сути своей это одно и то же). Учитывая устойчивость стереотипов недавнего прошлого, вероятно, употребление чуть более нейтрально и более точно звучащего понятия «тюркизм».

Основная часть

Заимствования занимают значительное место в языках многих народов. В язык народа, вступающего в этнокультурные контакты, проникают элементы чужой речи. В мировом языковом пространстве отсутствие языковых контактов сохраняется лишь в изолированных от цивилизационного процесса анклавах. Что же касается Европейского лингвокультурного континуума, то здесь, начиная с древности, все европейские народы имеют культурные и экономические связи с другими народами. Языковое заимствование представляет собой процесс и результат восприятия и интеграцию в контактирующих языках единиц или явлений одного языка (языка-донора) в другой (язык-восприимчик). Явление языкового заимствования может охватывать все уровни языковой структуры - от звуков речи до синтаксических конструкций. И все же в наибольшей степени процессы заимствования проявляются на уровне лексических подсистем языка.

Так же, как современные тюркские языки заимствовали слова из других языков, другие языки также заимствовали слова тюркского происхождения. От самого востока Азии до Восточной и Центральной Европы до Балтийского залива и Скандинавии через тюркские общины гуннов, куманов, кипчаков, печенегов и болгар было заимствовано большое количество тюркских слов в языки, на которых говорят в Европе, в основном в уральские языки. Русский язык содержит тысячи слов тюркского происхождения на балканских, русском и уральском языках. До недавнего времени в таких древних государствах, как Ирак и Египет широко использовались тюркские военные термины.

Есть много слов европейских языков, которые отражают османскую дворцовую жизнь, традиционный турецкий образ жизни и культуру. Эти слова называются *тюркизмы* [1; 164]. Слова тюркизмы чаще всего имеют арабское и персидское происхождение. Однако балканские народы и жители западной Европы заимствуют тюркские (турецкие) слова независимо от их происхождения. Османский турецкий язык использовался в течение

пятисот лет как язык общения между османами и подчиненными народами. Суер Екер отмечает, что «турецкий язык также имеет значительную роль в развитии филологии. Этот процесс можно назвать обменом лексики между тюркскими и иностранными языками. Очень важно, чтобы научные исследования языка, основанные на филологическом материале, выявили языковые и исторические отношения между народами, в которых происходили языковые отношения, а также отношения тюркских народов и тюркских языков, выявили процессы, связанные с развитием тюркских языков» [2; 25-43].

Как известно, любой элемент может развиваться в разные формы с течением времени, однако при копировании одних и тех же элементов другим языком форматы копирования иногда могут сохраняться без серьезных изменений. Турецкая лексика в других языках, играет важную роль в формировании развития тюркского языка в области фонетики, морфологии и семантики.

Ниже представлен краткий список слов тюркского происхождения в лексиконе европейских языков:

Английский язык: bosh – boş «нулевой»; bulgur – bulgur «булгур пшеничный»; dervish – derviş «дервиш»; effendi – efendi «мастер»; caviyar – havyar «икра»; divan – divan «диван (мебель)»; caftan – kaftan «кафтан»; halva – helva «халва».

Французский язык: bachi-bouzouk – başıbozuk «наемный всадник турецкой армии».; khan – han «хан»; caravanserail – kervansaray «караван-сарай»; kiosque – köşk «киоск»; turban – türban «тюрбан»; divan – divan «диван»; janissaire – yeniçeri «янычар».

Немецкий язык: turban – türban «тюрбан»; Joghurt – yoğurt «йогурт»; Kiosk – gazete satılan büfesi «киоск»; Groschen – kuruş «грош» и др.

Румыны на протяжении веков находились в тесных отношениях с такими тюркскими народами как печенег, куманы, огузы, татары и особенно с Османами. В результате румыны проявляли интерес не только к истории тюркских народов, но и к их языкам. В этнолингвистическом составе румынского языка имеется значительная доля слов заимствованных из тюркских языков.

В Румынии следы куманского языка восходят к труду «Кодекс Куманикус», написанному итальянскими и немецкими миссионерами в 1303 году. Вследствие определенных факторов порой не всегда удается точно определить, к какому именно периоду относятся тюркизмы в румынском языке. Однако в румынском языке принято считать, что слова "beci (подвал)", "toi (триумф, расцвет)", и "scrum (пепел)" имеют куманское происхождение.

Имя Телеорнана впервые упоминается в тексте, описывающем атаку византийцев, совершенную Циннамосом против куманов в 1148 году. Этноним «куман» до сих пор существует во многих населенных пунктах Румынии. На территории Карпат расположено более сорока населенных пунктов в названии которых упоминается слово «куман», например: *комана, команча, команул* и множество других.

В истории заселения территорий, занятых румынами, и даже в период становления Румынского государства, также известны особые названия, которые были позаимствованы от тюрков: географические названия, такие как *Телеорнан, Дерехлуй, Тигесиу, Турлуй, Теслу*, которые также имеют тюркское происхождение. Тюркизмы, скопированные из диалектов разных тюркских языков, естественно относятся к различным слоям языка.

Турецкий, латинский языки сыграли свою роль в словообразовании румынского языка. Значительная часть румынского языка состоит из слов, взятых из Османского турецкого или из других тюркских языков. Среди приведенных ниже перечислены некоторые примеры тюркизмов в румынском языке: acaret – akaret «сарай», ageamiu – acemi, alai – alay «королевская свита», amanet – emanet «заложить в ломбард (под залог)», baclava – baklava «пахлава», basan – bakkal «продуктовый магазин», balama – bağlama «дверная петля» и др.

По словам русского тюрколога Э. Севортяна, небольшое количество тюркизмов, перешедших из турецкого и других тюркских языков и диалектов в русский язык, составляет около 1700. В русском языке имеется 40-50 слов тюркского происхождения, которые

впервые упоминаются в «Слове-о-Польку Игореве», первом письменном документе написанном на древнерусском языке, описывающем становление русской нации и войны с тюркскими племенами.

Для более подробного изучения тюркизмов, западные и российские тюркологи провели различные исследования. Первая из этих работ – «История государства Российского» Н.М. Карамзина (1854). В разделе статьи, в котором рассказывается о периодах суверенитета татарских тюрков над русскими, также упоминается наличие слов тюркского происхождения. «Тюркско-русский словарь» содержит раздел «Слова тюркского происхождения», например: *loşad* – *alaşa at* «лошадь», *arık* – *ark* «арык», *ataman* – *ataman* «атаман», *aıl* – *köy* «аул», *bık* – *boğa* «бык», *izyum* – *üzüm* «изюм», *aşug* – *ozan* «ашуг», *barsuk* – *porsuk* «барсук», *karandaş* – *kara taş* «карандаш», *kamış* – *kamış* «камыш», *Kitay* – *Çin* «Китай», *alıy* – *kırmızı* «алый», *başmak* – *basmacı* «башмак», *ştanı* – *iç ton* «штаны», *kirpiç* – *kerpiç* «кирпич», *tolmaç* – *dılmaç* «толмач», *cemçug* – *inci* «жемчуг» и др.

Украина на протяжении всей своей истории была страной, находящейся в зоне соприкосновения с тюркскими государствами на кочевых дорогах различных тюркских общин. Османы долгое время правили в южной части Украины. Крым, родина крымско-татарских тюрков, был точкой соприкосновения двух народов. В результате этих связей украинский язык позаимствовал значительное количество тюркизмов из куманского, кипчакского и других тюркских языков. Часть из них выглядит следующим образом: *loşadka* – *at* «лошадь», *balta* – *balta* «топор», *başka* – *baş* «голова», *buran* – *bora* «ветер», *divan* – *divan* «диван», *konara* – *kanara* «конара», *kizima* – *kilim* «коврик», *maydan* – *meydan* «площадь», *bovvan* – *pehlivan* «борец» и др. Очень мало работ проводилось по выявлению названий населенных пунктов, ручьев и антропонимов, составляющих географию Украины.

Албанский язык. Албанский один из балканских языков, в лексиконе которого имеется значительная часть тюркизмов. Важной частью албанского языка являются различные названия бытовых предметов. Немалая доля албанских тюркизмов связана с общественной жизнью населения. Значительная часть слов в албанском языке – это религиозные термины арабского и персидского происхождения. Также в албанском языке часто используются окончания *-xhi* (-Cİ); *-lek*, *-li* (-lik). Например, для турецкого слова *cam* используются албанские слова *xham* и *qelq*, а для *camcı* – слово *xhamxhi*.

Несмотря на тот факт, что албанский язык, на котором говорят в Косово, становится все более востребованным в использовании, число тюркских слов в его составе заметно сокращается, например: *adashi* – *adaş* «тезка», *aga* – *ağa* «турецкий военный титул», *ati* – *baba* «отец, папа».

Венгерский язык. Элементы управления на венгерском языке являются одной из важных областей исследований куманского языка в Венгрии. Куманские имена собственные и топонимы свидетельствуют о том, что к концу XVII в. ассимилированные среди венгров куманы оказали влияние на венгерский язык, традиции, культуру Венгрии.

Венгерский тюрколог Зюзса Какук в своей статье «Слова, вошедшие в венгерский язык из Османского турецкого» (1968) сообщает, что в XVI-XVII веках в результате почти 150 лет тесной связи между Османской империей и Венгрией, в ходе которых часть Венгрии была подвластна Османской империи, около 450 тюркизмов перешли в венгерский язык. Не смотря на тот факт, что большая часть этих слов вышла из употребления, другие продолжают существовать поныне, приобретая различные значения, как в примерах *szerdar* 'serdar, şef, deli 'uzun boylu', *kaszabol* 'kesmek, yol etmek'. Рассмотрим более подробно примеры венгерских тюркизмов: *alma* – *elma* «яблоко», *acs* – *ağaççı* «плотник», *betü* – *harf* «буква», *bor* – *şarap* «вино», *borju* – *buzagi* «теленки», *borso* – *nohut* «горох», *buza* – *buğday* «пшеница», *esz* – *akıl* «разум», *gyümölcs* – *yemiş* «фрукты», *gyűrű* – *yüzük* «кольцо», *iker* – *ikiz* «близнец», *kecske* – *keçi* «коза», *köldök* – *göbek* «пупок», *lo* – *at* «лошадь», *ökör* – *öküz* «бык», *szel* – *rüzgar* «ветер», *tengely* – *dingil* «ось», *teve* – *deve* «верблюд» и др.

Греческий язык. Ж. Роллет насчитал около 450 тюркизмов в составе греческого языка [3; 226-230]. Часть из них выглядит следующим образом: *acemi* «новичок», *ağa* «брат дядя»

al «возьми», *aman* «милость», *ambar* «склад», *araba* «машина», *arabacı* «водитель», *asker* «солдат», *bağa* «черепаха», *baklava* «пахлава» и др.

Болгарский язык в XIX-XX веках имел в словарном составе значительную долю турецких слов. С момента окончания турецкого господства на балканах, доля тюркизмов в болгарском и других балканских языках стала снижаться, в свою очередь, стало увеличиваться количество русизмов. В болгарском языке насчитывается более 600 тюркизмов, далее представлены некоторые из них: *adaş* – *adaş* «тезка», *aga* – *ağa* «брат, дядя», *akıl* – *akıl* «разум», *aman* – *aman* «милость», *arabadyutsya* – *arabacı* «водитель», *asker* – *asker* «солдат», *xambar* – *ambar* «сарай» и др.

Вместе с тем, сотни тюркских слов очень прочно вошли в активную лексику европейских языков. Проведённый выше анализ показывает, что тюркские заимствования, проникшие в словарный состав европейских языков в основном в результате контактов разных культур, внесли свой вклад в лексику европейских языков. Характерной чертой тюркизмов, заимствованных в европейских языках в основном через посредство других языков, является их фонетические, морфологические изменения и сохранение ими в большинстве случаев своих первичных значений.

Использованная литература:

1. Süer Eker. Çağdaş Türk Dili. – Ankara, 2021. – 164.
2. Caferoğlu A. 'Milletlerarası Kültür Sözlüğünde Bazı Türkçe Unsurlar' Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. – Ankara, 1969. – 25-43.
3. Rollet J. LES TURCISMES EN SERBO-CROATE, BULGARE, CREC, ROUMAIN ET HONGROIS. – Istanbul, 1996. – 226-230.

Касымова Д.Ж.
Кандид.филол.наук
Ассоц.профессор СДУ

Концепт «Чай» в уйгурской картине мира

Концепт является единицей межкультурной коммуникации. Изучая концепты, можно представить культуру того или иного народа, его ментальность, особый национальный мир. Тюркские народы Центральной Азии близки не только по языку, но и своими духовными ценностями. Изучение концептов позволяет выделить общие и частные черты в духовной и материальной культуре народов. В языковой картине уйгуров особое место занимает концепт «чай». Концепт «чай» содержит в себе как традиции чайной культуры, связанные с чаепитием, так и в более глубоких традициях народа, связанных со всеми этапами жизни человека: рождение, женитьба, похороны.

Чай как растение на территории Восточного Туркестана не культивировался,

Чай появился здесь скорее по Великому Шелковому пути из соседних Китая и Индии. За долгую историю использования чая как товара и продукта понятие «чай» приобрело и производные понятия.

Названия растений; чайот – многолетнее растение, из него получают клей, заваривают вместо чая.

Чайгүл – вечнозеленое дерево или кустарник семейства чайных.

Виды чая: көк чай –зеленый чай , қара чай-черный чай, дора чай-чай на лекарственных травах.

Названия чая; таш чай- плиточный чай, түгүр чай-гранулированный ча, йопурмак чай-лиственный чай, ушшак чай-мелкий чай, пәмил чай-марочный чай. В Урумчи на рынке Большой базар продавался зеленый чай под названием «Лоб чай» или Лобнорский чай.

Способы приготовления; сүйүк чай- не крепкий чай, қеник чай-крепкий чай, сүтлүк чай- чай с молоком, татлиқ чай-сладкий чай.

Эткэн чай - чай специального приготовления с молоком и солью. Это особенный чай, отличающий уйгурскую культуру чайепития от других народов. Заварка этого чая не кипятится, ее настаивают до определенного состояния. Молоко для этого чая специально кипятится и потом томится на медленном огне. Пенка должна быть плотной, ее снимают с молока и добавляют в чай. Ежедневный эткэн чай состоит из заварки, заправленной солью по вкусу, молоком и каймаком (плотной пеной). Зимой в такой чай вместо пенки добавляют жумэл – растопленный курдучный жир со шкварками обжаренные с мукой, после такой обжарки курдюк застывает и его хранят для использования при простудных заболеваниях, Жумэл мелко крошат в эткэн чай и пьют в горячем виде. Эткэн чай- не просто чай-напиток, иногда он может заменить полноценную еду.

Посуда для приготовления чая и др; чайдан-термос, чэйнэк-чайник, чайжуш-чугун, чайжир- чайный столик , чайпэш- мешок для хранения чая, чай кора -кастрюля для заваривания эткэн чая, чай чөмүч –ковшик для чая,

Деятельность, связанная с выращиванием и завариванием чая и другие значения

:

Чайпэз или **чайчи** – официант, служитель чайных, который готовит чай.

Чайпэз слово образовано при помощи словообразовательного аффикса –пэз **чай-пэз**. Этот аффикс используется при образовании профессий – ашпэз – повар, чайпэз.

Чайпэзлик – процесс приготовления чая. Выращивание чая и его продажа. Профессия, работа. Чай-пэз-лик

Чайчилик- чаеводство. **Чай-чи-лик**

Чайханичи –чайханщик **чай-хана-чи**

Чайхор –любитель чая **чай-хор**

Чайчимал- мелкий розничный товар **чай-чи-мал**

Чайзар –чайная плантация **чай-зар, гүл-зар-** цветник

Традиции и обычаи, связанные с понятием «чай».

Традиция- набор представлений обычаев, навыков и привычек практической деятельности, передаваемых из поколения в поколение.

Концепт чай в уйгурском языке имеет значение не только чайного растения, напитка с его традициями, но имеет более широкие понятия, связанные с культурными традициями. Чай ичкүзмэк, Аклик чай, қарилик чай, анилар чейи и др. Эти и другие понятия связаны с культурой и обычаями уйгурского народа, с его образом жизни.

«**Аклик чай**» или «татлик чай»- Чай для свадьбы, белый чай или сладкий чай. Мероприятие проводимые в доме у невесты. Сторона жениха приносит в дом невесты свадебный наряд и сладости для свадебного угощения.

«**Қиз чай**» чай для девушек –невеста устраивает праздничное угощение для подружек. Затем каждая из подружек поочередно устраивают для нее угощения- чай. Последней устраивает чай назначенная подружкой на свадьбе. Из этого чая-вечеренки жених забирает невесту на свадебное торжество.

« **Рэхмэт чай**» **чай благодарность-** устраивается после свадьбы родителями жениха для новых родственников со стороны невесты. Родители жениха и их родственники знакомятся с новыми родственниками, благодарят их за воспитание дочери. Здесь они одаривают друг друга подарками.

«**Анилар чейи**»или чай для матерей – мероприятие устраиваемое родителями молодой женщины перед ее первыми родами. На это важное мероприятие приглашаются женщины, которые имеют детей. Бездетных замужних женщин на такой чай не приглашают. Мать девушки, которой предстоит родить первого ребенка, приглашает на чай уважаемых женщин, родивших и воспитавших здоровых и красивых детей и просит их благословения для своей дочери. Самая старшая из женщин поздравляет и благославляет девушку. На

следующий день мать девушки испрашивает разрешения у кудилар (сватов) увезти ее в дом родителей до рождения ребенка.

Любое событие в жизни уйгуров связано с понятием чай «Чай ичкүзүш».

«**Чай ичкүзүп қойуш**» - угостить чаем или отнести в дом невесты свадебные украшения и сладости. Иначе, провести обряд обручения.

Чай ичкүзүш – в доме, где прошли похороны, начиная с третьего дня родственники, близкие приносят угощения. Поскольку здесь еду для гостей не готовили, соседи, близкие приносят «пишшиқ чай» - приготовленную для такого случая еду.

Поминки на сорокой дней связаны и с таким понятием как «**қарилиқ чай**»- с этого дня снимается траур, снимают траурные одеяния, белый платок заменяется цветным платком. Близкие родственники приносят различные кушанья и подарки в виде платков и одежды для тех, кто соблюдал срок траура.

В гости уйгуры ходят тоже с «пишшиқ чай» или «хам чай». Это угощения к чаю, без которых уйгурки не ходят в гости, особенно, если она пришла в дом впервые. «Пишшиқ чай» -блюдо, которое она готовит сама: Еда, или различные печеные кушанья. «Хам чай»- купленные сладости. Чаше это конфеты, печенья и, конечно, хорошие сорта чая. Все эти угощения, дары к чаю приподносятся, чтобы не утруждать хозяйку дома, а также выразить свое уважение.

Һардук чай – после значительных мероприятий хозяева приглашают всех близких родственников и друзей, принимавших участие, помогавших, на чашку чая с благодарностью, с целью поблагодарить и всем вместе отдохнуть за чашкой чая, чаще всего под чашкой чая подразумевается праздничное угощение.

Бир чинэ чай –приглашение на чашку чая, приглашение в гости или *чайга тәклип қилиш*. В уйгурском языке нет понятия пригласить на ужин, на обед. Есть понятие « чашка чая» с более широким значением.

Қатар чай или **чай ойнимақ** – чайные мероприятия, в которых принимают участие только девушки и женщины. Этот чай устраивается определенным кругом женщин, подруг или родственников, которые встречаются раз или два раза в месяц. На этих мероприятиях хозяйка чая устраивает чайные посиделки в определенное время. Женщины здесь делятся своим умением быть хозяйкой дома и кулинаркой. Молодые девушки учатся домашнему хозяйству и гостеприимству.

«Қатар» - очередь, место. Кажлая из женщин проводит чай в свою очередь, полученную при помощи жеребьевки. На таких мероприятиях женщины не только отдыхают, но и получают определенные знания, наставления старших.

В *қатар чаях* также циркулируют деньги. Общим собранием устанавливается сумма денежного взноса. Каждая участница в свою очередь получает накопленные деньги. Эти деньги для многих домохозяек или малоимущих является хорошим подспорьем в семье, хозяйстве.

Значение женских чайных посиделок не ограничивается только домашними проблемами. Женщины принимают участие и в социальной жизни общества. Часто эти чаи перечисляют деньги в фонды помощи нуждающимся, студентам, школам.

Известно, что в жизни уйгуров, в частности, мужчин важную роль играют «*машрабы*». Их роль в обществе также важна как женские «қатар чайи». Мужские машрабы иначе называют «оттуз оғул» - тридцать мужчин, воинов. В средневековье существовало понятие огланы – воины каганов.

Женский чай иначе называют тоққуз қиз –девять девушек, когда происходят мероприятия, где присутствуют и женщины, друг к другу они обращаются «оттуз оғул - тоққуз қиз». Женский чай, как и мужские машрабы строго организованы, имеют своих «бәғ айим», которые строго соблюдают правила чая. Сроки проведения, строго соблюдается и дастархан, чтобы не было излишеств, назначают количество блюд и др., время сбора денег. Оповещаются заранее место проведения чая, возможные решения каких-либо насущных вопросов.

«**Қатар чай**» имеет свои разновидности в зависимости от участников, циркулируемых денег и др. Разновидности чая разнообразны и задачи каждый из них выбирает сам.

Ғажим(женщины, совершившие хадж) **чай** – участниками данного чая являются женщины хаджи. Помимо соблюдения условий чая, здесь проводятся наставления и обучение молодых женщин быть хорошими женами и мусульманками.

Доллар чай- особенность этого вида чая в циркуляции доллара. Количество доллара зависит от возможностей самих участниц

Анилар чейи- участниками являются матери. На таких чаях обсуждаются проблемы школы, обучения и воспитания детей.

Как показывают приведенные выше примеры концепт «чай» имеет высокую степень маркированности. Радость, горе, благодарность, повседневная жизнь, каждый шаг отмечаются понятием «чай» – напиток, угощение, культурные традиции. Первые «чаи» имели своей задачей отдых, развлечение. В последующем участники чаев стали принимать все более активное участие в общественной жизни народа. Уйгурский чай стал социализироваться и играть свою значительную роль в культурной и общественной жизни.

1.Иванникова, А. Г. Концепт «чай» в русской и китайской картинах мира / А. Г. Иванникова, У. В. Хоречко. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 15 (74). — С. 374-376.

2.Ғазирқи заман уйғур тилиниң изаһлиқ луғити. Алматы . 2014, 1 том с.541, 542, 543

3.Е.Н. Шипова Тюркизмы в русском языке.Алматы «Наука» , 1976, с.371

4. Э.Н. Наджип. Уйгурско-русский словарь.М., 1968,с.388

ӘОЖ-817А-11

Алсеитова Гульмира Жакселиховна

Алпамыс батыр атындағы 40 мектеп-гимназиясының қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Сөз тіркестерін оқытуда оқушылардың қатысымдық құзыреттілігін қалыптастырудың лингвистикалық негіздері

Түйін

Мақалада сөз тіркесін оқытуда оқушылардың қатысымдық құзыреттілігін қалыптастырудың лингвистикалық негіздері қарастырылған

Резюме

В статье рассматриваются лингвистические основы формирования коммуникативных компетенции учащихся при изучении словосочетаний

Summary

The article discusses the linguistic foundations of the formation of students' communicative competencies in the study of phrases

Қазір отандық білім беру жүйесіннің бастауыш, негізгі орта, жалпы орта (бейіндік) білім беру сатыларындағы нәтижеге бағдарланған оқыту үрдісіндегі бірлік пен өзгешелікті саралауда Білім – Мәдениет қостағаны негіз етіп алынады. Оқушының белгілі бір пән бойынша меңгеретін ұғымдарын қалыптастыратын теориялар Білімді құраса, сол білімді өмірде қолданудың түпкі нәтижесі оқушы Мәдениетінің деңгейі болып саналады. Сондықтан өзінің жекепәндік мақсаты тұрғысынан да, жалпыпәндік қызметі жағынан да оқушының дүниетанымын, оның айналасындағы ортамен қарым-қатынас жасау мәдениетін қалыптастыруды көздейтін «Қазақ тілінің» оқу үдерісіндегі жетекші рөлі күннен күнге артып келеді.

Өйткені бұл пән – оқушының тыңдаған, естіген ақпараттарды түсініп қабылдау, оқығанынан ой түйу, түйген ойларын басқалармен бөлісу, өзгелермен пікірлесу секілді қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыратын, тұлғаның әлеуметтенуін жүзеге асыратын

бірегей пән. Тіл оқушының өзгелерді тануына, өзін танытуға мүмкіндік береді. Тілсіз адамның биік нәтижелерге жетуі, рухани дамуы мүмкін емес. «Тіл арқылы оқушы дүние туралы білім алып, өз көзқарасын қалыптастырады, алдыңғы ұрпақтың өлшеусіз өмір тәжірибесін үйренеді, ұғым-түсінігін кеңейтеді. Тек тіл арқылы көңіл-күйін, ішкі сезімін білдіруді үйренеді. Осының бәрі де қатысымдық сауаттылыққа, мәдениетке, құзыреттілікке келіп саяды» [2,11].

Бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарағанда, оқушылардың қатысымдық, ақпараттық, мәдени-танымдық және проблеманы шешу құзыреттіліктерін меңгеру арқылы қалыптасатын функционалдық сауаттылығы білім берудің түпкі нәтижесі болып отыр. Ол оқушы меңгеретін білімнің практикалық, қолданбалық сипатын арттыру болып табылады. Мұнда оқушының келесі негізгі мектеп сатысында теориялық терең білім алуы мен мәдениетті қатысымға қажетті әдеби тіл нормаларын меңгеруіне керекті дағдылар игертіледі.

Олай болса, бастауыш сатыдағы күтілетін білім нәтижесі оқушының сауаттылық мәдениеті деп белгіленеді. Сол себепті сауаттылыққа ерекше ден қойылады. Бастауыштағы пәндер бүтін мәдениеттің бөлшегі ретінде меңгертіледі. Мәселен, қазақ тілі пәнінде ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа қажетті орфографиялық, орфоэпиялық дағдыларды дамытуға басымдылық беріледі, ауызша сөйлеу, жазу сауаттылығын қалыптастыру міндеті қойылуы тиіс. Сол себепті сөз тіркесін оқытудың да түпкі нәтижесі оқушыға қатысымдық құзыреттіліктерді меңгерту бағытында олардың сөйлеу әдебі мен мәдениетін дамыту болып саналады. Егер «тілдің тіршілігі, дамуы оның қатынас құралы болу қызметіне байланысты болса, тілді адам өзін қоршаған қауымынан, өмірден үйренеді» [3,21].

Демек, тіл қарым-қатынас болған жерде ғана өмір сүреді. Тілдің ең басты қызметі – қатысымдық қызметі. Яғни, тіл – қатысымдық бірліктерден құралған күрделі құбылыс. Сондықтан ғалымдар «тіл қоғамдық, сондықтан әлеуметтік құбылысқа жатады. Мұнда адамдар қауымдастығының жинаған білімі мен тәжірибесі жатыр. Сондықтан тіл – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуінде маңызды рөл атқарады. Бұл мәселе де білім алушының қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруда, алдымен, тілдік құзыреттіліктерге ден қою қажет» - дейді [4,56].

Қарым-қатынас жасай білуге үйрету – білім беру саласының ең басты міндеті. Ол сатылап дамып, жетілдіріп отырылады. Сондықтан жалпы білім беретін орта мектеп сатыларының әрқайсысының оқушының қатысымдық құзыреттілігін қалыптастырудағы белгіленген межесі, нақты өлшемі мен көлемі болуы заңды. Ол үшін бастауыш білім беру сатысындағы оқушы меңгеретін қатысымдық құзыреттіліктің ерекшелігі неде?

Ол қандай құрауыштардан тұрады, қандай дағдылар мен біліктерді жетілдіру арқылы қалыптасады, бұл үдерісте сөз тіркесін оқытудың үлесі қандай болуы керек деген мәселелердің аражігін ашып алу қажет. Осы арада тіл мен сөйлеудің өзара байланысы мен ойлау ерекшелігі де қоса көрсетіледі. Өйткені «сөз тіркесі – әрі тілдік әрі қатысымдық бірлік ретінде оқушының сөйлеу дағдылары мен ойлау қабілеттерін дамытуда өзіндік рөл атқаратын әмбебап бірліктердің бірі. Сол себепті Тіл – Ойлау – Сөйлеу бірлігі орталық негіз ретінде алынып отырады».

В.А.Звегинцев тіл мен сөйлеудің ара жігін ажыратарлық пікірлерді қостай келе адам сөйлеуде тек тілдік бірліктерді пайдаланбайды, сонымен қатар сөйлеу үдерісінде ойдың атқаратын қызметі ерекше, сондықтан сөйлеу құбылысының қасиетін түсіну үшін оны үш жақты қарастыру: (тіл, сөйлеу, ой) керектігін айтады. «Хотя лингвистика изучает две вещи: два разные явления, они взаимосвязаны и взаимозависимы, а поэтому объект у нас один, но двойственной природы». Демек, тіл ортақ болғанымен, сөйлеудің даралығын адамның психикалық қабілеттері мен қасиеттері айқындайды. Олар ойлаудың ерекшеліктеріне қарай дараланады. Сөйлеудің туындауы үшін орта қажет. Себебі сөйлеу үдерісі жүзеге асу үшін сөйлеуші мен тыңдаушы болуы шарт. Сөйлеуші өз пікірін сөздерді грамматикалық байланысқа түсіре отырып, тыңдаушыға жеткізеді. Тыңдаушы сөйлеушінің айтқан ойын қабылдайды. Нәтижесінде тілдік қатысым әрекеті жүзеге асырылады.

Алғаш тілдік құбылыстарды тіл және сөйлеу деп жіктеген ғалым Ф.де Соссюр болатын. Ол сөздің айтылуы мен дыбысталуындағы ерекшеліктерінің барлығын қарастырып отырып, «язык есть форма, а не субстанция» деп түйіндеп, тіл мен сөйлеуді бір-бірінен ажырата отырып, олардың бірімен-бірі өзара тығыз байланыстылығын және осы екеуінің жиынтығынан тіл құралатынын атап көрсетті. В.Гумбольд «тіл адамның ішкі қажеттілігінен туындайды» - десе, И.А.Бодуэн де Куртенэ оны: «Как беспрерывно повторяющего процесса, основывающаяся на общительном характере человека его потребности воплощать свои мысли в ощущаемые продукты собственного организма и сообщать их существом его подобным» - деп толықтырды. Бұл тұжырымдар бастауыш мектеп оқушыларына сөз тіркесін оқыту үдерісінде олардың қатысымдық құзыреттіліктерін жетілдіру міндеттерін жүзеге асыруда басшылыққа алынады.

Сөз тіркесінің синтаксистік единица екендігіне ешкім талас туғызбайды, дегенмен сөз тіркесі мен сөйлемнің арасында қандай айырмашылық бар деген сұрақ - әлі де шешімін таппай, талас туғызып жүрген мәселенің бірі. Мысалы, В.В.Бабайцева, В.В.Виноградов, А.С.Смирницкий, К.Аханов, Н.А.Баскаков сөз тіркесіне номинативті қасиет тән десе, Ю.В.Фоменко, А.Моисеев, М.Балақаев сөз тіркесінің номинативтілігін жоққа шығарады. Зерттеушілер «қарым- қатынастың тілді прагматикалық тұрғыдан жұмсай алу үшін бірінші кезекте тілдік бірліктердің қатысымдық қолданысындағы ең өзекті, маңызды жақтарына көңіл бөліп, соларды ашуды» талап ретінде қояды. Олай болса, сөз тіркестерінің күрделі де сан қилы синтаксистік құбылыс екендігін таныта отырып оқыту баланы коммуникацияға үйретуде маңызды саналады. Сөз тіркесі тілдік бірлік ретінде оқушының қарым-қатынас жасау дағдыларын ширатуға мүмкіндік тудыру үшін қаншалықты рөл атқаратыны үнемі назарда ұсталынады. Сөз тіркесінің мағынасын тану, олардың ойды жеткізудегі мәнін түсіну үшін оқушы олардың өзіндік белгілерін тани білуі, оны өз пікірін анық, нақты, дұрыс білдіруге қатысты қолданылу заңдылығын саналы түрде меңгеруі, түсінуі қажет. Өйткені «құзыреттілік:

1) игерген білімі мен дағдысы арқылы мәселені өз бетінше шеше алуға мүмкіндігі бар жеке тұлға қабілетінен;

2) тұлғаның теориялық, танымдық және тәжірибелік іскерлігін меңгеру дәрежесін анықтайтын білімділік деңгейінен» көрінеді.

Морфема – сөздің құрылымдық бөлшегі ғана емес, сонымен қатар дербес мағынаға ие тілдік бірлік. Морфема – екі жақты дербес бірлік. Оның бірінші жағы құрылыс материалы ретіндегі қызметі болса, екінші жағы – мағыналық қызметі. Морфеманың қызметі агглютинативті тілдер қатарына жататын қазақ тілінде айқын көрінеді. Өйткені «басқа сөздермен морфемалық байланысқа түсу арқылы сөз белгілі бір ойды білдіреді». Демек, сөз жеке тұрғанда бір мағынаға ие болса, морфема жалғанғаннан кейін екінші бір басқа мағынаға ие болумен қатар, сөздердің тіркесімділік қабілетін күшейтеді. «Бұл бағыттағы тапсырмаларды орындау нәтижесінде оқушылар сөздің түрлену, жаңа мағынаға ие болу үдерісіндегі қосымшалардың ролін жете түсіне отырып, сөз тіркесін құрауда олардың шешуші маңызға ие болатынын аңғарады. Сөйлем құрау үшін сөздердің арасындағы қосымшалардың дәнекерлік қызмет атқаратынын біледі».

Сөз – тілдік бірліктердің негізгісі, ұйытқысы. Сол себепті тілдік бірліктердің негізгісі деп атауда Ф.де Соссюрдің сөз туралы «нечто центральное во время механизма языка» деген көзқарасы – қуаттарлық пікір. Сөз тілдік бірліктердің негізгісі болуының басты бір себебі оның, бір жағынан, ексикамен (семасиологиямен), екінші жағынан, грамматикамен де байланысты екендігінде.

Сөз – лексика-грамматикалық бірлік. Бұл жөнінде А.И.Смирницкий: «..слово выступает как необходимая единица языка и в области лексики (словарного состава), и в области грамматики (грамматического строя), и поэтому слово должно быть признано вообще основной языковой единицей». Сөз тіркесін құрау үшін де, сөйлем мен мәтін түзу үшін де лексикалық толық мағыналы сөздер құрал ретінде қызмет етеді. Өйткені профессор

Қ.Жұбанов айтқандай, «сөз тудыру, түрлендіру, сөйлем құрау секілділердің бәрі де бүтін сөздердің ілгері-кейінді келіп құрмаласуынан (тіркесуінен) пайда болады».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Құрманова Н. Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері: пед.ғыл.докт....дис. – Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты, 2004. - 245 б.
- 2 Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филолог мамандықтары үшін): пед.ғыл.док. дис. – Алматы, 2010.
- 3 Рауандина А.К. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі (орыс тілді мектептердің 5-6- сыныптары): пед.ғыл.док.автореф. – Алматы, 2010.
- 4 Қабылова А.Б. Оқушылардың іскерлік қарым-қатынас тілін модульдік технология арқылы оқыту әдістемесі: пед.ғыл.док. ... автореф. – Алматы, 2010.

ҒТАМР: 23.01

Саурықов Ерболат Байұзақұлы
филология ғылымдарының докторы,
профессор, ҰҒА «Құрметті мүшесі»
Тараз қаласы, Қазақстан.

Кембаева Айнұр Тұрарқызы
филология магистрі, АМА доценті
Тараз қаласы, Қазақстан

**ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ БҮГІНГІ ҚАЗАҚСТАН: ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМ МЕН
РУХАНИ ДҮНИЕ**

Түйіндеме

Мақалада қазақ халқының өздерінің шежірелі тарихын зерделеп, оған ие болып, ұлттық бірегейлік қалыптастыруы – түркі өркениетінің жиырма бірінші ғасырда жаңа белеске көтерілуінің алғышарттары туралы баяндалады. Сонымен қатар, қазақ елінің түркі жұртындағы маңызды орын алуы сөз болады.

Түйін сөздер: түркі әлемі, рухани дүние, құндылық, өркениет, адамдық фактор.

Resume

The article describes how the Kazakh people studied their genealogical history, acquired it and formed a national identity – the prerequisites for the rise of Turkic civilization to a new level in the Twenty-First Century. In addition, the important role of the Kazakh people in the Turkic community will be discussed.

Key words: Turkic World, spiritual world, value, civilization, human factor.

Қазақ халқының адамзат тарихындағы орны туралы осыған дейін «Ұлы даланың жеті қыры» атты Елбасының мақаласында жақсы баяндалған. Әсіресе, ерекше атап айтатын нәрсе – ұлтымыздың Түркі жұртындағы маңызды орны. Мақалада: «Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті қара шаңырағы. Бүгінгі қазақтың сайын даласынан әлемнің әр

түкпіріне тараған түркі тектес тайпалар мен халықтар басқа елдер мен өңірлердің тарихи үдерістеріне елеулі үлес қосты», [1]- делінген.

Шындығында да, Қазақстан Республикасы Түркі әлемінің тура орта шеніне орналасқан. Қазақ елінің кең-байтақ даласы көшпенді өмір салтының және сол салт негізінде қалыптасқан түркі өркениетінің төл бесігі. Бүгін түркітөктес елдердің көпшілігінде жоғалып бара жатқан ұлы бабаларымыздың құндылықтары әлі күнге дейін қазақ ортасында сабақты жалғасын тауып келеді. Ендеше, «Қазақ елі – түркі әлемінің орталығы» деген пікір тек қазақтың ұлттық болмысының күшеюіне ғана себеп болмайды, оған қоса өзімізбен бауырлас елдердің де рухани жаңғыруына септігін тигізбек. Басқаша айтқанда, тағдырдың өзі Қазақ еліне маңызды жауапкершілік жүктеп отыр. Қазақтардың өздерінің шежірелі тарихын зерделеп, оған ие болып, ұлттық бірегейлік қалыптастыруы – түркі өркениетінің жиырма бірінші ғасырда жаңа белеске көтерілуінің алғышарты. Сондықтан Қазақ елінің түркі әлеміндегі орнына жан-жақты талдау жасалып, насихатталуы керек.

Еліміздің, ұлтымыздың тарихи тағылымы, рухани дүниесі бір-бірімен егіз десек те болады.

Қазіргі таңда қоғамның негізгі тетігі – ата-бабаларымыздың ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан рухани мұрасын көздің қарашығындай сақтаудың ілкі тұстарына баса назар аударуымыз қажет. Ұлтжандылық пен әділеттілік, адамгершілік пен еңбеккерлік, халықшылдық пен отаншылдық, дүнияуи көзқарас пен асыл қасиеттердің рухани байлыққа жататыны түсінікті. Осы рухани байлыққа селкеу түссе рухани құндылықтар ыдырай бастайды. Рухани құндылықтар ыдырай бастаған елде өмірлік бағыттар жоғала бастайды. Бұл қоғам үшін жағымсыз құбылыс.

Қазіргі таңда ұлттық бірегейлігімізді сақтап, ұлттық бірлігімізді сақтау үшін ұлттық салт-дәстүрлерді жаңғырту қажет. Яғни ұлтымызды ұлт қылып қалыптастырған салт-дәстүрлеріміз техногендік өркениеттің толқынының астында қалмауы керек. Бұл жаңғыру өзге ұлттардың дәстүрлерін жедел қабылдау емес-өз ұлтымыздың салт-дәстүрлерін жаңғырту. Демек, ұлттық құндылықтарды сақтау, сақтай отырып адамилық ой-сананы толықтыру, ұлтқа деген сүйіспеншілікті арттыру, ұлттық мұраттарды құрметтеу. Қоғамдық ой-сананы рухани жақтан жетілдіру үшін ұлттық салт-дәстүрлерді, ұлттық мәдениетті ұлықтап, ұлттық болмысымызды кемелдендіруге бағыт алуымыз қажет. Ол үшін әрбір адамның бойында ізеттілік, қайырымдылық, мейірімділік, кішіпейілділік, әдептілік, имандылық, адамгершілік сияқты қасиеттер орын алуы тиіс.

Бірнеше ғасыр Ресей отаршылдығында болған халқымыздың рухани байлығын, рухани құндылықтарын тат баса жаздады. Бірақ батыстан, шығыстан келген жойқын экспанциялық әрекеттерге біздің салт-дәстүрлеріміз, ұлттық құндылықтарымыз, рухани байлығымыз кедергі болды.

Түркі халықтарының жалпы шыққан орны, түп-төркінінің қай тұста екендігіне орай ғалымдардың пікірлері түрліше. Жалпы қабылданған түсінік түркілердің Алтай тауынан шыққандығы болса да, басқаша пікірлерді қолдайтын ғалымдар да аз емес. Кейбір ғалымдар түркілердің негізгі қонысы Еділ мен Жайықтың арасы десе, кейбіреулер Тәңір тау мен Арал теңізінің арасы деп айтады. Енді кейбіреулері Орал тауын көрсетсе, түркілердің атақонысы, қара шаңырағы қазіргі Моңғолия аумағы деген пікір де кеңінен тараған. Қалай болғанда да, түркі әлемінің шет жақтарында отырған түркі халықтарының құрамы басқа мәдениеттермен шекарасы болмаған орталықтан келген түркі руларымен жаңарып отырғаны анық. Өйткені өзге мәдениеттермен аралас-құралас отырған түркі елдерінің ол мәдениеттердің ықпалында қалмауы әрине мүмкін емес. Бұл үдеріс кезінде шетте отырған түркілердің түркілік болмысының әлсіреуі де заңды. Алайда, бұл үдерісті болымсыз деп бағалауға болмайды. Тіпті, түркі өркениетінің ең үздік үлгілері осы жат мәдениеттермен араласу аймақтарында пайда болған десек, қателеспейміз.

Десе де, түркі өркениетінің тұнық халін өздерінің дәстүрлі өмір салтына байланысты көшпенділердің сақтап қалғандығында дау жоқ. Бәлкім осы «орталықтағы түркілердің» нағыз түркілік дүниетанымды айшықтайтын болмыстарына байланысты шеттегі түркілер

артта қалған туысқандарының жерін «атақоныс», «қара шаңырақ» деп те атаған болуы мүмкін. Тіл тұрғысынан айтар болсақ, Махмұт Қашқаридың да жазып кеткеніндей, «Ең таза, ең тұнық түркі тілін қалаға келмеген, басқа тілдерді білмейтін түркі тайпалары сөйлейді». Демек, түркі әлемінің орталығында Ұлы даланы мекендеген көшпенділер негізгі түркі тілін, мәдениетін, дүниетанымын, тіпті мемлекеттілігін сақтап қалған болып шығады. Сондықтан түркі әлемінің ішкі жағында орналасқан түркілер түркі әлемінің атақонысы, қара шаңырағы.

Адам факторы - мемлекеттің басты байлығы. Демек, адамдық факторды алға шығару үшін рухани жаңғыру басты рөлді атқара алады. Ғылыми прогрестің жылдам дамуында адамның рухани байлығына селкеу түспеуі тиіс, ондай жағдайға түсірмеу үшін ұлттық танымға мән беруіміз қажет. Ұлттық танымның тереңдей түсуіне ұлттық құндылықтар әсер ететіні белгілі.

Рухани жаңғырудың астарында ұлттық идеология бой көрсетіп тұр. Сондықтан рухани жаңғырудың білімсіз, реализм мен прагматизмсіз қоғамға енбейтінін, ең бастысы адам санасына орнықпайтынын ұғынуымыз тиіс.

Мемлекеттік идеологияның бастау көзі болған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақала қоғамда қозғаушы күш болғаны анық. Қазіргі таңда барлық зиялы қауым бұл бағдарламаның саяси-әлеуметтік маңызын жете түсіне бастады. Соның ішінде студент жастардың санасын серпілтіп тастағаны рас. Қазақстанның Үшінші жаңғыруы ұлттық идеологияның мықтылығына байланысты екені белгілі болды.

Мақалада: «Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес»-[2] деді. Мұнан түйетін ой: Қоғамдық сананы өзгерту, яғни рухани байлығымызды жаңғырту, ата-балалардан қалған ұлттық болмысты одан әрі жандандыру, ол үшін салт-дәстүрлерімізді жаңғыртып, жастардың санасын өткен замандардан қалыптасып, ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан ұлттық құндылықтарымызды қазіргі заман идеологиясымен үндестіре, қабыстыра отырып, тілімізді, дінімізді, ділімізді сақтау, болашақта мемлекетіміздің экономикасы мен қорғаныс қуатын арттыру болып саналады. Ол үшін жастарымыз білімді һәм іскер болуы қажет.

«Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі - ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі - алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» [2]

Біздің ұлттық кодымыз ежелгі дәуірлердегі ауыз әдебиетімізде, тасқа қашап жазылған жазба жәдігерліктерде, тасқа қашап салынған суреттер мен ою-өрнектерде, дүние жүзі халықтары тамсана қызығатын тұрмыстық заттарымызда, киім үлгілеріміз бен әуендік аспаптарда екенін атап айтуға тиіспіз. Мұның бәрі халқымыздың көне дәуірден қалыптастырған ұлттық идеологияның бастау көзі болатыны анық. Мұнан туған ой: біз мұнан былай халықаралық шарттардың бәрін құшағымызға тарта бермейміз. Өзіміздің ұлттық кодымызға сай ғана қабылдаймыз, халық мүддесіне сай келмейтін шарттардан бас тартамыз.

Қорыта айтқанда, Қазақ елі – түркі әлемінің қара шаңырағы, яғни қасиетті шаңырағы. Қара шаңырақта отырған әулеттің белгілі жауапкершіліктері болатындай, қазақтардың да түркітөктес бауырлары алдында жауапкершілігі бар екендігін ұмытпауымыз керек. Бұл жауапкершілік қазақ халқының өзінің ата мұрасы, тарихи жәдігерлері, тілі мен салт-дәстүріне ие болуды, оларды жаңа заман талабымен үйлестіруді керек етеді. Мықты елдің биік рухы болатынын ескерсек, елдігімізді жаңа ұрпаққа жеткізуіміз үшін ата-бабамыздың рухани мұрасына ие болып, оны жаңғырта түсуіміз керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy

2. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

ӘӨЖ 811.512.1:37 (09)

Кәрібаева Азиза Өтегенқызы
Халықаралық Тараз инновациялық институты,
ф.ғ.к.доцент, РАМ-ның корреспондент мүшесі, проф.,
Кудьярова Шолпан Таубаевна
PhD. доктор

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Адам баласының таным-түсінігі толысқан сайын өзіне дейінгі ұрпақтар қалдырған мұраларды зерттеп, оны іс жүзінде игеруге деген қажеттілігі арта түседі. Бүгінгі таңдағы ғылыми түсінік - ғылымды да, әдебиет пен өнерді де, ел-жұрттың білім өрісі мен сауатын да, ойдың оралымдылығы мен тілдің құнарын да «адам және тіл» аясына сыйғызады.

Сондықтан да «адам және тіл» когнитивті лингвистиканың өзекті мәселесіне айналып отыр.

Қоршаған шындық өмірді саналы түрде тану мен адам тәжірибесін категориялау тілмен байланысты болып келеді. Өйткені адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тіл мен тілдік тұлғаларда көрініс тауып, сөйлеу арқылы беріледі. Мысалы: Сайын дала перзенті Айша бибі кім екені жөнінде атадан балаға қалған *мифтік танымдар*, аңыз-әңгімелер. Сол *эпсаналардың* бірі оны төрт түліктің бірі сиыр малының атасы деп есептейтін Зеңгі бабаның қызы дегенді алға тартады, - деп жазады Т.Абаилдаев[1.8].

Біздің пікірімізше, бұл *мифтік таным* емес, шындық өмір және де Айша бибі сайын даланың перзенті емес, оның өз әкесі Хакім ата, ал соңғы әкесі Зеңгі баба. Бұлар өмірде болған *ғұлама* адамдар. «Хакім ата» қойымшылығы мен ескерткіші Қарақалпақстанның Қаңлыкөл ауданында орналасқан. Ал «Зеңгі баба» ескерткіші мен қойымшылығы Ташкентте Зеңгі баба ауданында орналасқан. Сондай-ақ Айша бибі мазары мен күмбезі Таразда Айша бибі ауылында орналасқан. Сондықтан, шындық өмірді саналы түрде тану ғана танымдық сипатқа ие болып, тілдік танымға алып келеді.

Диалектикалық тұлғадағы когнитивтік процестер тілмен тығыз байланысты, оның себебі тіл адамдардың қоғамдық тәжірибесі мен дүние туралы білімдерін бекітіп отырады. Осы сана құрылымы туралы білгеніміз тек қана тілге байланысты, тіл осы құрылымдар туралы хабарлауға және оларды кез-келген табиғи тілде суреттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, Аңыз желісіне жүгінсек, Айша бибі Түркістанда жас батыр Қараханмен кездесіп, бірін-бірі ұнатқан екі жас бас қосып, өмірлік серік болуға уағдаласады, - дейді Т.Абаилдаев[1.8].

Ал адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тіл мен тілдік тұлғаларда көрініс табатыны ақиқат. Өйткені, Айша бибі Түркістанда емес, Самарқанда Қарахан батырмен кездеседі. Қарахан батыр Самарқанды жаудан қорғап, батырлығымен көзге түсіп, Айша бибі оған ғашық болады. Сөздің артында ақиқаттың, шындықтың үзігі тұрады, оның *тілдік бейнесі* әр халықта әр түрлі болмақ.

Әр ұлттың, әр халықтың өмірлік тәжірибесі әр түрлі болғандықтан, дүниенің тілдік бейнесі де, сол қоғамда өмір сүрген адамдардың тәжірибесі де әр түрлі болмақ, сондықтан тілдік тұлға ретінде олардың когнитивтік санасындағы дүниенің тілдік бейнесінде айырма болады.

Дүниенің жалпыға бірдей болуы, ұқсас заттардың болуы олардың санада бейнеленуінің ұқсас болуын қамтамасыз етеді. Алайда адамзатқа ортақ нәрсенің негізінде ұлттық

ерекшеліктер жасалады. Мәселен, «күрес» термині адамзатқа ортақ таным, өйткені, өмірдің өзі адамзат үшін күрес болып табылады.

Термин – адам танымының тілдік таңбасы, адамның басты рухани, ғылыми және материалдық игілігі болғандықтан, терминдердің ең басты қызметі – ғылыми ұғымды білдіру, сол арқылы ғылымды дамыту. Сонымен бірге термин мамандарға, ғалымдарға ғана қажетті, шартты таңба емес, ол – халықтың ақыл-ой санасы, ұлттық рухани қазынасы. Мәселен, *рухани игілік* – деп отырғанымыз біздің халқымыздың атадан-балаға мұра болып келе жатқан асыл қазынасы ұлттық болмысы, ұлттық дәстүрі т.б. болса, ал *материалдық игілігі* – халықтың осы күнге жеткізген ұлттық өнері, ұлттық киімі, ұлттық ойыны, ұлттық ән-күйі мен өлең-жырлары т.б. Мұны ғылыми негізде зерттеп, талдап, саралап халыққа жеткізу, адам танымының тілдік таңбасы ретінде ғаламға жеткізу – біздің міндетіміз.

Тіл мен таным процестерінің арақатынасын көрсету – тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатынасы адам баласының интеллектуальды өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратын белгілеп береді. Сондықтан да терминдік бірліктердің берілу жолдарын, осындай танымдық негізде қараудың мәні мен маңызы зор. Мәселен, соңғы жылдары мемлекеттік мәртебе алған қазақ тіліндегі іс - қағаздарының мемлекеттік тілде жүргізілуіне сәйкес, тілімізде жаңа қолданыстармен терминдердің танымдық сипаты өзгеріп, ғылыми терминдердің жаңа легі пайда болды. Мысалы: «*тілтану*» терминіне ұқсас «*әлеуметтану*», «*саясаттану*», «*мәдениеттану*», «*өзін – өзі тану*», «*әдебиеттану*», «*құқықтану*» т.б. ғылым салалары мен пән атауларының қалыптасқанын білеміз [2,97].

Ал тіл мен таным арақатынасын сипаттайтын ұғымдар – белгілі бір құрылымға түседі. Мәселен, «*тілтаным*» терминін алатын болсақ, ол «*тілтану*» ұғымының негізінде қалыптасқан жаңа термин. Бұл термин арқылы тілімізде ойды бейнелеудің жаңа тәсілдері туындап, сөзжасам шеберлігі артады.

Сондай-ақ «*аударматану*» терминінің ұғымы тіліміздегі өзге ұлт тілдерінен енген терминдерді аударма жасау арқылы сөзжасам қабілетіне ие және «*терминжасам*» терминінің қалыптасуына негіз болған терминдердің бірі. Бұл халықтың рухани жағынан дамуының күшті құралы ретінде, бүкіл адамзаттың мәдениетінің қазыналы қақпасын – ашатын кілт, ғылым мен білімнің қайнар бұлағы, *тіл ұстартудың мектебі*, - деп танимыз. Сондықтан «*аударматану*» - тілтану ғылымының арнаулы өрістерінің бірі.

Дүниенің тілдік бейнесі әр этностың әр түрлі болуы, сол этностың тәжірибесімен, білімімен байланысты, себебі тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі сыртқы дүниемен тікелей байланысында емес, адамның өмірінде көрген - білгені, көңілге түйгені - білімнің негізі болып табылады.

Қазақ терминдерінің когнитивтік семантикасы - тіл мен ойлаудың, тіл мен сананың өзара байланысын көрсетеді. Мәселен, «*таңба*» сөзі негізінде ең алғашқы кезеңде тасқа қашалған сурет өнері арқылы дамыған, біздің санамызда жазу өнері болып қалыптасқан «*пиктографиялық жазу*» түрі мен көне түркі жазба ескерткіштері осы таңбалар арқылы кескінделген. Сондықтан, *таңбаны* сурет өнерінің негізінде қалыптасқан термин деп ұғамыз. Қазақ халқының ұғымында - малға салатын «*ен*». Ал қазіргі жазу өнерінде ол әріпті белгілейтін «*таңба*» - «*шартты таңба*» ретінде қолданылады.

Грек тілінде «*таңба*» ұғымы «*семиотика*» терминімен беріледі. *Лингвосемиотика* - хабарды, ақпаратты сақтап, басқаға жеткізетін әртүрлі таңбалық жүйелердің құрылысы мен қызметі. Белгілі бір жүйедегі терминдердің қоғамдағы, табиғаттағы немесе адамның өзіне байланысты әр түрлі танымдық сипаты болады [3,97].

Мәселен, тіл, мәдениет, салт – дәстүр т. б. даму барысында Ферденанд де Соссюр құптаған «*таңба*» ұғымы өз маңыздылығын жоғалта бастайды, өйткені тілге де, сурет өнеріне де ортақ белгілер табылмады. Ал «*лингвосемиотика*» терминінің танымдық сипатына келсек, ол ұғымдардың екі түрлі кешенін құрайды. [3,135].

Қазақ тіліндегі терминдік бірліктер - таңбалық қасиеті мен атқаратын қызметтерімен ерекшеленеді. Мысалы, «*елтаңба*» - термині қазақ халқының егемендік алуымен

байланысты пайда болған, әрі қазақ халқының мемлекеттік рәміздерінің бірі – гербтің суреттелуі арқылы тілімізде жаңа қолданысқа ие, «*таңба*» арқылы пайда болған термин.

Кез келген тілдің терминдік сипаты, терминдік жүйесінің қалыптасуы, терминнің тұрақты қолданысқа түсуі аз уақытта шешіле қоятын мәселе емес. Ол ұзақ мерзімді, тұрақты әрекетті, шынайы ізденісті талап етеді. Мәселен, спорт терминдерінің орыс тіліндегі варианты бұрын да, қазір де сол күйінде қолданылады. Мысалы, Бұған дейін Словакияда старт алған сындарда жүлдеден тау тұрғызған жерлестеріміз Гранада қаласына ойысқан Универсиаданың жалғасында сол жеңісті жорықтарын жалғастырып жатыр. Фристайлдің могул түрі бойынша сынға түскен Юлия Галышева сәтті өнер көрсете білді. Асланбек Шымбергенов өзінің бүкіләлемдік бокс сериясындағы дебютін өткізбек [4,6].

Мұндағы «старт», «фристайл», «могул», «бокс сериясы», «дебют» т.б. осы сияқты бірқанша терминдердің орыс тіліндегі варианты әлі де ақпараттық құралдарда қолданылады. Сондықтан, терминтаным мен тілтаным мәселесі ақпараттық құралдарда қазақша берілмесе, халықтың сана сезімі де, танымдық сипаты да ояна қоймас. Әлеуметтік тіл білімі - тіл мен қоғамдық өмір деректеріндегі байланыстарды зерттейтін тіл білімінің саласы. Термин - ғылымның арнайы саласындағы ұғымды білдіретін сөз немесе сөз тіркесі болғандықтан, ол нақты терминологиялық жүйе арқылы, тілтанымның жалпы лексикалық жүйесін құрайды. Ал тіл бірлігі ретінде термин – грамматикалық және фонетикалық заңдылықтарға бағынады. Сөйтіп тіл мен тілдік бірліктерді зерттеудегі когнитивтік лингвистика тілдік шеңбер аумағынан шығып, жеке өзіндік когнитивтізмнің адам санасындағы ментальдық процестерді басқаратын жалпы принциптері туралы ғылымның мәселелерімен, сондай-ақ лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психология, философия пәндерімен байланысады.

Терминдер - тілдің жалпы лексикалық жүйесінің құрамына нақты терминологиялық жүйе арқылы ғана енеді. Бұлардың өзіне тән ерекшелігі: жүйелілігінде, нақтылығында, қысқалығында, сондай – ақ бейнелілік және стильдік реңктен алшақтығында. Мысалы, *Құсбегілердің* ел біріншілігінде Жамбылдық *саятшылар* озды. Одан бөлек жыл сайын елімізде *бүркітшілер сайысы* орын алып, түрлі игі шаралар өткізіліп тұрады. Осы орайда Меркі ауданында жастар арасында *құсбегіліктен* Қазақстан Республикасының *чемпионаты* өтті. «Қыран құс не алмайды салса баптап» - деп ақындар жырлағандай, құстарының бабы мен бағын сынаған бүркітшілер жарыстың әр кезеңінде «*қолға шақыру*», «*еркін ұшыру*», «*шырғаға түсіру*», «*қоянға салу*», «*түлкіге салу*», «*шибөріге салу*» әдістері бойынша сайысқа түсті [5,4].

Мұндағы *құсбегі*, *саятшы*, *бүркітші* деген терминдердің мағынасна келсек, құсбегі – құсты баптаушы, саятшы - құсты сайысқа қосушы, бүркітші – құспен айналысушы, бірақ түптеп келгенде *жаттықтырушы* мағынасын береді. Мұның барлығы белгілі бір терминологиялық жүйе шеңберінде ғана болатын құбылыс. Ал кейбір терминдер, ол медицина, лингвистика, физика т.б. бірнеше ғылым ауқымында қолданылып, мәселен «түбір» сөзін алсақ, ол омонимдік сипат алады. Сөйтіп, терминологиялық ауқымнан тыс қалған терминдер өзінің жүйелілігінен алыстап, терминсізденеді.

Ал терминдену мен терминсіздену процесін біз терминологиялық лексика мен жай лексиканың бірінен – біріне ауысуынан байқаймыз. Мысалы, Алғаш *рингке көтерілген* 52 келідегі *саңлағымыз* Мирас Жақып бастапқы екі раундта *қарсыласының шамасын байқап* көрді де, үшінші раундтан бастап оның *сілікпесін шығарды*. Мирас қалған кезеңдерде де мұхит асып келген *қарсыласын төмнештеумен* болды. Бұдан *шаршы рингке* шыққан Қарағанды бокс мектебінің түлегі, 60 келідегі үмітіміз Ержан Мұзафиров американдық Монтгомери Малиек Доннелмен *қолғап түйістірді*. Бұл нағыз біріне – бірі сай *қос шебердің шайқасы* болды [6,8].

Сонда жалпыхалықтық лексикадан ауысқан сөздер «*рингке көтерілу*», «*саңлақ*», «*қарсыласының шамасын байқау*», «*сілікпесін шығару*», «*қарсыласын төмнештеу*», «*шаршы ринг*», «*қолғап түйістіру*», «*қос шебердің шайқасы*» т.б. терминдер қатарын түзеді.

Адамзат қоғамы дамып, өркендеген сайын оның таным білімі, ой-өрісі арта түсетіні заңды құбылыс. Осымен байланысты санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі. Ақиқат дүниенің кез-келген объектісінің денотаты мен жағдайлары тіл арқылы санада таңбаланып сақталады және сол дүниені таныту үшін жұмсалады.

Ал суреткер танымында ақиқат дүние үзігінің тілдік қолданыста кездеспейтін, яғни тіл арқылы санада тіркелмеген, ерекше денотаттары, жағдайлары кездесіп отырады. Сондықтан, қазіргі тіл біліміндегі терминдер мен терминологиялық тіркестер когнитивтік бағыттың басты мәселесі болып табылады. Біріншіден - санада тілге дейінгі белгіленген, бейнеленген дүниелердің ішкі мәнін түсіндірудің әдіс-тәсілдерін қарастыру, екіншіден - логикалық және эстетикалық таным-білімнің реттелген, жүйеленген, өңдеуден өткен ақпараттарын тіл арқылы іздеп айқындау болады.

Кейінгі кезде, әсіресе лингвистикалық әдебиеттерде, терминдердің жүйелі болу жағы жиірек әңгіме болып жүр. Ал енді бұл жүйелік дегенді елдің бәрі бірдей дұрыс түсіне бермейтін сияқты. Мұның әркім әр түрлі жағын алып, терминолог-тілшілердің бірі В.А.Даниленконың классификациялық пікіріне баса назар аударып, сол тұрғыдан түсіндірмек болады [7,17].

Әйгілі тілші А.А.Реформатский терминнің сөзжасамдық жүйесін екі түрлі ыңғайда қарастырады, яғни оны бір жағынан, терминологиялық жүйенің элементі ретінде, екінші жағынан, жалпы тіл жүйесінің элементі есебінде бағалайды [8,170]. Оның айтуынша терминология жүйелілігі термин элементтерін тіркесімділігіне, басқаша айтқанда, олардың орналасу тәртібіне де қатысты болады.

Түркология ілімінде де бұл жайында белгілі бір түсінік орныға бастаған тәрізді. Олардың қайсы бірі мына тектес: жүйелілік талабы мен термин құрайтын элементтер мен белгілерді іріктей білу жүйесіне тікелей байланысты. Іріктеу сәтінде ол белгілердің біртектестігіне қатты көңіл бөлумен қатар, терминдер жүйесінің дұрыстығы белгілі жүйе бойынша белгілерді іріктеуге ғана емес, сонымен бірге сол белгілердің қай түрде болатынына да байланысты екенін ескерту қажет.

Қорыта айтқанымызда, біз жинап сұрыптаған терминологиялық материалдар табиғаты, қазақ тілі терминологиясының ең негізгі екі жолға сүйене отырып жасалғанын көрсетеді. Оның бірі - тілімізде бұрыннан бар сөздерді терминдік мәнде қолдану болса, екіншісі - жаңа терминдерді қазақ тілінің терминжасам мүмкіндіктерін пайдалана отырып жасау. Тіл табиғатында қалыптаса бастаған терминжасамның аталған тәсілдердің бәрі де осы негізгі екі бағыт шеңберінде туындаған.

Пайдаланылған дереккөздер:

- 1.АбаилдаевТ. «Айша бибі» //Ақ жол,2015,17 қаңтар.
- 2.Мемлекеттік тіл және рухани мәдениет.А.,2001.
- 3.Салқынбай А.,Абақан Е.Лингвистикалық түсіндірме сөздік.А.,1998.
- 4.Ақ жол,2015,7 ақпан.
- 5.АйтбаевӨ.,КәрібаеваА.Ө.Сейдахмет Бердіқұлов және қазақ спорт терминологиясы.-Т.,2010
- 6.Кәрібаева Ә.Ө.,Бисенғалиева М.С. Қазақ тіліндегі терминдердің танымдық сипаты// «Қазақстан қоғамын әлеуметтік жаңғырту жағдайындағы білім мен ғылым» атты Халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары -Т.,2013, I-том, 97.
- 7.ДаниленкоВ.П.Лексико-семантические особенности слов-терминов //Исследование по русской терминологии.-Москва,-1971.
- 8.РеформатскийА.А.Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии.- Москва,-1961.

ӘОЖ:82.09

ИГИЛИКОВА Э.С.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӨНЕР АДАМДАРЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

Резюме. В художественной литературе с целью создания целостного образа исторических личностей, правдивого, всеобъемлющего представления о судьбоносной эпохе, то есть общественно-политической, социально-духовной жизни, казахские писатели добились таких же художественных изысканий, как и было сказано, показать читателю на высоком уровне желание, творческий поиск и проницательность писателя в раскрытии образа героя.

Summary. In fiction, in order to create a holistic image of historical figures, a truthful, comprehensive view of the fateful epoch, that is, socio-political, socio-spiritual life, Kazakh writers have achieved the same artistic research, as it was said, to show the reader at a high level the desire, creative search and insight of the writer in revealing the image of the hero.

Қазақ халқы ежелден ақындықты, тапқырлықты, шешендікті айрықша өнер санаған. «Өнер алды – қызыл тіл» деген нақылда елдің сондай ұғым-түсінігінің ізі жатыр. Әнші ақындардың өмірі мен шығармашылығын өздері өмір сүрген қоғамнан бөле-жара қарау тіпті де мүмкін емес. ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында өмір сүрген әнші ақындар сол кезеңдегі елдің қоғамдық-әлеуметтік өмірі мен саяси өзгерістердің ортасында тұрды. ХІХ ғасырдың ІІ жартысы Ресей көпестері Қазақстанда сауданың жаңа түрін, яғни жәрмеңкелік сауданы пайдалана бастайды. Жәрмеңкелер қазақ жерінде тек қана сауданың ордасы болмай, өнердің де қайнаған базарына айналды. Аты шулы өнерпаздар осындай жәрмеңкелерде бас қосып, бақ сынасты. Қоянды жәрмеңкесінде Арқаға әйгілі Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ, Майра, Жарылғапберді сынды өнерпаздар өнер көрсетсе, Көкжар жәрмеңкесі батыстың Мұхит, Бала Ораз, Құрманғазы, Қашаған, адайдың «Жеті қайқысы» мен Дина сынды саңлақтарының өнерін алты алашқа жайды. Өнер жәрмеңкелері сахналық мәдениетін қалыптастырудағы бір жолы болып есептеледі.

Қазақ қаламгерлерінің тарихи тұлғалар тағдырын арқау еткен туындылары елімізге егемендігіміз, тәуелсіздігіміз оралғаннан кейінгі кезеңде де жарық көріп, оқырман назарына ұсынылған. Енді қазақ тарихының бір ғасырға жуық жазылмай, айтылмай келген ақтандақ беттері қазақ әдебиеті туындыларының арқауына айнала бастағандығы қаламгерлеріміздің шығармашылығына жаңаша серпін берді, жаңаша ізденіс мүмкіншіліктерін ашты. Осыған орай қаламгерлеріміздің Ақан сері, Біржан сал, Жаяу Мұса, Құрманғазы, Тәттімбет сынды өнерпаздардың өміріне тарихи тұрғыда жазылған өмір үзінділерін көркем туындылардан бейнесін ашуға бет бұрдым. Бұлар өздерінің бойындағы әншілігіне қоса өз кезінің ірі ақыны деп те есептелген. Суырып салма ақындар дәстүрін ұстаған. Олардың кейбіреуі айтысып та жүрген. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығармалар, ондағы дәстүр жалғастығы, авторлық идея, ой-нысана, образ жасау жолдары, тарихи дерек, мұрағат материалы, аңыз желілерін пайдаланудағы жазушылық мақсат пен ой түйе ерекшеліктері, оны өз кезеңіндегі заман көріністерімен сабақтастыру сипаты - тұтас күйінде бұрын терең зерттелмеген, қазіргі Қазақстанның әдебиеттану ғылымы үшін зәру әрі көкейтесті проблеманы қозғайтын тақырып. Сондықтан өнер туындысындағы жазушыларымыздың тарихқа көзқарасын тарихи шығармадағы көркемдік таным тұрғысынан пайымдау қазіргі әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселе деп қараймыз.

«Поэзия – адамның жан-дүниесінің рухани азығы, сөз өнері» [9;1]. Қазақ поэзиясының тарихы сонау ежелгі дәуірден бастау алмақ. Қазіргі таңға дейінгі өмір сүрген тарихи тұлғалардың ғұмыры жайлы шығармалар үлкен белеске жетіп, жан-жақты талданып келді. Осыған орай қазақ халқының өнер майталмандары, өнерпаздарының кейіпкер ретінде қатысуымен жазылған поэзияның шыңға өрлегенін айтпасақ болмайды. Өнер адамдарының қилы тағдырлары жайлы сөз қозғаған суреткер қаламгерлеріміз салмақты көркем туындыларымен оқырман қауымның жүрегін баурап алды. Олардың ортақ мақсаты – қазақ

елінің, қазақ ұлтының әр ғасырда, әрқилы тағдыр кешкен айтулы тұлғаларының ел тарихындағы орнына баға беру, олардың күрделі бейнесін көркемдік тұрғыдан жинақтау, образын сомдау. Осы мақсат жолында әр қаламгер өзіндік суреткерлік ізденістері мен стильдік мәнер-машықтарын, жазушылық қолтаңбаларын танытты. Сол арқылы әрқайсысы өзінің көркемдік биігіне көтерілді. Ақан сері, Біржан сал, Жаяу Мұса, Құрманғазы тәрізді ақын, сазгерлердің өмірі желісінде жазылған туындыларды ерекше атап өткен жөн.

«Көркем бейне, яки әдеби қаһарман дейік, я болмаса шығарма геройы не кейіпкері немесе персонажы дейік, бәрібір, осылардың бәрі – бір-ақ ұғым – образ. Әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, шығармада өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, сайып келгенде, осылардың бәрінің сарқып құяр сағасы біреу, ол – образ. Ал образ – эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақты жасалған адам өмірінің әсем суреті»[9;106] - дегендей З.Қабдолов жазушының өмірдегі ұсақ-түйек, кездейсоқ жайлардан аулақ биік талғамы арқылы жинақтау және даралау әрекетінен әдеби бейне туатынын дәлелдейді. Әдеби бейненің өмірдегі модельдерін өзгерте, құбылта, құлпырта келгенде суреткердің шығармасындағы әр кейіпкердің болмыс бітімінде бір адамның емес, бір алуан адамның сыр-сипаты жатады. Сонда бұл белгілі бір әлеуметтік ортадағы бір топ адамның өкілі ретінде танылады.

Мағжан Жұмабаев өзінің «Ақан сері» деген мақаласында сазгердің өмірі мен шығармашылығынан тарихи тұрғыдан мәліметтерді жариялайды. Әншінің өлеңдерінің шығу төркіні, мұң-зары, қуаныш-күйініші, ауыр халін барынша публицистикалық шығармасына сыйғыза білді: «Ақанға өмірде жұбанарлық не қалды?.. Жан сүйген жары Ұрқиядан өлі айрылған, «талай жерде тіліменен бал берген» Ақтоқтысынан тірі айрылған, тұлпарын көмген, сұңқары мен құмай тазысы өлген, енді не қалды? Енді Ақанға теңізден терең ой қалды. Қорғасыннан ауыр, түннен қараңғы қайғы қалды. Жасы да отыздың ішіне кіріп қалған. Өмірдің жайнаған гүлін көріп келген. Ақан өз өмірінің бықсып-күйіп күлге айналғанын көре бастайды» [2;198] – деп Мағжан бағалаған. Бұл мақала жанр тұрғысынан очерк сипатында жазылған. Мақала авторы М.Жұмабаев осы Мырзаұлы Баялы, Шыңғысұлы Қоқыш, Бозайұлы Ысмағұл ақсақалдардан және Самыратұлы Қазы есімді адамдардың атын атап, олардың берген деректеріне сүйенгені айтылады. Осы очерк пен С.Жүнісовтің «Ақан сері» роман-дилогиясындағы ақынның өміріне байланысты жағдайларды салыстырса, біраз ұқсастық табылады. Романда Ақан серінің Ақтоқты, Ақшабақ, Ұрқиямен көңіл сезім жақындығы баяндалады. Ақанның азаматтық тұлғасы ақындық-әншілік өнерімен бірге өріледі. «Сырымбет», «Ақтоқты», «Үш тоты», «Құлагер» сияқты әндерінің тарихы романдағы оқиғалардың философиялық мәнін, эмоциялық астарын ашуға көмектеседі.

Ақан сері өмірі қазақ совет әдебиетіндегі бірсыпыра шығармалардың тақырыбы болды:

«Ырғалтып шырқағанда көркем әнін,
Келтіріп нәзік нақыс әннің сәнін.
Әндері «Сырымбет» пен «Үш тоты құс»
Еліткен тыңдаушының жан мен тәнін...
Тағы да үздік шыққан одан бері,
Зарланған «сырлымінез» Ақан сері.

Зарлы әнмен, көркем күймен, сырлы өлеңмен,
Шарықтап өрлеп көкке шыққан тегі...»[1;97] – деп С.Сейфуллин Ақанның бүкіл өнерін осындай жыр шумақтарымен айшықтап берген.

Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасының бір тарауы тұтастай Ақан серінің дарынды тұлғасына арналғаны мәлім. «Көкшетау» поэмасы – бүкіл қазақ поэзиясындағы шоқтығы биік, көркем туындылардың бірі. Халық тарихының кезеңді оқиғалар шындығын туған өлкенің сұлу табиғатымен тұтастықта, үлкен реалистікпен бере білген ақынның бұл еңбегі шын мәніндегі халықтық шығарма болып, қазақ халқы арасында орасан зор сүйіспеншілікке бөленеді. Поэманың тұтас күйінде де, оның үзінділері де әнмен айтылып,

әркімнің-ақ жүрегіне жылы орын тебуі – мұның нақты дәлелі. Ақын табиғатты әр жағдайдай, үнемі қозғалыс үстінде бейнелейді. Бурабай көлінің желді күнгі қамаған тау мен тасқа қалшылдап, көбігін тасқа соғып жатқан айбыны да, тымық кеште ай мен жұлдыз өңін айнадан көргендей жалтыраған мөлдірі де суретке түскен. 1;40].

Көкшетау өлкесі ертеден-ақ ән мен күйдің ордасы саналған. Елдің әншілік дәстүрін жалғастырып бергі ұрпаққа жеткізген Біржан сал мен Ақан серінің, Үкілі Ыбырай мен Балуан Шолақтың сазды әндері мен патриоттық өлеңдеріне Көкше табиғаты арқау болған.

«...Қазақта кім білмейді Біржан салды?..

Ағызған қызыл тілден шекер балды.

Сан ақын жарысқанда талай топта,

Үздік боп бәйгені ақын Біржан алды...»[1;259] –

деп, сұлу өлең өрнегімен айшықтай келе, Ақан серінің мұң-зарын, атағының әлемге жайылғанын айтып суреттейді:

«...Құбылған әні көркем гауһар түрлі,
Күйлеген нәзік сезім «жұмбақ» жырлы,
Махаббат, қасіретін күй ғып шерткен,
Әндері, өлеңдері нәзік сырлы...» [1;260].

Поэманың «Әнші ақындар» тарауында Сәкен Көкше ақындарының осы тәрізді өкілдерінің жағымды бейнесін жасайды.

«Адам бар өнеріне бас иетін,

Құрметіне ескерткіш қып тас үйетін.

«Өнерлі кей ұлдарын» еске салып,

Енді айтам Көкшетаудың қасиетін...»[3;255],-

деп бастайды да, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Қажымұқан, Біржан сал, Ақан сері сияқты дүлдүл өнерпаздарға жеке-жеке сипаттама береді. Біржан мен Ақанның бейнесін ашып бергеннен кейін Үкілі Ыбырайдың тума таланттылығын дәлелдей түседі:

«Өзі ақын, ән шығарғыш, домбырашы,
Сауықтың жан думаны, болған пірі.
Ақырып арыстандай ән салады,
Ыбырай жүйрік тарлан әлі тірі...

Туса егер, өнерлі елде бақтарына,

Білім ап жүрсе бәрі баптарына:

Біржан сал, Ақан сері, Ыбырайлар,

Алмас ед Шаляпинді қапталына»[3;262] .

І.Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасы кең құлашты, биік шыңға өрлеп шыққан қазақ поэзиясының тұлпары мен өнерпаз бейнесін сомдаған тұғырлы шығарма. Осы сөз болғалы отырған «Құлагер» поэмасынан кейін де Ақан серіге арналып бір топ шығармалар жазылды. Ғ.Мүсіреповтің «Ақан сері - Ақтоқты» пьесасы, А.Хангелдиннің «Ақан сері» поэмасы, С.Жүнісовтің «Ақан сері» романы атақты өнерпаз өмірінің әр килы қырларын әр түрлі жанрда қамтыған еңбектер еді.

Ақан серінің өмірі заманында аса жайлы бола қойған жоқ. «Ақанның өмірі – ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат, жұмбақ өмір»[2;194]. Оның өмірі қайғы-қасіретке, трагедияға толы. Ал оған себеп, асқан өнерпаз өзі өмір сүрген қоғаммен, сол қоғамның зұлым өкілдерімен үнемі талас-тартыста, қақтығыста болған. Міне, осындай адамның өмірін тұтастай бір поэма шеңберіне сыйғызу мүмкін еместігін білген ақын

Поэманың кіріспесінде-ақ Ілияс Жансүгіров Ақан сері өмір сүрген феодалдық заманға өз көзқарасын толық білдіріп өтеді:

«Бақ туын тұрғанда ұстап бүгін қазақ,
Көңілі судай тасып, оттай маздап.
Ескі күн елім көрген енді ойласам,

Көрінер кейде қорлық, кейде мазақ...»[2;308].

Ол ең алдымен оқырман қауымды Ақан серімен біраз таныстырып өтеді. Бұл ретте ақын Ақанға кең көлемде мінездеме берген. Сол мінездеме арқылы Ақан серінің ұнамды тұлғасы анықтала бастайды. Поэмадағы ақынның авторлық мінездемесіне қарағанда: Ақан билік айтқан ел жуаны би емес, «ауыл торып, ел шулатқан ұры» емес, «мешіт салып, зекет алып, дүниенің нәжісін бойға жаққан молда» емес, «дау қуып, арыз айтып, биге шаққан» даукес емес, тіпті, байдың жалшысы да емес, өз малын баққан қарапайым шаруа да емес. Поэманы оқып отырған оқырманның осы тұста заңды сұрағы туатыны аян. Ақан енді кім? Бұған жауап ақынның Ақанға берген мына сипаттамасынан табылады:

«Жүйрік ат, сонар саят, қыз-қырқынмен
Өмірді өткізген жан өз ырқымен.
Өмірдің ащы емес, тұщысын да
Қызықтап жігіт ойын, қыз күлкімен.
Саңлақ ед шыққан мыңнан, озған жүзден,
Көп сұлу көзін сүзген күнді өткізген.
Қызықтың айдынына құлаш ұрып,
Армансыз қаздай қалқып, қудай жүзген...»[2;316].

Міне, осылайша ақын Ақан серіні халық ішінен шыққан көркемөнердің көрнекті өкілі – асқан өнерпаз ретінде көрсеткен. «Алғыр ой, ақын, әнші – көп тоқыған» Ақан серінің өз заманында ел ардақтысы болғанын тебірене толғайды»[1;198]. Асқан өнерпаздарды халықтың қатты қадірлеп, «хан» көтергені, үнемі құрметке бөлегені рас. Өмір қызығының айдынында «қаздай қалқып, қудай жүзді» деген ақынның айтып отырғаны – халықтың Ақанды, оның өнерін шексіз сыйлап, сүйіп, құрмет көрсетуі.

Тегінде тегін бе екен Ақан сері,
Бұл да бір емес пе екен елдің ері?
Өз ұлын, өз ерлерін ескермесе,
Ел, тегі, алсын қайдан кемеңгерді?-

деп өз тұсындағы халық өнерінің шырқау биігі болып танылған композитор, әнші, ақын Ақан серіні ақынның кемеңгерге теңеуі де оның тұлғасын биіктете түседі. Ақын Ақанды сазгер, ақын, әнші ретінде мінездей отырып, оның әлеуметтік бейнесіне де назар аударады. «Ақан серінің Ресей патшалығының отарлау саясатына қарсылық білдіріп, әлеуметтік мәселеге араласқаны тарихтан мәлім. Оның өлеңдерінде өмірдің әлеуметтік мәселелері де өз жырларында жырланбай кеткен жоқ. Сондықтан да поэмада ақынның Ақанды серілігімен қатар, «жер мұңын, елдің шерін өлең қылып, жаны ауырған жанның бірі» ретінде сипаттауы оның әлеуметтік тұлғасынан да хабар береді»[1;128].

«Поэманың «Егес» тарауында Ақанның өнерпаздық сипаты шағын-шағын жыр жолдарымен көзге елестеп отырады»[2;147]. Ақанның белгілі өз әндерін шаршы топ алдында әсем орындауын, оның өзі шығарған ән текстерін нақышына келтіре отырып, шынайы бейнелейді. Ақанның өрен өнерпаздығын, оның асқан талантына деген халық құрметін, Ақан әндерінің эстетикалық күшін келістіре толғайды:

Арқаның жүйрігіндей ән салады,
Өрге айдап, бары барып жалтарады.
Түйіліп түлкі көрген қырандайын,
Қылмандап қос қанатын қомданады...

Жауыздардың қолынан Құлагердің мерт болуы үстінде Ақанның ішкі жан дүниесінің сырлары терең ашыла түскенін көреміз. Бәйгеден озып келе жатқан Құлагерін алыстан көргендегі Ақанды ақын:

Көргенде көз ұшында келе жатқан
Қараны қоя ма көз күн-түн баққан?
Жасаурап екі көзі тұра алмады,

Құласын құлдыраған танып Ақан»[3;362],- деп суреттеп, оның қобалжып, алабұртқан ішкі сезімінен ғана хабар беріп тастайды...

Поэмадағы Ақан сері сол замандағы жауыздықпен майдандасуда соққы жеп күйреп тынған дарқан өнерпаздың шынайы келбетін танытады. Бұл шығармада Ақан сері типтік дәрежеде көтерілгені рас.

Ақан сері өлеңдерінің де Абай өлеңдері сияқты әлеуметтік астары қалың болды. Ал енді ғашықтық, сүйіспеншілік, туған ел, табиғат тақырыбындағы ақын шығармаларының Ақанның көңіл-күйін, ішкі сезім толқындарын шынайы жеткізудегі маңызы жоғары.

Өнер тек қана ән емес, өнер – би, өнер – күй. «Сарыарқа» күйінің құдіретімен қазақтың ұлттық, қасиетті домбырасымен елінің жүрегін елжірете білген күй атасы атанған – Құрманғазы Сағырбайұлы.

Күйші – нағыз «сегіз қырлы, бір сырлы» адам болған. Ол қазақтың ұлы композиторы, дәулескер күйшісі. Сонымен бірге ақындық, мергендік, палуандық өнерімен де көзге түскен.

«Күйлеріндей күйлердің бар ма асқағы?

Ұмытады ел көңілді зар басқанын.

Сені тыңдап отырған жасық жігіт,

Аңғармапты найзаға жармасқанын...

Қайда жүрсе тілеген ен саулығын

Қайран ерге салушы ед тұсауды кім?!

Заманыңа жалыңнан сипатпаған –

Ұлылығың – осынау асаулығың!...»[5;78] – деп, кешегі өткен ақынымыз Қадыр Мырза Әлидің де шығармашылығынан күй атасының дарыны, талантының шоқтығы орын алған.

Табиғатынан ешкімге тәуелсіз, жаратылысынан – революционер, азат ойлы, намысқой адам болғандықтан, оттай жанған мінезімен талай рет сол заманның күштілеріне еріксіз қарсы келіп, қуғында, қыспақта, түрмеде, айдауда өмір кешкен. Ашу мен ызасын, күйзелісі мен жұбанышын, өмірінде кездескен түрлі оқиғалардың барлығын күй өнерімен өрнектеген. Құрманғазы Сағырбайұлының «Сарыарқа» күйінің құдіреті мен шәкірттерін, «елім, жерім» деп аңсаған, мұңға толы ғұмырының көріністерін Хамит Ерғалиевтің «Құрманғазы» поэмасы арқылы көре аламыз. Поэма сюжетке құрылған. Негізгі желісі – қуғын-сүргінге ұшырау, абақтыда жатуы, өнерін шыңдауы, шәкірті Дина Нүрпейісовамен кездесуі, оның күй құдіретінің мәнін ашуы, жеткізуі...

«Әдейі Құрманғазы солғын тартып,

Көзінен көркем қызды бір өткізді...».

Ақын осы поэмасы арқылы күй – халқымыздың ұлан-ғайыр музыкалық қазынасының ең бір мол саласы, құрылымы, мазмұны тағы басқа да көп сипаттары жөнінен кемел дамып, биік өрге жеткен жанрларының бірі екендігін паш еткізу. Оған дәлел аталған туынды. «Ғажап әуеннің мақамы қазақша болғанмен, жан-дүниенді баурап алатын сиқыршы құдіретіне қарап оны әлемдік білікті музыкалардың қатарына ойланбай қоюға болады»[3;101]. Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұсалар бойындағы ащы зарын әнмен жеткізсе, Құрманғазы қасиетті домбыра арқылы мұңға толы ашуын, азынаған халықтың күйін, толғаныс-сезімін құдіретті күймен жеткізе білген:

«Білмеймін, қанша жанға күйін дарып,

Ашулы, ащы өзегін өтті жарып...

Білмеймін, «Сарыарқаңмен» қош айтысып,

Қанша жан қабіріне кірді барып...»[4;120].

Бөкей хандығына атағы жайылған Ұзақ деген дәулескер күйші болды. Туып өскен жері Жайықтың шығыс жақ беті болғанымен, Ұзақ домбырашылық дәстүрде Бөкей жағына бейім еді. Ұзақ қартайған шағында ел аралап жүріп Сағырбай қоңсы қонып отырған баяғы Шағбала байдың ауылына келеді. Ауылда күйші бала бар дегенді естіген қария ат маңдайын Сағырбайдың қоңыр үйіне тірейді. Ұзақтың күйін тыңдауға көптен құмартып жүрген Алқа қадірлі қонаққа қолдан келген құрметін көрсетті.

«...Жоқ еді бұл аспабы кеше кеште,

Тағдырдың базарлығы осы емес пе –

Түн бойы Ұзақ күйші күй боздатып,

Саркылған сары қымыз кесе, есте...»[5;10]

Күй кешіне жиналған халық Сағырбайдың төрт қанат үйінің аузы-мұрнынан шықты. Ауыл адамдары тарап, өзді-өзі келген кезде Ұзақ Құрманғазыға домбыра тарттырады. Жас талапкердің домбыра тартқанына сүйсінген қарт күйші болашақ үлкен дарын иесінің табиғи талантын бірден аңғарып, ақ батасын берді. Құрманғазы болса атақты күйшінің мақтау сөздеріне қанаттанып қария тартқан күйлерді сол бойда қағып алып өз домбырасымен бебеулетіп отырды. Болашақ ұлы композитордың өнер айдынындағы тұсау кесері осылай басталып еді.

Құрманғазы он алтыға толып, оң-солын тани бастады. Ел ішіндегі әділетсіздікті аңғарып, байлардың озбырлығына, зорлық-зомбылығына мойын сұнып, ертелі-кеш қой соңында салпаңдап жүре беретін көп кедейдің бірі емес екендігін табиғат берген алып күшімен, ешкімнен қаймықпайтын батылдығымен, ойындағысын бетің бар, жүзің бар демей айтып салатын өткірлігімен таныта бастады. Өмірдің қым-қиғаш шытырман сырларын терең түсіне қоймаса да, бай мен кедей тірлігінің арасындағы жер мен көктей айырмашылықты аңғарып, көкейіне түйе берді. Әкесінің «байға қарсы келме, әркімнің өз ризығы бар» деген қоңырқай уағызына да құлақ аспай, албырт жас еркіндікті аңсады да тұрды. Бойдағы бұла күш, асау талант Құрманғазыға өз дегенін істетпей қоймады. Өзінің ер жетіп, азамат болғанға дейін біреудің малын бағып, қызметін істеп жүргеніне қапа болған Құрманғазы бір күні қызыл өгіздің үстіндегі ерді сыпырып алып, он сегіз жыл бойы әкесінің адал еңбегін жеп, тізесін батырып келген Байбақты Ақбайдың Әубәкірінің алалы жылқысын аралап жүріп, өзіне ұнаған қалбаң құлақ қара атты аяқ тұзақпен ұстап алып, ерттеп мінеді. Ауылға келіп мән-жайды әке-шешесіне түсіндіріп, батасын алып, өнер сапарына біржола аттанады. Сонымен бірге бозбала өзінің бұл қылығын жылдар бойы жүрегіне шемеп болып қатқан әділетсіздіктен кек алу деп ұқты.

Қой соңында жүген кедейдің жаман баласының мына басынуына зығырданы қайнаған Әубәкір бай бар ашуын Сағырбайдан алады. Шағбаланың қойын бағып жүрген Құрманғазының інісі Байғазыны күштеп әкеліп өз қойының соңына салмақшы болып зіркілдейді. Құдіреті күшті алпауыттың озбырлығына шыдамаған Сағырбай Азғырға қоныс аударады.

Өзіне-өзі еркіндік әперіп, қара домбыраны серік еткен Құрманғазы әдейі іздеп барып Ұзақ күйшінің жанына ереді. Ел аралап, талай-талай алқалы ортада атақты сал-серілердің өнеріне қанып, атақты домбырашылардың күйлерін тыңдайды. Кезегі келген кезде өзі де беделді ортаға бағын сынаатады. Он тоғызыншы ғасырдың отызыншы жылдарының аяқ кезінде Бөкей хандығында патша үкіметі мен үстем тап өкілдерінің үрейін ұшырған шаруалар көтерілісі болды. Хан және туысқандары, сұлтандар егістік, шабындық, жазғы және қысқы жайылым жерлердің жақсыларын шаруалардан тартып алады. Балық аулауға тыйым салады. Тіпті мал суаратын суатқа шейін өздерінше тәртіп орнатты. Осының бәрі еңбекші шаруалардың наразылығын күшейтіп, ақыры кең жайылған көтеріліске кеп соқты. Көтерілісті бастаған Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы еді. Исатай-Махамбет көтерілісі қазақ тарихында үлкен рөл атқарды. Патша үкіметінің екпініне төтеп бере алмай, жеңіліске ұшырағанымен халық санасында мәңгі сақталды. Көтерілістің қару күшімен басылуы, Исатайдың патша әскерлерінің қолынан қаза табуы, көтеріліске қатысқан рулардың ұзақ уақыт қудалануы Құрманғазының қанаушы тапқа деген ыза-кегін оятып, ымырасыз күреске шығуға іштей бекіндірді. Қолындағы қаруы домбырасымен халық арманы, игілігі жолында көзі жұмылғанша қызмет етуге серт берді. Көптен жан-дүниесіне маза бермей жүрген ой толғаныстары, асыл арманы домбыра шанағынан күй болып құйыла бастады.

«Бұрылды тыныққалы күйші адайға,

«Бір мырза ер салғызар қиса тайға».

«Хабарсыз Құрманғазы: дүйім халық

Жаракты қол қосады Исатайға»[4;51].

Құрманғазы 1850 жылдар шамасында Адай сапарынан қайтады. Жайықты кесіп өтіп, Бөкейге келіп өзінің ауылын тауып алады. Жанқала жақтағы Ақбаев Әубәкір деген

старшынға келіп, өтелмеген әкесінің ақысын сұрайды. Әубәкір шабармандарына айтып Құрманғазыны ұрып-соғып, байлап тастамақ болады. Құрманғазы:

«Әубеке, құдай куә жазығым жоқ,
Мен ұрлап жалғыз тайың алғаным жоқ.
Баласы Байбақтының сен Әубәкір,
Жолықсам ен далада арманым жоқ», -

деп әлді қолымен жағасына жармасқан жігіттерді итеріп жіберіп атына мініп жүріп кетеді. Бірақ жан-жақты Әубәкір Құрманғазыны ұстап, Оралға айдатады. Құрманғазы Орал түрмесінде жатып шешесіне арнап «Қайран шешем» атты күйін шығарады.

«Құлағы әлдеқандай ызың құшқан,
Кеудесін кәрілік пен құзыр қысқан
Саралқа салқын кірді абақтыға –

Дозаққа адам соққан қызыл қыштан»[8;82]. Күй қапастағы халді суреттегендей жәй басталады. Әлден кейін жарқ етіп тұрған айдай жарқын кейіпке көшеді. Күй әсерленіп, қызынып, шапқан аттың алыстағы сарыны естілгендей болады. Аяғында баяғы ауыр дыбыстар еріксіздік үндері қайталанып келіп, ең соңында тағы да үміт сәулесі елестегендей әсер етеді. Құрманғазы бұл арада алдынан үміт күткендей болады. Осы сапарда Құрманғазының «Түрмеден қашқан» күйі шығады. Біреулер бір чиновник түменің қасынан өтіп бара жатып, Құрманғазының осы күйді тартып отырғанын естіп: «Мына бір тұтқынның домбыра тартысы маған ұнамайды, қашу күйі сияқты, сақ болындаршы» депті. Ал шынында да «Түрмеден қашқан» күйінде басынан аяғына шейін ат шабыс, қашу, айқай-сүрең дыбыстары бар. Еш жерінде тыным-тыныштық дыбысы жоқ деуге болады. Әншілердің тілімен айтқанда бұл күй аяғына шейін «дем алмастан» бірақ тартылып шығады.

Тілі өткір композитор Ақбайдың Әубәкірін сыбағасыз тастамайды. Оның озбыр, зорлықшыл түрін кейде қалдыру үшін музыкалық «ескерткіш» соғады. Ол күйі халық арасында «Ақбай» деген атпен тарайды. Күйші бұл арада сырттай суретке бармай, Әубәкірдің қара халықты зар қақсатқан істерімен туған ауыр халды суреттеуден бастайды. «Ақбайдың» басын естіген адам бірден күйдің мазмұнынан хабардар болады. Бірақ қажырлы Құрманғазы уайым теңізіне бата бермей, алда ашық күн барына сеніп, енді бір кез адамды алысуға шақырғандай үн береді. Сол арпалыс, адам бақыты үшін болған күрес көп уақытқа шейін үдей береді. Күйдің аяғында баяғы ауыр хал қайта келіп, сақтыққа, салмақтыққа шақырған ұранменен «Ақбай» күйі аяқталады.

Ұлы композитор, күй атасы Құрманғазының асқақ та жігерлі күйлері еркіндікті ұнататын жауынгер халқымыздың жалынды рухының жарқын көрінісі іспетті. Ол оның бүкіл әлемге танымал ардақты есімі ұлтымыздың ұлылығы мен мәңгінің символындай қастерлі. Оның халықтық өміршең музыкалары мазмұнының даламыздай кең ауқымдылығы, теңіздей тереңдігі, жойқын күш жігерге толы екпіні, алай-дүлей алабұртқан сезімі, емін-еркін ойнақы ырғағы, әр иірімі әсемдікке айналған көркемдігі мен асқан орындаушылық шеберлігі қазақ күй өнеріне ұлы жаңалық әкелуші ретінде даңқын бүкіл әлемге жайды. Халқымыздың Күй-Атасына айналды. Ұлы күйшінің есімі туған топырағымыз Қазақстанда әлдеқашан аңызға, рухани қасиетті әулиеге айналды.

Біржан сал – XIX ғасырдағы қазақ музыкасының ең көрнекті тұлғаларының бірі. Көзі тірісінде Біржанның атағы жер жарды. Әндерінде өз есімінің барша қазаққа – «Біржан атым шыққан алты Алашқа», қазақтың үш жүзіне – «Үш жүзге атым мәлім Біржан едім» - танымал болғандығын тұжырымдауы тегіннен-тегін емес.

«Қазақта даңқы шыққан Біржан ақын,
Келтірген сұлу өлең сөздің нарқын.
Сан топта, сан жүйрікпен жарысқанда,

Келмеген қапталына ешкім жақын...»[11;96] – деп С.Сейфуллин ақынның бүкіл өнерін әсем, әуенді шумақтар арқылы айшықтап жеткізе білді. Ал А.Жұбанов: «Біржан – қазақтың халықтық музыка мәдениетінің алыбы» - деп жоғары бағалаған. Оған дәлел ақынның туындылары.

Біржанның өмірі мен шығармашылығы М.Төлебаев пен Қ.Жұмалиевті қазақ опералық сахнасының інжумаржанына айналған «Біржан мен Сара» операсын туғызуға шабыт берді. Сонымен қатар Біржан сал жайлы көптеген өлеңдерді ақындарымыз өз шығармашылығында арқау еткен. Қадыр Мырза Әлидің «Біржан сал» өлеңінде:

«Жыр мұхиты дөңбекшіп, буырқанып,
Жатқан үнге қашаннан қиыр қанық.

Бір ауылда шырқасаң,

Бір ауылда

Елеңдейді әніне үйір халық...»[11;78],- деп бағалаған. Сонда ақын дегеніміз кім деген сұрақ тумай ма? Бір ғана ауыз сөзбен айту мүмкін емес! Ақын – поэзиялық туындыларды ауызша айтып не жазып шығаратын өнер иесі, халықтың көркемдік талғамын қалыптастырып, жалғастыратын сөз шебері. Ақын – талант, тума талант. Осыншалықты дарын иесі болу кез келген адамның қолынан келмейді. «Ақын - өз заманының ар-ожданы. Ол болашақ үшін өмір сүреді. Әлденеден мұнайған кезінде, біреудің пасықтығынан жүрегі мұздаған кезінде, кешегі досының бүгін теріс айналғанын көргенде ақынның досы, сенері, мұңдасы, берер дәрі-дауасы – поэзия»[11;186]. Ақын – табиғат перзенті. Табиғатты аялай біліп, ақырына дейін ақ-адал пейіл танытқан ақындар есімі тым сирек. Өнер адамдарының шығармашылық тағдырының белестері, түр-тұлғасы, шоқтығы биік туындылары халық жадында мәңгі сақталады.

Мақалада қазақ поэзиясы, прозасы мен драматургиясының соңғы шамамен бір ғасыр аумағында жарық көрген туындылардағы тарихи кезең шындығы мен XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде ғұмыр кешкен әнші ақындардың тағдырының тарихи негізімен сабақтастықтағы осы бағыттағы шеберлік ізденіс, көркемдік шешім ғылыми тұрғыдан сараланды. Әнші ақындардың поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалардағы көркемдік бейнесі олардың өздері өмір сүрген заманмен сабақтастырыла талданып, жазушылардың кейіпкерлер характерін ашудағы тарихи негіздер мен суреткерлік шеберлігіне назар аударылды. Туындылардағы өнер адамының тамыр тартқан тереңін, шығармашылық ойлау даралығын, өзіндік «менін» көрсетудегі қаламгерлердің көркемдік ізденістері, шеберлік алымы жұмысқа негіз болды.

Қаламгерлердің шығармаларындағы тіл байлығы, бейнелі сөздер, кейіпкерлер тұлғасы, олардың табиғи мінездері, көркемдік-идеялық, шығармашылық ерекшелік сипаттары өзіндік стильдік ерекшелігін байқатады. Әнші ақындар тағдыры баяндалған прозалық туындылардағы қазақтың байтақ даласын әнмен тербеген тарихи тұлғалар бейнесі рухани кемел адамгершілік болмыс, өнерпаздық қырларымен, әдеби мектеп дәстүрі аясындағы ерекшелік, дара сипаттарымен шынайы көркемдік ізденіс, шеберлік тәсілдер саралана отырап зерделенуі арқылы болмысы бөлек шығармашылық тұлғалардың тарихи тағдыры, дара табиғаты айқындала түседі.

Менің көтерген тақырыбымда XIX ғасырдағы өнер адамдарының тағдыры арқау етілген. Ал XX ғасыр мен XXI ғасырда қаншама өнер адамдарымыз бар? Әдебиетке қосар құнды дүние осы болмақ. Әнуар Молдабеков, Уайс Сұлтанбеков, Бибігүл Төлегенова, Роза Бағланова, Шәмші Қалдаяқов сынды тағы басқа өнер саласында еліне адал қызмет атқарған ұлы тұлғаларымыз баршылық. Олардың өмірі мен өнері жайлы шығармашылық тұлғасын толықтай танытатын шығармаларды дүниеге әкелетін біздей жастардың қолынан келетініне сенемін! XIX ғасырдағы өнер адамдарының шығармашылық тұлғасын, бейнесін кейінгі ұрпаққа таныту мақсатында, мысалы бізге, XX ғасырдың II жартысында С.Сейфуллин, Т.Әлімқұлов сынды ақын-жазушылар өз шығармашылығында арқау етсе, ал XX ғасыр мен XXI ғасырдағы өнер адамдарының бейнесін сомдау, солардың өнерін таныту әдебиет саласында біз секілді болашақ мамандардың еншісінде деп білемін. Ол не үшін? Әрине, болашақ үшін, ұлттық тарихымыз үшін! Сол себепті де мемлекетіміздің дамуына үлес қосу үшін ғылым саласында аянбай еңбек етуіміз керек. «Болашаққа барар жолдың» даңғылын бірге жаңғыртайық!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейфуллин Сәкен. Көп томдық шығармалар жинағы, - Алматы: «Қазығұрт», - 2004. Т2. Олендер.
2. Қазақ совет поэмасы. Нарымбетов Әбділхамит. Алматы. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977.- 240 бет.
3. Жүнісов С. Ақан сері. Роман. 1-кітап.- Алматы: Жазушы. 2003.- 376 бет.
4. Жүнісов С. Ақан сері. Роман. 2-кітап. - Алматы: Жазушы. 2008. - 400 бет.
5. Садықбеков Р.А. Сөз мағынасының сыры. Монографиялар.- Тараз: Жамбыл гуманитарлық-техникалық университеті, 2009. – 154 бет.
6. Әлімқұлов Т. Телқоңыр. Таңдамалы әңгімелер/Құрастырған: С.Жұмабек, А.Әлімқұлова. - Алматы: «Раритет», 2003. - 192 бет.
7. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2004. Үшінші том: Поэмалар. – 408 бет.
8. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. 3-том. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 232 бет.
9. З.Қабдолов. Сөз өнері. Алматы: «Санат». 2007. – 360 бет.
10. М.Әуезов. Уақыт және қаламгер. Алматы: «Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет». 1962. – 428 бет
11. С.Қирабаев. Шындық пен шығарма. Сын мақалалар, зерттеулер, портреттер. Алматы: «Жалын». 1987. - 252 бет.

ӘОЖ 375.2

Елубаева Рахат Сайлаубекқызы
Филол.ғ.к., ХТИИ-дің доценті, Тараз қаласы, Қазақстан
ers40@mail.ru

Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы
Филол.ғ.к., ХТИИ-дің доценті, Тараз қаласы, Қазақстан.
karakoz14@mail.ru

Нұрбеков Талғат Балтабайұлы
Филология магистрі, Тараз қаласы, Қазақстан.
nurbekov_t.b@bk.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢАША БАҒЫТТАРЫ

Түйіндеме

Мақалада жоғары оқу орындарында қазақ әдебиетін оқытудың жаңаша заңдылықтары мен білім беру жүйесіндегі өзгерістер қарастырылады. Қазіргі таңда студент жастардың креативтілік дағдыларын қалыптастыру мен тұлғалық дамытуда әдебиетті оқытудың маңыздылығын, нәтижелерін талдайды.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, оқыту, технологиялар, инновация, әдеби мұра.

Резюме

В статье рассматриваются новые закономерности преподавания казахской литературы в высших учебных заведениях и изменения в системе образования. В настоящее время анализируется значимость, результаты преподавания литературы в формировании и личностном развитии навыков креативности студенческой молодежи.

Ключевые слова: казахская литература, обучение, технология, инновация, литературное наследие

Resume

The article deals with new patterns of teaching Kazakh literature in higher educational institutions and changes in the education system. Currently, the author analyzes the significance and results of teaching literature in the formation and personal development of creative skills of students.

Keywords: Kazakh literature, education, technology, innovation, literary heritage

Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарынан кәсіби мамандар даярлау мәселесінде жоғары білім беру, ғылыми, рухани-тәрбиелік, инновациялық және өндірістік мүмкіндіктерін күшейту, заманауи талаптарға сай әрі тиімді етіп пайдалану қажеттілігі туындауда. Әсіресе, оқу мен ғылымды ұштастыра дамытуға көбірек көңіл бөлу қажет. Бұл орайда, әрбір пәннің мазмұнына сәйкес инновациялық жаңа моделін таңдап алып, үздіксіз білім беруді дамыту, жаңа ақпараттық және педагогикалық технологияларды батыл енгізу маңызды мәнге ие болып отыр. Әсіресе, шығармашылық және талдаушылық ойлауды, өз бетінше жұмыс істеу дағдысын дамыту, студенттердің теориялық білімін бекіту және тереңдетуде өзіндік жұмыстарды орындату мен оның инновациялық түрлерін қолданудың зор нәтижелер берері даусыз. Сапалы болашақ кәсіби мамандар даярлауда әрбір оқу орны өзінің материалдық-техникалық базасын заманға сай оңтайландырып, озық технологиялар үлгілерімен жабдықтап, дәріс беретін профессор-оқытушылардан да инновациялық мазмұн мен интерактивті әдіс-тәсілдермен сабақ жүргізу талап етілуде. Бұл туралы Елбасының өз Жолдаулары мен мемлекеттің жастар мәселесіне байланысты ұстанған саясатында да үнемі ескерілуде. Әсіресе, бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына еніп, әлемдік дамуда өз орнымызды белгілеу үшін әрине, халықаралық стандартқа сай білім алған, озық ойлы, шетелдермен дода-тартыста іркілмейтін, жан-жақты білімді, әрі ұлттық ділі мен тілін, дінін өз бойына сіңірген патриоттық сезімі терең ұрпақ тәрбиелеуіміз қажет. Сондықтан да инновациялық білім беруді жан-жақты пысықтап, негізгі теорияларына сай оңтайлы білім беруді талап ету қажеттігі туындауда. Осы тұрғыда бүгінгі таңда білім беру саласында 50-ден астам оқыту технологиялары қолданылып, өз жемісін беруде. Әрине, ол технологиялардың әрқайсының өзіндік мазмұны, мақсаты, нәтижелері әр түрлі. Және, әрбір ғылымда, салада, пәнде қолдану мүмкіншілігі әр түрлі. Әдебиет тарихының негізгі дәуірлері мен кезеңдерін толық түйсіну үшін сол кезеңдегі өмір сүрген ақын-жазушылардың көркем туындыларын талдап, сыни көзқараспен тұжырымдай білуі тиіс. Бұл үшін студент әдеби тілдің басты стильдерін өзара ажыратып, мол тіл байлығын дұрыс қолдана білуі, ойын жан-жақты тұжырымдауы үшін жатық сөйлеу білу мәнері, теориялық толғамдарды танып-талдай алуы қажет. Міне, осы тұрғыдан келгенде, әсіресе, жоғары оқу орындарында болашақ әдебиетші мамандар даярлауға проблемалық оқыту, дамыту оқыту, «сыни тұрғыдан ойлау» технологияларының маңызы ерекше. Студенттерге жалпыға міндетті Мемлекеттік стандарт негізінде дәріс беріп, оны жаңаша ұйымдастыра білу терең білім мен білікті қажет етеді. Әсіресе бір сарынды сабақ үлгілерінен қашық болған жөн. Болашақ мамандар ретінде әрбір көркем шығарма мен сөз зергері шығармашылығына өзіндік пікірлерін қорытып, тұжырымдай білуге бағыттау қажет. Айталық, «қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары» тақырыбын оқытуда негізгі түсінік беріледі. Белгілі ақын-жазушылардың негізгі шығармалары мазмұндалып, жалпы әдеби даму сипаты мазмұндалады. Бір сарынды түсіндіру мен баяндаудан гөрі, мұнда студенттердің өз беттерінше ізденіп, пәнге деген қызығушылығын арттыратын технологиялар нәтижелі болмақ. Әсіресе, Ж. Қараевтың технологиясы олардың сенімділігін туғызып, білімін одан ары дамытуына, шығармашылық деңгейге көтерілуіне мүмкіндік жасайды. Қосымша тақырыптар бойынша өзіндік жұмыстарын жазып келу тапсырылады. Оқу үдерісінде, әсіресе, әдебиет сабақтары бойынша орындалатын өзіндік жұмыстар студенттердің практикалық дағдыларын бекітуіне, ұсынылған теориялық міндеттерді өз бетінше шеше білуіне жол ашады. Осы тұста әрбір оқу орны өздерінің материалдық-техникалық базасын заман талабына сай жаңартып отыруы қажет. Әдебиетші ұстаз-ғалымдардың әзірлеген оқу-әдістемелік кешендерінен қажетті бағыт-

бағдар алған студент түрліше электронды оқу құралдарын, т.б. қолдана отырып, негізгі мазмұнды терең ашып, алға қойған мақсат-міндеттерді шешуге мүмкіндік алады.

Жоғары мектепте әдебиеттің тарихы мен теориясын оқытуда әсіресе, әдеби процестің жай-күйіне тоқтала отырып, проблемалық сұрақтар төңірегінде пікірталастар ұйымдастырып, көзқарастарымен ескере отырып, тұжырымдауға мән берген мақұл. Бұл студенттерге ғылыми-зерттеу жұмысында аса маңызды қорытындылар жасауға да көмектеседі. Және, жоғары оқу орындарында өткізілетін конференцияларда баяндама жасап, ғылыми мақалалар жазуға да итермелейтіні сөзсіз. Әдебиетті оқытудың инновациялық бағытына ғылыми үйірмелердің жұмысын жандандыру да жатады. Әсіресе, шығармашыл жастарға ақ жол көрсетіп, негізгі мақсат-мұратына жету мен талантының толыққанды ашылуына да үйірме мүшелерінің өзара пікірталасы, презентациялары жағдай жасайтыны даусыз.

Кәсіби мамандар даярлау ісіндегі соны талаптар оқытушыларға жаңаша ізденуін, жаңа қырларымен танылуын талап етуде. Әрбір тақырыптар бойынша студенттерге бағыт-бағдар беріп, педагогикалық инновациялық технологияларды қолдану үшін біліктілігін арттыру мақсатында терең ізденуіне тура келеді. Әсіресе, әдебиет сабақтарында үнемі адамды тану, қоғамдық-саяси жағдайлардың рухани мазмұнын ашып көрсету, ізгілік, адамгершілік, отаншылдық идеяларды насихаттауды басты мақсат етіп қойылады. Кез-келген сөз зергерінің шығармашылығын талдау арқылы оның өзінің ішкі «Меніне», сол арқылы жалпы адам болмысына, өмір сүрген ортасы арқылы қоғамдық-саяси жағдайға талдау жасап, болашақ ұрпақ санасына зерделі ойларды құя білгенде ғана әдебиетші мамандарды жаңаша ойлау соқпақтарына жетелеп, әдеби процес жайын жан-жақты зерттеу мүмкіндігіне жол ашылады. Әдебиет ұстаз-ғалымдарға қойылатын талаптар да көп. Ең алдымен, әдебиетті тегін оқушы таңдамайды. Бойында титтей де болса таланттың ұшқыны бар, шығармашылықпен айналысатын немесе Отанға, руханиятқа деген сезімі өте терең, асқан патриот, ізгілікті балалар ғана жастайынан әдеби шығармаларды құмарта оқып, әдебиетші болуға талаптанады. Міне, осындай талантты жастың талабына нұр жаудырып, сезімін қанаттандыруға, отаншылдық, адамдық рухын асқақтатуға жағдай жасап, заманға сай білім беру - әдебиетші ұстаздардан асқан шеберлікті қажет етеді. Өзі де осындай баспалдақтардан өткен ұстаз, ғалым бала жанын терең пайымдап, үнемі қайраттандырып, жігерлендіріп отыруы қажет. Бүгінгі жас ұрпақ көркем шығарма оқымайды, әдеби кітаптар оқуға басқа техникалық құралдар (компьютер, теледидар, телефон, т.б.) мүмкіндік бермейді деп байбалам салып жатамыз. Әрине, бұл замана талабы. Дегенмен, әдебиет - өмір айнасы екендігін жас ұрпақ санасына сіңіруде түбегейлі өзгерістер жасаған жөн. Аталған мәселе бойынша мектептерде ұлтымыздың қаймағына айналған қайраткерлеріміз, түркі тілдес халықтарға ортақ тұлғалар, руханият ісіне үлес қосқанымен мектеп бағдарламасына енбей қалған кейбір ақын-жазушыларымыздың шығармалары енгізіліп, тереңдетіп оқытатын сыныптар көбейту, т.б. біршама жемісті істер атқарылды.

Ал, жоғары мектепте әдебиет пен тілді барлық мамандық студенттеріне оқыту ісі қолға алынбауда. Қазіргі уақыт білімнің де тынысы кеңейіп, білімдінің жұлдызы жарқырай бастады. Шын білімдіге жарқын жол ашылды. Білімнің әлеуметтік қызметі артуда. Біліммен қатар білік дағдыларын, терең ойлау машықтарын, тылсым дүние сырларын шығармашылықпен сезіну қырларын дамыту – оқытудың негізгі талабына айналууда. Бұл үшін инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану шарт.

Елбасы ұстанған саясат аясында білім беру саласында да реформалар жүргізілді. Үш сатылы оқу енгізілді. Дегенмен, дәстүрлі оқыту жүйесінен алшақ кетпеген мақұл. Халықаралық стандартқа сәйкес білім беруді барлық білім ордаларының материалдық-техникалық базасы көтере алмайтындығын ескерген дұрыс. Сонымен қатар, білікті мамандардың жетіспейтіндігі де жасырын емес.

Қорыта айтқанда, жоғары мектепте оқыту – білім беру жүйесіндегі соңғы талаптарға негізделуі тиіс. Әсіресе, егемен елдің ертеңі саналар өскелең ұрпақтан кәсіби сапалы, ел болашағына алаңдай білетін парасатты, өрелі маман даярлауда көптеген қиындықтардың

болғандығы жасырын емес. Уақыт өте келе қиындықтардың көбісі дерлік артта қалып, тамаша бастамалар жемісті нәтижелерін беруде. Солардың ішінде «Болашақ» бағдарламасын ауыз толтырып айтуымызға болады.

Ал, жоғары меткепте әдебиетті жаңаша оқытуда педагогикалық технологиялар қолданудың артықшылығы ретінде мыналарды анықтап айтуымызға болады:

1. Студент креативті ойлау дағдысына ие болады.
2. Кез-келген кезең мен мәселеге қатысты кең тұрғыда талдап, өз көзқарасын дәйектей алады.
3. Студенттің теориялық білімі мен талдаулары ғылыми негізде

дамиды.

4. Студенттердің танымдық, интеллигентиялық қабілеттері, қызығушылықпен артады.

5. Мәдениетті де озық ойлы азамат ретінде қалыптасып, қоғамдық саяси жағдайларға қатысты пікір қорытуға жағдай туғызып, адамдармен өзара қарым-қатынаста тұлғалық қасиеттерін қалыптастырады.

Білім беру саласындағы оқытудың озық технологиялары студенттердің зейін-зерделік, кәсіптік, адамдық, ізгілік қасиеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізіп, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Және, оқытудың негізгі мақсатына жетудің тиімді жолдарын көрсетіп береді. Инновациялық технологияларды тиімді пайдалану оқытушының педагогикалық шеберлігіне, іскерлігіне байланысты. Әдебиет сабақтарын инновациялық сипатта өткізу ең алдымен ұлттық мүддеден алшақтамауы тиіс. Халықтық әдеби мұраларды, көркем туындылар арқылы рухани болмысымызды, ұлттық менталитетті танытуға ұмтыламыз. Сондықтан да әдебиетті оқытуүнемі ізденуді де талап етеді. Бұл үшін өзара тәжірибе алмасу курстары, арнайы семинарлар мен тренингтерге қатысу шарт.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Туған елім – тірегім (Құрастырғандар: М.Қасымбеков, Қ.Әлімқұлов). – Алматы: Рауан, 2001. – 1280б.
2. Сейсенбаева Ж. Ұлттық тәрбие аясында тіл және әдебиетті оқытудың кейбір жайттары // ҚазҰУ Хабаршысы. – 2009, №3. – 8б.

ӘОЖ 81.И-11

Имангалиева Айнаш Аккалиевна

Қойшыбек орта мектебі, Қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, Алматы қаласы

Төменгі сынып мәтіндерінің лексикалық жүйесін зерттеудегі статистикалық әдіс

Түйін

Мақалада төменгі сынып мәтіндерінің лексикалық жүйесін зерттеудегі статистикалық әдістері» қарастырылған

Резюме

В статье рассмотрены статистические методы изучения лексической системы текстов младших классов

Summary

The article discusses statistical methods of studying the lexical system of texts of junior classes

Сөйлеу қызметі өзара байланысты екі формада көрінеді:

- 1) пікірлесінің сөзін түсініп тындау;
- 2) өз сөзі.

Бұл ретте өз сөзіне қарағанда пікірлесінің сөзін түсінуі жедел түрде дамиды. Дауыстап сөйлеу негізінде проблемалық жағдайлар туғызуға байланысты іштей сөйлеу қалыптасады.

Зерттеушілер А.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.А.Рубинштейннің зерттеулері көрсеткендей, баланың психикалық дамуында оның алдыңғы ұрпақта жинақталған қоғамдық тәжірибе негіздерін игеруі үлкен роль атқарады. Бұл процесс қоршаған ортамен өңгімелесу және олармен бірге әрекет жасау нәтижесінде іске асады. Баланың қоршаған ортамен байланысы оның үлкендермен қарым-қатынас жасауына қатысты болады. Сондықтан да «іс-әрекеттің субъектісі жеке бала ғана емес, үлкендермен бірге әрекет жасаушы, яғни олармен қарым-қатынастағы бала болып табылады» [1,9].

Анық дәлелденген нәрсе - өмірінің алғашқы күндерінен бастап-ақ бала үйренуге қабілетті болып келеді. Бұған қоса, адам ересек кездегіге қарағанда жас кезінде тез қабылдайды. Таным қызметінің қалыптасу процесін зерттеу барысында психологияға қатысты ойлау мен сөйлеудің қатысы, балалар ойлауының негізі - арнайы оқытудың бала ақыл-ойының даму бағытын анықтайтын жалпылаушы процесі қарастырылуы тиіс. А.С.Выготскийдің пікірінше, баланың білім мазмұнының қалыптасу процесі оның мінез-құлқы және ақыл-ойы дамуының бағытына байланысты анықталатын таным әрекеті арқылы іске асады. Баланың қоршаған ортамен, адамдармен қарым-қатынасы әсерінде қалыптасқан таным-түсінігі танымдық байланыстар жүйесін құрайды [2,28].

Демек, бала алғашқыда өзге адамдардың іс-әрекетін үйлестіруші, реттеуші қызметін атқара отырып, бірте-бірте өзінің де іс-әрекетін басқаруды үйренеді. Олай болса, ерікті іс-әрекеттің негізі тіл арқылы адамдардың өзара сөйлесуінде жатыр. Ал сөйлесу өз іс-әрекеттерін басқара білу механизмінің негізін құрайды. Баланың сөйлей білуге деген алғашқы талпынысы - оның дамуының бастапқы кезіндегі басты нәрсе. Ол үлкендердің сөйлеген сөздерінен бірнеше мәрте қайталанатын белгілерді ептеп түсіне бастайды. Сөйтіп ол *бер, мә, кел* т.б. сөздерге түсінетін сияқты көрінеді.

Ғалымдардың зерттеуіне сүйенсек, екі жастан бастап бала тілі күрт дамиды. Мектеп жасына келген бала, яғни 6-7 жасар бала 3,5-4 мыңға жуық сөз біледі екен. Демек, ол тілдің бүкіл фонологиялық жүйесін түсінеді. Олай болса, өз бетінше сөйлемдер құрастыра, өз ойын өзгеге түсіндіре, жеткізе алады.

Зерттеулер көрсеткендей, түске, үлкендікке, заттың жай-күйіне байланысты ерекшеліктерді жас баланың естіп қабылдауынан гөрі, сол заттарды көріп, қолмен ұстап барып, ажырата қабылдауы 10-12 есе тезірек іске асады да, бала жадында ұзақ сақталады.

Жалпылама «сөзге» қарағанда, балаға сол зат, белгі, құбылысты көрсету, оларды ажырата отырып көрсету арнайы үйретусіз-ақ тез қабылданады. Сөз жалпылама ұтым болғандықтан, бала тез арада өзі қабылдаған сөздерді белгілі бір топтарға бөле отырып меңгере бастайды (мысалы: биік, үшбұрыш, ащы т.б.).

Оқушының өз бетінше меңгеруі алғашқыда әрине, қателесусіз жүрмейді. Табиғаттағы зат пен құбылыс арасындағы байланысты білдіретін сөздер (кеңістік, сан т.б.) сезімдік қабылдауға негізделеді де, балаға көрінбейтін болғандықтан, ол нәрселер мен байланыстарды үлкендер түсіндіреді, яғни елестетеді. Бұларды түсінуге талпыну және тілде қолдану баланың ойлау қабілетін дамытады. Сол секілді үлкендердің сезімдік, эмоциялық күйін білдіретін сөздер де балаға түсінікті бола бастайды да, балада да эстетика, адамгершілік туралы алғашқы түсінік қалыптасады. Балада алғашқы кезде өз шамасын байқап көру қасиеті үлкендермен, заттармен байланысқа түсу, яғни сөз арқылы жүзеге асады.

Алғашқыда ол зат пен құбылыстың аттары арқылы, ал кейінірек жіктеу есімдіктері арқылы, содан соң өзін басқа балалармен салыстыру арқылы жақсы және жаман қасиеттерді ажырата бастайды. Сөздік қорын дамыту арқылы бала ертегі, өлең тыңдауға, ән салуға, мәнерлі де мәнді сөйлесуге бейімделе бастайды. Демек, баланың алғашқы даму сатысында оның физиологиялық және физикалық дамуы мен ойлау белсенділігі үлкендердің жүйелі тәрбиелік жұмыстарына байланысты болады. Өмірдегі құбылыстарды көру, есту арқылы бұл

жаста бала психикасында үлкен өзгерістер байқалады. Ол өзін қоршаған әлемді тек байқаушы ғана емес, онда өзі әрекеттенуші де.

Ол өмірде өзі көрген құбылыстарды, үлкендердің сөздері мен іс-әрекеттерін ойын арқылы ойнап, сол ойындарда қолдана бастайды. Дұрыс ұйымдастырылған ойындарда балаларда жақсы дағдылар қалыптаса бастайды, яғни ойын - ойды дұрыс дамытады. Тек баланың ақыл-ой қызметін активтендіру және ұйымдастыру нәтижесінде ғана білімді меңгертуге болады. Н.А.Менчинскаяның пікірінше, «таным, танымның қалыптасуы өзара байланысты екі процестен тұрады: білімді игеру және оны қолдану». Баланың екінші сигналдық жүйесі ретіндегі сөйлеуі бірінші сигналдарға қарағанда жетекші орында болады, екінші сигналдар оған қызмет етеді. Ал сөздік қоры мен ойлау жүйесі нашар дамыған балалардың сөздік қоры, сөз байланыстары тек белгілі бір ғана бағытта болады да, әр түрлі жағдайдың өзгеруіне қарамай, олардың жауаптары бір жақты болады.

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды: балалар тілінің дамуы мен қалыптасуын зерттеу балалар психологиясы мен психолингвистиканың проблемаларын шешуде ғана емес, сонымен қатар тілдің табиғаты жөніндегі аса маңызды теориялық мәселелерді талдау, зерттеу барысында да ерекше маңызды.

Әсіресе, бұл зерттеулер балалар тілі онтогенезін, ол арқылы тілдің лексикалық, грамматикалық категорияларының филогенезін, оның фонологиялық жүйесін және мәтін тудыру механизмдерін танып-білуде аса маңызды роль атқарады. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында балалардың сөйлеу тілін зерттеу психологтар мен тілші ғалымдар назарын өзіне аударды, балалар ойлауының, ой-өрісінің деңгейін білдіретін алғашқы жиілік сөздіктер пайда болды [3,225].

Батыс Еуропа психолингвистикасына тән жасөспірімнің сөйлесу қызметінің қалыптасу процесін туа пайда болатын құрылымға жатқызатын көзқарастарға қарсы шыға отырып, қазіргі тілші ғалымдар мен психологтар бұл физиологиялық, лингвоментальдық құрылымдар баланың сыртқы ортамен байланысы, яғни әлеуметтік әрекетінің нәтижесі екендігін көрсетті [4,11].

Адамның сөйлеу әрекеті, оның құрылымдық-типологиялық ерекшеліктері жоғары лингвистикалық шамалар - лексикалық, морфологиялық, семантика-синтаксистік ерекшеліктер нәтижесінде қалыптасады. Элькониннің пікірінше, бала қызметінің барлық жағы мазмұны, формасы бойынша қоғамға байланысты. Сондықтан бала өз өмірінің алғашқы күндерінен бастап қоғамдық дене болып табылады. Оның адамзатқа тән мәдениетке жетуі белсенді әрекетіне байланысты болады. Баланың сөздік қоры сыртқы жағдайлармен, динамикалық әрекетпен сипатталады. Баланың жеке іс-әрекеттерінің күшеюі және өзге балалармен көбірек араласуы оның өз жолдастарынан көргендері мен алған әсерін айту үшін монолог түрінде түсіндіру, айту қажеттілігін тудырады. Бұған қоса әрекеттердің өзара байланысуы, бір нәрсеге баға беру, бұйыру т.б. формасында да сөйлеуі унемі даму үстінде болады. Мұның барлығы балалардың сөздік құрам мен тілдің грамматикалық құрылысын интенсивті меңгеруіне әкеледі де, олардың сөзі бір-бірімен байланысты, жүйелі бола түседі. Мектепке дейінгі кезеңде балалардың практикалық іс-әрекеттерін жоспарлау мен бағыттау, реттеуге негізделген сөйлеудің жаңаша қызметтері қалыптасады.

Міне, сондықтан да ауызша тілді меңгерудің жүйесіз түрінен мектепте морфология мен лексиканы үйретудің жүйелі тәсілдеріне көшу үшін мектеп оқулықтарындағы мәтіндердің сөздігіне мүмкіндігінше тілімізде жиі және сирек қолданылатын жаңа мәнге ие сөздерді сұрыптап ала білудің айрықша маңызы бар. Бұл мақсаттарды шешу үшін, алдын-ала 6-10 жас аралығындағы балалар тілінің лексикасы мен морфологиясын, сонымен қатар балалар тілі дамуының көзі болып табылатын балаларға арналған оқулықтар мен көркем шығармаларды лингвостатистикалық әдіспен зерттеу қажет. Тілдің синтаксисі мен семантикасына квантитативтік әдістер қолдануда көптеген қиындықтар бар: біріншіден, өте үлкен мөлшердегі сөз, сөз тіркестерінің жиыны қажет, екіншіден, мәтіндердегі сөз тіркестерін қарастыруда жекелеген қиындықтар туындамай қоймайды.

Сондықтан да зерттеуімізде негізінен балалар тілінің лексикалық және морфологиялық ерекшеліктеріне тоқталмақпыз. Балалар тілінде, олардың танымдық, ойлау жүйесінің дамуында, қоршаған ортаның беймәлім құбылыстарын тануында атауыш сөздер мен тұрақты тіркестер айрықша маңызға ие болса, зат есімдер өзге грамматикалық категорияларға қарағанда ерекше қызмет атқарады. Осыдан барып мектепте тілдің, сөйлеудің оқып-үйрену объектісі ретінде қарастырылуы ерекше маңызды екендігі шығады. Себебі, балалар онда «сөйлеудің сөз бен сөйлемнен, сөздің дыбыс пен буындардан тұратындығын оқып-үйренеді» [5,1].

Осыларды нақтылы айқындау үшін балалар тілін квантитативтік әдіспен зерттеу - олардың лексика-грамматикалық ерекшеліктерін ашуда, сонымен қатар бастауыш білім беру кезінде оларға берілуге тиісті материалдың сандық және сапалық ерекшеліктерін анықтай отырып, алынған зерттеу нәтижелерін көркем әдебиет пен публицистикалық жанрдағы үлгілермен салыстыру арқылы тілді меңгертудің кейбір тиімді әдіс-тәсілдерін қолдану да аса маңызды.

Бұл орайда алдымен зерттеу нысаны ретіндегі мектепке арналған текстердің құрастырылу, зерттелу тарихына тоқтала кеткен жөн. Қазақ тіл білімі тілді оқу пәні ретінде оқытудан, оған қажетті оқулықтар мен оқу құралдарын жазудан басталады. Қазақ тілінде оқытатын мектеп ашып, оқулық жазу ісі XX ғасырдың алғашқы 10-15 жылдарынан бастап едәуір жандана түсті. Бұл кезде қазақ зиялыларының әмбебап дарынды және қоғамдық-саяси белсенділігі күшті, қуатты шоғыры қалыптасқан еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізім:

- 1 Ысқақов М. Халық календары. - Алматы, 1980.
- 2 Томанов М. Сан есімдер тарихынан. Жинақта: Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы, 1973.
- 3 Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы, 1976.
- 4 Рысбаева Г. Сан есімдерге байланысты культтік фразеологизмдер // Н.Сауранбаев және қазақ тіл білімі. - Алматы, 2000.
- 5 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. - Алматы, 1974.

ӘОЖ 637-Н-21

Ниязбек Арайлым Бакытқызы

№ 10 мектеп-интернаты, Алматы қаласы

Тіл пәндері сабақтарындағы жаңа технологиялардың түрлері

Түйін

Мақалада тіл пәндері сабақтарындағы жаңа технологияларды үйретудің әдіс-тәсілдері қарастырылған

Резюме

Виды новых технологий на уроках языковых дисциплин

Resume

Types of new technologies in language lessons

Қазіргі кезеңде еліміздегі білім беру жүйесінің басты мәселесі - қазақ мектебі түлегінің білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жақындату болып отыр. Оқушыларға тілді меңгертуде нені басшылыққа алу керектігіне жауап бере отырып, әрі сабақ барысында пайдаланатын тиімді әдіс-тәсілдерді саралай келе зерттеуші М.Л.Вайсбурд мына мәселелерге баса көңіл аударады.

- 1.Оқытудың мақсатын кәсіптік тұрғыда пайымдау;
- 2.Оқушының жас және жеке тұлғалық ерекшеліктерін, олардың қызығушылығы мен болашаққа жоспары;
- 3.Оқытуға қойылған талаптар;
- 4.Оқытылатын тілдік материалдардың ерекшелігі.

Қазір тілді меңгертудің заманауи үрдісін сипаттайтын тиімді тұстарын анықтау, мектептегі оқу үдерісін ұйымдастыруға септігін тигізетін тілдік жүйені меңгертуге оңтайлы әсер ететін, оқушыларды сөйлеу дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдерді пайдалану мен оны әрі қарай жетілдірудің қажеттілігі туындауда. Осылайша бір-бірімен өзара тығыз байланысты мақсатты алдымызға қоя аламыз.

1. Мектептегі тіл пәндерін меңгертудің инновациялық әдіс-тәсілдерінің тиімділігін талдап, белгілеу.

2. Оқытудың әдіс-тәсілдерінің типологиялық сипаты. Онда материалды меңгеру сапасына ұтымды әсер ететін дәстүрлі оқыту мен инновациялық әдіс-тәсілдердің өзара шарттастығын меңгеру қажеттігінің ара-жігін ашу.

Дидактикада әдіс дегеніміз - оқыту іс-әрекетін орындау барысындағы амалдар мен әрекеттер жиынтығы болса, ал технологияда іс жүзіне асатын арнайы лайықталған әдіс-амалдар. Технологиялық үдеріс-технологиялық бірліктердің арнайы жүйесі, олар педагогикалық нәтижеге бағытталған. Ал педагогикалық жүйе тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, мақсатты, бір-бірімен өзара байланысты әдіс-тәсілдер. Қазіргі оқу үрдісіндегі жаңа инновациялық технологиялардың басты ерекшелігі - олардың жекелей бағыт-бағдар тәсіліне ұмтылуы. Аталған мәселеге байланысты оқыту үдерісі ерекше маңызға ие болып, нақтылай бағыттылыққа ие болатын жеке тұлғаға бағдарланады. Оқытушы әрбір оқушының жеке тұлғалық қасиеттерінің сапасын зерттей отырып, оларға өздерінің икемділіктері мен дағдыларын жетілдіруге, өз мүмкіндіктеріне сенуге баулып, нәтижелі іс-әрекетке бағыт-бағдар беріп отырады.

Психология саласында ашылып жатқан ғылыми жаңалықтар материалды түсіну мен қабылдаудың жекелік ерекшеліктері ми жарты шарларының қызметіне тікелей байланысты. Әрбір ми жарты шарының өзіне тән ерекше қызметі болады. Психологиядағы зерттеу нәтижелері көрсеткендей, оқыту үдерісінде есту мен көруге ғана сүйену шарт, басқа түйсіктерге назар аударыла бермейді. Бұдан шығатын қорытынды, бүгінгі таңда таным процестерін дамыту жағы өз деңгейінде емес, яғни жеткілікті түрде мән берілмейді. Осы орайда, оқушыларға бейнелік те, қисынды да, ассоциациялық ойлауды қалыптастыратын әдіс-тәсілдерге көп көңіл бөлу қажеттілігі туындайды. Әр адамның өзіне тән жекелей танымдық ерекшелігі болады, ал оқытушыдан сол әрбір жеке тұлғаның өзіне тән ерекшелігін есепке ала отырып, қажетті оқыту параметрлерін таңдау талап етіледі. Тіл материалдарын қабылдауда әр оқушының қабілет-қарымы ескеріліп, оқытушы оқушыға тақырыпты меңгеру кезінде түрлі тәсілдерді пайдалана отырып, ұтымды, оңай меңгеруге жағдай жасауы тиіс. Кей оқушылар есту түйсігі арқылы қабылдауға мән берсе (аудио), ал қайсібіреулері тек көру түйсігі нәтижесінде қабылдаған ақпаратқа сүйенеді (визуалды), ал үшіншілері оқыту процесіне өзінің тікелей араласуы арқылы үйренеді (кинестетиктер).

Тіл сабақтары барысында оқытуды эстетикаландыру үйлесімдендіру үшін өнердің әр түрлі аспектілері қолданылады. Бұл тіл үйренуде білім беру міндеттерін жүзеге асыруға өзінің игі ықпалын тигізеді. Қазір бұл әдіс «интенсивті әдіс» деп аталады. Интенсивті әдіс талдамасын жасауда мынадай ғалым әдіскерлер өз үлестерін қосты. Атап айтқанда, А.А.Леонтьев, Г.А.Китайгородская, М.В.Кларин және т.б. Соңғы кездері тілді оқытудың әдіс-тәсілдеріне қарқынды әдістерді пайдаланудың нәтижелері жинақталып, қортындыланды. Олар жаңа білім көлеміне тиімді әсер етумен қатар, оны меңгерудің мерзіміне де, игі ықпал ететіндігін дәлелдеп келеді. Интенсивті әдіс тілді әрі таным, әрі қарым-қатынас құралы ретінде игеруге, кез-келген функционалды стильдегі ауызекі сөйлеу тілін ұғымдар мен дағдыларын қалыптастырудағы мүмкіндік беру тұрғысынан аталған әдістің мүмкіндігін таразылап, абстракциялау әрекетін жасады, тілдерді меңгертудің ең тиімді әдістемесі ретінде өңдеп, ретке келтірді. Ғалымдар интенсивті әдістердің технологиясын мұқият зерттеудің нәтижесінде оны тілді меңгеруге толық пайдалануға болды деген қорытындыға келді.

Оқушылардың әлеуметтік, жас ерекшеліктерін есепке алу, жеке тұлғаның танымдық мүмкіндіктерін бөгде адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асыру, қамтамасыз ететін материалды пайдалану интенсивті әдістің негізгі бағыты болып табылады.

Педагогикалық оқытудың сабақтастығы мен кәсіби бағытындағы қағидаларына сәйкес, интерактивті амалдар көптеген пәндерді игеруге пайдалануы мүмкін. Яғни, білім алушыларда жеткілікті дәрежеде ақпараттық қор, бастапқы дидактикалық база мен тілді меңгеру жөнінде дағдылар қалыптасқан. Оқу орындарында интенсивті әдіс өзінің икемділігі мен жоғары нәтижелігіне қарай бейімделген жағдайда сұранысқа ие болады. Аталған тәсіл оқыту барысында үлкен сұранысқа ие болады, оқушыларға меңгерілген теориялық материал бірліктерін коммуникациялық әр түрлі жағдайларына тасымалдауда әмбебап дағды қалыптасады, оқушылардың да белсенділік үлгерімі көтеріледі, соның нәтижесінде оқудың, білімнің де сапасы артады.

Бастапқы кезеңде интенсивті әдіс тұрақты қызығушылық қалыптастырады да, өзара белсенді әрекет ұйымдастыруға мүмкіндік туғызады. Келесі кезеңде кәдімгі дәстүрлі оқыту жағдайын жасау жолымен тілдік құралдарды практикалық жағынан игеру үдерісі жүреді. Тілді меңгеру кезінде интенсивті әдісті пайдалану оқушыларды дайындаудың сапалық деңгейін жақсартуға толықтай мүмкіндік береді, әр түрлі әдіс-тәсілдерді, сөйлеу қызметін ұйымдастыруға көмегін тигізеді. Тіл пәндерін практикалық тұрғыдан оқытуда жаңа материалды түсіндірудің айла-амалдарын оқытушының өзі тандайды. Жаңа материалды түсіндіру оқушының тіл сабақтарында алған білімінің сапасына қарай сараланады. Осы кезеңде қажетті білім шеңберін тереңдетуді, байқағыштығын дамытуға, қажетті дағдылар мен шеберліктерді қалыптастыру үшін жаңа тәсілдер қолданылады. Интенсивті әдісті сабақ барысында пайдалану оқушыдан тиянақтылықты талап етеді. Бұл тұрғыда танымдық әрекет түрлеріне төмендегідей талаптар қойылады:

1.Тілдік және қарым-қатынастық жаттығуларды жүйелі құрастыру;

2.Суырып-салмалық (импровизация) тапсырмалар, нақты тақырыптық қарым-қатынастарды ұйымдастыру, сабақтың мазмұнына байланысты жаттығуларды бейімдеу. Сол себепті де, практикалық тапсырмалар пікір алысу, сөйлесімдік сипатқа ие болады да, өзара қарым-қатынастың болуын қалайды. Осындай өзара әрекеттің барлық түрлері дерлік тіл сабақтарында қолданыла береді. Ол топтық жұмыстарда сұхбаттар құрастыруда, тапсырмаларды орындау барысындағы түрлі жарыстарда (конкурс, викторина, сөзжұмбақтар, рөлдік ойындар) қолданылады. Білім беру үдерісін жаңарту міндетті түрде жаңа тәсілдерді ойлап табуға алып келеді. Оның алдына қойған мақсаты - білім алушының танымдық әрекетімен үйренушінің педагогикалық қызметін үйлестіре отырып нақты нәтижеге жетуінде. Соңғы жылдары оқыту үдерісін ізгілендіру, оның практикалық бағытын күшейту мақсатында біраз жұмыстар атқарылуда. Жалпы алғанда мұндай әдістеме оқу орнының оқыту тәжірибесінде жалпылық, ал лингвистикалық курсын меңгертуді ұйымдастыруда жекелей қолданысқа ие болады. Бұл технология мынадай ерекшелікке ие:

а) тіл үйренушілердің танымдық белсенділігінің жоғары болуы;

ә)оқытушылық мәртебесінің өзгеруі, ол-басшы емес, ізденіске қатысушы тұлға;

б) тіл үйренушінің танымдық қабілетін есепке алып отырып, тапсырмалар беру.

Аталған тапсырмаларды орындағанда, тіл үйренушілердің репродуктивті және эвристикалық әрекет тәсілдері өзіндік ерекшеліктерімен астасады. Осы тұста «модуль» терминіне көп мән беріледі. «Модуль дегеніміз-қандай да бір жүйенің, ұйымның анықталатын біршама дербес бөлігі» (С.И.Ожегов). Ал модульдік технологияның ерекшелігі - оның білімді меңгеруге емес, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық үдерістерді, яғни жадтың алуан түрлерін (есту, көру, қимыл т.б.) ойлауды, ынтаны, ниетті қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық әрекеттер арқылы дамытуға, қарым-қатынас, ойын, танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын (ауызша, жазбаша сөйлеуде) дамытуға бағытталады. Жалпы, негізінде модуль құрамына - тақырыпқа мақсат қоюды, пәнді меңгерудің жалпы тәсілдерін, тараумен, тақырыппен танысуды, тақырып материалын сапалы баяндау, танымдық қызметті ұйымдастыру жаттығуларын орындату, материалдарды жинақтауды жатқызамыз.

Сонда ғана оқушылар тарапынан оқуға деген тұрақты және дұрыс қатынас қалыптасқан жағдайда жағымды жағдаят қалыптасады. Оқушыларға қажетті білім, машық пен дағдының

қалыптасуы үш көрсеткішпен анықталады. Олар тілдік құбылыстарды танып - білу деңгейі, оны есінде сақтаудың сапалық көрсеткіші мен түсінуі. Қоғамның әлеуметтік тапсырысы демократиялық жаңарумен сипатталған, ал күрделі мәселелердің шешімін ұжымдасып, іздестіруге белсенді түрде қатысатын мамандарды әзірлеу көзделуде. Техникалық прогресс пен ғылыми ақпараттардың көлемінің ұлғаюы, оқу үрдісін жетілдіре түсу үшін инновациялық білім беру технологияларын пайдалану өте тиімді. Бұны мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер арқылы да оқытуымызға болады. Тіл үйренушілер интернет арқылы өткізілетін тестерге, викториналарға, конкурстарға өздері қатыса алады, басқа елдердегі құрбыларымен хат алмасып тұруларына болады. Қазіргі кездегі шетел тілдерін меңгеріп, игеруге қойылатын талап, сол үйреніп жатқан тілде сөйлей алуға машықтану, күнделікті өмірде, ауызекі сөйлеу тілінде пайдалану. Жаңа технологияларды қолдану интернет өнімдерінің орасан мүмкіндіктерін оқыту құралы ретінде ашады.

Әлеуметтік-мәдени компетенцияның тиімді жолдарын іздестіруде зерттеушілер арасында бұрын болмаған үлкен мүмкіндіктері бар компьютерлік технологиялар үлкен қызығушылық тудыруда. Атап айтқанда, виртуалды кеңістікке, аутентті виртуалды интерактивті тілдік орта болып табылатын Интернетке ену көптеген зерттеуші-әдіскерлермен аталған компетенцияны дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Күнделікті жаңалықтар белсенді, ұжымдық тілді үйренушілерге ықпал етіп, шәкірттерді жаңа білімді өздіктерінен ізденіп алуына да мүмкіндік жасайды. Бұл оқытушының пәнді оқытудың, тілді меңгертудің міндеттерін нәтижелі, оң шешуіне әсер етеді. Тіл үйренушіге жүйелі білімді игерте отырып, оның пәнге деген қызығушылығын мейлінше арттыру шарт. Үйренушілерді тілдік фактілер негізінде өздіктерінен қажетті ақпараттар алуға, оларды талдауға, салыстырып-салғастыруға, жинақтап, қорытынды жасау біліктіліктерін қалыптастыруға үйрету қажет-ақ.

Оқыту жүйесіндегі жаңаша мазмұн – болашақ ұрпақтың білім процесін сапалы меңгеруінің басты нысаны. Қазір қай жаңа технология тиімді, соның қайсысы өз пәнінде жемісін береді, тәжірибелі оқытушылар соған айрықша мән беру. Оқытушының ең алғашқы жұмысы оның дәріске даярлығы, яғни, сабақ жоспарын құру, оқушылардың қабілеттері мен жас ерекшеліктерін ескере отырып дәрісті өткізу. Оқытушының көрсетілгендей шығармашылық тұрғыдағы әрекеті арқылы тіл үйренушінің де ой-өрісі дамиды. Негізінде шығармашылық қабілет шығармашылық елес және ойлау құбылыстары арқылы жүзеге асады. Тіл үйренушіні шығармашылық тұрғыдан ойлауға, жылдамдыққа үйрету, икемділікке, тапқырлыққа баулу тікелей сабақта қалыптасады. Дәрісте, жалпы тіл үйренушілерге жайлы жағдай жасалуы қажет, сонда ғана білім сапасынан жақсы нәтиже шығады, сонда ғана ол тұлға ретінде жан-жақты дамитын болады. Компьютерлік технологияны пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі де қазір кеңінен қанатын жайды. Дамыған кезеңдегі интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады.

Қазіргі таңда дистанциялық оқытудың көптеген түрлері қалыптасқан. Мысалы тыңдаушылардың назарына талдау жасалып өңделген аудио бағдарламалар мен оларды қолдану тәсілдерінің жоспарын қоса ұсынатын білім орталықтары да бар. Енді бір тілдік әдістемелер шет тілін параллелді аударма әдісімен үйренуді ұсынады. Бұл әдіс барысында экраннан жайлап жылжып отыратын екі тілдегі сұхбаттар беріліп, тіл тасымалдаушылардың қатысуымен түрлі тақырыптарға қысқа миньютюралар ұсынылады. Қорыта айтқанда, инновациялық жаңа әдіс-тәсілдерді сабақта меңгерту бұл оның сапалы білім алуына – жайлы жағдай жасаудың бірден-бір кілті. Білім беруге, оқытуға, тілді үйренуде жаңаша көзқарасқа жету алатын білімнің нақты сапасын көрсетеді. Тіл үйренушінің компьютерлік-ақпараттық жаңа технологиялар бойынша алдыңғы тәжірибелермен танысу болып табылады. Оқу кабинеттерінің ақпараттық-коммуникациялық технология құралдарымен жабдықталуын қамтамасыз ету. Еліміздегі қоғам нарығындағы экономиканың сұранысы білімді, оқыған, ерекше ұйымдастыра алушылық қабілеті бар мамандарды өндіріске тарту болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. - М: 1997.
- 2.Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Бастауыш мектеп. - 1999.- № 4. 5-15 б.
- 3.Сақтағанова М.С., Н.Қ.Алиева, Н.Қ.Айтбаева «Ағылшын тілін оқытудың әдістері». – Алматы, Білім. № 3. 2006.

ӘОЖ 81-К

Калиева Н.М.,аға оқытушы, магистр Оралхан Бөкеев шығармашылығындағы замандас бейнесі

Түйін

Мақалада Оралхан Бөкеев шығармашылығындағы замандас бейнесі мен ерекшеліктері мәселелері қарастырылған

Резюме

В статье рассматриваются вопросы образа и особенностей Современника в произведениях Оралхана Бокеева

Summary

The article examines the image and characteristics of the Contemporary man in the works of Oralkhan Bokeev

Оралхан Бөкеев көркесөз үлгілерінің ішінде тұрақты тіркестерді тіліміздегі тұрақтанған қалпында да немесе өзге ораммен, жаңғыртып, жаңартып та өте шебер пайдаланады. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің тарихи қалыптасқан дағдылы түрлерін авторлық қолданыс тәсілдерімен байланыстыра зерттеу тұрақты тіркестердің табиғатын ашып қана қоймай, стилистикалық мақсаттар мен автордың тұрақты тіркестерді қолдану ерекшелігін, жазушының өзіндік қолтаңбасын анықтауға мүмкіндік береді.

Тұрақты тіркестер – қазақ әдеби тілінің айшықты да, мәнерлі бай саласының бірі. Бұлар өздерінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі [1,11].

Тұрақты тіркестердің бұл қырының жарқын көрінісін сөз шеберлерінің тезінен өтіп, шығармашылық көрігінде шыңдалған көркем де ғажайып туындылардан кездестіруге болады. Оралхан Бөкей мұндай тәсілдерді сәтті қолдана білген. Мысалы:

- Оныңыз рас, отағасы. Отымен кіріп, күлімен шығып жүрміз. Жігіт үріп ауызға салғандай қыздың аса сұлу бітіміне таңырқай қарап, тамсанып отыр, Қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған күн де орныңнан су шыққандай қоқшақтап, көшіп қона беруші едің. Алып шыққанның өзінде ит арқасы қиянға ұзап кеткен көшті қуып әкете ала ма?!...

Біздің үйден тас лақтырым жерде арқырап ағып жатар ағыны қатты Бұқтырма - жаз шыға суға шомылған, қыста сырғанақ тепкен баланың жер көкті шарқ ұрып шарласа таба алмас қызыққа толы мекені еді

(«Апамның астауы»)

Қой аузынан шөп алмас жуас, құлағының сәл мүкісі бар, бала болып көп ойнамайтын Жасқаншақ еді

(«Тортай мінер ақбоз ат»)

Әкем ферма меңгерушісі, үйде ішім-жем мол, ит басына іркіт төгіліп жатушы еді. Баяғыдай емес, ит тұмсығы өтпейтін қалың сексеуілдің бұл күнде мінтеліп, етек-жеңі түрліп бара Жатқаны Барханның қабырғасына қатты бататын.

Ол тіпті Әлікұлдың бақырып-шақырған сөзін шыбын шаққан құрлы көріп, елеген жоқ
(«Құм мінезі»)

Аузын ашса жүрегі көрінетін ауылдың адал азаматы емес пе, бар тоқтысын сойып, шамасынша дайындалған екен

«Арт жағынан шыққан тықырға елендеп, қыз да жалт қарап еді, екі өзі тас төбесінен шығып, сіресіп тұрған бозбала жігітті көріп, күліп жіберді» деген сөйлемдерден қаламгердің кейіпкер психологиясы мен танымын тұрақты тіркестер арқылы шебер суреттеуін айқын аңғарамыз.

Фразеологизмдер арқылы кейіпкер тілінің сөз байлығын, әсіресе, балалар тілінің тілдік қолданыс ерекшелігін дәл беруде О.Бөкеевтің стильдік ұстанымы, адамның өскен ортасына ән сөз саптау мәнерін ерекше талғаммен беруі қаламгердің шеберлігін танытады.

Мысалы: **«Қар қызы» әңгімесінде:**

Тілің мен жағыңа сүйенбе, тепсе темір үзетін, тамағы тоқ, іс насырға шапты, сужүрек, бес тиындық құны жоқ, төбе құйқаңды шымырлатты, қас пен көздің арасы, жатқан жыланнның құйрығын басты, үш ұйықтаса түсіне кірмеген, аузын ашса, жүрегі көрінеді, қасық қаны қалғаниша, ит арқасы қиянда, құлаққа ұрған танадай.

«Жетім бота» әңгімесінде:

Түн ұйқыны төрт бөлу, көз майын тауысу, қазанағы қарқ-сазанағы сарқ, аузын ашса жүрегі көрінеді, ішігіне қызыл айналмайтын қызғанишақ, қас қарайып, көз байланған шақ, қарға адым жер, ит арқасы қиянда, көзіне тне тіреп қойғандай, тепсе темір үзетін.

«Құм мінезі» әңгімесінде:

«Қарға адым жер», «бас сұққан жоқ», «тонның ішкі бауындай», «қаз тұрып кеткенше», «мұрынға су жетпей», «екі қолды төртеу етпеу», «сөзге жүйірік», «қой аузынан шөп алмас», ел аман жұртты тынышта», құзғын сәрі», «құс ұйқы», «бетінің оты шығып», «қылышын сүйреген қыс», «қас қарайып», «төрт құбыласы тең», «өліра мезгіл», «ішкені-ірің, жегені-желім», «екі көзі төрт болу».

Ардақ» әңгімесінде:

«Төрт құбыласы сай», «көңіліне сынық түсіріп», «ақ сүтін тел емді», «арқасын азздай қарыды», «шақшадай басы шарадай болды», «іші қара қазандай қайнады», «ту иенге бүйі түйгендей», «қара қазан, сары бала қамы үшін», «үш ұйықтаса ойында жоқ», «үріп ауызға салғандай», «сіркесу су көтермеу», «қыр қызғалдағындай құлпырып».

«Атау кере» хикаятянда:

«Иттің ішіне сары май жақпайды», «саусағымен шертіп таңдау, «аш аруақ секілді еңбектеу», «тепсе темір үзетін еңгезердей жігіт», «атадан қалған көз», «қара қылды қақ жарған әділдік», «тұқым қуалау», «жер көктің апишысын қуыру», «құлын кезінен құндаққа орағандай мәпелеп өсірді», «шошаң етер жерге шоқырақтатпау», «арқасы сыналар ұзақта еңку-еңку сапар», «сыр алдырмау», «қарға аунаған түлкідей түрленіп шыға келу», «Шыпжаңдап тыным көрмеу», «санасы сарабдал тарту». «балталаса жа қыңқ етпейтін батырлық», «мырс етіп күліп жіберді», «еңкіндінің шырқын бұзу», «ес ақылынан айрылу», «қол аяғын бауырына алып бүрісу», «көз жазып қалу», «сор айдап келу», «жүрек сыздатар сағыныш», «бейпіл уақыт», «ит басына іркіт төгілген шақ», «екі иінінен дем алу», «астына су жіберу», «тышқақтата қуып тығу», «көлденең көк аттыны сиқырлау», «екі көзі төрт болу», «әлемнің жүрегі тоқтап қалу», «көзден таса аулақтану», «ентігін баса алмаған», «мыңқ етпестен тыңдады» және т.б.

Көріктеуіш, бейнелеуіш құралдар шығарманың өңін кіргізетін ең ұтымды тәсілі. Оның ішінде теңеулердің мәні ерекше зор. Теңеу - құбылысты басқа нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі [2,323].

Теңеу - интеллектуалды қызметтің ең бір көне түрі [3,56].

Теңеу - интеллектуалды қызметтің ең бір көне түрі ретінде таныла келе, ұлттық сана-сезіммен, халықтың мәдениетімен, адамдардың өмірлік тәжірибесімен астасып жататын лингвомәдени бірлік болып табылады [4,12].

Сондай-ақ автор тіліне теңеулер өңдеуден өтіп, жаңаша қырынан көрініс береді. Мысалы: «Қар қызы» әңгімесінде: *«Қаздың жұмыртқасындай, жұлындай көтеріліп, шаққан кенедей, апандай аузы, аяздай терезе, кеңгірудің баласындай, зіңгіттей азамат, қоғамдай*

дардай жігіт, түйедей, сеңдей сірестіріп, үміт отындай, ботадай боздап, көктемгідей, қыстай көріп, иесіз үйдің қонағындай, жұлдыздай жылтыраған сәуле, жалмауыз кемпірдей, адасқан балапандай, киіздей тұтасқан, еңгезердей, аққаладай, шаңырақтай, шүрегейдей, қамаудағы арыстандай, ет қақшыған төбеттей, аждаһаның алдындағы көжекетей, қоршаудан қашып шыққан бұғыдай, балапан қораздай, қоянның құмалағындай, аядай үй, адасқан қаздай, сырғауылдай ұзын, сүліктей меңсіз, соқыр ботадайын, ұлардай шулаған, қарлығаштың ұясындай, көзімнің қарашығындай, сайдың тасындай, аюдай ұйықтап, тегенедей төңкеріліп, қонақтаған тауықтай, сиырдың сілекейіндей, құтырған бурадай, ит көрген ешкідей.

«Жетім бота» әңгімесінде: Ақ шағаладай, шайдай ашық, қаздай тізіліп, шашы самаладай, қарлығаштың ұясындай, қойдың терісіндей, құмырсқадай қыбырлап, егіздің сыңарындай, бүркіттей саусақтары, қысыр жыландай, қамаудағы қасқырдай, кең сарайдай, тарыдай міні жоқ, жез табақтай, жақұттай жарқыраған сәуле, тарыдай бытырап, түйедей басы, шөкімдей бұлт жоқ, кермаралдай керіліп, ата қыздай, сойталдай үш жігіт, жайдың оғындай, сүйректтей саусақтары, мейіздей, кілемдей төсілген, балапандай қаумалап, шынашақтай, айрандай ұйыған, мірдің оғындай, иненің жасауындай, күмістей жылтырап, тайдай тулап, шүйкедей бұлтсыз, алапамсадай жігіт, найзадай шанишылып, шуақты аңсаған қариядай, құлындай тулап, жұлдыздай жымыңдаған, жалмауыз кемпірдің баспанасындай, итарқа қосындай, мұнтазадай жиналған, аядай бөлме, тотыдайын таранып, ересек адамдай, уыздай пәк сезім, беріштей берік, қотыр түйедей, уыздай жас, тасбақадай зиянсыз және т.б.

Аталған тілдік тәсілдердің барлығы да көркем шығармада белгілі бір стильдік мақсаттарға орай қолданылып, шығармада берілген. Көріктеуіш құралдар кейіпкердің мінез-құлқын, психологиялық ахуалын, эмоциясын дәл беруге жағдай жасайды. Бұл айтылған мәселелер психологиялық әңгімелердің кейіпкерлерімен тығыз байланысты. Оның себебі, кейіпкер тілінде ұлттың рухани құндылығы ретінде ана тілінің бейнелі сөз оралымдары жиі қолданылады.

Көркем шығармада жиі кездесетін тағы бір бейнелеу түрі - эпитет. Эпитет (сипаттама) - заттың, не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз. эпитет ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді. Эпитет өзіндік сын емес, адамның не заттың, не табиғат құбылыстарының өзгеше белгілерін көрсету, айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз және олардың бейнесін оқырманның көз алдына елестету, оқырманның ой-қиялына әсер ету үшін қолданылатын көркем сөз. Эпитет - бұл белгілі бір заттың сын-сипатын ғана танытатын құрал емес. Ол көркем мәтін ішінде, әсіресе, поэзия тілінде кеңінен қолдана келе, көркемдеуіш, бейне тудырушы және коммуникативті-прагматикалық қызметтерімен де ерекшеленетін көркем мәтін компоненті болып табылады. Эпитеттер - поэзия тілінде көркем бейне сомдай келе, автордың дүниетанымын, эстетикасын, белгіді бір затқа, құбылысқа деген субъективті көзқарас дүниені танытатын көркем дүние болып есептеледі. Қарапайым тілмен айтқанда, анықтауыш. Оралхан Бөкей туындыларында тілдік құралдар тәсілдер арқылы шындық болмыс шеберлікпен бейнелейді. Шығарма тілінің көркемдігі мен қаламгердің тілдік құралдарды шеберлігінен, оқырман көңіліне қонымды етіп бейнелеуінен жазушының жеке тілдік дүниесі, өзіндік болмысы көрінеді. Қаламгер туындыларынан тұтас бір этностың тарихы, психологиясы, мәдениеті туралы ақиқатты тілдік құралдар арқылы көркем әрі нанымды түрде жеткізудің бітімі бөлек үлгісін тануға болады.

Оралхан Бөкей! Жазушының жаратқан аямай-ақ берген табиғи таланты мен қабілетіне үңілген сайын суреткердің драматург ретіндегі қолтаңбасы да өзіндік ерекшелігінен хабар береді. Тіпті сонау жетпісінші жалдары Оралхан Бөкейдің «Құлыным менің», «Қар қызы», «Текетірес» сынды қойылымдары да сахнаны дүр сілкіндіріп еді. Оралхан Бөкеев драматургияға алғаш жол салған саңлақтардың бірі. 1974 жылы режиссер Қ.Жетпісбаев сахналаған «Құлыным менің» қойылымы сол кездегі қазақ сахнасындағы үлкен жаңалық болды. Жалпы, Оралхан Бөкеевтің драматургия саласына жазған шығармаларының барлығы да театрда сахналанды. Сахна төрінде ерекше талғаммен қойылып, өміршендік танытқан

жазушы Оралхан Бөкеевтің «Құлыным менің» туындысы. «Құлыным менің» драматургиясы қазақ топырағында ғана емес, Кеңес драматургиясындағы айтулы оқиға болды. Қойылымнан соң тікелей репортаж жасап, редакцияның өзінде үлкен пікірталас өткізді. Бұл сол кездегі қазақ театр өнеріне арналған бірінші «Дөңгелек үстел» болды.

Әрине, театрда Оралхан Бөкеевтің пьесаларын қою үлкен дайындықты қажет етеді. Жазушы Оралханның стилі де өзгеше. Оны айту да мойындау да қажет. «Стиль - жазушының өзі» деп орыстың атақты ақыны Пушкин де айтқан. Қандай кереметтей талант болғанымен де, адам өзінің қалпынан, өзінің жүрегінің айтқанынан шыға алмайды, соның шеңберінде ойлайды, сол ойлағандарын қағазға түсіреді. Кез-келген ақын, жазушы өз деңгейінде, өзінің шама-шарқынша жазады. Ал Оралханның жазудағы қолтаңбасы ешкімге ұқсамайтын ерекше еді. Жалпы, Оралханның өмірден ерте кетуінің өзі қазақ әдебиетіндегі философиялық романтиканың жойылуына әкеліп соқты. Символдық ойнату тәсілдері орыс әдебиетінің поэзиясында болмаса, драматургиясында бола қойған жоқ, оны алғашқы драматургияда даралаған да осы Оралхан болды. Оралхан Бөкеев қазақ прозасына тыңнан түрен түре келді. Жазушы Оралхан Бөкеев негізінде, проблема қоюға, тартысты материал жасауға, шынайы, шыншыл кейіпкер сомдауға құштар еді. Оның қаһармандарының барынша қаны тулап, қайратқа мол болып жатуын қалайтын қаламгер философиялық өреге ұмтылып, қажымас, қайтпас жандардың кескінін жасауға құмар болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Көркемсөз оқу шеберлерінің Оралхан Бөкей атындағы ҮІІ республикалық байқауын өткізудің тәртібі // Ана тілі. - 2005. - 7 шілде.
- 2 Қаңтарбаев Ә. Өр Алтайдың ойында, Оралханның тойында: Оралхан Бөкей-60 // Қазақ әдебиеті. - 2003. - 24 қазан.
- 3 Құттымұратұлы Қ. Оралханның белгісіз махаббаты: Оралхан Бөкей күнделігі туралы // Жас Алаш. - 2003. - 20 қыркүйек.
- 4 Мұртаза Ш. Оралхан Бөкей еске түскендегі елес пен ойлар // Жұлдыздар отбасы. - 2011. - №17. - 39.

ӘОЖ372-К-13

Кенжебаева Ботакөз Есенғалиевна, магистр, аға оқытушы

«Болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың мәні мен әдіснамалық тұғырлары»

Түйін

Мақалада болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың мәні мен әдіснамалық тұғыры мәселелері қарастырылған

Резюме

В статье рассмотрены сущность и методологические вопросы формирования управленческих компетенций будущих учителей

Summary

The article considers the essence and methodological issues of formation of managerial competencies of future teachers

Мұғалімнің басқарушылық іс-әрекетіндегі алғашқы көріністердің бірі – бақылау – білім алушылардың білімдерін, дағдыларын және әдеттерін анықтау, бағалау. Н.И.Пирогов өз еңбектерінде білімді жүйелі түрде тексеру қажеттілігін, оларды есепке алуды, оқушылардың өзіндік жұмысының рөлін атап өтті [1,10].

Мұғалімнің басқару қызметін қалыптастыру мен дамытудың келесі кезеңі үшін білім беру үдерісіне жоспарлауды енгізу, педагогикалық қызметтегі еңбекті ғылыми ұйымдастыру принциптерін қолдану тән, бұл әкімшілік қызметтің саласын кеңейтуді білдіреді.

Педагогикалық технологияларды оқыту практикасына енгізу оқыту іс-шаралары аясында бақылаудың әсерін ендіру қажеттігін анықтады. Педагогикалық шеберліктің ең жоғары деңгейі – педагогикалық басқару әдістерін меңгеру, ол дербес ғылыми білім саласы және тұтас педагогикалық үдерісте адамның психикалық әрі әлеуметтік даму үдерісін басқарудың принциптері, құралдары мен технологияларының жиынтығын білдіреді. Сонымен, біз басқару ұғымын өзіміздің зерттеу пәнімізге сәйкес «оқыту мен тәрбие үдерісінде субъектілердің өзара әрекеттестігінің адами қарым-қатынаста нәтижелі жүзеге асуын қамтамасыздандыру» деп тұжырымдаймыз.

Біз мұғалімнің «басқару құзыреттілігі» ұғымының мәнін анықтау барысында педагогика саласындағы құзыреттілік түсінігіне тоқталып өтуді жөн көрдік. Педагогикалық әдебиеттерде «құзырет», «құзыреттілік» терминдері жиі қолданылады және белгілі дәрежеде ретке келтірілген.

Э.Р.Саитбаева өзінің еңбегінде ғалымдардың құзыреттілік түрлерін 3-тен 37-ге дейін бөліп көрсеткендігін айтады. Бұл ұғымдардың кеңінен қолданылуы білім беру жүйесін жаңғырту қажеттілігіне байланысты негізделген.

Н.Э.Онищенко көрсеткендей, шетелдік зерттеулерде «құзыреттілік» жеке психологиялық қасиет ретінде түсіндіріліп, оның құрамында дербестік, коммуникативтік, тәртіптілік, өзін-өзі дамыту сапалары қарастырылады (Э.Шорт, Дж.Равен, т.б.).

ТМД елдері мен отандық психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде «құзыреттілік» терминін белгілі бір қызмет түрімен жиі байланыстырады. «Құзыреттілік» белгілі бір саладағы білімдер мен біліктер тұрғысынан түсіндіріледі. Ал, «құзырет» ұғымы кез келген тұлғаның, ұйымның құқықтарын білдіреді.

Отандық ғалым К.С.Құдайбергенова «құзыреттілікті» педагогиканың категориясы тұрғысынан жан-жақты зерделеген. Оның пікірі бойынша, педагогика саласындағы мұғалімнің құзыреті – нені білуін, нені түсінуін, меңгеруін немесе неге қабілетті екендігін көрсетуі, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығаруы.

Сондай-ақ, Н.И.Алмазова құзыретті – адам қызметінің белгілі бір саласындағы білім мен дағды деп, ал құзыреттілікті аталған құзыретті сапалы қолдану деп түсінеді.

Н.Н.Нечаев құзыреттілікті «өз ісін, орындалатын жұмыстардың мәнін, күрделі байланыстар, құбылыстар мен үдерістерді, мақсаттарға жету жолдары мен құралдарын мұқият білу»-п түсіндірсе.

Н.Ф.Талызина, М.Ж.Джадрига және т.б. авторлардың пікірінше, «білім», «білік», «дағды» сөздері «құзыреттілік» ұғымын нақты сипаттай алмайды, өйткені «құзыреттілік» – білімді, білікті, дағдыларды және өмірлік тәжірибені қабылдауды игеру деп тұжырымдайды. Кейбір авторлар педагог құзыреттілігіне бастамашылық, жауапкершілік, ынта-жігер, мақсатшылдық, өзін-өзі қамтамасыз ету, еңбекқорлық сияқты жеке қасиеттерді жатқызады.

А.В.Хуторской да «құзырет» пен «құзыреттілік» ұғымдарының мағынасын бөліп көрсетеді. Құзыреттілік – белгілі бір субъектілер мен үдерістерге қатысты қажетті және анықталған өзара байланысты жеке қасиеттердің (білім, білік, дағды, қызмет тәсілі) жиынтығы» деп көрсетсе, В.Ю.Кричевский ғылыми әдебиеттерде «құзыреттілік» ұғымына берілген жалпыға бірдей түсінік жоқ деп есептейді, дегенмен ол табысты қызмет үшін білімнің болуы; осы білімдердің практикада маңыздылығын түсіну; жедел дағдылар жиынтығы; кәсіби қызметке шығармашылық көзқарас сияқты оның белгілерін келтіреді. Жоғарыда көрсетілген анықтамалар «құзыреттілік» ұғымын: маманның дайындығын, «қабілеттілігін» көрсететін білім беру нәтижесі; қоршаған ортаны өзгерту мақсатына қол жеткізуге мүмкіндік беретін білім, білік, дағдыларды біріктіру нысаны тұрғысынан сипаттайды.

Біздің ойымызша, құзыреттіліктің мағынасы білім, білікке, дағдыға қарағанда кеңірек, өйткені олар белгілі бір бағытты, қабілетті, сипатты қамтиды.

Сондай-ақ, біздің диссертациялық зерттеуіміз үшін мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі қарастырылған зерттеулер қызығушылық тудырады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін «мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі» түсінігі

өте сирек кездеседі. 90- жылдардың соңынан бастап қазіргі уақытқа дейінгі кәсіби құзыреттілік мәселесіне арналған жұмыстарды талдау (Т.Г.Браже, К.Маркова, В.Ю.Кричевский, Г.Меңлібекова, Б.Кенжебеков, Ш.Т.Таубаева, Н.Н.Хан, К.С.Құдайбергенова, К.М.Беркімбаев және т.б.) бұл құбылыстың күрделілігін, оның түсіндірмелерінің кеңдігі мен алуан түрлілігін көрсетеді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында біз мұғалімнің «кәсіби құзыреттілігі» (Б.С.Гершунский, Т.В.Добудько, А.К.Маркова, т.б.) ұғымын «педагогикалық құзыреттілік» түсінігінің (Л.М.Митина, т.б.) синонимі екендігін, сондай-ақ, екі терминнің қатар қолданылатынын байқадық (Н.Н.Лобанова, т.б.). Бірқатар авторлар осы ұғымдарды біріктіріп «кәсіби-педагогикалық құзыреттілік» деген ортақ атау береді (Ю.Н.Кулюткин, Г.С.Сухобская, т.б.).

Э.М.Никитинаның пікірінше, педагогтың құзыреттілігі оның ажырамас кәсіби және жеке сипаты ретінде, оның қазіргі уақытта қоғамда қабылданған нормалар мен стандарттарға сәйкес кәсіби және педагогикалық функцияларды орындау даярлығы мен қабілеттілігін айқындайды.

А.К.Маркова кәсіби педагогикалық құзыреттілікті – «мұғалімнің қызметін жүзеге асыруға қажетті білім, дағдылары, психологиялық қасиеттері және олардың нормативтік стандарттар мен нормаларға сәйкес іс-әрекетінің жиынтығы» тұрғысынан айқындайды. Оның педагог құзыреттілігі туралы түсінігіне үдеріс (педагогикалық қызмет, педагогикалық қарым-қатынас, жекелік) және еңбегінің нәтижесі (оқушыларды оқуы мен тәрбиелілігі) кіреді. Ол «мұғалімнің білімі мен білігі оның еңбегінің шынайы құрылымынан тұрады», – деп жазды. Ол педагогтың кәсіби құзыреттілігін зерттей отырып, оқытудың тиімділігін қамтамасыз ететін дағдыларды және педагогтың жеке қасиеттерін топтастырады және педагогтың кәсіби құзыреттілігі – «жеткілікті жоғары деңгейде педагогикалық қызмет, педагогикалық қарым-қатынас, мұғалімнің тұлғасы жүзеге асырылатын, сондай-ақ оқушыларды оқыту мен тәрбиелеуде жақсы нәтижелерге қол жеткізетін ерекше еңбек», – екендігін көрсетеді.

Осы айтылғандардан басқа да бірқатар ғалымдардың педагогтың кәсіби құзыреттілігіне берген анықтамаларын талдау мұғалімнің кәсіби құзыреті оның жеке мүмкіндіктерін, оған педагогикалық тапсырмаларды дербес және тиімді шешуге мүмкіндік беретіндігін, кәсіби қызметіндегі теориялық және практикалық дайындықтың бірлігін және т.б. қамтитындығын көрсетті. Аталған ғалымдар еңбектерінде педагог құзыреттілігінің негізгі бағыттары көрсетіледі:

- жеке және гуманистік бағыттылық;
- кәсіби-педагогикалық жағдайдағы жүйелік әрекеттерге қабілеттілік;
- пән шеңберіндегі бағыттылық;
- заманауи педагогикалық технологияларды игеру;
- ақпаратпен өзара әрекеттесу және білім туралы ақпарат беру;
- кәсіби саладағы шығармашылық;
- рефлексиялық мәдениеттің болуы;
- эмпатия;
- толеранттылық.

Сонымен, құзыреттілікке адамның бағыты, оның стереотиптерді жеңу қабілеті, түсінігін, ойлау икемдігін көрсету жатады. Құзыреттілік тиісті құзыреттілігі бар адамға, соның ішінде оған және оның қызмет субъектісіне деген жеке көзқарасына ие бола алу. Кәсіби құзыреттілік деп маманның жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнаға тоғысуы деуге болады. Ғылыми әдебиеттерде құзыреттілік пен кәсіби құзыреттілік категорияларының арақатынасы негізделген. Құзыреттілік – педагогтың ажырамас кәсіби және жеке сипаты ретінде, оның қазіргі уақытта қоғамда қабылданған нормалар мен стандарттарға сәйкес кәсіби және педагогикалық функцияларды орындау даярлығы мен қабілеттілігі болса, кәсіби құзыреттілік педагогикалық қызметті тиімді жүзеге

асыруға арналған қажетті білім, дағдылар мен тәжірибені игеру болып табылады. Бірқатар авторлар педагогтың кәсіби құзыреттілігінің түрлерін анықтайды.

В.В.Нестеров құзыретті педагог құзыреттіліктің келесі түрлерін меңгеру қажет деп есептейді:

- танымдық (кәсіби-педагогикалық эрудиция);
- психологиялық (эмоционалдық мәдениет және педагогикалық көрегендік);
- коммуникативтік (қарым-қатынас мәдениеті және педагогикалық такт);
- риторика (кәсіби сөйлеу мәдениеті);
- кәсіби-техникалық (технология және әдістеме);
- кәсіби-ақпараттық (мониторинг және диагностика).

А.В.Хуторской өз еңбектерінде құзыреттіліктің:

- негізгі – білімнің жалпы мазмұнына (метапәнге) қатысты;
- жалпы пәндік – белгілі бір білім беру пәндері мен білім беру салаларына қатысты;
- пәндік – жеке құзыреттілік пен оқу пәндері шеңберінде қалыптастыру мүмкіндігі бар

алдыңғы екі біліктілік деңгейіне қатысты» үш деңгейлі иерархиясын негіздейді. Сондай-ақ, автор негізгі білім беру құзыреттерін төмендегідей жіктейді: құндылық-мағыналық құзыреттілік; жалпы мәдени құзыреттілік; оқу-танымдық құзыреттілік; ақпараттық құзыреттілік; коммуникативтік құзыреттілік; әлеуметтік-еңбек құзыреттілік; тұлғалық өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі.

В.Г.Воронцова педагогқа арналған негізгі құзыреттіктердің әртүрлі жиынтығына қарамастан, барлығына ортақ үш нұсқасын көрсетеді:

білім (ғылыми және кәсіптік ақпаратты меңгеру және оны іс жүзінде пайдалану деңгейі);

жеке және кәсіби ұстаным (құндылық-мағыналық, адамгершілік- бүкілілемдік көзқарас бағдары);

кәсіби мәдениет (құндылық бағдарлардың және шығармашылық белсенділіктің синтезі, оның ішінде жаңа ақпараттық технологиялар негізінде).

Осылайша, педагогикалық құзыреттілікті зерттеу барысында кейбір ғалымдар мұғалімнің жалпы және арнайы біліміне артықшылық береді, басқалары белгілі бір психологиялық қасиеттерді қажетті біліммен, дағдымен толықтырады, енді бірі мұғалімнің кәсіби біліктілігінің жеке қасиеттерін атап көрсетеді, төртіншілері кәсіби дағдыларды меңгеру қажеттігін баса айтады.

Осы айтылғандардың барлығын біз ескере отырып, педагогтың кәсіби құзыреттілігінің сипаттамалары кіріктірушілік, тұтастық сипатта болатындығын, сондықтан оларды бір-бірінен бөліп қарауға болмайтындығына мән береміз. Кәсіби құзыреттілік маманның кәсіби даярлығы үдерісінде қалыптасады. Университеттегі білім беруді кәсіби құзыреттілік негіздерін қалыптастыру үдерісі ретінде қарастыруға болатындығын көрсетеміз. Мәселен, А.П.Тряпицина кәсіби құзыреттілік жұмыс істейтін мұғалімнің практикалық қызметі барысында толық көріну мүмкіндігін, дегенмен, оның алғышарттары мен жеке ойлары жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісінде қалыптасатындығын айтады.

Ондай ой-пікірлерді негіздеген отандық зерттеулер де баршылық. Мәселен, жоғары оқу орнының оқу-тәрбие үдерісінде болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамытуға Г.Ж.Меңлібекова, Б.Т.Кенжебеков терең мән берсе, К.М.Беркімбаев ақпараттық құзыреттілігін, Г.Жетпісбаева, А.Т.Чакликова коммуникативтік құзыреттілігін, Ш.Т.Таубаева, Н.Н.Хан зерттеушілік, әлеуметтік құзыреттіліктерін, Б.Омаров ұйымдастырушылық құзыреттілігін қалыптастыруды және т.б. жан-жақты талдаған, теориялық тұрғыдан негіздеген.

Жоғарыда келтірілген анықтамаларды талдау бізге педагогтың кәсіби құзыреттілігін тұлғаның психологиялық, педагогикалық және пәндік саладан білімділік, біліктілік деңгейін тиімді жүзеге асырудағы кіріктірілген қасиеті, деп тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Педагогтың кәсіби құзыреттілігінің негізгі бөлігін педагогикалық бағдар құрайды, бұл болашақ педагогтың кәсіби біліктілігінің орталық білімі. Педагогикалық бағдардың ең маңызды сипаттамасы – «балаға бағытталу». Бұған сүйіспеншілік, қамқорлық, балаға деген

қызығушылық, оның жеке басын дамыту жатады. Ал бұл болса, оларды басқару арқылы жүзеге асады. Сонымен, біздің тұжырымдауымызша, «Басқарушылық құзыреттілік - кәсіби құзыреттіліктің құрамдас бөлігі», «Басқарушылық құзыреттілік басқару шешімдерін қабылдауды қамтамасыз ететін тұлғалық сапалар мен білім, білік, дағдылардың кіріктірілген жиынтығы».

Зерттеу тақырыбына байланысты «басқарушылық құзыреттілікті қалыптастыру» ұғымының сипаты бойынша зерттеушілердің әртүрлі ұстанымдарын талдау бізге қызығушылық тудырды. Мұғалімнің басқарушылық құзыреттілігінің табиғатын зерттеу үшін біз осы мәселеге жүйелік, іс-әрекеттік, тұлғалық-бағдарлық, құзыреттілік, аксиологиялық тұрғыда пікір білдірген әртүрлі көзқарастарды қарастырамыз.

Жүйелік көзқарас көптеген теориялық және қолданбалы мәселелерді шешу үшін ғылымда кеңінен қолданылады. Жүйелік көзқарастың философиялық негіздері Б.Г.Ананьев, В.П.Кузьмин, Б.Ф.Ломов, В.Д.Шадриков, Г.В.Суходольский, Г.С.Никифоров және т.б. жұмыстарында ұсынылған. Жүйелік зерттеулердің жалпы міндеттері – жүйелерді талдау және синтездеу. Талдау үдерісінде жүйе қоршаған ортадан бөлінеді: оның құрамы, құрылымы, функциялары, қасиеттері, қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас жасаудың жүйелік факторлары айқындалады. Синтездеу үдерісінде оның абстрактілі сипаттамасының негізінде құрылымы мен құрылымының толықтығы, сипаттаманың негіздері, динамика мен мінез-құлық заңдарының анықталған нақты жүйелі моделі құрылады. Жүйелік тәсілді қолдану нәтижесінде объективті шындықтың күрделі құбылыстарының жүйелік сипаттамаларын алуға болады. Жүйелік тәсілдің мәні, салыстырмалы түрде дербес компоненттер оқшау қарастырылмайды, олардың өзара қарым-қатынасында, басқа жүйемен бірлікте қарастырылады; ал кез келген объект жүйе ретінде де, үлкенірек қамтылатын жүйенің элементі ретінде де қарастырылады. Біздің ойымызша, жүйелік тәсілдің ұстанымдары «басқару құзыреттілігі» ұғымының анықтамасында байқалады. Бұл кәсіби құзыреттілік компонентін құрайды.

Осылайша, В.И.Бондарь және И.И.Ильина «басқарушының – мектеп директорының басқару құзыреті – оның кәсіби құзыреттілігінің кешенді жүйесінің ажырамас бөлігі», – деп санайды.

Е.П.Тонконогая оқу мекемесінің басшысының қызметін басқарушылық мамандық ретінде қарастырады, ол кәсіби және басқарушылық құзыреттілік ұғымдарын бір-бірінен бөліп қарастырмауға тырысады.

М.Кяэрст басқару құзыреті түсінігі бойынша менеджердің кәсіби құзыреті мен басқару құзыретін теңестіре қарайды. Біздің зерттеуімізде жүйелі тәсіл негізінде, мұғалімнің басқару құзыреттілігінің элементі, оның кәсіби құзыреттілігі жүйесінің компоненті ретінде қарастырамыз.

Осы аспектілерге сәйкес басқарушылық құзыреттілік іс-әрекетке бағытталған және тұлғалық бағыттағы тәсілдер шеңберінде қарастырылады.

Әртүрлі қызмет түрлеріндегі құзыреттілікті анықтау негізі ретінде көптеген ғалымдар іс-әрекет тәсілдерін пайдаланады, өйткені құзыреттілік ақпарат түрінде ешкімге берілмеуі, ол тек өз іс-әрекеттерін өзгерту үдерісінде ғана қалыптасуы мүмкін (В.В.Давыдов, А.Н.Леонтьев, Г.П.Щедровицкий). Мұндай көзқараста оқиғалар немесе құбылыстар әлеуметтік қатынастар жүйесіне кіретін субъектілердің (басқарушы және басқарылушы) іс-әрекеті (басқару) негізінде қарастырылады. Педагогтың басқару құзыреттілігін іс-әрекеттік көзқарас тұрғысынан анықтау, зерттеу И.Ф.Исаев, В.Г.Онушкин, Ю.В.Варданян, Л.Н.Берестова, В.А.Сластёнин және т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Бұл ғалымдардың зерттеулерінде педагогтың басқарушылық құзыреттілігі басқарушылық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін теориялық және практикалық дайындықтың бірлігі ретінде қаралады, онда мұғалімнің басқару құзыретінің құрылымы осы дайындықты сипаттайтын басқару функцияларымен байланысты дағдылардан тұрады. Сол ұстанымнан бастап осы тәсілдің шеңберінде Л.Н.Берестова «басқарушылық құзыреттілікке» білім мен басқарушылық дағдыны қосады. Осы тәсілдің аясында Л.И.Панарин сондай-ақ басқару

құзыреттілігін кәсіптік білімді іс жүзінде қолдануға дайындық және өз жұмысында коммуникативтік, құрылымдық және ұйымдастырушылық дағдыларды қолдану екенін анықтайды. В.Г.Онушкин, А.К.Маркова, П.В.Симонов, В.А.Сластёнин, Т.И.Шамова, және т.б. басқару құзыреттілігі түсінігіне басқару дағдыларын; ресми өкілеттіктерді кәсіби түрде орындау үшін қажетті білімдердің болуын (қолдану деңгейінде) қосады. Жеке компонент және «басқару құзыреттілігі» түсінігіне И.В.Ильина берген: «... басқару тәжірибесі, кәсіби маңызды білім, менеджер ретінде табысты жұмыс істеуге мүмкіндік беретін дағдылар мен жеке қасиеттер, сондай-ақ осы білімді жаңартуға деген ұмтылыс», – деген анықтаманың маңызы өте жоғары [3,25].

Мұғалімнің басқару құзыреттілігін айқындаудың жеке құрамдас бөлігі туралы Э.Ф.Зеер, А.К.Маркова көзқарастары да жетекші рөл атқарады; олар басқарушылық құзыреттерді белгілі бір түрлерге бөледі – тұлғалық құзыреттілік (жеке өзін-өзі көрсету әдісі мен өзін-өзі дамыту, адамның кәсіби деформацияларына қарсы тұру құралдары) және жеке құзыреттілік (өзін-өзі реттеу және кәсіби шегінде даралықты дамыту, өзін-өзі қорғау қабілеті және т.б.). Жоғарыда келтірілген талдау төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді, осы тұрғыда басқарушылық құзыреттілік менеджердің жеке сипаттамаларының дара үлгісі ретінде ұсынылады, сонымен қатар, басқарушылық құзыреттілік тұжырымдамасының құрылымы басқа тәсілдермен анықталуы мүмкін.

Бұл тәсіл біздің зерттеуімізге барынша сай келеді, сондықтан алдағы жұмыс барысында осы тәсілді ұстанамыз. Осылайша, осы көзқарас шеңберінде зерттеушілер кәсіби проблемаларды шешуге дайындықпен байланысты әлеуметтік-білім құзыреттілікті, коммуникативтік және кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті, жалпы педагогикалық кәсіби құзыреттілікті (психологиялық-педагогикалық және әдістемелік), кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруды қамтитын жетекшінің кәсіби құзыреттілігі кәсіптік және педагогикалық құзыреттердің жиынтығы екенін атап көрсетеді. Д.И.Иванов өзінің зерттеуінде маманның және басқарушының құзыреттілігін құзыреті бар тұлғаның сипаттамасын қоса алғандағы адамның мінездемесі ретінде қарастырып, құзыреттілікті сипаттайтын құзыреттерді төмендегідей бөледі:

-қоғамның әр мүшесі игеруге тиісті негізгі немесе кілттік, олар жағдайға қарай өз бетінше және топта әрекет етуге, ерекше жағдайларда нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді;

-әртүрлі пәндер аумағында ортақ болып келетін арнайы немесе пәндік (зерттеу әдістерін меңгеру, өз жұмысының нәтижелерін негізді және логикалық түрде ұсыну мүмкіндігі; өздерінің білім саласындағы теориялар мен ұғымдарды сыни талдауды жүзеге асыру қабілеті, басқа авторларды зерттеу бойынша сарапшылық ұстанымға ие болу мүмкіндігі және т.с.с.);

-ортақ мақсатқа қол жеткізу үшін адамдардың ұжымдық күш-жігерін ұйымдастыруға және үйлестіруге мүмкіндік беретін басқарушылық құзыреттілік;

-қоғамда өзін-өзі қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жеке құзыреттілік (өз бетінше үйренуге, өз әрекеттерін және мотивациясын бақылауға, олардың күшті және әлсіз жақтарын бағалауға және т.с.с., мүмкіндік береді);

Бүгінгі күні білім беру жағдайын дамытудағы жетекші тенденциялардың бірі – білім берудің құндылық парадигмасына көшу. Қоғамдық қатынастарды жаһандық ізгілендіру жағдайында білім негізгі құндылықтардың бірі болып табылады; ал білімнің негізгі құндылығы білім беру үдерісіне қатысушылардың құзыреттілігіне негізделеді. Қоғамды гуманизациялау жағдайында басқару қызметі «адам – адам» үдерістеріне негізделген қызмет ретінде қарастырылады. Қазіргі заманғы басқару теориясында осындай іс-шара «паритеттік қарым-қатынастарды орнатуға негізделген қолдауды басқару, проблеманы табысты шешу, адамның резервтерін нығайту үшін гуманитарлық технологиялар мен әдістерді қолдану мүмкіндігі, мақсатқа тиімді қол жеткізу» атауын алды [4,85].

Осылайша, аксиологиялық көзқарас тұрғысынан алғанда, басқару іс-әрекеті негізінде субъектіге-субъектілік өзара әрекеті бар білім беру үдерісінің субъектілері арасындағы

паритеттік өзара іс-қимыл ретінде түсінуге болады. Кез келген басқа бірлескен қызмет секілді, субъектіге-субъектілік өзара әрекеттесу қарым- қатынастан тыс жүруі мүмкін емес. Қарым-қатынас – бұл диалог түрінде орын алатын рухани құндылықтармен алмасу ... «басқа Мен» сияқты айналадағы адамдармен өзара әрекеттесу». Бұл анықтамадан маңызды логикалық тізбекті байқауға болады: байланыс – диалог – құндылықтар.

Н.Леонтьев ұстанымды адамның дербес іс-әрекеті ретінде қарастырады, оның мәні адамгершілік қасиеттерді таңдауда көрінеді. Сондықтан көшбасшы ұстанымы, бір жағынан, қоғамды, оның мәртебесін көрсететін талаптар, үміттер мен мүмкіндіктер арқылы анықталады, екінші жағынан, жетекшінің жеке, дара ішкі белсенділік-бейімділігі, тәжірибесі, мотиві мен мақсаттары, құндылық бағдарлары, дүниетанымы, идеалдарына әсер етеді.

А.Сластенин басқарушының жеке бас ұстанымын «қатынас» категориясымен анықтайды және адамның мотивациялық-құндылық қарым- қатынастарының тұрақты жүйесі ретінде айналадағы шындықтың түрлі көріністеріне, қызметке, адамдарға, өзіне-өзінің қатынасы түрінде қарастырады. Біздің зерттеуіміздің аясында осы көзқараспен бөлісе отырып, басқарушылық қызметтегі субъектілер ұстанымын мотивациялық-құндылық қарым- қатынастарының тұрақты жүйесі ретінде білім беру қызметінің әртүрлі көріністеріне жеке қатынастар, ал басқару түсінуге және қабылдауға бағытталған диалог шеңберіндегі басқалардың ұстанымдарын үйлестіретін өзара іс-қимыл ретінде айқындалады. Осылайша, біздің ойымызша, педагогтың басқарушылық құзыреттілігін білім беру үдерісі субъектілерінің ұстанымдары бойынша диалогке дайындық ретінде анықтауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Пралиев С.Ж. Профессионально-педагогическая адаптация молодых специалистов в системе вуз – средняя общеобразовательная школа: теория и практика. – Алматы: Рауан, 2001. – 250 с.
- 2 Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. - Алматы, 1999. - 272 б.
- 3 Әбу Насыр әл-Фараби Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975. - 272 б.
- 4 Х. Сүйіншәлиев VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1989. – 279 б.

ӨОЖ 130.2 (574)

Саурықов Ерболат Байұзақұлы
Филол.ғ.д., ХТИИ-дің профессоры, Тараз қаласы, Қазақстан
Мырзабеков Жамбыл Ерғараұлы
PhD6 ХТИИ-дің доценті, Тараз қаласы, Қазақстан
jambui_78@mail.ru

БҮГІНГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫ ЖӘНЕ М.Х. ДУЛАТИ МҰРАСЫ.

Түйіндеме

Мақала тәуелсіз мемлекеттің қоғамдық-мәдени, рухани жаңаша ойлау кеңістігіндегі Дулати сынды ұлы тұлға көзқарастарының өзекті сипаты мен рухани-әлеуметтік мәселелерді шешудегі маңызын, рухани-адамгершілік тәрбиелеудің философиялық мазмұнын ашуға, М.Х.Дулати шығармашылығының ролін анықтауға құрылған. Болашақ ұрпақтарымыздың бойына кісілік асыл қасиеттерді жинақтауға зор көмек беретін тәрбиенің бастау көзі ретінде «Тарихи Рашида» еңбегін дәріптеу қажет. Бүгінгі күрделі діни ахуалға байланысты имандылық сипатындағы ойларының да ғылыми маңызы терең.

ABSTRACT

The article discussed the creative role played by M.Kh.Dulati, philosophical importance of solving spiritual-social issues of indefent state, philosophical content of spiritual-moral upbringing. The ideas reflect creative and spiritual valvueless importance of M.Kh.Dulati's work «Tarihi Rashidi» for the present day Kazakh and Turkic cultures and generations to come. The author of the article calls to collect and thoroughly study the work in today's complicated religious situation is not to be underestimated.

Бүгінгі түркілік дүниетаным басқа өркениеттер секілді жаһандану үрдісін қабылдауда. Жаһанданудың үлкен толқыны ең алдымен өркениеттік құндылықтарымызға қауіп төндіруде. Осы тұрғыда, әйгілі үнді тұлғасы Махатма Гандидің «Мен өз үйімнің өте әдемі, әсем болғанын қаламаймын, керісінше, мүмкіндігінше түрлі халықтардың мәдениеттері есіп тұрса деп ойлаймын. Бірақ, ешбір мәдениеттің ұлттық құндылықтарымыз бен мәдениетімізге нұқсан келтіруіне жол бермеймін» - деген сөзінің мәні артып отыр.

Әрбір халықтың ұлттық танымы мен рухани болмысы тарих беттерінде өзіндік ойлы көзқарастарымен дараланып, ойлау жүйесінде дербес қолтаңбасын қалдырған ұлы ғұламалар есімімен тығыз байланысты. Дегенмен, ұзақ жылдар еңсемізді езген бодандық пен отаршылдық түрліше рухани күйзелістерге алып келді. Дегенмен, армандаған азаттық таңы атып, еңсемізді тіктеп, жоғалтқанымызды түгендеп, асылдарымызға жоқтау салып, ұлттық мұраттарға қадам бастық. Ұлт тарихында ғана емес, адамзат тарихында жалпы рухани байлықтың қайнар көзі саналатын асыл мұраларымызға да ерекше көзқараспен қарап, терең түсінуге тырысудамыз.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев: «Біздің ұлттық мәдениетімізде де жалпы азиялықтарға тән биязылық, өткенге салауаттылық жасау, үлкенді сыйлау, жасқа қамқорлық, қысылғанға қол ұшын беру, ағайынның ауызбіршілігін сақтау-бәрі-бәрі де бар. Ендеше сол ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау-“Мәдени мұра” бағдарламасының басты мақсаты болуға тиіс» [1,49 б] - екендігіне ерекше назар аударып, «Егер мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларынан түсінгеніміз жөн» [2,320 б] – деп, орынды атап өтіп, рухани мұраларымызды жаңарту үшін, оны жаңа көзқараспен толықтыру керектігін айтып өтеді.

Бұл тұрғыда мәдениетіміз бен тарихымыз үшін ең бір құнарлы еңбектің бірегейі - халқымыздың тұңғыш тарихшысы атанған М.Х. Дулатидың «Тарихи Рашиди» кітабы.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, М.Х.Дулати шығармашылығы да іргелі зерттеулер нысанына айналып, ең бастысы ұлттық руханиятымыздағы, құндылықтарымызды келешек ұрпаққа аманат етудегі рөлі арта түсті. Жалпы кісілік құндылық болып табылатын: салауаттылық, инабаттылық, ізеттілік, ар-ұятты болу, қайырымдылық, парыз, халқын сүю, елін қорғау, әдептілік, имандылық, ар-намыстылық, ата текті қадірлеп қастерлеу, адамзаттық адамгершілікті қасиеттерді ардақтау, ерлік ұғымдары тәлім-тәрбиеде кісілік өлшемдердің көрсеткіші деп санасақ, осынау ізгі қасиеттерге баулуда М.Х. Дулати шығармаларынан алар тәлім тәрбие мол. Осы тұста белгілі ғалым Қ. Менлибаев өзінің «Патриотизм және ұлтаралық қатынас мәдениеті» атты мақаласында былай дейді: «Ерлік пен елдік, Отаншылдық пен сүйіспеншілік, ынтымақ пен бірлік, жан тазалығы мен адал достық – бәрі де Мұхаммед Хайдар Дулати шығармаларынан орын алған, осының өзі – болашақ ұрпақтарымыздың бойына кісілік асыл қасиеттерді жинақтауға зор көмек беретін тәрбиенің бастау көзі. Жақсылық, әділеттілік, достық, махаббат сияқты әмбебапты кісілік қасиеттермен қатар, М.Х. Дулати шығармаларында мұсылмандық, имандылық, сауаптылық, тәубешілдік, рақымдылық және т.б. құндылықтар жайлы айтылады» [3, 8 б.]

Дулати дүниетанымының кеңдігі ойшылдың өмір жайлы, адамның өмірдегі орны, қоғам дамуының даму ерекшелігін терең түсінуге деген талпыныстарынан бастау алады. Шындығында М.Дулати көзқарасы, арман-мұраты мен қоғамдық-саяси, рухани мақсаты халық мәдениетінен нәр алады да, философиялық адамгершілік пен ізгілікке айрықша мән беретін Шығыс мәдениеті арқылы толықтырылды. Ең бастысы, Дулати дүниетанымы қос

мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтары негізінде қалыптасып, адамдармен тығыз қарым-қатынаста болуымен және өмір теперішін көп көруімен ұшталып, кемелденді. Осы арқылы өзгенің өмірін толық түсініп, өзінің рухани ішкі «Менін» қалыптастыра алды. Халық тағдырын өз тағдырындай қарап, қоғамдық-саяси өмірге бей-жай қарай алмаған

Әрбір дәуірде болмасын адам тәрбиелеу, әсіресе, жас ұрпақтың бойында ұлттық сезім мен құндылықтарды жете сіңіру, даму жағдайына орай адам тұлғасын қалыптастыру өз өзектілігін жойған емес. Осы орайда, ХХІ ғасырда да жас ұрпақты ұлттық рухани құндылықтарымызбен тұлға ретінде қалыптастырып, жаңа заман адамын тәрбиелеу мен философиялық мазмұнда астарлы қырларын ашып көрсетуде М.Х. Дулати шығармалары мен ойшылдың ғұламалық толғамдарының берері мол. Адамның бойында еркін ойлау ұстанымдарын қалыптастыратын өз философиялық ой-тұжырымдары арқылы философиялық тұлғаға айналған М.Дулатидің әділдікпен күрес жолындағы ғылыми ізденістері әрбір адамның адамдық-тұлғалық тұрғыда оң қалыптасуына өз әсерін тигізеді.

Ұлы ойшыл туралы диссертациялық еңбегінде Б.Қалыбаева М.Х. Дулати шығармаларындағы адам мәселесін философиялық тұрғыда талдай отырып, «Ұлттық сана - қазақ ұлтын бір арнаға тоғыстыратын ұлы күш, ұлттық рухты қозғаушы күш. Ұлттық рухы күшті адам – барлық іске қабілетті. Өйткені, ол адамның басқалардан төмен болуға ұлттық намысы жібермейді. Сонда ғана біз - әрі алғыр, әрі батыл, өз заманының ақыл-ойын толық меңгерген, тайсақтауды білмейтін нағыз ұрпақ тәрбиеледік деп айта аламыз. Сондықтан біз, Мұхаммед Хайдар Дулати бабамыздың жасаған іс-әрекетінен үлгі ала отырып, жазған шығармаларын философиялық тұрғыда талдай отырып, жас жеткіншектерді ұлттық рухы күшті адам ретінде қалыптастыру үшін өз үлесімізді қосуымыз керек деп ойлаймыз»[4, 80б], - деп атап көрсетеді.

Қазақстанның тәуелсіздігіне биыл отыз жыл толғалы отыр. Осы жылдарда өткенге салауат айтып, бүгінгіні қалыптастыруда да кешегі қателіктерді болдырмау, т.б. қоғамдық-саяси, әлеуметтік мәселелерге байланысты шешімдер қабылдауда да тарихқа үңілуіміздің қажеттігін басты тұғыр еткен мемлекетіміз рухани жаңғыруға бет алды. Өткеннің өнегесі – бүгінгінің баға жетпес байлығы екендігіне жүгіне отырып, қоғамдық-саяси ахуалдың күрделеніп, тәлім-тәрбиелік арналардың бұзылу жағдайына қиналамыз, заман қалай болады екен деп толғанамыз? Осы мәселе талай ғасыр бұрын М.Х.Дулатиді де ойландырып, ойшыл былай дйді:

Қытай кетер кәдімгі тас құдайға табынған,
Заман кетер заңымен, билік кетер тағынан.
Түйеші де кетеді дала кезген, шөл кезген,
Сұлтандар да жоғалар қылығынан ел безген.
Тіршілікті баянсыз жер тербетер,
Сахинаның нақышы сахинамен бір кетер,
Талай-талай көрдік біз бұл өмірдің қақ-сұғын,
Қорқамын мен басылар деп өксігім [5, 171 б.].

Ұлы ойшыл шығармашылығына қатысты жазылған зерттеулердің барлығында да ғұламаның ой-тұжырымдарының тәлімдік мазмұнының тереңдігін айрықша атап айтады. Бұл шындық. М.Х. Дулати өскелең ұрпақты адамгершілік тұрғыда тәрбиелеп, жеке тұлға дәрежесіне көтерілуі үшін орасан мәні бар тәлім-тәрбиелік идеяларды уағыздайды.

М.Х. Дулати өз шығармасында тек ақындықтың үлгісін көрсетіп қана қоймай, батырлық тұлғасын да даралай түседі. Ол ерлікті дәріптеп қана қоймай, батырлық қуатының молдығы аңғарылады. Дулати мұрасының негізгі өзегі ел басқарған басшылардың қылығын баса айта отырып, оларды сабасына түсіріп отырғаны арқылы көшпенділер тарихындағы дәстүр жалғастығы айқын көрінеді. М.Х. Дулати ақындық өнерімен ғана шектелмей, қарулы күреске қарсы шығуы оның батырлық қырын да сомдай түседі. Оның бойында батырлық пен ерлік қатар жүрген. Ел билеу мен ел басқарушы туралы идеяларды ойшыл өзінің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде тереңірек зерделейді. Бұл орайдағы ой-көзқарастары Саид ханның жанында жүріп көңіліне тоқыған, ой тереңінен шыққан шынайылығымен құнды. Дулати

пікірінше, адам тұлға дәрежесіне жету үшін, ең алдымен жүректі оятып, Алланы сүю, оған деген махаббат тудыру қажет, ал оның негізінде Аллаға деген сенім жатыр деген идеяны паш етеді.

М.Х.Дулати әділеттілікті билікпен байланыстырған, биліктің әділеттілігін талап етуді өзінің тарих философиясының басты қағидаттарының біріне айналдырған. Бұл жерде ислам дүниетанымының ықпалы айқын байқалады. Біріншіден, М.Х.Дулати жоғары лауазымды билеушілердің әділдігі мен билігін Аллаһтың ризашылығымен байланыстырады. Екіншіден, әділдікті ұстанған және өзінің қол астындағыларға қамқор болғандар Жаратушы Аллаһтың қолдауына ие болады. Үшіншіден, осы ойдың дәлелі ретінде Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне сілтеме жасайды. Егер осы мәселе бойынша ислам діни ілімдерінің ережелерінде «билік – Құдайдан» деген идея насихатталады. Сондықтан билікке бағынып, көнбістік таныту қажет. Тіпті «ислам» деген сөздің өзі араб тілінен аударғанда «бас ию, бойұсыну» дегенді білдіреді. Құранда билікке бағыну туралы былай дейді: Аллаһқа бас иіңдер және пайғамбарға бас иіңдер және араларыңдағы билікке ие болғандарға бас иіңдер» [6, 91б.]. Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде билікке бағыну туралы мәселеге көп көңіл бөлінеді және нақты нұсқаулар мен міндеттер белгіленеді. «Қара нәсілді құл болса да, өздеріңнің басшыларыңа бағыныңдар және оны тыңдаңдар» [6, 91б.]. Жоғарыда келтірілген үзіндіден біз данышпан ойшылдың тарихтағы билік пен билеушінің әлеуметтік рөлі қаншалықты маңызды екендігін айқындайтын көзқарастарын танимыз.

Қорыта келгенде, М.Х. Дулатидің түркі өркениеті ретіндегі тұлғасы мен тарихи жәдігерлеріміздің мәдени мазмұнын сараптай келе мынадай тұжырымдарды келтіруге болады:

- Тарихи оқиғаларды баяндап отырып, сана мен таным негізінде қорытып, объективті-субъективті факторларды ажырата отырып, философиялық тұрғыда зерделейді;
- Өзі баяндап отырған кезеңдегі ұлы тұлғалар өмірі мен кісілік қасиеттерін болашақ ұрпақ тәрбиелеуде нысана ретінде көрсетіп береді;
- Адам болмысы, адамдар арасындағы қарым-қатынастар мен адамгершілік қасиеттерді насихаттап, негізгі заңдылықтарын ашып мазмұндайды;
- Өткенінді білмей, өзінді тани білмейсің деген ұлы қағиданы берік ұстанған ойшыл өз еңбегінде заманды, қоғамды суреттеп, әлеуметтік-саяси жағдаймен астастыра бейнелеп, ақиқатты түрде жабайы, тобырлық мәдениет иесі ретінде танылып келген халқымыздың өркениетті суретін жасайды;
- Ата-бабалардың асыл мұралары мен тарихи тағылымдардың, өнер түрлерінің ғылыми сипаттамасын жасап, тарихына қатысты ұлы ойлар қалдырды;
- Өзі тарихи шежірелеп отырған дәуір болмысы мен адамдар арасындағы достық, ізгілік, меймандостық, т.б. қасиеттерді сол кезеңдегі ел басқарып отырған хан, сұлтан, мауланалар тіршілігімен дәлелді түрде сипаттап, қалалар мен елді мекендердің мәдениеті туралы тың жазбалар келтіреді;
- Түркілік дүниетанымға қазақ ұлтының да тигізген әсер-ықпалдарын баяндай отырып, қазақ тұрмысы мен ұлттық ерекшеліктеріне, тарихына қатысты деректер келтіріп, философиялық толғамдарын жасайды;
- Дулати еңбегінің объективті сипаты басым, өз баяндаулары арқылы жалқылықтан жалпылыққа қарай ұмтылады;
- «Тарихи Рашиди» еңбегінде Дулати сол кезеңдегі және өткен тарихи жәдігерлерімізге жүгініп, ондағы деректер мен дәйектемелер негізінде өз пікірлерін келтіретіндіктен, өркениеттің тарихи-мәдени ұласу көріністері айқын;
- Ел басқару ісінде көп қиындықтарды басынан өткерген, осы себепті де ел басқару ісі мен билік басындағыларға қажетті шарттарды көрсетіп, өз топшылауларын береді.

М.Дулатидің шығармашылық мұрасы – қазақ ұлтының өз шаңырағын құрып, жеке хандық құрған, аса ауыр да дүрбелең уақытындағы түркі тілдес халықтардың мәдени-тарихи өмірін шежірелеуден туған, өмір философиясына тұнған, болмыс пен

таным туралы, адам тұлғасы жайлы жан-жақты сыр шертетін философиялық мазмұнымен ерекшеленеді. Әрі ақын, терең білімді ғұлама, ойшыл, қоғам қайраткері, қолбасшы М. Дулатидің «Тарихи Рашиди» атты еңбегі - өркениеттің барлық мәселелері туралы ой толғаған энциклопедиялық туынды.

М. Дулати өз шығармашылығы арқылы терең ойшыл ретінде оның шын мәнінде философ болғандығын және ойлаудың терең тұңғығына, өмірдің қайшылықтарына, бұрылысты кезеңдеріне батыл көзқарас білдірген дана екенін көреміз. Қоғамдық құбылуларға да, көрген қиындықтарына да қарамастан екіжүзділікке қарсы шығып, әділдік үшін күресе білді. Өзінің «Тарихи Рашиди», «Жаһаннаме» шығармаларында да адамгершілік, ізгілік, әділдікті дәріптеді. Ең бастысы өмір мен жеке адамның өмірдегі орнын, мәнін ашуға, дүниедегі мәнін ашуға, қоршаған ортаның адам өмірінде атқарар рөлін тануға ұмтылды.

Оның философиялық идеялары, тұжырымдарының жаһандану жағдайындағы күрделеніп кеткен өскелең ұрпақ тәрбиесінде ғана емес, тәуелсіз рухтағы халқымыздың өмір-тіршілігін, әлеуметтік-рухани болмысын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Философия тарихының негізін салушы ретінде ғұлама ойшылдың ой-идеялары бүгінгі қазақ философиясының да қалыптасып, дамуына арқау болғандығы сөзсіз. Бұл дегеніміз өткеніміз арқылы бүгінгімізді танып, зерделеуде Дулати мұрасының маңызды ғылыми ой-парасат мектебі екендігін, оның нәтижелерін қолданудың ғылыми маңызы зор екендігін айғақтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан-2003.- 29-қараша
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 320 б.
3. Менлибаев Қ. Патриотизм және ұлтаралық қатынас мәдениеті // Ақиқат. –2000. - № 12. – 3-7 бб.
4. Қалыбекова Б. Ортағасырлық түркі ойшылдарының адам мәселесін талдаудағы М.Х. Дулати шығармаларымен үндестігі // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. – Алматы, 2006. - №1.- 78-81бб.
5. М.Х. Дулати Тарихи Рашиди. – Алматы: Тұран, 2003. – 614 б.
6. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С. 315

**Түймебаев Ж.Қ., профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан**

**Дәулет А.У., докторант,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, ө
Алматы, Қазақстан**

УАҚЫТША, ТҰРАҚТЫ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫМАЛЫ БАСПАНА

Қазақ халқы өзінің көшпелі халық болғанымен ерекшеленеді. Алайда, қазақ жерінде тек мал өсірумен ғана емес, егін егіп отырықшы шаруашылықпен айналысқан да өңірлері бар екенін естен шығармаған жөн. Осыған орай қазақ даласында баспананың егер шартты түрде бөлетін болсақ, яғни баспананы мекендеу, отыру ерекшелігіне байланысты үш түрге бөлдік.

Уақытша, тұрақты және жылжымалы.

Уақытша баспана түрлері деп - көшпелі қазақ халқының белгілі бір маусымға ғана жасап алып тұратын баспана түрлерін жатқызуға болады. Мұндай тұрақ-баспаналар төзімсіздеу материалдардан немесе адамдардың мақсатты түрде ілдалдалап жасайтын болған. Уақытша баспаналардың өзара ерекшеліктеріне келетін болсақ, мұндай баспаналар

киіз үйге ұқсас келеді. Бұл жағдайды түсіндіретін болсақ, қазақтың киіз үйі қазіргі бізге жеткен түрінде бірден қалыптасып тұра қалған жоқ. Жылдар бойы адамзат өзіне қорғаныс, баспана, тұрақ жасағаннан бері қалыптасып, өңделіп, жаңарып, тиімді түрлері жасалына бастады. Міне сол бізге жеткенге дейінгі халықтың баспаналарының түгелдейін уақытша баспанаға жатқызуға болады.

Қора лашық - ескі-құсқы құрым киізден ілдалдалап жасаған кішкентай баспана

Лашық - жұпыны көзге қораш, тозығы біткен, жеңіл-желпі жабылған, эзер тұрған баспана. Ауылдың одан басқа он шақты үйі қоңыр, қара үйлерден, қос лашықтардан құралған(І.Жансүгіров, Шығ.).

Лапас - үш жақ қабырғасы жабық, төбесі жеңіл-желпі жабылған тұрақ.

Қаша - қабырғасы қашалап жасалған, төбесі ашық мал қора.

Қарабура - қамыс, қурай сияқтылардан жасалған қора

Қамсау - баспана, қалқа, қорған, жылуы бар уақытша пана

Күрке - шағын уақытша баспана. Лашық, шайла, итарқа

Көлеңке - уақытша тұратын баспана, үй, тұрақ

Жаптырма - үсті жабылған баспаналық қалқа

Жоба - саятқа шыққанда қыран құсты ұстайтын, шаңырақ тәрізді жаппа, қалқа

Бастырма - төбесі жабық, жан-жағын ашық етіп жасаған жай, баспана

Қалаған - қабырғалары ағаштан құрастырылып, шөппен жабылған уақытша баспана [11,19].

Итарқа - екі керегені бір-біріне сүйеп, киіз жабылған күрке

Шарбақ үй - шыбықтан өріп тұрғызылған үй

Өлшек - жертөле, уақытша баспана. Оңтүстік Қазақстанда күннің аптап ыстық кезінде егістік басына тұрғызылатын үй

Ықтама - желдің соққан бағытына қарап немесе күн түспейтіндей етіп қамыспен қорғаштап жасалатын үйдің бір түрі [10,41].

Қаңқа - үйдің қалған-құтқан материалдарынан немесе қаңқасынан жасалынатын баспана

Тұрақты баспана түрлеріне табиғи баспанадан қолдан жасанды түрде баспана тұрғызудың тиімді де, оңтайлы және баспана салудың жоғарғы шегіне жеткен кездерде тұрғызылған баспана үлгілерін жатқызуға болады. Тұрақты баспаналар ағаш, тас, кірпіш сияқты өте берік шикізат көздерінен жасалған. Киіз үйді біз үш түрлі баспана түрлеріне жатқыздық. Себебі, осы киіз үйді құрайтын бөлшектердің барлығы дерлік осы баспаналардың негізі ретінде пайдаланылған.

Шошала алғашқы отырықшылардың қоныстарына жерден сәл ғана шығыңқы етіп киіз үй тектес қылып салынған баспана. Шымнан жасалынған, қамыстан жасалынған нұсқалары бар. Он тоғызыншы ғасырдың орта кезінде өз міндетін жоғалтып, қойма қызметін атқарып қалған.

Тоқал үй - (там)төбесі жайдақ, шатырсыз үй

Соқпа - қолдан соғылған, пеші, бөлмелері бар үй. Бәрін соғып жасағаннан кейін соқпа немесе соқпа там деп атаған.

Жер үй - жерден қазылған үй

Қазақы үй - төбесі жайпақ, шатырсыз, аласа үй

Кілет - үймен жапсарлас немесе бөлек салынған шошала

Долан - айналасы шарбақпен(доланмен) қоршалған мал немесе кей кезде адам тұратын орын.

Доғара - іші-сырты балшықпен сыланған жер үй.

Шарбақ үй - сылақпен немесе сылақсыз шарбақтан жасалған үй.

Омақа - шым қабаттарынан тұрғызылған баспана атауы.

Дүкен үй - бес бұрышты бөрене немесе тас кесінділерімен салынған үй.

Түнек - итарқасы бірге жабылатын қосалқы үй. Терезесі болмайды. Қазіргі таңда астық кептірілген жеміс, қауын қағы, қауынқұрт, ірімшік, құрт, ұн, ет, сақтайтын қойма ретінде пайдаланады.

Шарбақ үй - қабырға қаңқасы бұтақтармен шарбақталған шарбақтан құрастырылып, іші-сырты лаймен сыланатын болған

Тіркеспе немесе қыстау қорасы - қабырғасы құмкесектен тұрғызылып, лаймен сыланатын немесе сырты күйген қышпен қапталатын ауыз үй, оттық үй, жатақ үй, қонақ үй деп аталатын бөліктердің тіркесінен тұратын, шатыры болмайтын, итарқасы(төбесі) қора-қопсымен бірге жабылатын тұрғын үйдің бір үлгісі.

Кес үй - шымнан соғылған үй.

Пақса там - әбден илеп, илеуін қандырып барып, laidан салынған үй.

Біржауар там - төбесі тозып, бір рет ашылып, қайта жабылған тұрақты баспана [8,25].

Жылы үй - Жезқазған жерлерінде ағаштан немесе тастан жасалған қысқы үйлерді осылай атайды [8,25].

Қыстау(қыстак) - қоршауы бар тіркеспелерден тұратын қысқы қоныс

Қалмақ үй, торғауыт үй - монғол жерлерінде киіз үйді осылай атаған [6,35].

Қаратам - Солтүстік Шығыс Қазақстан елді-мекенінде шошаланы осылай атаған, яғни қара, ысталған, қосарлана салынған жай болып аударылады [5,41].

Топырақ қорған - саз балшықтан салынған қыстау

Тас қорған - тастан салынған қыстау

Шақа - шетеннен немесе ағаштан салынған тұрақ

Дуал - шикі кірпіштен, пахсадан және қамыстан салынған там

Ал, жылжымалы баспаналарға келсек, тамыры өте ертеден келе жатқан баспана үлгісі деуге негіз бар. Жылжымалы баспаналарда бұрындары хан, қаған, елбасы, әскербасы кей жағдайларда Жоғарғы мәртебелі ханымдарды да осындай қос дөңгелекті күймелермен алып жүрген деген деректер сақталған. Мұндай күймелерді жиырма екі өгізбен жегіп жүрген. Өгізді бекер таңдамағанға ұқсайды. Себебі, өгіз малы басқа төрт түлік малдарға қарағанда төзімді және күйменің ауырлығын көтеріп жүрумен қатар бір қалыпты жүрісімен де ерекшеленген.

Абылайша - әскери көші-қонға арналған жылжымалы баспана түрі.

Жолым үй (ор. джумалейка) - жолда жүруге арналған блғаны үшін осылай атағанға ұқсайды.

Отаулы күйме - күйме негізінен адам тасымалдауға, әрине соның ішінде лауазымды, мәртебелі адамдарды тасумен қатар сол тасымал құралы бір шетіне баспана және де отау үй типтес болған.

Жорық үй - бұл үй «Абылайшаның» бір атауы болса керек. Яғни жаугершілік заманда әскербасының тасымал құралымен қатар баспанасының рөлін атқарды деуге де негіз бар. «Абылайша» деп аталуының өзі тектен-тек болмаса керек. Бәлкім бұл баспана түрі Абылай қолбасшының жауға аттанған жорықтары кезінде пайдаланған арбалы баспанасы болса керек.

Баспананы пайдалануға байланысты жіктелу кестесі		
Уақытша баспана	Тұрақты баспана	Жылжымалы баспана
Киіз үй	Киіз үй	Киіз үй
Қара лашық	Қыстау	Орда

Лашық	Қорған	Отау
Лапас	Шошала (тошала)	Қара үй
Қаша	Жер төле	Ақ үй
Қарабура	Кепе	Туырлық үй
Қамсау	Жер кепе	Күрке
Күрке	Қақыра	Жорық үй(канка)
Көлеңке	Қоржын үй	Абылайша
Жаптырма	Жер үй	Жолым үй(джумалейка)
Жаптырма	Там үй	Күйме(кибитка)
Бастырма	Саман үй	Қос
Қалаған	Тоқал үй	Алты аяқ
Итарқа	Там, жер там	Ноғай үй
Шарбақ үй	Сокпа	Дабыл үй
Өлшек	Қазақы үй	Поезд
Ықтама	Кілет	Пароход
Айуан	Долан	Яхта
Ноғай үй	Доғара	Кеме
Дабыр үй	Қысқы тас үй	Паром
Ұраңқай	Шарбақ үй	Ұшақ
Тоңқайма үй	Омақа	Катер
Көтерме	Дүкен үй	Автофургондар
Шаңырақ салма	Тіркеспе	Құрамалы баспаналар т.б.

Біздің айтқандарымыздың бәрі бұрынғы кездегі жылжымалы баспаналар болатын. Енді бізде қазіргі таңда осындай жылжымалы баспаналардың түрлері бар ма деген сұрақ туады. Бұл сұраққа жауап беру оңай. Себебі, алғашында айтып өткендей қазіргінің жеткен жетістіктері ескінің, көненің өңделіп жеткен түрлері болса, әуемен, құрлықпен және су жолдарымен қатынап жүретін тасымалдаушы көліктерден көптеп кездестіруге болады. Мысалы, Әуемен қатынайтын ұшақтардың жанға жайлы жасалынған бөлмелері бар. Сол

бөлмелер сіздің саяхат кезіңізде жылжымалы шағын баспананың қызметін толықтай атқаруға мүмкіншілігі бар.

Ал, құрлықта жүретін отбасымен саяхаттауға арналған автокөлік үлгілерін таза сол бұрынғы жылжымалы баспананың көшірмесі деуге болады. Әрине, тек бұл автокөліктерде бұрынғымен салыстырғанда барлық жағдай жасалған. Осы қатарға темір жол пойыздарын жатқызуға болады. Жеке купелерді қараңыз пластаркарттарды алыңыз жылжымалы, тасымалдаушы көлік-баспаналардың қызметін атқарады.

Ендігі су жолдарымен жолаушы тасымалдаушы параход, кеме, паромдарды алсақ та осындай қызметтермен ерекшеленеді. Осындай жылжымалы тасымал баспаналар бір шетінен ғылым жетістігі болса, бір жағынан ескінің жаңарып, өңделген варианттары десек артық айтпағанымыз болар.

Қазақ халқы әлі күнге дейін осындай тұрақты, жылжымалы баспана үлгілерін қолданып келеді. Яғни заман өзгерген сайын баспана үлгілері жаңарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Е.Ноянұлы. Алматы және Жамбыл облыстары қазақтарының елді мекендері мен тұрғын үйлері(1970-1990). Диссертациялық еңбек. Алматы, 1996.
2. Б. Кәмәшұлы. Қазақтың байырғы баспаналары, үй-жиһаздары, ұлттық киім-кешек, ыдыс-аяқ, ас-сусын, тамақ-тағамдарына қатысты салт дәстүрлер. «Өнер» баспасы. – Алматы, 2006.
3. Ю.Д.Губернский, В.К. Лицкевич. Жилище для человека. – М.: «Стройиздат», 1991.
4. Ж. Б. Сәкеновна. Способы вербализации концептов дом, долг, в русском, казахском и английском языках. Диссертациялық еңбек.- Алматы, 2002.
5. Ә.Х.Марғұлан шығармалары. 9 том. «Алатау» баспасы. – Алматы, 2009.
6. М.С.Муканов. Казахская юрта. – Алма-Ата: «Кайнар», 1981.
7. М.С.Муканов. Казахская юрта. – Алма-Ата: «Кайнар», 1981.
8. Ө.Нұрғалиев. Азия Транзит. – 2007, № 5-6.
9. А.Бикенов. Қазақтың материалдық мәдениеті: Оқу құралы – Астана: Фолиант, 2010.- 192 б.
10. А.Есмаханов. Қазақтың киіз үйі (Әлемнің Ұлттық Бейнесі)
10. Ә.Жәнібеков. Уақыт керуені – Алматы: жазушы, 1992. – 192 бет
11. А.Қ.Сегізбаева. Тұрақты баспана типі – шошала. Алматы: Қазақ университеті, 2009.
12. Культура Казахстана (энциклопедический справочник). Алматы, 2010.
13. С.И.Вайнштейн. Мир кочевника центра Азии. Москва, «Наука» -1991.
14. Б.Қ.Тілеужанұлы. Қазақ тілінің семантикасы. Семей, 2006
15. Б.Сағындықұлы. Қазіргі қазақ тілі. Лексикалогия. «қазақ университеті», Алматы-2008.
16. І.Кеңесбаев. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. «Ғылым», Алматы-1987.
17. Ә.Болғанбайұлы., Ғ.Қалиұлы. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. «Санат», Алматы-1997.
18. К.Аханов. Тіл біліміне кіріспе. «Мектеп», Алматы-1962.
19. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. «Ғылым» баспасы, Алматы-1974. №1-10том.
20. А.Салқынбай., Е.Абақан. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. «Сөздік-словарь», Алматы-1998.

ҒТАМР: 14.01

Тамабаева Қаракөз
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Халықаралық Тараз
инновациялық институты, Тараз қ., Қазақстан;
Жанғалиев Жандар
Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты,
Тараз, Қазақстан.

ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС – ТІЛ САБАҚТАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Аннотация

Мақалада тіл және әдебиет сабақтарында пәнаралық байланысты тиімді ұйымдастырудың маңыздылығы қарастырылады. Жаңартылған білім мазмұны бойынша қазақ тілі мен әдебиет сабақтарының мазмұндық тереңдігін жеткізудегі пәнаралық байланыстың өзіндік сипаты ашылады.

Кілт сөздер. Пәнаралық байланыс, тіл, әдебиет, білім алушы, мұғалім.

Annotation

The article discusses the importance of effective organization of interdisciplinary communication in language and literature lessons. The updated content reveals the features of interdisciplinary communication when conveying the depth of the content of the lessons of the Kazakh language and literature.

Keywords. Interdisciplinary communication, language, literature, student, teacher.

Қазіргі уақытта ғылымда, жеке пәндерді оқытуда қамтылған оқу материалдарының жүйесінде пәнаралық байланыс негізінде білім беру мен тәрбиенің түрлі салаларын (түрлерін) жүзеге асыруда ұйымдастырылатын педагогикалық үдерістердің кешенділік сипатқа ие болу қажеттілігі орын алып отыр.

Мәселен, Ж. Аймауытұлы XX ғасырдың бас кезінде-ақ, кешенді оқыту мәселесіне мән беріп, төмендегідей ой-тұжырымдарын мұғалімдер қауымына ұсынған болатын:

- 1) Пәлен күнге бір тақырып алынсын, одан артық та, кем болмасын.
- 2) Материал тізгенде, тұрмыс пен ғылым айқасып, астасып тізілсін.
- 3) Жұмыс жасайтын материалдар даяр түрінде емес, балалар тәжірибе қылып, зерттеп, өз бетімен шешкендей, тұрмыс жұмбақ түрінде берілсін.
- 4) Жұмыс жасау негізінде баланың бұрынғы өз тәжірибесі, перне қоры, мағлұматы салынсын; дәл айтқанда, балаға танымал жақын нәрседен басталсын» [1,113б.], – деп негіздеп берген.

Ғалым, педагог-психологтың пайымдауынша, пәнаралық байланыс белгілі бір жүйемен кешенді түрде жүзеге асырылуы қажет екендігі негізделеді. Оқу пәндері мен ондағы материалдардың мазмұндық, құрылымдық жүйесін өзара байланыстыру мен қабыстыру және олардың өзара айырмашылықтары мен ерекшеліктерін ескере отырып, жақын немесе ортақ тақырыптар жүйесімен бағытталған білімдер беру қажеттілігін айта келе, пәндерді оқытудың әдістемелік жағы басшылыққа алынып, өмірлік тәжірибемен байланысты болуын ескертеді.

Оның ішінде қазақ тілі мен әдебиеті сабақтары бойынша берілетін білімнің толығырақ, тереңірек меңгертуге септігін тигізетін амалдардың жиынтығы болып табылса, осы амал-тәсілдер оқу материалдарының мазмұндық құрылымын өмірлік тәжірибемен және басқа да білімдер жиынтығымен ұштастыруға негізделген қызметтерді атқаруы да тиіс және соған бағытталуы керек. Бұл өз кезегінде оқушыға әлемді және қоршаған ортаның бейнесін біртұтастықта ойлай білуге, логикалық ой жүгіртуге, алғы шарттардан белгілі бір қорытындылар жасай білуге бағыттайды және үйретеді. Яғни, пәндер арасындағы байланыстылық белгілі бір алғы шарттарды тірек етеді. Сондықтан пәнаралық байланыс – педагогика ғылымында білім философиясы, психологиялық, дидактикалық және жеке пәндерді оқытудың әдістемесі тұрғысынан қарастырылатын күрделі мәселе.

1960 жылдардағы жалпыға бірдей орта білім беру мазмұнында біраз өзгеріс болып, оқушыларды тәрбиелеу, білім беру және дамыта оқыту міндеті де қойылды. Осы тұста да пәнаралық байланысқа үлкен мән берілді. Сондықтан да соңғы жылдары Қазақстан ғалымдары мен әдіскерлері оқушыларды дамыту жолдарының бірі ретінде пәнаралық байланысқа ден қойып, бұл саланы көбірек зерттеуге кірісті.

Қазақстандық білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктерінің бірі – еуропалық және әлемдік білім беру кеңістігімен ықпалдасу жағдайына енуі. Бүгінгі әлемдік дамудың

қарқындылығы – ғылым мен техниканың жедел дамуына және өзгермелі дүниенің сұраныстарын қанағаттандырудағы ілгері ғылыми зерттеулер мен озық білімдер жүйесінің өмірлік тәжірибеде орын алуына себепкер болуда. Ғылымдардың өзара іштей сараланып және олардың іштей кіріктірілуі мен сұрыпталып өзара байланысуы арқылы пәнаралық байланыс орын алады. Мұндай құбылыс ғылымның іштей дамуына және ізденістерінің аумағын кеңейте отырып, орындайтын міндеттерінің нақтылануын жүйелеуге, әрі ғылымда белгілі болған деңгейлік көрсеткіштердің нақтылануына мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде қоғамдық-гуманитарлық, жаратылыстану-математикалық, техникалық ғылымдардың және эстетикалық білім мен тәрбие беру саласындағы білімдердің өзара байланыста болып дамуына негіз болатыны анық.

Қазіргі қоғамымыздағы орын алып отырған әлеуметтік-саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени-рухани саладағы үдемелі даму – мектепте берілетін білім мазмұнын түбегейлі өзгерте отырып, оның мазмұндық және құрылымдық жүйесінің жаңа сипатқа ие болуына алып келді. Ғылыми ілімдердің үдемелі дамуына байланысты білім беруде оқытылатын әр сала пәндерінің оқу материалдарын өзара байланыстыру басшылыққа алынуда. Бұл жеке пәндердің ерекшелігін ескере отырып, оған талдаулар жасауға және басқа пәнмен өзара іштей байланыстыру мәселесін анықтап, заңдылықтарын негіздеуге мүмкіндік береді.

Интеграциялық жүйенің орын алуы – барлық пәндердің мазмұндық құрылымындағы білімдер жүйесін топтастыру, жинақтау, біріктіру мен кіріктіру үдерісі бір ғана пән немесе оқулық түрінде орын алуы емес, берілетін білімдердің мазмұндық ортақтығы және олардың оқушы тұлғасын дамытуға қажетті және тиімді құрал ретінде қазіргі сұранысты қанағаттандыруы. Мұндай құбылыстың орын алуын философиялық тұрғыдан қарағанда, ғылыми ілімдердің негізделген бірлігін көрсете отырып, олардың дамуындағы тарихи қалыптасқан дербес бөліктерінің жойылып кетуін жоққа шығарады, яғни, ең алдымен жекелеген ғылымдардың сан ғасырлық бытыраңқылығын толық жоюға мүмкіндік беретін ғылыми-зерттеулерді үйлестіріп, олардың бірлігін ғылыми жағынан негіздейтін әдіснамалық ортақтығын дәлелдейді. Яғни, қазіргі уақыттағы ғылыми танымның алдында тұрған келелі көкейкесті мәселелерді шешуге кешенді тұрғыдан келу – жалпы біртұтас ғылыми дүниенің бейнесін жасаумен сипатталады.

Қазіргі уақыттағы ғылымдарды интеграциялау барысында оларды жинақтау мен құрудың негізінде нысандық бағыттағы дүниетанымдық болмыстарының ұқсастығы ғана емес, олардың кейбір қасиеттері мен заңдылықтарының ортақ үйлесімділіктерінің болуы, ішкі және сыртқы құрылымдық жүйелерінің туыстық немесе жақындық мәселелері де назарда болады.

Ә. Мұханбетжанова өз зерттеулерінде «ғылымдардың қазіргі интеграциялану үдерістері кейбір құбылыстар бойынша барынша жоғары (пәнаралық байланыстар) дәрежеде өтуде, оларды дерексіздендірудің жалпы заңдылықтарын анықтау ретінде түсіндіруге болады» [2, 256.], – деп негіздейді

Ғалымның ғылыми пайымдауы бойынша ғылыми білімдердің интеграцияға түсуі – философиялық танымдағы дүниенің бірлігі туралы заңдылықтар мен қағидаларының өзара байланысты сақтауы және ғылыми білімдердің дүниені танудағы кешендік әрі, нақты жолы ретінде анықталуы.

Қазіргі ғылымдардың үдемелі даму үдерісі – мемлекеттік құрылымдардың өсіп-өркендеуіне өз ықпалын тигізуде. Ғылымдардың интеграциялануы арқылы олардың дифференциялануы (сандық салалануы) мен даралығы белең алады, ғылыми танымдағы немесе олардың заңдылықтарын негіздейтін құбылыстарды қамту ой аумағы кеңейеді, ғылыми-техникалық саланың жаңашылдығына байланысты өмірлік тәжірибедегі көкейкесті мәселелер мен жаңаша міндеттердің туындауы, күрделілігі және көптүрлілігінің заманауи сипат алады. Яғни, туындайтын көкейкесті мәселелерді қалыптасқан ғылыми әдіс-тәсілдермен зерттеп, қарастыру оң нәтижелерін бере алмайды, түрлі қиындықтарға

соқтыруда. Бұл өз кезегінде ғылымдарды интеграциялаудың жаңа үлгісіне көшуді талап етеді.

Қазақстандық педагог С.К. Сейітқалиев: «Қазақстандағы білім беру интеграциясының пайда болуы келесі факторларға байланысты: заңнамалық база жеткіліксіз және қарама-қайшылықтар болғанда, экономикадағы дағдарыстарда жүзеге асырылады, бірақ ол балалардың құқығын шектемейді» [3, с.23], - деп тұжырымдайды.

Ғылымдардың интеграциялану мәселесінің теориялық және тәжірибелік тұрғыдан шешу жолдарымен бірқатар отандық ғалымдар да айналысқан болатын. Мәселен, А.А. Бейсенбаева, А.Д. Болтаев, Н.А. Оразақынова – пәнаралық байланыс негізінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру мәселелерін, А.Р. Бектеньярова, Р.К. Аббасова, Н. Жапанбаева, О.К. Шайхеслямова – жалпы білім беретін мектептегі оқу-тәрбие үдерісіндегі интеграция мәселесінің педагогикалық негізін қарастырса, М.А. Абсатованың еңбектерінде интеграция идеясының қалыптасуы мен даму тарихы баяндалады, ал Ғ.К. Шолпанқұлова, Ғ.А. Меңдіғалиева жаңа үлгідегі мектептердің ғылым мен тәжірибе интеграциясының педагогикалық негізін, Ә. Мұханбетжанова бастауыш білім мазмұнын интеграциялау мәселесін зерттеу нысанына алған. Бұл еңбектер республикадағы қазіргі білім берудегі және педагогика ғылымындағы интеграция құбылысын ғылыми тәжірибелік тұрғыдан айқындауға бағытталған зерттеу жұмыстары болып табылады [4].

Отандық педагогикада пәнаралық байланысты алғаш ғылыми негіздеушілердің бірі А.А. Бейсенбаева «ғылымдар интеграциясы дегеніміз – бұл екі ғылым элементтерінің жай қосылуы емес, ол табиғат заңдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретіндей дәрежеде олардың жаңаша жүйеленген ішкі бірлігі» [5, 116.], – деген анықтамасын береді

Яғни, интеграциялық үдерістің жеке даралығы ғана емес, олардың топтасу, тоғысу, өзара ықпалдасулары мен байланыстарын зерттеу оң нәтиже береді деп тұжырымдауға негіз болады. Біз зерттеуімізде адамға берілетін жаңаша білімдердің мазмұндық нысандары мен әдістерінің жаңа үдерістерге тән бейімделіп, сипат алуын интеграциялану құбылысының мәнді және маңызды белгілері деп атай аламыз.

Осыған байланысты ана тіліміз бен әдебиет сабақтарындағы білімнің жан-жақты жеткізілуі мен тәрбиелік мазмұнмен ұштасуында этнопедагогика, жаратылыстану ғылымдарымен интеграциялық бірлікте ұйымдастырудың зор нәтижелерге жеткізетіні сөзсіз.

Бұл орайда, ғылымдардың өзара байланысуы арқылы интеграциялану үдерісі орын алады да, оның заңдылықтарын тануда құрылымдық, байланыстылық және олардың мән-мағынасын ашуға бағытталған атаулық ұғымдар (терминдер) қолданылады. Бұлар интеграциялану үдерісінің жүйелік сипаттарын негіздей отырып, оған тән белгілі бір қырлары мен заңдылықтарын және логикалық тәртіптілігін анықтап көрсетуі керек. Яғни, ғылымдардың интеграциялану үдерісінің орын алуы деген түсінікті оның математикалануы деп қабылдауымыз қажет. Демек, Я.А. Коменскийдің «Ұлы дидактика» еңбегіне талдаулар жасай келе, «Білім беру мен оқыту (дидактика) саласында интеграцияның ғылыми көрініс табуы педагогика ғылымының өсіп-өркендеуі мен дамуының негізі болды және білім берудің тарихында алғаш рет интеграциялық үдерістің пайда болуы мен оған тән классикалық дидактикада ұғымдық түсінік беріле отырып, оның мәні жағынан теориялық қағидалардың орын алуына себеп болды» [6], – деген болгар педагогы И. Маревтің тұжырымын басшылыққа аламыз.

Қазақ педагогы М. Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде балаларда сұлулық сезімдерін қалыптастыру жөнінде былай жазады: «Баланың маңайында сөйленетін сөздер әдепті, сұлу болуға тиісті. Баланы сұлу искусствомен терең таныстыру керек. Бала неше түрлі сұлу үндерді естісін, неше түрлі сұлу түрлерді, түстерді көрсін, сұлу сөздер, сұлу өлеңдер жаттасын. Түрлі музыка құралдарының үндерін тыңдасын, сурет салып үйренсін. Өн салып, музыка құралдарында ойнап үйренсін. Міне, осыларды істесе, баланың сұлулық сезімдері өркендейді» [7, 376.], – деп пәнаралық байланыстың қаншалықты керек екендігін негіздеп берген.

Қорыта айтқанда, тіл, әдебиет сабақтарындағы пәнаралық байланыстың философиялық негізіне жаратылыстағы барлық заттың, құбылыстың өзара байланыстылығы жайында қалыптасқан дағды алынады. Дүниедегі бар құбылыс бір-бірімен байланысты болады, сондықтан оны танып-білетін ғылымдар да өзара байланысты. Екіншіден, пәнаралық байланыстың жүзеге асырылуы, оның психологиялық негізі үлкен қызмет атқарады. Онда, ақыл-ой, сана қызметінің аналитикалық-синтетикалық қызметін зерттеп, оның үздіксіз дамуда орын алатын өзгерістерді білім беру мен оқытудағы танымдық болмыстың жетілуіне өзек болатындығын басшылыққа алады. Сондай-ақ, ойлаудың және ақыл-ойдың даму жүйесінің қызметіне қабылдау, санадағы талдау, сұрыптау, түсіну, қорытынды жасау жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытұлы Ж. Комплекспен оқыту жолдары. – Алматы: Ел-Шежіре, 2013. – 384 б.
2. Мұхаметжанова А.О., Әбілдина С.Қ. Бастауыш сыныптарда қазақ тілінен жүргізілетін сыныптан тыс жұмыстар. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2004. – 75 б.
3. Бейсенбаева А. Педагогика курсының лекциялары. Мектептегі оқу-тәрбие процесіндегі пәнаралық байланыс. –Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ 1991. – 112 б.
4. Сейткалиев С.К. Интегрированное образование в Казахстане: проблемы и политика // Интеллект, идея, инновация. –2017. – №1 – С.23-26.
5. Саурықова Ж.М. Пәнаралық байланысқа ғылыми көзқарастар // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. ХАБАРШЫ. «Педагогика ғылымдары» сериясы. –Алматы, 2018. – №3(59). – Б.18-23
6. Марев И. Дидактика как наука. // <http://www.my-ref.net/didaktika-kak-nauka/>.
7. Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. Аудармалар, ғылыми еңбек мақалалар. –Алматы: Жазушы, 2005. – 232 б.

FTAMP: 16.01

Өмірзаққызы Арайлым

Тараз қаласы Қ.Тұрысов атындағы №53 мектеп-гимназиясының ағылшын тілі пәнінің мұғалімі, педагогика магистрі, Тараз қ., Қазақстан.

Қазбек Алмас

Халықаралық Тараз инновациялық институтының 4-курс студенті, Тараз қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ӘЛЕМІНІҢ АНТРОПНИМИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІНІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

Аннотация

Бұл мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі антропонимикалық атаулардың шығу себептері мен мағыналық қырлары қарастырылады. Әр түрлі елдер мен халықтардың ономастикалық кеңістігін жан-жақты зерттеуде олардың тілдік құрамына қарамастан атауларға тән жалпы заңдылықтарды орнату, жалпы лингвистикалық әмбебаптармен белгілі параллелизмді құрайтын ономастикалық әмбебаптарды зерделеудің маңызды екендігі пайымдалады.

Кілт сөздер: антропонимика, ономастикалық кеңістік, атау-ұғымдар, тұжырымдамалар.

Annotation

This article discusses the causes and semantic aspects of anthroponymic names in modern English. In a comprehensive study of the onomastic space of different countries and peoples, it is

important to establish the general patterns inherent in names regardless of their linguistic composition, the study of onomastic universals that form a well-known parallel with general language universals.

Keywords: anthroponymy, onomastic space, name-concepts.

Онимдердің мәдени және тарихи құндылығы туралы мәселе дәлелдеуді қажет етпейді және ономастикамен айналысатын көптеген зерттеушілер үшін аксиоматикалық болып көрінеді: «Әлемнің ономастикалық бейнесі әр этностың және әр адамның мәдениетінің сипатын бейнелейді» [1,3]. Ономастика проблемалары бойынша соңғы жылдардағы зерттеулердің ғылыми қарқындылығы көбінесе онимдерді зерттеудің үлкен қызығушылық тудыратындығымен түсіндіріледі, өйткені бірнеше ғылымдардың (лингвистика, тарих, этнография, география және т.б.) тоғысында қалыптасып, осы ғылымдардың әрқайсысының кешенді әдістерін қолдана отырып, ономастика лингвистиканың, тарихтың, этнографияның, археологияның және басқа ғылымдардың көптеген мәселелерін шешуге ықпал етеді.

Ономастиканың бұл ерекшелігі екі фактордың тығыз өзара әрекеттесуінен туындайды: лингвистикалық және экстралингвистикалық. Әрбір оним - бұл ең алдымен өз тілінің заңдарына бағынатын сөз, ал әрбір онимнің ақпараты лингвистикалық құралдардың көмегімен алынады. Бұған мысал ретінде жеке ономастиканы, мысалы, роман, неміс, иран, түркі, славян және т.б. бөліп көрсетуге болады, олардың әрқайсысы жалпы ономастика әдістерін қолданады, бірақ нақты материалмен ерекшеленеді.

Онимия әртүрлі типтегі онимдердің жиынтығы ретінде адам өмірінің барлық салаларымен байланысты. Сәйкестендіру немесе даралау қажет болған жерде адам оны объектіні бөлудің ең ыңғайлы әдісі ретінде қолданады. Кез келген халықтың онимиясы тарихи, ұлттық-мәдени ақпараттың орасан зор көлемін қамтиды. Онда тарих, өмір, дүниетаным, психология, сенім, қиял, халықтардың көркем шығармашылығы, олардың тарихи байланыстары көрсетілген.

Онимия, кез-келген лексика сияқты, адамның қоршаған ортасында болып жатқан барлық құбылыстарға қатты әсер етеді, нәтижесінде олар қоғамдық өмірде орын алған құбылыстар мен оқиғаларды ерікті тіркеушілер болып шығады. Мұның бәрі ономастикалық негіздерде жазылған, ал үлкен ономастика теоретигі а.в. Суперанская атап өткендей, «белгілі бір дәуірге тән құбылыстарға байланысты белгілі бір уақытқа тән онимикалық негіздерді де бөліп көрсетуге болады, өйткені өзекті құбылыстарды білдіретін сөздер тиісті есімдердің негіздерімен оңай жасалады» [2,36].

«Кез келген этномәдени бірлестіктің ономастикалық жүйесін бастапқыда берілген, өзгермейтін және тұйық мәні ретінде анықтау мүмкін емес», - деп қазақстандық ономаст-түрколог В.У. Махпиров атап өтті [3,6]. Әр түрлі және ең алдымен, экстралингвистикалық факторлардың әсерінен ономастикалық кеңістік, яғни адамның айналасындағы тиісті атаулар әлемі әртүрлі, кейде өте маңызды өзгерістерге ұшырайды, бұл көбінесе белгілі бір кезеңде осы жүйені құрайтын ономастикалық материалдың айтарлықтай немесе толық өзгеруіне әкеледі.

Ғаламдық, аймақтық және аймақтық ономастикалық зерттеулер мүмкін. Жаһандық ономастика әр түрлі елдер мен халықтардың тиісті атауларының типологиялық ұқсастығымен, олардың тілдік құрамына қарамастан атауларға тән жалпы заңдылықтарды орнатумен, жалпы лингвистикалық әмбебаптармен белгілі параллелизмді құрайтын ономастикалық әмбебаптарды шығарумен айналысады, алайда олар алынған объектінің ерекшелігіне байланысты олар толығымен сәйкес келмейді. Теориялық ономастика мәселелерімен Н.И. Толстой, А.В. Суперанская А.А. Белецкий, Ю. А. Карпенко, В. А. Никонов, В. Д. Бондалетов, Н. В. Подольская айналысты. Түркі ономастикасы проблемаларының даму тарихында в.Радловтың, В. В.Бартольдтың, С. Е. Маловтың, А.Н. Самойловичтің, А.О. Сатыбаловтың, А.Н. Кононовтың еңбектері көрнекті орын алады.

С.Кеңесбаев, А. Қайдаров, Е. Нұрмағанбетов, Т. Д. Жанұзақовтың еңбектерінде қазақ ономастикасының мәселелері түбегейлі пысықталды. Сондай-ақ, Т.Д. Жанұзақов, В.У.

Махпировтың түркі тарихи ономастикасы мәселелеріндегі еңбектерін атап өтеміз. Ағылшын антропонимикасының зерттеулерімен Л. М.Щетинин, А.Рыбакин, О. А. Леонович, Е. Н. Мурнаеваның еңбектері және A. Gardiner, H. Sorensen, G. Stewart, R. L. Trask, R. Stockwell, J. Aitchison шетелдік зерттеушілердің жұмыстары байланысты.

Ағылшын тілі әлемінің антропонимикалық бейнесінің қазіргі жағдайын зерттеу мынаны анықтады: 1. Атаулар концентрациясының жоғары дәрежесі. 2. Атаулардың кең таралуы - шындық (естелік). Бұл әлемнің қазіргі ағылшын антропонимдік бейнесі өнімді, жоғары жиілікті жеке атаулардың белгілі бір шеңберімен-бастамашылықпен (жеке атаудың белгілі мәдени, тарихи және әлеуметтік тұлғаның, діни немесе әдеби кейіпкердің атымен байланысы), басқалардың өте аз қолданылуымен ұсынылатындығын білдіреді. Бұл шарт қазіргі ағылшын тілі әлемінің антропонимикалық бейнесінің тұжырымдамалық жағын зерттеудің бастапқы нүктесі болады.

Біз таңдаған әлемнің ағылшын антропонимдік бейнесін зерттеудің семасиологиялық тәсілімен біз зерттеудің пассивті (қашықтан) әдістеріне сүйенеміз. Семасиологиялық тәсілмен (гр. *semasia* «белгілеу») формадан мәнге дейін танымның түрін білдіреді. Ср.: Элизабета - еврей тектес атау (форма) және білдіреді. Дәстүр бойынша - Ұлыбритания патшаларының әйел әулеттік атауы. Қазақстанда осы есім көшбасшы, жомарт, отбасында бейбітшілік пен тыныштықтың символы мағынасында қолданылады. Пассивті (қашықтан) әдістерге келетін болсақ, олар социолингвистикалық зерттеулерде сәтті қолданылады және бір жағынан жазбаша дереккөздерді зерттеумен және түсіндірумен байланысты (біздің жағдайда бұл лексикографиялық көздер мен статистикалық мәліметтер, қосымша ғылыми әдебиеттер). Екінші жағынан, бұл - кейіннен орталықта өңдеу мақсатында сауалнамалар мен сұрақнамаларды құрастыру және пошта арқылы жіберу. Пассивті әдістердің артықшылығы - респонденттер мен әкімшілік-аумақтық құрылымдардың көп қамтылуымен қатар шығындар мен уақытты үнемдеу.

Сауалнаманы дайындау және жүргізу. Ұлыбританияның Ұлттық статистика басқармасының мәліметтері бойынша, 1994 жылдан 2004 жылға дейін жаңа туған нәрестелерді атаудағы ең жоғары жиілікті он жеке есім ұсынылған: ерлерде Джек, Джозуа, Томас, Джеймс, Даниэль, әйелдерде Эмили, Элли, Джессика, Софи, Члоу.

Соңғы жылдарда ерлер мен әйелдердің он атауын анықтауға бағытталған Британдық халықтың сауалнамасының нәтижелерін зерттей отырып [4], жоғары жиілікті атаулардың келесі кезегі анықталды. Ср.: 1. Jack 2. Joshua 3. Thomas 4. Daniel 5. James 6. Emily 7. Jessica 8. Matthew 9. Ellie 10. Sophie.

Өзінің өмір сүруінің басындағы сияқты, бүгінде Интернетті әртүрлі елдердің ғалымдары ғылыми ақпаратпен алмасу, виртуалды симпозиумдар мен конференцияларды ұйымдастыру, білім беру мақсатында кеңінен қолданады. Сонымен қатар, Интернет-технологиялар ғалымдар мен зерттеушілердің ерікті көмекшілерінің көптеген компьютерлерін бірыңғай зертханаға біріктіруге мүмкіндік береді. Зерттеушілерге өз кезегінде ақпарат беруші-еріктілерді табу жеткілікті. Кез-келген ғылыми бағдарламаға қатысқысы келетін кез-келген адам деректердің бір бөлігін немесе сұрақтар жиынтығын алады және өңдеуден кейін нәтижелерді орталыққа жібереді. Зерттеушілер мен ақпарат берушілер арасындағы өзара әрекеттесудің мұндай жүйесі Интернетте сәтті жұмыс істейді. Осы материалдарға сүйене отырып, ең көп жиіліктегі есімдердің мағыналары айқындалды.

1. Джек - бастапқыда Джон еркек есімінің диминутивті формасынан шыққан. Алайда, қазіргі уақытта тәуелсіз атау ретінде кеңінен таралған. Джек есімі-ортағасырлық Дженкиннің туындысы, кейінірек Джекинге өзгертілген, Жаннан (Джехан > Джон қысқартылған формасы) + диминутивті жұрнақ-Кин. жұрнақ-in. Регрессивті деривация нәтижесінде атаудың қазіргі формасы пайда болды. Бұл атау кейде James атауының бейресми диминутивті формасы ретінде қолданылады.

Джек атауының жоғары жиілігі оның пайда болуынан бастап танымал болуына байланысты. Бұл ең танымал есім. Бұған ағылшын фольклоры дәлел бола алады, онда басты кейіпкер Джек есімді қарапайым ауыл жігіті (Джек және Джиант Корморан, Джек және Джиант

Блундербор, Джек және Вельш Гигант, Джек Кинг Артурдың кездесуі). Сондай-ақ, тұрақты сөз тіркестері және тұрақты өрнектер (jack of all trades, Jack Frost, Jack Robinson, Jack the Lad).

XX ғасырдың аяғы, XXI ғасырдың басындағы атақты иегерлер: Джек Строу – Ұлыбритания ІІМ министрі; спорт жұлдыздары: Джек Никлас (гольф), Джек Чарлтон (футбол), Джек Брабхам (Формула-1); Голливуд жұлдыздары – Джек Леммон, Джек Николсон, Джек Хейли; сериалдардың кейіпкерлері – Джек Райан, Джек Картер «Джек Картер», Джек-пышақ «Джек-knife»; әлемге әйгілі жазушылар – Джек Лондон, Джек Керуак. Диминутивті түрі: Джеки.

2. Joshua - Інжіл атауы, еврей тілінен аударғанда Құдай-құтқарушы дегенді білдіреді. Ескі өсиет кейіпкері – Мұса қайтыс болғаннан кейін Израиль халқының басында болған және уәде етілген жерге жетелеген израильдік. Орта ғасырларда бұл атау христиан емес конформистер арасында танымал болды. Нонконформистер (ағыл. nonconformists, лат. non және conformis-сәйкес, монотонды), мемлекеттік Англикан шіркеуінің рәсімдері мен ілімдерін мойындамайтын ағылшын шіркеу ұйымдары мүшелерінің (Пресвитериандар, индипенденттер, әдіскерлер, конгрегационалистер және т.б.) атауы.

XX ғасырдың аяғы, XXI ғасырдың басындағы атақты иегерлер: Спорт жұлдыздары – Джо Кальзаге (бокс), Джо Коул (футбол); музыканттар – Джо Коккер, Джошуа Белл – Лондон симфониялық оркестрінің скрипкашысы; астронавт Джо Тэннер; Голливуд жұлдыздары – Джо Рот, Джо Пеши және Голливуд режиссерлері – Джо Руссо, Джо Джонстон; кино кейіпкерлері біреу Джо («Joe somebody»), Питер Джошуа («Peter Joshua»).

Гипокористік форма: Джо, Джо.

3. Томас - Иса Мәсіхтің он екі елшісінің бірінің библиялық жаңа өсиеті, Бұл атау әрдайым христиан ортасында танымал болды, өйткені Сент-Томаның (Томас сенбейтін) күмәні адамның әлсіздіктерінің табиғатын айқын көрсетеді.

XX ғасырдың аяғы, XXI ғасырдың басындағы әйгілі иелері: жазушылар-Томас Харрис, Томас Фридман; ақындар – Томас Элиот, Дилан Томас (XX ғасырдың ортасы); американдық астронавт Томас Стаффорд.

Британдық респонденттердің қашықтықтан сауалнама нәтижелері бойынша қорытындылар.

1. Теофорлық атаулар жиі кездеседі, атау ата-аналардың діни сенімдерімен анықталады (Томас, Джошуа, Даниэль).

2. Белгілі бір жеке атаулардың жоғары жиілікті өсуі әлемдік жұлдыздардың атақ-даңқына, атақ-даңқына, танымалдылығына байланысты (Томас, Джошуа, Даниэль, Джек, Джеймс, Эмили, Элли, Хлое, Джессика, Софи).

3. Атау отбасылық дәстүрге сәйкес жүреді – жаңа туған нәрестені отбасы мүшелері мен оның жақын достарының құрметіне тағайындау жиі кездеседі, яғни.дәстүрлі атаулар кең таралған.

4. Атауында дауысты дыбыстардың көп саны бар жеке атауларға артықшылық беріледі (Эмили, Элли, Члое).

5. Жеке есім құлаққа жағымды болуы керек, фамилиямен үйлесімді түрде біріктірілуі керек. Ұзын фамилиямен, әдетте, қысқа жеке атау таңдалады және керісінше. Тегі дауысты дыбыстан басталады, жақсырақ дауыссыз дыбыспен аяқталатын жеке атау және керісінше (Джеки Николсон, Джошуа Белле, Джеймс Ивори, Эмили Уотсон, Элли Маккензи, Джессександер).

Осылайша, есімді таңдау үшін, бір жағынан, библиялық немесе жаңа туған нәрестеге есімі берілген әлеуметтік маңызды тұлға болғаны маңызды. Екінші жағынан, әуезділік, үйлесімділік, есімді есту арқылы эстетикалық қабылдау маңызды. Осылайша, әлемнің ағылшын антропонимдік бейнесі келесі номинативті процестермен сипатталады:

1. Ұлт мәдениетінде шындық мәртебесіне ие адамға бағдарлау. Шындық-бұл белгілі бір халықтың мәдениетімен тығыз байланысты заттардың, заттардың, құбылыстардың атаулары. Сондай-ақ, шындықтарға тарихи оқиғалардың атаулары, тарихи тұлғалардың, мәдениет және өнер қайраткерлерінің есімдері, мерекелер мен көрікті жерлердің атаулары және т.б. егер шындықтың атауы басқа тілге аударылған болса да, ол қосымша түсіндіруді қажет етеді

[5,76]. Әлемнің қазіргі заманғы ағылшын антропонимиялық бейнесі негізінен көрнекті библиялық қайраткерлердің (Томас, Джозуа, Даниэль) және шоу, кино, теледидар индустриясының жұлдыздарының (Элли, Джессика, Софи) есімдерімен сипатталады.

2. Номинативті процестер сыртқы пішінге, дыбыстық қабыққа бағдарланумен сипатталады. Форма, бір жағынан, сыртқы, байқалатын, есту (немесе визуалды) қабылдаумен байланысты, яғни тілдік жағы. Бұл термин ф. де Соссюрдің өрнек терминіне және Л. Ельмслевтегі өрнек жоспарына сәйкес келеді және дыбыстық құбылыстарды жеткізуге қызмет ететін материалдық құралдар аймағын білдіреді. Жеке тілдік бірлікке қатысты қолданылатын форма тілдік белгінің сыртқы жағын, оның материалдық, физикалық мәнін білдіреді және мағынасына қарама-қайшы келеді. Форма мен мағынаның қарама-қарсылығын тілдік белгінің екі жағы ретінде де таңбалаушы мен таңбаның қарама-қайшылығымен салыстыруға болады.

Сонымен қатар, форма – бұл тілдік емес шындықты бөлудің белгілі бір тәсілі. Өрнек жоспары жасалған Материал барлық тілдерге ортақ болуы мүмкін, бұл адамның сөйлеу аппаратымен айтылатын барлық дыбыстар. Ағылшын тілінде антропонимиялық номинация процесінде, бір жағынан, дауысты дыбыстарға және дауысты және дауыссыз дыбыстардың ауысуына артықшылық беріледі, екінші жағынан, бұл құбылыстар әуезді, үйлесімді және эстетикалық дыбыстық комбинациялар ретінде қабылданады.

Қорыта айтқанда, қазіргі ағылшын тілі әлемінің антропонимикалық бейнесін зерделеу әрбір тілдің сөздік қорының өзіндік ерекшеліктерін, тілдік жағдайын жан-жақты ғылыми негіздеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Материалы к серии «Народы и культуры». Вып. XXV: Ономастика. Кн.1. Имя и культура. М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН. Часть I. 1993.-250 с.
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973.- 368 с.
3. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). Алматы: Ин-т востоковедения МН-АН РК, 1997.-302 с.
4. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. М.: Наука, 1990.-455 с.
5. Top baby names // www.statistics.gov.uk, 2005

GTAMP: 16.01

Мирхайдарова Мохинур

**Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты, Тараз қ.,
Қазақстан;**

Рысжанова Гүлназ

**Жамбыл облыстық Үш тілде оқытатын мамандандырылған дарынды балаларға
арналған мектептің мұғалімі, Тараз қ., Қазақстан.**

Абайдың «Қарасөздер кітабының» ағылшын тіліне аудармасындағы ұлттық реалийлердің берілу ерекшеліктері

Аннотация

Мақалада ұлы ақын Абайдың қарасөздерінің аударылу ерекшеліктері қарастырылған. Нақтырақ айтқанда, қарасөздердің ағылшын тіліндегі аудармасында ұлттық сипаттамалар мен реалийлердің берілуі талданады. Қара сөздердің мағыналық құрылымын түпнұсқадағыдай жеткізудің тілдік жайы ғылыми пайымдалады.

Кілт сөздер. Аударма, ұлттық реалий, қарасөздер, сәйкестік, құрылым.

Annotation

The article discusses the features of the translation of the edification of the great poet Abai. In particular, the presentation of national characteristics and realities is analyzed in the English translation of edification. The linguistic position of the transmission of the semantic structure of expressions is assumed as in the original.

Keywords. Translation, National Reality, words, identity, structure.

Ұлы Абайдың «Қарасөздері» - жанрлық-стильдік типі жағынан аса күрделі, ұлттық-мәдени мазмұнға ие тілдік бірліктер арқылы терең философиялық ой көрсетілген, сондықтан «аударылмаушылық теориясының» бар екендігіне негіз бола алатын туынды. Екіншіден, аударманың лингвистикалық теориясы бойынша жүргізілген зерттеулер қорытындысы түпнұсқа мен аударма мәтін мазмұны мен құрылымының дәлме-дәл бола бермейтіндігін дәлелдеп берді. Әрбір мәтіннің тілдік-жанрлық ерекшеліктері, осы мәтіннің белгілі бір тілдік ұжымға бағытталуы, осы тілдік ұжымның фондық ақпараты, мәдени-тарихи ерекшеліктерінің ескерілуі оны екінші тілде дәл солай жеткізу мүмкін емес екендігін көрсетеді. Мысалы, Абай айтқан «*Осы үшеуің бір кісінде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам сол*» [1,40 б.], - деген мәнмәтіндегі *табанының топырағы көзге сұртерлік* деген тіркесті алайық. Бұл арада автордың айтайын дегені – «аса абыройлы, саналы, бойына білім мен адамгершілікті жинақтап, оны айналасына үлгі етіп жүрген адамның басқан ізіндегі топырақтың өзі де басқаларға үлгі болуы керек» деген мағынадағы үлгі-насихат. Ал оның ағылшын тіліне аудармасында осы тіркес «*If all three of you live in peace within a man, the dust of his feet will open the eyes of the blind*» [1, p.111] болып аударылып, нақты айтқанда, *то прахом с его ног можно будет исцелять незрячих* [1, с.174] мағынасында берілген. Яғни аудармашылар «көзі көрмейтін адам» деген баламаны алған, осыны сәйкестік деп тапқан. Аударманың нәтижесін қарапайым тұрғыдан бағалағанда, бұл – қателік, ал жалпы аударманың лингвистикалық теориясы тұрғысынан келсек, бұл арада ең алдымен түпнұсқадағы ұлттық-мәдени мәні бар, тек қазақ ұлтының шынайы өкілі түсіне алатын терең мағына бар.

Демек, толыққанды аударма жасау үшін кедергі келтіретін бірнеше факторлар бар, олар:

- тікелей тілдік шектеулер, яғни екінші тілде дәлме-дәл сәйкестіктің болмауы;
- лингвистиканың шеңберінен шығатын, әр басқа мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері арқылы айқындалатын шектеулер;
- әртүрлі тілдердің шындық өмірді әр басқа категоризациялауы. Бұл әрбір авторға байланысты. Абай тілі – өте күрделі, ол өз заманының тілінде жазған, сонымен қатар оның философ ретіндегі ойшылдығы арқылы жасалған тілдік бірліктерді кез-келген қазақ та түсіне алмауы мүмкін.

Сондықтан аудару дегеніміз – дәлме-дәл мәтін жасап шығу деген сөз емес. Дәлме-дәлдіктің болмағандығы аударылмаушылық теориясына негіз бола алмайды. Екінші тілде түпнұсқаның кейбір элементтерінің түсірілуі бұл мәтінді «аудару мүмкін емес» деген түсінікті жасата алмайды. Ең бастысы, аударылған мәтін түпнұсқа сияқты коммуникативтік функция атқаруы керек. Ал түпнұсқадай коммуникативті міндетті атқаруда аудармашыларға баяндауыш тұлға, жекелеген номинатив атаулар, географиялық атаулар, жалқы есімдер, синтаксистік құрылым, кейбір тұрақты орамдар, фразалар тәрізді категориялардың үлгілерін аудару қиындық тудырмайды, өйткені олардың аударылу тәсілдері мен жолдары туралы тұжырымдар жасалған, көптеген практикалық ұсыныстар берілген, екіншіден, бұлар аудармашының лингвистикалық құзыретінің деңгейіне байланысты. Мына мысалды негіз ете отырып, өз ойымызды дәлелдеп көрелік. Түпнұсқадағы қатар қолданылған *жырттықсыз, кірсіз, сыпайы және былған, былжыратып кимей, таза кимек* деген тілдік бірліктер – қазақ тілінің синонимдік құрамының молдығының, образдылықтың, ойды нақтылай түсудің белгісі. Абай мәселе үшін бір ғана сөзді (*кірсіз* немесе *былған*) жұмсап қана қоймайды, оқушысының санасына жеткізу үшін бірнеше мағыналас сөздерде түйдектете жұмсайды.

Бірақ аудармашылар синонимдік қатар үшін бір ғана сөзді (опрятность; скромность) деген баламаларды алып, генерализация тәсілін қолданып, негізгі мазмұнды жеткізеді. Егер әрбір сөздің баламасын орнықтырса, онда негізгі ақпарат алыстап кетеді. Сондықтан екінші аударылатын тілде оқитын адамның ұлттық деңгейдегі пайымдауын толық сәйкес келетін сөздің алынуы дұрыс деп бағаланады.

Түпнұсқада

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – дұрыс іс [1, 41 б.].

Ағылшын тілінде

Man should dress modestly and keep himself clean and tidy [1, p. 112].

Орыс тілінде

Человек должен одеваться скромно, содержать одежду в чистоте, быть опрятным [1, с.175].

Қазіргі кезеңдегі аударматану ғылымында зерттеушілердің баса назар аударып отырған мәселелерінің бірі – ұлттық стереотипке ие, ұлттық-әлеуметтік мазмұнды тікелей бейнелейтін тілдік бірліктердің екінші тілде жеткізілуі мәселесі. Мұның өткір болып отырғандығының себебі тіл ғылымында жаңа бағыттардың қарыштап дамуына байланысты. Белгілі бір халықтың менталды ерекшеліктерін айқындап беретін тілдік бірліктердің аударылуы туралы мәселелер – аудармадағы сәйкестіктерге қатысты өзекті мәселе. Абай шығармасын аудару аса талғампаздықты, білгірлікті қажет етеді. Мұндай классикалық шығарманың аудармашысы сонымен бірге ғалым болуы тиіс. Ол өзі аударып отырған тілді неғұрлым жетік меңгеруі қажет.

Ұлттық-мәдени мазмұнға ие тілдік бірліктер деген атауды біз шартты түрде ұсынамыз, бұл, біріншіден, ұлттық реалийлер және баламасыз лексика ұғымдарына қатысты да, сонымен қатар «Қарасөздер» сияқты философиялық, публицистикалық күрделі шығармада осы аталғандардан мазмұнының семантикалық түрленуі басқаша тілдік бірліктер бар.

Бұл аталғандар аударма ісінде ұлттық реалийлердің берілуімен тығыз байланысты. Аудармашының лингвомәдени құзыретінің жан-жақтылығы мен тереңдігі осы арқылы айқындалады. Оның үстіне «Қарасөздер» сияқты күрделі шығарманы тәржімалауда бұл мәселе барынша айқын көзге түседі.

Ұлттық реалийлер дегеніміз – біріншіден, кез-келген көркем түпнұсқада болатын, басқа тілде сөйлейтін халықтың практикалық тәжірибесі арқылы жинақталған, заттардың, құбылыстар мен жағдайлардың атауын білдіретін сөздер мен сөз тіркестері.

В. Виноградов реалийлердің өзін бірнеше ішкі топтарға бөлгені белгілі: тұрмыстық реалийлер; этнографиялық және мифологиялық реалийлер; табиғат әлеміне қатысты реалийлер; ономастикалық реалийлер; ассоциациялық реалийлер [2, Б.104-112].

Осыларға қарағанда, сөз болып отырған топтың анықталмаған тұстары да бар. Біріншіден, В. Виноградов айтып отырған топтардың бірқатары басқа ғалымдардың еңбектерінде «баламасыз лексика» деп танылады (мысалы, ономастикалық реалийлер). Екіншіден, осы топтастырулардың қатарында «Қарасөздерде» бар, ұлттық-мәдени мазмұнға ие сөздердің қандай топқа жататындығын анықтау қиынға соғады. Мысалы, «Қарасөздердегі» *ауыл, молда, намаз* дегендердің В. Виноградов айтқан топтарға жататындығы дау туғызбайды. Ал *ұзынқұлақ, сарт, ноғай, ағайын, сарт-сұрт, болыс, шабарман, иман, кербез, кер, кердең, мырза, би, той, бура, мулахаза, жомарт, жәуанмарт, топбасы, елбасы* және т.б. сөздер Абай философиясын жеткізетін ұлттық-мазмұнға ие, семантикасы жаңа реңк алған тілдік бірліктер. Отыз сегізінші қарасөзде *жәуанмәртлік* (текстологтердің берген түсіндірмесі – жақсы адам), *сиддық* (*мәтінтанушылардың анықтамасы - шындық*), *кәрәм* (*ізгілік*) деген сөздер бар. Орыс тіліндегі аудармасында мынадай вариант ұсынылған: *известно, что жәуанмарт (благородство) воплощает в себе три таких качества, как правдивость, благонамеренность, разум* (Слово-38, с. 222). Ал түпнұсқадағы сөйлемді көрелік: *Белгілі жәуанмәртлік үш хаслат бірлән болар деген, сиддық, кәрәм, зақыл...*

Дәл осындай тілдік бірліктер ұлттық реалий және баламасыз лексика деген ұғымдардың көлеміне сыймайды. Өйткені мұндай тілдік бірліктерде:

- шығарманың жанрлық-стильдік ерекшелігі бар, яғни 38-қарасөз терең философиялық шығарма болып табылады;

- өзінің философиялық ойын жеткізу үшін Абай сол кезеңде әдеби тіл болып саналған шағатай тіліне тән лексикалық-грамматикалық құрылымды пайдаланған; яғни бұлар діни терминдер емес, сол кезеңде қазақ даласына таралған араб-шағатай тіліндегі жазба нұсқаларда кездескен сөздер мен сөз тіркестері;

- сондықтан «Қарасөздердің» түпнұсқасын жариялаушылар көптеген сөздердің қазіргі қазақ тіліне сай түсініктемесін беруге тырысқан. Алайда кейбір сөздердің түсіндірмесі нақты деп айтуға болмайды, мысалы, *жәуанмәртлік* деген сөздің түпнегізі қайдан шыққаны анықталмаған. Сол сияқты осы қарасөзде діни, тұрмыстық, ассоциациялық реалийлер деп атауға келмейтін *тахмин, рауаж, инсаният, бижай, шафхат, шәкірлік, захир, мархамат, махсини* типтес көптеген сөздер бар. Мұндай сөздер аудару үдерісі барысында ұлттық реалий мен баламасыз лексикадан ауқымы терең, аудармашының лингвомәдени құзыретінің жоғары деңгейде болуының қажет екендігін білдіреді.

«Қарасөздер» бойынша біз тілдік фактілер жинақтау барысында анықтағанымыз, әдебиеттерде берілген нұсқасында мұндай сөздерге әрбір беттің соңында сілтеме арқылы түсініктемелер берілген. Мысалы, 38-қарасөздің мәтініндегі сирек қолданылатын сөздер «нафиғлық – пайда беруші; тағриф – жайсыз, қолайсыз; халис – шын ниет; гамалус салих – ізгі іс» түрінде сілтемелер арқылы түсіндірілген. Зерттеу барысында көз жеткізгеніміз, орыс тіліне және ағылшын тіліне аударғанда аудармашылар осы сілтеме арқылы берілген түсіндірмелердің лексикалық сәйкестіктерін тапқанымен, кейбір шағатай тілге жататын сөздерінің баламасын және оның мағыналарын дұрыс бермеген. Мысалы, *Ғұсмания* деген сөзіне сілтеме ретінде өз әдебиеттерімізде – *бұрынғы Түркия патшалығы* деп берілген. Алайда орыс және ағылшын тілдеріндегі нұсқаларында *в Турции, in Turkey* деп беріле салған. Біздің ойымызша, аудармашылар қолданған осы сөздің баламалары *Ғұсмания* деген сөзге транскрипция ретінде алынып және жақшада оның сілтемесін берсе дұрыс болар еді. Өйткені, қазіргі кезеңнің оқырманы (орыс, ағылшын) Түркияның алғашқы атауымен таныс болмауы да мүмкін және осы арқылы ол тағы бір тарихи атаумен танысқан болар еді. Сонымен, қысқасы *Ғұсмания* деген сөздің сол заманға тән мағынасы орыс және ағылшын тілдеріндегі аударма барысында жойылған.

Абай Құнанбаевтың шығармалары басқа тілдерге аударылуы әр деңгейде орындалған. Зерттеушілердің бағалауынша, ағылшын, неміс, француз, түрік, парсы, араб, татар, қытай тілдеріне негізінен сәтті аударылған деп есептеледі. Роман-герман тілдеріне аударғанда аудармашылар орыс тіліндегі нұсқасынан аударған. Мысалы, қытай тіліне қазақшадан аударылған нұсқасы, оқырмандардың айтуынша, бейнелі де дәл шыққан. Әрине, «Қарасөздерді» аудару процесі оңай жұмыс емес, аударушы шығармашылық, яғни ақындық дарындылыққа ие болу керек. Одан басқа философиялық ой-пікірі болу керек.

Егер «Қарасөздер» жарық көрген XIX ғасырда осы шығарманы дереу орыс тіліне немесе басқа тілдерге аудару қажет болса, онда мұны іске асыру мүмкін болмас еді. Ал қазіргі кезеңде мұны лайықты атқарып шығуға әсер етіп отырған бірнеше факторлар бар, олардың бастылары – қазақ ұлтының өркендеп дамуы, осы дамудың нәтижесінде қазақ тілінің де барынша жетілуі. Екіншіден, Қазақстанда қалыптасқан этникааралық байланыстардың терең болуы да ұлттардың бір-бірінің менталитетін жете танып, бір ұлттың пайымындағы түсініктерді екінші ұлттың ұғынуына жеңілдіктер жасайды. Дегенмен, екінші тілде жеткізілуі (менталдық түсініктер, ұлттық-мәдени мазмұнға ие сөздер, реалийлер) қиын болатын тілдік бірліктер бар. Сондықтан денотат мағынасында жұмсалатын тілдік бірліктердің арасындағы сәйкестіктердің табылуы мен орналасуы анықталған деп есептеліп (түпнұсқадай коммуникативті міндетті атқаруда аудармашыларға баяндауыш тұлға, жекелеген номинатив атаулар, географиялық атаулар, жалқы есімдер, синтаксистік құрылым, кейбір тұрақты орамдар, фразалар тәрізді категориялардың үлгілерін аудару қиындық

тудырмайды, өйткені олардың аударылу тәсілдері мен жолдары туралы тұжырымдар жасалған, көптеген практикалық ұсыныстар берілген, екіншіден, бұлар аудармашының лингвистикалық құзыретінің деңгейіне байланысты), біздің жұмысымызда концептілік жүктемесі бар сөздердің (өйткені Абай «өзін толғантқан идеясын бейнелеп беру үшін оған материалдық дүниеден (көзге көрінетін, қолға ұсталатын, құлаққа естілетін дегендей) балама іздеген») аудармасына мән берілді. «Қарасөздерде» философиялық, оқу-тәрбиелік, діни, насихат мәнінде жұмсалған сөздердің негізгілері – адам, пенде, сауда-саттық, ақыл, көңіл, жан, ғылым. Бұл тілдік бірліктердің жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне қарай түпнұсқада жұмсалуды да, олардың ағылшыншаға аудармасы да әртүрлі сипатта. Оларды тек жинақтау емес, аудармашы тарапынан неліктен осындай балама алынғандығы дәлелдеуді қажет етеді. Осыған байланысты когнитивті лингвистиканың негізгі қағидаттарына сүйене келе және түпнұсқа мен ағылшын тіліндегі мәтіндерді салыстыру нәтижесі төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді: түпнұсқа мен ағылшын тіліне аударылған мәтіндерде ұғым-түсініктер баламасы үшін сөздіктегі сәйкестіктерді игеру дәстүрі басым. Абайдың «Қарасөздері» қазақ философиясының негізгі үлгісі болып табылады, сондықтан шығармада қазақ менталдылығына тән сөздер мен сөз тіркестері қолданылған және олардың мағынасы астарлы, көпмағыналы болып келеді; негізінен мәнмәтінде мағынасы ашылады. Осыған байланысты Абай «Қарасөздері» аудармаларының салыстырмалы лингвоконцептология аясында зерттелуі өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. http://www.almaty.tv/index.php?uin=1140584522&chapter=1270790992&act=archive_d ate&day=9&month=4&year=2010 «Книга слов» Абая Кунанбаева впервые издана сразу на трех языках
2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. Общие и лексические вопросы. – М.: ИОСО РАО, 2001. – 224 с.

FTAMP: 16.01

Тамабаева Қаракөз –
Филол.ғ.к., доцент, Тараз қ., Қазақстан;
Молдабаева Гулнара
Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты, Тараз қ.,
Қазақстан;

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЖҰПТЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация

Мақалада етістік категориясының әрбір тіл үшін өте маңызды семантикалық қызмет атқаратындығы, осыған байланысты оның аударылу маңыздылығы қарастырылған. Оның ішінде жұптық түрлерінің аударылу тәсілдері мен аспекттің тілдік сипаты ғылыми талданады. Ағылшын, орыс, қазақ тілдерін ортақ салыстырмалы негізде қарастыра отырып, етістік түрлерінің грамматикалық ерекшеліктері негізделеді.

Кілт сөздер: етістік, аударма, жұптық түрлер, аспект, семантика

Annotation

The article considers that the category of verbs has a very important semantic function for each language, and hence the meaning of its translation. In particular, the methods of translation of paired forms and the linguistic nature of the form are scientifically analyzed. The grammatical features of the verb forms are substantiated by considering the English, Russian and Kazakh languages on a common comparative basis.

Keywords: verb, translation, verb types, aspect, semantics

Қазіргі тіл білімі бүгінде тіл мен адам ойлауын ұштастырып зерттеу алдыңғы қатарға шығып жатқандай дамып келеді. Бұл лингвистика ғылымында жаңа бағыттың қалыптасып, дамуына себепші болды, оның орталығында жай адам емес, адам – сананың, тілдің иесі, күрделі ішкі дүниесі және әлемге белгілі бір қатынасы бар. заттар және өзі сияқты басқалар. Тілді ойды қалыптастыру мен жеткізудің, адам санасында білімді сақтау мен жүйелеудің, біліммен бөлісудің құралы ретінде түсіну және зерттеу тілге деген когнитивтік көзқарастың негізінде жатыр [1, 19].

Осымен қатар тілдегі синхронды құбылыстардың динамикасы өзінің өзектілігін жоймай, нормативті өзгерістерге әкеліп соғады, керісінше, мазмұнды білдірудің коммуникативтік тәсілдерінің жаңаруы көбірек дәрежеде. Жаңа және классикалық бағыттар адам тілінің қарым-қатынас құралы ретіндегі табиғаты мен негізгі қызметі туралы мейлінше толық бейнелеу мақсатын көздейді. Осыған байланысты ғылым дамуының қазіргі кезеңі тіл мамандарынан алуан түрлі тілдік құбылыстарды барынша тиімді түсіндіруге мүмкіндік беретін теориялық негіз жасауды талап етеді.

Жоғарыда аталған тенденциялармен қатар лингвистика соңғы онжылдықтарда семантикаға шешуші бетбұрыс жасап, лексемалардың тек семантикалық зерттелуін ғана емес, семантикалық категориялардың грамматикалық категориялармен байланысын зерттеуді басым бағыт ретінде белгіледі. Когнитивтік грамматиканың негізін салушылардың бірі Р.Лангакер былай деп жазды: «...Мен грамматиканы генеративті немесе алгоритмдік механизм ретінде қарастырмаймын, ол өрнектерді құрастырмайды және оларды шығару кезінде де шығармайды - бұл жай ғана символдық ресурстардың реестрі. Тіл қолданушысы бұл ресурстарды «пайдаланады» және бұл қазірдің өзінде мәселені шешуге байланысты және пайымдауларды санаттаумен байланысты әрекет.

Осы тұрғыдан алғанда, қайсыбір тілде болмасын күрделі сөздер тобы болып саналатын етістіктің грамматикалық категориясы жоқ тілдерде контекст арқылы аспект мәнін ашу өте маңызды болып табылады. Мысал ретінде орыс тіліне екі жолмен аударылуы мүмкін «Мен кеше кітап оқыдым» қазақ сөйлемін немесе «Yesterday I read a book» ағылшын сөйлемін қарастырайық:

1. Кеше мен кітап оқыдым.
2. Кеше мен кітап оқыдым.

Сонымен бірге (1) сөйлем бізге кеше кітапты біреу оқығанын айтады, яғни, әрекет аяқталған жоқ және жетілмеген көрініспен көрінеді, ал екіншісі - кітап соңына дейін оқылды, яғни, әрекет аяқталды және керемет көрініспен білдірілді. Егер белгілі бір контекст болса, онда бұл сөйлемдердің аспектуалды мағынасы нақтылыққа ие болады.

А. В. Бондарконың етістіктің болымды және болымсыз формасы осы шақта бірдей дегенімен біз де келісеміз. Сонымен қатар, келер шақтың формасы қарапайым немесе күрделі болатынын анықтайды.

Ағылшын тілінде түрдің грамматикалық категориясының болмауына байланысты уақыт категориясы іс-әрекеттің аспектілік сипаттамаларын беруде басым деп санауға болады. Алайда, ағылшын тіл білімінде аспектіні орыс аспектологиялық мектебіне қарағанда сәл өзгеше қарастыру әдетке айналған. Мысалы, студенттерге арналған қазіргі ағылшын грамматикасында (Greenbaum & Quirk 2006) авторлар екі түрді ажыратады: толық аяқталған және прогрессивті (ұзақ мерзімді), олар тілде келесідей көрінеді:

present perfect has examined
past perfect had examined
present progressive is examining
past progressive was examining
present perfect progressive has been examining
past perfect progressive had been examining [2, 51]

Көрсетілгендей, жоғарыда келтірілген мысалдар, етістік түрінің грамматикалық категориясы емес, әрекеттің семантикасының өзгерісін сипаттайтын уақыттың грамматикалық категориясы турасында болып отыр. Яғни, біз ағылшын тілінде бұл түр

грамматикалық түрде жасалмайды деп айтқымыз келеді, бірақ бұл мысалдарда уақыт категориясы арқылы көрінеді.

Ф.А. Какжанова ағылшын тіліндегі аспект категориясының мәселелеріне арналған жұмыста түрдің ағылшын тілінде болуын дәлелдеп қана қоймай, сонымен қатар аспектiнiң типологиясын да келтіреді [3]. Зерттеушінің пікірінше, қазіргі ағылшын тілінде келесі мазмұндағы төрт негізгі түрі бар:

Әрекетті білдіретін Perfect Aspect - нәтиже;

Әрекетті білдіретін үздіксіз Aspect - бұл процесс;

Ұзақ әрекетті білдіретін Perfect Continuous Aspect;

Факт мәлімдемесін білдіретін Indefinite Aspect, яғни әрекет-факт, әдеттегі әрекет, әрекет-аксиомалардан тұрады [3, 126].

Ал, Б. Комри болса ағылшын тіліндегі түрлердің айырмашылықтарына сәл өзгеше түсінік береді. Ғалым ағылшын тілінде етістік түрін барлық етістік жүйесін қамтитын екі оппозицияда қарастыру керек деп санайды, олар прогрессивті - ұзақ (етістікпен және *ing* етістігімен көрінеді) және прогрессивті емес - қысқа, ал Perfect – Перфект (етістік және етістік формасы *Past Participle*) және perfect – Перфект емес [4, 124].

Бұл түсінік Л.Блумфилдтің пікірімен сәйкес келеді, ол аспект категориясы мен толықтық категориясын ажыратады. Бірақ жоғарыда айтылғандардан көрініп тұрғандай, ағылшын тілінде етістік түрі жоқ, ол тек белгілі бір жағдайды сипаттауға қатысатын етістіктердің өзіндік формалары мен лексикалық толтырылуымен өтеледі.

Жоғарыда айтылғандардан басқа, ағылшын тіліндегі сөйлем нұсқаларында (4) уақыт жағдайлары (*then, until*) және аспектуалды лексикалық модификаторлар (*eventually*) қолданылды. Осылайша, аударма манипуляцияларының нәтижесінде ағылшын тіліндегі (4) сөйлем келесі көрініске ие болды:

- They pulled/
 - They pulled and pulled/
 - They had been pulling it
- and
- o then it came out/
 - o they pulled it/
 - o eventually pulled it out.

Келесі опциялар да мүмкін:

a. After some pulling it came out.

b. They were pulling it until it was pulled out.

Ұсыныс (5):

–Сен тамақтанып қойдың ба?

–Жоқ, ішіп отырмын.

Бұл сөйлем - диалогта ағылшын тіліндегі аударманың барлық нұсқаларында етістік тек Present Perfect түрінде болады. Біздің ойымызша, басты себеп-белгілі бір уақыт үшін уақытша маркерлердің бірі болып табылуы. Сонымен қатар, сұраулы сөйлем, егер әрекет уақыт осінде қарастырылса, сөйлеудің осы сәтіне байланысты болады, сондықтан қазіргі аяқталған уақытты қолдану өте қисынды және әділ болады.

Көптеген тілдерде аспект (түр) дегеніміз - әрекеттің белгілі бір түрлерін жалпылама көрсететін категория. Қолданыстағы анықтамалар мен ережелердің жиынтығын жалпылау негізінде біз келесі анықтаманы алдық: аспект (түр) – бұл сипатталған жағдайды қабылдауға және түсінуге әсер ететін етістіктің грамматикалық категориясы. Түр осы етістікпен көрсетілген, шегіне ұмтылатын немесе «ішкі» шекті білдірмейтін әрекетті сипаттайды және іс-әрекеттің барысын, оның дамуын немесе орындалу фактісін анықтайды.

Көптеген тілдерде аспектуалды мағыналарды тілдерде бірінші орынға қою аспектiнiң болмауы уақыт жүйесі мен етістік семантикасының кеңеюіне әкелді. Аспектуалды лексикалық модификаторлардың контексті және контекстік мазмұны аспектуалды мағынаны анықтауда маңызды рөл атқарады. Етістік әрекеттерінің кең спектрінің болуы іс-әрекетті

дұрыс анықтауға және түсінуге ықпал етеді. Жоғарыда аталған ағылшын және қазақ тілдерінің барлық белгілері жетіспейтін грамматикалық категорияның орнын толтыруға қабілетті.

Қорыта айтқанда, әртүрлі жанрдағы мәтіндерді талдау етістік түрін орыс тілінен қазақ және ағылшын тілдеріне практикалық аудару жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Эквивалентті аударма мәтіндерінде орыс етістігін ағылшын және қазақ тілдеріне түрлендірудің әртүрлі тәсілдері табылды. Олардың ішіндегі негізгілері - қазақ тілінің аналитикалық етістік құрылымдары және ағылшын тілінің семантикалық-уақыттық категориялары болып табылады екен. Алдағы уақытта аудармаларда өсіні ескеру өте ұтымды болатыны даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики //Вопросы когнитивной лингвистики.— М., 2004. - № 1. - С. 18-36.

2 Greenbaum S., Quirk R. A Student's Grammar of the English Language. – Edinburgh: Longman, 2006. – 490 p.

3 Какжанова Ф.А. Проблемы категории аспекта и ее типология в английском языке: дисс. ... канд.филол.наук. – Алматы, 2006. – 138 с.

4 Comrie B. Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 138 p.

FTAMP: 17.01

Рахманова Гүлнұр -
Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты, Тараз қ.,
Қазақстан;
Мырзабекова Бағыла
Тараз қаласы №11 мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі. Тараз қ.,
Қазақстан;

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ: ЖАНР ЖӘНЕ ІЗДЕНІС

Аннотация

Мақалада Алаш зиялысы, жазушы Жүсіпбек Аймауытовтың ақындық әлемі сөз болады. Жүсіпбек Аймауытовтың жазушы ретіндегі шеберлігі көп зерттеліп, ақындық әлемінің толыққанды ғылыми айналымға түспегендігі басты мақсат етіп алынған. Ж.Аймауытовтың өлеңдерін талдау арқылы шеберлік сырлары мен ізденістері талданады.

Кілт сөздер. ақындық әлем, жанр, поэзия, ұлттық мұрат.

Annotation

The article deals with the poetic world of the famous writer Zhusupbek Aimaurov. The skill of Zhusupbek Aimaurov as a writer has been widely studied, and the main goal is to ensure that the world of Aimaurov's poetry is in full scientific circulation. The secrets of mastery and research are revealed on the example of the analysis of Zh. Aimaurov's poems.

Keywords. poetic world, genre, poetry, national ideals.

Әрбір өнер иесі жеке өзіне ғана тән ізденіс арнасы, көзқарас пен қолтаңба мәнерімен ерекшеленеді. Өзіндік бедер-болмысымен, қадір-қасиетімен, тағдыр-талайымен, мінезімен руханият әлеміне енеді. Оның шыққан ортасының, өмір тәжірибесінің, алған білімінің, атқарған қызметінің шығармашылық істе із-бедер қалдырары анық.

Алаштың арда азаматы, ұлт жанашыры, қайраткер Ж. Аймауытұлы ұлт әдебиетінің барлық жанрында өнімді еңбек еткен.

«Көркем әдебиетте, әсіресе поэзияда, тек қана сөз арқылы және (сөз болғанда қандай!) ең бейнелі, ең көркем, ең үйлесімді сөздер арқылы адамның ішкі дүниесін мейлінше тәптіштеп, ішегінің қырындысына дейін түгелдеп, барынша толық жеткізуге мүмкіндік бар» [1,129 б] екендігін толық сезінген Жүсіпбек Аймауытовтың ақындық әлемі – сан қырлы.

Дегенмен, Жүсіпбек Аймауытұлының поэзиядағы мұрасы аса көп емес. Бірақ, аз да болса саз жазылған өлеңдерінің ұзын-ырғасына, қыры мен сырына талдау жасап, шығармаларының тақырыптық-идеялық жағын, көркемдік өрнектерін жүйелі түрде қарастыру арқылы ақындық әлемінің жұмбақ қырларын ғана емес, Жүсіпбектей зау тұлғаның шығармашылық мұрасын жан-жақты ғылыми пайымдауға мүмкіндік аламыз.

Ж. Аймауытұлы поэзиясында өмір мұраты айқын. Қоғам, кезең көріністері өмір шындығына сай суреттеледі. Адам әлемі, оның өмірі мен еңбегі, уақыт жүгі, заман талабы, халықтың мұң-мұқтажы кең көлемде көрініс береді. Оның әлеуметтік-саяси лирикаларымен қатар, кезеңдік оқиғаларға үн қосып, соған өзіндік көзқарасын білдіруі айқын, бедерлі.

Жазушы «Абайдан соңғы ақындар» атты ертеректе жазылған мақаласында былай деген еді: «Өлеңге қоятын шарт; еркін ой, шарықтаған терең қиял, нәзік өткір сезім, құйылған сұлу сурет, кестелі, таза, қысқа, анық, дәлді, нағыз тіл» [2] – деп өзгелерге қойған осы талабы өзінің де кредосына айналған. Мұны шығармаларындағы сұлу, кестелі, нағыз тілдің тазалығын ту етіп ұстанған позициясынан анық байқаймыз.

Өлең – өнер, өмір өрнегі. Жан-жүрек тебіренісі мен тербелісі, көңіл сәулесі.

«Нұр күйі» атты балаларға арналып жазылған туындысы 1929 жылы Қызылордада жеке кітапша болып басылған. Суреткер замана лебімен еніп жатқан жаңалықтардың мәні мен маңызын сюжетті аңыз үлгісінде берілген. Өлең еркін ырғақты, әңгіме-кеңес, диалог үлгісінде өріс алған:

- Мен қайда жатырмын? Өңім бе, түсім бе?
- Сен ауруханада жатырсың!
- О немене?
- Ауруды қарайтын үй.
- Не дейд, бұл қай жер?
- Бұл қала,
- Сені мұнда аэропланмен ұшып жүрген орыстар әкелді.
- Аэроплан деген не?
- Аспанға адамды көтеріп ұшатын бір қайық.
- Жаным – ау, не дейді?
- Қой, түсім шығар? [1].

– деген өлең өрнегі арқылы көрсетеді.

Ақын өлеңдерінде халық ойын білім сәулесімен нұрландырып, ғылымның арқасында ғана өзге де озық мәдениетті, гүлденген өркениетті елдермен терезесі тең деңгейге көтерілеміз дегенді көркем сөз бедерінде әсерлі етіп, кең талғаммен, үлкен шабытпен жырлайды.

«Әскер марсельезасы». Өні мен сөзін Ж. Аймауытұлы жазған бұл өлең – «Алашорда» ұлт-азаттық демократиялық партиясының әнұраны болған-ды.

Өлеңнің:

Бостандықты бізге ешкім бермес.
Патша да, құдай да, батыр да,
Бостандық бізге көктен келмес,
Аламыз күшпен ақырда.
Ал егер жоям десең құлдықты,
Тамағым болсын десең тоқ.
Қорғанба, дүмпілдет көрікті

Темірді қызған кезде соқ [1],

– деген жолдары бостандықтың оңай жолмен келмегендігін, ол «патша мен құдайдың, батырдың» қолында емес, өз қолдарында дегенді шегелей айтып, бақытты болашақ үшін ерінбей еңбек етіп, тер төгуге үгіттейді. Өлең табиғаты мен мазмұнынан өмір-уақыт шындықтары, болашақ бағдары, жарқын күн көріністері терең танылады. Тәуелсіздіктің киелі ұғым, әрі адамзат үшін маңызды екені – өлең мұраты, басты шындықтарының бірі.

Мұндағы көтеріліп отырған негізгі мәселе – жазушының азаматтық ойлары. Бостандықты аңсау, оны жүзеге асыру жолындағы күрестің мұрат-мақсатын насихаттайды. Ж. Аймауытұлының сезімін, көңіл-күйі мен толғаныс иірімдерін сипаттар өлеңдегі сөйлемдердің екпінді ырғаққа құрылып, шешендік сөздермен аралас келуі туындының мазмұнына ерекше серпін, әсер беріп тұр. Біздіңше, өлең мұраты – азаттықты аңсаудан туған. Теңдік, татулықтың – адамзат үшін мәнін кеңінен толғап, оны қорғау мен құрметтеу – басты борыш, талап екендігі терең танылады.

Осыған үндес бағытта жазылған С. Торайғыровтың «Алаш ұраны», Б. Майлиннің «Алашордаға» туындыларының маңызы зор.

Ж. Аймауытұлы шығармашылығының тағы бір қыры – ұлт-азаттық сарында жазылған көркем дүниелері. Мұнда көтеріліп отырған мәселелер – төңкеріске дейінгі қазақ халқының елінен-жерінен айырылып, қуғын көрген халі, отарлық езгі зардаптары, орыстандыру саясатына қарсылықтары мен 1916 жылғы ұлт-азаттық оқиғаларын арқау еткен.

Ақын «Тұңғық түпсіз астында» өлеңінде төңкеріс дауылы «талқандаған» тіршіліктің иесін жас нәресте бейнесінде көрсетеді:

Дауыл мен толқын ән қосып,
Кемені жанышты, иледі.
Дәрмен кетті кемеден
Суға батып жөнелді...
Таң шашырап атқанда,
Бөрене, бөшке, арқан, жіп,
Тақтай – мақтай ағып жүр [1].

Өмір, уақыт ақиқаттарын көрсетіп, теңдікті, бостандықты үлгі етеді. Өмірдің де қилы сыры жайында ой тербейді.

Ж. Аймауытұлы бұл өлеңінде «қайғысыз, қамсыз, көңілдері мәз-мейрам» адамдар бейнесі арқылы қазақ қоғамындағы түрлі құбылыстарды жинақтап көрсетеді. Ақын өзінің «тұңғық түпсіз» терең ойын «долы дауылды», «тулаған теңізді», «қираған кемені» немесе, «боран қоймай, күн ашылмай, халықтың жігерінің құм болып, жандарына қайғы» түсіп, «түсі суық қара бұлттың күнбатыстан түнеруімен» салыстыра суреттегенде, астарлы ойдан аңғарылар сыр мен шындық қалың көптің көңіліне еріксіз ұялайды.

Ж. Аймауытұлы шығармаларының ішінде тақырыбы жағынан әйел теңдігі мәселесі мен мінез-құлық кемшілігін сынауға арналған туындыларынан «Ах-ха-хау», «Жазушыларға» өлеңдерін сөз еткен жөн. Бұл өлеңдер тақырып, мазмұн жағынан үндеседі. Көзқарас, қолтаңба айқын.

Ж. Аймауытұлының «Жаман тымақ» атты өлеңі «Қазақ Мемлекеттік» баспасының 1927 жылғы 5 науырызында редакциялық коллегия мәжілісінде қаралып, басып шығаруға ұйғарылыпты. 1928 жылдың науырызында А. Байтасовтың пікір жазып, суретші Каменскийдің көркемдеуімен баспа жүзін көреді [5,236 б]. Өлең балаларға арналып жазылғандықтан туынды мазмұны қызық, ой-жүйесі айқын, тілі жеңіл, оқырман қабылдауына өте қонымды. Мысалы:

Ертегіде бір кедей,
Қара қасқа қу кедей.
Қатыны бар қаншырдай.
Жауыр күрең – көлігі,
Жалғыз сиыр – қорегі.
Келді бір күн ауылнай,

Үй жығатын дауылдай.
«Дереу алым тап!» – дейді.
«Күй мөшкенді сат!» – дейді.
Кедейге қамшы басады,
Сиырын айдай қашады [2,57 б].

Оқиға желісі кедейдің қиын жағдайдан шығар жол іздеп, көмек сұрай ауыл ақсақалы мен болысқа, молдаға, начальникке келген жайын баяндауымен өріс алады.

Өлеңде тымақтың өмір-тарихы, саяхат-сапары арқылы шығарманың өнбойында тымақ-кейіпкер көзімен жаңа заманның орнағанын, төңкерістен кейінгі түрлі өзгерістерді, қазақ азаматтарының саяси санасының оянуы мен ел ішіндегі түрлі бай мен болыс, қожа мен молда сияқты ел билеуші топтардың жағымсыз әрекеттерін, елдің ауыр тұрмысын реалистікпен көрсетуді мақсат тұтқан авторлық тенденция анық байқалады.

Ақындық жетістіктері – құбылтуларға да мән беріп, метафора, теңеу, символ, аллитерация, ассонанс, эпитет, кейіптеулерді шебер жымдастырып, ерекше әуезділік, әуенділік, ішкі ұйқас сияқты көркемдік құралдарды жүйелі, орынды пайдаланады. Ұйқас келістірудегі жетістігі 4 және 8 тармақты егіз ұйқас түрін молынан кездестіреміз.

Ж. Аймауытұлы поэзиясы – аз болса да саз, өзіндік өрнек, өлшем мен мазмұнмен байытқан, салмақты ой тастап, ұлттық рухты асқақтатқан шабытты пафоспен жырланып, қазақ әдебиетінің поэзиясын биік белеске көтерді. Ұлттық мұрат, идея мен рух жан-жақты көрініс тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытұлы Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. Оқу әдістемелік еңбектер. Мақалалар. – 5 том. – Алматы: Ғылым, 1999. – 302 б.
2. Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. Алматы: Ғылым, 1992. – 280 б.

ҒТАМР: 14.01

Елубаева Рахат Сайлаубекқызы
Тараз қаласы, Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Жалпы педагогика кафедрасының доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты
Сыдыкова Құралай Уменқызы
Тараз қаласы, Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Жалпы педагогика кафедрасының аға оқытушысы;
Кожамкулов Райымбек Аманбекулы
ТӨУ маманы

ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

\Ғалым Ә.Табылдының этнопедагогикалық зерттеулері бойынша

ТҮЙІНДЕМЕ

Этнопедагогикалық мұралардың негізгі бір саласы – халық фольклоры. Белгілі педагог-ғалым Ә.Табылды атадан балаға мирас болып келе жатқан осы сөз өнерін таптырмас тәрбие құралы санайды. Ғалым өзінің ғылыми-әдістемелік еңбектерінде фольклорлық туындылар арқылы жас жеткіншектерге ұлттық тәрбие берудің тиімді әдіс-тәсілдерін жан жақты ашып қарастырған.

Түйіндеме сөздер: халық фольклоры, тәлім-тәрбие, этнопедагогика, әдіс-тәсілдер, оқушылардың өздігінен ізденуі.

RESUME

One of the main directions of ethnopedagogic heritage is folk folklore. The famous teacher-scientist A. Tabyldy considers the art of words an indispensable means of educating children. In his scientific and methodological works, the scientist comprehensively revealed effective methods and practices of national education of the younger generation through folklore works.

Keywords: folklore, education, ethnopedagogy, methods, independent search of students.

Сөз өнерін таптырмас тәрбие құралы ретінде санаған ұстаз-ғалым Ә.Табылды халық фольклорын «ұрпақ тәрбиесінің күн сәулесіндей әсерлі нұрымен от алатын ой тамызығы болып жанды жалындататын, қиялды қияндататын, ақыл-сананың айшықты көріністерін бейнелейтін қасиетті, киелі мұрасына» санайды [1,25]. Халық фольклорының тәлімдік жақтарын дұрыс түсініп, оң баға бере білген Ә.Табылды оның балдырғандардың тілін жетілдіріп, ойын дамытатын тәлім-тәрбие құралы екенін баса айтады. Халық ауыз әдебиеті үлгілері этнопедагогиканың негізгі бір үлкен саласы екенін дәлелдей келіп, ғалым «жалпы педагогика ғылымының негізі – халық педагогикасы» екенін атап көрсетеді [1,38].

Ұрпақ тәрбиелеу ісінде халықтық педагогиканы пайдаланудың берері мол екенін жақсы түсінген педагог-ғалым оның әдістемелік жағын терең қарастырады. Осы тұрғыда Ә. Табылды ұлттық тәрбиені сахна арқылы іске асыру жолдарын ұсынады. Кез-келген ұстаз ісінің дұрыс нәтижеге жетуі үшін білім беру мен тәрбие жұмысын мейлінше түрлендіріп жүргізуі тиіс. Осы тұста мектеп сахнасында қойылымдар ұйымдастыру тиімді тәсілдердің бірі екені дау тудырмайды.

Балалар фольклорын пайдалана отырып білім беру мен тәлім-тәрбие жұмысын жүргізудің әдіс-тәсілдері сан алуан екенін айқындай келе ғалым оны былайша топтайды:

1. Өлең шумақтарын оқушыларға жаттату әдістері;
2. Сюжетті өлеңнің инсценировкасы мен мерекелік және тақырыптық кештерге арналған сценарийлерді сахнаға дайындау жолдары;
3. Ән мен тексті жаттату әдістері;
4. Жұмбақ, жаңылтпаш, т.б поэзиялық шығармаларды сахнада оқушыларға айтыс түрінде айтқызу тәсілдері;
5. Қысқа көріністерді сахнаға қою әдістері;
6. Оқушылардың көркем шығармашылық шығармаларын сахнаға дайындап, оқушылар конференциясы мен айтыстарға сахнаны пайдалана білу жолдары.

Поэзиялық шығармалардан өлең шумақтарын оқушыларға жаттатып, мәнеріне келтіріп оқытуда мұғалім арнайы жоспар мен бағдарламаға сүйенуі тиіс. Алғашқы кезекте мұғалімнің өзі оқушыға ұсынатын көркем шығарманы тандап алуы керек. Оқушыға көркем шығарманы жаттату мен қатар назарларына көркем сөзді жатқа мәнерлеп оқудың үлгісін тыңдатып, осыдан соң олардан үлгіні қайталауды талап ету қажет. Поэзиялық шығарманы тармақтап, шумақтап немесе бастапқы әріпіне сүйене отырып жатқа айтқызу тәсілдерін қолдану керек. Міне, осылай жатқа мәнерлеп оқу әдістемесіне тоқтала келе ғалым оқушының жас ерекшелігі мен психологиялық ерекшеліктеріне де назар аудару керектігін еске түсіреді. «Оқушыларға тәлім-тәрбие беруде өлеңнің сценарийін дайындап, оны сахнаға қоя білудің де мәні зор», -деп жазған Ә.Табылды бұл мәселені жүзеге асырудың тиімді жолдарын сөз етеді [2,232]. Оқиғаға құрылған өлеңдерді сахнаға лайықтап даярлау мұғалімге жүктелер жұмыс. Осы тұста оқушының ынтасы мен жеке кейіпкерлерге сөз бөлуде олардың өз мінез-құлықтарын да ескеру керек. Екінші кезекте оқытушы сол поэзиялық туындыдағы әрбір сөздің астарына терең үңіліп, эмоциялық мәнін жете ұғыну керек. Ол үшін оқушы мен тандалған туындының мән-мағынасы төңірегінде әңгіме-талдау жұмысын жүргізген жөн. Осылай поэзиялық шығарманы сахналаудың әдістемелік тұстарына тоқтала келе ғалым-педагог оқиғаға құрылмаған сюжеттік шығармаларды да жаттатып диалог түрінде сахнада орындауды ұсынады.

Сахнаға арналған сценарийлерге ән, би қосып оны үйретіп, сахналық қойылымның сапалы да мазмұнды болып шығуы мұғалімнің актерлік қабілетіне байланысты деген

педагог-ғалым сахналық қойылымдарды дайындау кезінде жетекші мұғалімдердің тарапынан қолданылатын бірнеше әдістерді көрсетіп береді. Олар:

1. Жетекші мұғалімнің тарапынан талап ету (істі сапалы әрі дер кезінде орындауды бақылау);
2. Болашаққа сендіру (әрбір оқушының қабілеті мен іс-әрекетінің нәтижелерін көрсетіп отыру);
3. Жаттықтыру (белгілі бір іс-әрекетке дағдыландыру);
4. Іздендіру (оқушының өз тарапынан ізденуі);
5. Мадақтау (оқушының жетістіктерін атап көрсетіп отыру);
6. Жазалау (еске салу, ескерту, ұжым алдында ескерту, күрделі тапсырмалар жүктеу, т.б.);

Сондай-ақ, Ә.Табылды осы әдістермен қоса істің болашағын белгілеу, тәрбиеленушілердің ең соңғы дайындықтағы жетістіктерін айқындау, практикалық жаттығулар ұйымдастыру, оқушылардың өздігінен ізденуі тәрізді жұмыс түрлерін атайды.

Осы жұмысты жүзеге асыру кезінде мұғалімге бірнеше жұмыстың түрін жүктейді. Олар:

1. Тақырып таңдау;
2. Тақпақ пен өлең тіркестерін іріктеу;
3. Залды безендіру;
4. Эвристикалық әңгіме жүргізу;
5. Пікіралысу;

Дегенмен, сахнаны безендіру барысында қажетті жабдықтарды, техникалық құралдарды әзірлеу жұмысын мұғалім бір өзі ғана мойнына алмай оқушыны да іске араластыру қажет. Әсіресе, мектептің қуыршақ театрында қойылымға лайықты қуыршақтарды дайындау қол еңбегі сабағында оқушылардың өздеріне жүктелуі тиіс. Қуыршақ театрында көбінше бір актілі пьесаларды қою тиімді. Ал қысқа қойылымдар мен скетчтерді тәрбие сағаттарында орындатқан дұрыс деп көрсеткен әдіскер-ғалым мектептегі драма үйірмесі туралы да бірталай ұсыныстар жасайды.

Мектеп сахнасында көркем шығармалардан қойылымдар қою мәселесіне тоқталған осы мәселені терең зерттеген ғалым бұл тұрғыда фольклорлық шығармаларды енгізудің тиімділігін баса айтады. Фольклорлық шығармалардың ішінде әсіресе эпостық шығармаларды сахналауға ерекше тоқталады.

«Эпостық шығармаларды мектеп сахнасында көрсету,-дейді Ә.Табылды, оқу-тәрбие жұмыстар үшін, өте қажет нәрсе. Өйткені эпостық шығармалардың оқу-тәрбиелік мәні ерекше орындалады». Эпостық шығармалар көркемдігін көркейте беретін мәңгі, құнды мұралар екендігін осылай атап көрсете келе ғалым-педагог фольклордың бұл үлгісін мектеп сахнасында көрсету үшін не істеу керектігіне арнайы тоқталады. «Ол үшін,-дейді ғалым, - сол эпостық шығармаларды мектеп жағдайына және оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай ықшамдап, ыңғайлап, дайындай білу керек. Эпостық шығармаларды мектеп сахнасына лайықтау оңай жұмыс емес. Эпостық шығармаларды оқушыларға мектеп сахнасында көрсету үшін, ең әуелі мектеп сахнасының мүмкіндіктері ескеріледі. Оқушылар маманданған артистер емес, сондықтан эпостық шығармалардың эстетикалық жағын бәсеңдетпей сахнада көрсете білу үшін, оқытушы эпостық шығарманы сахнаға даярлау, ойнаушыларды іріктеу, олармен режиссерлік жұмыстар жүргізу істерін күні бұрын ойланып, жоспарлайды, көркемдік жетекшілермен кеңесіп, нақты жұмыстарды белгілейді» [2,228]. Жалпы мектеп сахнасында эпостық шығармаларды үлкен фонада көрсетудің мүмкіндігі жоқ екенін ескере келе, Ә.Табылды оларды шағын сахнада көрсетудің бірнеше түрлерін ұсынады:

1. Эпостық шығарманың үзінділерін жатқа, көркемдеп орындау;
2. Эпостық шығармалардың диалогі мол үзінділерін рөлдерге бөліп жаттап, декорация құрып, эпизодтық көрініс ретінде көрсету;
3. Эпостық шығармалардың үзінділерін белгілі бір тақырыпқа іріктеп жаттап, көркемдеп орындау;

4. Эпостық шығарманың ықшамдалған инсценировкасын сахнада қою;
5. Қуыршақ театры арқылы эпостық шығарманың толық инсценировкасын көрсету.

Мектеп сахнасында эпостық шығармалардан қойылымдар қоюдың әдіс-тәсілдерін, тиімді жолдарын көрсетіп бере келе педагог-ғалым тәрбие жұмысының бұл түрі арқылы оқушының өткен замандағы ата-бабамыздың әдет-ғұрып, тұрмыс-салты, мәдениеті мен әдебиеті, көркем өнері туралы білімдері кеңі түсетінін айтады. Эпостық шығармалардың тәрбиелік мәнін сабақта, сыныптан тыс оқу-тәрбие жұмыстарында терең ашып, күнделікті тәлім-тәрбие жұмысында тәрбиелік қуатын одан да терең арттырып шеберлікпен пайдалана білу-ұстаздар қауымының айбынды міндеті санайды.

Эпостық жырларды тек мектеп сахнасында ғана қойылымдар арқылы оқу-тәрбие жұмысында пайдаланып қоймай басқа да сабақтан және сыныптан тыс жұмыстарда қолданудың жолдары сан қырлы. Педагог-ғалым Ә.Табылды осы мәселеге тоқтала келе эпостық жырларды оқыту кезінде жүргізілетін тәрбие жұмыстарын талдап көрсетеді. Олар:

1. Әдеби көрме;
2. Әдеби кеш;
3. Сәулелі сабақ;
4. Дыбыстық талдау;
5. Әдеби газет;
6. Инсценировка;
7. Кино;
8. Пікірлесу;
9. Оқушылар конференциясы;
10. Театр;
11. Экскурсия.

Осылай эпостық жырларды оқыту кезінде жүргізілетін тәрбие жұмыстарын бөліп көрсеткен педагог-ғалым олардың әрқайсысына тоқталып, қалай өткізудің жолдары мен әдістемесін сөз етеді. Бірінші кезекте, әрбір эпостық жыр оқытылған соң оған арналып әдеби көрме ұйымдастырылуы керек екендігін айта келе, көрмеде орын алатын дүниелерге тоқталады. Олар: оқушылар салған иллюстрациялық суреттер; эпостық текстіне лайықтап суретшілердің суретінен көшіріп салған сурет көшірмелері, макеттер, таблицалар, альбомдар, экспонаттар, галерея құрамы, оқушылардың жазба жұмыстары, т.б. Оқушыларға көрмені көрсетпес бұрын түсіндірмелі соңынан қорытынды әңгіме өткізуі қажеттігін айтып өтеді.

Педагог-ғалымның осы мәселе төңірегінде ұсынған тәрбие жұмыстарының ішінде сәулелі сабақ өткізу жұмысы оқушылардың қызығушылығын арттыратын дәстүрден тыс тәсілдердің бірі. Ол әрбір эпостық шығарма оқылып болған соң сол эпостық шығарманың мазмұнына сәйкес сәулелі сабақ ұйымдастырып, сабақта сол тақырыпта өткізу кезінде даярланған көрнекіліктерді тізбелеп құраған диафильм, эпидоскоп арқылы түрлі иллюстрациялар, т.б. көрсетіліп талданатынын жазады. Сәулелі материалдарды көрсетуде әрбір материалға түсінік беруді және ашып талдауды оқушылардың өздері ұйымдастырғаны жөн болса, ал мұғалім сабақты тек қорытындылаушы қызметін атқаратынын айтады.

Әрбір тақырыпқа байланысты мәтіндерді көркемдеп оқу кезінде дыбыстық талдау тәсілін ұйымдастыруды ұсынған әдіскер-ғалым оның әдістемесіне тоқталады.

Эпостық жырларды оқыту кезінде осындай тәрбие жұмыстарын жүргізуді ұсынған Ә.Табылды бұл іс-шараларды жыл бойына кеңінен жоспарлап өткізуді дұрыс санайды [3,29].

Қорыта келгенде, ұлттық тәрбиені іске асырудың тиімді жолдарын осылай жан-жақты, терең зерттеп, қарастырған Ә.Табылды: «барлық оқу-тәрбие, ғылыми зерттеу жұмыстарын этнопедагогикамен байланыстырып жүргізу тиімді, әрі нәтижелі болмақ. Барлық жерде оқу-тәрбие ісін ұлттандыру мақсаттарын жүзеге асыру үшін, этнопедагогика негізгі тірек, қозғаушы күш бола алатынын» - айтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Табылды Ә. Ұстаз тәлімі. - Алматы: Білім, 2006.
2. Табылды Ә. Қазақ этнопедагогикасы. Оқу құралы - Алматы: Санат, 2001.
3. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасын оқытудың әдістемесі. – Алматы: 2001.

ҒТАМР: 17.01

Сәбитқызы Айгерім

Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты, Тараз қ.,
Қазақстан;

Алдажанова Рәткүл

Тараз қаласы №3 лицейдің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Тараз қ., Қазақстан;

ӘСЕТ НАЙМАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫ

Аннотация

Мақалада белгілі ойшыл және өз заманының белгілі ақыны Әсет Найманбайұлының көркем әлемі талданады. Ұлы Абайдың замандасы болған Әсет ақын шығармаларында дүниетаным үйлесімінің аспектілері қарастырылады. Ұлы Абай дәстүрін жалғастырушы ретінде Әсет Найманбайұлы ақындығын зерттеудің маңыздылығы анықталып, бағаланады.

Кілт сөздер: дәстүр, үйлесім, дүниетаным, көркемдік әлем, жаңашылдық.

Annotation

The article analyzes the artistic world of the famous thinker and famous poet of his time, Aset Naimanbayevich. In the works of the poet, a contemporary of the great Abai, aspects of the harmony of the worldview are considered. The importance of studying the poet Aset as a successor to the tradition of the great Abai is revealed and evaluated.

Keywords: tradition, harmony, worldview, artistic world, innovation.

Қазақ әдебиеті тарихында ХІХ ғасырға дейінгі әдебиет негізінен жыраулық поэзия үлгісінде болғаны аян. Жыраулар - жалпы ел өміріндегі Отан қорғау, ел бірлігі, болмыс жайлы заманауи дүниетаным, ел қорғаған хан, батырларды үлгі ету, тағы басқа да ірі-ірі мәселелерді толғап, сонымен қатар көлемді эпикалық дастандар тудырған өнер шеберлері. Олардың шығармашылық туындылары негізінен – толғаулар. Бұл жайлы ғалым М. Мағауин: «Жыраудың ең сүйікті жанры – толғау. Толғау, осы сөздің өзінен де көрінетіндей, толғану, толғаныс деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздің ойға да, сезімге де қатысы бар. Сондықтан да толғаудың өзін ойға құрылған толғау, сырға құрылған (лирикалық) толғау деп жіктеуге болар еді. Ой толғауларда жырау – ең алдымен философ. Мұндай толғаулар нақыл, тапқақ, афоризм түрінде келеді. Сонымен бірге жырау өзінің замана жайындағы түйгендерін, мораль, этика хақындағы ойларын баяндайды, қоғамдық мәселелерді көтереді. Сол сияқты, әлем, болмыс, тіршілікте, табиғатта болып жататын өзгерістер, оның мән-мағынасы жайындағы түсініктерін де білдіреді. Ал сыр толғаулардағы негізгі жүкті көтеретін – сезім, эмоция. Бұл топтағы шығармаларда жалпы жырау поэзиясына тән үгіт, насихат, дидактика мүлде ұшыраспайды. Жырау ел басына түскен ауыртпалыққа немесе басқадай белгілі бір оқиғаларға өзінің реакциясын білдіреді [1, 143б.] – деген. Толғауларымен де, батырлық, ерлік істерімен де өз замандарында елдің ұйтқысы, ел бірлігін сақтау жолында жұртты тәуелсіз ел басшысының маңайына топтастыру жолында:

Билерді білмес не демес,

Сұлтан ием, сен менің

Бармай тапқан қағбамсың [1, 24 б.] – деп, елін бірлікке шақырған жыраулар поэзиясы өршіл романтизмге, Отаншылдық, азаматтық, ерлік арнауға толы болды.

Ел мүддесі бір арнаға – тәуелсіз хандық мемлекеттің баянды болашағы жолына бағытталған кезеңдегі еркін халықтың өршіл поэзиясы, XIX ғасырда отарлық бұғауға түсіп, елдігінен, еркіндігінен айрылған шақта жаңа әдеби арнаға ауысуды талап етті. Яки, жыраулыққа ауысты. Әрине, ғасырлар бедерінде қалыптасқан жыраулық әдеби дәстүр, жырау, өлең түріне көп жағдайда ауыса салған жоқ. Отарлық езгі, оған қарсы күрестегі тарихи өлеңдер мен Махамбет шығармашылығындағы жыраулық дәстүр үлгілері ретінде көрініс тауып отыруы соның дәлелі. Дегенмен, әдеби дамуда елдің тәуелсіздігінен айрылуы, отарлық езгімен бірге енген қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер, жаңа заман жайы ендігі әдебиетте ақындар тұрпаты түрленген өлең арқылы өз заманының күйін дәл жеткізетін, ұлт бойындағы суық бауыр жаттан келген кеселдерді ашып көрсетіп, қоғамның әр қатпар – қалтарысын назардан тыс қалдырмай, жалпыхалықты емес, жалқылықты да, дерексіздікті емес нақтылықты да, әр істің салдарын ғана емес, себебін де соқырға таяқ ұстатқандай етіп көрсететін әдебиет туды. Қысқасы «әдебиеттің ішкі ісінде, көркемдік шеңберінде өзгеріс, жаңару, даму тенденциялары да күшті байқалады. Қазақ өлеңі басында Махамбет, Дулаттар тұрған жаңа түрлерді өмірге әкелді. Бұл құбылыс Абаймен жалғасты. Соның негізінде жаңа жанрлар туды. Европалық мәндегі жаңа жазба әдебиет қалыптасты. Мысал, сықақ, сатира жанры жаңғырып, жанданады. Поэма туды. Сырлы да нұрлы лирика толысты. Сал-серілер өнері шарықтады. Айтыстың мәні, мазмұны тереңдеді. Поэманың алғашқы нышандары көрінді. Тарихи жырлар туды» [2,225 б]. Осының бәрі отарлық езгіге түскен елді азат таңға жеткізу жолында сөз өнерінде XIX ғасырда туып, қалыптасқан бостандық рухындағы ұлт-азаттық күрес жырлары, Шығыс әдебиеті үлгісіндегі қисса-дастандарды, сал-серілер мен әнші-ақындар поэзиясын, «Зар заман» әдебиетін, айтыс өнерін, жаңа жазба әдебиетті өмірге әкеліп, XX ғасыр басында кең өркен жайған ағартушылық, сыншыл реалистік, жәдиттік, бір сөзбен айтқанда жаңа заманға сай жаңа сөз тудырған әдебиеттің дамуына түрткі болды.

Қанипаш Мәдібай экспрессивті-эмоционалды түрде: «XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиет «су түбіне кеттің, тал қалған жоқ қармарға» деген торығу, қасіреттен туды. Ол әдебиет ендігі күні не болмақты ойлаған: енді жаудың тілін біл, көргенін көр, жасағанын жаса деген тірлікке шақырған жаңа сілкіністен туды. Ол әдебиет өзін-өзі сақтау инстинктісінен туды. Дінінді, тілінді билеп, төстемек; оған көнбе, рухани мұранды сақта деген қауіпсіздендіру ниеттен туды» [2, 230 б.] – деп жазғанындай, Әсет Найманбайұлының шығармашылық өмір жолы ақырын теңдік сұраудың уақыты өтіп, сөз өлеңдерінде елді еркіндікке жеткізудің құралын қол күшінен емес, ақыл күшінен іздеуге бет бұрған шаққа дөп келді. Бұл кезең әдебиетінің басты-басты ерекшеліктерін аша отыра, академик ғалым С.Мұқанов XIX ғасырдың 70 жылдарынан бастап просветительдік (мәдениетке үндеуші) әдебиет тудырғанын, кеңестік дәуір сұранысына орай ашып көрсетіп береді. Ал Д.Қамзабекұлы осы пікірді одан әрі тереңдетіп, Алаш ағартушылығы тұсындағы әдеби-тарихи процесті жан-жақты саралай, жүйелеп берді [3, Б131-185].

1988 жылғы Әсет Найманбайұлының шығармалар жинағына жазған алғысөзінде Б.Нұржекеев Әсет ақын шығармашылығындағы терең мәнді бұл бетбұрысты кезең тарихын: «С. Бегалиннің айтуынша Жақсылық Төленов деген кісі кезінде Әсеттің сырласы болған, біраз уақыт қасында бірге жүрген. 1945 жылы сол кісі С. Бегалин мен М.Әуезовке Абай мен Әсеттің қалай жолыққанын әңгімелеп берген. Ал ол Ж.Төленов мұны Әсеттің өз аузынан естіпті. Сол естелікке сенсек, Абай Әсеттің әнін ғана тыңдаған, алып барған адам оны әнші деп қана таныстырған, сондықтан Абайдың: «Біздің әншілердің үнінің зор, тынысының кең екенін мақтан көріп, енді барынша өңеші қызарғанша айқайлап әсерлендірмекші болады. Ол ән емес, айқайға айналып кетеді», -деуі, ал Әсеттің: «Маған Абайдың осы сөзі өмірлік сабақ болды» - деуі де шындыққа жанасатын секілді» [4,9 б]-деп жазған еді. Сонымен Абай тағылымынан нәр алған Әсет ақынның өмірдегі інілік ізеттіліктің, өнердегі адамдық биік парасаттылықтың, бауырмалдықтың абзал азаматтықтың үлгісі болған, әдебиет тарихында тағылымдық мәні солмайтын 1895 жылғы арқаның аты әйгілі Кемпірбай ақынмен қоштасуы осы Абай алдын көргеннен соңғы жылдардағы Әсет ақынның әдеби үлгі өрнегі.

Қазақ әдебиетіне «Абайдың ақындық мектебі» концепциясын енгізген Мұхтар Әуезов өзінің «Абайдың туысы мен өмірі» атты 1933 жылы шыққан еңбегінде Әсетті 1889-1890 жылдар аралығында Абай ауылында болып оның тәлімін алған шәкірті болғандығын: «Әлдеқандай себептермен қалаға барып оқи алмай қалып, өз маңайына жиналған іні, бала, ағайын-туысқан сияқты жастардың тәрбиесін қатты ескергендіктен, Абай жалғыз өсиетін қанағат қылмай, бұлардың сезім тәрбиесін толтырмақ болып, сол 89 жылы музыка үйретпекші болады... Тағы сол жылы Әсет деген ақынды да сақтайды» [3, 346] - деп Әсет есімін ауызға алғаш рет алса, «Абай Құнанбаев» атты монографиялық еңбегінде «Біз Абай мектебінің ақындарын айтқанда, сол Абай шәкірті деген атаққа лайығы бар тағы бір топ ақындар жайын әзірше жазғанымыз жоқ. Бұл қатарда алдымен аталатын Әріп ақын және Әсет сияқты әнші ақындар қатарынан шыққан, халық ақындарынан құралған бір топ әдебиет, көркемөнер қайраткерлері бар екендігі даусыз» дей келе өз ойын «Ақындық ерекше үлгілері Абаймен аса жақын түйісіп отыратын тағы бір белгілі ақын Әсет болатын», - деп тұжырымдайды [5, 318 б.].

Әр жақты өнерге ие Әсет Абай ауылына келерден бұрын әр жерді аралап, жәрмеңке, базарларда, жиын топта ән салып, айтысқа түсіп жүрген қызу жиында дәріптеу, мадақтаудан пайда болған Әсеттің мақтан сүйген, өзімшіл, менмендік мінездері Абайды қатты қынжылтады. Аса талантты Әсеттің өнер-білімді ескермей, надандықтан тапқан өрескел мінез-құлықтарын Абай аяусыз сынап, шенеп бетіне басады. Бұл жөнінде Абай 1889 жылы «Әсетке» деген өлеңін жазған.

Абай өз өнегесімен өз тұсындағы өзге талай ақындардың да шығармашылығына қатты әсер етті. XX ғасыр басындағы ұлттық әдебиетіміздегі лирика жанрында Абай дәстүріне адалдықты шынайы танытқан екі ақын болды: оның бірі - Әріп Тәңірбергенұлы да, екіншісі - Әсет Найманбайұлы. Бұлардың екеуі де өз бастары Абайдан көп тағлым алған, поэзия пайғамбарының сын тезінен өткен ақындар еді. «Абайдан тікелей тағылым алып, үлгі көрген ақындардың ішінен ауызға ең алдымен алынатындары - ақынның өз балалары Ақылбай мен Мағауия және Әсет, Әріп.

Ең алдымен, бұлардың қай-қайсы да анық талант иесі. Олардың ішінде кейінгі ұрпаққа көркем, бағалы творчестволық мұра қалдырмағаны жоқ» [3, 1316].

Абайдың өзін қатты сынағанына алғаш «қыңырайып» жүрген Әріп ет қызуымен ашу үстінде бір демде жазылған «Біржан-Сара айтысынан» соң, өзінің жіберген қателігін сезінеді. Кейіннен өз кезегінде Әсеттің өлер алдында шығарған соңғы өлеңінде:

Болжаусыз осы екен ғой өлім деген,
Күн бұрын көзге келіп көрінбеген.
Артымда сөз қалдырмай ала кеттім,
Айғайға қайран даусым ерінбеген.
Абайдай арт жағына сөз қалдырып,
Жақсы еді-ау, әтеген-ай, өлу деген,-

деп жырлауы тегін емес. Бұл – оның жан сыры, шерлі сыры. Сонымен бірге дүние салғалы жатқанда да оның тіліне Абай аты оралады. Өйткені, Абай поэзиясы - оның ақындық арманы, мұраты болған. Оның ойынша Абайдың кейінгі ұрпаққа қалдырған мұрасы - өлмейтін, өшпейтін мұра.

Әсетті Абай өнегесін алған шәкірті есебінде таныту ең алдымен 1933 жылдары М.Әуезовтен басталды: «Әзірше осы соңғы аталған: Әріп, Әсет, Мұқа сияқты ақындарды Абайдың әдебиеттік айналасын зерттеп, шолуда қоса тексеріп, тану керек деген пікірді толық қуаттаймыз.

Кеңестік дәуірде ғұлама Абай мен оның алдын көрген шәкірттері және Абай турасында 1900-1930 жылдары пікір айтқан алаш қайраткерлерінің ойларының сол кездегі қазаққа қатысты қалай бұрмаланып берілгені жайлы Т.Кәкішов еңбегінде жан-жақты сөз етіледі. Тек кеңестік цензура өзінің тас шеңгелін босатқан 1990 жылдардан бастап, бұрын бір жақты, коммунистік көзқараспен ғана пікір білдіріліп келген Әсет мұрасы Болатжан

Абылқасымов, Сайлау Қожағұл сынды ғалымдар тарапынан өзінің шынайы бұрын бүркемеленіп келген жабуы сыпырылып, шынайы да, әділетті бағасын алды.

Хакім Абайдың айналасына шоғырланған талантты шәкірттері қазақ әдебиетін жаңа белеске көтеріп, әлемдік әдебиет үлгілерінің қазақ әдебиеті топырығында өсіп-өркендеуіне зор септігін тигізді. Осы біз айтқан шағын шоғырға кіретін XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың әдебиетінде өзіндік орны бар әрі әнші, әрі ақын Ә. Найманбайұлы тұр. Әсеттің Абайдың басқа шәкірттерінен дараланатын ерекшелігінің өзі ақын Абай тәлімін қытай отарында қалған Шығыс Түркістан қазақтарына өз сөзімен және ісімен насихаттаған дара сол кездегі әдебиет өкілі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет, -Алматы, 1992, -176б.
- 2 Әуезов М. 12 томдық шығармалар жинағы. Т11. Алматы: Жазушы, 1969. - 480 б.
- 3 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. Астана: Фолиант, 2002. - 474б.
- 4 Найманбаев Ә. Шығармалары: Өлеңдер, айтыс-қақтығыстар мен дастандар. Алматы: Жазушы, 1988. - 304 б.
5. Тынышбаев М. История казахского народа. -Алматы, Қазақ университеті, 1993. 224 с.

FTAMP: 14.01

Елубаева Рахат Сайлаубекқызы
Тараз қаласы, Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Жалпы педагогика кафедрасының доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты
Фатихова Назипа Ағламқызы
Тараз қаласы, Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Жалпы педагогика кафедрасының аға оқытушысы;
Алқамбаев Қуатбек Жекебекұлы
ХТИИ магистранты

ОҚУ-ТӘРБИЕ ІСІНДЕ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

ТҮЙІНДЕМЕ

Ә. Табылды ұлттық мәдениеттің негізі болып табылатын халық педагогикасын ұзақ зерттеген, қазақ этнопедагогикасы ғылымының негізін қалаушылардың бірі. Ә. Табылды қазақ халық ауыз әдебиетінің, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының тәрбиелік мәні жайында ғылыми тұжырымдамалар жасап, оларды бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне пайдалануды әдістемелік тұрғыда негіздеп берді.

Түйін сөздер: халық фольклоры, оқу-тәрбие ісі, этнопедагогика, ұрпақ тәрбиесі, ұлттық тәрбие.

RESUME

A. Tabyldy studied folk pedagogy for a long time, which is the basis of national culture, is one of the founders of the science of Kazakh ethnopedagogy. A. Tabyldy developed scientific concepts of the educational value of Kazakh oral literature, traditions and customs, methodically justified their use for the education of the modern generation.

Keywords: folklore, educational work, ethnopedagogy, upbringing, national education.

Көрнекті ақын, жазушы, педагог-ғалым Ә. Табылды - ұлттық мәдениеттің негізі болып табылатын халық педагогикасын ұзақ зерттеген, қазақ этнопедагогикасы ғылымының негізін қалаушылардың бірі. Еліміз егемендік алған 1991 жылдардан бері халық педагогикасын зерттеумен айналысқан Ә. Табылды қазақ халық ауыз әдебиетінің, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының тәрбиелік мәні жайында ғылыми тұжырымдамалар жасап, оларды бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне пайдалануды әдістемелік тұрғыда негіздеп берді.

Халқымыздың сан ғасырлық тәлім-тәрбиесін зерттеген педагог ғалым «этнопедагогика» терминіне «этнопедагогика - белгілі бір халықтың, тайпаның өзіне тән ерекшелігі бар дүниетанымдық, тәрбиелік, мәдени мұрасы», - деп анықтама береді [1]. Белгілі ғалым этнопедагогика ғылымын халықтың ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлерінен құралған көркем әдебиеті және ұлттық тәлім-тәрбиенің жазу мәдениетіндегі көрінісі деп екі салаға бөліп қарастырады. Ғалымның пайымдауынша, халық педагогикасындағы көрнекті ұғым - әдеп. «Әдеп», - дейді Ә.Табылдыев, - «эстетика ғылымының, «эстетика» деп аталатын үлкен саласының ұлттық мәдениетке тән қисынды баламасы». Әдепке осылай тоқтала келе, ол әдептің жеке ғылым саласы ретінде әлемнің бірінші, екінші ұстаздары Аристотель мен әл-Фараби еңбектерінде әр қырынан баяндалып орын алғанын атап өтеді. Ұлттық педагогиканың алтын арқауы әдепке осылай көңіл бөлген ол халқымыздың рухани байлығы - қазақ ауыз әдебиетінің этнопедагогикалық мәнін қарастырады. Сөз өнерін таптырмас тәрбие құралы ретінде санаған ұстаз-ғалым халық фольклорын «ұрпақ тәрбиесінің күн сәулесіндей әсерлі нұрымен от алатын ой тамызығы болып жанды жалындататын, қиялды қияндататын, ақыл-сананың айшықты көріністерін бейнелейтін қасиетті, киелі мұраға» санайды [1,6]. Халық фольклорының тәлімдік жақтарын дұрыс түсініп, оң баға бере білген Ә.Табылды оның балдырғандардың тілін жетілдіріп, ойын дамытатын тәлім-тәрбие құралы екенін баса айтады. Халық ауыз әдебиеті үлгілерін этнопедагогиканың негізгі бір үлкен саласы екенін дәлелдей келіп, ғалым «жалпы педагогика ғылымының негізі - халық педагогикасы» екенін атап көрсетеді.

Өзінің ғылыми-зерттеу еңбектерінде ғалым бесік жыры, тұсау кесу жыры, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, мазақтама, тақпақ, жырлар мен ертегілер, аңыз әңгімелердің тәрбиелік мәніне терең тоқталады. Бала «шыр» етіп дүниеге келген күннен бастап айтылатын бесік жыры тек баланы жұбату үшін ғана айтылатын жыр емес екендігін ашып көрсете отырып, ұстаз-педагог оның бала тәрбиесіндегі бірнеше пайдасын санамалап береді. Зерттеуші-ғалымның дәлелдеуінше, біріншіден бесіктің тербелісіне сай келетін сабырлы екпінде айтылатын қоңыржай әуен нәрестенің сезім мүшелері арқылы жан-дүниесін жадыратып, сүйсінерлік әсермен жұбатады да, екіншіден, баласының болашағына үміт артқан ана қуат алады, үшіншіден, осы бөбекке айтқан тілекті естіген басқа тілі шыққан балдырғандар оны жаттап, тілі дамиды, әрі тәлім алады.

Этнопедагог-ғалым бесік жырларын мазмұнына қарай төрт топқа бөліп қарастырады. Олар: шілдехана жыры, бесікке бөлеу жыры, жұбату және тілек тілеу жырлары. Тұрмыс-салт жырларының бірі - тұсау кесу жырларын әдет-ғұрыптың, ырым-рәсімдік қуаныш мәжілісінде айтылатын жырлардың қатарына қосқан Ә.Табылды: «тәй-тәй», тұсау кесу жырларын отбасында балдырғандар әсемдеп айту арқылы балдырғанның бөбекке деген сүйіспеншілігі артады, кішіге деген қамқорлық сезімі қалыптасады», - дейді [1,9]. Осы мәселенің әдістемелік жағын да қарастырған ол: «Отбасында болатын тұсау кесу рәсімі тәрбиеші балалар бақшасындағы қуыршақ ойыны арқылы да ұйымдастырылып, балаларды - халықтың әдет-ғұрпын құрметтеуге тәрбиелеуі тиіс. Бұл баланың әрі музыкаға қызығуына, сахнада ойнауына үйренуіне, сөз өнеріне бейімделуіне себепші болады», - деп жазады [1,10].

Жаңылтпашты тіл ширату тәсілі ретінде санаған Ә.Табылды халық фольклорының осы бір үлгісін баланың дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыратын құрал ретінде бағалады. Балдырған кейбір дыбысты айта алмай қинала бастағанда сол дыбысты жиі-жиі қайталағаны дұрыс. Осыны дұрыс түсінген ата-бабамыз жаңылтпаштар қорын жасаған. Ол жайында ғалым-педагог: «Балбөбектің тілі шығып, балдырған жасында сөздік қоры молая бастаған кезде, кейбір дыбыстарды айта алмай немесе қинала айтады. Тілін мүкістендірмей, мүдірмей сөйлеу үшін, қиналып айтатын дыбыстары бар сөздерді бала неғұрлым жиі-жиі дыбыстап айтып, жаңылмай жаттықса, сөйлегенде де мүдірмей, өз ойын толық жеткізетін болады. Жаңылтпаштарды жаттап, жаттыға айту арқылы баланың ана тілін ардақтау, сөз қадірін білу сезімі қалыптасып, ой-қиялы дамиды, тәлім алады. Жаңылтпаштарды халық бала психологиясы мен тілінде болатын мүкістерге сәйкес шығарған», - дейді. Жаңылтпаштарды дүниетану, білім беру, тәрбиелеу, тілін ширату құралы деп таныған Ә.Табылды балаға

жанұяда жаңылтпаш айтып жаттықтырудың бірнеше жолын ұсынады: біріншіден, бала жаңылтпашты тез-тез, жаңылмай айтуға үйрету керек; екіншіден, баланың қанша жаңылтпашты мүдірмей жатқа айта алатынын бақылау керек. Балабақшада жаңылтпаш айтып жарысуды ұйымдастырудың мазмұны зор деп бағалаған ғалым тәрбиешіге алдын-ала жоспар жасап, тиімді жаңылтпаштарды топтау ұсынады. Сондай-ақ, арнайы фольклорлық кеш өткізіп, онда жаңылтпаш айтып жарысуға қатты мән беріліп, жаңылмай айтқыш балаларды ынталандырып, мадақтап, сыйлық беріп, абыройын арттырып отыру қажеттігін айтады. Осы тұста «тіл өте мүкіс, көбіне логопедиялық дәріс алып жүрген баланы ондайда ұятқа қалдырып, сағын сындырудан сақ болуды» ескертеді.

«Санамақтарды халық негізінен, жас балаға сан үйрету мақсатымен шығарған»,– дейді ғалым [1]. «Санамақтар әрі дүние танытады, әрі баланың қисынды ойлауы мен математикалық ойлау қабілетін дамытады» [1,12]. Санамақтардың бірнеше түрлерін атап көрсеткен ғалым күн өткен сайын фольклордың бұл түрінің жаңалай жаңғыра түсетіндігін айтады. Ғалымның пайымдауынша, санамақтың бір түрі – саусақ санау баланы сан үйретуге ынталандырса, енді бір түрі атау ұйқастырып санау арқылы бала санға аты ұқсас заттарды танып біледі. Ал санамақ айтыста баланың ұқсас сөз табу арқылы ақындық қабілеті ашылса, ойын санамақтары сан жобасын, тақ пен жұп белгілерін ажыратуға үйретеді. Осындай тәлімдік тұсы мол ауыз әдебиет үлгісін тек жанұяда ғана жаттатып қоймай балабақшада, мектептің бастауыш сыныптарында пайдаланудың берері зор. Осыны жақсы түсінген әдіскер-ғалым санамақты тәрбие мәселесінде пайдаланудың тиімді тұстарын ашып көрсетеді.

Баланың дүниетанымдық қабілетін жетілдіретін ауызекі шығармалардың бірі – жұмбақтар. Айналадағы бір зат туралы тұспалдап, ұқсатып айту арқылы баланы жылдам ойлап, танымдық, білімділік ұғымдарды ой елегінен өткізіп, өзіндік пайымын жасауға баулитын этнопедагогикалық тамаша тәрбие құралы жұмбақтар да ғалымның назарынан тыс қалмаған. Педагог-ғалым отбасында және балабақшада бастауыш сыныптарда жұмбақ айтысын ұйымдастырудың берері мол екенін айта келіп қызықты кеш, өнерпаздар мен білгіштер жарысында, пәндік кештерде оны қолданудың жолдарын ұсынады.

«Баланың өмір тәжірибесі аз, сондықтан оған айтатын ақыл-насихат, өнеге-өсиет әрі әсерлі, әрі ойда қалатындай мәнді болу керек», – деп ой түйген Ә.Табылды – «Сол мәнді сөздердің қатарына – мақал-мәтелдерді» жатқызады [1,20]. Ол «Мақалдар мен мәтелдерді орынды пайдаланған ата-ана ой қозғап, ақылға қонымды сөздер айту арқылы баланы тәрбиелейді және санасын арттырады», – деп жазады. Балабақшада тіл дамыту сабақтарында балдырғандарға мақал-мәтел туралы түсініктеме беріп, оны жан-жақты тәрбие ісінде қолданудың қажеттілігін айта келіп, ол ел аузындағы мақал-мәтелдерді оқушыларға жинату және жаттату әдебиет пәні оқытушысының міндеті екенін атап көрсетеді. Әдіскер-ғалым түрлі сынып сағаттары мен әдеби кештердің, пікірсайыстар мен жазбаша жарыстарды, түрлі әдеби-монтаждарды ұйымдастырудың әдістеріне тоқталады.

Ата-бабамыздың балаларға арнап шығарған арнау-тілек өлеңдері мен сұрамақ, төрт түлік жырларын, тақпақтарын балалар жыры деп атаған Ә.Табылды оларды тәрбие мәселесіндегі тиімділігін атап көрсетеді. Ғалымның негіздеуінше арнау-тілек өлеңдері жас жеткіншектің қоршаған ортаға деген қызығу сезімін оятып, эстетикалық әсер беретін, дүниетанымын арттыратын рухани дүниелер. «Қанша көлемді болса да сұрамақ өлеңдердің сөз жүйесі баланың ойына оралымды құрылғандықтан, жаттап алуына оңай болады. Сұрау-жауап арқылы жеткіншектің сөйлеу жүйесі дамып, ойлау жүйесі өркендейді», – дейді Ә.Табылды. Мал шаруашылығымен айналысқан халқымыз жас ұрпақты төрт түлікті қастерлей білуге үйреткен, әрі түліктер табиғатымен жан-жақты таныстырған.

«Халық педагогикасындағы балалардың бірден жадында қалатын қысқа-қысқа тақпақ айтуға ынталандырады, еңбекке, адамгершілікке, Отанын сүюге, өнерге тәрбиелейді. ...Ол өлеңдер мен тақпақтарды отбасында, балалар бақшасында, мектепте балдырғандарға жаттатып, тәрбие жұмысына жан-жақты пайдалану керек»,–дей келіп, әдіскер-ғалым оны бала тәрбиесіне қолданудың әдістемесіне тоқталады. Балдырғандарға қысқа көлемді ертеден келе жатқан «Түйе, түйе, түйелер», «Кім айтар?», «Кім күшті?», «Төрт түліктің кеңесі»,

«Иесі мен сиырдың айтысы», т.б. жырларды жаттатуда дауыс ырғағын сол сөздің мағынасына қарай құбылтып, әрбір сөзді анық, айқын айтуға, көпшілік алдында өзін дұрыс ұстай білуге үйрету керектігін ескертеді. Себебі, сөз мағынасын тыңдаушыға толық және әсерлі жеткізуде дауыс ырғағы мен бет құбылыстың орны ерекше. «Дауыс ырғағы арқылы бір сөзбен бірнеше мағына мәнін ұғындыруға болады», - деп жаза келіп ғалым мысалға бінеше сөздерді алады.

Ата-бабамыз сан ғасырлық рухани қазыналардың ішінде ұрпақ тәрбиесіне қолданып келе жатқан балалар фольклорының бір үлгісі - мазақтамалар. Ғалым мазақтама жырларының тәрбиелік мәнін баса көрсете келіп халық балалардың бірін-бірі мінеуі, сынауы, шенеуі, әжуалауы үшін мазақтама өлеңдерін тудырғандығын және баланың өз мінін өзіне немесе достарына айтқызу арқылы күлкі түрде әжуалай отырып, ызаландырып, қажырын қайрайтындығын, әрі әдемілікке, әдептілікке, еңбекке, адамгершілікке тәрбиелейтінін айтады. «Мазақтамаларды отбасында, балалар бақшасында, мектепте баланың есіне салу немесе жатқа айтқызу арқылы, балалар поэзиясының бұл түрін де тәрбие жұмыстарына пайдалана білу керек. Мысалы, берілген іске жауапсыз қарап немесе шалағатайлық жасаған балаға бір мазақтаманы айтудың өзі жетіп жатыр. Ондайда бала тез сергіп, ісіне қайта қарап, өз кемшілігін екшей бастайды. Өз мінін түзеп, ескертпені елеген баланың ынта-жігерін арттырып, оны мадақтау тәсілін қолдану қажет», - дейді ғалым [1,26]. Мазақтаманың негізгі мақсаты - баланың мінін көрсетіп, сынау, оны тәрбиелеу екенін айта келіп педагог баланың табиғи кемшілігін бетіне басып оның сағын сындырып, сүйегін жасытудан аулақ болу керектігін ескертеді.

Көркемдік қыры биік, мағынасы терең өлең желісі күлкілі сюжеттерге, фантастикаға құрылған өтірік өлеңдерге де тоқталып өткен Ә. Табылды фольклордың бұл түрінің бала тәрбиесіндегі оңды тұстарын атап өтеді: «Өтірік өлеңдер оқушылар мен тыңдаушылардың ой-қиялын, дүниетанымын, өлең өнеріне деген ықыласын, қызығуын дамытады, қисынды ойлауға үйретеді, тілдік қорын молайтады» [1,27]. Өтірік өлеңдерді мәнерлеп оқуды немесе жатқа отбасында, балалар бақшасында ұйымдастырудың тиімділігіне тоқталған ғалым: «Өтірік өлең оқылған соң, ондағы таңғажайып оқиғалар мен әсерлі әсірелеулер, салыстырулар туралы пікірлесіп, кейбір шумақтарды бірден жатқа айтқан баланы мадақтап, оның ақын жанды қабілетін қастерлеп, дарынын дамытуына жол ашып отыру керек. Әсіресе, оқу бағдарламасы бойынша өтілетін өтірік өлеңдер туралы сол материалдарды оқушының өзіне талдатып, пікірлесіп, ой қорытып, жаңа сөздерді есте сақтауды дағдыға айналдыру ләзім», - дейді [1,27]. Ол өтірік өлеңдерді тандап, сұрыптап алуды тәрбиешінің міндеті санайды. Әрбір таңдалып алынған өтірік өлең балдырғанның ой-қиялын, дүниетанымын дамыту керектігін айтады. Орталау мектептерде өтірік өлеңдер арнайы бағдарламаларға енгізілген - пәндік тақырыптар ретінде оқытылады. Бұл тұстағы ең басты мәселе - оқу материалдарын талдау. Осы тұста ғалым-педагог үш түрлі тәсіл ұсынады: бірінші тәсіл - пән оқытушысына міндеттеледі. Ол көркем оқуды ұйымдастыру; екінші тәсіл - оқылған немесе жатталған материалды сахнада орындатуға күш жұмсау; үшінші тәсіл - екі оқушыны кезектесіп сахнада орындатуға бейімдеу.

Сондай-ақ, «Ұшты- ұшты», «Ақ серек, көк серек», «Кім керек?», «Қуырмаш» тәрізді ойын өлеңдері балалардың өлең-жырға деген бейімін жетілдіріп, эстетикалық әсерін арттырады. Осыны дұрыс түсінген Ә. Табылды зерттеу еңбектерінде ойын өлеңдерін еңбекке, адамгершілікке көркемдікке, өнерге, бірлікке тәрбиелеудің құралы ретінде атай келіп оны бала тәрбиесіне пайдаланудың тиімді әдістерін ұсынады. Ғалым-педагог фольклордың бұл түрін жаттату әрбір ата-ананың борышы санайды. Ойын өлеңдерді тек жаттатып қана қоймай қызықты қойылымдарды ұйымдастыруды ұсынады.

Халқымыздың сан ғасырлық асыл қазынасының ең бір күрделі әрі мәнді де мазмұнды саласы - шешендік сөздер мен термелер. Шешендік сөздерге ерекше тоқталған Ә. Табылды «ел құралып, халық қалыптасып бастағаннан бері халықтың өнеге тұтып, өмір тәжірибесіне пайдаланып келе жатқан, билер мен хандардың, ақындар мен шешендердің, ел ағасы болған данышпандардың, жастайынан жалындап өскен өткір ойшылдардың аузынан шыққан дуалы,

өнегелі, қисынды, қасиетті сөздері», – деп анықтама береді [1,32]. Шешендік сөздерді ұрпақ тәрбиелеу ісіне қолданудың берер пайдасы зор екендігін ескерген ғалым мектепте бұл тұрғыда арнайы әдеби жұмыстарды ұйымдастыру қажет екенін айтады. Сахналық қойылымдар қойғызып, пікірсайыс, пікірталас, түрлі әдеби кештер өткізуді ұсынады.

Өсиет, насихат, үлгі-өнеге үлгісінде айтылатын терме жырлар белгілі тұлғалардың философиялық ой шешімдері екенін айта келіп ол тәрбиелік маңызына тоқталады. Осы тұста әдебиет пәні мұғаліміне жас термешілер үйірмесін ұйымдастыруды міндеттейді.

Халық фольклорының ертегілер, аңыз-әңгімелер, батырлар жыры мен ғашықтық жырлары тәрізді салаларына да ерекше көңіл бөлген Ә.Табылды: «Алғашқы қауымнан бастап, бала тәрбиесіне ерекше әсер ететін ертегілерді ойлап шығарған адамзат тарихында ертегілердің тәрбиелік мәні зор», – деп атап көрсетеді [1]. Мектеп жасына дейінгі және бастауыш сынып оқушылары ертегілерді қызыға тыңдайды. Көбіне кішкене бүлдіршіндер ата-аналарынан ертегі айтып беруді өтінеді. Бұл жастағы балаларға ертегі айтып беру әрбір үлкеннің абыройлы борышы екендігін айта келе Ә.Табылды қуыршақ театрын ұйымдастыруды ұсынды және әрбір балабақшада немесе мектептің бастауыш сынып оқушыларының арасында ертегілер бөлмесі жабдықталып, ертегілердің инсценировкалары бойынша қойылым қойылуы тиіс екендігін ескертеді.

«Халық өз ұрпағының ұлағатты, білгір, батыл, батыр, ойшыл, еңбекқор, өнерпаз болып өсуі үшін, оған үлгі-өнеге етіп аңыз-әңгімелерді де бардан құрап, сары алтындай сақтап келеді. Аңыз-әңгімелер келешек ұрпақтың наным-сенімін, арман қиялын арттырады. Онда көбінесе өмірде болған нақты оқиғалар алынады да, оған қиял-ғажайып сюжеттер қосылып, тыңдаушыны баурап алатындай әңгіме жүйесі ерекше әсірлі құралады», – деп жазады белгілі ғалым Ә.Табылды. «Отбасында аңыз-әңгімелердің сан салалы, алуан-түрлі үзінділерін айта біліп немесе қызықты аңыз-әңгімелерді кітаптан балаларына оқытып, тыңдату – ата-ананың міндеті. Аңыз-әңгімелерді айту – әсерлі, тыңдау-ықыласты болса, оның тәрбиелік мақсат-мүддесі өтеледі», – дейді [1,37-38]. Ә.Табылды мектептің тарих, әдебиет пәнінің мұғалімдерінің ұйымдастыруымен арнайы үйірме жұмыстарын іске қосуды ұсына отырып өнерпаздар мен ойдапқыштар жарысына да бұл мәселені арқау етуге болатынын атап көрсетті.

Ақыл-ой тәрбиесінің құралы бола білетін аңыз-әңгімелердің дүниетанымдық әсері де мол екендігін дәлелдеген ғалым, қазақ этнопедагогикасының аса бай мұрасы – батырлар және ғашықтық жырларын адамзаттың ой санасы мен мінез-құлқын қалыптастыратын тарихи мектеп ауыз әдебиетінің маңызды құралы атайды. Бұл жырлардың эмоциялық әсермен тыңдаушының ынтасын арттырып, көркемдігімен көкейге қонатындығын, шаттандырып және трагедиялық тұстарда қиналдыра отырып, ыстық жас, ынталы ықыласпен қабылданатындығын айтады. Мұндай жырлар ел басына күнтуған тұстарда халықты серпілдіріп, келешекке сенімін арттырып, жастарды елін-жерін, Отанын сүюге тәрбиелеген.

«Бағдарлай зерттеп байқасақ, – дейді ғалым, – эпостық шығармаларда тәрбиенің алуан түрі бар. Дене шынықтыру тәрбиесі, ақыл-ой тәрбиесі, эстетикалық тәрбие, Отансүйгіштік тәрбие, еңбексүйгіштік тәрбие, еңбек тәрбиесі, батырлық жырлардың табиғатындағы мақсатты мұрат – міне осылар». Ғалым: «батырлар жырларындағы негізгі сюжеттердің арқауы да осы тәрбиелік мақсаттар», – дейді. Педагог-ғалымның сараптауынша, бұл рухани мұраларда бірінші кезекте дене тәрбиесі тұрады. Себебі, оларда атқа шабу, мергендік, найзагершілік, қылыш шабу дәстүрлері дәріптеледі. Бұл өнерлердің өзіндік мектебі бар. Батырлық жырларды тыңдау арқылы оқушы сөз, әдеп, нақыл, ақыл үйренеді, ерік, қайрат, ес сияқты түсінік қабілеттерін ұшқырлайды және дүниеге көзқарасы қалыптасады.

Көрнекті ғалым Ә.Табылды ғылыми-зерттеу еңбектерінде қазақ этнопедагогикасының көлемді бір саласы – қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптарының тәрбиелік мәніне тоқталады. Халық педагогикасы өмір заңдылықтарын үйрете отырып дүниетанымды, содан соң тәрбиелеуді көздейді. Ұлттық тәрбиенің жемісі – ұлттық мәдениеттің өмірдегі көрінісі. Мәдениетке тәрбиелеудің басты құралы – сөз өнері. Кез-келген көркем туындының көркемдік мәні тәрбие алушының этикасы мен әдебін қалыптастырады. Ұлттық мәдениеттің

этнопедагогикамен өзектесіп келе жатқан өзіндік ерекшеліктері яғни, ұлттық мәдениеттің дамып, қалыптасуына әсер есер ететін бірден-бір рухани дүние – фольклорлық туындылар. Міне, осылай ұлттық мәдениет пен халық фольклорын сабақтастыра қарастырған ғалым этнопедагогикасының негізгі бір саласы ұлттық салт-дәстүрлер сол ұлттың мәдени деңгейін көрсететін өзегі дейді. Ол ұлттық салт-сананың қалыптасуының бастауын игі әдетке апарып тірейді. Игі әдеттер көпшіліктің қолданысына айналып, ұлттың мәдени іргенегізі болады. Кез-келген ұлттың игі негізі-әдеп. Ол ұлттық заңды қолданысқа енгізілсе дәстүрге ұласады. Дәстүр халық өмірінен біржола орын алғанда – салт болмақ. Осы мәдени іс-әрекеттің ұлттық қасиетке айналуы салт-сана деп аталмақ. Ал бұл құбылыс ғалымның пайымдауынша, мәдени сәулетіміз болмақ.

Міне, осылай халық фольклорына ерекше көңіл бөлген Ә.Табылды оның бала тәрбиесіндегі орнының ерекше екендігін атап көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. - Алматы: Санат, 2001.-320б.
2. Жарықбаев Қ., Табылдиев Ә. Әдеп және жантану. - Алматы: Атамұра, 1994.
3. Табылдиев Ә. Тағылым.- Алматы: Рауан, 1995.

FTAMP: 16.01

Сейтова Асель

Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты, Тараз қ., Қазақстан;

Қорғанбаева Динара

Тараз қаласы Қ.Тұрысов атындағы №53 мектеп-гимназиясының ағылшын тілі пәнінің мұғалімі, Тараз қ., Қазақстан.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ТОПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ

Аннотация

Бұл мақалада мақал-мәтелдерді тілдік бірлік ретіндегі ерекшеліктері сипатталады. Әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда ерекше маңызға ие мақал-мәтелдерді топтастырудың негізгі қағидаттары мен жіктемелік белгілері қарастырылады.

Кілт сөздер: мақал-мәтелдер, топтастыру, принцип, халықтық мұра.

Annotation

This article describes the features of proverbs as a language unit. The basic principles and classification features of the grouping of proverbs, which are of particular importance in describing the linguistic picture of the world, are considered.

Keywords: Proverbs, sayings, grouping, principle, Folk Heritage.

Тіл-тілдегі мақал-мәтелдер әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жөнінде ақпарат көзі, яғни дүниенің тілдік бейнесі болып табылады.

Өртекес тілдердің мақал-мәтелдерін салғастырмалы түрде зерттеу жұмыстары жалпы тіл білімін теориялық тұрғыдан соны тұжырымдармен толықтыра түседі және кейбір практикалық мәселелердің шешімін табуына септігін тигізеді.

Тіл білімінде мақал-мәтелдерді топтастырудың бірнеше принципі бар, енді солардың негізгі түрлеріне тоқталайық.

1. Әріптік, әліпбилік (алфавиттік) топтастыру. Аты айтып тұрғандай, топтастырудың бұл түрінде мақал құрамындағы алғашқы сөздің басқы әрпі негізге алынады. И.С. Гварджаладзенің «English Proverbs and Sayings», Г.Л. Апперсонның «The Wordsworth dictionary of English Proverbs», В.С. Смиттің «The Oxford Dictionary of English Proverbs» т.б. атты жинақтарында ағылшын ММ-дері әліпбилік тәсілмен түзілген. Тілдік бірліктерді осы тұрғыдан топтастырудың тиімділігін оның қарапайымдылығымен, қолдануға қолайлығымен, ал кемшілігін басқы әріп негізге алынатындықтан, мағыналас тіркестердің әр басқа топқа саралануымен түсіндіруге болады.

2. Ұйытқы сөз арқылы (лексикалық, энциклопедиялық) топтастыру, Зерттеу барысында белгілі паремиологтар А. Жигулиев, М.В. Буковская және бірқатар шетел ғалымдарының осы әдіске зор мән беретіндігі байқалды. Мысалы, М.В. Буковскаяның «A dictionary of English Proverbs in modern use», Линда және Роджер Флавэддердің «Dictionary of proverbs and their origins», Р.Райдаут пен С.Уиттингтің «English proverbs explained» атты жинақтарында ағылшын мақалдары лексикалық жолмен топтастырылған. Қажет тілдік бірлікті ұйытқы сөзге сүйене отырып, оңай тауып алуға болатындығын аталмыш әдістің ерекшелігі деп танымыз. Ал кемшін тұсы жоғарыда аталған әдіспен пара-пар, өзара мағыналас мақалдар бөлек, ал, керісінше, лексемалары бір, мазмұны бөлек түрлері бір топқа енеді. Мысалы, «Жуас түйе жүндеуге жақсы», «Түйе бойына сеніп жылдан күр қалыпты», «Түйе көп болса, жүк сыймас» немесе «Құрғақ қасық ауыз жыртар», «Піскен асқа тік қасық» тәрізді мақал-мәтелдер семантикалық алшақтыққа қарамастан, ұйытқы сөзі «түйе», «қасық» болғандықтан бір тақырыптық топқа біріктіріледі. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінде аталмыш әдіс бойынша құрастырылған мақал-мәтелдер жинағының жоқтығы анықталды.

3. Монографиялық топтастыру. Мұнда мақал-мәтелдер жинақталған уақытына, кезеңіне, таралу аймағына орай жіктелген. «Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XIII-XV веков» және «Ақылдың көзі, Ташкент маңы және Сырдария жағалауындағы Қазығұрт пен Қаратау бөктеріндегі ежелден тұратын қазақтардың мақалдары» атты жинақтар монографиялық топтастырудың айқын үлгісі.

4. Генетикалық тұрғыдан топтастыруда мақал-мәтелдердің шығу төркіні, белгілі бір халыққа, тілге қатыстылығы негізге алынады. М. Брагинскийдің жетекшілігімен жарық көрген «Шығыс халықтарының мақал-мәтелдері» жинағы осы генетикалық әдіспен түзілген.

5. Тақырыптың (тематикалық) топтастыру. Бұл қағида бойынша мақал-мәтелдер мән-мағынасына қарай топтастырылады. Зерттеу барысында көп жағдайда қазақ мақал-мәтелдерінің осы үлгінің негізінде жүргізілгендігі байқалды. Ө.Тұрманжановтың «Қазақ мақал-мәтелдері» жинағы осы аталмыш негізде жүйеленіп, «Туған жер - Отан», «Еңбек-кәсіп», т.б. тәрізді мағыналық

топтарға сараланған. Топтастырудың бұл принципі мағыналас мақал-мәтелдерді бір топтан оңай тауып алуға болатындығымен ерекшеленеді. Дей тұрғанмен, топтастырудың бұл жолы да кемшіліксіз емес. Біріншіден, көптеген мақал-мәтелдер ауыс мәнге ие болғандықтан, көп тақырыпты болып келеді де, оларды бір топ аясына енгізу қиындық туғызады. Екіншіден, кей мақал-мәтелдердің тақырыптық тобын айқындау да едәуір қиындық туғызады. Мысалы, байлардың сарандығын сипаттайтын мақал-мәтелдерді «байлық» бөліміне ме, әлде «сарандық» семантикалық тобына жатқызу керек пе? деген сұрақтар біршама ойлануды талап етеді. Үшіншіден, мақал-мәтелдерді тақырыптық топқа сараяу, топ жиынтығын құрайтын топшалардың жалпы санын айқындау, мақалдардың топ-топқа меншіктілігін анықтау тәрізді мәселелерді шешу зерттеуші немесе жинақтаушының құзырында. Бірақ, жоғарыда аталған кемшіліктерге қарамастан, мақал-мәтелдерді тақырыптық тұрғыдан топтастырған жөн деп ойлаймыз. Себебі, ізденуші немесе тілді үйренуші өзінің мақсат-мүддесіне орай қажет мақал-мәтелді тақырыбына қарап оңай тауып алады, әрі қолдануға да өте ыңғайлы. Мақал-мәтелдер табиғатын арнайы зерттеп жүрген тілші қауымға да аталмыш топтастырудың мәні зор екендігі айтпаса да түсінікті.

6. Мақал-мәтелдерді зерттеуге зор үлес қосқан белгілі паремиолог ғалым Г. Л. Пермяков жоғарыдағы топтастыру үлгілерінің кемшін тұстарын ескере отырып, мақал-мәтелдерді жүйелеудің жаңа бір принципін ұсынды [1,11]. Бұл мақал-мәтелдерді инвариантты тематикалық жұптармен (инвариантные тематические пары) топтастыру. Бұл принцип бойынша мақал-мәтелдер «жақсы-жаман», «кәрі-жас», «бай-кедей», т.б. деген тақырыптарға жіктеледі. Мысалы: «Жақсыға айтсаң ұғар, Жаманға айтсаң күлер» тұлғасының ықшам, мазмұнының тереңдігімен ерекшеленетін тілдік орам «Жақсы-жаман» тобына енеді.

7. Академик Ә. Қайдар көп жылдан бергі ізденуі нәтижесінде этнография мен лингвистика ғылымдарында қолданылып жүрген топтастыру принциптерін ескере отырып, қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне сәйкес «Табиғат-Адам-Қоғам» деген идеографиялық классификацияны ұсынған еді [2]. Бұл топтастыру бойынша «Табиғат» бөлімі 4 тараудан (жануарлар, өсімдіктер дүниесі, аспан әлемі, т.б.), «Адам» бөлімі (адамның ішкі дүниесі мен сипаты, іс-әрекеті т.б.) он бір тараудан, «Қоғам» бөлімі (қоғамдық қатынас, шаруашылық, кәсіп, т.б.) жиырмадан астам тараудан тұрады. Соңғы аталған принцип ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық ерекшеліктерін ашуға қолайлы.

XVIII ғасырға дейін тіл мен сол тілді ұстанушы халықтың тұрмыс-тіршілігі, материалдық және рухани мәдениеті, менталитет бір-біріне тигізетін ықпалы арасындағы байланыс ғылыми негізде қарастырылмады деп айтуға болады. Ежелгі Үнді, ежелгі Қытай, көне Грекия, Еуропа елдерінде орта ғасырда тілдерді бір-бірімен салыстыра зерттеу дәстүрі қалыптаспағандықтан, ғалымдар тек өздері сөйлейтін тілді ғана қарастырды, яғни әр халық өзінің ана тілінің морфологиялық синтаксистік құрылымын, зат пен атаудың арақатынасын, сөздердің шығу төркінін зерттеумен шектелді. Мұсылман

дінін қабылдаған басқа ұлт өкілдеріне араб тілін үйрету, қасиетті кітапты түсіндіру, уағыздау қажеттігінен арабтар тілдерді салыстыра зерттеуді алғаш қолға алды деуге болады. Себебі Құранды басқа тілдерге аударуға рұқсат жоқ еді. Осы мәселеге орай Арабтар қос тілдік, түсіндірме сөздіктерді шығара бастады. Этнолингвистикалық зерттеу нышаны бар алғашқы еңбектердің қатарына атақты түрколог, лингвист, тарихшы, этнограф, фольклорист

XI ғасырда өмір сүрген Махмуд Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» еңбегін жатқызуға болады.

Махмуд Қашқари өз еңбегінде экстралингвистикалық факторлардың (өмір сүру, тіршілік, кәсіп, географиялық ерекшелік, және т. б.) сол халықтың тіліне тигізетін үлкен әсерін атап көрсетті және халықтық ономастиконды зерттеуге ерекше көңіл бөлді.

Орта ғасырда өмір сүрген ұлы ақын Әлишер Новаи «Суждение о двух языках» (1499) атты еңбегінің этнолингвистикалық мәні зор. Бұл еңбегінде ақын түркі тілінің әдеби тілінің байлығының үлгісін көрсетіп берді.

Мақал-мәтелдер - халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі, даналығы мол көрініс тапқан, ой дәлдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленетін тілдік бірліктер болып табылады.

Параллелизм құбылысының орын алуына байланысты мақалдардың дені егіз жолды, қос тармақты болып келеді, сондай-ақ үш тармақты, төрт тармақтылары да кездеседі. Мақалда айтылатын ой не тура, не астарлы түрде беріледі және көп жағдайда үлгі, өнеге, өсиет айтуға құрылады. Ал мәтел, сөз тіркесі, қалыптасқан нақышты орамды сөйлемше түрінде келіп, көңілдегі ойды емеурін арқылы жеткізеді және нақты тұжырым, қорытынды пікір жасалмайды.

Ағылшын тіл білімінде мақал мен мәтелдің ара жігі нақты ажыратылмай, біртұтас тұрақты тіркес ретінде қарастырылады.

Мақал-мәтелдер өзге тұрақты сөз орамдарына (қанатты сөз, нақыл сөз т.б.) қарағанда, тұлға жағынан ықшам, мазмұны жағынан тұтас, әмбебап болады.

Мақал-мәтелдердің тұлғасының тұрақтылығы мен тілде бұрыннан «дайын» материал ретінде қолданылатын сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді.

Этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың жалпы тіл білімінде нақты сала болып қалыптасқан тұсында мақал-мәтелдердің тілдік сипатын сараптап қана қою жеткіліксіз, олардың ұлттық ерекшеліктерін, этнолингвистикалық сипатын ашу — бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі.

Мақалдар тілдегі қолданысы мен мағынасы жағынан екі топқа бөлінеді: тура мағынада және ауыспалы мағынада қолданылатын тұрақты тіркестер.

Бірқатар қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің құрамы мен құрылымы және мағынасы тұрғысынан өзара сәйкестіктері байқалды, абсолютті эквивалент, яғни теңбе-тең балама түрлері де кездеседі [3].

Ағылшын мақалдары көбіне бір сөйлемнен ғана құралса, қазақ мақалдарының басым көпшілігі екі, не бірнеше тармақты болып келеді. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі айтылар ойдың басқа бір жағдай, не құбылыспен салыстырыла жеткізілуін тілдік ерекшеліктер санатына жатқызуға болады.

Қазақ мақалдарының белгілі бір ұйқасқа, дыбыс үндестігі, тұлға сәйкестігі және мағына үйлесімділігі тәрізді шарттарға негізделіп құрылуы қазақ халқының ертеден шешендік өнерге, ақындыққа ерекше көңіл бөлуімен байланысты,

Қазақ мақал-мәтелдерінің түп-дерегі қазақ қоғамында қалыптасқан билер институтымен, яғни Майқы, Төле, Әйтеке есімдерімен, Абай, Ыбырай, Жамбыл т.б. шығармаларындағы мазмұнды сөз үлгілерімен, қоғам қайраткерлерінің қанатты сөздерімен, жұмбақтар және діни мазмұндағы шығармалармен, тығыз байланысты.

Ағылшын мақал-мәтелдерінің ауқымды тобы қасиетті кітап Інжілден, В. Шекспир сынды ағылшын классикалық әдебиетінің ұлы тұлғаларының шығармаларынан, халықтық аңыз әңгімелерден бастау алады. Сондай-ақ, испан, француз тәрізді өзге мәдени қоғамдастықтардан ауысқан мақал-мәтелдер де паремиологиялық қордың толығына септігін тигізген.

Қазақ және ағылшын паремиологизмдерінің қайнар көзіне байланысты негізгі айырма мынада: қазақ мақал-мәтелдерінің басым көпшілігі ауызша сөз үлгілері негізінде қалыптасқан, ағылшын мақал-мәтелдерінің көлемді бөлігі қасиетті кітаптан тараған ұлағатты

сөздер болып табылады, ауызша таралған мақал-мәтелдер жетекші орында емес. Сондай-ақ, Шекспир сынды классиктердің қаламынан туындаған бейнелі тілдік бірліктер ерекше орын алады.

Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің құрамында елді-мекендердің, атаулары мен кісі есімдері жиі кездеседі.

Туыс емес тілдердегі бірқатар мақал-мәтелдердің өзара мағыналас болып келуі қазақ және ағылшын халықтарының өмір тәжірибесінің, көзі жетіп, көкейіне түйген ой-тұжырымдарының ұқсастығымен, астастығымен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пермяков Г. Л. Паремнологический сборник. Пословица: Загадка. (Структура, смысл, текст.) М.: Наука, 1978. - С. 298.
2. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. 1-том. Тіл әлемі. Алматы: Сардар, 2014. – 520б.
3. Баймаханова Т., Өтешева Н., Байтөлеева Н. Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках. Алматы: Мектеп, 1988

FTAMP :

МУСАХАНОВА АЗИМА АЛМАСҚЫЗЫ
Алматы облысы, Ы.Алтынсарин
атындағы орта мектеп мұғалімі

ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада прозалық шығармалардағы фразеологизмдердің лингвистикалық сипаты сөз болады. Осы мәселе төңірегінде қарастырылған зерттеу жұмыстарының барысы сарапқа салынады.

RESUME

The article will mention the linguistic nature of phraseology in prose works. "I don't know," he said.

ТҮЙІН СӨЗДЕР

Проза, фразеологизмдер, шығармалар, лингвистика, тілдік сипаты.

Фразеологизмдер - халқымыздың өткен тілінің тарихы іспетті. Өзінің образдылығымен, айшықты мәнділігімен көзге түсетін фразеологизмдер әрбір ұлт тілінің ерекше көрінісі болып табылады.

Ежелден қолданыла-қолданыла келіп әбден қалыптасқан фразеологизмдер: мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, нақыл сөздердің эмоциялық бояуы күшті болады, тілге көрікті түр, ажар беріп тұрады. Олай болса, осы бір мәнерлі де мәнді тілдік қазынамызды көркем шығарма жазу барысында қолдану аса бір ыждаһаттылық пен шеберлікті керек етерлік жағдай. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы шығарма тілін зерттеуші-әдебиетшілердің көңіл аударатын ең басты мәселелерінің бір тұсы. Ғасырлар бойы тілді жасаушы халықтың қоғамдық ой-санасының шындық көрінісі фразеологизмдерде айқын көрініс табады. Сол себепті, суреткердің өз үні танылатын фразеологизмдердің түрін талдағанда, жалпы халық тілімен байланыстыра қарастырылуға тиіс. Өйткені көркем әдебиет ұлт тілінің қазынасы болумен бірге, сол тілге қажетті тілдік жаңа амал, тәсіл беретін қайнар бұлағы болып та есептеледі. Академик В.В.Виноградов тілші ғалымдар фразеологизмдердің жалпы мәселесімен шұғылданумен бірге оның көркем туындылардағы атқаратын қызметін де зерттеулері керек деген міндет қойған-ды. Ал профессор А.И.Ефимов көркем

шығарманың тілін зерттеумен байланысты мәселелердің ішінен жазушының сөздігі мен фразеологиялық шығармашылығын да арнайы зерттеу қажет екенін атап көрсеткен[1]. Біріншіден, сөз зергерлерінің жалпы халық тілінен ең айшықты, өмірге бейімдісін қалай қолданғанын ашып көрсету, екіншіден, сөз тәсілін қалай құрғанын айқындау. Яғни, көркемдік шеберліктің тіл арқылы қалай жүзеге асқанын айқындауды ұсынады. Ендеше көркем шығарма тілін филологиялық тұрғыдан тіл маманы да, әдебиетші де зерттеуге тиіс.

Жалпы халық тілінің фразеологиялық құрамының молығып, толығында да көркем сөз шеберлерінің ролі ерекше. Осы уақытқа дейін қазақ тіл біліміндегі фразеологиялық тіркесті стильдік қызметіне қарай топтау жөніндегі айқындалмаған жайттар, көркем шығарма тіліндегі тұрақты тіркестерді стилистикалық топтарға бөлуге қиындық туғызды. Дегенмен профессор Ефимов пен Шанскийдің еңбектеріне сүйене отырып, жазушы туындыларындағы қолданылған фразеологиялық тіркестерді төмендегідей стилистикалық топтарға бөлуге болады: ауызекі сөйлеу тілі фразеологиясы, қарапайым фразеология, фольклорлық фразеология, кітаби-жазба фразеологиясы.

Түрлі стильге жататын фразеологизмдерді көркем шығармада қолданудың, жұмсай білудің үлгісін М.Әуезовтен көруімізге болады.

Фразеологиялық тіркестердің адам баласының жалпы болашақ ұрпақтың сөздік қорын дамытуға, логикалық қабілетін жетілдіруге, қиялын тербеп, ойын шарықтатуға әсері мол. Оларды айшықтылығы жоғары, өткір де мәнерлі тілдік қазына десек М.Әуезов оны шебер қолдана білген. Алғашқы кезекте фразеологизмдердің лексикада қолданылу жайына келер болсақ, жеке сөздерден синонимдік қатар тудыратын мысалдар қаламгер шығармаларында көптеп кездеседі. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан бұл жағдайға бірнеше мысал келтіруге болады. Нақты тоқталар болсақ, «Көп ауылдың сыртындағы сар жотаға шығып, барар бетті тез аңғарып алған шапқыншылар енді ыра төмен жосылды. Селдей боп шулап аңырап ақты. Абай орта тұста келе жатып, ақ үйдің сыртында, оқшауырақ жерде, ұзын-ұзын ақ таяқтарға төстері мен қос қолдарын тіреп бүгіліп тұрған отыз шамалы еркекті көрді. Жылап тұрған – жан күйер жандар, шеттеу тұста Балағаз, Базаралы сияқты жас жігіттер де ақ таяқтарға таянып егіліп тұр. Жылаған Байдалы, Байсалдарды көргенде, Абайдың сай-сүйегі сырқырап кетті. Аттан түсе шынаяныш жас төгіп еңіреп жіберді.

Ақ үйдің іші аңырап жылап отырған қатындарға толы екен. Еркектер бұл кезде ақырын жыласып тоырды да, әйелдің де көбі басылып қалды. Тек Бәжсейдің қатына мен бес қызы ғана зарлап отыр.

Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып ебелек қағады. Қара жел құған қаңбақ кең жазықта көп бұлыңдап, тынымсыз кезіп, жосып өтеді»[2].

Осы үзіндіге зер салсақ, жеке-дара сөздерден, тұрақты сөз тіркестерінен жасалған синонимдер көңіл аударарлықтай.

Сондай-ақ, омоним, көп мағыналы сөздерден жасалған фразеологиялық тіркестерде әдеби туындыларда жақсы көрініс тапқан. «Бауыржан оларды қоштаудан бас тартты», немесе, «Шұбар соны естіп жағасын ұстап келді» деген М.Әуезов шығармасындағы сөйлемде *бас татты* және *жағасын ұстау* тіркестері берілген. «Бұлар – баяғыдан суыңмен кіріп, күліңмен шыққандар. Ұзындағы өшіңнің, қысқадағы кегіннің бәрін алыпты. Е, қойшы, су жүректене бермей!» деген М.Әуезовтің, сөз қолданысында антонимге байланысты фразеологиялық тіркестер орын алған.

Қаламгердің тілдік қолданысында көнерген сөздерден құралған тұрақты тіркестер де соның ішінде мысалы, архаизм сөздерде жоқ емес. Ойымыз дәлелді болу үшін М.Әуезовтің шығармасынан алынған үзіндіге көңіл бөлейік, «*Жалғыз ауыз өлең... екі рудың екі шоқысын бір-ақ соғып жермен-жексен етті. Кеше ғана жер-жебіріме, жетті. Сам жамырай бастағаны ма?» [2].* Осы мысал сөйлемдердегі *жермен-жексен етті, жер-жебіріме, сам жамырай* деген тіркестер көнерген сөздерден құралған.

М.Әуезов туындыларында мақал мәтел, афоризм сөздер де жоқ емес. *Әбіш пен Абай Долговқа бұл туралы да қазақ халқында баяғы замандардан келе жатқан көп тәжірибе барын айтты. Түсі жақсыдан түңілме. Ер мұрынды, ат ерінді келеді. Маңдайы үлкен марқасқа – шешен, білгір келеді. Жар қабақты кісі ер болады – деген және осы сияқты толып жатқан белгілерге халық тегіс мән береді десті. (М. Ә Жақсылық қылсаң, жақсыға қыл. Жалғыз ақыл жақсы, бірақ екеу болса, бекем болар. Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза[2].*

Сондай-ақ, суреткер шығармаларында есімдер тобына жататын фразеологиялық тіркестер де көптеп орын алады. *Тал бойыңды ұйытқандай сорлы шерменде екен[2].* Осындағы қарамен берілгендер – тұтаса тізбектеліп келіп бір ұғымды беріп тұр. Олардың синонимі – *дене* деген сөздер. *Бәжсей – Жігітектің адамы. Бұрын орталарынан Кеңгірбайдай теріс азу, мықты биі шыққан ел[2].* Мұндағы қарамен берілген – сындық мағынадағы тұрақты тіркес. Ол: *қыңыр* деген ұғымды береді. Алайда жеке сөздердің беретін ұғымынан әсерлі де күшті.

Етістіктер тобына жататын фразеологиялық тіркестер, яғни етістік мағыналы фразеологиялық тіркестер есім тобындағыларға қарағанда әлдеқайда көп. *Баланы кеше бесікке салып ат қойды. Жан-жақтан андыздап ат қойып ұзақ шуласқан[2].* Осындағы алдыңғы сөйлемде қарамен берілген – күрделі етістік те, соңғы сөйлемдегі – тұрақты тіркес. Біріншісі іс-әрекетті жай атап қана қойса, екіншісі іс-әрекетке күшейтпелі мән үстейді.

Етістік тобындағы тұрақты тіркестерді етістіктің шақтарын, болымды, болымсыз түрін байланысты да кездеструге болады. Мысалы: *«Күлбадан төсекке жатпай қиғылық салып отыр (осы шақ). Олар жалтаратын болса, менің басым мүлдем су түбіне кетеді (келер шақ) Қаражан тұлан тұтты (өткен шақ). Оспан мен Смағұл алысу мен төбелесуден көз ашпайтын (болымсыз етістік, ауыспалы өткен шақ). Абыройын айрандай төгер (болжамды келер шақ) [2].*

Есімші мен көсемшеге құрылған тұрақты тіркестер де қаламгер шығармашылығына тән жағдай. *Абай міз бақпай, кірпік қақпай тыңдайды. Мысы құрыған Жиренше де жақындап кепті [2].*

Ал «Есті жи, Байсал, белді бекем бу, түге! Әйтеуір қолтыққа дым бүрку ғой. Сенімді аттарға қызығу, қолқа салу, әсіресе көп болатын» деп келетін мысалда етістіктің рай категориясы мен тұйық етістікте жасалған тұрақты тіркестер орын алған.

Фразеологиялық тіркестер алуан түрлі бола тұрса да, бұлардың барлығына ортақ қасиет – тұжырымдылық. Аз сөзге көп мағына беріп, қорытынды ретінде қолданылады.

Халық қазынасы болған фразеологизмдердің талай заманды басынан кешіріп, өңделе, ажарлана отырып, әбден шыңдалған сом алтындай сарасы ғана халық санасында сақталады. Олардың ескісін ескіртпей, жаңасын құлпытартатын қасиет – түр-тұлғасының көркемділігі мен мағынаның тереңдігінде.

Жазушы өз шығармасында фразеологиялық тіркестерді орайын тауып молынан қолдануы шығарманың тілін әрі бай, әрі әрлі, әрі оқушыға әсерлі етеді. Сөйтіп, жалпы фразеологиялық тіркестер – жазушының көріктеу тәсілінің ең басты амалының бірі болып табылады.

Бұдан біз М.Әуезов өзіндік қалам тартысына, эстетикалық талғамына қарай фразеологизмдерді көркем сөз стилінің аясында өзінің бүкіл реңі мен қызметін аша отырып, бар байлығымен қолданғандығын көреміз. Қаламгер қолданысындағы тұрақты тіркестер шығарма аясында «өз үнін беріп», көркем сөз стилінің жалпы белгісі ретінде көрінеді. Ойымызды тиянақтай келгенде, өзінің образдылығымен көзге түсетін асыл қазынамыз фразеологизмдерді көркем шығармада мол қолданудың өзі ұлттық характер жасаудың белгісі болып табылары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қожахметова Х.Қ. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы.- – Алматы: Мектеп, 1972. – 112б.

2. Әуезов М. Шығармалар жинағы.- Алматы: Рауан, 1994. – 247б.

FTAMP: 14.01

ТИЛЛЯЕВ ДАРХАН АУЕСХАНОВИЧ
Тараз қаласы Қ.Тұрысов атындағы №53 мектеп-гимназиясының мұғалімі. Тараз қ., Қазақстан;
ӨЗЕНБАЕВ МЕРГЕНБАЙ РАМАЗАНОВИЧ
Талдықорған қаласы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті оқытушысы
БЕЙСЕНБАЕВА АСЕМ ЕРКІНҚЫЗЫ
ХТИИ магистранты
МАНАП БАЯН САНСЫЗБАЙҚЫЗЫ
ХТИИ магистранты

СТУДЕНТТЕРДІҢ ДИАЛОГТЫ ҚАТЫНАС ЖАСАУ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ДАМУ

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада студенттердің диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда даму мәселесі сөз болады. Осы бағытта зерттелген ғылыми еңбектерге шолу жасалған.

Түйіндеме сөздер: студент, диалогты қатынас жасау, құзіреттілік, психологиялық жағдай, педагогикалық шарттар.

RESUME

The article will address the problem of developing students ' competencies and forms of dialogue in a psychological environment. A review of the scientific papers studied in this direction is conducted.

Keywords: student, dialogue, competence, psychological condition, pedagogical conditions.

Жалпы білім беру мекемесінің педагогикалық процесінің тұлғаға бағытталған тәсіл парадигмасы негізінде құрылуы студенттердің диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда даму сипатының өзгеруіне әкелді. Оның негізі оқытушы мен студенттің қарым-қатынастағы ұстанымдарының теңдігі болды және білім беру процесінің субъектісі ретінде студентке деген көзқарас, өзінің ішкі әлемін тану, субъективтілік. Осы жағдайларда студенттердің диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда дамуды жүзеге асыруға, педагогикалық іс-әрекетпен қойылған міндеттерді шешу процесінде ЖОО студенттерімен, олардың ата-аналарымен, басқа оқытушылармен қатынас орнатуға дайындығы оның кәсіби шеберлігінің әлеуметтік маңызды көрсеткіші ретінде әрекет етеді.

Студенттердің диалогты қатынас жасау формасының мәселесін зерттеуге В.С. Грехнев, А.Б. Добрович, И.А. Зимняя, В.А. Кан-Калик, Я.Л. Коломинский, С.В. Кондратьева, А.В. Мудрик, И.И. Рыданова, М.И. Станкин және басқалар айтарлықтай үлес қосты. Оның ерекшеліктерін, негізгі функцияларын, механизмдерін ашатын қарым-қатынас мәселелерін қарастырды. Диалогты педагогикалық іс-әрекеттің ажырамас бөлігі ретінде С.Н.Батракова, М.С.Каган, Г.А. Ковалев және басқалар қарастырды.

Студенттердің диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда дамудың мәдени аспектісін зерттейтін Е.В. Бондаревская, И.Ф. Исаев, В.А. Сластенин, т.б. педагогикалық қатынас жеткілікті түрде зерттелген. Сонымен бірге, педагогикалық практиканы талдау көрсеткендей, оқытушылардың едәуір бөлігі пәндік-объектілік қатынастар негізінде педагогикалық диалогты жалғастырады. Сонымен бірге,

оқытушылар оқу-тәрбие процесінде педагогикалық қарым-қатынастың рөлін түсінбейтіндігін, психологиялық білімді қолдана алмайтындығын және авторитарлық көшбасшылық стилін ұстанатындығын көрсетеді. Осыған байланысты студенттердің диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда дамыту мәселесі ерекше маңызға ие болады.

Алайда студенттердің диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда дамыту құзыреттілікті дамыту мәселесі жеткілікті деңгейде дамымаған.

Студенттердің диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда дамыту мәселесін құзыреттілік тұрғысынан қарастырылды. Бұл тәсілдің ерекшелігі оның адамның алған білімін, қалыптасқан дағдыларын, меңгерген іс-әрекет тәсілдерін қолдануға дайындығын дамыту мен қатар, өзін-өзі үздіксіз жетілдіруге бағытталғандығында. Құзыреттілікке негізделген тәсіл білім беруді жеке және әлеуметтік маңызды өндірістік әрекеттерді жүзеге асыруға қажетті білім, білік, дағды және қарым-қатынаста көрсетілген алдын-ала анықталған әлеуметтік талаптар, білім беруді оқытуға арналған нормалар ретінде өзара байланысты құзыреттер жиынтығына бағыттау ретінде анықтауға болады.

Құзыреттілікке негізделген көзқарас мәселесі В.И. Байденко, Ю.В. Варданян, Э.Ф. Зеер, И.А. Зимняя, Ю.Г. Татур, А.В. Хуторской, О.В. Цигулева сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

П.П. Борисов құзыреттілік дегеніміз - білім мен біліктер жүйесін әр түрлі мәселелерді шешу үшін практикада қолдана білу [1].

Ю.Г. Татурдың айтуы бойынша, құзыреттілік дегеніміз - табысты қызметке дайындықта (қабілетте) көрінетін тұлғаның сапасы [2]. Кейбір авторлар құзыреттілікті «оқыту мен әлеуметтену процесінде алған және іс-әрекетке тәуелсіз және табысты қатысуға бағытталған білім мен тәжірибеге негізделген оның жалпы қабілеті мен қызметке дайындығында көрінетін адамның интегративті сапасы» деп анықтайды.

Э.Ф. Зеер кәсіби құзыреттілік «бұл кәсіби білім, дағды, сонымен қатар кәсіби қызметті жүзеге асыру тәсілдерінің жиынтығы» [3].

Оқытушының кәсіби құзыреттілігі - бұл кәсіби педагогикалық қызметтің сәттілігі тәуелді болатын пәннің ажырамас жаңа қалыптасуы деп түсінеді. Бұл құзыреттілік түрі В.А.Сластениннің пікірі бойынша оқытушының оқытуға теориялық және практикалық дайындығының бірлігін білдіреді [4].

Оқытушының кәсіби құзыреттілігі құрылымында оның кәсіби қызметінің әр түрлі аспектілері саласындағы құзыреттіліктің жекелеген түрлерін ажыратуға болады. Ең маңыздыларының бірі, біздің ойымызша, қатынас саласындағы құзыреттілік.

Болашақ педагогикалық білім бакалаврына арналған педагогикалық қарым-қатынас, қатынас саласындағы құзыреттіліктің мәні мен мазмұнын анықтау үшін біз «коммуникация» және «диалогты қатынас жасау формасын және құзіреттілігін психологиялық жағдайда дамыту» құбылыстарын қарастырамыз. Ғалымдардың едәуір бөлігі диалогты жеке адамдар немесе әлеуметтік топтар қатысатын өзара әрекеттесу процесі деп санайды.

Педагогика ғылымының өкілдері қатынас құбылысын тұлғаны әлеуметтендіру аспектісінде зерттейді. Б.Т.Лихачев диалогты адамның рухани, әлеуметтік және жеке тұлғалық көрінісі үшін ең маңызды орта, педагогикалық процестің рухани-психологиялық негізі деп санайтын диалогты осылай қарастырады (оның заңдары, қағидалары, ережелері тәрбиелеу, тұлғаны дамыту тетіктері жүзеге асырылады, оқыту және тәрбиелеу) [5].

М.И. Лисинаның пікірінше, қатынас дегеніміз - бұл екі (немесе одан да көп) адамдардың өзара әрекеттесуі, бұл қатынастар орнату және жалпы нәтижеге жету үшін олардың күш-жігерін үйлестіруге және біріктіруге бағытталған. Ол қатысушылардың әрқайсысы белсенді, яғни коммуникация субъектісі болып табылатын тұлға ретінде әрекет ететін қарым-қатынастың маңызды сипаттамасын қарастырады [6]. А.Б. Добрович субъект үшін диалогты белгілі бір мінез-құлық әрекеті ретінде қарастырады және коммуникативті әрекеттің төрт фазасын - өзара бағытталу, өзара рефлексия, өзара ақпарат, өзара қосу

кезеңдерін анықтайды [7]. В.М.Целуико коммуникация екі жүйе бойынша жүзеге асырылуы мүмкін деп санайды:

1) «субъект - объект» жүйесі бойынша - коммуникаторлар байланыс процесінде тең емес позицияны алады;

2) қарым-қатынастың екі жағының белсенділігі қажет болатын «субъект - субъект» жүйесі бойынша; серіктестердің психологиялық және жеке позицияларының теңдігі; басқа адамның сезімдері мен тәжірибелері әлеміне өзара ену және оларға эмоционалды жауап беру; басқа адамның барлық жеке ерекшеліктерімен жанашырлық пен қабылдауға негізделген гуманистік қатынас[8].

Н.Е. Шуркова диалогты екі субъектінің өзара әрекеттесуі ретінде анықтайды, оның барысында «менің» өзара аудармасы жүреді. Ол қарым-қатынаста «субъект - субъект» емес, «субъект - объект - субъект» байланыс болады деп санайды, өйткені субъектілердің әрқайсысы басқа қатынас серіктесі үшін объект ретінде әрекет етеді, өйткені олардың әрқайсысының денесі, сыртқы сипаттамалары бар жасырын ішкі әлем қозғалыстарының ерекшеліктерін көтеретін дене қимылдары [8].

Философиялық, психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдау нәтижесінде біз ғалымдардың коммуникацияның мәні белсенділік, коммуникация, ақпараттық және интерактивті тәсілдер тұрғысынан талданады деген қорытындыға келдік.

Белсенділік көзқарасы тұрғысынан байланыс дегеніміз: белсенділік; қызмет; өмірдің жеке әлеуметтік процесінің салыстырмалы түрде тәуелсіз жағы. Коммуникативті-ақпараттық тәсілді психологтар Д.Броббент, Дж.Миллер, К.Иствуд дамытты. Қатынас құбылысын зерттеу кезінде бұл ғалымдар ақпаратты қабылдау механизмдерінен, қатынас субъектілерінің сипаттамаларынан, байланыс болатын жағдайлардан және қолданылатын құралдардан және т.б. Сәйкесінше, олар коммуникацияның әлеуметтік-перцептивті компонентін негізгі ретінде анықтайды, ол келесі дағдылардан тұрады: қатынас жағдайын бағдарлау, басқа адамдарды тыңдау және тыңдау, алынған ақпаратты дұрыс түсіндіру, байланыс серіктестерінің эмоционалдық күйін түсіну, болжау олардың коммуникация процесіндегі реакциялары.

Бірқатар ғалымдар интерактивті тәсілді ұстанып, диалогты адамдардың өзара білімге, ақпарат алмасуға және ұжымдық қызметке қолайлы қатынастарды құруға бағытталған өзара әрекеті деп түсінеді. Зерттеу барысында біз белсенділік тәсілін ұстанамыз және диалогты адам қызметінің кез-келген басқа түрімен жүретін қызметтің ерекше түрі ретінде қарастырамыз. Яғни, қатынас функцияларын қарастырамыз. Ғылымда оларды жіктеудің әртүрлі негіздері бар.

Мақсат критерийіне сәйкес келесі коммуникация функциялары ажыратылады:

- байланыс функциясы - ақпаратты қабылдауға және беруге және өзара байланысты тұрақты өзара бағдар түрінде сақтауға өзара дайындық жағдайы ретінде байланыс орнату;

- ақпараттық функция - ақпарат алмасу: хабарламалар, пікірлер, ойлар, шешімдер және т.б.;

- ынталандыру функциясы - серіктестің белсенділігін ынталандыру, оны белгілі бір әрекеттерді орындауға бағыттау;

- үйлестіру функциясы - бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру кезінде коммуникация серіктестерінің әрекеттерін өзара бағдарлау және үйлестіру;

- түсіну функциясы - хабарламаның мағынасын дұрыс қабылдау және түсіну, ниеттерді, көзқарастарды, күйлерді және басқаларды өзара түсіну;

- эмоционалды функция - серіктесте қажетті эмоцияларды жеткізуге, олардың эмоционалды жағдайларын өзгертуге деген ынтасы;

- қатынастарды орнату функциясы - адамның өзі әрекет ететін қоғамдастықтың түрлі байланыстар жүйесіндегі өз орнын білуі және бекітуі;

- әсер ету функциясы - қатынас серіктесінің күйін, мінез-құлқын, жеке және мағыналық түзілімдерін өзгерту.

А.А.Брудный коммуникацияның негізгі жұмыс функциялары ретінде бөліп көрсетеді [9]:

- басқару және бірлескен еңбек процесінде ақпарат алмасу үшін қажет инструментальды функция,

- синдикатталған функция, ол өзінің көрінісін кіші және кіші топтардың раллиингінде табады. үлкен топтар;

- оқыту, білімді беру, іс-әрекет әдістері, бағалау критерийлері үшін қажетті аудармашылық функция;

- өзара түсіністікке жетуге және ізденуге бағытталған өзін-өзі көрсету функциясы.

А.Б. Добрович коммуникацияның келесі функцияларын атап өтеді: адамдар арасында қоғамдастық орнату; бірлескен қызметті реттеу; өмір туралы білім; адамның өзіндік сана-сезімін дамыту; тұлғаның өзін-өзі анықтауы [10]. Қатынас мазмұнына сәйкес келесі функциялар ажыратылады:

- ақпараттық (ақпаратты, білімді, дағдыларды беру және қабылдау);

- экспрессивті (бір-бірінің тәжірибесі мен эмоционалды жағдайын түсіну, оны өзгерту);

- реттеуші (қатынас серіктестерінің мінез-құлқын, қарым-қатынасын өзгерту немесе қолдау мақсатында бір-біріне өзара әсер етуі);

- әлеуметтік бақылау (позитивті - мақұлдау, мақтау немесе жағымсыз - мақұлдамау, сөгіс - санкциялар қолдану арқылы топтық және әлеуметтік нормалардың көмегімен мінез-құлық пен әрекеттерді реттеу);

- әлеуметтену (топ мүшелерінің ұжым мүддесі үшін әрекет ету, басқа адамдардың мүдделерін түсіну, ізгілік білдіру қабілеттерін дамыту).

М.И. Лисинаның пікірі бойынша коммуникацияның екі негізгі функциясын бөліп қарастыру керек [6]:

- жалпы нәтижеге жету үшін күш-жігерді үйлестіру мен біріктіруді болжайтын адамдардың бірлескен қызметін ұйымдастыру;

- тұлғааралық қатынастардың қалыптасуы мен дамуы - қатынастарды құру мақсатында жүзеге асырылатын өзара әрекеттестік.

Б.Ф.Ломов коммуникативті компоненттің барлық міндеттілігіне баса назар аударып, коммуникацияның үш функциясын бөліп көрсетеді:

- ақпарат және коммуникация (адамдар арасындағы кез-келген ақпарат алмасудан тұрады);

- реттеуші және коммуникативті (мінез-құлықты реттеу және өзара әрекеттесетін адамдардың бірлескен қызметін ұйымдастырудан тұрады);

- аффективті және коммуникативті (адамның эмоционалдық сферасын реттеуге байланысты) [10].

Біздің ойымызша, коммуникацияның мәнін түсіну үшін оның құрылымын қарастырған жөн. Құрылым - бұл объектінің көптеген компоненттері арасындағы тұрақты байланыстар жиынтығы, оның тұтастығы мен өзіне сәйкестілігін қамтамасыз етеді; бұл бір нәрсенің ішкі құрылымы, тұтасты құрайтын бөліктердің өзара орналасуы; тұтас білім берудің белгілі бір ұйымы, оның элементтері арасындағы байланыс. «қатынас құрылымын осы процесті құрайтын негізгі элементтер жиынтығы деп түсіну керек».

М.С. Каган коммуникацияның құрылымдық компоненттері өзара әрекеттесуші субъектілер, байланыс құралдары, коммуникация ортасы деп санайды [11]. Б.Ф.Ломов коммуникация құрылымын зерттей отырып, осы құбылысты талдаудың үш деңгейінде тоқтады [10]:

1) макродеңгей - жеке тұлғаның басқа адамдармен қарым-қатынасы оның өмір салтының маңызды аспектісі, жеке тұлғаның қарым-қатынасының дамып келе жатқан желісі ретінде қарастырылады басқа адамдармен және әлеуметтік топтармен;

2) мезодеңгей - байланыс адамдар өмірінің белгілі бір уақыт кезеңдерінде ағымдағы өмірлік белсенділік процесінде кездесетін мақсатты, логикалық аяқталған байланыстардың немесе өзара әрекеттесу жағдайларының өзгертін жиынтығы ретінде қарастырылады;

3) микро деңгей - коммуникацияға қатысушылардың өзара әрекетін білдіретін элементарлы байланыс бірліктері талданады.

Г.М. Андреева коммуникация құрылымында өзара байланысты үш аспектіні ажыратады: коммуникативті, интерактивті, перцептивті [12].

Коммуникативті жағы - коммуниканттар арасында ақпарат алмасу. Қарым-қатынастың интерактивті жағы адамдардың өзара әрекеттесуімен, олардың бірлескен қызметін ұйымдастырумен байланысты.

Перцептивті жағы - бұл адамдардың бір-бірімен қарым-қатынаста қабылдауы мен тану процесі, басқа адамның бейнесін дамыту процесі. Е.П. Ильиннің пікірінше, қарым-қатынастыңтағы бір аспектісін - эмоционалды жағын бөліп көрсету керек, өйткені «қатынас-бұл қатынас серіктесінің эмоциясымен инфекциясы және серіктес кез-келген эмоциясына қарсы тұру» [13].

Ғалымдар байланыстың әртүрлі түрлерін анықтайды. Бұл типтердің жіктелуі коммуникация процесіне қатысатын қабылдау механизмдері, қатынас әдістері және т.б сияқты критерийлер негізінде жүзеге асырылады. Қатынас белгілі бір құралдарды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Қатынас құралдары деп оның көмегімен коммуникацияға қатысушылардың әрқайсысы өзінің қатынас әрекеттерін құрып, басқа адаммен өзара әрекеттесуге ықпал ететін операциялар түсініледі. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде коммуникация құралдары вербалды (сөйлеу) және вербалды емес (сөйлемейтін) болып бөлінеді. Қандай құралдардың қолданылуына байланысты вербалды (вербалды, сөйлеу) және вербальды емес (вербальды емес) қатынас немесе диалог ажыратылады. А.А. Леонтьев қатынас түрлерін жіктеудің негізгі критерийі ретінде мақсат болып табылады. Ол қарым-қатынастың әлеуметтік-бағдарлы, топтық, пәндік және тұлғалық-бағытталған түрлерін анықтады.

Белсенділік тәсілінің өкілдері оған қатысушылардың құрамын қатынас түрлерін анықтайтын негізгі критерийлердің бірі ретінде қарастырады. Тиісінше, мұндай түрлері микроәлеуметтік (тұлғааралық), ортаәлеуметтік, макроәлеуметтік (бұқаралық) байланыс түрінде ұсынылады. Біздің зерттеуіміз үшін ең қызықтысы - бұл кәсіби қатынас ретіндегі диалог түрі. Бұл типтің ерекшелігі - әртүрлі ресми мәртебеге ие субъектілердің өзара әрекеті орын алатын кәсіби сала. Кәсіби қатынас ұжымда, шағын топта немесе диалогта кәсіби мәселелерді шешуге бағытталған. Сонымен бірге ұжымдағы бірлескен іс-шараларға қатысушылардың мәртебесі, ондағы тұлғааралық қатынастар, корпоративті құндылықтар, нормалар және т.б. Кәсіби қатынас құрылымында ауызша, жазбаша, материалды, когнитивті, мотивациялық, белсенді қатынас сияқты түрлері бар.

Көрсетілген түрлердің қайсысына жататындығына қарамастан, кәсіби қатынас коммуникативті, интерактивті және әлеуметтік-қабылдау компоненттерін қамтиды. Коммуникативті компонентті кәсіби қатынас құрылымында басты деп санауға болады. Ол кәсіби ақпаратты әр түрлі - вербалды және вербалды емес тәсілдермен жеткізуге бағытталған. Интерактивті компонент кәсіби команда мүшелерінің ұжымдық қызметін басқару қабілетін (іскери сұхбаттар, кездесулер, конференциялар және т.б. өткізу, талап қою, жанжалдарды сындарлы шешу) қабылдайды.

Педагогикалық университеттерге арналған қазіргі заманғы әлеуметтік тапсырыс - бұл педагогикалық білім беру бакалаврын жалпы білім беретін ЖОО-нің педагогикалық процесін ізгілендіру жағдайында кәсіби қызметке дайындау, бұл оның диалогты қатынас саласында құзыретті болуын талап етеді.

Диалогты қатынас формасында студенттердің құзыреті - бұл білім беру процесіне қатысушылармен субъект-субъектілік өзара әрекеттесуді саналы және сапалы жүзеге асыруға қабілеттілігі мен дайындығында көрінетін интегративті кәсіби және жеке білім. Оған мотивациялық, когнитивті, технологиялық және тұлғалық компоненттер кіреді. Мотивациялық компонентке білім беру процесіне қатысушылармен субъектінің субъектілік өзара әрекеттесуін реттейтін мотивациялық формациялардың (мотивтер, қызығушылықтар, қажеттіліктер) жиынтығы кіреді.

Танымдық компонентте педагогикалық қарым-қатынастың теориясы мен технологиясы туралы білім жүйесі бар - бұл педагогикалық қарым-қатынастың мәні, функциялары,

құрылымы, стильдері туралы білім; диалогты қатынас технологиялары; педагогикалық процестің әр түрлі субъектілерімен қатынас ерекшеліктері; кезеңдері, түрлері, заңдылықтары және педагогикалық жанжалдарды шешу әдістері; әр жастағы топ студенттерінің қатынас ерекшеліктері; байланысты оңтайландыру тәсілдері; педагогикалық қарым-қатынастың субъектісі ретінде өзі туралы білім және т.б.

Технологиялық компонент педагогикалық қарым-қатынастың дағдылары мен дағдыларының жиынтығын қамтиды: вербалды және вербалды емес байланыс құралдарын иелену; сіздің іс-әрекетіңізді, қарым-қатынасыңызды талдау; сұхбаттасушының ішкі әлеміне ену, оны тыңдау және есту; тұлғааралық қатынастар орнату, олардың әрекеттерін әріптестерінің әрекеттерімен үйлестіру; педагогикалық жағдайлар мен жанжалдарды шешуге; педагогикалық қарым-қатынастағы кедергілерді жеңу; әр түрлі жағдайларда студенттермен оңтайлы қатынастилін ұстану; адамгершілік талаптарымен келіспейтін және сұхбаттасушының жеке ерекшеліктерін ескеретін қатынас әдісін таңдау және т.б. Жеке компонент өнімді педагогикалық қарым-қатынасқа қажетті тұлғалық маңызды қасиеттерді қамтиды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Борисов, П. П. Компетентностно-деятельностный подход и модернизация содержания общего образования / П. П. Борисов // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2013. – № 1. – С. 58–61.
2. Татур, Ю. Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалистов / Ю. Г. Татур // Высшее образование сегодня. –2014. –№ 3. –С. 20– 26.
3. Зеер, Э. Ф. Психология профессионального образования: учеб. Пособие / Э. Ф. Зеер. – М.: Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2013.
4. Сластенин, В. А. Педагогика: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. – М.: Академия, 2015. – 576 с.
5. Лихачев, Б. Т. Педагогика: учеб. пособие / Б. Т. Лихачев. – М.:Юрайт, 2011.–607 с.
6. Лисина, М. И. Формирование личности ребенка в общении / М. И. Лисина. – СПб.: Питер, 2011. – 318 с.
7. Добрович, А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: кн. для учителя и родителей / А. Б. Добрович. – М.: Просвещение, 2011. – 207 с.
8. Щуркова Н.Е. Прикладная педагогика воспитания [Текст]: учеб, пособие / Н.Е. Щуркова. - СПб.: Питер, 2015. - 385 с.
9. Брудный, А. А. Понимание и общение / А.А. Брудный. – М.: Знание, 2011 – 64 с.
10. Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 2011 – 443 с.
11. Каган, М. С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории / М. С. Каган // Педагогика культуры. – 2015.– № 3/4. – С. 12–21.
12. Андреева, Г.М. Социальная психология: Учебник / Г.М. Андреева. - М.: Аспект-Пресс, 2016. - 363 с.
13. Ильин, Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2012. – 576 с.

ҒТАМР: 14.01

Смайлова Салтанат Бейбітханқызы
Астана қ., №74 мектеп гимназиясының мұғалімі
Ыдырысбекқызы Жансая
ХТИИ магистранты
Аманкулова Жанар
Алматы облысы., , №5 орта мектеп лицейі мұғалімі

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП КӘСІПТІК ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып кәсіптік оқытуды жетілдіру мәселесі сөз болады.

Түйін сөздер: Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, білім алушы, оқу-танымдық құзыреттілік, білім беру, оқу процесі.

RESUME

The article will focus on improving professional training using information and communication technologies.

Keywords: Information and communication technologies, student, educational and cognitive competence, education, learning process.

Елдің экономикалық қуаттылығын дамытуда бәсекеге қабілетті кәсіби мамандар даярлау міндеттерін жүзеге асыратын бірден-бір күш жоғары оқу орындары болып саналады. Бүгінгі таңда мектеп және оның басты тұлғасы педагогтарға жаңа талаптар қойылуда.

Қазіргі мектептегі оқу үдерісінің тиімділігін қамтамасыз ететін педагогтардың ақпараттық технологияларды іс-әрекетінде кеңінен қолдана білу біліктілігінің жеткілікті деңгейде болуы жоғары оқу орындарында білім берудің нәтижеге бағытталуына тікелей байланысты. Сондықтан қазіргі әлеуметтік сұраныстарға сай жоғары оқу орындарында білім беру нәтижелерінің бірі ретінде студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады.

Бұл тақырып төңірегінде бірталай ғалымдардың еңбектерінде ақпараттық құзыреттіліктің мәні ашылып, оны адамның ақпаратты өздігімен белсенді өңдеуі, кез-келген жағдайда технологиялық құралдарды қолдану арқылы жаңа шешімдерге келу біліктілігі тұрғысынан негіздеген.

Ғылыми еңбектердің біршамасында тұлғаның іс-әрекет алгоритмін түсінуі, меңгеруі және жүзеге асыру қабілетін технологиялық құзыреттілік деп қарастырып, оның теориялық негізін анықтаса, кейбір жұмыстарда ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті кәсіби іс-әрекетке қажетті білімдер мен тәжірибелер жиынтығы деп тұжырымдаған. Соның ішінде нәтижеге бағытталған білім берудегі ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін И.В.Роберт, В.В.Рубцов, А.Я.Савельев, О.В.Соколова, Г.К.Нұрғалиева, Д.М.Джусубалиева, У.Қ.Тоқбергенова, Б.Р.Қасқатаева, А.С.Шилибекова және т.б. зерттеген.

Зерттеу жұмысымызға қатысты студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі мен оның аспектілерін зерттеуге арналған ғылыми жұмыстарды талдаудан келесі тұжырымдар жасалды:

1) дәстүрлі түрде жүйелілік, іс-әрекеттік, тұлғаға бағдарлы тұғырлар қолданылады, мұнда зерттеушілер тұғырларды негіздеуде әдіснамалық деңгейлерін әрдайым анықтауға мүмкіндік береді;

2) аталған және басқа тұғырларды қолданудың тенденциялары көріне бастайды: құзыреттілік, модульды, феноменологиялық, интегративті, технологиялық, синергетикалық, акмеологиялық және т.б.;

3) авторлардың бірнеше тұғырларды кіріктіріп қолдануға ұмтылысы байқалады. Сондықтан зерттеу мәселемізге байланысты әртүрлі тұғырларды қарастыра отырып,

зерттеуіміздің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес келетін жалпы ғылыми деңгейдегі – құзыреттілік, іс-әрекеттік, технологиялық, тұлғаға бағдарлы тұғырлары алынды.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі қалыптастыруға тұлғаға бағдарлы тұғырмен келу, тұлға және іс-әрекет теорияларын негізге алуды қажет етеді. Тұлға мен іс-әрекеттің дамуы, жоғары мектепте оқыту мен тәрбиелеу кезеңінде тұлғаны дамыту; университетте тұлғаға бағдарлы тәрбиенің құндылық негіздері; студенттердің оқу-танымдық және тұлғаға бағдарлы іс-әрекетін ұйымдастырудың біртұтас тұжырымдамасы бірқатар еңбектерде қарастырылған.

Мұндағы баса назар аударатын мәселе – ақпарат ұғымы, оның түрлері мен қасиеттері, тірі және өлі жүйелердегі ақпараттық үдерістер, оларды жүзеге асыру мен сипаттау тәсілдері, ақпаратты басқару, тұлға және қоғам үшін құндылық пен қауіпсіздік мәселелері.

Философияда «ақпарат» ұғымына қатысты екі қарама-қарсы көзқарасты кездестіруге және оларды бірнеше бағытқа бөліп қарастыруға болады. Алғашқы бағытты қолдайтындар Т.Г.Лешкевич, Л.Б.Баженов, И.Б.Новик, Ә.Н.Нысанбаев ақпаратты барлық материалдық нысандардың қасиеті ретінде, яғни материяның атрибуты ретінде көрсетеді [1,2,3,4,9]. Екінші бағыттың өкілдері – В.В.Вержбицкий, Н.И.Жуков, Г.Ж.Нұрышева және т.б. – ақпаратты өзіндік ұйымдастыратын жүйелердің қызметі ретінде көрсетеді [5, 6, 7].

Ақпарат – (латын тілінен аударғанда «informatio»: баяндау, түсіндіру деген мағынаны білдіреді) – адамдардың қарым-қатынас барысында берілетін мәліметтер мен білімдер, бірақ ең алдымен, объективті әлемдегі ерекше текті үдерістер. Атап айтсақ, ақпараттық үдерістердің болуымен байланысты объективті әлемнің негізгі қасиеттерінің бірі ретінде түсіндіріліп, оның белгілік мәнге ие болуы, жүйенің өмір сүруінің факторы болған кезде ақпарат өзекті бола бастайды. Ақпарат қоғамына байланысты әртүрлі салалардан келіп түсетін, әртүрлі мазмұндық мәні бар және берілу формалары әртүрлі адамның ақпаратпен жұмыс істеу іс-әрекетіндегі біліктілігі ақпараттық құзыреттіліктің негізін құрайды.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі алдыңғы кезекте оқу үдерісін ақпараттандыру және оқу іс-әрекетінің барлық түрінде ақпараттық технологияларды пайдалану үдерістерін үлгілеу мәселесімен байланысты. Бұл тұрғыда, компьютер қоршаған әлемді танудың құралы болып табылады. Ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың қажетті компоненттерінің бірі ретінде өзінің мәні бойынша шешілетін мәселелерді анықтайтын ақпараттық білім беру ортасы алынады.

Ақпараттық құзыреттілік педагогтарды дайындауда түйінді құзыреттіліктің компоненті ретінде ақпараттық технологияларды пайдалануға негізделген адамның ақпараттық іс-әрекетінің (жинақтау, іздеу, сақтау, өңдеу) жалпыланған түрлерін меңгеруді ұсынады. Педагогтың ақпараттық құзыреттілігінің төмендегідей деңгейлерін ерекшелеуге болады:

- қарапайым (репродуктивті іс-әрекет);
- функционалдық (шығармашылық іс-әрекет элементтері бар репродуктивті іс-әрекет);
- жүйелілік (дербес шығармашылық іс-әрекет). Мұнан ақпараттық технологиялардың тұрақты дамуымен білім беру үдерісінде оларды пайдалану мәселелері бойынша педагогикалық ғылымның дамуымен бір деңгейден басқа деңгейге көшу ұсынылады. Сөйтіп, құзыреттілік тұғыры әдіснамалық негіз ретінде қоғамның жаңа ақпараттық мәдениетіне сәйкес педагог пен студенттің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігінің қажетті деңгейін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

«Технология» термині гректің «техне»- өнер, шеберлік, біліктілік және «логос» - сөз, оқыту, ғылым сөзінен шыққан. Педагогикалық әдебиеттерден «технология» ұғымына берілген келесі анықтамаларды кездестіруге болады: бұл – өнер, шеберлік, біліктілік, жағдайды өңдеу, өзгерту әдістерінің жиынтығы; ұйымдастырушы-әдістемелік инструментарий; студенттер үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін оқу үдерісін жобалау, ұйымдастыру және жүргізу бойынша бірлескен педагогикалық іс-әрекеттің барлық

жағынан ойластырылған үлгісі; педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған педагогтың бірізді және өзара байланысқан әрекет жүйесі, сонымен бірге педагогикалық әрекеттің жетістігін қамтамасыз етуді дәл қайта жаңғырту немесе алдын ала жобаланған педагогикалық үдерісті практикада жоспарлы және бірізді қайта жаңғырту; аталған ұғымды технология негізіндегі құралдар, инструменттер, аппараттарды, адамның меңгерген білім, білік, дағдыларын қолданудағы күрделі жүйе, белгілі бір қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, өзара байланысты педагогикалық элементтердің жиынтығы ретінде анықтайды. Жоғарыда берілген анықтамалардан педагогикалық технология білім алушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына қолайлы жағдай туғызады, өз бетімен білім алып, өзін-өзі басқару арқылы өзін-өзі өзектендіреді; жеке қабілетіне сәйкес шығармашылықпен жұмыс істеуіне жағдай туады; оқыту үдерісінің барысында әр білім алушының белгілі бір мерзім аралығындағы дамуын үздіксіз қадағалайтын мониторинг жүргізуге мүмкіндік туады; «өмір бойы білім ала алатын тұлғаға» айналады. Аталған талаптар педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің технологиялық құзыреттілігінің қалыптасуын қажет етеді.

Е.А.Ракитина технологиялық құзыреттілік қызметті ұйымдастырудың технологиялық тәсілінің мәнін түсіну; ақпараттық қызметтің автоматтандырылған технологияларының ерекшеліктері туралы білімі; есептерді шешу операцияларының технологиялары мен негізгі сатыларын айқындау, дербес жағдайда автоматтандыру құралдарының көмегімен; түрлі ақпараттық технологиялардың негізін құрайтын сандық операциялардың орындалу дағдыларын меңгеруімен айқындалатындығын атап көрсетті [8]. Техникалық білім аймағындағы құзыреттілік (технологиялық құзыреттілік): ақпаратты автоматты түрде өңдеуге арналған техникалық құрылғыларды пайдаланудың мүмкіндіктерін, жұмыс істеу ережелерін түсіну; ақпараттық үдерістердің автоматты орындалуы мен автоматтандырылуының айырмашылықтары туралы білім; нақты техникалық құрылғының негізгі сипаттарын пайдаланып шешілетін есептер тобын бағалау біліктілігі болып табылады.

Кейбір ғалымдардың ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға арналған зерттеулерді талдаудан күнделікті оқу іс-әрекеті, ақпараттық технологияларды зерттеу пәні және оқыту құралы ретінде қолдану, студенттердің компьютермен байланысты дәстүрлі және ақпараттық іс-әрекеттің тәсілдерін меңгеруін қамтитындығы тұжырымдалды.

Кез-келген әлеуметтік жүйе адамның іс-әрекеті арқасында ғана тіршілік етеді, демек жеке тұлға осы жүйенің қызметінде және дамуында белгілі бір рөл атқарады.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру жоғары оқу орындарындағы педагогикалық үдерісте белгілі шарттар негізінде табысты жүзеге асады. Сондықтан оқыту үдерісінде студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын айқындап алу қажет.

Бүгінгі таңда ғалымдар студенттер үшін біріншіден, түйінді ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті топтаудың негіздемесін; екіншіден – құзыреттіліктің бірқатар жалпылаушы құраушылары; үшіншіден – құраушыларға енетін құзыреттіліктің номенклатурасын анықтауға және теориялық негіздеуге ұмтылыс жасауда.

Қазіргі кезде әлемдік қауымдастық, ақпараттық технологиялар негізінде білім беру үдерісін ұйымдастыру мәселелеріне маңызды мән беріліп отыр. Ғалымдар оның мазмұнын аша отырып, ғылыми және практикалық жұмыстың басты мақсаттары мен бағыттарының бірі ретінде, оқыту және тәрбиеде, дидактика мен информатика бойынша зерттеу жұмыстарының негізінде ақпараттық технологияларды меңгеру және ендіруді атап көрсетеді.

Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігі, ақпараттық іс-әрекетсіз, яғни үдеріссіз мүмкін емес, студент ақпараттық ортаны меңгеру барысында, толыққанды түрде, өзінің қабілеттерін, қажеттіліктері мен ұмтылыстарын жүзеге асырады, өзіндік дамуы үшін, сонымен бірге қоршаған орта үшін, өзін субъект ретінде сезініп, ал ақпараттық ортаның меңгерілетін нысандарын, үдерістерді, құбылыстарын ақпараттық іс-әрекеттің нысандары ретінде қабылдайды.

Ақпараттық орта бірнеше білім беру технологиясын біріктіреді: коммуникациялық, компьютерлік, желілік, мультимедиялық. Олардың жиынтығын ақпараттық білім беру ортасын деп аталады. Ақпараттық білім беру ортасы жаңа ұғым, әлі күнге дейін анықтамасы нақты емес, бірақ бұл ұғымның мәні былай түсіндіріледі:

– ақпараттық білім беру ортасы – ақпараттық, техникалық, оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, білім беру үдерісінің субъектісі ретіндегі адаммен үздіксіз байланысы (О.А.Ильченко).

– ақпараттық білім беру ортасы – педагогикалық жүйе және оны қамтамасыз ету құралы (А.А. Андреев).

Ақпараттық білім беру ортасын құру ақпараттық технология арқылы білімді басқару болып табылады. Сондықтан бүгінгі ақпарат легінің көбеюіне байланысты студент те, оқытушы да ақпараттық технологияны қолдануға дайын болуы керек.

Қазіргі кезде білім беру үдерісінің ерекшеліктері, студенттердің өмір сүруі және іс-әрекеті жедел ақпараттық ортада жүзеге асырылатындықтан ақпараттық білім беру ортасында ақпараттық технологияның түрлері: интернет желісі, мультимедиа, презентация технологиясы, интерактивті тақта, электрондық оқулықтар қолданылуы қажет.

Ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті меңгеру үдерісі, оқытуда тұлғаның «өткен тәжірибенің кедергісін» жеңуді қамтиды.

Сонымен, аталған мәселені теориялық зерттеу нәтижесінде, проблемалық-танымдық тапсырмалар бізге студенттердің танымдық қажеттілігі мен ойлауын белсендіруге жағдай жасайтын проблемалық жағдайларды ұйымдастыру мүмкіндігін ұсынады; соңғы нәтижесінде студенттердің аталған құзыреттілігінің құрылымына енетін, ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті жетістікпен меңгеруге мүмкіндік береді.

Аталған педагогикалық шарттарды талқылауды қорытындылай отырып, «құзыреттілікті меңгеру траекториясын» өз бетімен таңдау құқығын көрсету, оның жоғары, орта, төменгі деңгейлерді анықтауға көмектеседі, студенттердің білім деңгейінің жоғарылауына көмектеседі, сонымен қатар білім беруді дараландыру мен ізгілендіру, қазіргі заманғы тенденцияларды жүзеге асыруға және өмірге ендіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лешкевич Т.Г. Философия: учеб пособие. – М.: ИНФРА, 2006. – 116 с.
2. Баженов Л.Б. Основные вопросы теории гипотезы. – М.: Педагогика, 2001. – 227 с.
3. Новик И.Б. Моделирование сложных систем: Философский очерк. – М.: Мысль, 2005. – 335 с.
4. Нысанбаев Ә.Н. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Психология ғылымындағы іс-әрекет теориясы. – Алматы: Таймас, 2005. – Т.2. - 480 б.
5. Вержбицкий В.В. Проблема информации (к анализу категориальных структур кибернетики) // Философские науки. - 2001. - №5. - С.31- 37.
6. Жуков Н.И. Философские основания математики: учеб. пособие для студентов вузов и аспирантов.-2-е изд., испр. и доп. – Минск: Университетское, 2000.- 330 с.
7. Нұрышева Г.Ж. Философия: оқу құралы. – Алматы: Зият Пресс, 2006. - 204 б.
8. Ракитина Е.А. Построение методической системы обучения информатике на деятельностной основе: дис. ... докт. пед. наук.: 13.00.02. – М., 2002. – 485 с.

ҒТАМР : 14.01

ХАЙРМУХАММЕДОВА ЖҰЛДЫЗ БАЗАРБАЕВНА
Маңғыстау облысы, Мұнайлы ауданы, №9 мектебінің мұғалімі, Қазақстан
ЕРТУГАНОВА БАЛЖАН ЮЛДАШБЕКОВНА
Тараз қаласы Қ.Тұрысов атындағы №53 мектеп-гимназиясының мұғалімі,
Тараз қ., Қазақстан ;
ШИЛИБАЕВ НҰРБОЛАТ АМАНЖОЛҰЛЫ

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ТАНЫМДЫҚ ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада биологияны оқыту процесінде танымдық оқу әрекетін қалыптастыру мәселесі сөз болады. Осы мәселе төңірегінде қарастырылған зерттеу жұмыстарының барысы сарапқа салынады.

Түйін сөздер: Биология пәні, оқу-танымдық, құзыреттілік, білім беру, оқу әрекеті.

RESUME

The article will address the problem of the formation of cognitive learning activity in the process of teaching biology. "I don't know," he said.

Keywords: Biology, cognitive, competence, education, learning activities.

Білім беруді, оның ішінде мектепті модернизациялау қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты. Бір жағынан, еңбек нарығындағы жағдай өзгерді. Өзгеріп жатқан әлемде білім беру жүйесі кәсіби әмбебаптылық - қызмет салалары мен тәсілдерін өзгерту қабілеті сияқты сапаны қалыптастыруы керек. Екінші жағынан, қоғамды жаһандық ақпараттандыру жүріп жатыр. Білім берудегі құзыреттілік тәсілінің көптеген идеяларының пайда болуы осыған байланысты.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға оқушының хабардарлығын емес, танымда, адамдардың қарым-қатынасында, кәсіби өмірде, жеке өзін-өзі анықтауда туындайтын мәселелерді шеше білуді ұсынады. Латын тілінен аударылған құзыреттілік адам жақсы білетін, білімі мен тәжірибесі бар сұрақтар шеңберін білдіреді. Педагогика ғылымдарының докторы Герман Селевконың айтуынша, «құзыреттілік – бұл субъектінің мақсат қою және оған жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді ұйымдастыруға дайындығы. Ішкі ресурстар деп білім, білік, дағды, құзыреттілік (қызмет тәсілдері), психологиялық ерекшеліктер, құндылықтар және т.б. түсініледі».

Құзыреттілік тұрғысынан білім беру қызметінің негізгі тікелей нәтижесі негізгі құзыреттерді қалыптастыру болып табылады.

Негізгі құзыреттер деп өзінің сипаты мен құзыреттің қолданылу дәрежесі бойынша неғұрлым әмбебап құзыреттер түсініледі. Негізгі құзыреттер-адамның әртүрлі тапсырмаларды орындау қабілеті. Оларды қалыптастыру әр оқу пәні аясында жүзеге асырылады. Қазіргі әдістемелік баспасөзде қазіргі заманғы мұғалім жұмыс істеуі керек әр түрлі негізгі құзыреттер тұжырымдалған.

Жеті негізгі білім беру құзыреттілігі бар: құндылық-семантикалық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативті, әлеуметтік-еңбек, жеке өзін-өзі жетілдіру құзыреті.

А.В.Хуторский анықтамасына сәйкес, оқу-танымдық құзыреттіліктер – бұл нақты танымдық объектілермен байланысты логикалық, әдіснамалық, жалпы білім беру іс-әрекетінің элементтерін қамтитын тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы оқушының құзыреттілігінің жиынтығы[1]. Бұған мақсат қоюды ұйымдастыру, жоспарлау, талдау, рефлексия, өзін-өзі бағалау әдістері кіреді.

Зерттелетін мәселелерге қатысты студент шығармашылық дағдыларды игереді: қоршаған шындықтан тікелей білім алу, оқу-танымдық мәселелердің әдістерін, стандартты емес жағдайларда әрекеттерді игеру.

Білім беру стандартын сапалы меңгеруді тек оқуға белсенді көзқарас арқылы қамтамасыз етуге болады.

Іс-әрекет формасындағы оқу-танымдық құзыреттіліктердің тұжырымдарына мысалдар келтіретін болсақ:

* мақсат қою және оның жетістігін ұйымдастыру, мақсатыңды түсіндіре білу;

* өзінің оқу-танымдық қызметін жоспарлауды, талдауды, рефлексияны, өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру;

* бақыланатын фактілерге сұрақтар қою, құбылыстардың себептерін табу, зерттелетін мәселеге қатысты түсініспеушілікті немесе түсінбеушілікті анықтау;

* нұсқаулықтармен жұмыс істеу, танымның ықтималды және статистикалық әдістерінің элементтерін пайдалану, нәтижелерді сипаттау, қорытынды жасау;

* компьютерлік құралдар мен технологияларды (мәтіндік және графикалық редакторлар, презентациялар) пайдалана отырып, өз зерттеулерінің нәтижелері туралы ауызша және жазбаша сөз сөйлеу);

Оқушылардың оқу-танымдық құзіреттілігінің мазмұнын анықтау оқу-танымдық іс-әрекеттің мәнін ашуды көздейді, оны жүзеге асыру кезінде бұл құзіреттілік өзін көрсетеді.

Оқу-танымдық іс-әрекет оқушының жеке-маңызды және әлеуметтік-өзекті нақты танымдық мәселелерді шешудегі өзін-өзі басқаратын қызметі ретінде анықталады, оларды шешуге қажетті білім мен ақпаратты алу, өңдеу және қолдану дағдыларын игерумен бірге жүреді.

Оқу-танымдық құзіреттіліктерді қалыптастыру үшін оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы технологиялары: проблемалық және жобалық оқыту технологиясы; сыни ойлауды дамыту; жаһандық ақпараттық қоғамдастықта оқыту және басқалар қажет.

Оқушылардың жобалық қызметінің технологиясына жиі жүгінетін оқытушылар көп. Жобалау әдістемесі қазіргі уақытта заманауи технологиялар арасында ең танымал және өзекті болып табылады. Жоба жеке болуы мүмкін, бірақ әдетте әр жоба студенттер тобының келісілген бірлескен әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Орта сынып оқушылары әдетте топтық немесе жұптық жұмысты қалайды. Бірақ жоғары сынып оқушылары жеке жұмыс жасағанды тиімді деп санайды. Оқушылар шығармашылық жұмысты жүзеге асыруға, өз бетінше ақпарат алуға мүмкіндік алады.

Жобалау әдістемесі жоғары коммуникативтілікпен сипатталады. Ол мыналарды болжайды:

* оқушылардың өз пікірін, сезімдерін білдіру, нақты іс-әрекетке белсенді қосу;

* жобаны орындау кезінде құбылыстар мен процестерді еріксіз есте сақтау орын алады;

* жобамен жұмыс барысында шығармашылық ойлау мен қиялдың дамуы ынталандырылады;

* сонымен қатар, ойды білдіру бостандығы үшін ғана емес, сонымен бірге қабылданған нәрсені түсіну үшін де жағдайлар жасалады.

Жобалар технологиясы ақпараттық технологиялармен біріктірілген. Балалар өздерінің жобалық жұмыстарын презентация түрінде ұсынады, ақпарат жинау интернет желісі арқылы жүзеге асырылады.

Мақсаты – оқу-танымдық құзіреттілікті қалыптастыру болып табылатын оқу процесі жеке-қызметтік тәсіл аясында дамуы керек. Сабақта оқу-танымдық құзіреттілікті қалыптастырудың белсенді әдістерінің бірі проблемалық жағдайларды құру деп санаймыз, оның мәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу мен дамытуға, оларды белсенді ақыл-ой іс-әрекеттері жүйесіне үйретуге дейін азаяды. Бұл белсенділік оқушының нақты материалды талдау, салыстыру, синтездеу, жалпылау, нақтылау арқылы одан жаңа ақпарат алатындығында көрінеді.

Белгілі бір пәнді зерттей отырып, білім алушыларға әртүрлі ойын жағдайларын жасай отырып, ерекше формадағы оқу-танымдық тапсырмаларын ұсынуға болады. Оқуда көбінесе оқушының танданысын тудырады, оны проблемалық жағдайға душар етеді. Физик Луи де Бройль дұрыс айтады: «тандану - ашудың анасы». Сұрақтар мен тапсырмалар проблемалық жағдай туғызып қана қоймай, ақпараттың жаңалығын, ерекше, тосынсый, оғаштық, бұрынғы идеялар мен сұлулыққа сәйкес келмеуі керек.

Проблемалық сұрақ, тапсырмаларды қоюмен бірге танымдық белсенділікті арттырудың ең тиімді әдісі-көрнекілік (суреттер, иллюстрациялар, диаграммалар, кестелер,

анықтамалық жазбалар және т.б.). Слайдтарды, электронды оқулықтарды, оқу фильмдерін және басқа да аудиовизуалды құралдарды көрсете отырып, проблемалық сұрақтар қою үшін кідіре тұруға болады, себебі оларға қарау кезінде оқушылар жауап алуы керек.

Анықтамалық жазбалар мұғалімге оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға, өзіндік жұмыс дағдыларын, жеке қабілеттерін дамытуға көмектеседі, сонымен қатар оқушыларға оқу жұмысының нәтижелерін өзін-өзі бақылауға көмектеседі. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, тірек конспектілерді қолдана отырып оқыту есте сақтау қабілетін, логикалық ойлауды, талдау қабілетін, монологиялық сөйлеуді дамытады, оқушылардың шығармашылық әлеуетін, жеке қабілеттерін ашады.

Графикалық конспект техникасын оқытудың белгілі бір практикалық маңызы бар, өйткені ол биология, география және басқа пәндер бойынша әртүрлі білім көздері бар білім алушылардың жұмысында қолданылады.

Сабақтарда диаграммаларды, анықтамалық сигналдарды және анықтамалық жазбаларды, диаграммаларды, графиктерді, профильдерді қолдануға болады. Олардың рөлі өте маңызды, өйткені оқу процесінде ойлау әдетте зейінмен байланысты, оны белсендіреді және шоғырландырады.

Н.Н. Баранскийдің айтуынша, сабақ барысында оқушылардың, әсіресе үлгерімі нашар (түзету және дамыту сабақтарында) үлкен қызығушылық тудыратын ойын технологиялары қолданылады. Себебі ойындар мен ойын жаттығулары зейін мен есте сақтау, қабылдау мен ойлаудың дамуы мен шоғырлануына ықпал етеді. Дамыту жаттығулары оқушылардың белсенділігін арттырады, олардың білімге деген қажеттілігін арттырады. Мысалы сабақтарда білім алушыларға мынадай ойын жаттығуларын беруге болады:

1. Қосымша сөзді табыңыз,

2. Бұл кім?, Бұл не?

3. Жұмбақ, ребусты шешіңіз;

4. Географиялық тізбек;

5. Жұпты алыңыз;

6. пәнге, сабақ тақырыбына байланысты кроссвордтар құрастыру және оның дұрыс жауаптарын табу

7. «Фрагменттік суретпен» жұмыс және т. б.

Ойын технологиясын сабақтарда да, сабақтан тыс уақытта да қолдануға болады.

Танымдық қызығушылықтың дамуына, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін жандандыруға топтық технологиялар да ықпал етеді (топтардағы жұмыс). Топтар білім алушылардың қалауы бойынша, олардың мүдделерін ескере отырып және әр түрлі оқу мүмкіндіктерімен қалыптасады. Ұжымдық жұмыста схема қолданылады: мұғалім - ұжым - оқушы. Бұл байланыс түрі оқушылардың сүйенеді, олардың өзіндік жұмысын дамытуға мүмкіндік туғызады жауапкершілік сезімін тудырады.

Сондай-ақ, осы құзыреттілікті іске асырудың бір әдісі-тест түрінде тексеру жұмыстарын жүргізу. Шағын көлемдегі жаттығу тестілерін мен тақырыпты зерттеу барысында және тақырыпты зерттеу нәтижелері бойынша үнемі өткізуге болды. Тесттер нақты білімді көбейтуге ғана емес, сонымен қатар жалпы білім беру және пәнге байланысты дағдылар мен қызмет әдістерін (кестелерді толтыру, диаграммаларды құру, типтік жоспармен жұмыс істеу және т.б.) көбейтуге арналған тапсырмаларды қамтиды. Сонымен қатар, болашақта балаларға арналған тестілерді шешу мүмкіндігі өте пайдалы болады, өйткені олар Ұлттық бірыңғай емтиханды тест түрінде тапсыруы керек.

Сонымен, Ж.Делордың берілген классификациясында білуге үйрену құзіреттілігі ерекшеленеді; «жалпы білім беру мазмұнын модернизациялау стратегиясы» құжатының аясында тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы құзіреттілік көрсетілген; Д.С. Ермаков таным мен шындық құбылыстарын түсіндірудегі құзіреттілікке баса назар аударады; С.Г. Воровщиков, А.В. Хуторский оқу-танымдық сияқты құзіреттілікті ажыратады[2].

Зерттеушілер «оқу-танымдық құзыреттілік» ұғымының мәні мен мазмұнын «таным», «оқу-танымдық іс-әрекет», «танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнының қиылысы ретінде ұсынады.

Бүгінде «таным» анықтамасы білімді алу мен игеруді қамтамасыз ететін психикалық рефлексия процесі ретінде анықталады. Таным процесі танымдық психикалық процестердің көмегімен жүзеге асырылады: сезім, қабылдау, зейін, бейнелеу, қиял, есте сақтау, ойлау, сөйлеу және т.б.

Зерттеушілердің еңбектерінде танымдық іс-әрекет психикалық процестер арқылы қоршаған шындықты білуге бағытталған саналы іс-әрекет ретінде түсініледі; алдыңғы ұрпақтар жинаған тәжірибені игеру ретінде; мақсатты, жүйелі түрде ұйымдастырылған, сырттан басқарылатын немесе оқушының қоршаған шындықпен тәуелсіз өзара әрекеттесуі болып табылатын тұтас оқу процесінің элементі, оның нәтижесі оны ғылыми білім жүйесі мен қызмет тәсілдерін көбейту немесе шығармашылық деңгейінде игеру болып табылады.

Қазірде негізгі ұғымдардың бірі – «оқу-танымдық іс-әрекет». «Оқу-танымдық іс-әрекет» «оқу іс-әрекеті» және «танымдық іс-әрекет» ұғымы екі ұғымды механикалық біріктіру арқылы пайда болмаған. Оқу-танымдық іс-әрекет-интегративті қасиеттері бар күрделі жүйелік білім. Белгілі болғандай, оның құрамдас бөліктерінің өзара байланысы нәтижесінде пайда болатын объектінің интегративті қасиеттері әр компонентте бөлек болмайды және осы құрамдас бөліктердің қасиеттерінің қосындысына тең болмайды.

«Таным», «танымдық іс-әрекет», «оқу-танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнын талдауға сүйене отырып, «оқу-танымдық құзыреттілік» түсінігін қарастырамыз. Қызмет қажеттіліктер мен мотивтерге, белгілі бір мінез-құлыққа бейімділікке, қызығушылыққа, қызметке оң көзқарасқа, тапсырмаларды сәтті орындау қажеттілігіне негізделген мақсатты таңдау арқылы жүзеге асырылады. Нәтижесінде *мотивациялық компонент* белгіленеді.

Міндетті элемент – бұл қызметті тиімді жүзеге асыру үшін қажет теориялық дайындық (іздеу, өңдеу, ақпаратты талдау және т.б.), бұл *когнитивті компонентке* жатады. *Операциялық-технологиялық компонент* кіші оқушының практикалық дайындығын анықтайды, ол білім алушының жалпы зияткерлік бағыттағы сабақтан тыс іс-әрекетін жоспарлау және талдау болып табылады. Өз іс-әрекетінің нәтижелерін бағалау және жеке жетістіктерінің өзіндік даму деңгейін өзін-өзі талдау, сондай-ақ сыныптастарының іс-әрекеттерін бағалау *рефлексиялық-бағалау компонентінде* көрінеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз зерттеу мәселесін шешуге "оқу-танымдық құзіреттілік" ұғымының мәнін нақтылау және зерттелетін құзіреттіліктің сипаттамаларын анықтауға арналғанын атап өтеміз.

Оқу-танымдық құзіреттілікті қалыптастыру мәселесіне арналған жоғарыда келтірілген зерттеулерге сүйене отырып, зерттелетін мәселенің ерекшеліктері: көп функционалдылық, пәнаралық; ақыл-ой белсенділігінің едәуір жандануын талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование. — 2003. — № 5.
2. Воровщиков, С.Г. Универсальные учебные действия: внутришкольная система формирования и развития [Текст] / С.Г. Воровщиков, Д.В. Татьянченко, Е.В. Орлова. — М.: УЦ «Перспектива», 2014. — 240 с.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Басқарма Төрағасы-Ректоры Түймебаев Ж.Қ. Э.Р.ТЕНИШЕВ ЖӘНЕ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ.....	6
---	---

Авакова Р.А. (Алматы, Қазақстан) ЭДГЕМ РАХИМОВИЧ ТЕНИШЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ.....	10
--	----

Халықаралық Тараз инновациялық институтының ректоры Саурықов Е. Б. Э.Р. ТЕНИШЕВ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ.....	12
---	----

1. ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНДЕГІ Э.Р. ТЕНИШЕВТІҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ТЮРКСКАЯ ВСЕЛЕННАЯ Э.Р. ТЕНИШЕВА ВО ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР E.R. TENISHEV'S TURKIC UNIVERSE IN THE INTERACTION OF LANGUAGES AND CULTURES

Kondybaeva R., Koishigulova D. (Almaty, Kazakhstan) THE ISSUE OF WORD STRESS IN TURKOLOGY.....	16
---	----

Кортабаева Г.К. - Авалиев А.А. (Алматы, Қазақстан) ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ СЛУЖБА И ПРОТОКОЛ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ.....	21
--	----

Қосымова Г. (Алматы, Қазақстан) ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМНЫҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕ БЕРІЛУІ.....	26
---	----

Қоянбекова С.Б. (Алматы, Қазақстан) КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ПАРАДИГМАЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ЫҚПАЛЫ.....	32
--	----

Манашев Т.Т. (Алматы, Қазақстан) ТҮРІК ТІЛІН ОҚЫТУ ПАРАДИГМАЛАРЫ: ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	37
--	----

Манашев Т.Т. (Алматы, Қазақстан) ТҮРІК ТІЛІН ОҚЫТУДА Э.Р. ТЕНИШЕВТІҢ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ.....	41
---	----

Мурсал А. (Алматы, Қазақстан) КОРПУСТА КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕРДІ БЕЛГІЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	46
---	----

Райола А.П. (Италия) СУФИЗМ В ПОСТСОВЕТСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: НЕДОРАЗУМЕНИЯ ЗАПАДНОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ.....	54
---	----

Софиева Г.Г. - Дәрібаев С.Д. (Алматы, Қазақстан) ҚАЗАҚ МИФТЕРІ МЕН ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР, МЫСТАН КЕМПІР ДЕМОНОНИМДЕРІ.....	58
--	----

Yokubov İ. MEŞREB DİVÂNINDAKİ ÜNLÜLERİN YAZIM ÖZELLİKLERİ.....	67
---	----

**2. Э.Р. ТЕНИШЕВТІҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ КОНТЕКСТІНДЕГІ
САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР
СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ НАУЧНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Э.Р. ТЕНИШЕВА
COMPARATIVE HISTORICAL RESEARCH IN THE CONTEXT OF E.R. TENISHEV'S
SCIENTIFIC ACTIVITY**

Aliyeva M. A. - Kuzembekova Zh. Zh. KAZAK VE TÜRK EDEBİYATINDAKİ BAĞLANTILAR.....	72
Жаңабаев А. Т. Илимий басшы: ф.и.д. Пирниязова А. (Қарақалпақстан) ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ ИЙТ, КӨПЕК, ТӨБЕТ ХӘМ КҮШИК СӨЗЛЕРИНИҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖӨНИНДЕ.....	74
Kurbonova M.-Holmo'minova M. (Өзбекстан) CHO'L PON VA AHMET BOYTURSUNOV ASARLARIDA "VATAN" KONSEPTINING IFODALANISHI.....	76
Қасым Б.Қ. (Алматы, Қазақстан) Э.Р. ТЕНИШЕВТІҢ ТҮРКІТАНУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТТАРЫ.....	81
Тоқсамбаева А.О. (Семей, Қазақстан) АСҚАР АЛТАЙ ТҮЙНДЫСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗІ.....	84
Убайдуллаев А. (Тошкент, Узбекистан) ҚЎЛЁЗМА ЛУҒАТЛАРДА ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ИЗОҲЛАНИШИ ("ЛУҒАТИ ТУРКИЙ" МИСОЛИДА).....	88
Утегалиева С.И. (Алматы, Казахстан) ОБЩЕТЮРКСКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ТРУДАХ Э.Р.ТЕНИШЕВА.....	92

**3. ЕУРАЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНДАҒЫ ЭПОС ЖӘНЕ
ЭПОСТЫҚ ТҮЙНДЫЛАР
ЭПОС И ЭПИЧЕСКИЕ ТВОРЕНИЯ В КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ
EPIC AND EPIC CREATIONS IN THE CULTURAL HERITAGE OF THE PEOPLES OF
EURASIA**

Атабаева М.С. - Асанбаева С.А. (Алматы, Қазақстан) ҚАЗАҚ ЛИРОЭПОСЫНДАҒЫ ТОПОНИМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ҚЫЗМЕТІ.....	99
Әбілұлы М. (Тараз, Қазақстан) «ЕР ШОРА» ДАСТАНЫ (БОЛАТБЕК ЖЫРАУ ЕРДӘУЛЕТҰЛЫ НҰСҚАСЫ ТУРАЛЫ).....	104
Әділбекова Л.М., Ерахметқызы Ж. (Алматы, Қазақстан) МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНДЕГІ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ (Т.МОЛДАҒАЛИЕВ ШЫҒАРМАСЫН ГИБРИДТІ ОҚЫТУ).....	109
Байырбеков М.Т., - Калиева Н.М. (Шымкент, Қазақстан) ОТЫРАР Өңірінің ақындарының әдеби мұралары.....	115

Беркенова Р.А. (Тараз, Қазақстан) ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАҺАРМАНДЫҚ ЭПОСТЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	117
Болганбаева Ш.Д. (Шымкент, Қазақстан) ВЛИЯНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ НА ЭТНО- СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	123
Жанабаев К. - Нурдубаева А. (Алматы, Қазақстан) УСТНАЯ ТЕОРИЯ ПЭРРИ-ЛОРДА И УСТНАЯ КАЗАХСКАЯ ПОЭЗИЯ.....	127
Изтаева Б.Е. Ғылым жетекшісі: Сағындық Н.Б. (Алматы, Қазақстан) «ЕСКЕНДІР» ПОЭМАСЫНЫҢ ӘДЕБИ-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	134
Келдиёрова Г.С. (Ташкент, Узбекистан) ЛИНГВОПОЭТИКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЭРКИНА ВАХИДОВА.....	141
Пертаева Э.Қ. (Тараз, Қазақстан) ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫНЫҢ ЭПОСТЫҚ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ.....	145
Xomidova M.F. (Toshkent, O'zbekiston) BADIY MATNDA XALQ DOSTONLARI INTERTEKSTUAL MANBA SIFATIDA.....	151
Шаймерденова Н.Ж. (Алматы, Қазақстан) ЭПИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ СЕГОДНЯ: ВОСПРИЯТИЕ И ИСТОЛКОВАНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ.....	156
Сафарова М. (Самарканд, Узбекистан) МАНИПУЛЯТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕТАФОРЫ В НЕМЕЦКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	160

4. ТІЛ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА ЯЗЫК И МЕТОДОЛОГИЯ LANGUAGE AND METHODOLOGY

Абдуллаева З.К. Ғылыми жетекші: Калдаяков К. (Шымкент, Қазақстан) THE ENGLISH WRITING LEXICOGRAPHY AS A SOURCE FOR THE FORMATION OF POLITICIANS, PHILOSOPHERS AND PUBLIC FIGURES LANGUAGE DICTIONARIES...	165
Абдуллаева З.К. Ғылыми жетекші: Калдаяков К. (Шымкент, Қазақстан) THE ENGLISH DICTIONARY OF THE PHILOSOPHER'S LANGUAGE IN THE DIACHRONIC ASPECT.....	168
Абсалямова А.М. Ғылыми жетекші: Бекбулатова И.У. (Шымкент, Қазақстан) THE EXISTING APPROACHES TO DESCRIBE THE CHARACTERISTIC PREDICATES MEANING.....	171
Абсалямова А.М. Ғылыми жетекші: Бекбулатова И.У. (Шымкент, Қазақстан) IMPLICATION IN THE CHARACTERISTIC PREDICATES MEANING.....	175
Алпысбаева Н.Т. (Шымкент, Қазақстан)	

ЭТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ВЫСТУПЛЕНИЮ В АУДИТОРИИ.....	178
Байбосынова М.А. (Шымкент, Қазақстан) О РИТМЕ ТУРГЕНЕВСКОЙ ПРОЗЫ.....	181
Баймахан А.Д. Ғылыми жетекші: Мутали А.К. (Шымкент, Қазақстан) METHODICAL BASIS OF TEACHING VOCABULARY AT THE LESSONS OF A FOREIGN LANGUAGE.....	188
Баймахан А.Д. Ғылыми жетекші: Мутали А.К. (Шымкент, Қазақстан) EXPERIMENTAL AND PRACTICAL BASIS OF INTERACTIVE FORMS OF TEACHING VOCABULARY.....	191
Досайбек А.С. Ғылыми жетекші: Жаңатаев К.А. (Шымкент, Қазақстан) USING NEW TECHNOLOGIES IN THE TEACHING PROCESS.....	193
Досайбек А.С. Ғылыми жетекші: Жаңатаев К.А. (Шымкент, Қазақстан) THE METHODOLOGY OF USING PROJECT METHOD IN TEACHING ENGLISH.....	196
Жумагулова Н.Ж. (Шымкент, Қазақстан) ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ НӘТИЖЕЛІЛІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ.....	200
Жұмахмет З.М. (Шымкент, Қазақстан) NATIONAL FEATURES OF ADVERTISING TEXTS.....	203
Жұмахмет З.М. (Шымкент, Қазақстан) STRUCTURAL CONTENT OF ADVERTISING.....	207
Картабаева А.А., Утемғалиева Н.А. Алматы, Қазақстан ОСОБЕННОСТЬ ОБУЧЕНИЯ СОДЕРЖАНИЮ УСТНОГО ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.....	213
Кожабекова Р.Т., Манкеева Д.С., Кантаева М.М. (Шымкент, Қазақстан) АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ.....	218
Курманбаева П., Тавасарова А.А., Алибаева Л.Ф. (Шымкент, Қазақстан) ТІЛДЕРДІ ӨНДЕУ ТЕОРИЯЛАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР.....	222
Курманбаева П., Тавасарова А.А., Алибаева Л.Ф. (Шымкент, Қазақстан) ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	225
Сайкенова Ж.Т. Ғылыми жетекші: Акимішева Ж.А. (Алматы, Қазақстан) ЖАСТАРДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ СЛЕНГТЕРІН ОҚУДЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ РӨЛІ.....	228
Сулайман М.А. Ғылыми жетекші: Копбосынов М.А. (Шымкент, Қазақстан) 3. СӘНІК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК СӨЗ ҚОЛДАНЫСТАРЫ.....	233
Сафаров Ш. С. - Каримова С. С. (Самарканд, Ўзбекистан) РАЗГОВОРНЫЕ СТИЛИ: ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ.....	236

Тавасарова А.А., Джунусбекова Ж.С. (Шымкент, Қазақстан) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	242
Тойметова С.Г. Ғылыми жетекші: Акимешева Ж.А. (Алматы, Қазақстан) МЕТАТІЛДІҢ БИЛИНГВТАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ.....	245
Шалапова Г.М. Ғылыми жетекші: Айтбаева Н.К. (Шымкент, Қазақстан) LEXICAL SUBSTANDARD AS A FORM OF ENGLISH LANGUAGE EXISTENCE.....	249
Шалапова Г.М. Ғылыми жетекші: Айтбаева Н.К. (Шымкент, Қазақстан) THE ENGLISH LEXICAL SUBSTANDARD STRUCTURIZATION PROBLEM.....	251
Конкабаева Н.Н., Конкабаева А.Н. (Алматы, Қазақстан) АТ-ТУХФА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ҚАРУ-ЖАРАҚ АТАУЛАРЫНА ЛЕКСИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.....	253
Кембаева А.Т., Құрбантаева Л.Т. (Тараз Қазақстан) ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АҢЫЗ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ КӨРІНІСІ.....	258
Сарсенбаева М.Б. (Тараз, Қазақстан) ЖЫРАУЛАР ПОЭТИКАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ СӨЗ КЕСТЕЛЕРІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	262
Кембаева А.Т., Серікбаева А. (Тараз Қазақстан) Ш.МҰРТАЗА АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАҢАША НЕГІЗДЕРІ.....	269
Ергалиева Г., Махамедова Б., Аширова Н. (Тараз Қазақстан) АБАЙ МЕН Ш.МҰРТАЗАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҰҒЫРЛАРЫ.....	272
Еркебай А., Тамабаева Қ. (Тараз, Қазақстан) БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ – БҮГІНГІ ҚОҒАМ ТАЛАБЫ.....	276
Tausogarova A., (Алматы, Қазақстан) Zholdasbek L. (Шымкент, Қазақстан) LEXICAL AND SEMANTIC PECULIARITIES OF AUTO- AND HETERO-STEREOTYPES IN KAZAKHNYA NEWSPAPER.....	279
Белботаев А.Б. (Тараз, Қазақстан) МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУДА ЖИЛІК СӨЗДІКТЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	283
Орынбаева Қ.А БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА ТАБЫСТЫ БЕЙІМДЕЛУ ЖАҒДАЙЛАРЫ (Тараз, Қазақстан).....	288
Исаева Г., Кенжегараева П., Сыпатаева Н.С. (Тараз, Қазақстан) БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	292
Елубаева Р.С., Алпысбай Ж.М.	

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЮМОР МЕН САТИРА.....	298
Ирсалиева А.А., Керімбек Т.Т., Өтеген Р.Қ., Молдабекова К.М. ПЕДАГОГТИҢ СТРЕССКЕ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ....	300
Коксегенов А., Авакова Р. (Алматы, Қазақстан) ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКА В ЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ.....	305
Касымова Д.Ж. КОНЦЕПТ «ЧАЙ» В УЙГУРСКОЙ КАРТИНЕ МИРА.....	309
Алсеитова Г.Ж. СӨЗ ТІРКЕСТЕРІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	312
Саурықов Е.Б., Кембаева А.Т. ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ БҮГІНГІ ҚАЗАҚСТАН: ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМ МЕН РУХАНИ ДҮНИЕ.....	315
Кәрібаева А.Ө, Кудьярова Ш.Т. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ.....	318
Игиликова Э.С. ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӨНЕР АДАМДАРЫНЫҢ БЕЙНЕСІ.....	322
Елубаева Р.С., Тамабаева Қ.Ө., Нұрбеков Т.Б. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢАША БАҒЫТТАРЫ.....	330
Иманғалиева А.А. ТӨМЕНГІ СЫНЫП МӘТІНДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУДЕГІ СТАТИСТИКАЛЫҚ ӘДІС.....	333
Ниязбек А.Б. ТІЛ ПӨНДЕРІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ.....	336
Калиева Н.М. ОРАЛХАН БӨКЕЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЗАМАНДАС БЕЙНЕСІ.....	340
Кенжебаева Б.Е. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ МЕН ӘДІСНАМАЛЫҚ ТҰҒЫРЛАРЫ.....	343
Саурықов Е.Б., Мырзабеков Ж.Е. БҮГІНГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫ ЖӘНЕ М.Х. ДУЛАТИ МҰРАСЫ.....	349
Түймебаев Ж.Қ., Дәулет А.У. (Алматы, Қазақстан). УАҚЫТША, ТҰРАҚТЫ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫМАЛЫ БАСПАНА.....	353
Тамабаева Қ., Жанғалиев Ж. ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС – ТІЛ САБАҚТАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ.....	357

Өмірзаққызы А., Қазбек А. ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ӘЛЕМІНІҢ АНТРОПОНИМИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІНІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ.....	361
Мирхайдарова М., Рысжанова Г. АБАЙДЫҢ «ҚАРАСӨЗДЕР КІТАБЫНЫҢ» АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРМАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РЕАЛИЙЛЕРДІҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	365
Тамабаева Қ., Молдабаева Г. АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЖҰПТЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ТӘСІЛДЕРІ.....	369
Рахманова Г., Мырзабекова Б. ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ: ЖАНР ЖӘНЕ ІЗДЕНІС.....	372
Елубаева Р.С., Сыдыкова Қ.У., Кожамкулов Р.А. ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ІСКЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ \Ғалым Ә.Табылдының этнопедагогикалық зерттеулері бойынша\.....	375
Сәбитқызы А., Алдажанова Р. ӘСЕТ НАЙМАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫ.....	379
Елубаева Р.С., Фатихова Н.А., Алкамбаев Қ.Ж. ОҚУ-ТӘРБИЕ ІСІНДЕ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	382
Сейтова А., Қорғанбаева Д. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ТОПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ.....	387
МУСАХАНОВА А.А. ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	391
ТИЛЛЯЕВ Д.А., ӨЗЕНБАЕВ М.Р., БЕЙСЕНБАЕВА А.Е., МАНАП Б.С. СТУДЕНТТЕРДІҢ ДИАЛОГТЫ ҚАТЫНАС ЖАСАУ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ДАМУ.....	394
Смайлова С.Б., Ыдырысбекқызы Ж., Аманкулова Ж., Сарсекова Қ.Қ. АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП КӘСІПТІК ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ.....	400
ХАЙРМУХАММЕДОВА Ж.Б., ЕРТУГАНОВА Б.Ю., ШИЛИБАЕВ Н.А. БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ТАНЫМДЫҚ ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	404

[illegible]